

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ।

नागेशभट्टविरचितः ।

बहुवल्लभशर्मणा परिशोधितः ।

वङ्गदेशीयासियाटिक् सोसाइत्याख्यसमाजानामनुमत्या

व्ययेन च ।

कलिकाता राजधान्या

व्याप्तिस-मिसन यन्त्रे मुद्रित ।

शकाब्दा १८३१ ।

सङ्गताचङ्गम् ।

अ । पा । आ	अध्याय । पाद । आङ्गिकम् ।
पा	पाणिनिसूत्रम् ।
भा	महाभाष्यम् ।
वा	वार्तिकम् ।
कै	कैयट ।
मीमा	मीमांसासूत्रम् ।
सू	सूत्रम् ।
हरि	भट्टहरिकारिका ।
उणादि	उणादिसूत्रम् ।
शब्दकौ	शब्दकौस्तुभ ।
वेदाद	वेदान्तदर्शनम् ।
पतञ्जल - यो - भा	पतञ्जलयोगसूत्रभाष्यम् ।
जै - न्या - वि	जैमिनीयन्यायमालाविस्तर ।

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्य द्वितीयाध्यायान्तर्गतानां
पाणिनिसूत्राणामकारादिक्रमेण
सूचीपत्रम् ।

अ

अक्तेनोर्भविष्यदघमर्णयो । २ । ३ । १० ॥	पा	७६१	१
अक्षप्रलाकासख्या परिणा । २ । १ । १० ॥		१८८	११
अजेर्यघञपो । २ । ४ । ५६ ॥		८४५	१
अत्यन्तसयोगे च । २ । १ । २६ ॥		२१६	१
अदो जग्धिर्ल्यप्ति किति । २ । ४ । ३६ ॥		८३१	१
अधीगर्थदयेशा कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।		७३१	१
अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥		५८७	६
अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥		७९५	१
अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥		४७४	६
अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥		६२४	१
अन्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥		९३४	१
अपथ नपसकम् । २ । ४ । ३० ॥		८१४	१
अपवर्गे ढतीया । २ । ३ । ६ ॥		६५२	५
अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥		६८४	१
अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥		४६६	१
अधे नपुसकम् । २ । २ । २ ॥		३८५	६
अन्याच् तरम् । २ । २ । ३४ ॥		५७६	१

अथ विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्थाभावपञ्चाशत्या-
नुपूर्वयोगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ।

२।१।६॥	१७४	२
अव्ययादाप्लुप । २।४।८२॥	८८२	१
अव्ययीभाव । २।१।५॥	१७३	१

आ

आगस्यकोण्डिन्ययोरगत्तिकौण्डिनच् ।

२।४।१०॥	पा	८६६	४
आङ् मर्यादाभिविध्यो । २।१।१३॥		१६१	७
आम । २।४।८१॥		८७७	१
आर्घधातुके । २।४।३५॥		८२७	१

इ

इत्यभूतलक्षणे । २।३।२१॥	पा	६१६	१
इदमोऽन्वादेशेऽणुदात्तस्मृतीयादौ । २।४।३२॥		८१६	१

ई

ईषदक्षता । २।२।७॥	पा	४२६	१
-------------------	----	-----	---

उ

उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम् । २।४।६६॥	पा	८६८	१
उपपदमतिङ् । २।२।१६॥		४५५	१
उपमानानि सामान्यवचने । २।१।५५॥		२७६	१
उपमित व्याज्रादिभिः सामान्याप्रयोगे । २।१।५६॥		४१६	१
उपसर्जन पूर्वम् । २।२।३०॥		५७७	१
उभयप्राप्तौ कर्मणि । २।३।६६॥	७५३	१

ए

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ॥ पा ८२२ १

क

कडारा कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥	पा	५८६	१
कर्त्करणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥		६५७	६
कर्त्करणे कृता बज्जलम् । २ । १ । ३२ ॥		२३०	१
कर्त्कर्मणो कृति । २ । ३ । ६५ ॥		७४३	१
कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥		४४५	१
कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । ३ ॥		६१७	१
कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥		६३४	६
काला परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥		३६८	१
कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे । २ । ३ । ५ ॥		६२८	१
कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ॥		४४६	१
कुत्सितानि कुत्सनै । २ । १ । ५३ ॥		२७६	४
कृत्याना कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥		७६२	१
कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥		२३१	५
कृत्यैर्नष्टे । २ । १ । ४३ ॥		२५२	१
कृत्यस्य च वर्त्तमाने । २ । २ । ६७ ॥		७५५	१
क्तेन नञ् विप्रिष्टेनाञ् । २ । १ । ६० ।		३४६	१
क्षुद्रजन्तव । २ । ४ । ८ ॥		७८०	१

ख

खड्गा क्षेपे । २ । १ । २६ ॥ पा २१५ ४

ग

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टायामनध्वनि ।

२ । ३ । १२ ॥ पा ६५२ १

गवाश्वप्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥	७८४	१
गाडू लिटि । २ । ४ । ४६ ॥	८३५	७

च

चक्षिड ख्याञ् । २ । ४ । ५४ ॥	पा	८४०	१
चतुर्थी तदर्थाथवलिद्धितसुखरक्षितै । २ । १ । ३६ ॥	२३७	१	
चतुर्थी सम्यदाने । २ । १ । १३ ॥	६४५	१	
चतुर्थ्यर्थे बङ्गल क्न्दसि । २ । ३ । ६२ ॥	७४०	१	
चतुष्पादो गर्भिण्या । २ । १ । ७१ ॥	३७७	१	
चार्थे द्वन्द्व । २ । २ । २६ ॥	५४४	१	

ण

ण्यक्षत्रियार्थञ्जितो युनिसुगणिञ्चो ।			
२ । ४ । ५८ ॥	पा	८४८	१

त

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥	पा	२०३	१०
तत्र । २ । १ । ४६ ॥	७६६	२	
तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥	५४१	१	
तद्धिताधींत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ॥	२५५	६	
तद्राजस्य बङ्गु तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६२ ॥	८५०	६	
तनादिभ्यस्तथासो । २ । ४ । ७६ ॥	८७६	७	
तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥	१६३	१	
ठतीया च ह्योश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ॥	६२१	१	
ठतीया तत्कृतार्थेण गुणवचनेन । २ । १ । ३० ॥	२१७	१	
ठतीर्था समन्थोर्बङ्गलम् । २ । ४ । ८४ ॥	८८७	१	
तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥	५३६	२	

(५)

द

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥	पा	५३६	१
दूरान्तिकार्थे षष्ठ्यन्तरस्याम् । २ । ३ । ३४ ॥		६८३	१
द्वन्द्वश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ॥		७७१	१
द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥		७६५	६
द्विगुश्च । २ । १ । २३ ॥		२०४	१
द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थान्यन्यतरस्याम् । २ । २ । ३ ॥		३६१	१
द्वितीयाटौखेन । २ । ४ । ३४ ॥		८२४	१
द्वितीयाब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥		७३७	१
द्वितीयाश्रितातीतभैतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ॥		२०५	१

न

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ॥	पा	६६३	१
नञ् । २ । २ । ६ ॥		४१०	१
नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥	..	१६३	१
नम स्वस्ति स्वाहास्वधालवषड्योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥		६५१	१
न ङोकाव्ययनिष्ठाखलर्थदृष्ट्याम् । २ । ३ । ६६ ॥	.	७५७	१
नित्य क्रीडाजीविकयो । २ । २ । १७ ॥		४४७	१
निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥		५८५	१

प

पञ्चमी विभक्त । २ । ३ । ४२ ॥	पा	६६०	१
परवस्त्रिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ॥		८०१	१
पारे मध्ये षष्ठा वा । २ । १ । २८ ॥		१६६	१
पूरुगुणसुहितार्थसद्व्ययतथ्यसमानाधि- करणेन । २ । २ । ११ ॥	..	५३५	७

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणानवकेवला । २ । १ । ४६ ॥	२५३	२
पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिगुनभिअसल्लस्यौ ।		
२ । १ । २१ ॥	२२५	१
पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-		
बीराञ्च । २ । १ । ५८ ॥	३४२	१
पृथग्विनानानाभिल्लुतीयान्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ॥	६८१	१
प्रसितोत्सुकाभ्या ढतीया च । २ । ३ । ४४ ॥	६६२	१
प्राक्कांडारात् समास । २ । १ । ३ ॥	१५६	५
प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ।		
२ । ३ । ४६ ॥	६६५	४
प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥	३६६	१
प्रेष्यब्रूवोर्देवता सम्प्रदाने । २ । ३ । ६१ ॥	७३६	१

व

वङ्गच इज प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥	पा	८६७	१
---------------------------------------	----	-----	---

म

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाप्राणेषु । २ । ३ । १७ ॥ पा	६५३	१
मयूरव्यसकादयञ्च । २ । १ । ७२ ॥	३७६	१

य

यडोऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥	पा	८७२	१
यजजोञ्च । २ । ४ । ६४ ॥	८६६	१	
यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ॥	१८४	१	
यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनम् । २ । ३ । ६ ॥	६३५	१	
यस्य च भावेन भावलक्षणम् । २ । ३ । २७ ॥	६८८	१	

अस्य चायाम् । २ । १ । १६ ॥		१६२	१
युवा खलतिपलितबलिनजरतीभि । २ । १ । ६७ ॥		३५७	१
येनाङ्गविकार । २ । ३ । २० ॥		६६६	१
येषा च विरोध शाश्वतिक । २ । ४ । ६ ॥		७८२	१

र

राश्याह्लाहा पुत्ति । २ । ४ । २६ ।	पा	८२२	१
रुजाथीना भाववचनानामज्वरे । २ । ३ । ५४ ॥		७३५	१

ल

स्रुट प्रथमस्य डारौरस । २ । ४ । ८५ ॥	पा	८८४	३
--------------------------------------	----	-----	---

व

वर्गी वर्गेन । २ । १ । ६६ ॥	पा	३५७	१
विभाषाऽपपरिबद्धिरञ्चव पञ्चम्या । २ । १ । ११-१२ ॥	१६०		७
विभाषात्तन्मृगदण्डान्यपशुकुन्यश्चवडवपूर्वी-			
पराधरोत्तरायाम् । २ । ४ । १२ ॥		७८६	१
विभाषा समीपे । २ । ४ । १५ ॥		७६६	१
विशिष्टलिङ्गो नदीदेशोऽग्रामा । २ । ४ । ७ ॥		७७७	१
विशेषण विशेष्येण बङ्गलम् । २ । १ । ५७ ॥		३१४	१

श

श्रुद्रायामनिर्वसितानाम् । २ । ४ । १० ॥	पा	७८२	१
शेषो बङ्गप्रोहि । २ । २ । २३ ॥		४७२	१
श्रेण्यादय कृतादिभि । २ । १ । ५६ ॥		३६७	१

ष

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥	...	पा	१३२	१
षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥			७१८	
षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥			६७६	

स

सख्याव्ययासद्गाढाधिकसख्या सख्येये ।

२ । २ । २५ ॥	पा	५२६	१
सख्यापूर्वे द्विगु । २ । १ । ५२ ॥		२७३	१
सप्तमीपञ्चम्यो कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ॥		६३३	१
सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥		५८४	१
सप्तमी श्रौण्डै । २ । १ । ४० ॥		३४६	१
सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥		६८४	५
समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ॥		१	६
सहस्रुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥		६६१	१
सहस्रुपा । २ । १ । ४ ॥		१६४	६
साधुनिपुणाभ्यामर्चाया सप्तम्यप्रते । २ । ३ । ४३ ॥		६८१	१
सुप्रतिगा मात्रार्थे । २ । १ । ६ ॥		१८८	१
सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २ । १ । २ ॥		१४५	६

ह

हनो वध जिडि । २ । ४ । ४२ ॥	पा	८३४	१
हेतौ । २ । ३ । २३ ॥		६७३ ...	१

महाभाष्यप्रदीपोद्योतस्थद्वितीयाध्यायस्य सूच-
वार्तिकमहाभाष्यादीनां वर्णानुक्रम-
सूचीपत्रकम् ।

अ ।

अभिप्रायस्	भा	१	८
अर्थीति	कै	२	१
अभेदात्	भा	२	३
अर्थभेदात्	कै	३	३
अन्येन	कै	४	७
अन्यथा	कै	७	३
अधिकारपरिभाषयो		७	३
अथ चेति	कै ११ १, ४१ ४, ५२ १०, ८३		११
अनेकार्थस्य		११	४
अजहृत्स्वार्थयो		११	५
अर्थान्तरेति	कै	१५	१
अन्यत्र	भा १७ १, २८		४
अखिनाभावित्वात्	कै	१८	१
अत्र	कै	१८	४
अन्यत्र युक्तग्रहणम्	कै	१८	६
असत्यापि		२१	५७
असति	कै	२	१
अस्त्ववात्रति	कै	२४	१
अक्षीने द्विसीया	भा	२५	१
अष्टान्तरतत्पुरुष	कै	३७	१०
असचिमीज तु		४	५

अविवक्षितैव		५५	६
अवयवमपीति	कै	५६	६
अवयवाना सत्सम्बन्धालाभ		५४	११
अनेकत्वादिति	कै	५५	५
अवयवद्वारकसम्बन्धस्यैवान्न भानम्		५५	७
अप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे		५५	१०
अन्यत्र खल्वपीति	भा	५६	१०
अगमकत्वात्	भा	५१	५
अगमकत्वादेव		५१	६
असूर्यत्यादीनाम्		५६	११
अभेदमिति	कै	५६	१०
असामर्थ्येऽपि		५६	१४
असूर्यललाटयो	पा	४०	१
अबुधेति	कै	४०	५
अवयवार्थान्वित इति	कै	४१	१
अवयवार्थान्वित	कै	४१	६
अभिधीयते	कै	४४	४
अन्तर्भावात्	कै	४६	१
अपीति	कै	४७ १, ५०	७
अर्थस्येति	कै	४६	५
अनियतेति	कै	५०	१
अर्थभेदे इति	कै	५०	४
अबुधम्	हरि	५०	१५
अत्यन्तम्	हरि	५०	१५
अर्थाभेदे इति	कै	५१	१५
अन्तश्च तदे इति	कै	५५	५
अन्तर्भूतेति	कै	५५	११
अभेदेकत्वेति	कै	५५ १०, ५५	५
अथौघधीति	कै	५५	१४
अनुगम्यते इति	कै	५४	६
अभिधानम्		५४	१७
अत्रापि	कै	५५	५

अपि शब्द इति	कै	५७	३
अप्रतिपन्न	कै	५७	४
अर्थान्तरम्	कै	५७	६
अयोग्यत्वादिति		५७	८
अय भाव इति	कै	५८	५
अन्वाख्यानम्	भा	५९	१
अवश्य ह्यनेन		५९	११
अनुसज्यते	कै	६०	३
असामर्थ्यादिति	कै	६०	५
अन्वाख्याने	कै	६३	१२
अथ ये वृत्ति वर्तयन्तीति	भा	६४	१६
अथ तेषाम्	भा	६८	५
अर्थान्तरोपादानम्		६९	८
अथवा	भा	७१	१६
अन्वयाद्विशेषणम्	भा	७१	१६
अन्यथ	भा	७६	७
अभिहितोऽन्तर्भूत इति	कै	७९	९
अवयवार्थोपकृत इति	कै	८०	४
अथ यद्यवेति	भा	८४	१
अहानाविति	भा	८५	११
अथवा भवति चैवमिति	भा	८६	३
अथैतस्मिन्निति	भा	८६	८
अथ दण्ड	भा	९०	८
अन्यत्	कै	९१	५
अत्र पक्षेरिति	कै	९१	२
अनेनेति	कै	९५	१
अनेकस्मिन्निति	कै	९२	१२
अपर आह	भा	९५	
अद्वैष्यमिति	भा	१०५	६
अनुवेति	कै	१११	१
अन्यत्त्विति	कै	१४	७
अन्तर्भवतीति	कै	१२०	४

अनभिधीयेति	कै	१२४	३
अथावाच्यस्येति	कै	१२५	३
अभिधेय यस्येति	कै	१२६	१०
अनभिधीयमानमपीति	कै	१२७	१
अभिधेय वाचीति	कै	१२८	३
अभिधेयस्य त्विति	कै	१२९	७
असामर्थं मन्यत इति	कै	१३०	३
अथवा सोऽर्थ इति	कै	१३१	३
अस्तु तर्हीति	भा	१३२	१०
अनेक पदप्रसङ्ग इति	भा	१३३	३
अन्तरङ्ग विप्रतिषेधमिति	भा	१३४	६
अनुदात्त पदमिति	पा	१३५	७
अन्तरङ्गत्वमिति	कै	१३६	१७
अनेकान्तिकमिति	कै	१३७	३
अस्य तर्हीत्यादि	भा	१३८	४
अधिकग्रहण चेति	कै	१३९	४
अधिकषष्टिवर्षेऽपीति	कै	१४०	५
अधीति	कै	१४१	८
अधिकषष्टिवर्षाख्यस्येति	भा १४२ १०, १४४ १, १४५		८
अधिकषष्टिवर्षाणामिति	भा	१४६	११
अव्यविकेति	कै १४३ १२, १४०		३
अव्यविकनायममत्वाच्चेति	कै	१४४	१४
अतिव्याप्तीति	कै	१४५	३
अन्तरङ्गत्वादिति	क	१४६	१
अविशेषणेति	कै	१४७	१
अवधिल्लद्योतनेति	कै	१४८	६
अवयवकार्यमिति	कै	१४९	१
अन्तरेणापीति	कै	१५०	३
अपि नानाद्देति	कै	१५१	७
अन्वयसंज्ञाविज्ञानाद्देतीति	कै	१५२	११
अवक्तव्यमिति	कै	१५३	४
अत एवेति	कै	१५४	३

अतिङित्यादाविति	कै	१७१	८
अव्ययादितिलुगिति	कै	१७२	८
अन्यर्थसन्नाविज्ञानादिति	कै	१७५	१
अवयवस्य भ्रुतत्वादिति	कै	१७६	१
असादृश्य इति किमर्थमिति	भा	१८५	१
अर्थवत् सूत्रारम्भादिति	कै	१८६	१६
अथ य इति	कै	१८७	४
अथथा द्योतनेति	भा	१८९	१०
अभेदेकत्वेति	कै	१९०	५
अस्य कालविशेषे	कै	१९४	५
अव्यतिरिक्त एवेति	कै	१९५	१
अन्यपदार्थे इति	भा	१९९	१
अन्यपदार्थोऽपि त्विति	भा	२०१	१०
अन्वेषा चेति	कै	२०५	५
अहीने द्वितीयेति	भा	२०७	४
अतीतात्यन्तयोरिति	कै	२०८	५
अन्तोदात्तत्वमिति	कै	२०९, २१०	१
अन्तर्भूतस्वार्थ इति	कै	२१२	५
अर्थभेदादिति	कै	२१२	६
अर्थ कृत इति	भा	२१४	८
अन्यथा जातीय इति	भा	२१५	१
अन्यथा जातीयक सम्बन्धादिति	भा	२१५	५
अधीत्यस्मात्वेति	भा	२१५	
अर्थभेदेनेति	कै	२१५	११
अनेकशक्तौति	कै	२१६	४
अव्यतिरिक्तकस्येति	कै	२१६	१
अर्थशब्देन समासार्थमिति	कै	२१७	१
अर्थग्रहणभूतेनेति	कै	२१५	
अर्थप्रधानत्वात्	कै	२१६	१
अवरस्येति	भा	२१७	११
अन्येत्विति	कै	२१६	४
अन्यत्रापि	भा	२१२	१

अपादाने पञ्चमीति	कै	५४५	५
अर्थशब्दोऽय पुल्लिङ्ग	भा	५४०	५
अर्थे क्तं चेति	भा	५४०	६
अर्थग्रहणे सतीति	कै	५४९	५
अन्त शब्दोऽनेति	कै	५५१	१
अर्जननिमित्तत्वादिति	कै	५५७	८
असौ	भा	५५९	५
असम्भवादिति	भा	५६०	१
अग्रगणयने पात्रस्येवेति	कै	५६०	४
अव्यतिरेकात्	भा	५६१	५
अभिधानम्	भा	५६६	५
अवयवानामिति	भा	५६७	४
अशेषत्वादिति	कै	५७१	५
अन्तोदात्त इष्यते	कै	५७५	८
अथ भाव	कै	५८२	५
अत्यन्तेति	कै	५८५	१
अत्यन्तायेति	भा	५८८	८
अपेक्षानिमित्तक इति	कै	५८९	१०
अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्ते	कै	५९२	१०
अनियतगुणनिमित्तेति	कै	५९७	४
अस्त्रीपूर्वपदस्येति	कै	५९९	६
अनिदिश्यमानस्यापीति	भा	६०४	५
अपेक्ष्य आदिति	भा	६०५	५
अर्थापत्तीति		६०४	१६
अभिन्नत्वेन विवक्षित इति	कै	६०६	१
अनेकोपकारकोपकार्यम्	कै	६१४	८
अनियत इति	कै	६१६	१
अनेनेति	कै	६२४	६
अथश्च तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति	भा	६२८	१
अव्यापकत्वमिति	कै	६४६	१२
अन्वैत्विति	कै	६४४	१३
अथश्च खल्वपीति	भा	६४६	१

अवधारणेति	कौ	५४९	५३
अर्थरूपाभ्यामिति	कौ	५४९	५३
अर्थभेदमिति	कौ	५५०	६०
अभ्युक्तमिति	कौ	५५२	७
अनेते वर्ण इति	कौ	५५३	१५
अकारकत्वाद्देति	कौ	५५०	५३
अनेत इति प्रतिषेध इति	कौ	५५१	५५
अन्यतरत्र कस्मादिति	भा	५५२	४
अवश्य वर्णमिति	भा	५५२	६
अथेदानीमिति	भा	५५५	१
अन्यथा	कौ	५५७	१
अथवा पठिक्रियेति	कौ	५५७	१
अस्तु विभाषेति	भा	५५३	७
अल्पेनेति	भा	५५६	१
अन्ये तु शब्दलाघवमिति	कौ	५५६	१५
अतिशयनानीति	कौ	५७२	५३
अतिशय्यमानानि	कौ	५७२	१०
अर्थान्तरत्वम्	कौ	५७५	१
अजहत् स्वार्थमिति	भा	५७५	१५
अर्थमिति	भा	५७५	५
अव्यवस्थितत्वादिति	कौ	५७५	५
अपूर्वार्धमिति	कौ	५७७	५
अर्धपिप्पलीनामिति	भा	५७७	१०
अर्धश्चात्रेति	कौ	५७६	७
अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति	कौ	५७०	१
अर्थाभिधाने इति	कौ	५७५	१
अनाव्यवहितमिति	कौ	५७५	६
अयमप्युच्यते	भा	५७५	२
अन्योत्तरेति	कौ	५७७	७
अभिहित इति	भा	४००	५५
अन्तर्भावादिति	कौ	४००	११
अनुज्ञय खेति	कौ	४००	१५

असंत्सामान्यम्	कै	४१०	७
अन्वाख्यानान्द्वीति	कै	४१२	५
अत्राक्षराको देश	कै	४१२	८
अत्रापीति	भा	४१४	१५
अव्ययीभावस्येति	कै	४१५	५
अवर्षा द्विमन्त	कै	४१५	८
अयमत्रार्थ इति	कै	४१९	१०
अभिप्रायमप्रतिपद्येति	कै	४२०	५
अथवा सर्व एते	भा	४२२	१५
अवशिष्टानामिति	कै	४२२	१४
अत्राक्षराणोऽयम्	भा	४२५	१६
अयमत्रार्थ इति	कै	४२६	५
अपवाद इति	कै	४२९	६
अर्थस्य च तत्स्थत्वम्	कै	४३४	५
अवसितवृत्तिरिति	कै	४३६	५
असामर्थ्याद् न भविष्यति	भा	४४४	४
अबुधानामिति	कै	४४६	१०
अतिप्रसङ्ग इति	कै	४४६	११
अतिशिक्तमेवेति	कै	४५१	१९
अर्थान्तरेऽपि	कै	४५२	१
अगतित्वादिति	कै	४५२	८
अत्र पूर्वम्	कै	४५५	१०
अर्थशब्दसन्निधाने	कै	४५६	१
अनेकार्थेति	कै	४५७	५
अतिङ् अहणादिति	कै	४५७	९
अत्र च	कै	४५७	१५
अतिङ् अहयोन चेति	कै	४६०	१४
अस्याश्चेति	कै	४६२	८
अभिनिर्वृत्तस्य	भा	४६५	५
अनुभूयते सुखम्	कै	४६५	९
अनिघ्नस्य	कै	४६५	६
अन्तरङ्गत्वात्	कै	४६७	६

अमेत्यस्यावृत्तिरिति	कै	४७०	१
अनेकेति	कै	४७४	८
अन्यपदार्थो लभ्यते	कै	४७५	१
अभिजनशुद्धिरपि	कै	४७६	२
अशेषत्वान्न भविष्यतीति	भा	४७८	१
अवाध इति	कै	४८४	१
अथवा विभक्त्यर्थ इति	भा	४९३	९
अध्ययेनापीति	कै	४९१	८
अभेदोपचारात्	कै	४९३	१
अर्थस्यैव साभात्	कै	४९४	८
अथवा सख्यानामेयम्	भा	४९८	६
अथवा वक्ष्यतीति	भा	४९९	६
अभिहित सोऽर्थ	भा	५००	७
अन्तर्भूत	भा	५०१	१
असूयति	कै	५०२	१
अवयवधर्मणेति	कै	५०२	७
अथैतस्मिन्	भा	५०३	१०
अवक्तव्यम्	कै	५०७	१
अव्ययाना च	कै	५०८	५
अस्तीति	कै	५०९	४
अनपेक्षेति	कै	५१०	२
अन्यपदार्थविशेषणेन	कै	५११	१
अह कठ इति	कै	५१३	१
अनुकरणमिति	कै	५१३	५
अग्नौ करवाणि	भा	५१४	२
अन्यपदार्थशब्दश्च	भा	५१८	१
अवयवेन विग्रह इति	कै	५१८	५
असारेति	कै	५२०	६
अवस्थानादिनिमित्त इति	कै	५२१	१
अस्ति सहायेति	भा	५२२	१
अयमर्थ इति	कै	५२३	१
अर्धाटक पुनर्व्यभिचरति	भा	५२४	४

अर्धाटक कर्तुद्गोखेन विनेति	कौ	५२५	१
अनिञ्जाति इति	भा	५२७	६
अन्यत्विति	कौ	५२८	१
अर्थशब्देनात्रेति	कौ	५२८	५
अन्तर्भावितेति	कौ	५२८	७
अनेकविषयत्वात्	कौ	५२९	६
अय भाव इति	कौ	५३०	१
अभ्यावृत्तिसख्या	कौ	५३१	१
अत्रोक्तत्वादिति	कौ	५३२	१४
अनेनेवेति	भा	५३३	५
अधिकविशा	भा	५३३	१७
अन्यपदार्थपेक्षत्वादिति	कौ	५४२	५
अशेषत्वादिति	भा	५४६	१०
अतिप्रसङ्ग इति	कौ	५४८	४
अर्था इति	कौ	५४९	८
अभिधानक्रमेति	कौ	५५४	५
अभिधेयक्रम	कौ	५५४	४
अनेकस्य पदस्थिति	कौ	५६९	९
अस्तु तर्हि द्वन्द्व	भा	५७५	५
अर्थभिदात्	भा	५७८	४
अतएवे इति	कौ	५८०	८
अल्पाचत्विति	कौ	५८०	९
अल्पाञ्जिति वक्ष्यामीति	भा	५८१	६
अर्थस्थिति	कौ	५८३	५
अन्यस्य त्विति	कौ	५९०	१६
अपूर्णौ	कौ	५९१	३
अनभिहितैकत्वाद्यविधानायेति	कौ	५९४	७
अभिहिते प्रथमाभाव इति	भा	४९५	१४
अस्ति खल्वपीति	भा	६००	१
अनभिहितैकत्वादीति	कौ	६००	१५
अव्यतिरिक्तस्थिति	कौ	६०३	८
अपत्यापत्यत्विति	कौ	६०४	१४

अन्येति	कै	६०७	१
अनुद्धृतशक्तिकमिति	कै	६११	१३
अनवकाशत्वादिति	भा	६१५	१२
अस्तिर्भवन्तीपर इति	कै	६१४	४
अशेषत्वमिति	कै	६१५	४
अग्निष्विति	कै	६२३	१
अन्तरेति	कै	६२४	२
अस्य गोर्द्वितीयेनेति	कै	६२५	१४
अकर्मकाणामित्युच्यते	कै	६२०	९
अन्यतरस्य वेति	भा	६२५	३
अथवेति	भा	६२५	१
अधिपतिदायाद इति	कै	६२७	१०
अधिरीश्वर इत्यधेरिति	कै	६२१	२
अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति	भा	६२१	६
अन्यथा व्याख्यातमिति	कै	६२९	७
अत एवेति	कै	६४३	९
अथवा नयतिरिति	कै	६४४	१
अपादानविवक्षेति	कै	६४६	७
अल रोदनेनेति	कै	६५२	२
अन्तरङ्गत्वादिति	कै	६६१	१
अप्रधाने	कै	६६२	९
अङ्गशब्द इति	कै	६६६	३
अचि घञिवेति	कै	६६६	५
अच्प्रत्ययान्त इति	कै	६६७	१
अन्ययुक्त इति	कै	६७२	४
अन्यं त्विति	कै	६७३, ७, ७८६, १, ७९१	९
अथवा पञ्चमीति	कै	६७५	१
अन्या चान्याचेति	भा	६७६	१०
अपक्रामति तत् तस्माद्दर्शनमिति	कै	६७७	२
अतस् शब्दस्यार्थस्येति	कै	६७९	४
अन्यस्तेन समानार्थ	भा	६८०	३
अथ प्रत्ययेति	भा	६८०	३

अन्यतरस्यां ग्रहणमिति	कौ	६८२	१
अस्तप्रत्ययदिति	भा	६८२	४
अत्र व्याकरणस्येति	कौ	६८५	३
अधिकरणत्वविवक्षायांमिति	कौ	६८६	१
अर्चाग्रहण त्विति	कौ	६८६	६
अनिर्ज्ञातकालस्येति	कौ	६८९	८
अवधारणमाश्रीयत इति	कौ	६९०	५
अस्य सितमिति	कौ	६९२	४
अन्तरेणापीति	कौ	६९५	११
असतीति	कौ	६९६	३
अधिकविशेषेति	कौ	६९८	६
अथ परिमाद्येति	भा	७००	१०
अर्थ इति	भा	७०५	७
अनपेक्षितशब्दान्तरेति	कौ	७१०	१
अनियतायाश्चेति	कौ	७१६	८
अपहरणादिति	कौ	७२०	३
अनियतप्रतियोगीति	कौ	७२२	१४
अपरोपकारित्वेनेति	कौ	७२७	१३
अविवक्षिते कर्मण्येति	भा	७३३	७
अत्र च शेष इति	कौ	७३७	७
अत्र चेति	कौ	७३८	१२
अरथ्ये इति	भा	७४१	१
अपमारी	भा	७४२	३
अबुजानसु	भा	७४२	३
अकृतोऽव्ययस्य ये इति	भा	७४४	९
अकर्मकत्व इति	हरि	७४९	१०
अविग्रहेति	हरि	७५०	७
अस्ति च करोते कटेन सामर्थ्यमिति भा	भा	७५१	१०
अकाकारयोर्भदिका	भा	७५४	१
अपरेत्विति	कौ	७५४	३
अधिकरणवाचिनश्च	कौ	७५५	११
अपनीयेति	कौ	७५७	३

असमासश्च सतेति	क	७६६	७
अनगराणामिति	क	७७९	१
अर्हा ये इति	क	७८०	२
अविशेषेणेति	भा	७९१	५
अनुप्रयोगे इति	क	७९६	५
अव्ययत्वादिति	क	७९७	४
अथेति	क	७९७	९
अभेदैकत्वेति	क	७९८	७
अनादिरिति	क	७९९	३
अत्रेति	क	७९९	४
अपेक्षित परस्परौ	क	८०२	१०
अन्वर्थेति	क	८०७	३
अवयवानां कार्यसम्बन्धादिति	क	८०७	५
अवयवार्थं व्यतिरिक्तो वेति	क	८०८	६
अथवेत्यादि	भा	८०९	१
अत पूर्वपदस्थेति	क	८१०	१
अथमर्थ इति	क	८१०	१०
अनुवाकादय इति	भा	८१२	२
अनुस्वारादय इति	भा	८१९	१
अत्र न कर्तव्य	भा	८२०	३
अपवादाप्रवृत्तादिति	क	८२३	८
अनादिष्ठार्थम्	भा	८२१	८
अकस्मात्	भा	८२२	७
अद इति	क	८२३	१
अज्ञोपस्थेति	क	८२४	७
अनुदात्तत्वमिति	क	८२७	१०
अनुनासिकयोरिति	क	८२९	१
अकारप्रश्नेषादिति	क	८४१	१
अनपेक्ष्येति	क	८४४	४
अस्त्रियामिति	क	८५१	१७
अन्येति	क	८५२	१
अबहुत्वे	क	८५२	९

अन्तरङ्गानपीति	कै	८५५
अखेवात्रेति	कै	८५३
अस्त्रियाभिति	कै	८५४
अबहुष्विति	भा	८५५
अम्बुष्वेति	कै	८५५
अच परस्मिन्नितीति	कै	८५६
अन्तस्य तादादिति	कै	८२६
अजन्त यद् बहुष्विति	भा	८६३
अर्थस्य तत्त्वमिति	भा	८६४
अत्यन्तम्	हरि	५०
अवयवान्		३४
अस्य तेनेव वचनादिति	कै	८६५
अस्य विशेषेति	कै	८७०
अलुग् विकरणस्येति	भा	८७६
अतनिष्ठेति	भा	८७६
अव्ययादिति खुगिति	भा	८७९
अनित्यत्वाद्देति	भा	८८७
अक्त परिभाष्येति	कै	८८७
अनन्यवदिति	भा	८८७
अत्रेति	कै	८८८
अर्श आद्यजन्तम्		९
अस्त्वेकात्रेति	कै	२४
अवयवमपीति	कै	३४
अर्थाभेदे	कै	५१

आ ।

आह	कै	१
आद्ये	कै	७
आधारगतायाहिति	कै	३०
आकृताविति	भा	३१
आकृतिस्त्विति	भा	३१
आपनीयानाम्	कै	३५

आगमकल्पादित्यादिना	भा	५७	५
आचष्टे	कै	४०	१२
आहिताग्नेश्च	मीसाम्	४४	१७
आमन्त्रितस्य च	पा	५६	११
आर्द्रकम्	कै	६५	१६
आख्यात सविशेषण वाक्यम्	वा	६७	१५
आश्रितसख्येति	कै	११८	६
आख्यातेति	कै	१५१	१४
आक्षिप्तत्वादिति	कै	१५५	१५
आमन्त्रितस्येति	भा	१४६	१
आमन्त्रिते इति	कै	१४९	५
आदेश विधावेवेति	कै	१५२	१
आवश्यकं कृत्य इति	कै	१९७	१५
आनन्तर्यमिति	कै	२५६	१
आधारविवक्षायामिति	कै	२५१	५
आवश्यक	भा	३५२	४
आनन्तर्यादित्यादि	कै	३६०	१५
आत्मा	हरि	४०५	७
आश्रयत	भा	४१४	७
आवाधे इति	कै	४२८	७
आवर्जन वाच्येति	कै	४३९	१
आवृत्तिश्च समासश्चकोति	कै	५५१	५
आराच्छब्दवदिति	कै	५५४	१६
आरादिति	कै	५५०	५
आरम्भवादीति	कै	५८५	१
आरम्भवादिनस्त्विति	कै	५९६	५
आसनमित्यत्रेति	कै	६१०	१
आस्यत इति	कै	६१०	५
आधारार्थत्वादिति	कै	६२६	६
आवसथस्येति	कै	६८४	५
आधिक्यमिति	भा	७१०	६
आश्रयन्त इति	कै	७२७	१

आदिशब्द इति	कौ	७३२	१
आश्रयभेदादिति	कौ	८१०	२
आकृतीति	कौ	८२८	१
आर्धधातुकावयवा इति	कौ	९३०	१

इ ।

इतरत्रेति	कौ	३	१
इतर इति	कौ	४	८
इह	कौ	४	६
इह कस्मान्नेति	भा	३५	१
इचेति	कौ	८० ३, १५१	१
इत्यर्थस्येति	कौ	९५	११
इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसञ्चा	भा	१०६	०
इत्याहुरिति	कौ	११४ ४, ८२६	५
इत्येताभ्यामिति	कौ	१३२	६
इति प्राप्नोतीत्यस्य	भा	१३६	१४
इगन्ते द्विगाविति	भा	१४१	१
इवार्थस्येति	कौ	१६१	७
इदम्	भा	१८६	००
इहापि तर्हीति	भा	२०१	१३
इत्यत्र भवत्येवेति	कौ	२०३	५
इत्येतस्वरवचनमिति	भा	२०६	४
इत्सञ्चा न प्राप्नोतीति	कौ	२४४	४
इह कस्मादिति	भा	२५५	४
इत्येतच्च वक्तव्यमिति	भा	२५५	८
इयत्येव	भा	२५८	१
इहापि स्त्रीत्वमिति	कौ	२७३	५
इष्यत इति	कौ	२७६	५
इदानीमव्याप्तिय्याप्तीति	कौ	३५१	९
इह कृष्णसारङ्ग इतीति	कौ	३५७	१०
इभ्ययुवतिराठ्ययुवति	भा	५६३	१३
इष्टिरियम्	भा	५६८	१३

इष्टौ तु सत्यामिति	कौ	५७५	१२
इद न भवति	भा	५७५	१६
इद तर्हि प्रयोजनम् अर्थपिप्पली	भा	५९४	८
इत्यभिप्रायेणेति	कौ	४०५	१
इत्याह्वेति	कौ	४०४	१०
इदानीमिति	कौ	४१८ क, ५७७	५
इह केचिदिति	कौ	४५५	१६
इत्यादिप्रकरणमिति	कौ	४५५	५
इत्यादिनापीति	कौ	४४१	५
इत्याद्युदाहरणमिति	कौ	४४६	१६
इन्द्रादीनामिति	कौ	५४९	५
इहापीति	भा	६५५	५
इत्थ भूतलक्षणे इति	भा	६६९	५
इन्विषयस्य	कौ	६८४	६
इन्नन्तस्येति	कौ	६८५	१
इद तर्हीति	भा	६९७	१२
इत्येके इति	कौ	७५५	५
इहापि तर्हि प्राप्नोतीति	भा	७५५	१२
इह नित्य इति	भा	७९५	१
इद शब्दादिति	कौ	८५४	९
इति चेष्यत इति	कौ	८५४	७
इति पाठाह्वेति	कौ	८५९	५
इत प्रभृतीति	कौ	८६६	५
इत्येव भविसव्यमिति	भा	८७५	४
इयो यो गाशब्द इति	भा	८७४	५
इ ।			
इंषिततमत्वादिति	कौ	५९८	१
इंषितव्यस्येति	कौ	६५८	९
उ ।			
उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति	कौ	१२	५
उभयविधे इति	कौ	१७	५

सत्यज्ञे हीति	भा	२०	८
उपादानविकल इति	भा	२३	१
सत्यत्तिस्थित्यभिव्यक्ति योगस्य	भा	४७	१०
उभौ वा यौगपद्येनेति	क	७४	८
उभयस्मिन्निति	क	७७	१६
उपचारादिति	क	११६	८
उपकारेति	क	१२५	१
उपाधीति	क	१२८	३
उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति	क	१७८	१
उपसंख्यानमिति	क	१९०	३
उपसंख्यान न कर्तव्यमिति	क	१९१	१२
उक्तार्थानामिति	भा	२४७	१
उत्तरपद प्रसिद्धमिति	भा	२७१	१
उपमानोपमेययो	क	२७९	१२
उपनीयते ऽनेन	क	२७९	१६
उपमानानीयुच्यते	क	२८१	१३
उपमानस्वर	क	२९६	१
उपमानमित्तमिति	क	३०२	८
उपमानसमास इति	भा	३०६	१
उपमानप्रतिपादनेति	क	३११	३
उभय विशेषणत्वादिति	भा	३१४	४
उभयापेक्षेयसु	क	३१५	४
उत्तरत्र	भा	३४२	४
उत्तरत्रानुक्रमण	क	३४३	९
उन्पत्त गङ्गासु	भा	३९५	१
उपरञ्जकत्वसु	क	४३१	१९
उपाधीनामिति	क	४५१	९
उदात्तवता	भा	४५४	१
उपग्रह	क	४५४	९
उपसङ्घृतक्रमरुपक	क	४६०	४
उत्तरपदशब्द इति	क	४६३	९
उपसर्गस्तु द्योतक	क	४६५	१२

उत्तरपदेति	क	४६८	१४
उत्तरपदलोपार्थम्	क	५०२	४
उत्तरपदेति	भा	५०३	१
उत्कृष्टेति	क	५५७	१
उत्सर्ग इति	क	५८८	७
उत्सर्ग हीति	भा	६०६	११
उपर्यर्थ वर्त्तते	क	६१८	१
उभसर्थ इत्येताभ्यामिति	भा	६१८	५
उभसर्थयोरिति	क	६१९	१
उभयेति	क	६१९	४
उभेति	क	६१९	६
उद्गताधारेति	क	६२७	१
उपकार्य हीति	ख	६४६	७
उर्चरित्यादि	क	७०३	१
उक्त पूर्व्येति	वा	७११	११
उक्तम्	भा	७२२	६
उपजायन्ते	भा	७२६	१५
उपकार	हरि	७२८	११
उद्बन्धुक	भा	७४२	११
उन्मादक	भा	७४२	१५
उकारेति	भा	७५६	१
उकारान्तेति	क	७५९	५
उभयप्रामिरिति	क	७६६	१४
उच्यते इति	क	७६६	५
उत्तरपदत्वे त्विति	क	७७०	५
उभयतश्चेति	भा	७७८	१
उत्तरत्राभिचारार्थमिति	भा	७९४	६
उत्तरेति	क	८१५	१४
उत्सर्गशब्देनेति	क	८३७	७
उपदेशिवद्बचनमिति	भा	८३९	६
उपदेश इति	क	८५५	४
उगित्वा नास्तीति	क	८५९	५

उत्तरत्रेति	कं	८६०	१
उभयत्र पूर्वबहुत्वे	कं	८६३	१७
उपकादिभ्य	पा	८६८	१

ऊ ।

ऊहाभिति	कं	५४२	१२
ऊतोऽचि	कं	८७२	५

ए ।

एतद्भावेति	कं	४	५
एव हीति	कं	५, ६ ४६	५
एकदेशस्थिता	कं	८	७
एकार्थीभाव इति	कं	१५	६
एवमपि क्वचिदिति	भा	६९	१
एतस्माद्धेतोर्ब्रूम	भा	५८	१
एतत्सिद्धेनेति	वा	४०	७
एकार्थता	कं	४७	५
एकार्थीभावाभावेति	कं	४७	६
एवकारादिति	कं	६०	१०
एवमपत्ये इति	कं	६२	४
एकार्थीभावे इति	कं	६४	१४
एक ससर्गऽपीति	कं	७६	५
एवमिति	कं	७८	४
एकयेति	कं	७८	१४
एकस्तूर्ध्वमिति	कं	९२	४
एकशब्द इति	कं	९७	५
एकार्थम् एकप्रयोजनम्	कं	१००	१२
एकतिङ् इति	वा	१०१	७
एतस्मिन्निधि	कं	१११, ६ ५५३	३
एकशेषनिर्देशाद्वा	वा	११८	९
एकार्थ पदसमूहोवाक्यम्	कं	१२२	... १५
एकव्यक्तिगतमिति	कं	१२३	१

एवमनयोरिति	क	१५६	५
एवमपीदमिति	क	१५०	११
एकैवास्त्र चत्वार इति	क	१५६	५
एव किल नामेति	भा	१४०	१५
एकार उदात्त इति	क	१६२, १	१
एवमप्येकासञ्ज्ञेतीति	भा	१६५	१५
एव मन्यते सयुक्ते विधानादिति	क	१६५	१६
एकशेषेत्विति	क	१६५	२
एकत्वन्न विवक्ष्यत इति	क	१६५	६
एकवचनान्तयोरिति	भा	१६६	१६
एतयोश्चैवार्थयोरिति	क	१६१	१५
एतस्मादिति	क	१६६	६
एतदेवेति	भा	२०१	५
एकापूर्पीठत् समाहारेति	क	२०५	५
एकत्वविशेषणादिति	क	२५५	७
एकवर्गी करणेनेति	क	२५६	५
एकार्थी भावादिति	क	२६२	६
एते सञ्ज्ञे इति	क	२६४	६
एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति	क	२७०	५
एतेनेति	क	२७०	१०
एव तर्हीति	भा	२७१, ५	१५
एव तर्हि यत्र किञ्चिदिति	भा	२७५	६
एवमपीति	भा	२७४, १	४
एव परिहार इति	क	२७५	१
एतत्	क	२७९	५
एतच्चावयवार्थेति	क	२८४	७
एवमादि	भा	२८२, ६	६
एतत् सूत्राद्यात्तर	क	२८२	६
एकशिष्येति	क	२८७	५
एक एवासाविति	क	२७४	१२
एकत्व त्विति	क	४०६	१२
एकदेशविगमादिति	क	४२६	४

एकप्रतिषेधसात्रमिति	के	४२६	१८
एकत्वप्रतिषेधसात्रमिति	भा	४२७	४
एतच्च प्रसज्येति	क	४२७	११
एव तर्हि योगविभाग इति	क	४६०	१०
यतानि पदानीति	क	४७३	९
एकाटकसङ्गावे	क	५२५	६
एतच्चेति	क	५८३	६
एकत्वादीनामिति	क	५९१	७
एकस्य यदिति	क	५९१	११
एक इत्यत्रेति	क	६०३	१५
एकयोगलेमत्वानिति	क	६०६	१४
एकैवासनक्रियेति	क	६०९	५
एकपदेति	क	६०९	११
एव सामर्थ्यादिति	क	६१०	९
एकस्यात्रासेरिति	भा	६११	१
एष तत्र प्राय इति	भा	६५९	६
एतेनाह सञ्चये इति	भा	६५९	७
एकेन शब्देन	क	६६२	४
एतत् स्व नामेति	भा	७२०	१
एतच्च विशेषापेक्षायामिति	क	७५३	७
एतेषां चेति	क	७६७	१
एकशेषत्रिषय इति	क	७६६	१३
एकशेषे च	भा	७६६	१३
एकवचनस्य त्विति	क	७७८	१
एवमादीति	क	८११	१
एनादेश इति	क	८१६	३
एतच्चेति	क	८२३	४
एकग्रहणकोति	क	८२३	४
एनद्वन्द्व इति	भा	८२५	१
इत्थ एवार्थ इति	भा	८३३	३
एतावदिति	क	८५२	४
एकेति	भा	८५९	१

एके ऋमिति	कै	८६४	५
एकवाक्यतापक्षेऽपीति	कै	८८५	

रे ।

रेकस्वर्यमिति	कै	४५०	८
रेकस्वर्यार्दीति	कै	४६४	५

औ ।

औणादिकेनेति	कै	५	५
-------------	----	---	---

क ।

कोऽयम्	भा	५	५
कि भावेति	कै	५	५
कथमेकार्थीभावश्चेति	कै	५५	५
केषां शालीनामिति	कै	५४	१०
कलमा	कै	५४	१५
किमोदन	भा	५६	६
क्रियाविशेषण वेति	कै	५७	४
किञ्चिदकुर्वाणमिति	कै	५९	१
किञ्चित् कुर्वाणम्	भा	५९	७
क्रियायासुभयोरिति	कै	५९	१५
कर्मणीति	कै	४५	५
कूपो लक्षणत्वे वेति	कै	५९	५
कस्य चिदेवेति	कै	६१	९
कि सेन कृत आदिति	भा	६४	१
किमन्यदिति	भा	६४	९
कि ते इति	भा	६५	९
कार्यं शेषिका इति	भा	६५	१५
कि वृत्तेरिति	कै	६६	४
केवलमसत्येति	कै	६७	११
करपुनर्भेद ससर्गा वा	भा	७६	११
क्रियाकारकयोरभिसम्बन्धस्येति	भा	८५	५

क्रिया विशेषम्	भा	८४	८
क्वचिस्त्विति	कौ	९१	५
क्वचिदिति	कौ	९६, ८ १५८	१६
क्रिया प्रधानत्वमिति	कौ	९७	१
किमर्थमिदमिति	भा	१०५	५
कार्यं न स्यादिति	कौ	१०८	६
कर्मसाधन इति	कौ	११५	५
क्वचेति	कौ	१२६	५
कश्चिच्च विशेष इति	भा	१२९	५
कक्षान्तरेति	कौ	१३९	१२
कुण्डशब्द इति	कौ	१४९	४
क्रियास्वारकत्विति	कौ	१५०	१
क्रियमाण इति	कौ	१५१	६
काकतालीयम्	भा	१६१	१४
केवलायाच्चेति	कौ	१७०	७
काटकोऽन्तोदात्त इति	कौ	१७२	७
कर्तृत्वादिति	कौ	१८८	१४
क्षेत्र इत्युच्यते	कौ	२१६	११
काला इति	पा	२१६	३
क्रियाकारकसम्बन्ध इति	कौ	२१७	९
किरिकाण इति	भा	२१८	८
क्रियत इति	कौ	२१९	७
कृताक्तेनेति	वा	२३०	३
कृषेति	भा	२३०	४
कोचिदाङ्गुरिति	कौ	२३३	१
काकपीसेति	कौ	२३३	६
कुमार्यर्घस्य प्राधान्यादिति	कौ	२३५	१०
क्रियासु	भा	२५९	९
कर्त्तव्यो भवतीति	कौ	२७३	७
कि व्याकरणसु	भा	२७८	१
कानि पुनरिति	भा	२७९	८
कि यदेवेति	कौ	२८०	१

क इहोपमार्थ इति	भा	४९७	७
किं पुनरिति	भा	५९०	४
क पुनरिति	भा	५९०	५
केनेति	भा	५९२	५
कृत्रिसमेवेति	कै	५९५	५
कथ न सप्रैच्छतीति	कै	५९८	५
कि गुणमिति	कै	५९८	५
कि तर्हि	भा	५९५	५
कुञ्जवामन इति	कै	५९५	४
कारकमितोति	कै	५९४	५४
केवलमिति	कै	५९५	५७
कि क्रियन्ते इति	भा	५९८	५
किमेतस्येति	भा	४५४	५
कृष्णनेति	कै	५५९	५
कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति	कै	५५९	९
कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति	कै	५५५	५
कदाचित् कर्मधारय इति	भा	५५५	५
कार्य्या शब्दा इति	भा	५५७	५५
कुशलपदेनेति	भा	५५९	७
कृष्णसर्पो नाम जातिरिति	भा	५७०	५५
कथमिति	भा	५७३, ५७७, ७९	५५
कथमस्यपदार्थस्य	कै	५७४	५
केचिद्	कै	५७८	५
कृते चेति	कै	५८५	५
कि प्रधानोऽय समास	भा	५९८	५५
कश्चिदन्तर्भावमिति	कै	४०९	८
कालशब्देनेति	कै	४०५	५
क्रिययेति	कै	४०४	५४
क्रियाया एकत्वादिति	कै	४०७	५
कथेति	भा	४०७	७
क पुनरिति	भा	४१५	५५
कि स्वयमिति	कै	४१८	७

क्षत्रियादाविति	कै	४२०	८
कुर्वन्ति	भा	४२४	१०
क्रियागुणाविति	कै	४२७	१३
कारकविशेषेति	कै	४३२	३
किमर्थमिदमिति	भा	४३४	१२
केवलगुणेति	कै	४३४	१५
कर्मणि न भवतीति	कै	४३९	५
क्वचित् तृजकाभ्यामिति	कै	४४५	४
कर्त्तरि चेति	कै	४४५	७
कस्येति	भा	४५६	५
क्रियार्थायामिति	पा	४५९	३
कृदन्तावस्थायामिति	कै	४६२	३
कण्ठे काल इत्यादिश्चेति	कै	४८०	१
कोचिदिति	कै	४८१	१
कृतश्चिदेव	भा	४८७	१
कृतस्त्रेति	कै	४९१	२
कर्मादिगतैकत्वेति	कै	४९५	५
कष्टुश्रितनेनेति	भा	५०४	३
कर्मवचनेनेति	भा	५०६	३
कर्त्तर्यनुज्ञात इति	भा	५१४	३
कर्मापीति	भा	५१५	५
क समासार्थ इति	भा	५१७	५
कर्त्तव्यमर्ध्वतीया इति	भा	५२७	३
कोऽयमिति	भा	५२६	६
कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति	कै	५२६	८
क्रियाभ्यावृत्तीति	कै	५३७	६
कवभावार्यं वेति	कै	५३५	८
क्रियार्थभयानाद्	भा	५४१	३
कर्मसामान्य चेति	कै	५४७	७
क्रमयदार्थवगामादिति	कै	५५४	६
कियुक्तमेतदिति	कै	५६२	४
किमिमौल्लावेवेति	भा	५६४	२

क्रियते इति	भा	५७५	५
किमिति	क	५७६	५
कदाचिदिति	क	५८०	५
कडारशब्दस्येति	क	५८६	५
कर्मणीति	क	५९१	१०
कर्मस्याभितानामिति	क	५९५	१५
कर्तुरेकत्वमिति	क	५९४	१०
क्रियाया पृथक्स्वर्षाम्	क	५९८	१
क्रियान्तरे	क	५९८	११
कोवलस्येति	क	६०५	१२
कर्मादीति	क	६०५	६
कर्मादीनामभावादिति	भा	६०६	१६
कार्यंचेति	क	६०८	१२
क्रियप्राप्तेति	क	६१५	१
कोऽन्य सहाय इति	भा	६१५	१
कमण्डलोरिति	क	६१६	५
कमण्डलुयोगेति	क	६०६	१५
क्रियाद्वारक इति	क	६१७	६
क्रियाया खेति	क	६१५	१०
क्रोशाल्लक्षम्	क	६१५	६
कर्मापादनयो	क	६१४	१
क्रियानुमितशक्तीति	क	६१४	५
का तर्हि स्यात् ।	भा	६१७	८
कर्मप्रवचनीयसत्तात्विति	क	६१६	१२
कार्यं प्रयोजनमिति	क	६१५	४
कृपि सम्पद्यमाने च	वा	६१८	१०
क्रियापदेति	क	६१६	७
क्रियाया अभावादिति	क	६१४	१०
कालगुणेति	क	६१७	१
कमण्डलुशब्दादिति	क	६१६	१६
कि वक्तव्यमिति	क	६७१	१५
क्रियाया इति	क	६७४	१०

काले विषये इति	कौ	६७५	४
काकृति	कौ	६८१	४
कारकशब्द इति	कौ	६८७	१
कर्मणीति	कौ	७१५	५
कतरस्मिपक्षे इति	कौ	७१५	५
किम्प्रधानमिति	कौ	७१८	२
कर्माद्यनन्तरमिति	कौ	७१८	११
क्रियाकारकोति	कौ	७१९	२
कि तर्ह्यर्थस्येति	कौ	७२५	८
कि पुनस्तदिति	भा	७२५	८
कि कृतमिति	भा	७२६	५
क्रियाकृता	भा	७२६	१२
क्रिया प्रति	कौ	७२७	६
कर्मणित्विति	कौ	७५२	७
कर्माभिधाने हीति	भा	७५५	५
कर्तृत्वासम्भवादिति	कौ	७५५	७
कर्त्तरीति	कौ	७५६	१
कृतो ये इति	भा	७४६	१
कटापेक्षत्वादिति	कौ	७४६	७
कृत पूर्वमनेनेति	क	७४८	१
कर्मत्वमिति	कौ	७४८	५
कृत शब्द प्रवर्त्तते	हरि	७४८	७
कि तर्हि भाव इति	कौ	७५६	११
किकिनौ चेति	कौ	७५७	८
कोवलाकोवलेति	कौ	८०५	७
कुक्कुटेति	कौ	८०४	६
कुक्कुटमयूरी इति	कौ	८०६	१
कृते इति	भा	८१५	४
कथितम्	कौ	८१७	६
किञ्चेति	कौ	८२१	१
कृतायां चेति	कौ	८५६	६
कर्त्रभीति	कौ	८५८	७

कुर्वन्तीत्यर्थ इति	के	८५२	६
किमाह	भा	८५९	१२

ख ।

खड्गाक्षेपे	पा	२१५	७
खड्गालङ्को जाल्म	भा	२१५	११
खड्गारोहणम्	भा	२१५	१६
खलति	भा	७४२	१
ख्यादिरिति	भा	८४०	४

ग ।

गुरुकुलादिनेति	के	५४	४
गमकत्वाभिमत	के	५८	१५
गुणप्रधानभूतस्येति	के	७८	१५
गुणभावादन्तर्भूत इति	के	७९	७
गो राज्ञापौति	के	९५	१
गो पूर्वमिति	के	१११	७
गुणेध्विति	के	११७	२
गतार्थेति	के	१२०	१
गुणशब्देनेति	के	१२१	१०
गुरुलाघवमिति	के	१५१	५
ग्रहणादिति	के	१५२	५
गौणार्थेति	के	१५२	९
गतिर्गतावितिनिघातो यथा	भा	१६२	६
गुणोपसर्जनं द्रव्येति	के	२१८	४
गुणवचनेभ्यो मनुष्य इति	भा	२२०	६
गुरोर्गिह् गुर्वर्थम्	भा	२४१	४
गौणस्याप्यर्थस्येति	के	२५२	६
गुणम्	भा	२५९	११
गौरिकस्य इति	भा	२८१	६

गुणजातेरिति	क	२८७	१
गुणोवेति	क	२९८	५
गतप्रत्यागतमिति	भा	२९२	५
गौणेऽपीति	क	२९८	१
गुणभावेनेति	क	४०१	५
गुणत्वादिति	क	४१५	११
गुणवचनानाम्	भा	४१४	४
गुणशब्देनेति	क	४२५	५
गुणसमुदायाभाव इति	क	४२५	११
गोत्र चेति	क	४२६	४
गनेरिति	क	४३०	१४
गतित्वादिति	क	४५२	५
गतिकारकेति	भा	४६१	५
गुणे सख्याया इति	क	४८२	१
गृह्यत इति	क	४९१	५
ग्रामश्च पुरुष पान्तम्	भा	५४८	८
गुणगत कर्मत्वमिति	भा	६००	५
गुणोपसर्जनमिति	क	६०२	१
गम्यमानविभक्तित्वादिति	क	६४६	११
गुरोरिति	भा	६४७	१४
गुणप्रधानयोरिति	क	६६२	६
गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति	क	६६५	६
गवां य इति	क	६७२	८
गोमण्डालादिति	क	६९०	५
गुणप्रधानभावेनेति	क	७३०	८
ग्रामसाम्राज्यव्य	भा	७६५	८
ग्रामप्रतिषेध इति	भा	७७७	५
ग्रामनगरेत्यादि	क	७७९	५
गणे इति	क	७८५	१
गार्ह्यश्चेति	क	८५४	१५
गोत्रप्रत्ययश्च	क	८५७	४
गोबलीति	क	८६७	५

ड ।

डोवर्थ इति	कै	१३१	१७
डोपि कृत इति	कै	२७५	७
डोष् डोपो	कै	२९५	२
डोप् स्वर	कै	२९६	५
डोष एवत्वनुदात्तविधाने	कै	५९४	१
डोग्रबिति	कै	६९५	१०
डित्वादीत्विति	कै	८५५	८

च ।

चिकीर्षत्वम्	कै	२९	१२
चन्द्रमसश्चति	भा	५९	५
चादिभिर्याग इति	भा	१०४	४
चरितार्थत्वादिति	कै	२५६	९
चौर इति	कै	२७६	७
चतुर्भिरिति	कै	५४४	९
चार्य इत्युच्यते	भा	५४४	५
चार्य सङ्गावादिति	कै	५४६	१
चिदसौ	भा	५५६	४
चेनाप्यचेनापीति	कै	५६७	२
च शब्देनेति	कै	८१५	१२
चिन्तप्रमेतदिति	कै	८५७	४
चोदि पृच्छत्यर्थत्वादिति	कै	८६१	५

छ ।

छान्दस इति	कै	८४४	१
------------	----	-----	---

ज ।

जर्भरीति	भा	६५	८
जहातीति	कै	६८	१४.
जीवत्विति	भा	२५५	१
जरङ्गिरित्यपीति	कै	२५६	१

जहत् स्वार्थाया च	भा	५७६	१
जातस्य जननक्रियावधिरिति	कै	४०७	१५
जातिहीने	भा	४२४	१५
जातिरेकत्रिति	कै	६९९	७
जनपदे विशेष इति	कै	७७७	५
जातिरिति	कै	७८७	५
ज्ञास्यामीति	भा	७९२	७
जातिपक्षस्येति	कै	८२८	४
ज्ञापकत्वादिति	कै	८२८	८
जसि परत इति	कै	८५५	८
ज्ञापकद्वयेति	कै	८६५	१०

ट ।

टञ्जिति	कै	९५	११
टौकाकार	कै	१०३, १८ १०४	१०
टितामिति	भा	८८४	३
टिलोपे चेति	कै	८८८	१२

ड ।

डक्षपीति	कै	१४५	१
डोम्बा	कै	७८२	४
डादेश	कै	८८६	११
डारौरमिति	कै	८८८	११

ण ।

णमुखुलोपाविति	कै	८२५	६
ख्यत श्रवणमिति	भा	८२७	९

त ।

तत्रेति	भा	३४, १७ ९, ४८	३
तत्र विभक्ताविति	कै	६	३
तत्रैवैकार्थीभावस्येति	कै	१६	५
तिष्ठत्वमिति	भा	३५	७

तृतीयान्तोर्यति	भा	२४	१
तदा महत् कष्टेति	कौ	२५	९
तदा न भवितव्यमिति	भा	२५	५
तथा सुवन्त समुदायस्येति	कौ	२९	९
तदवयवाना वेति	कौ	२५	५
तीक्ष्णनेति	कौ	५२	१
तत्रापि प्रकरणादौति	कौ	५६	१५
तस्य च तावत्केन कृत इति	भा	५९	१५
तद्व्येति	कौ	६१	१४
तस्मादिति	कौ	६३	४
त्यागमात्रमिति	कौ	७०	५
तदात्मकत्वादिति	कौ	७३	१६
तत्र भेद इति	कौ	७४	३
तत्र भेदपक्षे इति	भा	७५	५
तुल्यार्थेति	भा	८५	१
तदेवमिति	कौ	८८	१
तत्र नानाकारकादिति	कौ	८९	५
तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति	भा	८९	१०
तथानानेनेति	कौ	९०	११
मुल्येति	कौ	९४	११
तद्द्वेष्यमिति	भा	१०५	६
तस्यार्थ इति	भा	१४५	१५
सेन बहूनामिति	कौ	१४४	१६
तदेतया श्राप्यति	कौ	१५८	९
स्वश्रीयेति	कौ	१४७	७
तथा च ब्रह्मानीति	कौ	१४७	३
तस्याभित्तुतस्येति	कौ	१४९	९
सेत सुबन्तैकान्तत्वमिति	कौ	१५४	८
तस्मात् प्राग्वचन कर्तव्यमिति	भा	१६३	११
तत्राङ्गोरिति	कौ	१६९	१०
तिङ्शेकत्वस्येति	कौ	१६९	११
तत्र प्रकर्षगतिरिति	भा	१९२	१२

तिष्ठद्गुणकाल विशेषे	वा	१९४	१
तदोत्तरपदार्थस्येति	कै	२००	३
सेन नहीनमिति	कै	२०८	१
तात्पर्य्यादि	कै	२१२	११
तत्पुण्ये सतीति	भा	२१५	५
तत्र चेति	कै	२१६	५
तदपेक्षेति	कै	२१८	१२
तत् कृतार्थग्रहण कर्तव्यमिति	भा	२१९	१
तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति	कै	२२८	४
तथा च दास्या इति	कै	२२८	४
तादर्थ्यमेवेति	कै	२४५	५
तत	भा	२५६	५
तत्र च बुध्येति	कै	२५६	१५
तद्धिताभिधेय इति	कै	२६२	१०
तद्धितार्थेन	भा	२६६	५
तदा कार्यैणैव भेद स्यादिति	कै	२६६	१०
तदभावोऽवयवयोरिति	कै	२६७	७
तत सदेहादिति	कै	२७४	२
तस्यामेवोभय कर्तव्यम् इति	भा	२६९	७
तस्यामेवेति	कै	२७५	७
तिलशब्दो विशेषणमिति	कै	२९७	१
ते हीति	कै	२९६	४
तिलाना कृष्णा इति	भा	२९९	५
त्रोभौ गुणशब्दैरिति	कै	२९९	१
तथाचेति	कै	३०५	१
से खल्वपीति	कै	३०५	५
तत्र नैक पाप्मा इति	भा	३०६	७
तत्र यदेति	कै	३०७	७
तदयमर्थ इति	कै	३१०	५
ततश्चानजिति	कै	३१०	७
तद्रूपारोपादिति	कै	३१५	५
सेन कृष्णात् इति	कै	३१६	१

तस्या स्वाभाविकत्वादिति	कै	४८६	५
तद्ददिति	कै	४८७	१७
तत् प्रत्यायनम्	कै	४८८	४
ततश्चात्र वचनादिति	कै	४९०	९
तद्गतोऽपेक्षणादिति	कै	४९१	१०
तद्गता च सम्बन्ध इति	भा	४९२	१२
तद्धीदानीमिति	कै	४९३	१४
तथापियत्रेति	कै	४९५	४
तदा न भवितव्यम्	भा	४९६	१०
तदा कस्माद्भवेति	भा	४९७	४
तिरोहित भेदस्येति	कै	४९७	६
तद्यस्येति	कै	४९८	१०
तरुत्वस्येति	कै	४९८	१३
तस्यैकत्वादिति	कै	४९८	४
तस्यैवेति	भा	४९८	१२
तथा चेति	कै	४९५	४
तस्य	हरि	४९५	५
तथाभूतत्वात्	कै	४९८	१४
तद्भवेति	कै	४९९	१
तद्गतविशेषवचनान्	कै	४९९	४
तद्युक्तेति	कै	४९९	१५
तत्र तुल्येति	कै	४९९	९
तथानेकशब्देनेति	कै	४९७	१४
द्वयत्वस्यामिति	भा	४९८	१३
तत्र भावेति	कै	४९८	१६
तस्मादभिधानेति	कै	४९९	१५
तच्छब्देनेति	कै	४९९	४
तौषदिति	कै	४९०	४
वृद्धिर्निति	कै	४९०	५
वृजकाभ्यां चेति	भा	४९६	१९
त्रयाणां पदानामिति	कै	४९९	१२
तत्पुरुषे तुल्यार्थेति	कै	४९८	४

तिङन्तत्रवेति	कौ	४५५	४
तिङर्थक्यत इति	कौ	४५६	५
तिङर्थ	कौ	४५७	६
तन्निबन्धन स्वर इति	कौ	४६५	७
ततश्चपूर्वमिति	कौ	४६४	८
तत्पुस्य	भा	४७०	४
तत इति	कौ	४७९	५
ततश्चेति	कौ	४८०	५
तन्निवृत्तपर्यत्वादिति	कौ	४८६	६
तत्र द्विष्ट्वेऽपीति	कौ	४८५	७
तथा च सन्तीति	कौ	५५४	७
तुल्यन्यायत्वादिति	कौ	५५५	५
तुल्यो लोकेति	वा	५६५	६
तत्कृत इति	कौ	५६४	४
तत्रचेनेति	कौ	५६७	६
तत्रापैति	कौ	५७५	१०
तत्रायमपीति	कौ	५७५	७
तिष्यपुनर्वस्वोरिति	कौ	५७५	८
तदभिधानायेति	कौ	५८५	६
सेषामेवेति	कौ	५८५	८
तेष्वभिहितेषु	कौ	५८४	९
तत्र च यथेत्यादिना	कौ	५८६	१५
ततो यथेति	कौ	५८६	१६
तदुत्तमिति	कौ	५९५	१५
तदेवमिति	कौ	५९४	५
तिङ् क्रियते कट इति	भा	५९४	६
तद्वितोक्तत्वादिति	कौ	५९४	१४
तस्मान्नाय इति	कौ	५९७	६
तन्निराकरणायेति	कौ	५९७	१५
तद्व्यतिरेकेत्येति	कौ	५९८	५
तत्पूर्वकस्येति	कौ	५९८	६
तन्निबन्धनेति	कौ	५९५	९

तत्स्थानमिति	कै	६५६	११
तद्रूपासङ्ग इति	कै	६५७	१६
तत्रैवमित्यादि	कै	६५०	१८
तथापि धातूनामिति	कै	६५१	४
तदर्थांनामेवेति	कै	६५२	८
तावदयुक्तमप्रतेरिति	भा	६५४	९
तत्र पदेति	कै	६४५	१
तत्त्वापीति	कै	६४६	६
तदनुवादेनेति	कै	६४६	१४
तच्चाध्ययनस्येति	कै	६५९	५
तथायुक्ततयेति	कै	६६१	४
तस्यैव	कै	६६८	६
तत्र चेतारपदार्थान्वय इति	कै	६७०	१
तस्यै इत्यधूनलक्षण इति ,	कै	६७०	४
तत्रेति	कै	६७४	७
तेजोरुपमिति	कै	६७६	१
ततश्चेति	कै	६७८	७
तदर्थोपलक्षणमिति	कै	६७९	५
सस्यतेरिति	कै	६७९	७
तदेव	भा	६८९	६
तस्मात् द्रोण खारी	भा	७०१	९
तिङ्श्रुदिति	कै	७११	१
तिङ्समानाधिकरण्ये इति	भा	७११	८
तथापि षष्ठु प्रशङ्ग इति	कै	७१८	५
तत्रषष्ठ्वीप्राप्नोतीति	भा	७२०	१५
तत्रसम्बन्धोव्यतिरिच्यते	भा	७२६	१
ततो जायसे षोऽभिग्रक्ष	भा	७४०	१६
तस्यैह्रैतमुखी ..	भा	७४१	७
तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति	भा	७४६	१
तद्धितेनेति	कै	७४६	५
तत क्रियावर्तेति	हरि	७६०	४
तत्रयथेति	कै	७५६	६

सदेषविविधार्थमिति	भा	७६०	५
तिङ्निवृत्तार्थमपीति	क	७६२	१२
तिरोहितेति	क	७६८	११
तस्मादन्यथेति	क	७७२	१
तथादीनामिति	क	७८२	४
तच्छब्देनेति	क	७८७	१६
तस्यानुपसर्जनत्वादिति	क	८०६	१६
तत्रविशिष्टमिति	क	८१४	२
तदर्थ इति	क	८१६	१६
तद्द्वेष्यमिति	भा	८१७	४
व्यदादित्वादिति	क	८२८	१६
तथापि भूवीति	क	८२७	४
तकारादिप्रत्ययभात्रेति	क	८२९	४
तुल्यताभावादिति	क	८३६	१
सैनैव चेत् कृत बहुत्वमिति	भा	८५१	१४
ततश्चज्ञापकादिति	क	८५४	११
तस्य गोत्रप्रत्ययस्य	क	८५७	४
ततोऽयमाहृति	क	८५९	९
ततोऽयमाहृ यस्य	क	८६१	४
ततोऽणजोरिति	क	८६१	६
तस्यायमधिको दोष इति	क	८६७	१
तल्लिति	क	८७७	७
सरबादेरिति	क	८७७	१०
तदाकृतेऽस्त्विति	क	८७८	१२
तिङ्भाविन इति	क	८७९	७
तद्धितप्रकरणादिति	क	८८०	१
तद्धितसाहचर्याद्धेति	क	८८०	१६
तत्रवर्तिपदानामिति	क	८८५	४
तिप्लसम्भौनामिति	क	८८४	९
तत्रान्तरङ्गत्वादिति	भा	८८७	१५
ग्राणादिस्वर इति ..	के	९६	७

थ ।

४।

वे पाठलिपुत्रे	श-कौ	८	१६
द्वयोर्भावो द्वित्वेति	कौ	१०	६
द्वयोश्चेति	भा	४१	११
द्वऽपीति	कौ	५०	७
द्वोत्यार्थोऽभावादिति	कौ	५८	४
दोष बाहुल्येति	कौ	६७	६
द्रव्यमात्रमिति	कौ	६४	११
दानादीति	कौ	८४	५
द्वयोरपीति	कौ	११० ४, ५५४	१
द्रव्यवाचीति	कौ	१५०	५
द्वन्द्वेऽनेकग्रहणमित्युपलक्षण बहुव्रीहिरपि भा	भा	१५५	१
द्वयो समास इति	भा	१५५	५
द्वयोस्तत्पुरुषे इति	कौ	१४०	८
द्विगोरेवेति	कौ	१६६	६
द्वान्यासप्यसाविति	कौ	२०१	१
दोषवानिति	कौ	२०१	७
द्रव्याणांमिति	कौ	२२४	४
दध्नायुक्तार्थता सन्प्रतीयत इति	भा	२४५	११
दधीत्युक्ते सप्रत्यय इति	कौ	२४६	६
द्विगो समाहार इति	भा	२६५	१०
द्विगोर्वा लुप्तचनमिति	भा	२६४	८
द्विगोरिति	भा	२६६	६
द्वौ सासाविति	भा	२६६	११
द्वयङ्जातश्चेति	भा	२६६	११
दददनेकमिति	कौ	२७५	१
दोषप्रसङ्गादिति	कौ	२६४	१
द्रव्यसौवेत्यर्थ	कौ	२९८	१
द्रव्येण सहविवक्षाया इति	कौ	२९९	७
द्वयोरुपादानमिति	कौ	३०१	२
दण्डनादिरूपकरणसु	कौ	३०८	१

द्वितीयेनेति	भा	५६०	१
द्विर्वर्णग्रहणमिति	भा	५६१	११
द्रव्यात्मिति	हरि	४०६	१
दुरुपदेश	दो	४११	५
द्वन्द्वैकदेशिसमासयो	कौ	४१२	५
द्वयोरपीति	कौ	४२५	४
दृष्टाध्यऽवस्यतीति	भा	४२५	११
दुरुपदेशादिति	भा	४२६	९
द्रव्यान्निष्कृष्टा	कौ	४३५	१६
द्रव्यनैकत्वमिति	कौ	४३५	५१
दोषदर्शनादिति	कौ	४४५	२
द्वितीयापि न स्यादिति	कौ	४७५	२
द्वयङ्गजातादाविति	कौ	४८२	४
द्रव्यशब्देनेति	कौ	४९४	९
द्वितीयादयोऽपीति	कौ	४९७	४
दिगन्तराणि	दो	५१२	१
द्विवचनप्रसङ्ग इति	कौ	५२०	१
द्रोक्षेन	कौ	५२५	५
द्विदभा इति	भा	५२६	१५
दिशत्त्वावृत्ति	कौ	५३०	४
दिशिऽवृष्टेनेति	भा	५४०	५
द्विवचनमित्यर्थ	कौ	५६६	१
दु खेनेति	कौ	५४९	१
द्वन्द्वेनेति	कौ	५५७	१
द्वन्द्वैकवद्भाय	भा	५७५	१
द्विवचनमिति	कौ	५७४	१
दुन्दुभिश्चब्दस्यापीति	भा	५८०	१
द्विशुक्ल इति	भा	५८५	१
द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तम्	भा	५८९	१५
द्वितीयादयस्त्विति	कौ	६९४	६
द्वै एकत्व इति	कौ	६०२	४
द्रव्योपसर्जन इति	कौ	६०५	१

(४६)

द्वितीयाभविष्यतीति	कै	६०७	४
द्रव्य चेति	कै	६०८	१
द्रव्यस्वरूपेति	कै	६०८	१३
देवसेति	कै	६२२	१
द्वितीयेति	कै	६४१	४
	भा	७४६	६
द्वितीयाप्रभृतिविषये इति	भा	६८१	८
द्वितीयो भाव आरभ्यते	भा	६८८	९
द्रोण खारी आठकमिति	कै	७०४	१
देवदत्तति	कै	७१२	५
द्वितीयाद्यान्तेति	कै	७१३	१
दृष्टान्तेति	कै	७२०	११
द्विष्ट इति	हरि	७२४	८
द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति	कै	७३२	२
सुष्कर्मा	भा	७४१	१६
द्रव्यमिति	कै	७६६	१
द्विगार्थस्येति	कै	७६६	९
द्वन्द्वेति	कै	८०१	४
देवकृतमिति	भा	८०३	१०
द्वन्द्वस्येत्यावदिति	कै	८१०	७
द्विगोरप्राप्तमिति	कै	८१४	१०
द्विदचनेति	कै	८७९	११

ध ।

धातुषहचरित इति	कै	१३०	१३
धात्वर्थस्यानपवर्गे इति	कै	२१४	१०
धान्येन धनवानिति	भा	२१९	११
धान्यार्थ इति	भा	२२३	५
धर्मान्तरास्त्रये	हरि	४०५	९
धातोश्चेति	कै	४५८	११
धात्वर्थस्येति	कै	४५८	१४
धर्मक्रीतीति	कै	४६७	६

धातुरेवेति	क	४५५	१०
धर्मणेति	क	५५४	१४
धात्वर्थाङ्गे इति	क	५५७	१८
धातुमात्रेति	क	७५५	७

न ।

निवृत्तस्वार्थानि	क	१५	१
नेषा समुदायापेक्षेति	भा	५५	७
न कष्टविशेषणम्	क	५७	६
नियमार्थम्	क	५७	५
न सूर्यस्यया	क	५७	५
नियमार्थम्	भा	५७	५
नापिब्रम	भा	४५	११
न प्रतीयेत	क	४५	८
न हीति	क	५४	८
नास्ति स्वरभेद इति	क	५५	१७
निपातनाद्देति	क	५५	१७
न चैतदिति	भा	५१	५
निर्दिश्येतार्थ	क	५५	१५
न च सञ्जाय इति	भा	५४	१५
नैत्यशब्दिकास्त्विति	क	५५	५
नित्य	क	५७	५
न चायमर्थ	भा	७०	१५
ननु चेति	भा	७८	११
न क्वचिदन्तर्भावम्	क	७७	४
नित्यदर्शने	क	८७	८
नानाशब्द इति	क	७७	५
मानेति	क	५५	५
नद्या इत्यादीति	क	१०७	७
नि शब्दो नेति	क	१५५	११
निस एवेति	क	१५४	५
नैतदस्तीति	भा	१०५	८

नियमादन्वैति	कै	१६३	७
निघातम्	कै	१६४	५
नाशेति	कै	१६४	५
न तदन्वर्थति	कै	१७५	५
न तु साकल्यस्येति	कै	१८१	२
न्यायप्राप्तमेतदिति	कै	१९०	२
न पुनर्वारणस्येति	भा	१९२	५
न काल एवापि	कै	१९५	१०
नदीभि	भा	२०२	६
नायमर्थनिर्देश इति	भा	२२२	३
नोक्तमिति	कै	२२४	९
भेदम्	कै	२२२	७
निश्रेयस्या इति	कै	२२४	३
निश्चय	कै	२२५	५
निधोगे इति	भा	२२५	५
नष्टीनेति	कै	२२४	२
नैवेदमिति	भा	२२३	१२
नापि तदधीयानस्येति	कै	२७७	५
निपातनादिति	कै	२३६	५
न प्राप्नोतीति	कै	२९०	३
निषेधादिति	कै	२२५	२
न च शब्दनेति	कै	२२७	९
नास्त्यन्यतरस्येति	कै	२२२	४
न द्वावस इति	कै	२२५	२
न्यायव्युत्पादनायेति	कै	२२४	३
नास्ति वस्तुभेद इति	कै	२२५	९
न वक्तव्यमिति	कै	२२५	१२
नात्र इत्यादिना	कै	२२३	९
न प्रसङ्गनीयमिति	कै	२७७	२
नान्यथेति	कै	२७१	६
ननु चेति	कै	२७२	४
नपुंसकस्येति	कै	२३५	९

नपुसकत्वेति	कौ	४७६	१
नियमेनेति	कौ	४७६	१२
नपुसकग्रहणम्	कौ	४७६	१५
न वा भवतीति	भा	४७६	५
नान्तरीयकतावेति	कौ	४७९	५
न तु तदधिकारेति	कौ	४७५	१९
नह्येति	हरि	४०६	४
न च मासेति	कौ	४०८	१
न च कालसामान्येति	कौ	४०८	६
न वस्त्वन्तरस्येति	कौ	४०८	९
नजोऽस्त्यर्थानामिति	वा	४१२	११
नज्ज्विशिष्टस्येति	भा	४१६	११
निवृत्त इति	कौ	४१७	७
नज्ज्योतिततदवस्तु इति	कौ	४१७	१२
नास्ति नज इति	कौ	४१८	११
नन्वित्यादिन्य	कौ	४१९	७
निवृत्तपदार्थकतेति	कौ	४१९	११
नजनिमित्तात्	भा	४२०	१२
नेत्युक्ते सन्देह आदिति	भा	४२१	१५
निदर्शनार्थेति	कौ	४२३	६
न च भिन्नविषयत्वमिति	कौ	४२३	१
नान्यथेति	कौ	४२६	९
निराश्रययोरिति	कौ	४२७	९
न चेति	कौ	४२३	७
नित्यप्रतिषेध इति	कौ	४२७	५
नैषक्रियावाचीति	भा	४५८	५
नियमान्तरे इति	कौ	४६७	४
नैतदस्तीत्यादि	भा	४७७	५
नीलोत्पल सर इति	कौ	४७९	४
आयसिद्धानीति	कौ	४९२	३
न प्रामुवन्तीति	कौ	४९५	५
नियमेनेति	कौ	४९६	५

निरपेक्षो हि रश्च श्रुति		५१५	१५
न हि सेषामिति	को	५१६	१
न खल्वपीति	भा	५१६	५
नार्धस्येति	को	५२१	६
नापिसख्येयानामिति	को	५२०	२
न हि शब्दैरिति	को	५२१	१५
न शब्द इति	को	५२७	९
न तु ऋद्येति	को	५३९	३
न तूपयुक्तादिति	को	५४३	१
न दोष इति	को	५५१	९
निवर्त्तयतीति	भा	५५२	११
न वै लोके इति	भा	५६२	३
न्यग्रोधशब्देति	को	५५३	७
न्यग्रोधश्च इत्युक्ते	को	५६९	१
न च विषयेति	को	५७४	२
न कश्चिद्दोष इति	को	५७४	५
न भिद्यते	को	५७७	६
नियतद्रव्येति	को	५८१	११
न सम्भवतीति	को	५८८	४
न चात्रास्ति नेति	भा	५८९	४
न चात्रेति	को	५९०	२
नार्ध इति	को	५९२	३
न नियोगत इति	भा	६०३	३
नास्तीति	को	६०७	१४
न तावत्प्रत्यक्षमिति	को	६०८	४
नानार्धक्रियैति	को	६१३	३
नानाशक्तौति	को	६१३	५
ननु कर्मप्रति	को	६२०	१
न स्वाधाररूपेति	को	६२६	९
ननु कर्मणीति	भा	६२८	४
नियतत्वाच्चेति	को	६२९	२१
नैव शक्यमिति	को	६३०	३

न वक्तव्यमिति	भा	६३०	८
न तर्हीति	भा	६३१	१८
निष्ठा	कौ	६३२	६
नित्यमित्यादि	भा	६३६	११
न्यायस्येति	कौ	६४२	४
न खल्वपीति	कौ	६४७	६
नत्वा नाव मन्ये	भा	६५४	६
न तु पुत्रस्येतीति	कौ	६६२	१
न प्राप्नोतीति	कौ	६६७	६
नहीति	कौ	६६८	३५
नरमन्य इत्यादौ	भा	६७१	६
नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यमिति	कौ	६७१	१३
न त्विति	कौ	६७३	६
नन्वसख्येति	कौ	६९७	४
न प्रातिपदिकार्थ इति	कौ	६९९	१
नियमायेति	कौ	७०६	१
न विवक्षत	कौ	७२०	६
न खनिष्ठत्वेन	कौ	७२३	३५
नाभिधीयते	हरि	७२८	८
नाप्राप्ते इति	कौ	७३२	११
न लोकोति	कौ	७४५	४
निर्मुक्तोऽपि	हरि	७४९	३
नियमेनानेनेति	कौ	७५३	३
नपुंसको भाव इति	कौ	७५५	३
नेतद् द्विगोरिति	भा	७६७	१
निवृत्तिर्न सिद्धयतीति	कौ	७६८	४
नित्यो ह्यहैकवद्भाव	भा	७९१	३
नाश्रिति	कौ	७९३	३
नेतदस्तीति	कौ	७९७	१
नन्वर्थस्येति	कौ	१६७	१
न च समूहभिरिति	कौ	८००	१
नियमार्थमिति	कौ	८०१, ८०६	३

नियमश्चेतीति	कौ	८०२	६
ननु तद्गततिरिक्ता इति	कौ	८०७	८
न तु समाह्वयमात्र इति	कौ	८१५	६
नापि चेति	कौ	८१७	८
निघाते	भा	८२२	८
न कर्तव्यम्	कौ	८२४	५
न केवलेति	भा	८२०	६
निन्दाभावेति	कौ	८३८	३
निपातनादिति	कौ	८४३, ८७७	४
न चात्रेति	भा	८५३	१
न समस्तस्येति	कौ	८५४	५
न च राजादिमिति	भा	८५८	७
नलुभताङ्गस्येति	कौ	८६१	८
नियमार्थमित्यस्य	भा	८६३	११
ननु कृत इति	कौ	८७९	१३
नलोपादिति	कौ	८८०	१३
न चकारहारयासु	भा	८८०	१५
न चेति	कौ	८८१	४
नानुबन्धकृतमिति	कौ	८८६	३
निघातप्रसङ्गस्त्विति	भा	८८६	६

प ।

प्रयोगदर्शनसु	कौ	४	१
पदार्थ पदार्थनान्वेति	कौ	७	१०
परितः	८	८	
प्रदेशान्तरेषु	कौ	९	१
प्रधानार्थोपदानादिति	कौ	१३	३
पदानि	कौ	१५	४
परस्परेति	कौ	१६	३
पाञ्चकोति	कौ	१९	३
पथ देवदत्तकष्टसु	भा	२१	७
परस्परसम्बन्धाभावात्	कौ	२७	८

पूज्यमानत्वम् ..	का	५७	१०
पदद्वयात्मकस्येति	का	५८	११
प्रत्ययाभिधानेति	का	५९	७
प्रधानार्थाभिधायिनेति	का	५५	१
प्राधान्यम्	का	५५	५
प्राधान्यादेवेति	का	५५	६
प्रयुज्यत इति	का	५६	१
पांसूदकवत्	का	४५	१
पृथगरथा इति	का	४०	१०
पञ्चकेति	का	५१	५
परार्थाभिधान वृत्ति	भा	५५ १०, ५४	१४
पदान्तरार्थम्	का	५७	४
प्रवृत्तेति	का	५८	१०
मृत्तेति	का	६६	५
परोपकारयेति	का	७०	८
पृथग्भावेति	का	६०	४
पदेनेति	का	६१	१०
प्रचये इति	भा	६५	६
पूर्वं वा	का	६५	६
प्रतिपद्ना	का	१५५	४
प्रतिजानीते	भा	१५६	८
प्रत्ययेन	भा	१५७	११
पञ्चगवमिति	का	१५८	७
प्रत्याख्याते	भा	१४५	७
पराङ्मुखत्	का	१५५	६
प्रातिपदिकम्	का	१५४	५
प्रत्ययोनिमित्तम्	का	१५४	७
प्रातिपदिकत्वादिति	का	१५५	७
पुन शब्दस्येति	का	१७५	४
प्रतिषेधेति	का	१५७	१६
पूर्ववृत्तस्य	का	१५६	१
पचिरिहेति	भा	१६६	५

पञ्चिकानाम	कौ	१८८	१६
परमतिष्ठद्विविति	भा	१८५	७
पूर्वाचार्यति	कौ	१८६	८
पात्रादित्वात्	कौ	१०४	५
परवस्त्रिङ्गमिति	कौ	१५८	१६
प्रयोजनवाचौति	कौ	१४५	१४
पत्ने स्त्रीत्वमिति	कौ	१५६	१५
पञ्चस्विति	कौ	१६१	११
पञ्चगाव इति	कौ	१६५	१२
प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्त	कौ	१६७	१३
प्रत्ययसञ्ज्ञासम्बन्धमिति	कौ	१६४	१३
परिमाणनेति	भा	१६१	१०
पूर्वत्रापरिताषेण्येति	कौ	१७५	७
प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति	कौ	१७६	१३
परिच्छेदवशादिति	कौ	११९	४
पितापुत्रादीति	कौ	१८०	१३
पुवद्भाव इति	कौ	१८१	१५
पूर्वपदेति	कौ	१८५	१६
पुनपुसकोति	कौ	१८४	१६
पुवत्कर्मधारयेति	कौ	१८९	१५
पूर्वावस्थ्यति	कौ	१०१	५
पुवद्भावाविद्धेप्रति	भा	१०५	५
प्रधानस्य	भा	११५	१३
प्राधान्येन	कौ	११०	१३
प्रतिपादितम्	कौ	१११	१५
प्रथमान्ताविति	कौ	११४	१३
परस्यरेति	कौ	११५	१५
पूर्वकालेत्यय त्विति	कौ	१४५	१०
प्रपञ्चनेति	कौ	१४५	१५
परत्वान्नित्य इति	कौ	१४१	१३
प्रतिषेधो वक्तव्य इति	भा	१५०	१३
प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति	कौ	१५१	१३

पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ भवति	कं	४४६	१०
प्रयोजकोनास्तीति	कं	४४७	१२
प्रधानग्रहण वेति	कं	४४८	११
प्रतिपत्तिगौरवमिति	कं	४४९	१०
पूर्वपदातिशय इति	भा	४७०	१३
प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति	कं	४७१	११
पूरणाधिकारेति	कं	४७५	७
प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति	कं	४७९	९
प्रत्ययान्तरम्	कं	४७४	९
परोपाधिक सवेति	कं	४७६	९
प्रक्रियागतेति	कं	४९०	५
पाठेनापीति	भा	४९३	४
पदार्थशब्देनेति	कं	४९६	१४
प्रतिषेधविषयेति	कं	४९९	१०
पिङ्गलकपिलकेश	भा	४२४	४
पूर्वनिपातानियम स्यादिति	कं	४४९	६
पारपर्ययेति	कं	४४६	४
प्रतिषेधे सिद्ध इति	कं	४४७	२
प्रादिग्रहणस्येति	कं	४४९	४
प्रत्यादिविषय सवेति	कं	४४९	६
पूर्वपदत्वाभावादिति	कं	४५४	११
पुरुष	कं	४५६	७
प्रधानमिति	कं	४६०	६
पूर्वधातुरुपसर्गस्येति	भा	४६४	६
पञ्चको	कं	४६६	१९
प्राप्तविभाषाया ल्खिति	कं	४७९	४
पूर्वात्तरेति	कं	४७५	४
प्रत्याख्यानमिति	कं	४७१	४
पदमिति	कं	४७५	४
पर्यायेति	कं	४७६	९
प्रतिनियतैवेति	कं	४७६	७
प्रातिपदिकेति	कं	४७७	७

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति	क	५००	४
पुञ्जराज	कै	५०४	१५
पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते	कै	५२९	१०
प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति	कै	५३७	७
पूर्वद्वीघार्थं चेति	कै	१४२	५
पदान्तरे त्विति	कै	५४२	७
पाठेनापीति	भा	५४५	१
पुरेति	कै	५५०	७
परस्वरेति	कै	५५२ अ, ६२५	५
प्रक्षोऽपि द्वयर्थ	भा	५५८	६
प्रक्षशब्दस्येति	कै	५६०	६
प्रक्षोऽपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते	भा	५६१	१
प्रक्षेण न्यग्रोधस्य	भा	५६५	४
प्रतीताविति	कै	५६५	१
परस्वरनिरपेक्षा इति	कै	५६६	६
परस्वरापेक्षाणामिति	कै	५७०	४
प्रक्ष इत्युक्ते इति	कै	५६८	५
प्रदर्शनेति	कै	५८५	५
पङ्क्तप्रौ पङ्क्तप्राविति	भा	५९०	४
पूर्वाचार्य्येति	कै	५९०	६
परिगणन चेति	कै	५९५	६
प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति	कै	५९५	१५
पञ्चादिति	कै	५९७	६
प्रसज्येति	कै	६०९	५
पुनर्द्वितीयेति	कै	६१४	७
प्रथमा चेति	कै	६१६	१५
पथं गच्छतीत्येव	भा	६४२	१
प्रत्याख्यातमिति	कै	६४२	५
प्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्तो	कै	६४६	१
प्रातिपदिकार्थेति	कै	६४६	५
पूर्ववौति	कै	६५१	५
पर्य्यात्यर्थग्रहणमिति	भा	६५२	४

प्रथमाषट्ठी वेति	कै	६५८	५
प्रतीयेति	कै	६६०	१
प्रधानकर्त्तरि	भा	६६२	११
प्रतीयमानगमीति	कै	६६३	१
प्रातिपदिकानत्रयवत्त्वादिति	कै	६७०	१०
पृथग्भावादिति	भा	६७१	९
प्राधान्येनिति	भा	६७१	१७
प्रात्यविषयग्राहित्वादिति	कै	६७६	९
प्रत्ययग्रहणमिति	कै	६८०	८
पञ्चमीविधाने	भा	६८३	४
श्रुतिपरीति	कै	६९१	३
पुष्येण युक्त इति	कै	६९३	३
प्रथमेति	कै	७०५	११
परिगणनस्य चेति	कै	७०७	१
पूर्वं ह्यपवादा इति	कै	७१४	६
प्रतीक्षत इति	भा	७१५	१
पाक्षिक इति	कै	७१५	३
प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति	कै	७१६	१
परिवर्तनादिति	कै	७२०	५
पुरुषे सोऽर्थ इति	भा	७२३	५
प्रतिपिपादयिषया	कै	७२३	११
परोपकारित्वेन	कै	७२३	१६
पुरुषस्य रूपकार्यतयेति	कै	७२४	४
परार्थत्वात्	हरि	७२४	१०
प्रधानेऽप्युपयुज्यते	हरि	७२५	६
पुरुषेति	कै	७२६	८
प्रातिपदिकार्थति	कै	७२७	११
प्रधान त्विति	कै	७३१	११
प्रकरण्य चेति	भा	७३३	१०
पूर्वणापीति	कै	७३७	३
प्रलिखते	भा	७४१	१७
पराधीम्	भा	७४१	५

प्रतिषेधार्थमिति	भा	७६०	५
प्रतिपत्ता	कौ	७७५	५
प्रत्यय इति	कौ	७८२	५
पदार्था	कौ	७८६	६
प्राख्यङ्गादीनामिति	कौ	७९४	४
पर्यायस्येति	कौ	८०५	४
पूर्वपदप्रतिषेधे चेति	कौ	८०४	८
विप्लव्यमित्यपी	भा	८११	६
पूर्वकालत्वादिति	कौ	८१४	८
परत्वादिति	कौ	८१५	९
पञ्चादिति	कौ	८१६	४
प्रत्यासत्तंगति	कौ	८१७	१
प्रातिपदिकादवेति	कौ	८५५	४
प्रत्ययादर्शनस्येवेति	कौ	८५९	८
प्रत्ययान्तमिति	कौ	८५९	१५
पञ्चमार्ग इति	भा	८६२	१
पाटोऽन्तार्थ इति	कौ	८६८	५
प्रकृतेश्चेति	कौ	८६९	७
पर्यायाभाव इति	कौ	८७१	६
पुन प्रसङ्गेति	भा	८८५	१
परत्वाट्टिलोपेनेति	भा	८८८	१
पूर्वप्रदर्शित इति	कौ	८८८	६

फ ।

फलाख्यानम्	कौ	७	५
फलकानीति	कौ	५५४	६

ब ।

ब्रह्माण्डसमुदायस्येति	कौ	५०	११
बहुलवचनादिति	भा	१४१	८
बहुव्रीहिसर्ग	कौ	१४४	४
बहुव्रीहिस्येति	भा	५०९	१

बहुव्रीहौ सतीति	भा	२१३	५
बहुवचनेति	भा	२४९	४
बुद्ध्या	कै	२५७	४
बुद्धिपरिकल्पितेति	कै	२६१	५
बुद्ध्यापरासृष्टमिति	कै	२५७	२
बाधमिति	भा	२६३	५
बहुव्रीहि षिद्धयतीति	कै	२६	१०
ब्राह्मणाभावस्येति	कै	४१३	/
ब्राह्मणमात्रस्येति	भा	४१६	१
ब्राह्मणप्रत्ययस्य	कै	४१९	१५
बाहुल्येनेति	कै	४२४	१
ब्राह्मण्ये	भा	४२४	८
ब्राह्मण्येऽयमिति	भा	४२५	१५
बहूना सम्प्रत्यय इति	भा	४२७	१
ब्राह्मणस्य गत	भा	४४६	१४
बहूनामानयनम्	भा	५२७	१
बहुव्रीहिसञ्ज्ञेवेति	कै	५५७	५
ब्रह्मदत्ताधीना इति	कै	६३६	५
बहुत्विति	कै	७०६, ८००	५
	पा	८७५	१
बहुव्रीहीति	कै	७६४	१
बहव इति	कै	७८६	५
बहुत्वर्थपूत्रपन्न इति	कै	८५७	१
बहूर्थ इति	कै	८६५	४
बहुशक्तिकिटकानिति	भा	८८५	८

भ ।

भेद	कै	१०	७
भेदनिवृत्ताविति	कै	१८	६
भार्या रात्र इति	कै	४९	७
भिन्नत्वादिति	कै	५७	१०
भेदनिवन्धनसमुच्चयेति	कै	५७	१२

भवति ह्रीति	भा	५१	११
भवतु राजार्थस्येति	कौ	७५	१६
भिन्नाया क्रियाया इति	कौ	९०	६
भाविन इति	कौ	९२	१
भिन्नसमुदायेति	कौ	९३	१०
भेदेति	कौ	१२१	१
भेदाधिष्ठानस्येति	कौ	१२२	८
भेदकार्यम्	कौ	१२३	८
भाष्यकारस्त्विति	कौ	१३१	११
भाष्यकार इति	कौ	१३५	९
भूतसमासेति	कौ	१६१	५
भाषाया त्विति	कौ	१६३	३
भवेदेकसञ्ज्ञाधिकार इति	कौ	२०२	३
भूतकालेति	कौ	२२०	१
भवति वै कश्चिदिति	कौ	२४४	६
भिन्नशब्देन त्वनभिधानादिति	कौ	२४४	७
भेदोऽप्याश्रीयते इति	कौ	२८६	५
भवति वै प्रधानस्यापीति	भा	३१२	४
भवति	भा	३७४	३
भवति यदा	भा	३८९	५
भाष्यकारस्त्विति	कौ	३९२	१०
भावाभावयोरिति	भा	४१७	४
भवेत् सिद्धम्	भा	४३४	४
भिन्नशक्तित्वादिति	कौ	४६३	१
भिन्नपदत्वादिति	कौ	४६३	६
भिन्नपदेति	कौ	४७९	८
भेद इति	कौ	४७९	३
भवत्येवेति	कौ	४८४	३
भूतपूर्वेति	कौ	४७९	३
भाष्यकारेति	कौ	४७७	६
भाष्यकारवचनादिति	कौ	४७८	२
भूय इति	कौ	४८८	३

भावे चेति	कौ	७४७	९
भविष्यदधिकारेति	कौ	७६१	५
भावकर्म्मणोरिति	भा	७६२	५
भव्यादीनामिति	भा	७६२	९
भास्याङ् इति	कौ	८०७	१
भूतपूर्वस्येति	कौ	८२९	१
भूतमिति	कौ	८८१	५

म ।

महत्या सञ्जाया इति	कौ	२१	१
महाकष्टु श्रित इति	भा	२५	५
	कौ	११२	५
महत्कष्टु श्रित इत्यत्र	कौ	११२	५
मानावतीति	कौ	१८८	८
मान हीति	भा	२८७	६
महाविषयत्वादिति	कौ	२२४	२
मत्वर्थीयोत्पत्तिम्	कौ	२६७	५
माषेण	भा	२६९	५
मयूर इव व्यसक इति	कौ	२७९	२
मासजात इति	कौ	४७३	१
मिथ्याज्ञानम्	कौ	४९९	५
मन्तु खेवेति	कौ	४९८	१३
मत्वर्थ इति	भा	५३५	४
माभूवन्तीति	कौ	५३५	१३
मात्रग्रहणादिति	कौ	७०७	४
मातुरिति	भा	७३१	६
मासक	भा	७४१	११
मुनिद्वयाच्चेति	भा	८११	४

य ।

यावन्तीति	कौ	१०	१
यत्र पदानौति	कौ	१२	१
यदीति	कौ	२०	५

(६५)

यथासमासादय इति	कौ	२०	१०
यद्यत्रेति	कौ	२५	११
यथेति	कौ	२६, ४१	१५
यथापञ्चनेति	कौ	२९	१२
यथात्राक्षणा इति	कौ	२९	४
यत्र गमक	भा	३१	२६
यद्यपीति	कौ	४२	९
यथौघधीति	कौ	५२	१४
येन सम इति	भा	६४	१०
ये सर्वथा दोषा	कौ	६९	७
यद्यप्यव्ययमिति	कौ	७६	१२
यादृच्छीति	भा	१२०	७
यद्यवाव्यस्येति	कौ	१२४	१०
युगपदिति	कौ	१२७	६
यदि सति भेदे इति	कौ	१२८	६
येनैवावयवकार्यमिति	भा	१६१	१२
योगावयव इति	कौ	१६७	१०
यावदिति	कौ	१८८	४
यद्वृषाधीनामिति	कौ	२००	१
यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति	कौ	२०८	६
यद्यत्र नार्थ	भा	२२१	४
योगविभाग इति	भा	२२३	१
युक्ताद्यथांनामाक्षेपादिति	कौ	२२५	८
यूपदार्यादिध्विति	कौ	२४३	१
यद्वृषाक्षेप इति	कौ	२५२	७
यन्निमित्तम्	कौ	२६५	४
यानि तु द्विगोरिति	कौ	२६५	६
यत्रापि दृष्टत्वमिति	कौ	२७४	१५
यादृशमिति	कौ	२७८	१२
युगपदवरुध्यते	भा	२७९	७
यदाप्रथमत एवेति	कौ	२८५	९
यदा तु प्रथममिति	कौ	२८५	१२

यत्र तु प्रयोजनाभाव इति	कै	३४३	४
यत्सर्वमेति	कै	३५३	१
यथाजातीयकमिति	भा	३५४	४
युवजरन्निति	कै	३५६	३
यत्कृतार्थमेति समास इति	कै	३६०	४
या हि तद्वन्तमिति	भा	३७२	५
यत्रोत्सर्गापवादमिति	भा	३९७	८
यैवासावन्तर्वर्त्तिनीति	भा	३९९	१०
योऽसाविति	भा	३९९	१२
यदि च नजेति	कै	४११	११
यदस्यै द्रव्य म्प्रित इति	भा	४१४	१२
यदासौ द्रव्याम्प्रित इति	भा	४१४	१
यदि पुनरित्यादिना	भा	४२१	५
यथैकेति	कै	४२९	३
यश्च गन्धेति	कै	४३४	८
यद्द्वीदमिति	भा	४३४	१९
यदि तिङन्तस्येति	कै	४५५	२
योगद्वये स्वेति	कै	४८१	९
यदपेक्षयेति	कै	४८६	१
यथान्यत्रेति	कै	४९८	४
यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति	भा	४९९	१
यदा चित्रगुरिति	कै	४९९	३
यदा द्वावानीयेते	भा	५२७	३
यावता सख्येयो य	भा	५३२	१
यदादिश इति	भा	५५९	९
यो दिशमिति	भा	५४२	९
युद्धक्रियायामेवेति	कै	५७१	२
युगपदिति	कै	५७४	१
यदा विश्वस्येति	कै	५८४	२
यदयमिति	भा	५८५	३
यस्यापीति	कै	६०१	३
यदि द्रव्यमिति	कै	६१३	३

बह्वैकत्वादय इति	कौ	१२१	२
बह्ववमिति	कौ	१२२	२
यदि तर्हीत्यादिना	भा	१२३	२
यद्यपीति	कौ	१२४	२
यत्र त्विति	कौ	१२५	२
यत्राक्रिययेति	भा	१२६	२
यस्येति	कौ	१२७	२
यथाधिकरणत्वमिति	कौ	१२८	२
यदात्वभेदेति	कौ	१२९	२
यथा घट्टीति	कौ	१३०	२
यान्तेनेति	भा	१३१	२
यदयमिति	भा	१३२	२
यच्च रूपमिति	कौ	१३३	२
येषु प्राणिषु नेष्यते	भा	१३४	२
यद्वाचिन इति	कौ	१३५	२
यदा लक्षणवाचीति	कौ	१३६	२
योग्यतामात्रयुक्त इति	कौ	१३७	२
यन्नेति	कौ	१३८	२
यदाश्रित्येति	कौ	१३९	२
युक्तो सासादिरिति	कौ	१४०	२
यीगात् पारश्विति	कौ	१४१	२
यत्रादिति	भा	१४२	२
यथाप्रीति	कौ	१४३	२
यस्मिन्नर्थे	कौ	१४४	२
यस्यर्थमिति	कौ	१४५	२
यदासानमेयेति	कौ	१४६	२
यावत्तिष्ठ इति	कौ	१४७	२
यद्वात्राधिक्यमिति	कौ	१४८	२
यदित्यादि	कौ	१४९	२
यद्यव तर्हीति	भा	१५०	२
यां मलवद्वाचसमित्यादि	भा	१५१	२
या कृष्यति	भा	१५२	२

यथोक्तेति	कै	७४३	२
योऽसौकृतकटयोरिति	भा	७४७	१
यदि तावदिति	कै	७६७	१७
यदाबहूनामिति	कै	७६९	६
यत्नेनेति	कै	७८१	२
यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति	भा	७८४	३
येषामिति	कै	७९१	१
यदयमिति	भा	७९३	८
यकारत्रयप्रवयेति	कै	८०६	८
यदि पुनरिति	भा	८७९	४
यदा पञ्चगाव इति	कै	८१५	१
येऽन्ये इति	भा	८३८	८
यथास्थितमेवेति	कै	८५४	१
यथान्नासेऽपीति	कै	८६३	५
य प्रत्यय इति	कै	८७०	६
यद्यत्रेति	कै	८७३	१
य स्थानीति	कै	८७५	१
यश्चित्ति	कै	८८६	१०

रा।

रूपद्वयमिति	कै	६	६
राजशब्दोऽपि	कै	४१	१
राज्ञ इति	कै	४३	७
राजपदमेवेति	कै	५१	८
राजशब्द इति	कै	७२	९
रज्ज्वादीति	कै	८५	९
राज्ञीयेति	कै	११०	१
रन्धनस्थाल्यादयस्त्वन्भिधानादिति	कै	२४३	४
राज्ञा विशेषक इति	भा	४६६	७
राज्ञो या कुमारीति	भा	४८८	१
राज्ञ पुंस इति	भा	७१९	९
राज्ञ सम्बन्धित्वाद्यगम	कै	७३२	८

राजा परोपकारित्वेनेति	क	७२५	१
राजनि सो ऽर्थ इति	भा	७२५	१५
रूपान्तरम्	क	७२०	१५
रुजाशब्द इति	क	७२६	५
रात्राङ्गाहा इति	क	८१४	५
रात्रिरथीतेति	भा	८१८	१०
रूपद्वयेति	क	८४०	२

ख ।

लिङ्गोपादानेनेति	क	८	१
लिङ्गादिति	क	१९	२
लुक्तेति	क	५४	५
लिङ्गविशेषस्थापीति	क	५५	७
लौकिकेति	क	९६, ७, ५८२	१
लक्षणान्तरेणेति	क	११६	७
लक्ष्यदर्शनादिति	क	१६७	७
लक्षणस्याभावादिति	क	२४८	१
लोको स इति	क	२६४	६
लिङ्गविशिष्टेति	क	५९७	४
लौकिके प्रयोगे इति	क	४९०	१
लिङ्गसख्याभ्यामिति	भा	४९२	१
लिङ्गान्तरेति	क	५००	१
लौकिक चेति	क	५५२	५
लौकिकादिति	क	०६०	४
लोकव्यवहारे प्रोक्तेति	क	५६१	५
लक्षणेति	क	५८२	१
लुक्तेति	क	६६५	८
लुग्विधानाद्देति	क	६६७	२
लक्ष्यवाचिसमाचेति	क	६६९	९
लक्षणशब्द इति	क	६८९	१
सबलोप इति	क	७५५	४
लिङ्कार्थीतिदेशादिति	क	७५८	१

लिङ्गमश्रित्यमिति	भा	७९४	७
लित्स्वरे	भा	८२२	६
लाक्षणाकत्वादिति	क	८४२	१
लुक्कास्ववदलुक्कास्वस्यापि	क	८६२	३

व ।

विधिरिति कोऽयमिति	भा	१	६
विधीयमानत्वादिति	क	२	७
विभक्तीति	क	५	५
व्यर्थानीति	क	१४	६
व्यपेक्षाविनाभावित्वादिति	क	१८	१
वचनादिति	क	२२	४
वाङ्मसम्बन्धिनमिति	क	२२	८
वृक्षेभ्य	भा	२४	५
विशेषण विशेष्यत्वम्	क	२७	१२
वाचनिके हीति	क	३६	१५
विशेषणभावम्	क	४४	१
वृत्तौ भेदस्य	क	४५	५
वाक्ये	क	५०	१
वाक्ये चेति	क	५१	१४
विभक्त्यर्थेति	क	५२	५
विकल्पेन	क	५८	१५
विषम इति	क	६२	६
विज्ञायत एवेति	क	६३	६
वा वचनानर्थक्यं चेति	भा	६४	५
वृत्तिम्	भा	६५	१
वर्तयन्ति	भा	६५	७
वर्णवदिति	क	६७	७
विशेषण नामेति	भा	७१	७
वाक्योऽपीति	क	७१	६
विशेष' पुरुषगत इति	क	७५	१
वृत्तिरेव न आदिति	क	७६	५

विशिष्टद्रव्य इति	कं	२१७	४
व्यतिरिक्तैति	कं	२१८	१०
वाक्यभेद सम्यद्युत इति	भा	२२३	७
वृत्त्यन्तरिति	कं	२५०	५
विप्रतिषेधेनेति	कं	२५४	७
विक्षिप्तेष्विति	भा	२५७	११
वास्तवभेदाभावादिति	कं	२६०	८
वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति	भा	२८३	३
वैयधिकरण्यादिति	कं	२९०	१०
वहिरङ्गत्वादिति	कं	३००	२
वैयधिकरण्यादेवेति	कं	३११	७
विवक्षामात्रेति	कं	३२०	१
व्यापकत्वादिति	कं	३२४	४
विशेष्यत्वमेवेति	कं	३२४	५
वृत्तप्रतीति व्यवधानेनेति	कं	३२७	१
विरूप कृतमिति	कं	३५२	४
विशेषण विशेष्येति	कं	३५७	११
वर्णेन वृत्तौयासमासो वा	भा	३५८	५
विशेषाभावात्	कं	३६१	५
तुन्दारकयुवति	भा	३६४	४
वस्त्वित्यर्थ इति	भा	३६७	५
वस्त्राणि मे स्युरिति	भा	३७४	१८
विरोधात्	कं	३९२	७
विवक्षितोऽर्थ इति	कं	४०१	११
वक्ष्यतीति	भा	४३१	३
विशेषणसमासे च	कं	४४२	५
वृत्तिविषये इति	कं	४५१	६
विरोधसङ्गाव इति	कं	४६६	६
वर्त्तीति	कं	४७५	५
• व्याप्तिसमाश्रयणेति	कं	४७६	५
विच्छिन्नत्वादिति	कं	४८१	७
विशिष्टेति	कं	४८३	४

वर्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति	कै	४८५	५
व्यतिकर	कै	४९८	१
वैयधिकरण्यमिति	कै	५०२	९
वृत्तिपरिगणनम्	भा	५०४	१
विशेषणविशेष्यभावाभावाच्चिति	कै	५१२	७
व्यधिकरणप्राप्नोतीति	कै	५१२	७
विशेष्यभावमिति	कै	५१३	३
वर्तिपदेति	कै	५१७	१
विरुद्धानेकेति	कै	५२८	१०
विमर्श	कै	५३९	१
वर्गाविति	कै	५५०	१४
वार्थश्चेति	भा	५५३	८
विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति	कै	५५८	१
व्यवस्थाशब्दौ	भा	५५८	५
व्यवस्थाकृताविति	कै	५५९	१
विषयकस्यादिति	कै	५५९	६
वैयाकरणशब्दस्यैवेति	कै	५६६	५
विप्रतिषिद्धार्था इति	कै	५५२	७
विरुद्धानामिति	कै	५५५	४
विपर्यय प्रयोग इति	कै	५७७	२
व्यक्ति पक्ष इति	कै	५८२	५
विहितस्याभावात्	भा	५८८	१
विरोधाभावात्	कै	५८७	८
विशेषणविशिष्टस्य	कै	५९६	१
प्रत्ययाण्य इति	कै	६००	११
व्यापिकेति	कै	६०१	६
वर्जनार्थ एवेति	भा	६३४	१२
व्यतिरेकाभावात्	कै	६३७	१३
स्वीयघ्नमिति	भा	६४१	१
विशिष्य कार्येति	कै	६४५	७
विकारस्य चेति	कै	६४९	१
व्यापित्वेति	कै	६५५	९

विकृतमङ्गलमिति	क	६६०	१
विकारप्रतिपत्तिरिति	क	६६७	८
वाध्यते इति	क	६८२	९
वहिरङ्गत्वादिति	क	६८६	३
व्यभिचारादिति	क	७०१	२
वचनग्रहणादिति	क	७०७	२
विशेषणविशेष्यभावात्	क	७०८	९
व्यतिरिक्त	भा	७०९	१
वीरत्वमिति	भा	७०९	४
वाक्यार्थ	भा	७१०	११
विषयविभागायेति	क	७१४	३
विभक्तिविषये	क	७१५	७
विशेषणभाव एव	क	७१९	५
व्याकरणान्तरे	क	७२१	८
विभक्त्यादिभि	हरि	७२९	३
विनापीति	क	७३२	८
व्यपदिष्टे इति	हरि	७३४	१
वाचक धातुमिति	क	७४३	७
विशेषकर्मिति	हरि	७४८	७
विशेषनिरपेक्ष	हरि	७४९	८
विशेषार्थनेति	भा	८५१	४
व्याख्यास्यामीति	क	८५८	४
विशेषेति	क	८५८	७
वहिरङ्गत्वाच्चेति	क	८६७	६
वाक्यत्रयमिति	क	८७३	४
व्याचक्षत इति	क	८८८	५
विध्वर्षमिति	क	८९१	५
व्यतिरिक्त समुदायेति	क	८९४	९
वचनान्तरे इति	क	८९५	५
व्यवस्थितेति	क	८९७	६
व्यक्ताविति	क	८९७	५
वलादाविति	क	८९५	४

वर्तमानोक्त इति	क	८४६	१
वायुरिति	क	८४६	५
वर्णाश्रये इति	भा	८५८	१०
व्यवहितेति	क	८७८	१
वाक्येति	क	८८२	६

श ।

शङ्खलयेति	भा	१५	५
शक्तिनियमेति	क	६०	१६
शङ्खवेरम्	भा	६५	१५
शक्तेति	क	९४	१
शब्देनेति	क	१२४	५
शिशुति	क	१२८, १५७	६
शाकलेति	क	१६८	६
शब्दान्तरेण	क	१९५	२
शेषग्रहण चेति	क	२०१	२०
शङ्खलाखण्डो देवदत्त इति	भा	२१९	१५
शास्त्री श्याम .	भा	२८२	७
शब्देन सस्पर्शादिति	क	२८४	५
श्यामत्वस्याधारेति	क	२८६	४
शस्त्रामिति	भा	२९२	१
शस्त्रीगतो गुण इति	क	२९७	१
श्यामाशब्द	भा	३०४	९
शास्त्रीशब्देन	भा	३०६	४
शास्त्रीशब्दोपादानेति	भा	३०६	६
श्वेतकागमिति	क	३२९	१
शुक्लवभूरिति	क	३३५	१५
शेषग्रहणे	क	३३५	१
शतसहस्रमिति	क	३३९	५
शब्दान्तरेति	क	३७८	५
शवादेशा श्यन्नादय इति	भा	३९५	५
शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति	क	४०२	७

शौर्यिक इति		४०९	५
शेषलक्षणा	भा	४५२	७
शुक्लार्थेन	कौ	४५५	४
शब्दान्तरत्वात्	कौ	५५०	१२
शेषाधिकारेति	कौ	५५५	१२
शक्तिसाधनपक्ष चेति	कौ	६०८	१६
शब्दव्युत्पत्तये इति	कौ	६१२	१
शक्तिरिति	कौ	६५४	५
शतृशानचोरिति	कौ	७१६	७
शक्यमकर्तुम्	भा	७२१	५
शक्तिलक्षणार्थातिरिक्त इति	कौ	७२१	४
शक्तिरित्त्विति	कौ	७२६	११
श्रूयमाणक्रिये	हरि	७३४	५
श्यावदन्	भा	७४२	७
श्रोता श्रव्यतन्याम्	भा	७७६	१
श्रुद्राणामिति	कौ	७८५	१
शसमेवेति	कौ	८५२	१५
श्रिति चेति	कौ	८७५	४
ष ।			
षष्ठीवाचिकेति	भा	९२	९
षट्प्रभृतीनामिति	कौ	११८	५
षण्मुहूर्त्ता इति	भा	२१६	८
षष्ठीति ..	कौ	४५८	८
षष्ठुपर्यञ्चेति	कौ	४९९	८
षष्ठीषमास	कौ	५७५	१
षष्ठुपत्रेति	कौ	६५८	१
	भा	५९७	१३
षष्ठीस्यादिति	भा	७२१	१६
षष्ठीभवतीति	कौ	७२४	१
षष्ठुगभिहित इति	भा	७५०	१
षष्ठुभवतीति	भा	७४१	६
षष्ठीनिर्विष्टञ्चेति	कौ	८७१	१

स ।

स्वरे वेति	कै	५	७
समुदायो वेति	कै	५	१
स्वरूपम्	कै	७	७
स्वरितगुणयुक्तमिति	कै	९	५
सर्वम्	भा	१०	५
स एकार्थीभाव इति	कै	१५	५
सुब्धातुप्रभृतय इति	कै	१८	७
समासस्येत्यनेन	कै	५	५
समासो न ज्ञादिति	कै	५	१
स्वरस्य प्रसज्येति	कै	५	५
सामान्येति	कै	५	८
सख्याया इति	कै	५	५
सर्वं गुरुकुलमिति	भा	५	५
सामर्थ्यादवयवसपीति	कै	५	५
सामीप्यादेरपीति	कै	५	५
सम्बन्धिब्रह्मत्वान्चेति	कै	५	५
सार्थत्वदिति	कै	५	५
सापेक्षमसमर्थम्	भा	५	८
समुदायार्थं	कै	४१	७
सादृश्यादिति	कै	४२	१०
समर्थमित्युच्यते इति	भा	४५	५
स्वनिष्ठ	कै	४४	५
सम्बन्धस्यान्तर्भावात्	कै	४६	१
सामर्थ्यभेदोऽपीति	कै	५६	१०
सम्बन्धस्योपरमादिति	कै	५९	५
स्वरभेद इति	कै	५०	५
स्वार्थम्	कै	६८	१६
स्वैनार्थेन द्रव्यीकृतस्येति	कै	६९	६
स्वविशेषणेति	कै	७१	७
सामर्थ्यमेव न ज्ञादिति	कै	७५	११

सर्वं स्व प्रसक्तमिति	भा	७५	१
स्वाभ्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति	कौ	७५	७
स्वार्थं जहातीति	कौ	७७	४
सम्बन्धप्रन्तरापेक्षयेति	कौ	७९	२
स्वरूपमिति	कौ	८१	११
स्वाभ्यमित्यस्य	कौ	८२	७
सचोपसर्गं इति	भा	८४	५
सत्यामपि हानाविति	कौ	८६	५
सख्याविशेषेति	भा	८६	८
समर्थतराणामिति	कौ	८७	१४
समासो द्विधा		८५	१६
सविशेषणम्	भा	८८	५
समानवाक्ये इति	भा	१०४	१
समर्थनिघासे हीति	भा	१०८	५
समुदायस्येति	कौ	११०	७
सत्यपीति	कौ	११२	१
सविशेषणाना वृत्तिर्न	भा	११५	४
सम्बन्धेति	कौ	११७	२
ससर्गिभेदक इति	कौ	११२	१
समानाधिकरण्येनेति	भा	११६	६
सामर्थ्याभावाच्चेति	कौ	११७	७
समास प्राप्नोतीति	कौ	११६	५
सत्तान्त्रे इति	कौ	११६	७
समासत्वमिति	कौ	११७	१
सुराजातिराज्ञेति	भा	११२	५
स्मृतिशास्त्रत्वादिति	कौ	११५	१
सप्रतीयते इति	कौ	११५	८
सुप्सुपेत्यस्येति	कौ	११६	१२
समासान्तेन भाव्यमिति	कौ	११६	१६
सर्वान्त इति	कौ	११६	१६
सुष्ठु सूक्ष्माम् इति	भा	११७	१
समासान्त इति	भा	११८	५

साङ्गश्रितामिति	भा	१४०	६
सुबन्तसमुदायस्येति	भा	१४६	६
स्फुटा चेति	क	१४८	४
स्वरे ऽवधारणाच्चेति	भा	१५१	१०
सुबन्तसमुदायस्य	क	१५१	७
स्वरादिष्विति	क	१५२	५
सम्बध्यते इति	क	१५३	५
समानपदत्वादिति	क	१५६	५
सत्यापि निर्मित्त्यादि	क	१५८	६
समासावयव एवेति		१५८	१०
सत्या समास सन्नायामिति	भा	१६०	४
स्वरितत्वादिति	क	१६०	८
समास सन्नापेति	भा	१६०	११
सङ्ग्रहणेत्यिति	क	१६४	७
समासाच्चेति	क	१६५	५
समुदायस्यैवेति	क	१६६	५
सख्यायाविवक्षितत्वादिति	क	१६८	५
समासास्तोदात्तत्वमिति	क	१६८	११
सतिश्रिष्टत्वादिति		१६९	६
समुदायस्येति	क	१७४	५
समुद्यादीना वाचकमिति	क	१७९	१
सादृश्यार्थकत्वादिति	क	१८६	४
सादृश्ये वृत्तिरिति	क	१८६	१४
सूत्रेऽस्मिन्निति	भा	१८७	१
सादृश्यसम्पत्तीति	क	१८७	१५
स्वरादीना चेति	क	१८८	७
स्त्रया चेति	क	१९६	२
समास उच्यते इति	क	१९७	२
सम्प्रथार्थाभावादिति	क	१९८	११
समासेनेति	क	२०१	६
स एव परस्येति	क	२०१	१५
स चावश्यमिति	भा	२०२	१४

सर्वभेकनदीतरे	भा	२०२	१७
सौत्र इति	क	२०६	९
सख्यस्योभयेति	क	२१०	१०
स पदार्थं तत्पुरुषेति	क	२११	११
साक्षात् सामर्थ्येति	क	२१८	१
सम्प्रतीति	क	२२०	२
सत्त्वे इत्यादि	क	२२४	४
सिद्धत्वादिति	क	२२८	५
सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति	क	२२९	१
स्तुतिनिन्देति	क	२३१	६
सूत्रसन्दर्भेति	क	२३२	११
सिद्धन्विति	क	२३६	२
सम्बन्धविवक्षायामिति	क	२३५	६
सर्वलोकव्यवहारेति	क	२३६	१
सन्देहरहित इति	क	२३८	३
समासाद्वाशिषोऽनवगमादिति	क	२३७	३
स्ववचनेनेवेति	क	२३८	६
समासस्याभिधानमिति	भा	२४०	७
समाहारे इति	क	२४४	३
समीचीकरणम्	क	२४७	६
सादृश्येऽपि	भा	२४८	८
सुप्सुपेति	क	२४९	५
समाहार एव तद्वित्तुकीति	क	२४६	७
समाहाराभिधेय इति	क	२४६	७
स्व वाचेति	क	२४४	१
साकल्येनेति	क	२४८	७
साधारणधर्मविशिष्टेति	क	२४९	३
स्वाभाविकत्वादिति	क	२४६	८
स्त्रीलिङ्गनेति	क	२४६	१
स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति	क	२४४	७
सत्यपि चेति	क	२४६	४
समानाधिकरणसप्तम इति	भा	२४८	६

सादृश्यनिमित्तादिति	कै	४०१	१
सामान्यवचनग्रहणेति	कै	४१०	२
साधारणगुणवचनेति	कै	४१२	१
समुदायार्थपेक्षायामिति		४१५	१
साधकमितीति	कै	४४४	१६
समससंधारणेति	कै	४५१	१
समासो न प्राप्नोतीति	भा	४५१	७
सिद्धमभूक्तमिति	कै	४४२	९
सहयोगे	कै	४५९	४
सामान्येन समेति	भा	४६२	७
सर्वधनाद्यर्थ इति	भा	४६५	११
सर्वधनेति	कै	४६५	१४
सुबन्तेन पदनेति	कै	४७१	३
समासोऽपि गुणवचन इति	भा	४७५	१०
सन्देह स्यादिति	कै	४७६	११
स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति	कै	४९१	५
सामान्याश्रयसमूहेति	कै	४९१	९
सौत्रत्वाच्चेति	कै	४९७	१
सूत्रारम्भ इति	कै	४९७	२
स समासे इति	भा	४००	१
सत्तायानित्यत्वादिति	कै	४०२	१२
ससर्गिणा त्विति	हरि	४०६	१३
सादृश्यादिनेति	कै	४१७	९
स चेद्विवृत्त इति	कै	४२१	६
समासनिवृत्तप्रथमेवेति	कै	४३२	९
स्वात्मनीति	कै	४३३	४
सापेक्षसमर्थमिति	भा	४३५	१
सत्त्वेनिविशते	भा	४३५	९
समासशङ्कानिवारणार्थेति	कै	४४६	७
सामर्थ्यसङ्गावादिति	कै	४४९	७
समास इति	कै	४५०	५
सामर्थ्यमेव नास्तीति	कै	४५१	१

सत्यपीति	क०	४५२	८
सहस्रुपेत्यत्रेति	क०	४५३	५
साध्यत्वादिति	क०	४५७	५
सुबन्तेति	क०	४५८	३
सुप्-ग्रहण त्विति	क०	४६१	१२
सुपेत्यस्य निवृत्ताविति	क०	४६२	१३
सुबुत्पत्तेरिति	क०	४६५	५
सुबित्यस्येति	क०	४६५	८
साधन हि क्रियासु	भा	४६५	१
सुबन्तमेवोपपदम्	क०	४६६	१३
स्वरसमासान्तेति	क०	४७७	८
समासविधाविति	क०	४७८	७
सख्याविवक्षेति	क०	४८५	५
सख्याया अत्रिवक्षेति	क०	४८५	७
स तद्विशेष एवेति	क०	४९०	५
सबन्धाभिधीयत इति	क०	४९५	४
समासेनेति	क०	४९६	५
सख्येयमनया	क०	४९८	९
समुदायावयवसम्बन्ध इति	क०	५०४	४
सुबधिकारे इति	भा	५१०	१
समासशक्तमनङ्गीकारे		५१४	८
सकर्मकत्वादिति	क०	५१५	५
समासार्थनोपपद्यत इति	भा	५१७	४
समासस्येति	क०	५१८	४
समुदायावयवानां चेति	क०	५१९	३
स्वस्वामौति	क०	५२०	४
सयोगसमवायेति ..	क०	५२२	
सुजन्तस्येति	क०	५२०	११
सुजन्तत्वादित्युच्यते	क०	५२१	५
सुजन्त इति	क०	५२१	८
सख्येति	क०	५२१	९
सुजार्थमिति	क०	५२१	११

स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं	भा	५५ ५५	७
सचोक्त इति	भा	५५ ५५	११
सख्यानिति	भा	५५ ५५	१७
सख्येयाभिधायित्वादिति	कौ	५५ ५५	१५
सप्रच्येति	कौ	७५ ७५	११
सहयोगयोरिति	भा	५५ ५५	७
सिद्ध समास इति	कौ	५७ ५७	७
समुद्धान्यथानुपपत्तेरिति	कौ	५७ ५५	१
समुच्चितद्रव्याश्रये इति	कौ	५७ ५५	११
सुकृतदुष्कृते इति	कौ	५७ ७	५
समुच्चिते इति	कौ	५७ ५५	१
सुराया इति	भा	५७ ५७	५
साहचर्यादीति	कौ	५५ ७	७
समासस्य	कौ	५५ ५५	७
सामर्थ्यं हीति	कौ	५५ ५५	५
समाहारेति	भा	५७ ५५	१
स्ववात्रेति	कौ	५५ ७	७
समासेन त्विति	कौ	५५ ५५	१५
स्वार्थस्य सप्तष्टुत्वादिति	कौ	५५ ५७	१५
समर्थानामिति	कौ	५७ ७	१
सप्तमीनिर्देश इति	कौ	५७ ५७	१७
सर्वत्र चेति	कौ	५७ ५५	१७
सामर्थ्यादिति	कौ	५७ ५५	१५
सामर्थ्यनेति	भा	५७ ५५	१५
सनिधीयत इति	कौ	५७ ७	५
सूत्र प्रत्याख्यातमिति	कौ	५५ ५५	१७
सामीप्यसवन्ध्वं इति	कौ	५७ ७	५
साधनापवर्गं इति	कौ	५५ ५५	११
स्ववचनादिति	कौ	५५ ५७	५
सभवाच्चिति	कौ	५५ ७	१
सकृदपि	भा	५७ ५५	५
सस्वभूतति	कौ	५७ ७	५

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति	कै	६१८	८
सामानार्थकरखादिति	कै	७०८	९
सर्वं खादय स्थिता इति	कै	७१२	१५
सर्वविषयस्त्रीकारेणेति	कै	७१३	११
स्वस्वामीति	कै	७१९	१
सन्न्याभावादिति	कै	७१९	११
स्वामित्वमिति	भा	७२५	१२
सोऽर्थ	भा	३२२	५
स्वनिष्ठतया	कै	७२७	१५
सम्भवति	भा	७४०	१०
स्तुन	भा	७४१	३
सामान्येन	भा	७५१	७
स्त्रीप्रत्यय एवेति	कै	७५३	४
सप्तमी प्रयोगेनेति	कै	७५६	७
स्वरितत्वेति	कै	७६१	३
सख्याशब्देनेति	कै	७६६	४
समुदायस्येति	कै	७६७	३
समासमिति	कै	७६६	११
समाङ्गयमाखत्वादिति	कै	७६०	१
समाहारेण व्यपदिश्येति	कै	७६९	३
सत्यपि प्रातिपदिकत्वे	कै	४७०	४
स्व शोणित नास्तीति	भा	७८०	५
स्मृतिकारेरिति	कै	७८१	६
समुदायार्था नास्तीति	कै	८०२	७
सप्तमीति	कै	८०४	५
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति	कै	८०४	३
समासार्थेति	कै	८०५	५
समुदायार्थ	कै	८०५	८
स चावयवलिङ्गमेति	कै	८०८	८
स चालिङ्ग इति	कै	८०८	१
समाहारहिगोश्रुति	कै	८१४	५२
सप्तम्या चेष्टेति	कै	८२८	११

(८५)

सतिपौर्वापर्यं इति	भा	८२९	९
सर्वप्रकारेणेति	कौ	८४४	५
सन्नाना चेति	कौ	८५१	४
सर्वथा	कौ	८५२	७
सर्वाणि द्वन्द्वे बह्वर्थानीति	भा	८६०	८
समर्थानाम् प्रथमस्य	कौ	९६३	१
सन्निपातेति	भा	८७८	९
सत्यपीति	कौ	८७९	१
समासे कृते	कौ	८८०	६
स्वाभाविकेवेति	कौ	८८२	१
सामान्येन प्रश्न इति	कौ	८८५	४

ह ।

हेतुकालसम्प्रेक्षितत्वाद्देति	कौ	९५७	६
हेतुवृत्तीयेति	कौ	९५८	९
हेतौवृत्तीयेति	कौ	९६०	१
हितयोगेचेति	पा	९६०	७
ह प्रत्ययेन	कौ	८२५	१
हित्वादिष्विति	भा	८२२	४

महाभाष्यप्रदीपोद्द्योतः ॥

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

समर्थः पदविधिः ॥ २।१।१ ॥

विधिरिति कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य न स्वरूपप्रश्ने तात्पर्यं तस्य ओच्चेण निश्चितत्वादित्यतो-
ऽभिप्रायमाह

समर्थं पदविधिः । २।१।१ ॥ सामर्थ्यं चात्रैकार्थीभावः ।
पृथगर्थानामेकार्थीभावः सामर्थ्यम् । *राज्ञः पुरुष इति वाक्ये पृथगर्थानि

समर्थं पदविधिः ॥ २।१।१ ॥ पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थ-
श्चित्तो बोध्यः । परिभाषेयम् । समर्थशब्दस्य तदाश्रिते लक्षणा । सामर्थ्यं

“समर्थं पदविधिः” ॥ २।१।१ ॥ ‘परिभाषेयमिति’ । नाधिकार-
पदविधिग्रहणात्, अन्यथा वक्ष्यमाणायां पराङ्गवद्भावादीनां पदविधित्वा-

* पृथगर्थानामेकार्थीभावः समर्थवचनम् । वा । पृथगर्थानां पदाना-
मेकार्थीभावः समर्थमित्युच्यते ॥ क्व पुनः पृथगर्थानि कैकार्थानि । वाक्ये
पृथगर्थानि । राज्ञः पुरुष इति । समासे पुनरेकार्थानि । राजपुरुष इति ॥

२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थ पदविधि । २।१।१।) (ख २। पा १। व्या १)

अर्थेति ॥ (कै)

कोऽयमि- (भा)

त्यस्य किमर्थकोऽयमित्यर्थ । शब्दार्थयोरभेदादितिभाव ॥

किं भावेति । (कै)

करणाधिकरणसाधनवस्त्वन्वितत्वात् प्रयोजनाभावाच्च नोक्ति-
खित ॥

पिधीयमानत्वादिति । (कै)

वस्त्वसादिविधाविति शेष ॥

राजपुरुष इति समासे एकार्थानीति भाष्यात् ॥ एवं यत्किञ्चित्पदगन्ध-
पृथगुपस्थितिविषयार्थकत्वेन लोकदृष्टानां विशिष्टविषयकशब्दकोपस्थिति
जनकत्वमेकार्थीभाव इति कल्पितम् । तेषां तत्त्व तु सादृश्याद् बोध्यम् ॥
कार्यं शब्द मन्वता वाक्यादेव वृत्तिनिष्पत्तिबुद्धेर्वा । एकार्थाभाव इति
चिनिर्देशो गौणमेकार्थत्व समासघटकपदानां बोधयितुम् । यथा पदा-
नामसत्त्वात् तत्त्वत्वाव्यवहारो गौण । तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽप्येति

चेहेकार्थीभाव । प्रक्रियादशायां पृथगर्थत्वेन प्रथमगृहीतस्य निश्चित्यै-
कार्थत्वमिति यावत् । राजपुरुष । पुत्रीयति । कुम्भकार । औपगव ।
इह गुण कृतात्मसंस्कारेति न्यायेन महाविभाषायां सामर्थ्यादिश्रद्धागता ।
विकल्पेनैकार्थीभूत षष्ठ्यन्त समस्यत इत्याद्यर्थात् । विश्रद्धागतादेव च
व्यपेक्षापक्षोऽपि सम्मत । वृत्तिस्तु समासादिनियता । अत एव ऋद्धस्येति

अभिभारादनर्थकं तद्व्यात् । परितः सर्वतः पूर्वत्र परत्र व्यर्थाहिते चामन्तरे
च भाष्यते कार्यमनयेति करणे 'गुरोश्च हल' इत्यकारप्रत्यय, भावसाधन
एव वाऽभेदोपचारात्सूत्रे प्रयुज्यते, इदं शब्दस्य सूत्रे प्रयुक्तस्यापि विशेष-
परिभाषाशब्दसामानाधिकरण्यात्स्त्रीलङ्कता । 'स सर्व इति' । ननु य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

३

(अ २ । पा. १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

इतरचेति । (कै)

कर्मसाधने इत्यर्थ ॥ अर्थभेदाच्छब्दभेद इति मते प्रत्यभि-

ज्ञानुपपत्तिस्तद्भेदेऽपि शब्दैक्ये तु क शब्द इत्यनुपपन्नमत आह

तचेति ॥ (कै)

श्रौणादिकेनिति । (कै)

इगुपधात्किदित्यनेनेति भाव ॥

स्वरे चेति । (कै)

बङ्गलग्रहणादौणादिकस्यापि कर्मणि सभव इति भाव ॥

१ इगुपधात् कित् उणादि-४ पा-१६६ सू ॥

बोध्यम् ॥ विभक्त्यन्ते एतद् वारणाय दृष्टानामित्यन्त तेषा लोके तच्चेना-
दृष्टत्वात् । औपगवादौ प्रत्ययाना तथा दृष्टत्वाभावेन यत् किञ्चित् पद-
जन्येषुपस्थितिविशेषणम् ॥ अपत्यरूपार्थस्योपगौरपत्यमस्तीत्यादौ तथा
दर्शनसत्त्वात् । विभक्त्यर्थस्य तु न तथात्वम् ॥ तद्वाच्यार्थवाचकस्य शब्दा-
न्तरस्याभावादिति निरूपितम् ॥ विशिष्टविषयैक शक्त्येतिहेतुवचनम् । अत

विशेषण तत्र नान्वेति शक्त्यैकदेशत्वात् । न हि श्वशुरशब्दजन्यप्रतीतौ
पितृविशेषणत्वेनोपस्थिताया भार्याया सुग्रीलाया इत्यादिविशेषणमन्वेति ।
न चैव देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावनन्वयापत्ति । तत्रापि कुलेनैव देवदत्त-
शब्दोत्तरमध्यर्थस्थान्वयात् । सम्बन्धस्तु उपस्थितगुरुद्वारक एव मध्यर्थी
न तु तदितर । उक्तञ्च । समुदायेन सम्बन्धो येषा गुरुकुलादिना ।

कश्चित्पदविधिरिति सामान्यनिर्देशेनैव तद्धर्मभूता व्याप्तिरुक्ता कि सर्व-
ग्रहणेन, नैतदस्ति । य कश्चिद्वाङ्मय आनीयतामित्युक्ते चत्रियादि-
निवृत्ति प्रतीयते न व्याप्ति, प्रथमपठितमपि समर्थशब्दमुल्लङ्घोदेश-

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा. १ । आ १)

प्रयोगदर्शनमिति । (कै)

चैस्त्वर्थणाष्टाध्यायीपाठादिह वेदे लोके चेति शेष ॥

एतद्भावेति । (कै)

तथा सति पदकर्मके विधाने इत्यर्थापत्तौ समासाद्यसप्रज्ञ-
स्याद् वस्त्वसाद्यादेशविधौ चातिप्रसङ्ग स्यादिति भाव ॥

इह । (कै)

सूत्रे ॥

इतर इति । (कै)

प्रकरणपर्यालोचनयेति भाव ॥ समासपद वृत्तिमात्रोपलक्षणम् ॥

एव कैयट । अन्य एवावयवार्थान्वित समुदायार्थं प्रादुर्भवतीति तदपेक्ष-
यैकार्थीभाव उच्यते तेषां पासूदकवदविभागापन्नत्वादिति । अयं भाव ।
वाक्ये यथा पदैः पृथक् पदार्थानां बोधेऽप्याकाङ्क्षामूलकवाक्यशक्तिवशाद्
विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टार्थप्रतीतिर्नैव वृत्तौ किं त्ववयवशक्ति-
भ्यामाकाङ्क्षामूलकसमुदायशक्तिसहकृताभ्यां नियतोद्बोधकवशात् पदार्थ-

सस्पृश्यावयववास्ते तु युज्यन्ते तद्वता सहेति ॥ यद्वा । ससम्बन्धिकपदार्थ-
स्यैकदेशत्वेऽपि भवत्येव विशेषणान्वय । चैत्रस्य नभेत्यादौ तथा दर्शनात् ।
अश्वशब्दोपस्थिताया भार्याया तत्पतेर्विशेषणत्वाच्च । तदग्रे उत्थिता-
काङ्क्षत्वात् । उक्तञ्च । सम्बन्धिशब्द सापेक्षो नित्यं सर्वं समस्यते । सार्थ-

समर्पकत्वबलाद्यर्थेन क्रमेण प्रथमे भाविन पदविधिशब्द व्याख्यास्यन्विधि-
शब्द कर्मसाधन इति दर्शयति । 'विधीयत इति विधिरिति' । कार्य-
मित्यर्थः । 'पदानामिति' । शेषलक्षणा बह्वी । पदानां सता यत्कार्यं
विधीयत इत्यर्थः । यदि तु भावसाधनो विधिशब्द आश्रीयेत विधान
विधिरिति ततः पदेन ह्यद्योगलक्षणा कर्मणि बह्वी पदानामसता निष्पादन

समुदायो वेति । (कै)

स ह्यवयवभूतपदानां कार्यं समूहस्यावयवातिरिक्तताया अपि स्त्रीकारादिति भावः ॥ विभक्त्यन्तस्य पदत्वाद् विभक्तिविधानस्य कथं पदोद्देशकविधिलमित्याशङ्काह

विभक्त्योति ॥ (कै)

एवं हीति । (कै)

विहितानां नियमस्य विधिना पञ्चप्राप्तेरविभक्त्यन्तानां निवृत्तिरूपस्याश्रवणेन सा निवृत्तिः पदोद्देशिकेत्यर्थः । केचित्तु पदोद्देशकं पदत्वसपादको वा सर्वोऽपि पदसंबन्धित्वात्पदविधि-

बोध एव जायमानो विशेष्यविशेषणभावापन्नविशिष्टविषयो भवति । तत्र विशिष्टशक्तिग्रह इत्यम । राजपुरुषादिपदं राजसम्बन्धवत् पुरुषादौ शक्तमिति । तत्र सा विशिष्टशक्तिः प्राप्ताप्राप्तविवेकन्यायेन सम्बन्धाश्रे विशेषणत्वाद्यश्रे च पर्यवस्यति । राजादेः क्लृप्तावयवशक्त्यैवोपस्थिति-सम्भवात् । आकाङ्क्षामूलकेति विशेषणात् नित्यघट इत्यादेर्नैकार्थीभावेन

वत्सा व्यपेक्षास्य वृत्तावपि न हीयत इति ॥ तस्मात्समाससुब्यातुल्यतद्धित-विशेषणे । न विशेषणसम्बन्ध सापेक्षेतु भवेदयम् ॥ स्यादेतत् । वाक्ये क्लृप्तया ऽवयवशक्त्योपपत्तौ मास्तु शक्त्यन्तरम् । न चैव विशेषणसम्बन्धापत्तिः । सविशेषणानां वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणयोगो नेति निषेधस्य सम्भवादिति चेत् । सत्यम् । बहूनां वृत्तिधर्माणां वचनैरेव साधने । स्यान्महद्गौरव

पदविधिरिति तत्र समासतद्धितसुब्यातुल्यतयो न समृद्धीता स्युस्तत्र हि पदानां सता समासादिकार्यं विधीयते न पुन पदत्व, ननु च कर्मसाधन-पक्षेऽपि विभक्तिविधानमसमृद्धीत स्यात् पदान्येव हि तत्र विधीयन्ते न तु पदानां सता किं चिद् उच्यते, कर्मणि द्वितीयेत्यादिना तु नियम क्रियते

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ. १)

रेवेति वदन्ति ॥ ननु किं विधीयत इति प्रश्ने विभक्तिविधान-
मित्युत्तरमयुक्तं विधानस्य विधानकर्मत्वाभावाद्दत्तं आह

तत्र विभक्तावेति । (कै)

एव च पाकं पचतीतिवत् सामान्यविशेषभावे वान्वय इति
भावः ॥ क्रियाविशेषणत्वाच्च कर्मत्वम् ॥

रूपद्वयमिति । (कै)

यद्यपि सञ्ज्ञात्वमपि तत्र तथाप्येतद्रूपतया शास्त्रव्यवहारा-
भावान्तर्गतम् ॥

अन्येनेति । (कै)

पूर्वपक्षिणा सिद्धान्तिना चेत्यर्थः ॥

साधुत्वम् ॥ विशेषणत्वेनोपस्थितघटत्वादेः स्वविशेषणाकाङ्क्षाभावाद् । अतो
नित्यो घट इत्यादि वाक्यमपि न । अत एव राजपुरुषैकदेशे राज्ञि
वाक्यं इव ऋद्धस्य इत्यादि विशेषणान्वयो न । तस्य शब्दार्थैकदेशत्वात् ।
यद्यपि तस्य राजपदार्थत्वमस्ति । तथापि विशेषणान्वये विशेषस्येतदवि-
शेषणत्वविषयकशक्तिग्रहाविषयत्वस्य तन्त्रत्वेन इतरेषु विशेषणत्वेन ज्ञातस्य

तस्मादेकार्थीभावः आस्थितः ॥ चकारादिनिषेधो ऽथ बहुव्युत्पत्तिभङ्गनम् ।
कर्तव्यं ते न्यायसिद्धं त्वस्माकन्तदिति स्थितिः ॥ तथाहि । भवस्वदिगविति
वृत्तैव क्रोडीकृतार्थत्वाच्चकारो न प्रयुज्यते । तथा चिन्नाम्नादौ यत्पदम् ।
त्वया तु वचनं कर्तव्यं, निरुक्तमक्षया तु शक्तितो नातीव भिद्यते ।
नैयायिकैश्चकारार्थे तदनभ्युपगमाच्च । अकथितसूत्रे व्युत्पादितगीत्या

न पदविधिः । अथाप्येकवाक्यतया स्वादिसूत्रेण विभक्तौना विधानम्
एवमपि कारकविभक्तिषु तावत्क्रियाकारकयोगविनाभूतं सम्बन्धं, उपपद-
विभक्तौणां 'त्वन्तरान्तरेणयुक्तं' इत्यादीनामुपसर्गविभक्तौना च "नेर्विश्वं"

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

‘आद्ये नेति (कै)

पाठे कि पुनरिति मन्देहकत्वेत्यर्थ ॥

अन्यथा । (कै)

अधिकारपरिभाषयोर्विशेषाज्ञाने ॥

फलाख्यानम् । (कै)

तस्यानिर्देशार्थ इत्येतत् ॥

स्वरूपम् । (कै)

योगे योगे ऽनुपस्थितिरूपम् ॥

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “आद्येन” इति पाठोऽस्ति ॥

तन्त्रत्वेन वा दोषाभाव ॥ एतन्मूलिकैव “पदार्थः पदार्थेनान्वेति
न तु पदार्थैकदेशेन” इति व्युत्पत्ति ॥ “दर्शनौघाया माता”
“दर्शनौघामाता” इत्यादौ एकविशेष्यकप्रतीतिजनकत्वरूपसामानाधि-
करणसत्त्वेऽपि न एवत्त्वम् । वृत्ते पूर्वमपि यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव
नामार्थयोरभेद प्रत्ययार्थ । प्रधानमित्यादिव्युत्पत्तित्वागच्छ । प्राप्तोदकं
इत्यादौ उदककण्टकप्राप्तिकर्मेत्याद्यर्थान्भुपगमात् एकार्थीभावे तु लाघव-
मिति । यद्यपि सिद्धान्ते षट् वाक्यं वा श्रुतं तथापि प्रक्रियादशाया
लाघवादेकार्थीभाव इत्याशय । यैव ह्यस्माकं प्रक्रिया सा परै पारमा-
र्थिकतया गृह्यते इति युक्तस्तान् प्रति गौरवोपन्यास इति दिक् ॥ क्वचित्तु
सापेक्षत्वेऽपि भाष्यप्रामाण्याद् वृत्ति । तद्यथा । किमोदनं शालीनाम् ।

इत्यादीनामेकवाक्यताया भिन्नवाक्यताया च पदविधित्वमस्यैव उपपदाना-
मुपसर्गाया च पदत्वात्, समासादिरित्यादिशब्देन तद्धितवृत्त्यादीनां गृह्य
तद्धिता अपि सुबन्तादुत्पद्यन्ते । ‘समर्थानां प्रथमाद्ये’ त्वस्य तु समर्थ-
ग्रहणस्य प्रयोजनं तत्रैव वक्ष्याम, एव ‘मिसुसो सामर्थ्यं’ इत्यादीनामपि

लिङ्गीपादानेनेति । (कै)

स्वरितत्वप्रयुक्ताधिकारेणैतरत्र तत्तत्पदोपस्थितिरधिकारान्तर
दृष्ट्वा व्याख्यानादा निवृत्तिश्च । परिभाषायास्तु लिङ्गवति सर्वत्र
तेषा सर्वेषामत्रोपस्थित्या परिभाषाया वा तत्रतत्रोपस्थिभा
स्वार्थोपस्थितिद्वारा व्याप्तिरिति भाव । इदं च “षष्ठी स्थाने”
इति सूत्रे निरूपितम् । तदुक्तम्

“एकदेशस्थिताशास्त्रभवने चाति दीपताम् ।

परितो व्यापृता भाषा परिभाषा प्रचक्षते” ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४६ इति सूत्रस्थविवरणे ॥

युक्त्वप्रवृत्तेर्भाष्यसमतत्वात् । राज्ञिविशेषणान्वयरूपविशेषस्यैकार्थीभाव-
द्वतत्व भाष्ये दूषितम् । एकार्थीभावसत्त्वेऽपि देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादौ
तदभावात् । इदमुपलक्षणम् । घटादिपदे एकार्थीभावाभावेऽपि तदेका-
देशे घटत्वादौ विशेषणान्वयाभावादित्यपि बोध्यम् । राज्ञ पुरुषोऽश्वश्च
इति वद् राज्ञपुरुषोऽश्वश्च इत्यप्यत एव न । एकत्रविशेषणत्वेन गृहीत-

केषां शास्त्रीनामोदन इत्यर्थं । सक्ताठकमापणीयानाम् । आपणीयानां
सक्तानामाठकमित्यर्थं । कुतो भवान्पाटलिपुत्रक । द्वे पाटलिपुत्रे ।
तत्र कस्मात्पाटलिपुत्राद्भवानागत इत्यर्थं । रोपधेतो पात्रामिति वुञ् ।
(४ । २ । १२३) तथा । नञ्समासा अपि केचित्साधव । अत्राद्भोगी
ब्राह्मण इति यथा । केचित्तु न साधव । अकिञ्चित्कर्वाणमिति यथा ।

समर्थं शक्त इति तत्रैव समर्थशब्दस्य रूढत्वात् स्वकार्यनिष्पादनक्षमो हि
लोकै समर्थ इत्युच्यते, अर्थप्रतिपादन च शब्दानां स्वकार्यस्याद्यत्वेन
चाधिकृता लौकिका वैदिकाश्च यस्य कस्य चित्यतिपादने समर्था, उच्यते
चेद समर्थ इति तत्र सामर्थ्याद्विशेषोऽवगम्यते स तु विशेष प्रत्यासत्तेरेवं

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

प्रदेशान्तरेष्विति । (कै)

“षष्ठी स्थाने” इति सूत्रे आद्यम् । “निपात एकाजनाडि”^१त्यत्र चान्धम् । सामान्यतः पदविधित्वेन तत्र च पारार्थ्यसामान्यादतिदेशसङ्गतयो परिभाषालेन व्यवहार इति बोध्यम् ॥

स्वरितगुणयुक्तमिति । (कै)

स्वरवच्छब्दाद्भ्राल्पर्यङ्णिति मतोर्लुकि टिलोपाभावेऽप्यङ्गवृत्तपरिभाषया वृद्धभावे आद्गुणे रूपमिति भावः । यद्वा^२ ऽर्ग आद्यजन्तस्वरशब्दाद् णिचीद रूपम् ॥

१ अ १ । पा १ । सू १४ ॥

२ अ ५ । पा २ । सू १३७ ॥

शक्तिकस्य ज्ञातस्य वा परत्रविशेषणत्वायोगात् । घट पटश्च द्रव्यमितिवत् तदर्थे द्रव्यपदस्य घटरूपविशेषणपरताया द्रव्य पटश्चेत्यप्रयोगात् । एव राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेति वद् राजपुरुषो भार्यायाश्चेति न । एकविशेषणवैशिष्ट्येन गृह्यते शक्तिके ज्ञाते वा विशेष्ये तत्सजातीयसम्बन्धेन विशेषणान्तरसम्बन्धस्याव्युत्पत्तेः । घटो द्रव्यमित्यर्थे घटो द्रव्यत्वस्य इत्यप्रयोगात् ।

क्विक्षिदप्यकुर्वाणमित्यर्थः । अत्रेदमवधेयम् । वाक्ये त्रेधा सामर्थ्यम् । भेदससर्गो भेदससर्गौ चेति । आद्ये ऽतद्व्यवृत्तिमात्रस्य ग्राह्यत्वम् । ससर्गत्वार्थः । द्वितीये विपर्ययम् । तृतीये तूभय शब्दम् । अलौकिके प्रक्रियावाक्ये तु प्रथममुक्तत्रितयान्यतमावगमेऽपि वृत्ति कल्प्यते । परि-

रूप इत्याह । ‘विग्रहवाक्यार्थाभिधान इति’ । विशेषण गृह्यते ज्ञायतेऽनेन समासार्थ इति विग्रहः, तादृश च तदाक्य चेति विशेषणसमासः । यद्वा विशेषण गृह्यते विग्रहः, तदर्थं वाक्य विग्रहवाक्यम्, अश्वघासादिवत्षष्ठीसमासः । अथ वा ऽभेदोपचाराद्विग्रहार्थवाक्य विग्रह इति विशेषण

१०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ. २ । पा. १ । आ १)

यावन्तीति । (कै)

भाष्ये

सर्वमित्यस्य

लिङ्गवत्सर्वं शास्त्रमित्यर्थं । तानि सर्वाणि पदविधिशब्दोपादानेन
सामान्यतः पदविधित्वेनापेक्ष्यानूद्यत्यर्थं ॥

द्वयोर्भावो द्वित्वेति । (कै)

कोटिद्वये सत्येव सप्रयोदयाद् द्वित्वभवः सदेह इति भावः ॥

द्विविषयनिश्चयस्यापि द्वित्वभवत्वादाह

तदुक्तं भाष्ये “राजपुरुष स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति पुरुषोऽपि राजानं
स्वान्तरेभ्यो निवर्त्तयति इति” । राजसम्बन्धविशिष्टे भार्याया प्रीतिविषय-
त्वादिसम्बन्धबोधको राजपुरुषो भार्याया इति प्रयोगस्तु राजपुरुष सुन्दर
इति वदिष्टं तत्र सुन्दरनिष्ठप्रकारतानिरूपितपुरुषनिष्ठविशिष्टताया अ-
च्छेदकपुरुषत्वमेव न तु राजसम्बन्धोऽपीत्यभिप्रायेण प्रधानस्य स विशेषण-
त्वेऽपि वृत्तिरिति व्यवहारः । सर्वत्रविशिष्टविषयकज्ञाने विशिष्यतावच्छेदक-

निष्ठिते विशेषणसम्बन्धाद्यभावदर्शनात् । यथा शूत्रादौ द्वितीयान्तादि-
सामानाधिकरण्यं दृष्ट्वा लकारे तत्कल्पनेति । अत एव चित्रगवादेरन्य-
पदार्थपरतादर्शनादलौकिके प्रक्रियावाक्येऽपि तत्कल्पना । अन्यपदार्थे
इत्यादिसौत्रानुवादेनैव देवताविग्रहवत्तत्सिद्धेति दिक् ॥

समासः, तद्यथा राजपुरुष इत्ययं समासः, तदर्थं विग्रहवाक्यं राजं पुरुष
इति, अस्य योऽर्थस्तदभिधाने राजपुरुषशब्दः समर्थः, अतोऽपि तत्प्रतीतेः,
स पुनः राजविशिष्टः पुरुषः । ‘समर्थो वेदितव्य इति’ । साधुत्वेनेति
शेषः, यः पदविधिः स विग्रहवाक्यार्थाभिधाने समर्थः सम्साधुर्भवती-
त्यस्मिन्पक्षे स्यादर्थो नार्थान्तरसाधोयः प्रशङ्गाः, तन्तु सामर्थ्यं प्रयोगतो-

अथवेति । (कै)

विरुद्धताङ्गिन्नाधारवर्तिना प्रकारद्वयेन युक्तमित्यन्यथ । पर-
स्परविरुद्धधर्मद्वयवद्वस्तुद्वयमित्यर्थः ॥

अनेकार्थस्यैकार्थत्वम् एकार्थीभावः

इति शब्दशक्तिमनुसृत्य जहत्त्वार्थाजहत्त्वार्थयोस्त दर्शयिष्यन्नादा-
वजहत्त्वार्थाचान्त दर्शयति ।

त्वादिविशेष्यनिष्ठधर्मे एवेति बोध्यम् । विशिष्टस्य विशेष्यानतिरेकाद्
इति कर्मधारयप्रकरणे स्फुटी भविष्यति । एकार्थीभाववन्नादेव
वृत्तावुपसर्जनपदार्थे सख्याबोधकप्रातिपदिकाभावे एकात्वादिरूपसख्या-
विशेषानवगतिस्तेन द्विपुत्रादौ न दोषः । मासजातादावपि शब्दान्न तद्बोधः ।
किं त्वनेकमासजाते द्वित्रिशब्दादिपूर्वमासजातस्यैव प्रयोगाद् एकमास-
जातविषय एवाय प्रयोग इति निश्चयः । त्वत् पुत्रो युष्मत् पुत्र इत्यादा-
वपि प्रयोक्तुरहकारानास्पदचैत्रपुत्र इत्येव बोधः । विग्रहवाक्यीयैक-
वचनत्वारोपेणादेशः । अथ चारोपो न बोधफलकः किन्तु शास्त्रप्रवृत्ति-
मात्रफलकः । वृत्तेस्तथा बोधे भाष्यकृता असाधुत्वबोधनात् । यत्तु आदेश-
तदभावाभ्या तत्र सख्याविशेषावगतिः । भाष्ये तात्पर्यग्राहकाभावे सतीति

ऽनुसर्तव्यं न पुनरियं वृत्तिरस्य वाक्यस्यार्थाभिधानसमर्था नान्यस्येत-
त्सूत्राक्षरैर्लभ्यते । अत एवास्मिन्वाख्यानेऽपरितुष्टं सन्ध्याख्यानान्तरमाह ।
'अथ वेति' । अत्र पक्षे उपचरितवृत्तिः समर्थशब्दस्तदाह । 'समर्थपदा-
अथत्वादिति' । समर्थानि पदान्याश्रयो यस्य स तथोक्तं, अन्यर्थस्य समर्थ-
शब्दो न रूढ इत्याह । 'समर्थानां पदानां सबद्धार्थानां सदृष्टार्थानामिति' ।
य पदानां विधिः स समर्थानां वेदितव्यः, समर्थानामिति, कोऽर्थः, सबद्धा-
र्थानां सदृष्टार्थानां वेत्यर्थः, तत्र वाक्ये सबद्धार्थता व्यपेक्षा हि तत्र सामर्थ्यम्

यत्र पदानीति । (के)

उपसर्जनपदानीत्यर्थः ॥ तदेव ध्वनयन्नाह

उपसर्जनीभूतस्वार्थानीति । (के)

इतरविशेषणभूतस्वार्थोपस्थापकानीत्यर्थो न तु पृथक् स्वार्थो-
पस्थापकानीति तात्पर्यम् । एव च तत्पुरुषादावेक पद तादृश-
बहुव्रीहौ द्वन्द्वे च पदद्वयमपीति बोध्यम् ॥ जहत्स्वार्थायामाह

पूरणीयमिति । तन्न । तद्विधायकशास्त्राज्ञानवत् तद्बोधानापत्तेः ।
विग्रहे द्विवचनबहुवचनान्तत्वेऽपि एकार्थीभाववशाद् वृत्तौ तदबोधः ।
अत एव प्रगृह्यसञ्ज्ञासूत्र (१-१-११) भाष्यप्रयुक्ते कुमार्योरगारं कुमार्य-
गारमित्यादौ द्विवचनान्तेन विग्रहेऽपि वृत्तौ द्वित्वाबोधः । किन्तु कुमारी-
त्वादिनैव कुमारीद्वयबोधः । अन्यथा सिद्धान्ते प्रगृह्यत्वाभावेन द्वित्वव्यञ्जका-
भावादस्य प्रयोगस्यासाधुत्वेनासाधुप्रयोगे भगवतोऽश्रद्धेयतापत्तिः । एव च
वृत्तौ सख्यानवगमेऽपि अनेकार्थप्रतीत्या तथा विग्रहे बाधकाभावः । अत
एव सख्याविशेषानवगतिरेवोक्ता न त्वनेकार्थानवगतिरुक्ता । चित्रगुरित्यादौ
गोत्वेनैव शब्दतोऽनेकगोव्यक्तिबोधः न तु बहुत्वेन । तन्मध्य इत्यादौ तत्वेनैव
व्यक्तिद्वयबोधो न तु द्वित्ववत्त्वेनैवमन्यत्राप्युच्यते । अत एव कुक्कुटेन्द्रगोप-

अन्योन्यापेक्षा अपेक्षा आकाङ्क्षासनिधियोग्यत्वेषु सत्सु य परस्परसम्बन्धः
सा अपेक्षा, वाक्ये हि राज्ञ इति पदमनियतसंबन्धपेक्षयोद्भूतसंबन्ध
विशेषणभूतमर्थमाचष्टे स्वसनिहित योग्य च पुरुषमपेक्षते, ममायमिति
पुरुष इत्यनेनापि पुरुषः स्वनिष्ठोऽभिधीयमान स्वसनिहित राजत्वमवच्छेद-
कत्वेनापेक्षतेऽहमस्येति, अतो विशेषणविशेष्यभावेन संबन्धोऽनियत-
संबन्धिविशयत्वात्वापेक्षया यो यः सन्निहितो योग्यश्च तेन सम्बन्धते राज्ञः
पुरुषश्चान्नाश्च राज्ञो देवदत्तस्य च पुरुष इति नार्थान्तरस्य, वृत्तौ तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १३
(अ. २ । पा. १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

निवृत्तस्वार्थानिवेति । (कै)

उभयत्रापि हेतु ॥

प्रधानार्थोपादानादिति । (कै)

आद्ये प्रधानार्थेन स्वोपस्थितिकाले एवोपसर्जनपदार्थस्य विशेषणतयोपादानादित्यर्थ । अन्ये प्रधानेन पदेन तदर्थस्याप्युपादानादित्यर्थ । बङ्गव्रीहौ तु प्रधान पद समुदाय इति बोध्यम् । एव इन्द्रे ऽपि प्रधान पद समुदायस्तदर्थेन साहित्येन

वाचकगोषुचरवर्षासुजादौ बङ्गवचनसन्त्वेऽपि न सख्याविशेषबोध । अत्र तादृशस्यैव रूढत्वाद्बहुवचनान्तेनैव विग्रह । एव चात्रारोपितबङ्गत्वाश्रयो बङ्गवचनरूप सस्कारो न तु प्रकृत्यर्थान्वयि यथा च घटा इत्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित् त्रयाणां कदाचित् चतुरादीनां भानं न तु कदाचिदपि त्रित्व-चतुर्वादिना तथा वृत्तौ राजत्वादिनैकानेकव्यक्तिभानं तात्पर्यवशात् त्वेकत्वद्वित्वादिना । दन्तोष्ठस्य दन्ता स्निग्धतरा इत्यादौ च सख्याया अभावाद् दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठस्यार्थद्वयस्य प्रतीतेस्तरमेव अनेक-व्यक्तिसत्वेऽपि तासामनेकत्वेनशब्दतो भानाभावादिति बोध्यम् । एतद्व-वत्सोकाभ्यामुक्त इत्यादावलुकि न साधु । अनभिधानाद् इति स्पष्ट

सकृष्टार्थता श्कार्थीभावो हि तत्र सामर्थ्यं वृत्तौ हि राजपद राजान-मभिधाय न तावति पर्यवस्यति पुरुषमप्याचष्टे यथा गङ्गाया घोष इति गङ्गापद तौर, यदि तु तावत्येव पर्यवस्येत्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषोश्च-ञ्चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा राजपुरुषोश्चञ्चेत्त्रापि स्यात् स्वविशेषण-सम्बन्धोऽपि स्याद् ऋद्धस्य राजपुरुष इति, यथा ऋद्धस्य राज्ञ पुरुषइति तथा पुरुषपदमपि राजविशिष्टमेव पुरुषमाचष्टे न पुरुषमात्रं यदि तथा स्यात्ततो यथा वाक्ये राज्ञ पुरुषो देवदत्तस्य चेति द्वाभ्यां सम्बन्धो भवति तथा

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

स्वविशेषणतया धवाद्यर्थस्योपादानादुपसर्जनभूतस्वार्थानि । यदा विशेष्यसाहित्योपस्थापकतया प्रधानेन समुदायेनैव धवाद्यर्थस्याप्युपादानां “निवृत्तस्वार्थानिवेति” तत्राप्ययमेकार्थीभावः । समाहारेतरयोगधोरुभयोरपि साहित्य विशेष्यम् । आद्ये ऽनुद्धृतावयवभेदमन्ये उद्धृतावयवभेदमित्येव तयोर्भेद इति बोध्यम् ॥

व्यर्थानीति । (कै)

सनिहितत्वान्निवृत्तस्वार्थानीत्येतत्पञ्चान्वयि ॥ आद्ये आह

भाष्ये । जातो बहुवचनमिति कैयटोक्तं तु न युक्तम् । “जाद्याख्यायाम्” (१-२-५८) एतत् सूत्रप्रत्याचक्षणेन भाष्यकृता जातो पदार्थे बहुवचनस्यासाधुत्वबोधनाद् “यद्योत्तरं मुनीनां प्रामाख्यात्” । अत एव भाष्यकृता अस्य विशेष्योपसर्जनविशेषणाभावरूपविशेषस्य गुरुकुलमित्यादाविव मासजातादावव्यापकत्वोक्तं सख्याविशेषानवगतिरेवैकत्वसख्यापदेनोच्यते । भेदसहचरितद्वित्वादेरेकत्वस्य चाभानमिति तदर्थं । सख्याविशेषप्रतीतौ पृथगुपस्थापकपदज्ञानं कारणाति तत्प्रतीत्यभावस्यैकार्थीभावकृतत्वमन्यथा घटो घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि सख्याविशेषावगत्यापत्तिः । तदुक्तं हरिणा—

राजपुरुषो देवदत्तस्य चेत्यपि स्यात्, अतो यस्य विशेषस्य भावादय विशेषस्य एकार्थीभावः, भाष्योक्ताश्चापरे विशेषा सुबलोपो व्यवधानं यथेष्टमन्यतरेणाभिसम्बन्धस्वरभेदश्च सख्याविशेषो व्यक्ताभिधानमुपसर्जनविशेषणं च योगश्चेति, तथा सुपि अलोपश्च भवति वाक्ये राज्ञः पुरुषो नौकमुत्पन्नमिति, समासे तु द्वयोरेकस्मिन्विशिष्टेऽर्थे लुक्ते पृथगर्थभावात्सुभावत एव विभक्तिनिर्वर्तते सैव च स्वाभाविकौ निवृत्तिः । आस्तेषाम्वाख्यायते ‘सुपो धातुप्रातिपदिकयो’ रिति प्रत्ययकक्षणेन नलोपादिपदकार्यं यथा स्यादिति

अर्थान्तरेति । (कै)

अर्थान्तरान्वितस्वार्थाभिधायीत्यर्थः । प्रत्येकप्रकृतिवहकतसमुदाय-
ग्रन्था विशिष्टार्थप्रतिपादकानीति भावः ॥

पदानीति । (कै)

बहुवचन तु बहुव्रीह्याद्यभिप्रायेण ॥

स एकार्थीभाव इति । (कै)

आद्ये एकीभूतार्थानि मिलितानीत्यर्थः । तत्र मिलनखे-

वाचिका द्योतिका वापि सख्याना या विभक्तयः ।

तल्लुक्वचयवे वृत्तौ सख्याभेदो निवर्तते ॥

यत्तत्र अर्भेदैकत्वसख्याभासते परित्यक्तविशेष सख्यासामान्यमेवामि-
दैकत्व सख्यायथैकत्व द्वित्वादीना निमित्त तथेदमर्भेदैकत्व सर्वेषामेकत्वादीना
निमित्तमिति सापि सखेत्युच्यते द्वित्वाद्यनुस्यूतैकत्वादेकस्वभावत्वेनाभिन्न-
मिवेति तेन पदेनोच्यते इति हेलाराज । यथा कुराद्रूपमात्र गृह्यते न तु
शुक्लकृष्णादिविशेष एव राजपुरुष इत्यादौ सत्त्वभूतत्वात् सख्यावान् अत्रार्थ
इत्येतावत् प्रतीयते न त्वय्यार्थवदसख्यो नापि घटादिवद्विशेषसख्या-
वच्छिन्न इति । विशेषपरित्यागश्च तदभानमेव । यद्वा राजपुरुष इत्युक्ते

पृथगर्थभावे तु पृथग्विभक्तिर्न भवति यथा वर्णेषु व्यवधानं च पृथगर्थत्व एव
दृष्टं राज्ञ ऋद्धस्य पुरुष इति, असत्त्वदृष्टं, यथा राजपुरुषपदेन मध्ये पदान्तरं
प्रक्षिप्यते प्रयोगनियमश्च पृथगर्थत्वे ऽदृष्टं राज्ञ पुरुष पुरुषो राज्ञ इति,
असति तु तत्र न दृष्टो यथा पुरुषपदे वर्णेषु स्वरभेदोऽपि पृथगर्थत्व एव
दृष्टो राज्ञ पुरुष इति द्वावपि नित्स्वरेणाद्युदात्तो अर्भेदेन दृष्टो यथा
पुरुष इति वृत्तौ चैकस्वर्थं दृश्यते । किं च सख्याविशेषोऽवगम्यते पृथगर्थेषु
राज्ञ राज्ञो राज्ञा पुरुष इति, वृत्तौ त्वर्भेदैकत्वसख्या गम्यते तदेव 'दल्लुगुत्तर-

तरसाकाङ्क्षत्वाद् द्वयोरपि समर्थत्वं तत्पुरुषादौ । अन्ये पदद्वयार्थ-
योरेकपदार्थत्वप्राप्तिरित्यर्थः ॥

परस्परिति । (कै)

विश्वस्य क्रियाव्यतीहारवृत्तित्वादिति भावः ॥

तत्रैवैकार्थीभावस्येति । (कै)

तदुक्तत्रयाणां मध्ये तत्रैवेत्यर्थः ॥ व्यपेक्षासहिताधिकारत्वे-
ऽधिकारत्वप्रयुक्तदोषमाह

राजद्वयादिसम्बन्धिनोऽपि भानात् सर्वविशेषाणां सामान्यरूपेण भाषणं मधु-
निरसानामिव । अत एव तत्र राज्ञो राज्ञा चेति जिज्ञासा । विशेष-
जिज्ञासायां सामान्यज्ञानपूर्वकत्वनियमात् सति तु निमित्ते मासजातादौ
तत्प्रतीतिर्भवत्येव । उक्तं भाष्ये तु राजपुरुष इत्यादिप्रयोगविषयमेव ॥ तदुक्तं
हरिणा—

अभेदेकत्वसंख्या वा तत्रान्येवोपजायते ।

ससर्गरूप संख्यानामविभक्तं तदुच्यते ॥

वृत्तावुपसर्जनपदार्थानामपि सत्वभूतत्वात् संख्यायोगावश्यकत्वेन विशेष-
संख्याभावेन च सामान्यसंख्यारूपं सर्वसंख्याविशेषाणां ससर्गरूपं तदिति
तदर्थः ॥

पदं इत्यत्रोपपादयिष्याम । व्यक्तं चाभिधानं पृथगर्थेषु तिष्ठति ब्राह्मण्यस्य
कम्बल इति, वृत्तौ त्वथक्तमभिधानं तिष्ठति ब्राह्मण्यकम्बल इति सन्देशो
भवति सवुद्धिर्वा स्यात् षष्ठौसमासो वेति, न चात्र स्वराग्निर्याय, वाक्शोऽप्या-
मन्वितनिघातं कम्बलशब्दो घृतादित्वादन्तोदात्तं समासेऽप्यन्तोदात्तता,
उपसर्जनविशेषणं च व्याख्यातं, योगश्च भवति पृथगर्थेषु राज्ञो गौशान्द्रश्च
कम्बलश्चेति, वृत्तौ त्रैकार्थ्याद्भेदनिबन्धनस्य समुच्चयस्याभावात्शब्दो निबन्धने
राज्ञो गवान्शकम्बला इति तदेतैर्विशेषैर्विज्ञायते सभिन्नोभयशब्दः पांसूदक-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १७
(अ. २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

अन्यत्र खल्वपीति । (भा)

एकार्थीभावसहिताधिकारत्वे ऽधिकारत्वप्रयुक्तौ दोषस्तु मध्ये
पादद्वये निवृत्त्या तृतीयाध्यायादावसंबन्धो बोध्य । एतेनाधि-
कारत्वसहितोभयविधसामर्थ्याश्रयणपक्षोऽपि निरस्तः १ ॥

उभयविधे इति । (कै)

अधिकारत्वे परिभाषाले चेत्यर्थं ॥

भेदः (कै)

वैरूप्यलक्षणं ॥ ननु पराङ्गवङ्गावविधानासंग्रहो दोषो ऽत आह
तचेति ॥ (कै)

१ एकार्थीभाव सामर्थ्यमधिकार इत्येक पक्ष । व्यपेक्षासामर्थ्य-
मधिकार इति द्वितीय पक्ष । द्विविध सामर्थ्यमधिकार इति
तृतीय । एव परिभाषायामपि त्रय पक्षा इति षट्पक्षीसम्भवे
एकार्थीभाव परिभाषा वेति निर्णयः ॥

यद्यौषधिरसा सर्वे मधुन्याद्धितशक्तयः ।

अविभागेन वर्त्तन्ते ता सख्या तादृशी विदुः ॥

इत्यनेन यदेति पक्ष उक्तः । आद्यमाह—

भेदानां वा परित्यागात् सख्यात्मा स तथाविधः ।

व्यापनाज्जातिभागस्य भेदापोह्येन वर्त्तते ॥

बदविभागापन्नो वृत्तावर्थ इति तेन राज्ञ् पुरुषमानय राजपुरुषमानयेति
च यद्यप्येक एवानीयत इति कार्ययोगिनोऽभेदस्तथाप्यभिधानप्रकारो
भिद्यते यथा । ब्राह्मणा शत भोज्यन्ता ब्राह्मणानां शत भोज्यतामिति
सदेव वृत्तिवाक्यधोरर्थी भिद्यत इति स्थितम्, एव च तत्रतत्र वाचन

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

व्यपेक्षाऽविनाभावित्वादिति । (कै)

व्यपेक्षाया नियतत्वादित्यर्थ । एव चैतदुपास्यति विनापि तत्र
न दोष क्रियाकारकयोरेकार्थीभावामभवश्चेति भाव ॥

अत्र क्रियाकारकयोः (कै)

इत्युक्त्वा प्रकृत्यर्थविभक्त्यर्थयो मर्वथा व्यपेक्षाभावो दर्शित ॥ इदानी-
मेकार्थीभावसहितपरिभाषापत्ते उक्तम् । प्रकर्षयोगमुपपादयति ।

सुब्धातुप्रभृतय इति । (कै)

एतेनाधिकारत्वे एतदसङ्गहो दोष इति ध्वनितम् ॥

अन्यत्र युक्तग्रहणमिति । (कै)

तथा च तदेवात्रैकार्थीभावसामर्थ्याश्रयणे लिङ्गमिति भाव ॥

१“समर्थाना प्रथमाद्” इत्यत्र समर्थपदस्य कृतमन्धिकार्यार्थकत्वम-
जानान आह

१ अ ४ । पा १ । सू ८२ ॥

पूर्व समस्तभेदससर्गरूप तदित्युक्तमिदानी तु समस्तभेदानुगत भेदा-
पोहरूप तदिति विशेष । अर्थस्य सामान्यविशेषरूपानेकधर्मवत्त्वेऽपि
विचित्रत्वाच्छब्दप्रतीनामुपसर्जनपदे सर्वविशेषससर्गभान सर्वविशेषायां
सख्यात्वेन वा भानम् ।

चिन्त्यप्रयोजन भिन्नार्थया वृत्त्या वाक्यस्य बाधाऽप्रसङ्गात् । अन्ये तु
जहत्स्वार्था वृत्तिरिति वदतो वर्तिपदानामानथक्यमेवाऽऽ, तत्तु न
गोचर्यामहे । किं राजपुरुष इत्यत्र राजाद्यो न गम्यत धोमिति चेत्युक्त-
माधानयन प्राप्नोति अथ गम्यते किं निबन्धना तस्यावगति, न तावत्समासस्य

एवमपि क्वचिदिति ॥ (भा)

लिङ्गादिति । (कै)

एतस्मिन्मूलकात्कुम्भित^१ इति सूत्रभाष्योक्तन्यायादित्यर्थ ।
कृतसन्धिकार्यत्वार्थकमपि तत्र तद्व्यर्थम् । सौत्थितावन्तरङ्गत्वेनैव पूर्व
सन्धिकार्यप्रवृत्तेर्विप्रतिषेधसूत्रे^२ भाष्ये उक्तत्वात् ॥

पञ्चकेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्पक्षेऽपि तदर्थद्योतकतया विभक्तेरावश्यक-
त्वात् । भाष्ये पूर्वपक्ष्याग्रयस्त्वेव पदविधिः शब्देन पदोद्देश्यकविधि-
ग्रहणम् । एव च साक्षात्पदोद्देश्यके समासतद्धितादावेव स्यान्न
त्वत्रात्र हि य साक्षादुद्देश्यो धातुर्न स पदम् । किं च धातोरण-
कर्म चोपपदसञ्जमिति सूत्रार्थात्मन्नियोगशिष्टन्यायेन तत्र सति

१ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

२ अ १ । पा ४ । सू २ ॥

अग्रहणीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।

प्रख्यायते न शुक्लादि भेदरूप तु गृह्यते ॥

इति तन्न । तथा बोधाननुभवात् । द्रव्यस्य सख्याव्यभिचारेण तज-
ज्ञान सभवात् । तत्र तादृशजिज्ञासाया स्वरसत सिद्धत्वाभावेन स्ववासना
कल्पितत्वाच्च । अत एव हेतुाराजेन एतन्मतद्वयोपपादकहरिकारिका
मतान्तरमाह इत्यवतारिता । तस्य चारुचिग्रस्तत्व तन्मते भाष्यस्य सङ्को-

तत्र शक्ति कल्प्या राजशब्दनिबन्धनायामपि तस्यामनर्थाभावात् । न च
वाक्ये राजपद व्युत्पन्न पुन समासे व्युत्पत्तिमपेक्षते तावत्येव च प्रतिपद्यते
राजार्थं, अतो न जहत्स्वार्था वृत्ति, अर्थाभिधानप्रकारभेद इत्येतदेव
साप्रत, तत्र सम्बद्धार्थाना सह्यर्थानामिति सामर्थ्यद्वयमपि स्थित

२०

महाभार्यप्रदीपोद्घोतः ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

प्रत्यय इति न तदुद्देश्यकं प्रत्ययविधिः । उपपदसञ्ज्ञायास्तदुद्देश्य-
कत्वेऽपि तत्रैकार्थीभावयोग्यद्वितीयाभाव इति । देवदत्तस्य कुम्भ
करोतीत्यादौ प्रत्ययनिवृत्तये समर्थग्रहणस्यावश्यकत्वात्किमुच्यते
गम्यते तत्र सामर्थ्यमित्यत आह

यदीति । (कै)

प्रयुक्तानामिदमन्वाख्यान लोकप्रयुक्तासाधोरेव निवर्त्तकमिति
न दोष इति भावः ॥ भाष्ये

उत्पन्ने हीति (भा)

द्विस्वर्थं ॥

यथा समासादय इति । (कै)

अन्यथात्रापि तद्वैयर्थ्यं स्यात् । प्रयुक्ताप्रयुक्तत्वविवेकरक्षितानामर्थं
इहेव तत्रापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥

चैन व्याख्यां कुर्वता गोमुचरार्थं प्रत्याख्यातमपि “जात्याख्यायाम्”
(१-२-५८) इति सूत्रमावश्यकमिति वदता हरिणा कैयटेन च बोधितम् ।
न च तत्रत्याख्याने द्रव्याभिप्रायेणैव बहुवचनस्य साधुत्व वाच्यं तत्रैकार्थ्यम्
एकशेषसूत्रारम्भे (१-२-६४) गौरवमिति वाच्यम् । द्रव्येऽपि पदार्थे तत्रत्या-
ख्यास्य भाष्यकृतत्वेनाहते । निरूपयिष्यते च उपरिष्ठात् । अत एव भाष्ये

परिभाषाप्राप्तौ हेतुर्नान्यतरम् यतो माभूद्व्यपेक्षामात्राश्रयेण सापेक्ष-
स्यापि क्वचित्, यद्येव पराङ्गवद्भावे विभक्तिविधाने च सा न प्रवर्त्तत
तत्रैकार्थीभावस्यासम्भवात् साप्रवर्त्तित्य पराङ्गवद्भाव तन्निमित्तग्रहणं नोद-
यिष्यति विभक्तिविधानेऽपि क्रियाकारकयोः पिच्छाऽविनाभावनी क्वचिद्यु-
क्तग्रहणं क्वचिद्योगग्रहणं क्वचिद्वितीयया योगस्याक्षेप इति न ज्ञापि

महत्याः संज्ञाया इति । (कै)

संज्ञासूत्रस्यतत्रग्रहणस्य चेत्यपि बोध्यम् । यथा कथं चित्पद-
सबन्धविधेस्तत्र ग्रहणमिति भावः ॥

न विधीयत इति । (कै)

एव च न तस्य प्रधानत्वमिति भावः ॥ “सामर्थ्योपस्थानम्” (कै) ।
समर्थपदोपस्थानम् ॥

पश्य देवदत्तकष्टमिति (भा)

कष्टपदार्थमाह

श्रित इति ॥ (भा)

नन्वसत्यपि समर्थग्रहणे एकार्थीभावाभावे ऽनर्थकत्वेन प्राति-
पदिकसंज्ञा ऽप्रवृत्तौ फलाभावात्समासोऽपि न स्यात् सूत्रं त्वेकार्थी-
भाववति चरितार्थमित्यत आह

अभेदैकत्वसत्त्वेति व्यवहारो भासत इति च नास्ति । वृत्तौ सख्याविशेषो
न भवतीत्येतावदेव समर्थसूत्रभाष्यन्तेन रूपेण सख्याभानस्यान्यत्रादृष्टत्वाच्च ।
अत एव “काष्ठा परिमाणिना” (२-२-५) इति सूत्रे एकवचनान्तानामुप-
सख्यान मासो जातस्येत्याद्यर्थे माभूदिति वार्त्तिकमनभिधानात् इत्युक्ता-
मिति प्रत्याख्यातम् एवम् अलुक् सूत्रेऽपि (६-३-१) भाष्ये “द्विवचनबहुवच-

दोष, अत एवानन्तरमपि पराङ्गवद्भावमुक्त्वाच्च समासमुदाहरति ।
'वक्ष्यतीति' । 'समर्थग्रहणं किमिति' । सूत्रं किमर्थमित्यर्थः । नहि
केवलेन पदविधियग्रहणेन किञ्चित्प्रयत्नं । 'प्रश्नेत्यादि' । ननु च श्रितादि-
भिर्द्वितीया विशेषयिष्याम श्रितादिघोरे या द्वितीयेति, एवमपि
सापेक्षस्य प्रसङ्गो महत्कष्टश्रित इति, भवति ह्यत्र श्रितादिनिमित्ता

असति सूत्रे इति ॥ (कै)

नन्वेकार्थीभावविषये एव समास शिष्टे प्रयुज्यते इति कथ-
मेतदत आह

वचनादिति । (कै)

लक्षणमात्रशरणं प्रतिस्वरारम्भ इति भावः ॥ ननु फलाभावो-
ऽत आह

वचनादिति । (कै)

१कृतद्वितेति वचनादित्यर्थः ॥

वाच्यसंबन्धिनमिति । (कै)

विष्णुमित्रादयो वाच्यसंबन्धिनः ॥ भाष्ये

१ अ १ । पा २ । सू ४६ ॥

नान्तानामसमासोऽनभिधानाद्' इत्युक्तम् । अनभिधानादित्यस्य समासेन
द्वित्वादिसंख्यावैशिष्ट्येनानेकव्यक्त्यनभिधानादित्यर्थः । द्विवचनेत्यादेश्च द्वित्वा-
दिवैशिष्ट्येन बोधकानामित्यर्थः । किं च "अर्द्धं नपसकम्" (२ २-२) इति
सूत्रे अर्द्धपिप्यलीनामित्यर्थे समासमाशङ्क्यैकाधिकरण्येनेत्यनुवृत्त्या समा-
हितम् । भवतूपसर्जनपदार्थे एकत्वस्यैवाङ्गीकारेण समासप्रसङ्ग एव
नास्ति । मम तु पिप्यलीनेनानेकव्यक्तिभावे समासशङ्कोचितेव । किं चात्र-

द्वितीया समर्थग्रहणो तु सति न भवति, यद्यप्यत्र वाक्यावस्थाया अपदान्ता-
लक्षणसामर्थ्यमस्ति वृत्त्यवस्थायान्तु नैकाधीनात् सभवतीत्यवोचाम, कथं
तर्हि देवदत्तस्य गुरुकुलमिति सापदान्तरा इति । ना । गुरुणा देवदत्तस्य
सम्बन्ध किं तर्हि समुदायेन गुरुदारकस्य कृतेन सम्बन्ध इत्यर्थोद्भूत-
स्यापि योगो भवति । उक्तं च ।

तृतीयान्तार्थेति । (कै)

तच्छब्देन तृतीयान्तमात्रं परामृश्यते तच्चात्र खण्डनस्य करण-
साध्यत्वावश्यभावादवश्यमस्येवेति भावः । प्रत्यासत्तिर्नाश्रीयत
इत्यभिप्रायः ॥

वृकेभ्य (भा)

इत्यस्य मा भैषीरिति क्रिया प्रत्यपादानत्वं यज्ञदत्ताद्देवदत्तोऽवश्यं
रक्ष इति मार्गं सम्भावितमपि वृकभ्य त्यक्त्वा तद्रक्षणार्थं त्वं
गच्छेति वाक्यार्थः ॥

अस्वेवात्रेति । (कै)

सर्वेषां कारकाणां साक्षात्परम्परया वा क्रियायामन्वयादिति
भावः ॥ भाष्ये

एद्यगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यतया च प्रयोगाभावस्यापि समासे
एकार्थीभावकृतत्वम् । लोकेऽपि एद्यक्ज्ञातयोरेवैकदेशस्यत्वे समुच्चयव-
हारात् । न च समासेन चार्थस्याभिहितत्वान्तदप्रयोगः । समासेन सम्ब-
भूतस्य विशेष्यतयाभिधानेऽपि आद्यत्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च
प्रयोगस्य दुर्वारत्वात् । “चार्थे द्वन्द्व” (२-२-२६) इति तु साकृद्ग्राह्यार्थ-
त्वारोपेण नेयमिति दिक् । अन्येत्वेकार्थीभाववशाद् एद्यगुपस्थितेर्लक्ष्मी

इति, किं त्वं करिष्यसीत्यादि अत्र शक्यं वक्तुं, ‘तत्कृतार्थेनति’ ।
तच्छब्दं प्रकृतपरामर्शाय तृतीयान्तं समस्यते तदर्थेन यं कृतं गृह्यन्तद-
चनेनेति, अत्र च यस्य समासं शक्यते शङ्कयति न तदर्थेन कृतं खण्डनं
यदर्थेन च कृतं खण्डनमुपलभेनेति न तस्य समासं शक्यते इति न भविष्य-
तीति तस्मान्महत्या शङ्कयत्या खण्ड इति सापेक्षमुदाहरणं, ‘गच्छ त्वं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २५
(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

इह कस्मान्नेति । (भा)

समासे इति शेष ॥

महाकष्टं श्रित इति । (भा)

यदैव वाक्य तदा समासेन महाकष्टश्रित इति भवतीत्यर्थं ॥

तदा न भवितव्यमिति । (भा)

समासेनेति शेष ॥ ननु यदि सामर्थ्यमस्ति । अस्तु समास
को दोष इत्यत आह

यद्यत्रेति ॥ (कै)

तदा महत्कष्टेति । (कै)

महदिति पृथक् पदम् ॥

नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय पृथगुपस्थितेस्तथान्वये तन्मत्वात् । अविमृष्टविधे-
याश्रदोषनिरूपणावसरे यत्रोद्देश्यविधेययो पदाभ्या पृथगुपस्थितिस्तत्र
तथान्वय । न च समासे पदात् पृथगुपस्थितिरपृथगुपस्थितौ च न तथा
व्युत्पत्तिरिति काव्यप्रदीपाद्युक्ते । अत एव “चतुर्थीं चाश्रिषि” (२-३-७२)
इति सूत्रविहितचतुर्थ्यां न समास । आश्रोर्विषये हि उद्देश्यविधेयभावो
गम्यते समासे तदवगमाभावादिति हरदत्तादयः । अयमेवैकप्रसरताभङ्गो
नाम यद्विशिष्टैकोपस्थितिजनकत्वरूपसामर्थ्यभङ्गः । उद्देश्यविधेयभावे-

यूपायेति । गत्यर्थकर्मण्यौति चतुर्थी । यद्वा कियार्थोपपदस्य च कर्मण्यौति ।
यूपमाहर्त्तुं गच्छेति अत्राप्येतदर्थत्वादेव दास्यो न भविष्यतीति सापेक्ष
प्रत्युदाहर्त्तव्यं महते यूपाय दार्विति । ‘यथादेशो नित्यश्च तुम्भवतीति’ ।
दावप्येतौ वर्णविधौ, नित्यस्तुक्च ‘दीर्घा’ दित्यथमेव यस्तु ‘पदान्तादे’
ति विकल्पितस्तुक् स पदविधित्वाद् न भवति । अन्ये तु यथादेशो-

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

महाकष्टं श्रित इति । (कै)

एतद्विग्रहके समासे य एव “अहीने द्वितीया”^१ इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरे छकाराकार उदात्तं त्रिपदसमासे ऽवान्तरतत्पुरुषे तस्य समासान्तोदात्तत्वेऽपि स एवेत्यर्थं ॥

समासस्येत्यनेनेति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषनिमित्तकेनेत्यर्थं ॥

थाथादिस्वर इति । (कै)

प्रत्ययाकार उदात्त इत्यर्थस्तेनान्तोदात्तविधानात् ॥

यथेति । (कै)

तत्र हि त्रिपदे वज्रवीहाववान्तरतत्पुरुषे तद्विधितार्थेत्यनेन जाते सति शिष्टत्वाद्वान्तरतत्पुरुषप्रयुक्तं स्वर इत्यर्थं ॥ परे तु

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

२ थाथघञ्क्ताजबिचकायाम् । ६ । २ । १४४ ॥

३ तद्विधितार्थोत्तरपदसमाहारे च । ७ । १ । ५१ ॥

नान्वये पृथगुपस्थितेस्तन्त्रत्वेन तथान्वये तद्भङ्गादिति । तन्न । भाष्यकृता-
नुक्तत्वात् । किं चोद्देश्यत्वविधेयत्वे यच्छब्दतच्छब्दोपवन्धव्यङ्गे वृत्तौ ऋद्ध-
त्वादिवत् तदन्वयासम्भवान्न तथान्वयः । एकार्थीभावाभावेऽपि घटमित्यादौ

ऽनित्यस्य कुम्भवतीत्यकारप्रसङ्गे वर्णयन्तः ‘पदात्तादे’ति विकल्पितस्तुम्भ-
वतीति व्याचक्षते । नन्वसौ पदविधिर्नेति, आह, तत्रान्तग्रहणं न कर्षण-
प्रकृतेन दीर्घस्य विशेषणादेव दीर्घान्तस्य पदस्येति सिद्धम् एवं
सिद्धेऽन्तग्रहणस्यैतत्प्रयोजनं पदान्तस्य दीर्घस्य वर्णस्य विधिसूक् षथा
स्यादीर्घान्तस्य पदस्य मा भूदिति ॥

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

महान्देवदत्त' प्रियो यस्येति चिपद्वङ्गनीहौ महादेवदत्तप्रिय
इत्यस्याभावाय महद्देवदत्तप्रिय इत्यस्य सिद्धये चिपदसमासे-
ऽवान्तरपदयो 'सन्महदिति समासाप्रवृत्तिर्बहुलग्रहणादिति मह-
त्कष्टश्चित इत्येवैकपद्येनैकस्वर' स्यात्तच्च नेष्यत इति भाष्याभिप्रायः ॥
१ "विशेषण विशेष्येण"त्यस्य चिपदे समासे ऽवान्तरपदयोरप्रवृत्ति
सूत्रशेषे वदता तत्रपञ्चभूतानां पूर्वनिपातनियमार्थानां च तत्रा-
प्रवृत्तिरुक्तप्रायैवेत्याहुः ॥

परस्परसंबन्धाभावादिति । (कै)

पृथगेकार्थीभावाभावादित्यर्थः ॥

पूज्यमानत्वमिति । (कै)

कष्टेन महत्त्वस्यान्वयाभावादिति भावः ॥

विशेषणविशेष्यत्वं चेति । (कै)

अन्येनैकार्थीभावादेव परस्पर तत्त्वाभाव इत्यर्थः ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५३ ॥

तथान्वयाभावेन "अभ्यासलोपश्च" इत्यादौ समासेऽपि तथान्वयेन च
तस्य तद्वृत्तताभावाच्च । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगेऽपि प्राप्तत्वा-
प्राप्तत्वादिपर्यालोचनोत्तर "बोद्धितोष्णीषा" इत्यादौ तथा बोधो भव-
त्येवेति नासाधुतेत्याशयेनाय भाष्येनोक्त । "विशेषण विशेष्येण"
(२-१-५७) इति सूत्रे "उभयविशेषणत्वादुभयोश्च विशेष्यत्वादुपसर्जना-
प्रसिद्धि" इति वार्तिके उभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीतेश्च । अत्र
एव प्रकाश्रद्धतेदृशसमासवाक्यानि श्रुतसंस्कृतिदोषेनोदाहृतानि किन्त्व

समासो न स्यादिति । (कै)

अवान्तरतत्पुरुषो न स्यादित्यर्थं ॥

स्वरश्च प्रसज्येतेति । (कै)

शैवरीणां सप्तमौनां तदन्तसप्तमीत्वादहीनवाचिकान्तोत्तर-
पदान्तस्य समासस्य स्वन्धि द्वितोयान्त पूर्वपट्ट प्रकृत्येत्यथादिति
भावः । अत्रारुचिवीज तु त्रधाणामेकार्थीभावे द्वयोरपि सोऽस्त्वैव
पृथगेकार्थीभावाभावंऽपि न चतिरिति ॥

सामान्येति । (कै)

अन्यथैकपदस्य समासाभावेनैकवचननिर्देशो ऽसङ्गतः स्यादिति
भावः ॥ तत्फलं दर्शयति ।

पदद्वयात्मकस्येति ॥ (कै)

सुवित्यनेन सुवन्तधमुदायाग्रहणे हेतुमाह

संख्याया इति । (कै)

अनिघतसङ्ख्यावच्छिन्नस्य संज्ञित्वे ऽव्यवस्थापत्तेस्तद्विशेषाकाङ्क्षाया-
मुपात्तसङ्घैव विवक्ष्यत इत्याशयेन दृष्टान्तमाह

विमृष्टविधेयाश्च एव । एव च पृथगुपस्थितयोस्तथान्वय इत्युत्तरगम्यं त्वाग्नि-
सङ्घद्वयस्य वैमुख्यं तस्य दृढकता बीजम् । प्रदीपेऽपि तत्र तथान्वय-
इत्यस्य उत्तरगम्येति शेषः । चाश्रीर्विषयचतुर्थ्याद्यन्ते तु न समासः । विप्राय
भद्र भूयादित्यादौ विप्रभद्राथयोरुभयोरपि निऽन्तार्थाभ्येन परस्परभ-
सामर्थ्यात् । “चतुर्थी चाग्निधि” (२ । ३ । ७३) इत्यस्य चाश्रीर्विषयार्था-
न्यप्यर्थकात् तद्वाचकभद्रादियोगे चतुर्थीयथान्वित्यर्थान् । भद्रकर्तृक विप्र-
सम्बन्धात्साविश्रयो भवन्मित्यादिक्रमेण बोधः । राजकुले शुभ भूयादिति

यथा पशुनेति ॥ (कै)

आकृतौ प्रवर्त्तमानस्य शास्त्रस्यापि तदाश्रयवज्ज्यक्तिषु युग-
पत्प्रवृत्तिर्न दृष्टेत्याशङ्क्याह

यथा ब्राह्मण इति ॥ (कै)

एकैकस्यामिति । (कै)

तस्यामेवेत्यर्थ ॥

प्रत्ययाभिधानेति । (कै)

ज्ञानव्यवहारेत्यर्थ ॥

तथा सुबन्तसमुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषया तस्यासुबन्तात्सुबन्तसमुदायस्य विवक्षितै-
कत्वमसुप्पदेन वक्तुमशक्यत्वादिति भाव ॥

चिकीर्ष्यत्वम् । (कै)

विधेयत्वम् ॥

तु साध्वेव । किं च समासादावपि तथा व्युत्पन्नस्य तद् बोधो दुर्वार । न
त्रासाधुत्वम् । भाष्याद्यनुक्ते । विशिष्टोपस्थितानपि विशेषणादौ प्रकार-
तादिस्त्रीकारवद्वेष्टयतादिस्त्रीकारे बाधकाभावात् । अधिकमग्रे वक्ष्याम ।
अत एव कश्चिद्वेष्टयत्वादिप्रकारत्वादिरूपमेवोक्तमन्यैस्तु तत्समानाधिकर-
णम् । किं चान्वादेशस्य किञ्चित्कार्यं विधातुमुपात्तस्य कार्यान्तरविधानाय
पुनरुपादानरूपस्य समासे त्वदुक्तारीत्या सम्भवाभावेन एतच्छ्रितक इत्यादौ
एनाद्यादेशशङ्का अप्रयुक्तत्वेन तत्समाधानपरस्य “द्वितीया टौस्त्वेन ” (२।४।
३४) इति सूत्रस्यभाष्यस्यासङ्गतिरित्याहुः ॥ यत्तु निष्कौशाग्नि गोरथ
छतघट गुडधाना केशचूड खर्वाण्डाद् द्विदशा सप्तमर्था गौरखर

३० महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

संचिस्कीर्ष्यस्य

इत्यपाठ' । 'भूषणाद्यर्थाभावात्सुटो ऽप्राप्ते' समो ऽनुपयोगाच्चेति
बोध्यम् ॥

गुणत्वाच्च प्रातिपदिकस्येति । (कै)

प्रधानगता सङ्ख्या विवक्ष्यते इति ग्रन्थास्वार्थप्राधान्यमादाय
बोधा ॥

आधारगताया इति । (कै)

जात्याधारद्रव्यगता सङ्ख्या विवक्ष्यत इत्यर्थ' ॥ नन्वेव ब्राह्मणो
न हन्तव्य इत्यत्रापि जात्याश्रयसङ्ख्याया विवक्षा स्यात्तस्यापि
गुणत्वादत आह

ब्राह्मणसमुदायस्येति । (कै)

शास्त्रार्थो ऽतिक्रान्त एवेति न्यायेनैव शास्त्रार्थं जाते कस्यातिक्रम
इति चिन्त्यम् ॥ परेतु "सुष्पुपेति वक्तंत" इति भाष्यस्याकृतिस्तु
प्रत्येक समाप्यत इति वक्ष्यमाण आश्रय' । इतरस्त्वेकत्वविवक्षयैक-
सुबन्तस्यैकसुबन्तेन समास इत्युक्तमिति मत्वा शङ्कने

१ सम्परिभ्या करोतौ भूषणे । ६ । १ । १३७ ॥

इत्यादिषु क्लान्तयुक्तपूर्वाभिस्यसङ्घातविकारस्तु च प्रत्ययलोपवीप्साजातिविशेष-
षाद्यभिधानमेकार्थीभावकृतमित्युक्तम् । तन्न । भाष्यानुक्तत्वात् । निरादि-
यूर्वपदाना क्लान्ताद्यर्थवृत्तित"योक्तार्थानामि"ति न्यायेन तदप्रयोगसिद्धेश्च
गौरवरादेश्च समुदायस्य जातिविशेषवृद्धिस्वीकारेण न दोष पङ्कजादि-
वत् । एकार्थीभावनकालरूपैकार्थीभावकृतत्वस्य क्लान्तादिकोपे सम्भवा-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३१
(अ २। पा १। षा १) (समर्थ पदविधि । २। १। १।)

ननु च भो इति ॥ (भा)

आकृताविति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयसर्वव्यक्तावित्यर्थः । अन्यथा व्यक्तिवादेऽपि विनिगमनाविरहाद्रूपसामान्येन सर्वत्र कार्यप्रवृत्त्यैतदुक्तिरसङ्गता स्यादेव चैकत्वविवक्षा कर्तुमशक्येति भावः ॥ सिद्धान्तौ स्वाश्रयं प्रकाशयति ।

आकृतिस्त्विति । (भा)

शब्दप्रवृत्तिनिमित्तत्वित्यर्थः ॥ तदेवाह

‘यावत्येतत्समाप्यते प्रातिपदिकादिति । (भा)

एतत्पदप्रवृत्तिनिमित्तप्रातिपदिकत्वादीत्यर्थः ॥

द्वयोश्चेति (भा)

पदद्वयप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्येकद्वयोरित्यर्थः । अयं भावः । यथा स्वाङ्गत्वजनपदत्वादेः प्रत्येकसमाख्या स्वाङ्गसमुदायजनपदसमुदाय-

१ उपलब्धविवरणे “यावत्येतत्समाप्यते” इत्यस्ति परम् उपलब्धभाष्य-
पुस्तके ऽत्र पाठभेदो दृश्यते तत्र कश्चित् “यावति परिसमाप्यते”
कश्चित् “यावत्येतत्परिसमाप्यते” इति ॥

भावाच्च । अत एव “सख्ययाव्यय” (२। २। २५) इति सूत्रे समासे-
नाभिहितं सुजर्यं इति क्त्वा समासे सुज् न भविष्यति । “किं च भो-
सुजर्यं इति समास उच्यते । न खलु सुजर्यं इत्युच्यते गम्यते तु सुजर्यं”
इति भाष्ये उक्तम् । तत्र “समासेन” इत्यस्य समासघटकपूर्वपदेनेत्यर्थः ।
पूर्वपदस्य तदर्थत्वद्योतकश्च समासे इति समासेनोक्त इत्युक्तिः । द्योतक-

योर्न स्वाङ्गजनपदग्रहणेन ग्रहण तथा प्रकृतेऽपि । न च स्वाङ्गा-
दित्यादावप्येकत्वविवक्षया तदर्थलाभस्तत्रत्यैकत्वस्य स्वाचकप्रत्यय-
प्रकृत्यर्थस्वाङ्गवाचकशब्दान्वितत्वेऽपि स्वाङ्गान्वितत्वेनैकस्वाङ्गवाचका-
दित्यर्थालाभात् । एको य स्वाङ्गवाचक शब्द इत्येतावत एव ततो
लाभात् । एव चोद्देश्यगता सङ्ख्या ऽविवक्षितैवेति मौमासक-
सिद्धान्तविरोधोऽपि न । किं च प्रातिपदिकसमुदायान्तद्धित-
शङ्काया तत्समाधानपरे 'मतुषूत्रस्ये भाष्ये न कैयटोक्तप्रकारो
न्याय्यस्तत्र "द्याप्रातिपदिकादि"त्यस्य समस्तत्वेन समासे सङ्ख्याया
अभावेनैकत्वस्वाभानात् श्रूयमाणविभक्त्यर्थैकत्व तु समाहारान्वयीति
बोध्यम् । न च तत्पर्याप्त्यधिकरणैरनेकै समासादिवारणार्थं
सा । "स्त्रीभ्यो ढगि"त्यादे स्त्रीप्रत्ययान्तसमुदायादापत्तस्तवापि
सत्त्वात् । यथा च तत्र बङ्गवचनसत्त्वेऽप्येकैकस्त्रीप्रत्ययान्तादेव प्रत्यय-
स्तथान्यत्राप्येवाह ॥

१ तदस्यास्त्वस्मिन्निति मतुप् । ५ । २ । ६४ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू १२० ॥

३ अ ४ । पा १ । सू १ ॥

विषयेऽपि "उक्तार्थानाम्" इति न्यायोऽस्येव । अतिप्रसङ्गस्तु अतिव्यत्यात्
परिहरणीय । ऋशु गतश्चैत्र दृष्ट्य श्रितो गुरुकुल मेत्र इत्यादौ न समास ।
दृष्ट्यश्रितयो परस्परसम्बन्धेनाकाङ्क्षामूलकैकार्थोभावस्यासम्भवात् । विशिष्ट-
शक्तिस्त्रीकारादेव समासस्यार्थवत्त्वात् प्रातिपदिकत्वसिद्धि । अत एव ढगौ
विशिष्ट एवार्थो राजगुरुवपदाभ्यामभिधीयते इति कैयट । भाष्ये चैकार्था-
भावपक्षे "सदृष्टार्थं समर्थम्" इति समर्थपदव्युत्पत्तिवृत्त्या विशिष्टबुद्धि
प्रति च विशेषणविषयकस्यैव हेतुत्वमिति न विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३३
(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

प्रधानार्थाभिधायिनेति । (कै)

प्रधानार्थविशेषणीभूतस्वार्थोपस्थापकेनेत्यर्थ ॥

प्राधान्यम् । (कै)

स्वार्थमात्रोपस्थापकत्वम् ॥

कथमेकार्थीभावश्चेति । (कै)

कथमन्यविशेषणत्वेनैवोपस्थितिरित्यर्थ' ॥ इतरविशेषणत्वेनोप-
स्थितस्य स्वविशेषणे आकाङ्क्षाभाव इति भाव' ॥ प्रधानस्य सापेक्षत्वे-
ऽपि वृत्तावुपपत्तिमाह

प्राधान्यादेवेति ॥ (कै)

नन्वेव राजपुरुषो भार्याया इत्यपि स्यादत आह

सामान्येत्यादि । (कै)

उपात्तविशेषणविजातीयविशेषणयोग' प्रधानस्य भवतीति
ज्ञायत इति भाव । यद्यपि समासे विशिष्ट एवान्वय इति
प्रधानस्य न सापेक्षत्व तथापि दर्शनोक्तत्वाद्यन्वये पुरुषत्वमेव विशेष्य-
तावच्छेदक न राजसम्बन्धोऽपीत्याशयेन तथोक्तिरिति बोध्यम् ॥
भाष्ये

कारणत्वे व्यभिचार । अत एव घटपदाद् घटत्वविशिष्टज्ञानोपपत्तिः । न
विशिष्टे शक्ति किन्त्ववयवशक्तिज्ञानसहकृतादृष्टत्वरूपपदश्रवणरूपादुद्बो-
धकाद् राजसम्बन्धो पुरुष चित्राणा गवामयम् इत्यादेर्विग्रहवाक्यतोऽनु-
भूतस्य विशिष्टार्थस्य स्वरूपमयमेवैकार्थीभावो नामातो गीतदोषा । अत
एव भट्टपादैस्तेषामेव विग्रहत्व सूत्रतम् । स्वावयववृत्तिज्ञानसहकारेणा-

सर्वं गुरुकुलमिति । (भा)

गुरुसबन्धविशिष्टं कुलं सर्वमपेक्ष्यते न तु तदत्रयवो गुरु-
रित्यर्थं ॥ तदाह

‘गुरुकुलादिनेति ॥ (कै)

नन्वेव गुरौ देवदत्तसबन्धित्वं न लभ्येतेत्यत आह

सामर्थ्यादवयवमपीति । (कै)

येषामर्थानां गुरुकुलादिरूपसमुदायेन सबन्धस्तेऽप्यर्था अवय-
वान्सस्पृश्यं सबन्धं तदता युज्यन्ते इति नात्र पक्षे ऽवयवाना
सम्बन्धभालाभ इत्यर्थं ॥ किम षष्ठ्यन्तापेक्षत्वमुपपादयति ।

केषां शालीनामिति । (कै)

न तु शालीनां कौटुम्भं भोदन इत्यर्थं इति भावः ॥

कलमाः । (कै)

श्यामशालयः ॥ आपणीयानां मध्ये “सङ्घाटकमि”त्यर्थो
नेत्याह ।

१ एतदुक्तं हरिणा—

समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

सस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तदता सह ॥

योपस्थापकत्वस्यापि “अर्थवत्” (१ । २ । ४५) सूत्रे ग्रहणात् समासस्य
प्रातिपदिकत्वम् । यद्वा वाक्यवत् समासेऽपि पृथग्प्राप्तिस्थितयोरेव परस्परान-
न्वयः । अयन्तु विशेष । वृत्तिघटकपदोपस्थितयोः प्रथमं परस्परमेतैक-
रूपेणान्वयो वृत्तिस्वभावादतो न तत्र विशेषकान्वयादिकम् । वाक्ये तु यद्वैव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३५
(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

आपणीयानां सक्तनामिति ॥ (कै)

उक्तार्थे उपपत्तिमाह

अनेकत्वादिति ॥ (कै)

एकत्वेऽपि तस्याह

तद्वयवानां वेति ॥ (कै)

सामीप्यादेरपीति । (कै)

सामीप्यादिनिरूपितसबन्धस्थापीत्यर्थः । अवयवद्वारकसबन्ध-
स्त्वेवात्र भानमित्यत्र निधामकाभावादिति भाव ॥ भाष्ये

नैषा समुदायापेक्षेति । (भा)

एव चाप्रधानस्यापि सापेक्षत्वे वृत्तिदर्शनात्सापेक्षमसमर्थमिति
वक्तुमशक्यमिति भाव ॥ गमकत्वाद् वृत्तिरिति वक्ष्यमाणा-
शयमाह

संबन्धिशब्दत्वाच्चेति । (कै)

नित्यसापेक्षविषये आकाङ्क्षाया अग्रान्या प्रागुक्तन्यायविषया-
भावान्नासामर्थ्यमिति भाव ॥

विशेष्ये राज्ञोऽन्वयस्तदैव राज्ञि ऋद्धत्वान्वय । तदास्यैकदेशत्वज्ञानाभावात् ।
एकरूपेण इत्युक्तेर्नोद्देश्यविधेयभावेनान्वय । यद्वा विशिष्टलक्षणाया वृत्तौ
विशिष्टोपस्थितिरिति षष्ठीतत्पुरुषलक्षणाया सम्बन्धिरूपाधिकविषयत्वेन
षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्व बोध्यमिति तन्न ॥ अद्ये तादृश-
विग्रहवाक्यमज्ञानता विशिष्टोपस्थिते शक्ति विनोपपादयितु अशक्यत्वात्
द्वितीये वृत्तिपद तादृशबोधकारणमिति ज्ञानस्य तद्बोधकारणत्वकल्पणा-

प्रयुज्यत इति । (कै)

समस्तत्वेनेत्यर्थ ॥

सार्थवदिति । (कै)

स्वार्थ इव स्वार्थवत् । स्वार्थशब्दो भावप्रधान' । स्वार्थमात्रोप-
स्थापकवाक्यघटकतादश्यामिव वृत्तावपीत्यर्थ ॥

किमोदनः (भा)

इत्यादयस्त्वसामर्थ्येऽपि भाष्यकारप्रयोगादेव साधव इति बोध्यम् ॥

सापेक्षमसमर्थम् (भा)

इत्यस्य वाचनिकत्वे दूषणान्तरमाह भाष्ये

अन्यत्र खल्वपीति । (भा)

अन्यथा प्राक् कैयटोक्तन्यायस्यैकार्थीभावविषयत्वाद् "इसुशो-
रि"त्यत्र अपेक्षारूपसामर्थ्यस्यैव यद्वादसङ्गति' स्पष्टैव ॥ तद्धनयन्नाह

वाचनिके हीति ॥ (कै)

स एवेति । (कै)

१ अ ८ । पा ३ । सू ४४ ॥

पेक्षया शक्तिरूपस्याया लघुत्वात् । बोधकारणत्वस्य सम्बन्ध विधानुपपत्त्या
शक्तिसिद्धेश्च । किं चैव समासादीना वृत्तित्वासिद्धि । वृत्त्याश्रयत्वेनैव तेषां
वृत्तित्वव्यवहारात् तृतीये बोध्यज्ञान विनाबोध्यसम्बन्धरूपलक्षणाया अज्ञा-
नेन तथा विशिष्टोपस्थिते वक्तमनौचित्यात् । किं च पञ्चमपदादेरपि यद्वा-
त्त्वविशिष्टे लक्षणाया यथापत्तौ वृत्तिशक्त्युद्देशः । वाधादिप्रतिसन्धान

मदीय चोद्य दुष्यरिहरमित्याहेति भाव ॥ भाष्यकारो न्याय दर्शयति ।

अगमकत्वादित्यादिना ॥ (भा)

क्रियाविशेषणं वेति । (कै)

महद्यथा भवति तथा करोतीत्यर्थं इति भावः ॥

१ न कष्टविशेषणमिति । (कै)

तस्य पदार्थैकदेशत्वादिति भाव ॥ न चैव कष्ट अत्रित इत्य-
स्यापि विग्रहत्व न स्यात् तत्र समाससमानाकाराया एवोपस्थिते ।
एतेन वृत्तिविग्रहयो समानविषयताकत्व सूचितम् ॥ विशेषण-
समभिव्याहारे तु महदन्वयाय कष्टादेर्विशेषणत्वानाक्रान्तविशेष्यत-
योपस्थितिरावश्यकीति तयोः समानार्थत्वभङ्ग ।

इदमेव पादर्थः पदार्थेन

इतिव्युत्पत्तेर्मूलमिति दिक् ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटे “न तु कष्टविशेषणम्” इति पाठोऽस्ति ॥

विनापि बोधात्तत्र शक्तिसिद्धिश्चेत् प्रकृतेऽपि समम् । किं च कर्मधारये
शक्यान्यबोधाभावेन लक्षणा न युक्ता शक्यसम्बन्धाशक्यार्थबोधो हि सर्वत्र
लक्षणाया दृश्यते विशेष्यविशेषणभावस्तथेति चेत् वाक्येऽपि तद्बोधेन तत्रा-
प्येकोपस्थित्यापत्ते । एव प्रथम भक्त इत्यादौ तदसमतस्योद्देश्यविधेय-
भावेन अन्वयस्यापत्तिरित्यलम् । इद वृत्तेर्विशिष्टशक्तिमत्व लोकसिद्धमेव ।
शास्त्रेऽर्थविधानाभावात् । “अचतुर” (५।४।७७) इत्यादावदर्शनात् ।
वृत्तादीनामर्थाविधानाच्च । “चार्थे” (२।२।२६) इत्यादि तु चार्थे वृत्ति-

एतस्माद्धेतोर्ब्रूमः (भा)

इत्यादि ॥

अगमकत्वाद् (भा)

इत्येतस्माद्धेतो सापेक्षमसमर्थमित्यादि ब्रूमो न तु सभाविताप-
शब्दस्य साधुत्वनिवृत्तये तद्वाचनिक ब्रूम इत्यर्थस्तद्धनयन्नाह ।

यत्र गमकः (भा)

इत्यादिना ॥ एतदेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

लोके (कै)

इत्यादिना । अगमकत्वादेव तदर्थं शिष्टलोकेरप्रयुक्तत्वात्समासो न
भवतीति भाव । एव च गमकत्वादेव “किमोदनं शास्त्रौनामि”-
त्यादेरुपपत्ति । कैयटाद्युक्तसंबन्धिशब्दत्वादियुक्त्या “देवदत्तस्य
गुरुकुलमि”त्यादेः साधुत्वोपपादितेऽपि “किमोदन” इत्यादेः
साधुत्वोपपादितं स्यादतो भाष्योक्तमेव साधु । गमकश्चेत्तन्नि-
वृत्तिरशक्येत्यत आह ।

गमकत्वाभिमत इति । (कै)

तत्र हेतुर्लोके प्रयोगो ऽतो ऽसौ गमकत्वेनेष्ट इत्यर्थः । पर-
त्वसाधुरिति भावः ॥ असमर्थत्वमुपपादयति

मनूय इन्द्रसञ्ज्ञामात्रविधायकम् । अन्यथा अनेकं सुवन्तं धार्यं वर्त्तत तच्च
इन्द्रसञ्ज्ञकमिति वाक्यभेदापत्तेः । किं च स्वसमानाथकवाक्यागिरुत्तये
विभाषाधिकारस्य अपूर्वस्य कारणे गौरवम् । मम तु एकार्थाभावे समासः ।
अपेक्षायां वाक्यमिति शास्त्रकृत् कल्पितसिद्धार्थानुवाद एव सः । इय

किं चिदकुर्वाणमिति ॥ (कै)

न सूर्यस्थया सत्तयेति । (कै)

सूर्यपदार्थघटकधात्वर्थनेत्यर्थ । कर्मणि न प्रेरयतीत्यसूर्यं
इत्यर्थो नेति भाव । सूर्यशब्दस्य रूढत्वेऽपि सूर्यभिन्नमिति
तेनान्वयाभावादसामर्थ्यमित्यपि बोध्यम् ॥

नियमार्थं भविष्यतीति । (भा)

किञ्चित् कुर्वाणम् (भा)

इत्याद्य प्रयोगा प्रागुक्ता असाधव इति भाव ॥ असूर्येत्यादीनां
प्रागुक्ताना बहूना साधुलस्येष्टत्वादेकवचनमनुपपन्नमत आह

अभेदमिति । (कै)

“एतस्यैवे”तिभाष्यस्य प्रागुक्तस्येत्यर्थ इति भाव ॥

क्रियायामुभयोरिति । (कै)

इद चिन्त्यम् । कृत सर्वे मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्ते ।
असामर्थ्येऽपि ज्ञापकात्कचित्समास इत्येव भाष्याल्लाभेनास्योपयोगा-

चैकार्थोपपादिका विशिष्टशक्ति समर्थाश्रित पदविधिरित्याद्यर्थक “समर्थ
पदविधि” इति शास्त्रबलात् अलौकिके विग्रहेऽप्यारोप्यते । अत एव
तत्र समाससञ्चयामर्थवत्त्वनिबन्धनप्रातिपदिकत्वे विभक्तिलुक्तसिद्धि ।
“बहु” (२ । २ । ८) इत्यादिशास्त्रबलेन भेदोपस्थितिनिबन्धनप्रत्यादि-
निर्वाहाय पृथगर्थत्वमप्यारोप्यते । उभयोरपि काल्पनिकत्वेन विरोधा-
भाव शास्त्रप्रामाण्यात् । नन्वेकार्थीभावनिर्वाहकविशिष्टशक्तिवादे बह-
व्रीहेस्तत्पदशान्तरङ्ग इत्यादिव्यवहारोच्छेद । वह्निर्भूतपदार्थविषयकबोध-

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । षा १)

भावाच्च ॥ प्रातिपदिकषज्ञापि ^१“असूर्यललाटयोरिति”ति “अन-
पुसकस्त्रे”ति च ज्ञापकादिति भाष्याशय ॥

अबुधेति । (कै)

सर्वत्र गमकत्वागमकत्वे लक्षणेकचक्षुर्दुर्ज्ञेय इति भाव ।
कृतेऽपि क्वचित्परम्परोपदेशगम्यगमकत्वादिनैव सर्वप्रयोगनिर्वाह
इति बोध्यम् ॥

एतत्सिद्धेनेति । (कै)

अत्रत्यवार्त्तिककारौथसिद्धविचारमुपादाय पूर्व भाष्यकृता व्यव-
हृतमिति भाव. ॥

पृथगर्था इति । (कै)

अर्थेषु पृथक् भिन्नभिन्नोपस्थितिविषयत्वम् ॥

आचष्टे । (कै)

उपस्थापयति ॥

१ अ ३ । पा २ । सू ३६ ॥

जनकत्व हि बहुव्रीहौ वहिरङ्गत्वम् । न चात्रपदो तदस्ति अन्यपदार्थेऽपि
प्रत्येकातिरिक्तविशिष्टशक्यत्वसत्त्वेन स्वपदार्थत्वस्यैव सत्त्वादिति चेन्न ।
स्वघटकपदघटितवाक्यवृष्टार्थातिरिक्तार्थविषयकत्वेन वहिरङ्गत्वात्तते ।
एवमेव षष्ठीतत्पुरुषात् कर्मधारयस्य लघुत्व बोध्यम् । कर्मधारयक-
सञ्जकपदसमुदायजशक्तिग्रहापेक्षया षष्ठीतत्पुरुषसञ्जकतत्पुन्यशक्तिग्रहस्य
षष्ठाद्यर्थरूपाधिकविषयत्वेन गुरुत्वात् । एव च निषादस्यपत्यादिसम्बन्धानां
षष्ठीसमासकर्मधारयबहुव्रीहिभिर्नार्थत्वेन क तात्पर्यम् इति सन्देहे

राजशब्दोऽपि पुरुषार्थमेवेति । (कै)

पुरुषार्थान्वितमेव स्वार्थमुपस्थापयतीत्यर्थं ॥ जहत्स्वार्थाया-
मप्याह

अथवेति ॥ (कै)

अवयवार्थान्वित इति । (कै)

पूर्वपदरूपपावचवार्थसदृशार्थान्वित इत्यर्थंस्तदुक्तमन्य एवेति ॥

समुदायार्थः । (कै)

समुदायशक्तिगम्य । क्वचित्तु

अवयवार्थान्वितः (कै)

इति पाठ । तदा स्पष्टमेवान्य एवेत्यस्य विवरणमिदम् । दन्द्बज्ज-
त्रौहोरेकार्थीभावसु सूत्रोपक्रमे दर्शित ॥ एकार्थत्वमविभागा-
पन्नार्थत्वमप्युपस्थितिविषयार्थकत्व तदाह

शक्तिग्रहणाद्यनुरोधात् कर्मधारयार्थे तात्पर्यं कल्प्यते “सम्भवति सामा-
नाधिकरण्ये वैयधिकरण्यस्यान्याय्यत्वात्” । तदुक्तं जैमिनिना * “स्थपति-
निषाद स्यात् शब्दसामर्थ्यात्” (मौमा । अ ६ । पा १ । सू ५१) इति

* “वास्तु मध्ये रौद्रं चरुं निर्वपेत् । यत्र रुद्रं प्रजा शमयेत्” इत्येता-
मिष्टिं प्रकृत्य उच्यते । “एतया निषादस्थपतिं याजयेत्” इति । निषाद-
स्थपतिं प्रति सन्देहः । किम् अधिष्ठतानाम् अन्यतमम् । उत अन्य एव ?
इति । अन्यतमम् इति ब्रूम । स हि समर्थः । विद्वत्त्वात् अधिमत्त्वाच्च ।
अन्योऽविद्वत्त्वादनधित्वाद् असमर्थः — इति ॥ “ननु निषादस्थपतिशब्दस्तत्र
नोपपद्यते” । उच्यते । न । नोपपद्यते निषादानां स्थपति — इति षष्ठी-

पांसूदकवदिति । (कै)

यथा मिलितपांसूदकेऽन्यतराविषयकज्ञानविषयत्व नान्यतरस्य तथा प्रकृतेऽप्यन्यतमाविषयकोपस्थितिः प्रियत्व नान्यतमस्येत्यर्थ । यथा पांसूदकमिलने पिण्डाख्य द्रव्यान्तरमेवैकभावमापन्न तयो-स्तद्वयवत्वव्यवहारश्च तद्वदत्रापीति भाव । एव चापृथगुपस्थिति-विषयत्वमेकार्थीभाव इति फलितम् । गौणमेकार्थत्व समासघटक-पदाना बोधयितुं च्चिनिर्देश ॥ पदानामसत्त्वाद्यथा तत्सत्ताव्यवहारो गौणस्तथा तेषामेकार्थत्वव्यवहारोऽपीति बोध्यम् ॥ तदाह

यद्यपीति ॥ (कै)

सादृश्यादिति । (कै)

यद्यप्येतत्पक्षे वाक्यमप्यखण्डमेव तथापि रेखागवयस्थानीयेन

निषादस्थपतिशब्दस्यान्तरङ्गत्वेन निषादरूपस्थपतौ श्रौत्रोपस्थितिजनक-त्वानुकूलात् सामर्थ्यात् शक्तिरिति तदर्थं । अत एव बहुव्रीह्यर्थको न स । अन्यथा बहुव्रीहौ मीमासावार्त्तिककारैः शक्तिकथनेन निषादपदस्य

समासो भविष्यति श्रेष्ठोनिषादानाम् । तस्मादधिकृताधिकारम् गतत् शास्त्रम् इति । एव प्राप्ते ब्रूम — “स्थपतिनिषाद स्यात् शब्दसामर्थ्यात्” निषाद एव स्थपतिर्भवितुमर्हति । कस्मात् “शब्दसामर्थ्यात्” निषाद हि निषादशब्द शक्नोति वदितुम् अत्रानेव । निषादानान्तु स्थपति लक्षणाया ब्रूयात् । अतिलक्षणाविषये च अतिन्याय्या न लक्षणा । अथ उच्यते नैष दोष निषादशब्दो निषादवपन एव षष्ठीसम्बन्धस्य वाचिका इति । तन्न । षष्ठ्यश्रवणात् । न तत्र षष्ठी प्रयोगः । अह लोपसामर्थ्यात् षष्ठ्यर्थोऽवगम्यते इति । सत्यवगम्यते । न तु लोपेन । कन तर्हि ? निषाद-

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

शास्त्रनिष्पन्नेन सखण्डेन सादृश्य बोध्यम् ॥ एकार्थीभाव इत्यनेन
समर्थवचनमित्यस्य सामानाधिकरणानुपपत्तेराह

कर्मणीति । (कै)

बाङ्गलकादिति शेष ॥ सामान्ये च नपुंसक तद्धनित भाष्ये

समर्थमित्युच्यते इति ॥ (भा)

वाक्यसमासयोर्विशिष्टपुरुषस्यैकस्यैवावगतेर्विशेषाभावमाशङ्क्याह

राज्ञ इति । (कै)

अनियतसबन्धपेक्षयेति च्छेद ॥ उद्धृतसबन्धशब्देन तद्वृत्तितया
प्रतीयमानसबन्ध ।

तत्रालाक्षणिकत्वेन च तदभावस्य सूत्रतो न लाभ स्यात् । एतेन शब्द-
सामर्थ्यादित्यस्य निषादशब्दस्य निषादबोध एव सामर्थ्यात् शक्ते षष्ठी-
तत्पुरुषे तु पूर्वपदस्य लक्षणेति न तस्य ग्रहण जघन्यत्वादिति श्वरस्वामि-

शब्दलक्षणाया । तस्याश्च दौर्वल्यम् इत्युक्तम् । सामानाधिकरणसमासस्तु
बलीयान् । तत्र हि स्वार्थ शब्दौ वृत्तौ भवत । द्वितीया च विभक्ति तन्नेण
उभाभ्या सम्बध्यते । तेन द्वितीयानिर्दिष्टोनिषादो गम्यते । तत्र षष्ठ्यर्थ
कल्पयन् अश्रुत गृह्णीयात् । तस्मात् निषाद एव स्थपति स्यात् ॥

लिङ्गदर्शनाच्च । ६ । १ । ५२ ॥

लिङ्ग दृश्यते “कूट दक्षिणा” इति निषादस्य द्रव्य दर्शयति । कूट
हि निषादानाम् एवोपकारक न व्याख्यायाम् । एव स्वमेव तद्विषादानाम् ॥
मौमा— भाष्य— ६ । १ । ५१—५२ ॥

“एन्द्र वास्तुमय चरु निर्वपेद्” इति प्रकृत्य श्रुतम् । “एतया
निषादस्यपति याजयेद्” इति तत्र सशय कि द्विजातिरेव यो निषादाना-

विशेषणभावमापन्न इति । (कै)

विशेषणत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित इत्यर्थ । स्वप्रकृत्यर्थगतविशेषणत्व-
स्यापि प्रथमातिरिक्तविभक्त्यर्थत्वादिति भाव ॥

अभिधीयते । (कै)

शक्त्योपस्थाप्यते ॥

स्वनिष्ठः । (कै)

प्रातिपदिकार्थमात्रनिष्ठ । प्रातिपदिकार्थमात्ररूप इति यावत् ।
न तु सबन्ध्यन्तरापेक्षयोद्भूतसबन्ध इत्यर्थ ॥

कृत व्याख्यान प्रौढ्यैव वक्ष्यमाणे भाष्यसमते व्यपेक्षावादे तत्रापि लक्षणा
भावाच्चेति दिक् ॥

ननु स्वपतिशब्द स्वामिश्रेष्ठान्यतरपर्याय इति तस्य गुणशब्द-
त्वात् । निषादस्य जातिशब्दत्वात् कर्मधारये स्वपते पूर्वनिपातापत्ति ।

माधिपत्य करोति तस्यात्राधिकार षष्ठीसमास एवायम् । उत निषाद
एव स्वपतिस्त्वस्य । कर्मधारयस्त्वयमिति तत्र—

पक्षद्वयेऽपि शब्दोऽयं योगादेव प्रवर्त्तते ।

तत्र षष्ठीसमासत्वे (अपि) विदुष स्यादधिक्रिया ॥

आहिताग्रेष्व यदि तु कर्मधारय इष्यते ।

अनाहिताग्रेष्वस्य प्रसज्येताधिकारिणा ॥

तेन षष्ठीसमासे ऽयमिति पाप्तेऽभिधीयते ।

निष दपदमेव तु स्वपतौ लक्षणा व्रजेत् ॥

न हि षष्ठी श्रुता येन न (तत्) सम्बन्धोविधिर्भवेत् ।

निषादपदमेवात षष्ठ्यथे लतयेदिदम् ॥

कर्मधारयपक्षे तु न काचिदपि लक्षणा ।

विधेयमानत्वात् । (कै)

विधेयताख्यविषयतावत्त्वात् । प्रथमाया विधेयविभक्तित्वादिति
भावस्तदेवाह

प्राधान्यमिति ॥ (कै)

वृत्तौ भेदस्य (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वस्य । यथा घटघटत्वयो घटशब्दजन्य-
सबन्धाविषयकोपस्थित्यविषयत्व तथा वृत्तौ राजपुरुषयोरिति
भावः ॥

किं च स्थपत्यर्थस्य सम्बन्धिनि नित्यसाक्षाद्भावात् षष्ठीसमास एव न्याय्य ।
नरपत्यादिविवेति चेन्न ॥ “लिङ्गदर्शनाच्च” (मीमा अ ६ । पा १ । सू ५२)
इति जैमिनिसूत्रेण हेत्वन्तरोत्तोरदोषात् । “लिङ्गं च दृश्यते, “कूट दक्षिणा

निषाद एव स्थपतिरत श्रुत्या प्रतीयते ॥

तेन श्रुतिबन्धादज्ञोऽनाहिताग्निश्च सन्नपि ।

निषाद एव स्थपति कर्मण्यत्राधिकारभाक् ॥

शास्त्रीदी— अध्याय—६ । पाद—१ अधि १३ ॥

“द्विज स्थपतिरन्यो वा द्विज षष्ठीसमासत ।

कर्मधारयमुख्यत्वान्निषादो रौद्रयागद्वयत् ॥

“निषादानामधिपति” इति षष्ठीसमासस्य त्रैविधिके सम्भवात् ।

तस्य चाधीतवेदत्वेन विद्यासम्भवाच्च । इति चेत्— मैवम् “निषादश्चासौ

स्थपतिश्च” इति कर्मधारयसमासस्य मुख्यत्वात् । षष्ठीसमासे तु सङ्घीर्ण-

जातिविशेषवाचिना निषादशब्देन तत्सम्बन्ध उपलक्ष्यते । न त्वय कर्मधारये

दोषाऽस्ति ॥ जमिनीयन्यायमाला— ६ । १ । ५१—५२ ॥

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

संबन्धस्यान्तर्भावात् । (कै)

राजपुरुष इति समुदायेनैवोपस्थापनादित्यर्थं ॥ “उक्तार्थानाम-
प्रयोग इति” । षष्ठ्या निवृत्तिरिति भावः ॥ उक्तविशेषस्य गम्य-
मानतया ऽविशेषोक्तिः कथमित्यत आह

एवं हीति ॥ (कै)

पृथगर्थत्वं स्यादिति । (कै)

समासापेक्षया परस्परापेक्षया च भिन्नार्थत्वं स्यादित्यर्थं ॥

न प्रतीयेतेति । (कै)

पदाभ्यामिति शेषः ॥

सामर्थ्यभेदोऽपीति । (कै)

व्यपेक्षैकार्थीभावरूप इत्यर्थं ॥ भाष्ये

नापि ब्रूम इति । (भा)

नैव ब्रूम इत्यर्थं ॥

इति” । (श्वरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) “कूटं हि निषादानामेव
स्वम्” (श्वरभाष्य अ ६ । पा १ । सू ५२) इति श्वरस्वामिनः । एवं
राजदन्तादित्वात् (अ २ । पा २ । सू ३१) कर्मधारये स्थपते पग्नपित

कर्मधारयोऽयं न षष्ठीतत्पुरुषः । एव पदद्वयं स्वाथवृत्तम् । इतश्चा
निषादशब्दो लक्षणया स्थपतावधारोपितः स्यात् । सामानाधिकरण्य-
समासप्रतिपत्त्यर्थमुत्पलशब्दस्यापि तदेवाधिकरण्यम्, गौलशब्दस्यापि । अत
रेकाधिकरण्यात् सामर्थ्यम् । सामर्थ्याच्च समासः । यदि च निषादशब्देन
निषाद एवोच्यते स्थपतिशब्देन स्थपतिरेव । ततो भिन्नाधिकरणत्वात्

वाक्ये पृथगर्थत्वेऽपीति । (कै)

पृथगुपस्थितिविषयत्वेऽपीत्यर्थ ॥

एकार्थता (कै)

एकसामर्थ्यवत्ता ॥ एकार्थीभावकृतविशेषप्रश्ने सुबलोप इत्यादिक-
थनमसङ्गतमत आह

एकार्थीभावाभावेति । (कै)

यथा मशकनिवृत्तिकारणमपि धूमो मशककारणमित्युच्यते
मशकार्थो धूम इति तथा तदभावकारणकमपि तत्कारणक-
मित्युच्यते । तदुक्त पातञ्जलभाष्ये—

१“उत्पत्तिस्थित्यभिव्यक्तिकारणप्रत्ययाप्तय ।

वियोगान्यत्त्वष्टतय कारण नवधा स्मृतम्” ॥

१ तत्रोत्पत्तिकारण मनोभवति । विज्ञानस्य । १ ॥ स्थितिकारण मनस
पुरुषार्थता । शरीरस्येवाह्वार इति । २ ॥ अभिव्यक्तिकारण यथा
रूपस्याऽऽलोक्तथारूपज्ञानम् । ३ ॥ विकार कारण मनसोविष-
यान्तरम् । यथा अग्नि पाक्यस्य । ४ ॥ प्रत्ययकारण धूमज्ञानमग्नि-

सम्बन्धाकाङ्क्षानिवृत्तिरप्यर्थतो निषादानामेव तत्त्वलाभादुपपन्ना ॥ लिङ्ग
ज्ञानेकार्थस्य शब्दस्यार्थनियामक दृष्टम् । तस्माद् अनेकार्थनिषादस्थपति-
शब्दस्यार्थनियामक श्रौत्रोपस्थितिजनकशक्तिकत्व लिङ्ग च इत्येव सूत्रतात्पर्यं

सामर्थ्याभाव । सामर्थ्याभावात् समासाभाव । तस्मान्निषादशब्देन स्थपति
यावद्वन्तव्यमित्येषा लक्षणा । न वा अयं षष्ठीविद्यते । अनुपलभ्यमानत्वात्
लुप्तेति चेत् । उच्यते । यद्यत्राश्रयणेन कारणेन लोप । स्वाद्यो लुप्ता
इति किमिति न कल्प्यते । तस्मात् लोपे नास्ति प्रमाणम् । ततो राज-

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

उभयत्रापि राजसबन्धवत्पुरुषप्रतीत्यविशेषे कचिद्विभक्त्यादि
कचिन्नेति विभाग कथमित्यत आह

तत्रेति । (कै)

वाक्यीयन्यायेन विशेषणत्वमेव षष्ठी प्रवृत्तौ निमित्त तत्रैव
सबन्धस्योद्भूततया भानादिति भाव ॥

भेदनिवृत्ताविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वमत्र भेद ॥

ज्ञानस्य । ५ ॥ प्राप्तिकारण योगाङ्गानुष्ठान विवेकख्याते । ६ ॥
वियोगकारण तदेवाशुद्धे । ७ ॥ अन्यत्वकारण यथा सुवणस्य सुवण
कार । एवमेकस्य स्त्रीप्रत्ययस्याविद्या मूढत्वे द्वेषो दुःखत्वे राग
सुखत्वे तत्त्वज्ञान माध्यास्य । ८ ॥ घृतिकारण शरीरमिन्द्रियाणाम् ।
तानि च तस्य । महाभूतानि शरीराणाम् । तानि च परस्पर सर्वेषां
तैयग्यौनमानुष दैवतानि च परस्परार्थत्वादित्येव नव कारणानि । ९ ॥
२ साधनपाद— सू— २८ भाष्य ॥

वक्तुं युक्तम् । किं षष्ठी तत्पुरुषेऽपि ऐश्वर्यस्योत्सगतो निरूपकसजातीय
निरूप्यैव लाभेन कमधारयादावशेष । अत एव नरपतिसुरपत्यादिशब्दतो
नरसुरयोरेवेश्वरत्वेन प्रतीति । अश्वपतिगजपतिशब्दादौ त्वगत्या तात्प-

पुरुष इत्यत्रापि राजा चासौ पुरुषश्च इतोद्देशो विग्रह कथय । तत्रापि
षष्ठ्यश्रवणादेव नास्ति किन्तु स्वस्वामि सम्बन्धात् षष्ठ्यर्थमध्यारोप्य तदा
समासो भवति । राज्ञः पुरुष इति वाक्यमर्थप्रदर्शनार्थम् । तस्मात्
श्वपतिशब्दे या विभक्ति सेतरत्रानुषज्यते । अन्यस्या अश्रवणात् । अथवा
समुदायादुत्पादात् उभयत्रापि द्रष्टव्या ॥ मीमा ६ । १ । ५१ ॥

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

सबन्धस्योपरमादिति । (कै)

प्रातिपदिकोक्ततया तदाकाङ्क्षोपरमादित्यथ ॥

अर्थस्येति । (कै)

अथगतभिन्नोपस्थितिविषयत्वस्येत्यथ ॥ ऋद्धस्ये त्यस्य राज-
समानाधिकरणत्वेनैकार्थ्यादव्यवधायकत्वमिति मन्वान प्रति स्पष्ट-
मुदाहरणमाह

भार्या राज्ञ इति । (कै)

भार्या देवदत्तस्येत्यस्य मध्ये राज्ञ पुंरुष इत्यनेन व्यवधानमिति
बोध्यम् ॥ ननु वाक्येऽपि राज्ञो विशेषणताया एव नियतत्वाद्यथेष्ट-
मभिसबन्ध इत्यनुपपन्नमत आह

र्थानुपपत्त्या चोत्सर्गस्य त्याग । अत एव शङ्करभगवत्पादै *दहराधिकरण्ये
(वेदान्तदर्शन अ १ । पा ३ । सू १५) ब्रह्मलोकशब्दे कमधारयसमास ।
“सर्वा प्रजा अहरहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोक न विन्दन्तीति” सिद्धेन
साधित इत्यलम् ॥

* गतिशब्दाभ्या तथा हि दृष्ट लिङ्ग च । १ । ३ । १५ ॥ (वेदान्तदर्शन
भाष्य) दहर परमेश्वर उत्तरेभ्यो हेतुभ्य इत्युक्तम् । त एवोत्तरे हेतव
इदानी प्रपञ्चते । इतश्च परमेश्वर एव दहरो यस्मात् दहर वाक्यशेषे
परमेश्वरस्यैव प्रतिपादकौ गतिशब्दौ भवत । ‘इमाः सर्वा प्रजा अह
रहर्गच्छन्त्य एत ब्रह्मलोक न विन्दन्तीति तत्र प्रकृत दहर ब्रह्मलोक
शब्देनाभिधाय तद्विषया गति प्रजाशब्दवाच्याना जीवाना अभिधीयमाना
दहरस्य ब्रह्मता गमयति तथा हि अहरहर्जीवाना सुषुप्त्यवस्थाया ब्रह्म
विषय गमन दृष्ट अत्यन्तरे सता सौम्य तदा सम्पन्नो भवतीत्येवमादौ
वाक्येऽपि किलगाढ सुषुप्तमाचक्षते ब्रह्मीभूतो ब्रह्मता गत इति । तथापि

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १ ।)

वाक्ये अनियतेति । (कै)

पौर्वाप्यलक्षणं शब्दगतोऽभिसंबन्धो भाष्याभिप्रेत इति भावः ॥

समासासमासकृतं स्वरविशेषो नैकार्थीभावकृत इत्यत आह

अर्थभेदे इति ॥ (कै)

स्वरभेदे इति । (कै)

स्वरशब्देनोदान्तं स्वरितो वा ऽत्र विवक्षित इति बोध्यम् ॥

द्वे अपीति । (कै)

राजन्शब्दं कनिनन्तं पुरुषं कुषनन्त इति भावः ॥ सिद्धे

शब्दाथसंबन्धे इत्युक्तेर्वाचनिकत्वं कथमत आह

तत्र स्वाभाविकत्वपक्षे ओत्रियादिवदखण्डा निरवयवा नित्या शब्दा
स्तदन्वाख्यानाथ कल्पिते रेखा गवयस्थानीये प्रास्त्रप्रवृत्ति । तदुक्तम्—

अबुधं प्रत्ययायाञ्च विचित्रा प्रतिपत्तये ।

शब्दान्तरत्वादत्यन्तं भेदो वाक्यसमासयोः ॥

अत एव गोरथादौ युक्तादीनां लोपाविधानम् । गवा रथ इत्येव
वाक्यस्य कल्पनात् । क्रियामन्तरेणान्वयात्तत्र तदवगतिं गोयुक्तो रथ इति
लौकिकं तु समासस्य पर्यायरूपम् ॥ तथा—

ब्रह्मलोकं शब्दोऽपि प्रकृते दहरे प्रयुज्यमानो जीवभूताकाशाश्रया
निवर्तयन् ब्रह्मतामस्य गमयति । ननु कमलासनलोकमपि ब्रह्मलोकं
शब्दो गमयेत् । 'गमयेद् यदौद् ब्रह्मणो लोके इति' षष्ठीसमासवृत्त्या
व्युत्पाद्यते । सामानाधिकरण्यात्तु व्युत्पाद्यमानो ब्रह्मैव लोके ब्रह्मलोक
इति परमेव ब्रह्मगमयिष्यति । एतदेव चाहृहृब्रह्मलोकगमनं दृष्टं ब्रह्म
लोकशब्दस्य सामानाधिकरण्यात्तिपरिग्रहे लिङ्गम् । न ह्यहृहृरिमा
प्रजा काव्यब्रह्मलोकं सत्यलोकस्य गच्छन्तीति शक्यं कल्पयितुम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५१
(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । २ ।)

वचनेनेति ॥ (कै)

व्यभिचारमेव दृश्यति ।

यथेति ॥ (कै)

ननु वाचकाभावे कथं प्रतीतिरत आह

पञ्चकेति ॥ (कै)

तात्पर्यग्राहक तु प्रकरणादीति भाव । इदमेव दृशन सिद्धा-
न्तिन इति बोध्यम् ॥

राजपदमेवेति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावादिति भाव ॥ एतेन विभक्त्यर्थस्य प्रातिपदि-
काथत्वं न दृष्टमित्यपास्तम् ॥ शब्दाभावे ऽयसङ्गाव प्रदृश्य शब्द-
सङ्गावेऽप्यर्थाभाव दृश्यति ।

अर्थाभेदे चेति । (कै)

अभिन्नोपस्थितिविषयत्वे चेत्यथ ॥

वाक्ये चेति । (कै)

चादीना निपाताना परप्रयोग एवेति भाव ॥

पद यथैव वृत्तादिविशिष्टेऽप्येव्यवस्थितम् ।

नौलोत्पन्नाद्यपि पद भागाभ्या वृत्ते तथा ॥

भागाभ्या कल्पिताभ्याम् । सादृश्यमूलकस्तु वाक्यस्यैरत्रत्यानामभेद-
श्चमो वासानान्तन्मूलक एवैकार्थीभावव्यवहारोऽत्र पक्षे वास्तव । खण्डास्तु
नात्रपक्षे पदाना पृथगर्थत्वस्वभावचेन स्वभावभङ्गापत्ते ॥ तथा

“रूढ्यरूढिविभागोऽपि क्रियते प्रतिपत्तय” इति ॥

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

तीक्ष्णेनेति । (कै)

पराङ्गवद्भावात्स्वरैक्यमचेत्यथ ॥

अन्तश्च तवै इति । (कै)

आद्यमसमासे ऽन्त्य समासे स्वरविधायकम् ॥

विभक्त्यर्थेति । (कै)

वाक्ये उपसजनबोधकपदानां विभक्त्यन्तत्वेन तदर्थसंख्याविशेष-
युक्ताथबोधकत्वमित्यथ ॥

अन्तर्भूतेति । (कै)

विशेषणीभूतस्वाद्यकमित्यथ ॥

अभेदैकत्वेति । (कै)

विभक्त्यभावेन संख्याविशेषाणां तत्तद्रूपेणाप्रतीते संख्यात्वेन
सवसंख्यानां भानं मधुनि सवरसानां रसत्वेन भानवदिति भावः ॥
तदाह

यथौषधीति ॥ (कै)

शास्त्रकृद्भिर्बुधानामिति शेषः । पङ्कजादिपदयोगरूढसप्तपर्णादि-
पदरूढराजपुरुषादिधौगिकमित्यादिरपि कात्पयणिकप्रतिपादनोपाय-
एवेति तदर्थः । तत्र वाक्यार्थानुगमाद्वाजपुरुषादिधौगिकसप्तपर्णादौ-
क्वचिदर्थानुगमेऽपि श्रौण्यपर्ये तदभावाद्भूटिरेव पङ्कजादौ वाक्यार्थानुगमा-
दर्थान्तरानुगमाच्च योगरूढिरिति दिक् ॥ परे तु वाक्याद्भूतिः शास्त्र-
निष्पाद्या । अर्थाभिधानमपि शास्त्रकृतमेव । एवं चानेकं सुवक्तव्यं
वक्तव्यं । अर्थे वक्तव्यं च इन्द्रसंज्ञकमित्यर्थाद् घटकपदानामेव अर्थे

अथवेति । (कै)

अत्र पक्षे सख्यात्वेन सामान्य भासते न तु विशेषा इति
 पूर्वस्मादिशेष सख्यावद्राजसवन्धीति पक्षद्वयेऽपि बोध । अत एव
 भाष्ये सख्याविशेष इति विशेषपदोपादान मधुनि सवरस-
 सत्ताजन्यस्य तत्तद्भोगादिनिवृत्तिरूपस्य फलस्थानुभवात्तत्सक्तकल्पने-
 ऽप्यत्र सवसख्याविशेषकल्पने मानाभाव इति तद्भाव ॥ १ भेदानां
 विशेषाणाम् । सख्यात्मा सख्यासामान्यम् । तथाविध' ।
 अभेदैकत्वसख्यापदवाच्य । निविशेषसामान्याभावादिद कथमत
 आह व्यापारादिति सख्यात्वेनैव तत्प्रतीतेविशेषरूपाणा तत्त-
 द्रूपेणाप्रतीतेश्च भेदायोह इति भावस्तदेव समथयति । अगृहीतेति ।
 १ शुक्लादिरूपभेदस्त्विति । शुक्लादिरूपविशेष इत्यथ । भेद-

- १ भेदाना वा परित्यागात् सख्यात्मा स तथाविध ।
 व्यापाराज्जातिभागस्य भेदापोहेन वक्तते ॥
 अगृहीतविशेषेण यथा रूपेण रूपवान् ।
 प्रख्यायते न शुक्लादिभेदरूपस्तु गम्यते ॥
 २ शुक्लादिभेदरूपस्तु' इति पाठोऽस्युपलब्धप्रुत्तके ॥

वृत्तेरुक्तार्थत्वाच्चकाराप्रयोग सिद्ध इति नैकार्थीभावस्य फल स । न च
 तन्मते शब्दवदर्थोऽपि शास्त्राधीन शास्त्रकारव्यतया शब्दाना लोकोत्तोऽर्थ
 ज्ञानासम्भव इति वृत्तिभक्त्यसुदायत्व वृत्तित्वमित्यस्य वस्तुमप्राकृतया कि
 वृत्तिलक्षणमिति वाच्यम् "परार्थाभिधान वृत्ति" (समर्थ पद
 विधि । २ । १ । १ ॥ इति सूत्रव्याख्यानावसरे "अथ ये वृत्ति वक्त-

(समर्थं परविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

रूप इति पाठे शुक्तादिविशेषरूपोऽथस्त्वित्यथ । तत्र रूपत्वेन रूपप्रतीति सदस्तुविषया ऽत्र तु सख्यात्वेन प्रतीतिरसदस्तुविषया विकल्पात्मिकेति विशेष ॥ नन्वेकार्थीभावकृतसख्याविशेषाभावेनैव तदसान्निध्यमिति चेन्नेत्याह

लुकेति । (कै)

लुकशास्त्रपर्यालोचनयायस्तत्त्वमनुमीयत इति भाव ॥ ननु लुकशास्त्रपर्यालोचनयाऽयस्तत्त्वमेवेत्यत आह

नहीति ॥ (कै)

अनुगम्यते इति । (कै)

बोध्यत इत्यथ ॥ प्रत्ययलक्षणसिद्धय इति शेष ॥ ननु जातौ बद्धवचने कथं व्यक्तिगतसख्याविशेषप्रतीत्यापादनमत आह

यदि त्विति । (कै)

सत्यपि प्रत्यये तदनवगतेर्जातौ तदाश्रीयते इति भाव ॥

यन्ति किं त आहु । परार्थाभिधानं वृत्तिरित्याहु ”

इत्यक्तं भगवता महाभाष्यकारेण) इत्यस्य भाष्ये एवोक्तत्वात् । परस्य शब्दस्योपसर्जनार्थकस्य यत्र शब्दान्तरेण प्रधानार्थक-पदेनार्थाभिधानं विशेषणत्वेन ग्रहणं सा वृत्तिरिति तदर्थं । यद्वा । परार्थस्य प्रधानार्थस्याप्रधानपदैयत्र स्वार्थ-विशेष्यत्वेन ग्रहणं सा वृत्ति इत्यर्थं । राजपुरुष इत्यत्र पुरुषपदेन वाक्यावस्थायामाणास्त्वन्नो राजार्थो राजपदेन वा पुरुषार्थं व्याख्या

१ जात्याख्यायामिति सूत्रप्रत्याख्यानादवयवबहुलारोपेण बहु-
वचनमित्यत्रापि वक्तुं युक्तम् ॥

अत्राप्यभेदैकत्वमिति । (कै)

अवयवविगताभेदैकत्वमित्यथ ॥ एव हि दारा इत्यादावप्य-
वयविव्यभेदैकत्व स्यादिति तस्य वृत्तिकृतविशेषत्वमङ्ग इति चिन्त्यम् ॥
सख्याविशेषवस्त्रिङ्गविशेषोऽपि कुतो नोक्तस्तत्राह

लिङ्गविशेषस्यापीति ॥ (कै)

परे तु सख्याविशेष इत्यस्याप्रातिपदिकायसख्याविशेष इत्यथ-
स्तेन द्विपुत्रादौ न दोष । मासजातादौ शब्दात्मख्याऽप्रतीतिरेव
मासत्वेन लक्षमासस्यैव बोध । अनेकमासजाते द्विमासजात
इत्यादिदशनात् । शब्दशक्तिस्वभावान्न कदापि तेनानेकमासस्य
मासत्वेन बोध । त्वत्पुत्रो युष्मत्पुत्र इत्यादावपि तत्तच्चेतनपुत्र
इत्येव बोध । आदेशतदभावी तु तत्त्वेन । वस्तुत एकबोधतदभावाभ्या
यथा घटानित्यादितो बहुत्वेनैव कदाचित्तयाणा कदाचित्ततुरा

१ अ १ । पा २ । सू ५८ ॥

न्दते तत्सवस्त्रित स्वार्थं उपस्थाप्यत इति यावत् । एतावतैरैकार्थीभाव
इति व्यवहार । बहुव्रीह्यावपि प्रधान पद समुदाय एव घटके पदे चाप्र
धाने तत्र प्रधानपदेनावयवार्थीस्त्वन्दनेनैव स्वार्थबोधनम् । अवयवैर्वा तद
र्थीस्त्वन्दनेन । समुदायस्य प्राधान्ये चावयवाप्रतिपाद्य प्रधानभूतान्यपदार्थ
बोधकत्वात् ॥ इन्देऽपि प्रधानपदसमुदायोपस्थाप्य साहित्यस्यावयवार्थी
स्त्वन्दनेन बोध । अवयवाभ्या वा तदर्थीस्त्वन्दनेन बोध ॥ समाहारेतर

दीना भान न तु कदाचिदपि त्रिलचतुष्पादिना तथावृत्तौ
 राजत्वादिनैवैकानेकव्यक्तिभान तात्पर्यवशाद् न लेकत्वद्वित्वादिना ।
 एकवचनत्वादिक वस्तुत एकत्वादिविशिष्टव्यक्तिबोधकत्वं लेकत्वद्वित्वा-
 दिनेत्येतावत्पर्यन्तमाग्रह । एवमन्यत्रापि बोध्यम् । दन्तौष्ठस्य दन्ता
 स्त्रिंशत्तरा इत्यादाववयवसंख्याया अभानाद्दन्तत्वेनोष्ठत्वेन दन्तौष्ठ-
 लक्षणयद्वयप्रतीतिस्तरबेवानेकव्यक्तिसत्त्वेऽपि तासां शब्दतोऽभानात् ।
 अत एव भाष्यकृतोपसर्जनविशेषणरूपविशेषस्य देवदत्तस्य गुरुकुल-
 मि त्यादावव्यापकत्ववदस्य मासजातादावव्यापकत्वं नोक्तमभेदैकत्व-
 संख्या भासत इति तु भाष्ये न कापि दृश्यत इत्याहुः ॥

नास्ति स्वरभेद इति । (कै)

१ आमन्त्रितस्य चे'ति पदात्परस्य निघातविधानादित्यर्थं ॥
 ननु नियमेन सन्देहस्यैव जनने दुष्ट एव प्रयोग स्यादत आह

तत्रापि प्रकरणादीति ॥ (कै)

निपातनादेति । (कै)

१ अ ८ । पा १ । सू १६ ॥

तरयोश्चभयोरपि साहित्य समूहो विशेष्यम आद्ये अनुद्भूतावयवभेद ।
 अन्ये उद्भूतावयवभेद इति वक्ष्यते । न चेदमसम्भवि । अप्रधानेन सवधा
 स्वार्थत्यागे तदत्यागे वा असम्भवात् । अन्य तेनैवार्थबोधे सिद्धे प्रधानेन
 तदभिधानासम्भवात् । यद्वा स्वार्थबोधनव्यग्रस्य परार्थाभिधायकत्वासम्भ-
 वात् । किं चाद्ये शब्दार्थसम्बन्धानित्यतापत्तिः । राजपुरुषादितः पुरुषादि-
 मात्र बोधापत्तिश्चेति वाच्यम् । उभयथाप्यदोषात् । न चान्ते राजादिप्रद्वै-
 स्वार्थस्य विशेषतत्वावच्छिन्नस्य बोधनात् कथमितरविशेषणतयोपस्थितिरिति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५७

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

कन्वञ्चाच्च सञ्जायामि 'त्यादावित्यथ । सख्याविशेषरूपस्य
विशेषस्य स्थितत्वा देशोऽपी त्यपिशब्दो ऽयुक्त इत्यत आह

अपिशब्द इति ॥ (कै)

पदान्तरार्थमप्रतिपन्न । (कै)

पदान्तरार्थान्वयित्वेनैवोपस्थित्यविषय ॥

अर्थान्तर प्रत्यापयतीति । (कै)

विशिष्टोपस्थितावस्यापि सहायत्वादिति भाव ॥

अयोग्यत्वादिति । (कै)

पदार्थैकदेशत्वेनायोग्यत्वम् ॥

भिन्नत्वादिति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वादित्यथ ॥

भेदनिवन्धनसमुच्चयेति । (कै)

घटपदज्ञैकोपस्थितिविषययोघटघटत्वयो समुच्चयाप्रतीतेरिति
भाव ॥

१ अ ५ । पा १ । सू ३ ॥

वाच्यम् । गुणभूतपदे प्रधानपदार्थविशेषणत्वेनोपस्थिति विरोधिन स्वार्थ
भूतस्य राजास्वार्थगतविशेष्यत्वस्य त्यागेन जहत्त्वार्थत्वाङ्गीकारेणादोषात् ।
यद्वा स्वथोपसजनपदेन स्वार्थस्य त्याग लुप्तौ राजपदसम्बन्धमात्रेण पुरुष
पदमेव राजसम्बन्धिपुरुषबोधकमामोदान्वयमादाय चम्पकपुट इत्यादि
व्यवहारवद् राजपदार्थ पुरुषविशेषणमित्यादिव्यवहार । अत्र पक्षे
एकार्थीभावो नाम पदद्वयबोधयोरैकपदबोधत्वरूपमनौकिके तु प्राग्

भेदस्य निवृत्तनादिति । (कै)

पृथगुपस्थितिनिवृत्तेरित्यथ ॥

द्योत्यार्थोभावादिति । (कै)

समुच्चयाभावादित्यथ ॥ पृथगन्येन सगति वदन अभिप्रायमाह

अथ भाव इति । (कै)

यद्यपि चार्थे द्वन्द्वसञ्जकसमुदायस्य शक्तावेकार्थीभाव सिद्ध-
स्वथाप्यवयव समुदायेन च पृथगुपस्थितात्तामवयव इत्यपि सभाव्येत
तथा सति विशेषणाद्यन्वयोऽपि सभाव्येतेति भाव । सूत्ररूपादेश-
नस्य भूतत्वाद्वतमानप्रयोगो ऽसगत इत्यत आह

प्रवृत्तेति ॥ (कै)

प्रवन्धो धारा ॥ अर्थादेशनपरत्वे सज्ञापरत्वं न स्यादत आह

वाक्येति ॥ (कै)

सिद्धान्ताभिप्रायमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

विकल्पेन कर्मसञ्ज्ञेति । (कै)

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानाद्वारणीय ॥ भाष्ये

वदेवासावारोपित । अत एव जहत्स्वार्थापदस्य जहत्युपसजनपदानि
स्वार्थं यस्या सेत्यर्थं उक्तो हेत्वारानेन । यदा । भेदससर्गो सामर्थ्यम् ।
तथा हि वृत्तौ राजपदसन्निधानात् पुरुषपदेनैव राजसम्बन्धवती राजान्य
स्वामिसम्बन्धाभाववती च या पुरुषव्यक्ति सोपस्थाप्यतेऽती न राज्ञः स्वान्त
रेण सम्बन्ध राजपदस्वार्थोभावाद् नापि पुरुषस्य स्वान्यन्तरेण सम्बन्धः ।

अन्वाख्यान क्रियते इति । (भा)

समासप्रत्ययादिसञ्ज्ञां प्रतीति शेष ॥

चन्द्रमसश्चेति । (भा)

ग्रहणे दशन च कूपाभ्रयोरिति शेषस्तदाह ।

कूपो लक्षणत्वेनेति । (कै)

निमित्तशब्दो ज्ञापकसाधारण इति भाव ॥ वाक्यभेदरूप-
कारणस्य सत्त्वात् किं पुनः कारणमित्यनुपपन्नमत आह

प्रकृतीति । (कै)

यथा 'श्चतेरीयडि त्यादौ लब्धमित्युक्त्वा ऽर्थादेशने गौरव-
मित्युक्तम् । दोषान्तरमनवस्थामप्याह ।

अवश्यं ह्यनेने (भा)

त्यादिना ॥

तस्य च तावत्केन कृत इति । (भा)

यथा चार्थे इत्यत्र चस्थायमथ इति केन शब्देनोक्त यत्करणक-

१ अ ३ । पा १ । सू २६ ॥

यस्य वेदान्तिनामखण्डार्थबोधो लक्षणावाक्यादौ तद्वत् । अखण्डार्थत्व च
पदार्थससर्गानवगाहप्रतीतिजनकत्वम् । यथा कश्चन्द्र इति प्रश्नोत्तरे
प्रकृतप्रकाशश्चन्द्र इति वाक्ये प्रकृतप्रकाशपदार्थं जानतस्तदाश्रयस्य बुधू
त्सितचन्द्ररूपस्य वस्तुनश्चन्द्रत्वेन चन्द्रपदवत्त्वेन च बोधः । न तु प्रकृतप्रकाश
वैशिष्ट्यविषयक मासान्तरसिद्धस्याप्युपात्तस्यैव व्यक्तित्विशेषनिर्धारणोपाय

६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
 (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । व्या १)
 चाथज्ञानेनासौ व्यवहार क्रियते येन शब्देन च तदुक्तं तथापि
 चाथमेव पथनुद्योग इत्यथ ॥

अनुषज्यते इति । (कै)

भाष्ये ऽनवस्था च स्यादिति पाठे चेन गौरवमनुषज्यत इत्यथ ॥
 असभवे हेतु

असामर्थ्यादिति । (कै)

आदेष्टुरिति शेष ॥ गौरवानवस्थासभवाना परस्परान्तर्भावेण
 पृथगुपन्यासो ऽसंगत इत्यत आह ।

दोषबाहुल्येति ॥ (कै)

एवकारादिति । (कै)

अनेकार्था अपि धातव इति तत्र तत्र भाष्योक्तेरित्यपि
 बोध्यम् ॥

यथेष्टमिति । (कै)

गङ्गादिशब्दानां तीरादावपि प्रयोगादिति भाव ॥ नन्वेव
 कोशासगतिरत आह

शक्तिनियमे त्विति । (कै)

त्वमतस्तदुपादानम् । एव प्रकृतेऽपि राजपदप्रयोग शक्तियज्ञोऽपि
 राजपदयुक्तं पुरुषपदं पुरुषत्वेनोक्तव्यशक्तिविशेषे शक्तमित्याकारः । एव
 प्रकारत्रय भाष्ये स्पष्टम् ॥ अन्त्ययोमहाराज इत्यादौ पूर्वपदे आत्मादि
 भूतपूर्वगत्यर्थवत्त्वमादाय बोध्यं यद्यपि भेदससर्गो भेदः ससर्गो वा सामर्थ्यं
 मिति भाष्ये उक्तं तथापि वृत्तौ सामर्थ्यस्य ज्ञानान्नये भेदवदर्थोपस्थापकत्व

६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । अ १)

१ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुगि त्यनेनान्वाख्यायत इति भाव ।
इदमपि सबन्धिन पदेनानुपादाने इति बोध्यम् ॥ गणशब्द
सबन्धिशब्दोपलक्षणमित्याह

एवमपत्ये इति । (कै)

तथा पत्ये इति पाठान्तरम् ॥ समाधत्ते

विषम इति । (कै)

शुक्त कृष्ण इति दृष्टान्तो विषम इत्यथस्तत्र गुणिमात्राचेप-
स्तथा प्रतीतिश्चात्र तु नियमेन विशेषप्रतीतिरिति वैषम्यमिति
भावस्तदाह

यथा शुक्त इत्यादि ॥

द्रव्यमात्रमिति । (कै)

सुबर्थसंख्यया ऽऽचिष्येतेत्यथ ॥

निर्दिश्येतार्थ

इत्यस्य तदेतिशेष ॥ क्वचित्पाठस्तत्पाठ ।

१ अ १ । पा ४ । सू १९ इति सूत्रस्थवातिकम् ॥

द्विवक्तयति । पुरुषो राजान स्वान्तरान्निवक्तयति । एवमुभयस्मिन् पर
स्वरेण व्यवच्छिन्ने यदि स्वार्थं जहाति राजपदं तदा कामं जहात्विति
स्वाम्यन्तरादियत्तया राजरूपसामितोऽनिवृत्तिलाभेन तत्सग उक्तम् । अनेन
च तयोस्तत्तद्रूपेण बोधाविषयत्वमुक्तं बोधविषयत्वे राजपदार्थस्य भेद
ससगस्य प्रतियोगितयान्वयावश्यकत्वे तत्र त्यागकथनासङ्गतिः । अर्थस्य

भवति चेति ।

विशेषप्रत्यय इत्यनुषङ्ग । तस्माद्वात्वादीनामप्यर्थादेशनमा-
वश्यक न च तत्सभवतीति स्वाभाविकल्पञ्च एवाश्रयणीय । तदाह

तस्मादिति ॥

इदतया । तत्तद्वैजात्यरूपेण ॥

विज्ञायत एवेति । (कै)

तत्तत्पदवाच्य कश्चिदथ इत्येव रूपेणेत्यथ ॥ भाष्ये

जर्भरीति । (भा)

यद्यपि जर्भरीत्यस्य भर्त्ताराविति तुफरीत् इत्यस्य हन्तारावि-
त्यर्थो निरुक्तकारैदशितस्तथापि सवजनप्रसिद्धत्वाभावात् प्रकृति-
प्रत्ययविभागेनान्वाख्यानसभवाच्च न विज्ञायत इत्युक्त भगवता ॥

अन्वास्थाने । (कै)

वाक्यभेदेन विधाने । तस्मात्सोक्तसिद्धानामेव निमित्तत्वेनान्वा-
ख्यानमित्येव युक्तमिति भाव ॥ भाष्ये

शृङ्गवेरम् । (भा)

आद्रकम् ॥

बोधाविषयत्वमेव हि त्याग । तस्मादुक्त एवार्थो भाष्यसमत । यत्तु अर्थ
वतसूत्रे कैयटे समासग्रहण तुल्यजातीयाना नियमार्थं सुबन्तानामिति
भाष्यप्रतीकमुपादाय सुबन्तानामित्युपलक्ष्य भेदससगद्वये कर्मवत्तायुक्ता
शान्तेन कुम्भकार इत्यादिसमाससग्रह इत्युक्तं तत्र वाक्ये पदार्थयोर्विभागे

(समर्थं यद्विधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

किं तेन कृतं स्यादिति । (भा)

अनेनैषां प्रयोगानह्वलं सूचयति । यदि तु माधुर्यातिशयादि-
प्रतीतिं प्रयोजनं तदा तु प्रयोक्तव्यमेवेति बोध्यम् ॥ अर्थाभिधानस्य
स्वाभाविकत्वपक्षे चाद्यवमपि दृश्यति ।

वाचनानर्थक्यं चेति । (भा)

वाक्यभेदोऽपि न वा वचनानर्थक्यं चेत्यथ । वाचनपदेन
महाविभाषोच्यते । इदमुपलक्षणं निषेधशास्त्राणां नित्यं क्रीडे-
(२।२।१७) त्यादि नित्यग्रहणस्य च ॥

किमन्यदिति । (भा)

न च विशेषणीभूतसामर्थ्येनैव संबन्धस्तस्य त्वेकस्वभावसिद्ध-
त्वेनाविधेयतया विशेषणतया च विकल्पानन्वयादिति भावः ॥

न च सञ्ज्ञाया इति । (भा)

एकार्थीभावविषये इति शेषः । तदाह

एकार्थीभावे इति । (कै)

अर्थाभिधानस्य वाचनिकत्वपक्षे आह भाष्ये

अथ ये वृत्तिं वर्त्तयन्तीति ॥ (भा)

नापि बोधे सति इतरससर्गाकाङ्क्षाभेदससर्गं स द्वारभूलो यस्य विशिष्टा
र्यस्य तद्युक्तानामित्यर्थः इति न तद्विरोधः । हरिरपि—

“भेदससगप्रतीतिं शब्दस्यैते व्यवस्थिते” ।

इति भेदप्रतीत्या पृथग्भागे ससगप्रतीतिकभानमिति तदर्थः । यस्यस्य-
पक्षे भेदससर्गो वाच्यो राजसम्बन्धी अराजकीयभिन्नं पुरुष इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६५

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

वृत्तिम् । (भा)

एकार्थीभावरूपाम् ॥

वर्तयन्ति । (भा)

शास्त्रेण निष्पादयन्ति । ये शास्त्रैकगम्य सामर्थ्यं मन्यन्ते इत्यथ ॥
अथ भाव । एकार्थीभावकृतविशेषा समथसूत्रविधेया सुवन्त
सुवन्तेन सह सामर्थ्यवद्भवति समथ च समाससञ्ज्ञकमित्यथ । एव
च विभाषाधिकारादिसर्वं चरिताथम् । समासादौ वृत्तिव्यवहारस्तु
वृत्तिवृत्तिमतोरभेदोपचाराद्बोध्य ॥

किं ते इति । (भा)

स्वाभाविकत्वमते एकार्थीभावरूपा वृत्तिलोकत एव सिद्धेति न
किञ्चित्तत्र वक्तव्यम् । ये तु शास्त्रनिष्पाद्या मन्यन्ते ते किं
तत्त्वरूप शास्त्रविधानयोग्यमाहुरिति प्रश्नस्तद्ध्वनय व्याचष्टे ।

कार्यशब्दिका इति । (कै)

शब्दानां शास्त्रकायत्वे तेषां लोके सिद्धाभावादथसबन्धस्य
लोकतो ज्ञानासभवेन तस्यापि शास्त्रविधेयत्वमेव वाच्यम् । एव च
तद्विकल्पादिविधकतया विभाषापदादिचरिताथमेव च शास्त्रैक-
गम्यत्वात्सामर्थ्यरूपवृत्तेर्लक्षणमपि कायमिति भावः ॥

बोधः । यथा भेद एव वाच्योऽराजकीयभिन्न पुरुष इति बोधः ।
एतद्विशेषादेव राजपुरुषो भाष्याया इति न । ससर्गस्वनुमेयः । यद्वा
ससर्ग एव शक्यो राजसम्बन्धीति बोधः । अराजकीयभेदस्वनुमेय
इति तन्नास्तुभवविशेषात् । गौरवाच्च । इन्द्रे भेदादेर्वाच्यताया उपमा

वृत्तिम् । (कै)

वृत्त्याश्रयसमासादिरूपाम् । तेषां मते वृत्तिव्यवहारप्रयोजक
वृत्तिधमवृत्तिरूप सामर्थ्यमपि विधेयमेवेति भावः ॥

किंवृत्तेरिति । (कै)

सामर्थ्यस्येत्यथ ॥

नैत्यशब्दिकास्त्विति । (कै)

कार्थं शब्दमाह । नित्यशब्दमाहेत्यर्थे^१ तदाहेति भाष्य-
दिभ्य इति ठक् । शब्दस्य नित्यत्वे तदथसबन्धस्यापि नित्यतया
तन्मते उभयोरपि लोकात् एव विविक्तविषयत्वेन सिद्धौकोपस्थिति-
जनकतावत्समुदायस्यैव वृत्तित्वेन तद्गतौकोपस्थितिजनकतासामर्थ्यं
लोकसिद्धिमिति न तन्मते प्रश्न इति भावः ॥

परस्य शब्दस्येति । (कै)

प्रधानाथकशब्दस्योपसजनशब्दस्य वेत्यथ ॥

यत्रेति । (कै)

समासादिषु वृत्तिव्यवहारादिति भावः । एतच्च तन्निष्ठ-

१ तदाहेति भाष्यदिभ्य उपसन्धानम् । वा । ४ । ४ । १ ॥

दयितुमशक्यत्वाच्च । किञ्च भेदससगयोभान्तयो प्रतियोगिनिरूप्य
त्वात् पूर्वपदार्थस्यापि बोधविषयत्वावश्यकत्वेनानेन प्रकारेण पूर्वपदे
जहत्स्वार्थत्वोपपादनपरभाष्यविभोधात् । किञ्च राजनिष्ठयोरपि भेद
ससगयोर्भाष्ये दक्षितत्वेन तयोरपि वृत्तिजबोधे विषयतापक्षिरिति
दिक् ॥ यदोपसजनपदेऽप्यजहत्स्वार्थैव 'भिन्नको द्वितीया भिन्ना

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

शब्दान्तरकरणकपदार्थाभिधायकत्व तेषां स्वाश्रयत्वेन वृत्तिव्यवहार-
प्रयोजक सामर्थ्यमिति फलितं तत्र स्वाश्रयविशेषणकपुरुषार्थोपस्थितौ
राजपदशक्तिज्ञानस्य सहकारित्वादबोध्यम् ॥ भाष्ये वृत्तिवचनवा-
दिनामित्यथक तेषां पदस्य व्यावृत्त्य दृश्यति ।

नित्य (कै)

इत्यादि ॥ पदस्वरूपावयवत्वमपि न वास्तवमित्याह

वर्णवदिति । (कै)

वर्णवदिति वाचाप्यवयवभ्रम इति भाव ॥ तदेवाह

तत्त्वत इति ॥ (कै)

नन्वेव तत्पक्षे 'समर्थ पदविधिरि त्याद्यसगत तच्चाह

केवलमसत्येति । (कै)

वाक्यविषयपदसारूप्यादेव तद्वदथमप्यारोप्यान्वाख्यानमिति

भाव ॥ एव च तत्पक्षे तेषामथस्यैवाभावात् तत्र त्यक्तत्वात्यक्तत्व-

सदेहाभावाद्

अथ तेषाम् । (भा)

मासाद्य न पूवा जहाति सञ्चयायैव प्रवर्त्तत' इति भाष्यात् । अथ भाव
स्वस्मिन् स्वपदार्थभूताया विशेष्यताया सत्यामेवेतरनिरूपिता विशेषणता
ङ्गीकरोति विशिष्टशक्तिबलात् तत्र सा विशेषणता राजादिपदोपस्थाप्ये
सपूर्णे । अविशेषात् । एव च स्वपरार्थभूतविशेष्यताया अपि विशेषणत्वे
नैव भानेन तत्र विशेषणान्वय स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येनोपस्थित एव
तदन्वयात् । वाक्ये तु पदजन्योपस्थितौ स्वरूपतो विशेष्यत्ववैशिष्ट्येन भान

इत्युक्तमिति भाव । केचित्तु नित्यशब्दवादेऽप्युपलभ्यमाना-
वयवाना नैरथक्के समुदायस्य निरवयवत्वे च मानाभाव । न
चैतावता नित्यत्वहानिशास्त्रानिष्पाद्यत्वरूपनित्यताथास्तथाप्यहानात् ।
न चैव भाष्ये

अथ तेषाम्

इत्यसगत स्यात् । शास्त्रनिष्पाद्यत्व द्वेषा सावयवस्यैव लोकसिद्धत्वे-
नानादितया निरवयवतया वा । तत्राद्ये अजहत्स्वार्थैव द्वितीये तु
तेषामर्थाभाव एवेति अजहत्स्वार्थैवेति वाक्यवदेव मतभेदेन निय-
मात्मन्देहाभावेन तदुक्तिरिति वक्तुं शक्यत्वात् । तत्राप्यन्यपक्षे
आरोपितमथवच्चादिशास्त्रप्रवृत्तिमात्रफलक तेन महासुन्दर इत्या-
दावालभित्यन्यदेतत् । शास्त्रनिष्पाद्यत्वमते तु स्वार्थात्यागे ऽर्थान्त-
राभिधायकत्वानुपपत्तिः । अथत्यागे तु पुरुषमात्राद्यानयनापत्ति-
रिति प्राङ् ॥

अजहतीति । (कै)

अचन्नम् । बहुवचन प्रयोगबहुलाभिप्रायेण ॥

स्वार्थम् । (कै)

मिति तदन्वयसिद्धिरित्याहुः ॥ यत्तु सखखडा शब्दा इति पक्षेऽप्यवयव
शक्ति तल्लक्षणा चाजानता बालाना समुदायशक्त्यैव बोधस्य सर्वानुभवसिद्ध
त्वेनावश्यकस्ययातयैव राजविशिष्टपुरुषबोधोपपत्तौ तद्योस्तद् बोधकत्व न
कस्यम् । वृषभादिपदे वृषादेरिव । आनुपूर्व्यन्तरघटकत्वाभावविशिष्टा
नुपूर्व्या एव शक्ततावच्छेदकत्वात् । अत एव रामादिपदाम्नाभिनारायणा

(अ २ । पा १ । षा १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

तत्त्वेन प्रसिद्धम् जहति खानि पदानि यमिति जहत्सु जहत्सो-
ऽर्थो यस्या सेत्यथ इत्यन्ये ॥

ज्ञप्तेति । (कै)

षष्ठ्यभावेन सवन्धाप्रतीत्या प्रातिपदिकाथमात्रवृत्तित्वादि-
त्यभिमान ॥

स्वनार्थेन वशीकृतस्येति । (कै)

स्वाथमात्रोपस्थाने व्यासक्तस्येत्यथ ॥

अर्थान्तरोपादानम् ।

अर्थान्तरं प्रति विशेषणत्वम् । यद्वा अर्थान्तरस्य स्व प्रति
विशेष्यत्वेनोपादानं न च पृथगुपस्थितयो पश्चादन्वयः । सवन्ध-
बोधकविभक्त्यभावादभेदान्वयस्तु बाधित एवानुभवबाधितस्येत्यभि-
मान ॥

उपात्तस्येति । (भा)

अर्थोपादानस्यैव तत्त्यागस्याप्येतन्मते वचनं विनाऽशक्यत्वादिदि-
भावः ॥

दीना बोधः । वाक्ये तु पदान्यर्थवन्त्येव राजसम्बन्धी पुरुष इत्यर्थे राज्ञः
पुरुष पुरुषो राज्ञ इत्यनयो शक्तिकल्पनापेक्षया पदशक्तेर्लघुत्वात् । आरो-
पितार्थमादाय विग्रहवाक्ये प्रत्येकं विभक्त्यादिपदत्वं च । वृत्तिप्राग्वर्त्ति-
अर्थारोपेनैव सुप्रश्या इत्यादावात्वादीति तन्न । आरोपितेनैवार्थवत्त्वस्य
ततो बोधस्य च दुर्वारत्वात् । प्रातिपदिकादीनां सर्वत्रारोपितमेवार्थं
वत्त्वम् । कस्य चिद्विशिष्टशक्तियहमात्राद्बोधस्त्ववयवानां नानर्थकत्वं साध-

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

परार्थवृत्तित्वादेव । (कै)

परार्थं प्रति विशेषणत्वेनोपस्थितिविषयत्वादेव ॥

नान्यन्ताय (भा)

इत्यव्ययम् ॥

त्यागमात्रमिति । (कै)

स्वायविशेष्यत्वरूपाश्रयस्य त्यागेन तथा व्यवहार इति भाव ।
विषयता ऽपि शब्दशक्येति विस्तरेण मञ्जूषाया निरूपितम् ॥

परोपकारायेति । (कै)

परस्य पुरुषादेरितरसंबन्धव्यवच्छेदरूपोपकारायेत्यथ ॥ द्विक्रि-
ता 'दीना राजकर्मानुपकारकत्वादिषम उपन्यासस्तत्राह

तेषामिति । (कै)

प्राणापगमे एव तत्यागादिति भाव ॥ भाष्ये

न चायमर्थं परार्थविरोधीति । (भा)

राजपदेन पराथस्य पुरुषरूपाथस्यास्कन्दने तद्विशेषणत्वेन
राजरूपाथोपस्थितौ राजरूपोऽथ स्वतो न विरोधी किं तु स्वगत

धितुमीष्टे वाक्यादपि कस्यचित्तथाबोधेन तत्राप्यवयवानर्थक्यापत्ते केवल
शास्त्रप्रक्रियोपयोमि विचाररता तदज्ञानस्य विशिष्टशक्तियहमात्राद्बोधस्य
अ वक्तुमशक्यत्वाच्च । तदुक्तं वृद्धैः—

“जहृत स्वार्थां तु तत्रैव यत्र हृदिविरोधिनी” इति ।

हृदि समुदायशक्तिप्रजावयवार्थविरोधिनी तत्रैव । सा यथा
रथन्तरशक्तिप्रणीगौरखरादाविति तदर्थं । तत्र पदद्वयस्य नैशर्थक्येऽपि

विशेष्यत्वमेव विरोध्यतस्तन्न हास्यति किं तु खगत विशेष्यत्वमेव विरोधिभूत त्यजतीत्यथ । तदध्वनयन् व्याचष्टे

विशेषण नामेति । (भा)

अन्यथा विशेषणविशिष्टपुरुषोपस्थितिं स्यादिति भावः ॥
अमुमेवार्थं शङ्कोत्तराभ्यां विशदयति

वाक्येऽपीति ॥ (कै)

स्वविशेषणेति । (कै)

इदमुपलक्षणम् । सख्याविशेषसबन्धप्रतीत्यप्रतीत्यो । एव पुरुष-
पदमपीतरान्वितमेव स्वायमुपस्थापयति न केवलसती न भार्याया
इत्याद्यन्वयस्तत्र । अत्राय भावः । पदानां तत्तद्विषयताविशिष्टेऽर्थे
शक्तिरत एव बोधे विषयतानियमः । एव च राजपदादेराजत्व-
निष्ठप्रकारतानिरूपितविशेष्यत्वावच्छिन्न स्वायस्तत्र समासे विशेष्यत्वा-
शत्याग इत्येतावता जहत्स्वायत्वमिति ॥ अत्र च बीज समुदाय-
शक्तिः । एव चावयवशक्तिसङ्घतसमुदायशक्त्या विशिष्टैकोपस्थिति-
रिति तत्त्वम् ॥ भाष्ये

अथ वा अन्वयाद्विशेषण भविष्यतीति । (भा)

रथकरणककत्त्वादिकस्याहृत्कारोपेण प्रक्रियानिर्वाहो बोध्यः । त्वया
तु राजादिपदे आहृत्कारोपेण वक्तुमशक्यं तदर्थबाधाभावात् । किं
च राजपुरुष इत्यादावुत्तरपदार्थत्यागेन फलम् । किं चैषा जहत्स्वार्था
न भाष्यसमता । यदि जहत्स्वार्था पुरुषमात्रस्यानयनं प्राप्नोतीति
भाष्यासङ्गते । उभयोरप्यनर्थकत्वे कस्याप्यानयनं प्राप्नोतीति वक्तव्यं

यथा पुष्पाणामभावेऽपि गन्धान्वयमात्रेण पूर्वतनीं पुष्पसत्ता-
मनुमाय मल्लिकापुट इत्यादिव्यवहार । तथा वृत्तौ राजपद-
स्वार्थाभावेऽपि वाक्यदृष्टसाथकराजशब्दवर्णानुपूर्वीसत्तामात्रेण वाक्ये
यथा राजसबन्धवत् पुरुषस्यैव प्रतीतिस्तथेहापि राजसबन्धवत्
पुरुषस्यैव पुरुषपदात् प्रतीतिरित्यथ । तस्माद्दृश्यमात्रेणैवाथवत्त्व-
प्रतीत्या ऽऽत्वाद्यपीति न दोष ॥

विशेषणम् (भा)

विशेषक ॥ इतरव्यावत्तक इत्यथस्तद्वाच्ये ।

राजशब्द इति । (कै)

वाक्यदृष्टस्त्रजन्योपस्थितिविषयाथनिमित्त विशेष राजसबन्धरूप
पुरुषपदजोपस्थितिविषये पुरुषे आधाय पुरुष तद्वैशिष्ट्येन पुरुष-
पदेनोपस्थितिविषय क्त्वा स्वार्थं तस्य स्वाथत्व स्त्रजन्योपस्थिति-
विषयत्व जहाति तद्वाक्यनिष्पन्नवृत्तावित्यथ ॥ अथ हि वाक्या-
दृत्तेनिष्पत्ति मन्यते ।

न च तन्निमित्तमिति । (कै)

एव च राजशब्दान्तदथप्रतीत्यभावेऽपि तच्छब्दान्वयमात्रेण वाक्ये
याद्दृशविशेषणविशिष्ट पुरुष शब्दात्प्रतीतस्त्वादृशस्यैवात्राप्युपस्थिति-
रित्यनुमानात्पुरुषपदस्य तथा शक्तिग्रह इति भाव ॥

स्यात् । एव च वृत्तावानुपूर्वन्तरघटक्त्वाभावविशिष्टानुपूर्वीशक्ततावच्छे-
दिकेति न नियम पूर्वपदेऽप्यनर्थकत्वमेकार्थीभावोपपादनाय शास्त्रकृत-
कल्पितमेव प्रकृत्यादेरर्थवत् । बह्व्रीहिद्वन्द्वयोस्तु उभयोरपि उपसर्गज-
त्वेनोक्तरीत्यैव जहत्स्वार्थत्व वक्तुं युक्तम् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७३

(अ २। पा १। व्या १)

(समर्थ पदविधि । २। १। १।)

विशेष पुरुषगत इति । (कै)

राजपदकृतो वाक्ये पुरुषगतो विशेषो भविष्यति न निवक्ष्यत
इत्यथ । एव च राज्ञो राजादिपदजोपस्थितिविषयत्वाभावेन
जहत्स्वाथत्वमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अथवेति । (भा)

समभिव्याहृतपदार्थनिरूपितससगतदतिरिक्तभेदैतदुभयवान्
योऽथ स समासेन प्रत्याप्यते तादृशपुरुषाद्युपस्थितावेव राजादिपद
तात्पर्याहकमन्वयादिति पक्षे पुरुषपद राजसबन्धवत्पुरुषत्वेनो-
पस्थापकमिह तु पुरुषपदात्पुरुषत्वेनैव पुरुषविशेषोपस्थितिरिति
भेद ॥

सामर्थ्यमेव न स्यादिति । (कै)

अन्यथा राज्ञ पुरुषो ऽश्वस्य राज्ञ पुरुषो भार्यायाश्चेतिवद्
राजपुरुषो ऽश्वस्य राजपुरुषो भार्यायाश्चेत्यपि स्यात् । अत एकार्थी-
भावरूप स्वाभाविक सामर्थ्यमाश्रयतापीदमवश्य वक्तव्य भेदससग-
वानेवार्थो वृत्त्योपस्थाप्यत इति तदाह ।

तदात्मकत्वादिति । (कै)

“जहत्स्वार्थविकल्पे च सर्वार्थत्यागमिच्छता ।

बहुव्रीह्यपदार्थस्य त्यागः सवस्य दृशित ” ॥

इति ह्युक्ते । एतेन जहत् स्वार्थतैवैकार्थीभावोऽजहत् स्वार्था च
अपेक्षैवेति श्रुषणोक्तमपास्तम् । भाष्ये सख्याविशेषभाव च योगाभाव
रूपमेकार्थीभावकृतविशेषमुक्त्वा अथैतस्मिन् एकार्थीभावकृते विशेषे कि

एव च भेदसमगवदथप्रतिपादकत्वमेवैकार्थीभावसामर्थ्यमित्यर्थ-
स्तत्र युक्तिरुक्तैव ॥

तत्र भेद इति । (कै)

स्वत्त्वसमानाधिकरणो राजभिन्नस्वामिकभेदो राजसमगव्याप्य ।
एव वृत्त्युपस्थाप्यराजसबन्धवद्भक्तिगतराजसबन्धो राजभिन्नस्वामिक-
भेदव्याप्य इति भाव । एव च भेदवद्भक्तिबोधे सा राजसमग-
वत्यपीति तद्वती व्यक्तिरपि बुद्धैव । एवमितरत्रापीति तात्पर्यम् ॥

उभौ वा यौगपद्येनेति । (कै)

अथ भाव । उक्तरीत्योभयो समनिधतत्वेन विनिगमनाविरह
इति । एव च भेदवदथप्रत्यायकत्व सामर्थ्यम् । न च समगवतोऽपि
प्रत्ययेनासभवो लक्षणखेति वाच्यम् । तद्वाप्यत्वात्तदतोऽपि प्रत्ययेना-
दोषाल्लक्षणस्यावधारणागभवात् समगवदथप्रत्यायकत्व वा सामर्थ्य
भेदवत् प्रतीतिस्तद्वाप्यत्वात् तेनोक्तरीत्या नासभव । एतत्केश-
परिहारायापरेणोभयगभसामर्थ्यलक्षणमुक्तं सववाक्यं सावधारण-
मिति न्यायवाधश्च नेति तद्भाव ॥

स्वभाविक शब्दै अर्थाभिधानमाहोस्त्रिद्विचनिकमिति विकल्प्य स्वाभा-
विकपक्ष व्यवस्थाप्य “अथ ये वृत्ति वर्तयन्ति किन्त आहु
परार्थाभिधान वृत्तिरिति” (अत्रैव भाष्ये) ग्रन्थेन वाचनिकमिति
पक्षमुक्त्वा अथ तेषामेव ब्रवता किं जहृत स्वार्थावृत्ति उत अजहृत्
स्वार्था इत्युक्तं तद्विरोधात् । अनेन हि एकार्थीभावमुपक्रम्योक्तैस्तत्रैव

मयाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७५

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

सर्वं स्व प्रसक्तमिति । (भा)

भाष्यस्य प्रसक्तं सर्वस्य वाक्ये प्रयुज्यत इति शेषः ॥ पुरुषस्य
स्वामिनि नित्यसाकाङ्क्षाभावादाह

यदेति ॥ (कै)

तत्र भेदपक्षे इति । (कै)

भेदघटितसामर्थ्यलक्षणपक्षे इत्यथ ॥

स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्येति । (कै)

राज्ञः पुरुषो भार्यायाश्चेत्यादाविव भार्यादिसबन्धवद्ब्रह्मण्युपस्था-
पकत्वान्निवर्त्येत्यथ । एतावतैव परार्थाभिधायकत्वमिति भावः ॥

निवर्त्तयतीति । (कै)

राज्ञः पुरुषो ऽश्वश्चेत्यादावश्वादिरूपस्वान्तरनिरूपितस्वामित्व-
वद्ब्रह्मण्युपस्थापकत्वं राजपदस्य निवर्त्तयतीत्यथ ॥ इदं दृष्टान्तार्थं यथा
विशेषणत्वेनानन्वितोऽपि पुरुषो राजानः स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्तयति
एव राजा विशेषणत्वेनानन्वित एव पुरुषः स्वाम्यन्तरेभ्यो निवर्त्त-
यिष्यतीति भावः ॥

भवतु राजार्थस्येति । (कै)

पक्षद्वयमिति लभ्यते ॥ वाप्यश्वे “सञ्जायाम्” (२ । १ । ४४) इति समासे
जहत्स्वार्था “सुपसुपा” इति समासे तु अजहत्स्वार्था इत्याशयेन
“इदूतो च सप्तम्यर्थे” (१ । १ । १६) इति सूत्रे तत्र जहत्स्वार्था अजहत्
स्वाथ द्वेऽपि भाष्यकृतोक्ते इति न तद्विरोधः । यद्वा पूर्वपदे जहत्स्वार्थं
त्वमात्रेण तदुपपत्तिरित्यलमः ॥ व्यपेक्षा वादिगस्तु परस्परसाकाङ्क्षा

द्योतकतामात्रेण चारितार्थाद् राजपदात्तदनुपस्थितिरेव
निवृत्तिरित्यथ ॥

वृत्तिरेव न स्यादिति । (कै)

अथवत्त्वाभावेन सुबन्तत्वाभावादिति भाव ॥

एव ससर्गेऽपीति । (कै)

ससर्गघटितलक्षणपक्षेऽपीत्यथ । भेदस्य तद्ग्राह्यत्वात्स्वाम्यन्तरेभ्यो
निवर्त्यत्यादिबोधम् भाष्ये ॥

अन्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयति (भा)

इत्युक्त्वा स्वस्वरूपस्वामिनो न निवर्त्तयतीत्यथलाभात्ससर्गे बोधित ।
एतेन

क पुनर्भेद ससर्गे वा (भा)

इति प्रश्ने भेदप्रतिपादनेऽपि ससर्गाप्रतिपादनाद् न्यूनतेत्यपास्तम् ।
किं चान्येभ्य स्वामिभ्यो निवर्त्तयतीत्यनेनान्यस्वामिसम्बन्धिषु
पुरुष बोधविषयीकरोतीत्यथकेन भेदादे शाब्दबोधविषयत्वे
सूचयति

१ उपसङ्गभाष्यपुस्तके “निवर्त्तयति अन्येभ्य स्वामिभ्य ” इति पाठोऽस्ति ॥

अपेक्षैवात्र सामर्थ्यं न त्वेकाधीभाव । तदुक्तं भाष्ये ‘परस्परव्यपेक्षा
सामर्थ्यमेक संप्रेक्षितार्थं समर्थमिति च’ इति । राजपुरुष इत्यादौ पर
स्परसाकाङ्क्षयो राजपुरुषयो सम्बन्धस्य राजादिपदोत्तरविभक्तिवर्षिका ।
राजपुरुष इत्यादावपि पृथगुपस्थितयोस्तयो परस्पराकाङ्क्षयो सम्बन्धो

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

‘पुरुषो राजानमन्येभ्य इति । (भा)

दृष्टान्तायमितोऽपि तयोर्बोधाविषयत्व बोध्य नहि राञ्चि तद्भेद-
तत्सगभान कस्यापि समतमिति दिक् ॥

स्वार्थं जहातीति । (कै)

उपसजनपदमिति शेष ॥ यत्तु भेदससर्गौ समासवाच्याविति ’
तत्र भेदप्रकारकबोधाननुभवात् । किं च वृत्तिवत्तनवादे जहत्स्त्राथत्व
वृत्तेर्युत्पादयितुमेव ग्रन्थस्तत्र ससगस्य समासवाच्यत्वे तत्र प्रति-
योगित्वेन पूर्वपदायस्थान्वावश्यकत्वे जहत्स्त्राथत्वभङ्ग एव स्यात्
उक्तरीत्या भाष्याचरस्वारस्यविरोधाच्च । तस्माद्भेदान्तिमते तत्त्वम
स्यादिवाक्यादावखण्डाथबोध इव वृत्तौ बोध । अयमेव चैकार्थी-
भावस्तन्नये वाक्ये पदेषु तत्तत्कायप्रवृत्तिघटके आत्वादिप्रवृत्तिरिति
सुधियो विभावयन्तु । इमौ भेदससर्गौ द्वन्द्वेऽपि समूहविशेषस्यैव
प्रतीते । बङ्गव्रीहावपि सबन्धित्वेन व्यक्तिविशेषस्यैव भानमित्या-
भाति । राजपुरुषयोरेव व्यवच्छिन्नत्वादुभयतो व्यवच्छिन्नमन्य-
ज्ञास्तीत्यत आह ।

उभयस्मिन्निति । (कै)

१ “पुरुषोऽपि राजानमन्येभ्य” इति ‘अपि’ घटितो पाठो दृश्यते भाष्ये ॥

राजा सुन्दर इत्यादौ विशेष्यविशेषण भाववत् समुदायशक्यो न त्वय
विशिष्टैकोपस्थितिनिघामक । उपस्थितयोराकाङ्क्षान्तरमेव तत प्रतीतेः
शक्तिग्रहश्चोपस्थितयोरेवयवार्थयो ससर्गे इदं शक्तमित्याकार सप्तम्यर्थ-
सम्बन्धस्य विशिष्टशक्यत्वादेव वाप्यस्य इत्यादौ वापी पदस्य सप्तम्यर्थोऽवृत्तेक

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १)

(अ २ । पा १ । अ १)

सावविभक्तिकलात्मन्मर्थं तसिरित्यथ ॥ एव च शब्दाथस्य
नियतत्वात्मचयो ऽनुपपन्न इत्यत आह

एवमिति । (कै)

राजनिष्ठविशेष्यताया अत्यागेऽपि पुरुषनिष्ठविशेष्यतानिरूपित-
विशेषणताया राजपदाथतास्त्रीकार एव सचय इति भाव । एव
च स्वाथमात्रोपस्थित्या न कृतार्थं किं लितरान्वितमेव स्वाथमुप-
स्थापयतीत्यत्र पक्षे जहदप्यसौ नात्यन्तायेति पक्षे च परार्थाभि-
धानमि त्यस्य परार्थान्वितस्वार्थाभिधानमित्यथ । मध्यमयोस्तु
पराथतात्पयग्राहकत्वमिति निष्कश ॥ इतर आग्रयानभिज्ञ
शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

कस्या अपि भवतु हे अपि वा पर्यायेण भवेता कि प्रश्नेनेत्यत
आह ।

एकयेति । (कै)

गुणप्रधानभूतस्येति । (कै)

परस्परमित्यादि ॥ ननु प्रथमायां को हेतुरत आह ।

प्रगृह्यत्वम । अत एव समुदायस्य प्रातिपदिकसञ्ज्ञासिद्धि । अथमपि
मत्तो वृत्तिवर्तनवादिन एवेति भाष्ये स्पष्टतया वाक्यादवेय वृत्तिनिष्पन्नेति
मन्यमानस्य वृत्तावपि वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एव सत्त्वेन भेदसम्बन्धबोध पद
भेदेन व्युत्पत्तिभेदादाकाङ्क्षावशेनैव तत्तद्युत्पत्तिकल्पनात् । अत एव विभक्तौ
श्लोक तदर्थस्यान्यत एव प्रतीतेरत एवात्र न सस्वाविशेषावगति ।

प्रधानेति ॥ (कै)

सबन्धन्तरापेक्षयति । (कै)

न तु राजनि पुरुषापेक्ष इति भाव ॥

न कुञ्चिदन्तर्भावमिति । (कै)

न राजसख इत्यादौ बह्व्रीह्यथ इव वाचकशब्द विना निधमेन प्रतीतिविषयो नापि तिङन्ते कर्तृवत् प्रकृत्यर्थ गुणभूत इत्यथ ॥

गुणभावादन्तर्भूत इति । (कै)

धात्वत्वात्तन्तर्भूत इत्यथ ॥

अभिहितोऽन्तर्भूत इति । (कै)

प्रथमा प्राप्नोतीत्युक्तावचापि प्रथमापत्तिभ्रम स्यादत प्रातिपदिकाथ इत्युक्तमिति भाव ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

षष्ठ्यभावे हेतुरुक्त । पृथगुपस्थितिनिबन्धनसासगिकविषयताया अभानादित्यर्थ । एव च राजपुरुष इत्यादिवृत्तौ स्वस्वामिभावादे-
घट इत्यादौ घटघटत्वयो समवायस्येव प्रकृत्युपस्थितत्वेन प्रकारतैव

१ उपलब्धकैयटपुस्तके “न कुञ्चिदन्तर्भावम इति पाठोऽस्ति ॥

वाक्यदृष्टविरुद्धविभक्तिकत्वस्यात्राप्यनुसन्धानान्न नामार्थयोर्भेदान्वयव्युत्पत्ति विरोध । अत एव दधि द्रष्टा इत्यादौ भेदान्वय । विभक्तिबोधमजानतो ऽपि तज्ज्ञानघातोपदेशाल्लोकव्युत्पत्त्या तथा बोध । तदभावे तु तद्युत्पत्ते रप्यज्ञानान्न दोष । विभक्त्यर्थस्य च प्रकृतिबोधार्थेऽन्वयात्त्राजपुरुष पश्य इत्यादौ विशिष्टे कमत्वधी । यत्तु राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणा ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

विभक्त्यस्यैव च प्रायः ससगतया भानमिति बोध्यम् ॥ सघातस्यै-
काथत्वेऽपि धवखदिरादिसघातवद् द्विवचन स्यादत आह

इहेति ॥ (कै)

अवयवार्थोपकृत इति । (कै)

ग्रास्त्रकृतप्रकृतोपस्थिताथत्यागे तद्बोधायतिरिक्तग्राहकिकल्पने च
मानाभावादिति भावः । तत्र यद्यप्यवयवार्थस्तत्तद्विशेष्यत्वावच्छिन्न
एव तथापि विशेषणत्वेन तस्याविशेष्यताया आच्छादनात्तस्या अपि
विशेषणत्वेनैव प्रतीतिरिति न स्वरूपेणेति न विशेषणाद्यन्वय इति
तात्पर्यम् । वाक्ये तु प्रत्येकपदजबोधकाले राजादिगतविशेष्यताया
स्वरूपेणैव भानमिति विशेषणाद्यन्वयो भवत्येवेति बोध्यम् ॥

विशिष्टोऽर्थ इति । (कै)

विशिष्टस्यैवापस्थितिर्विषयत्वादित्यथ । इयमहजहत्स्वार्था वृत्ति-
वर्त्तनवादिनस्तदवत्तनवादिनश्च तुल्या जहत्स्वार्थं तु वृत्तिवत्तन-
वादिन एवावृत्त्यवत्तनवादिनस्त्वखण्डानि निरवयवानि पदान्तीति
मते उभयोरपि कदाप्यर्थाभावेन त्यक्तस्वार्थेत्यथकजहत्स्वार्थापद
प्रयोगोऽप्यसगतः । सावयवानीति मते कृतप्रकृतस्यैव मानाभावे-

अत एव राज्ञि न विशेषणान्वयः । भेदसम्बन्धेनान्वये तु ध्योदकः पक्षती
त्यादावन्वयबोधवारणाथ भेदससगकनामार्थप्रकारकशब्दबोधे तद्विहित
प्रत्ययजोपस्थितेहेतुत्वावश्यकत्वेन तदसम्भवः । प्रत्ययत्वसङ्केतविशेषसम्बन्धेन
प्रत्ययपदत्वजातिविशेषो वा । न चैव कामधारयत्वापत्तिरिति वाच्यम् ।
समासघट्टकपदार्थस्य विशेष्यत्वे सति यदजौक्तिके विग्रहे पदद्वयेऽपि एक

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८१

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

नाजहत्स्वार्थैव वृत्तिवर्त्तनवादिनस्तु यदयस्तदङ्गीकारस्तदुक्तमेव ।
अचौहिणीरयन्तरादिपदे तु जहत्स्वार्थैवेति बोध्यम् ॥ एकार्थी-
भावस्यापि व्यपेक्षापूर्वकत्वात् कथमस्य पचान्तरत्वमत आह

व्यपेक्षैवेति । (कै)

एकार्थीभाववादिनोऽपि राजपुरुषपदयो परस्पर विना
बोधाजनकत्वमूलाकाङ्क्षासत्त्वे एव तद्वलात्सबन्धाग्रे विशिष्टशक्तिकल्प-
नम् । व्यपेक्षावादिनस्त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्भाव न तु विशिष्टोप-
स्थापकशक्तिकल्पनेति भावः ॥ ननु शब्दयोरचेतनत्वात्त्वतो व्यपेक्षा-
भाव एवमयस्यापि । अर्थे आरोपेण सेति चेत् शब्दोऽप्यारोप
स्यादत आह

स्व रूपमिति । (कै)

एतदथ क इत्येव शब्दविषयाकाङ्क्षाप्रमातुन त्वन्वयिशब्दान्तर-
विषया । अर्थे ज्ञाते तु कोऽस्यान्वय्यथ इत्याकाङ्क्षाप्रमातुरिति
भावः ॥ न चान्वययोग्यार्थान्तरजिज्ञासाकाङ्क्षा सा च प्रमातृगता
नाथगतेत्यत आह

प्रमातृगतामिति । (कै)

विभक्तिनिर्देशस्तत्रैवकमधारयत्वस्वीकारात् । सत्यन्तेन चित्रगु पञ्चपुष्पी
त्वादेश्यावृत्तिरिति तन्न । कण्ठे क्वाण दास्या पुत्र इत्यादौ लक्षणाया
मानाभावेन तत्र विशेषणान्वयापत्तेः । न च तवापि दासीपदस्य तत्सम्ब-
न्धिनि लक्षणा । दासीसम्बन्धि सम्बन्धीति बोधानुभवात् । विभक्त्यन्तस्य
तु न लक्षणा तस्य तवशक्त्यभावात् विभक्त्यर्थस्य ससगतयैव भानाच्च । भेद
ससगकनामार्थप्रकारकबोधे च ससगबोधकत्वेन गृहीतपदज्ञानस्य कारण

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

तस्याश्च तदुपस्थापिताथ एवारोपो न तु गुणभूते शब्द इति भाव ॥ अथबोधोत्तरमेवास्यान्वय्यथ क इति जिज्ञासोदयात् । तत्र षष्ठ्युपान्तार्थं तदिच्छारोप । अयमर्थोऽर्थान्तरमाकाङ्क्षत इति व्यवहारात् । अपरस्त्वाकाङ्क्षाविषयत्वात्साकाङ्क्ष इति बोध्यम् ॥

दानादीति । (कै)

दान वेतनादे ॥

स्वाम्यमित्यस्य । (कै)

पुरुष इति शेष । भाष्ये

षष्ठीवाचिकेति । (भा)

समासे त्वाकाङ्क्षावशादेव तद्बोधे वाक्यतुल्याकाङ्क्षाया एवात्र सत्त्वाद्भिरुद्भूविभक्तिराहित्येऽपि भेदसबन्धबोध इति भाव । विशेषणविशेष्यभावाग्ने वाक्यन्यायेन समासस्यापि शक्तिन तु सा विशिष्टोपस्थितिनिचामिकेति वा बोध्यम् । आकाङ्क्षयापि राजाथ-पुरुषाथयो सबन्धे इदं शक्तिमिति शक्तिग्रहाद् न विशिष्टोपस्थिति रत्र पक्षे । अयमपि वृत्तिवतावाद्येकदेशिन एव पक्षो न तु नित्यशब्दवादिन इति बोध्यम् । वाक्ये त्वाकाङ्क्षितस्यास्य विभक्ति-

त्वेनादोषात् च । ओदनान्निपदस्य लक्षणया ससगबोधकत्वमेव न ष्यगभिधानाद् ऋद्धिप्रयोजनयोरभावाच्च । पराङ्गवद्भावानुगोधाच्चात्रापि थपेक्षैव सामर्थ्यमन्यथा पराङ्गवद्भावे एतत् समासादावैकार्थीभाव इति वाक्यभेदः स्यात् तत्र परिभाषा प्रवृत्त्यभावे तु “ऋतेन मित्रावरुणाकृताकृताकृतस्युग्ने” त्वादौ ऋतेन इत्यादे पराङ्गवत्त्वे ‘आमन्त्रितस्य च’ (६ । १ । १६८)

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

शब्दवाच्यत्वम् । न च सबन्धसबन्धो वाक्येऽप्याकाङ्क्षात्मनो ऽनव-
स्थापत्तेरिति दिक् ॥ भाष्ये

क्रियाकारकयोरभिसबन्धस्येति । (भा)

शक्ति सबन्धश्चोभयमपि विभक्तिशक्य घटमित्येतन्मात्रादपि
घटकमिकेति बोधात्मसबन्धस्य वाक्यायत्वासम्भवात् । अत एव घट
मित्युक्ते क्रियाविशेषाकाङ्क्षेति भाव ॥

शक्तिरेवाभिसबन्ध इति । (कै)

इदं चिन्थय । षष्ठ्यामिवात्रापि सबन्धबोधकताया एव भाष्या-
भिप्रेतत्वस्य तदचरस्वारसेन लाभात् लक्षणाया मानाभावाच्च ।
भाष्यान्तरस्यैतद्विरुद्धस्यानुपलम्भाच्च ॥

अथवेती- (कै)

त्यपि न कारकशब्देन शक्तेरुक्तौ क्रियाकारकशक्तयोरभिसबन्धस्येत्यथ-
लाभेऽपि भाष्यत शक्तेर्वाच्यत्वलाभात् । नापि शक्तिसबन्धस्य
द्वितीया वाचिकेति यत्किञ्चिदेतत् ॥ भाष्ये

इत्याद्युदात्ततापत्ति । तत्प्रवृत्तौ तु “ऋतेन मित्रावरुणावित्यनयोरानुशाधे”
इत्यर्थकेनाशाधे इत्यनेनावयवेन परस्परमसामर्थ्यान्न दोष । मित्रावरुणा
वित्येतच्च सम्बोधनप्रथमान्तम् । स्पष्ट चेद भाष्ये । कमधारेयेऽपि
विशेष्यविशेषणभावान्वयो व्यपेक्षासाध्य । उपकुम्भमित्यादावव्ययीभावे
नञ्त्वत्पुरुषे च निपाताना वाचकत्वेन पूर्वोत्तरपदयोर्व्यपेक्षा निपाताना
वाचकत्वस्याप्यङ्गीकाराद् निष्कौशाग्भिरित्यादौ भ्रान्ताद्यर्थस्याकाङ्क्षावशादेव
पदैकदेशन्यायेन भान न ह्याकाङ्क्षावशात् ससगस्यैव भान नान्यस्य इत्यत्र

(समर्थं पदविधि । २।१।२।)

(अ २। पा १। व्या १)

अथ यद्येवेति । (भा)

ननु पूर्वं परार्थाभिधानमपि सामर्थ्यमुक्त भेदसमर्गादि च तत्कथमधुनैकार्थीभावव्यपेक्षयोरेवोक्तेषु इति चेन्न । तेषामेकार्थी-
भावपदाथत्वादिति तात्पर्यात् ॥

सचोपसर्ग इति । (भा)

यद्यप्यनुपसर्गा अपि प्रादय सन्ति तथापि प्रसिद्धत्वादेव-
मुक्तम् ॥

क्रियाविशेषम् । (भा)

क्रियागत विशेषम् ॥

येन सम इति । (भा)

यदर्थेन समोऽयस्य सामर्थ्यमित्यथस्तस्मान्तदर्थान्तर्भावो ऽत्रानु-
मीयते इति भावः । इयमेव^१ शाकपार्थिवादी गति ॥ ननु
प्रक्रान्ताथद्वयागमकाले पृष्टे ऽथचतुष्टयकथनमनुपयोगीत्यत आह

१ समानाधिकरणाधिकारे शाकपार्थिवादीनामुपसंख्यानमुत्तरपदलोपस्य ।
वा । वर्णो वर्णेन (२।१।६६) इति सूत्रस्थवार्तिकमिदम् ॥

मानमस्ति । वाक्यवृष्टाकाङ्क्षातुल्याया आकाङ्क्षाया ऋत्तौ जायमानत्वेन
तद्वशाद्वाक्यैकदेशन्यायेनान्यत्रेवात्रापि बोधः । द्विदश इत्यादौ सुजर्थस्य
सप्तपर्यो^१ वीभ्रसाश्चैवमेव बोधः । बहुव्रीह्यावपि समुदायवाच्येनान्यप्रदार्थेन
त्रिचगोपदार्थयोराकाङ्क्षा परस्परान्वितयोरन्वयः । अन्यप्रदार्थस्य समु-
दायवाच्यता च 'अनेकमन्यप्रदार्थे' (२।२।२४) इति शास्त्रवशात्
इन्देऽपि 'चार्थे इन्द्र' (२।२।२६) इति शास्त्रवशात् साहित्य समु-

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

तुल्यार्थेति ॥ (कै)

ननु गमिसृज्यौरिव इत्तवध्नात्योस्तुल्यार्थत्वं न दृष्टमत आह
पर्यायेति । (कै)

पूर्वत्र तुल्यार्थधातुनिर्देशद्वारा पर्यायत्वमिह तु धात्वोस्तुल्यार्थ-
त्वाभावेऽपि समुदाययो पर्यायत्वमित्यथ । पर्यायोपादानं च
तद्व्युत्पत्त्यां परस्परसमृष्टार्थोपस्थितिरेव न पृथगुपस्थितिरित्ये-
कार्थीभावपदाय । सृष्टमेवानेनोक्तं ॥ व्यतिषङ्गोऽत्र न कमव्यति-
हार इत्याह

रज्ज्वादीति ॥ (कै)

भाष्ये

अहानाविति । (भा)

अहानि परस्परं विना शाब्दबोधाजनकमेवेति बोध्यम् ।
अन्तरङ्गाकाङ्क्षावशादिति तात्पर्यम् । यथा च वत्सयोस्तथोरन्या
सबन्धस्तथा ऽनयोविशेषणसबन्धो विशेषणसजातीयविशेषणसबन्धश्च
नेति सूचितम् ॥ ननु सबद्धाविभावित्यत्रैकोपस्थितिविषयत्वमेव

दायशक्यमिति वदन्ति तत्र । उक्तानामेकार्थीभावज्ञतविशेषणानां विशेषणै-
सख्याविशेषणवगमविशेषणसम्बन्धाभाववादीनां वचनसाध्यत्वेन गौरवात् ।
दधीत्यादौ लुक्त्वमि सख्याविशेषणवगमे तस्य तदनवगमप्रयोजकत्वाभावाद्
द्वावित्वादावन्यतो बोधेऽपि लुगभावाच्च । किं च समानार्थकवाक्यस्थानिदं
तयेऽपूर्वं वा वचनारम्भे तवगौरवम् । किं च यत्र युगपदुभयसम्बन्धविवक्षा
परत्वादिना च क्रमेण वृत्तिद्वयं यथा अत्राङ्गात्त्वमित्यादौ नञर्थभावार्थयो-
र्युगपद्विवक्षायां परत्वात् त्वप्रत्यये तत् समास तत्र विशेष्ये विशेषणं तत्र

सबद्धत्व न चैव प्रकृते । भिन्नोपस्थितिविषयत्व हि व्यपेक्षा तत्र तु
हानिरस्थेवेत्यत आह

अथ वा भवति चैवमिति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे ।

सत्यामपि हानाविति । (कै)

भिन्नोपस्थितिविषयत्वे इत्यथ ॥ एवमुभयो सूत्रारूढत्व क्त्वा
व्यपेक्षापक्ष दूषयति । भाष्ये

अथैतस्मिन्निति ॥ (भा)

सत्याविशेषेति । (भा)

असुचर इत्यादौ ॥

वचनेनेति । (कै)

सविशेषणाना वृत्तिर्नेत्यादिना ॥ ननु विभाषाधिकारादा-
चार्यस्यायमेव पक्षो ऽभिप्रेतो लक्ष्यते ऽत आह

१ असुचर । गोषुचर । वर्षासुच इति । अत्रैव भाष्ये ॥

२ 'सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यत इति वक्तव्यम्'
अत्रैव भाष्ये ॥

अ विशेषणान्तरमिति विषयशाल्येव बोधः । तत्रैव यदा पूर्व नञर्थसन्दिग्ध
विवक्षा ततो भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टस्य वैशिष्ट्यमिति विषयताशाल्येव
बोधः । यदा तु पूर्व भावार्थविवक्षा तदा विशिष्टे वैशिष्ट्यमिति विषयता
शाल्येव बोधः । इत्येतत्सर्वं तादृश तादृशविषयताशाल्यबोधे विशिष्टशक्ति
स्वीकाराद् एकार्थीभाववादेऽस्मिन्नेन निवहति न व्यपेक्षावादे । स्पष्ट चेद

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

तदेवमिति । (कै)

क्रान्तादिलोपाविधाने नित्यताश्रयेण । विभाषाधिकारश्च काय-
शब्दाश्रयेण तत्पक्षे ऽयस्यापि शास्त्रैकगम्यत्वेनैकार्थीभावस्य वैकल्पि-
कत्वबोधयितुं सूत्रमावश्यकमिति भावः ॥

कार्यपक्षे तु बहवो वार्त्ता धर्मा इति । (कै)

वाक्याद्वृत्तिनिष्पद्यते इति वादिना वाक्यश्रूयमाणक्रान्तादीनां
शास्त्रविना लोपासभवो वीष्णादिबोधसम्भवेति भावः ॥

नित्यदर्शने त्विति । (कै)

एकार्थीभाववादिना ऽर्थानां स्थाभाविकत्वपक्षस्यैव प्रागुपपाद-
नान्नित्यदर्शनैकार्थीभावदर्शनमत्रोच्यते इत्याहुः । वस्तुतस्तु निरादि-
पूर्वपदानां क्रान्ताद्यथवृत्तितेषामर्थानां नैकार्थीभावकृतविशेषत्वमत-
एव तत्कृतविशेषेषु भाष्ये नैतेषामुक्तिः । १ निरादयः क्रान्ताद्यर्थे
इत्यादीनां क्रान्ताद्यर्थं वक्तव्यानि निरादय इत्यथ । एव चोक्ता-
र्थानामिति न्यायेन तेषामन्यपदायबोधकपदवदप्रयोगः सिद्धः ।
अत एव २ सख्ययाव्ययेति सूत्रे समासेनाभिहितत्वात्सुजयस्य सुचो-

१ कुगतिप्रादय (२ । २ । १८) इति सूत्रस्य वार्त्तिकानि ॥

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

‘तस्य भावः’ (५ । १ । १२६) इति सूत्रे भाष्ये । किं चाक्ताङ्घ्रितसम्ब-
न्धस्य न समुदायशक्यत्वमाभावात् किन्तु ‘श्लिष्यमाणां लुप्यमानार्थाभि-
धायी’ति न्यायेन पूर्वपदशक्यत्वमेवोचितम् । एव च वाप्यश्च इत्यादावपि
प्रगृह्यत्वापत्तिः सोमो गौरौ अधिश्रित इत्यनेन समत्वात् । किं चैव
समुदायस्यार्थवत्त्वाभावात् प्रातिपदिकत्वानापत्तिः । न चार्थवत्त्वमर्थबोध-

(समर्थ परविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)
 ऽभाव इति भाष्य उक्तं सुजयश्च जन्मेति तत्रैव वक्ष्यते । किं चैकार्थी-
 भावो नामैकोपस्थितिसत्त्वतल न क्रान्तादिलोपस्य सख्याविशेष-
 प्रतीतौ हि पृथगुपस्थापकपदज्ञान कारणमिति तत्रतीत्यभाव-
 सत्त्वतो भवत्येव । अन्यथा घट घटपटावित्यादौ घटत्वादेरपि
 सख्यावत्त्वेनोपस्थित्यापत्तिः । एव द्वन्द्वे चकाराप्रयोगोऽप्येतत्त्वत एव ।
 न च समासेन चाथस्याभिहितत्वात्तदप्रयोग समासेन सत्त्वभूतस्य
 विशेष्यतया ऽभिधानेऽप्यसत्त्वभूतस्य विशेषणतया बोधार्थं च प्रयो-
 गस्य दुर्वारत्वात् पृथगुपस्थितयोरेव समुच्चयस्य च द्योत्यत्वेन तद्
 प्रयोग इति तस्यापि तत्त्वतलम् । लोकेऽपि पृथगज्ञातयोरेवैक
 देशत्वे समुदादिव्यवहारात् । १ चार्थं द्वन्द्व इति तु सादृश्याच्चाथ-
 त्वारोपेण नेयमिति दिक् ॥ ननु व्यपेक्षावादे एकार्थीभावकृत-
 विशेषस्य वक्तव्यत्वदेकार्थीभाववादेऽपि निघातयुष्मदस्मदाद्यादेशो-
 दाहरणविषय एकार्थीभावाभावेन समथपरिभाषानुपस्थितौ तिष्ठति
 देवदत्तो गच्छ लमित्यादौ भिन्नवाक्ये निघातादिप्रतिषेधो वक्तव्य
 स्याद् व्यपेक्षावादे तु न दोषस्तः अपि समर्थपरिभाषोपस्थितौ
 भिन्नवाक्ये सामर्थ्याभावात् । एव राज्ञो गोश्वाम्बुश्च पुरुषस्येत्यर्थे

१ अ २ । पा २ । सू २६ ॥

कत्वमिव अवयवद्वयार्थबोधकत्वमपीति वाच्यम् । 'अशब्दार्थत्वात्' । यत्तु
 समासे उत्तरपदे स्वप्नक्षया प्रातिपदिकत्वम् अपि तस्यैव इति तन्न ।
 तन्मात्रस्य प्रातिपदिकत्वे पूर्वपदस्य सुपो लुगनापत्तेः । उत्तरपदमात्रस्य
 प्रत्ययान्तत्वेन तदसम्भवाच्च । पराङ्गवद्भावे तु न समर्थपरिभाषोपस्थितिः ।
 सामन्वितार्थस्य यन्निमित्तं तदेव पराङ्गवदित्यर्थकेन तन्निमित्तप्रत्ययेन

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ प्रदविधि । २ । १ । १ ।)

राज्ञो गवा गोश्चाश्वपुरुषाभ्यामेकार्थीभावस्य वक्तुं शक्यतया युग-
पत्पृष्ठीतत्पुरुषौ प्राप्तुतस्तथा च खरद्वय स्यादिति तत्प्रतिषेधो
वाच्य । व्यपेक्षावादे तु न राज्ञस्त्रिभिरेव व्यपेक्षा न गवेति वक्तुं
शक्यत्वादिति पूर्वपक्षे व्यपेक्षावादेऽपीदमवश्यं वाच्यमित्याह । भाष्ये

तत्र नानाकारकादिति ॥ (भा)

तत्र पञ्चदशेऽपि इदमेवाभिप्रेत्य व्याचष्टे ।

ये सर्वथादोषास्तानुदाहरतीति । (के)

सवथा पञ्चदशेऽपीत्यथ ॥ भाष्ये तत्र चेति पाठे तत्रैकार्थी-
भावे चाङ्गपेक्षायाम् ॥

तत्रैतस्मिन् व्यपेक्षायामिति । (भा)

ऋतेनेत्यादे पराङ्गवत्त्ववारणमत । अत्र एव भाष्ये*—“क्षत्रेणामे स्वायु सर
भस्व’ इत्यादौ “क्षत्रेण’ इत्यादे पराङ्गवत्त्व माभूदिति तन्निमित्तग्रहण
कर्त्तव्यमित्युक्तम् । समर्थपरिभाषोपस्थाने हि असामर्थ्यादेवाप्राप्तौ भाष्या
सङ्गति स्पष्टैव । क्रियाद्वारकमन्त्व्यपेक्षाक्षत्रेणसामर्थ्यमिति कैयटोक्तं तु
न युक्तम् । परस्परव्यपेक्षाया एव भाष्ये सामर्थ्यप्रदार्थत्वेनोक्तत्वात् । किं

* क्षत्रेणामे स्वायुः सरभस्व मित्रेणामे मित्रधेये यतस्व । स जाताना
मध्यमस्या एधि राज्ञाममे विद्वव्यो दौदिद्वीह ॥

यजुर्वेदवाजनेयसंहिता २७-५ ॥

हे अग्ने त्व क्षत्रेण सरभस्व समारभस्व ण्यन्तो बोध्य । क्षत्रेण समा
रभ्य यज्ञमिति शेष । क्षत्रियान यज्ञं कारय इत्यर्थं ॥ कौटुम्बस्व स्वायु
शोभनमायु जीवन यस्य स । यद्वा । आयु उकारान्तो मनुष्यवाची ।
शोभन आयुमनुष्यो यजमानो यस्य स स्वायु । किं हे अग्ने मित्रेण सूर्येण

६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

१ तत्रै 'कार्थी'भावे । "एतस्मिन् व्यपेक्षासामर्थ्यं चेत्यथ ॥

हरतेर्नानाप्रकारानेकारकात्परत्वाभावादाह

नानाशब्द इति ॥ (कै)

पृथग्भावेति । (कै)

पृथक्क्रियावचन इत्यथ ॥ भावशब्द क्रियापरस्तदाह

भिन्नाया क्रियाया इति । (कै)

निघातप्राप्तिविषयभिन्नाया इत्यथ ॥

अथ दण्ड (भा)

इत्यत्र निघातविषया हरणक्रिया तद्विनास्तिक्रिया तत्कारक

दण्ड ॥ अत्र पचे "ओदन पचे त्यादेरनुदाहरणत्वमाशङ्क्याह

तथा नानेति ॥ (कै)

१ ऋषिदभाष्यपुस्तके 'तत्रैतद् व्यपेक्षायाम्' इति पाठोऽस्ति ॥

चैव सति कृत सर्वो ऋत्तिकया इत्यादौ समासापत्ति तादृशसामर्थ्यस्य तत्र
ग्रहणे फलाभावश्च । वेदभाष्य तु ऋषिभाष्यविरोधादनादेयमेवेति दिक् ॥

यत्तु "समर्थं" इति सूत्रे इतरनैरपेक्षमपि सामर्थ्यं पदविधिष्यब्देन पदत्व
सम्पादको विधि कर्तृकरणयो इत्यादिश्च । तेन पदविधिविधेय इतर
निरपेक्षत्वार्थबोधक इत्यप्यर्थं आठन्त्यासूत्रस्य तेन 'ब्रौह्मिञ्ज' इत्यादौ
इतरनिरपेक्षैर्ब्रौह्मिभियजेत इत्याद्यर्थसिद्धिरितरश्च असजातीयमेव गृह्यते

सह वर्तमानं सम् मित्रधेये यतस्व । धातु धारयितु योग्य धेय मित्रस्य
यजमानस्य धेय कार्यं यागजक्षणं तत्र यत्नं कुरु । यजमानेन यज्ञं कारय ॥
किं च स जातानां समाजजन्मना मध्यमेस्थाः मध्यमे तिष्ठतीति किंपु
मध्यमस्य एधिभव सजाता अपि यज्जानो भवन्वित्यर्थं । किं च हे अग्ने

अन्यद् (कै)

युष्मदस्मद्भिन्न कारक अस्म पचेत्यादेरित्यथ ॥ प्रतिषेधवचना-
रम्भे तत्रादेशाभावमुपपादयति ।

अत्र पचेरिति ॥ (कै)

क्वचित्त्विति । (कै)

युष्मदस्मत्साध्यभवनक्रियाभिन्नपच्यादिक्रियाकारकत्वादोदनादि-
नानाकारकमिति भाव ॥ ननु हरते करणमात्रापेक्षत्वेन न दृष्टेन
व्यपेक्षेत्यत्राह

अनेनेति ॥ (कै)

पदेनेति । (कै)

अत एवास्ति सर्पिष्पिबानेन पय इत्यादौ षत्वम् ॥ “पचौदनम
इत्यत्र सवन्भाभावात्कथ व्यपेक्षेत्यत आह

तेन दृष्टेन चक्रोण घट करोतीत्यादीना नासाधुता इति तन्न । भाष्यानुक्ते ।
पश्य मृगो धावति पचति भवतीत्यादौ त्वदुक्तसामर्थ्यप्रत्यायकाभावेऽपि
विशेषणस्यान्ययोगव्यवच्छेदफलकत्वेन न्यायत एवेतरनिरपेक्षकमत्वादि
बोधस्येव त्रीद्विभिरित्यादावपि तस्य सम्भवेन फलाभावाच्चेति दिक् ॥ नन्वेव
देवदत्तस्य गुरुकुलमित्यादावेकदेशे गुर्वादौ देवदत्ताद्यन्वयो न स्यादिति
चेन्न । ससम्बन्धिकपदार्थस्थले चैत्रस्य नप्ता इत्यादाविवैकदेशान्वयस्या

इह यज्ञगृहे दीदिहि दीपस्य दीव्यतेत्यत्ययेन प्रप स्य ‘स्त्री’ (६।१।
१) इति द्वित्वम् ‘तुजादीना दीष’ (६।१।०) इति अभास दीर्घ ।
कीदृशस्त्वम राज्ञा विह्वय कर्त्तरि षष्ठी राजभिविभ्रङ्गयते आङ्गयते
विह्वय राजभियञ्जे आङ्गातय ॥

भाविन इति ॥ (कै)

‘ओदन पचेति पाठेऽप्योदनद्वारिका पचिनापि व्यपेचेति बोध्यम् । अथथोराकाङ्क्षैव व्यपेचेति तात्पर्यम् ॥

एकस्तूर्ध्व इति । (कै)

तिष्ठतेऽर्ध्वं देशसयोगोऽप्यथ इति भाव ॥ भाष्ये

प्रचये इति । (भा)

व्यपेचावादेऽपि समुदायेन व्यपेचायामवयवातिरिक्तसमुदायस्यावयवानाल्लिङ्गितस्य निरूपयितुमशक्यत्वेनावयवैरपि व्यपेचास्येवेति तन्मते ऽप्यथ दोषस्तदवस्थ इति भाव ॥ ननु प्रचयशब्दस्य समाहारपर्यायत्वेन समाहारे समासनिषेधेऽपीतरेतरयोगे स दुर्वार इत्यत आह

अनेकस्मिन्निति । (कै)

प्रचय आधिक्यमिति भाव ॥ ननु युगपदेकस्थानेकसम्बन्धानुपपत्ते कथं युगपत्समासद्वयप्रसङ्गो ऽत आह

तचेति ॥ (कै)

प्यङ्गीकाराद् नप्तृत्वं हि स्वजन्यजन्यपुत्रत्व तदेकदेशे जन्यत्वे चैत्रस्यान्वयात् । यदा तत्रापि स्वजन्यजन्यपुत्रत्वसम्बन्धेन नप्तृर्यैवान्वयः । एव गुरुद्वारकेन स्वगुरुत्पाद्यत्वरूपेण सम्बन्धेन देवदत्तस्य कुले एवान्वयः । घटादन्य इत्यादावपि स्वप्रतिषोधिकभेदसम्बन्धेनान्यस्मिन् एकान्वयोऽन्यत्र तु नेद प्रकारद्वयमनभिधानाद्यत्र नेष्यते यत्र त्विष्यते तत्र शिवभागवतादौ भवत्येव । शिवो भगवन भक्तिरस्य इति तदर्थः ॥ एव च

गो राज्ञापीति । (कै)

समुदायव्यपेक्षायामवयवव्यपेक्षया समुदायैकार्थीभावे ऽवयवै-
कार्थीभावस्य च दुर्निवारत्वादिति भाव ॥ अश्वादिभिश्च साहित्य-
सत्त्वादेव स इति बोध्यम् ॥

पूर्व वा तत्पुरुष इति । (कै)

प्रथमातिक्रमे कारणाभावादिति भाव ॥ ननु परत्वाद् इन्द्र
एव भविष्यतीति न दोषो ऽत आह

विप्रतिषेधेति । (कै)

आकङ्गारीयत्वेऽप्यविरोधमुपापादयति ।

भिन्नसमुदायेति ॥ (कै)

टजिति । (कै)

तथा च स्त्रीत्वे ङीप् स्यात् । किं च इन्द्रोत्तरतत्पुरुषे ऽवङ्गो
वैकल्पिकत्वेन राजगोऽश्वपुरुषा इत्यपीष्यते तत्र स्यादिति भाव ॥

समर्थतराणामिति । (कै)

भाष्य नैकार्थीभावपर तत्र तरतमायोगादत आह

“सम्बन्धिप्रश्नस्य सापेक्षो नित्यं सव समस्यते ।

स्वार्थवत् सा व्यपेक्षा हि वृत्तावपि न ह्यीयते” ॥

इतरसापेक्षस्वार्थस्यैव तै प्रतिपादनादित्यर्थ ॥

‘समुदायेन सम्बन्धो येषां गुरुकुलादिना ।

सस्पृश्यावयवास्ते तु युज्यन्ते तद्धता सङ्घ” ॥

इति कारिकायां “सम्बन्धिप्रश्नस्य” इत्युपलक्ष्यम् । तस्माद् गमकत्वे

शक्तेति ॥ (कै)

समर्थतरत्वेति । (कै)

आशुतरत्वं हेतुस्तत्त्वमन्तरङ्गत्वादिति व्युत्पादयति ॥

प्रथमे- (कै)

त्यादिना ॥

आशुतरग्रन्थ (कै)

इति बद्धव्रीहि । एव चाशुतर कायप्राप्तिसत्त्वमेव शक्ततरत्वं बोध्यम् ॥

तुल्येति । (कै)

तुल्यजातीयैः प्रथमं झटित्येकार्थीभावस्य व्यपेक्षाया वा कल्पना-
त्पूर्वं द्वन्द्वे ततः षष्ठीतत्पुरुष इत्यथ ॥

भवति विशेषणसम्बन्धोऽगमकत्वे तु नेति तत्त्व गमकत्वं तथा बोधजनकत्वमित्यक्षम । तत्र* वृत्तिश्चतुर्धा । समासतद्धितकृतसनाद्यन्ता-
धातुभेदात् । तत्र समासत्वं सङ्गतेविशेषसम्बन्धेन समासपदत्वम् । यत्तु अर्थबोधायाननुसन्धीयमानविभक्तिकपूर्वपदकनामसमुदायत्वं तदिति तन्न । दधिमधुरम इत्यादावतिव्याप्तेस्तत्र लुप्तविभक्त्यनुसन्धानेन बोध इति चेत् राजपुरुषादावपि तुल्यम् । खोपमजानतो बोधम् इत्यप्युभयत्र सम

* 'कृत् तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपा पञ्चदशतय ॥ इति दीर्घितादयः ॥ वस्तुतः वृत्तिश्चतुर्धा । एकशेषे परार्थान्वितस्वार्थोपस्थापकत्वाभावाद् वृत्तित्वे न मानम् । श्लिष्टपदेन स्ववृत्तैव तत्तत् समूहरूपाद्योपस्थानस्य भाष्ये स्पष्टमुक्तत्वात् ॥

नावयवेनेति । (कै)

प्रत्येकमवयवैरनुमीयमानस्य सामर्थ्यस्य सत्त्वेऽपि साक्षान्नेत्यथ ।
एव च तस्य समुदायेन सामर्थ्यात् पूर्वं तत्समुदायप्रयुक्तो द्वन्द्व इति
भावः ॥ ननु द्वन्द्वे समुदायेनेव तदवयवगोशब्देनापि राजपदाथस्य
सामर्थ्यसत्त्वात्समुदायस्यापि षष्ठीतत्पुरुषसज्ञा स्यादिति टच्प्रसङ्ग
इति चेन्न । नावयवेनेत्यस्याश्चपुरुषसापेक्षेणेति शेषेणादोषात् ।
तदेव स्फुट व्याख्यानन्तरव्याजेनाह

अपर आहेति । (भा)

राज्ञ समुदायेनैव सामर्थ्यात्तरपा वैद्यथ्यमाशङ्क्याह

समुदायेति ॥ (कै)

इत्यस्यार्थस्येति । (कै)

विशेषणसापेक्षत्वे इव विशेषान्तरसापेक्षत्वमप्यसामर्थ्यप्रयोजकम् ।
एव चेद पक्षेऽप्यनावश्यकमिति भावः ॥ भाष्ये

प्रधानमचेति । (कै)

श्रुतेरिवार्थमित्येतद्घटके इवार्थमिति समुदायेति व्याप्तेश्च । पथ्यभूषत
पक्षत भृञ्जतेतितिडन्तघटितसमासेऽव्याप्तेश्च । समासो द्विधा ।
विशेषसज्ञा विनिर्मुक्त “सुप्सुपेति” विहित । तद्-
युतश्च । अन्त्यश्चतुर्धा । अव्ययीभावतत्पुरुषबहुव्रीहि-
द्वन्द्वभेदात् । तत्पुरुषादिसङ्केत विशेषसम्बन्धेन तत्पुरुषादिपद
वत्त्वम् । तत्र आद्योदाहरणम् “पूर्वो भूतो भूतस्य” “सुप्सुपा” इति

अवयवसंख्याया तत्र समूहस्य संख्यावत्त्वाश्रयणात्तस्य प्राधान्यमिति
भाव ॥ वाक्यलक्षणकरणस्यासंगतिमाशङ्क्याह

नानेति ॥ (कै)

क्वचिदिति । (कै)

नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ । अत्र ह्यसामर्थ्यान्न प्राप्नोति यथा
कथं चित्सामर्थ्यग्रहणे ऽथ दण्डो हरानेनेत्यादावपि स्यादिति भाव ॥

लौकिकेति । (कै)

सुप्तिडन्तचयो वाक्यमि त्यादि ॥

लक्षणविधानेति । (कै)

निष्क्रियवाक्याभावस्य लोकव्युत्पत्तिसिद्धत्वादिति भाव ॥
अव्ययग्रहणवैयर्थ्यमाशङ्कते

यद्यप्यव्ययमिति । (कै)

स्वगच्छतीत्यादौ कारकम् । उच्चैः पठतीत्यत्र विशेषण क्रिया
विशेषणत्वाद्चापि कमल वा । 'सविशेषणमि'त्येव क्रियाविशेषणेऽपि
सिध्यतीत्यत आह

प्रत्यासत्त्येति । (कै)

यद्यपि कारकत्वाद्यस्य सिध्यति तथाप्यव्ययग्रहणवदिदमपि
प्रपञ्चायमिति तच्चमिति बोध्यम् ॥

समास । पूर्वमिति क्रियाविशेषणपूर्वकालवृत्तिपरं भूधातो सत्तोतपत्ति
वार्थः । पूर्वकालवृत्तिसत्ताश्रय इत्यादिर्बोध । दिवङ्गमिति न्यायेन पूर्व
शब्देनोक्तेऽपि अतीतत्वे क्त । एव विस्पष्ट पदं विस्पष्टपदः विस्पष्ट
पदत्ववान इति बोध । विस्पष्टमिति पदत्वविशेषणतया नपुंसकम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६७

(अ २। पा १। आ १)

(समर्थ पदविधि । २। १। १।)

क्रियाप्रधानत्वमिति । (कै)

लक्ष्यतावच्छेदकप्रदर्शनमिदं देवदत्तो गत इत्यादौ त्वसौत्य-
ध्याहायमिति भावः ॥ नन्वेकग्रहणात्पुनरप्यनुपपत्तिस्तदवस्थैवेत्यत
आह

एकशब्द इति । (कै)

एकस्य पदस्य वाक्यसञ्ज्ञाया प्रयोजनाभावादाह

बहुव्रीहिरिति ॥ (कै)

एक तिङन्त यत्र समुदाये इत्यथ ॥ परेतु

*आख्यात सविशेषण वाक्यम् (वा)

* आख्यातशब्द सङ्घातो जाति सङ्घातवतिनी ।

एकोनवयव शब्द क्रमो बुद्ध्यनुसङ्घति ॥ १ ॥

पदमाद्य पृथकसवपद साकाङ्क्षमित्यपि ।

वाक्य प्रतिमतिभिन्ना बहुधा न्यायवादिनाम् ॥ २ ॥

एते ऽष्टौ वाक्यविकल्पा आचार्याणाम् ॥

निघातादिव्यवस्थार्थं शास्त्रे यत् परिभाषितम् ।

साकाङ्क्षावयव तेन न सर्वं तुल्यलक्षणम् ॥

इह पदविधि सामर्थ्ये सति परिभाषित । तत्र सत्यपि प्रदाना सामर्थ्ये
निघातादयश्चाचिन्नेष्यन्ते । यथा । 'अथ दन्तो हरानेन । ओदनं पच मम
भविष्यति । ओदनं पच तव भविष्यतीति' (समर्थसूत्रे भाष्ये-२-१-१) ।
अत्रानेनेति सवनाम्ना दन्तस्य परामर्शाद्वरतिना सह तस्य सामर्थ्यम् ।
एव च सति सामर्थ्ये "तिङ्गुतिङ्" (८।१।२८) इति निघात प्राप्नोति ।
'ते मया वेकवचनस्य' (८।१।२२) इति चादेशौ । न चेष्यन्ते ।

(समर्थं प्रदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

इति लक्षणं तिङ्ङितिङ् (८।१।२८) इति सूत्रे अतिङ्ग-
हणं कुर्वत सूत्रकारस्याभिमतं लौकिकमेव पचति भवतीत्येतत्सा-
धारणम् । तत्र सविशेषणत्वेन विभागे साकाङ्क्षत्वं लब्धं तत्राख्या-
तपदेन क्रियाप्रधानं लक्ष्यते तेन त्वया ग्रथितव्यमित्यादेः सङ्ग्रहः ॥

सविशेषणम् (भा)

इत्यस्य साक्षात्परम्परया वा यद्विशेषणं तत्सहितमित्ययस्त्वेन
नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नद्या इत्यादेः समानवाक्यत्वसिद्धिः ।
एतदेवाभिप्रेत्याभरकोशे कारकान्वितक्रियावाचकं सुबन्तचयतिङ-
न्तचयसुप्तिङन्तचयान्यतमं वाक्यमित्युक्तम् ।

वाक्यभेदात् । सामर्थ्याभावेऽपीष्यन्ते । यथा । “नद्यास्तिष्ठति कूले”
‘शालीना ते ओदनं दास्यामि (समर्थसूत्रभाष्ये ददामि-[२-१-२] इति
पाठोऽस्ति) इति । अत्र ‘नद्यास्तिष्ठति’ इत्यत्र च सम्बन्धानुपपत्तेः
सामर्थ्यं नास्ति । इष्यते च निघातः । तथा शालीना यद्वादप्यसामर्थ्या-
भावः । इष्यते च “ति मया वेकवचनस्य (८।१।२२) इति यद्वाददेश-
इत्यालोच्य वार्त्तिकघातानिघातादिव्यवस्थार्थमारब्धम् ‘समानवाक्ये निघात-
युद्वादस्मदादेशा वक्तव्या” (२।१।१) इति । एवं चायं दन्त-
इत्यत्र सत्यपि सामर्थ्यं नास्ति निघातस्य प्रसङ्गोऽवध्यवधिमतोभिन्न-
वाक्यतयावस्थानात् । अस्तीत्यध्याहारेण ह्ययं दन्त इत्येकं वाक्यम् । हरानेन
इति च द्वितीयं वाक्यम् । नद्यास्तिष्ठतीत्यादौ त्ववध्यवधिमतो पदयो-
सामर्थ्याभावेऽप्येकवाक्यव्यवस्थितौ प्रवर्तते एव निघातादय इति नास्त्येषा-
मव्यवस्था । समानवाक्ये निघातादयो वक्तव्या इत्युक्तम् (२।१।१) ।
तत्र वाक्ये विघाते समानवाक्यत्वं ज्ञायत इति प्रसङ्गात्तत्र वार्त्तिक-
कारेणादावेव वाक्यसंज्ञासुक्तम् । आख्यातसाध्यकारकविशेषणं वाक्यम्

१

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

अत एवोद्देश्यानेकत्वे विधेयानेकत्वे च वाक्यभेद इति मीमांसको-
द्घोष । यत्तु^१ कैयटेनास्य पारिभाषिकत्वसुक्तं तत्रमादात् ।
यदपि आख्यातम् इत्यत्रैकत्वविवक्षा कृत्वा पचति भवतीत्यत्र
वाक्यत्ववारणं तेन कृतं तदपि न आख्यातत्वपर्याप्त्याधिकरणमेकमे-
वेति प्रागुक्तभाष्यरीत्यैकत्वविवक्षाया फलाभावात् । किं च व्यक्ति-
पक्षे न ब्राह्मणं हन्याद् इत्यादौ एकं ब्राह्मणमहत्वा कृती
स्याद् इति भाष्योक्तन्यायेनात्रैकत्वविवक्षयानेकस्यैवाख्यातस्य वाक्यत्व
बोधितं स्यान्नआख्यातान्तरस्येति दोषात् । किं चान्यैकत्वविवक्षया

१ “कौत्तिकवाक्यग्रहणनिषेधार्थं वाक्यं परिभाष्यते” इति अत्रैव
कैयटः ॥

क्रिया पदप्रधानमित्यथ । तस्यैव प्रधानाभिधेयप्रयुक्तत्वादित्यभिप्राय
गुणवद्विशेषणपदयुक्तम् । **एकार्थम् एकप्रयोजनम् ॥**

सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथासति ॥

ब्रजानि देवदत्तेत्यत्र देवदत्तेत्येतत्पदं नाव्ययं न च कारकं नापि
तद्विशेषणमिति वाक्यलक्षणेनासंगृहीतत्वादात्मिकं ‘आमन्त्रितस्य च’
(८ । १ । १६) इति निघातो न प्राप्नोतीति चोद्यम् । “आख्यात
साव्ययं सकाशकं सविशेषणम्” (२ । १ । १) इति सामान्येनाभिधानात्
सक्रिया विशेषणस्याप्याख्यातस्य वाक्यत्वेत्यदोषः । तथाहि । अत्र सम्बोध्य
मानदेवदत्तविषया ब्रजति क्रिया । असम्बोध्यमानदेवदत्तविषयायाः सम्बोध्य
मानयज्ञदत्तविषयाया वा पृथगेवेति विशिष्टेवात्र ब्रजति क्रिया । क्रियायाश्च
विशेषणं कदाचित् सामानाधिकरण्येन भवति । यथा सृष्टुं करोति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

११

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

समकक्षाख्यातद्विले पचति करोति चेत्यादौ तद्वारणेऽपि विशेष-
णमादाय तदद्विले वारणमग्रक्य सविशेषणे आख्याते एकत्वस-
त्वात् । अनेन च ब्रूहिब्रूही त्यस्यासङ्गश्च । विशेषणानुपादानेन
सविशेषणत्वाभावात् । वाक्यत्वफल तु मया किञ्चिद्वक्तव्यमिति
प्रश्नोत्तरे ऽत्र ‘अनन्धस्यापि प्रश्नाख्यान इत्यनेन वाक्यस्य टे
षतसिद्धिरत स्वशास्त्रपरिभाषित लक्षणमाह

एकतिडिति । (वा)

यत्तु कैयटेन ‘ब्रूहिब्रूही ति भाष्योदाहरण देवदत्तेति शेष-
पूरणेन व्याख्यात तन्न । पूर्वलक्षणेनैव सिद्धे । द्वि प्रयोगस्य भाष्ये

शोभन करोतीति अत्र करोत्यथस्य सुद्वित्वादिविशेषणविशिष्टस्यैव
प्रतीते सुद्वित्वादीनां करोत्यादिक्रियया समानाधिकरणम् । एव
चासत्त्वभूताया क्रियाया विशेषणमित्यासत्त्वप्रधानत्वास्तिङ्गसवनाम्ना
नपुसकेन योग क्रियायाश्च निवत्त्वत्वात् कमत्वमिति न्यायसिद्धमेव कमत्व
नपुसकतावेति ‘क्रियाविशेषणानां कमत्व नपुसकलिङ्गताच’ इति
नारम्भनीय वचनम् । वैयधिकरण्येनापि विशेषण भवति यथा “ब्रजानि
देवदत्त” इति । अत्र हि देवदत्त ब्रजानि इति देवदत्तस्य ब्रजनक्रियायाश्च
सामानाधिकरण्य नास्ति । केवलमामन्व्य “देवदत्त ब्रजत्वसौ” इति देव
दत्तामन्व्यविशेषिता केवलाया विलक्षणा ब्रजन क्रिया इत्याख्यात स
विशेषणम्” (२ । १ । १) एवेति वाक्यलक्षणसङ्गात्वात् प्रवृत्ते एव
निघात । देवदत्त ब्रजानीत्येवमुदाहरण न प्रदर्शितम् । ‘आमन्वित
पूर्वमविद्यमानवद्” (८ । १ । ७२) इति न निघात स्यादिति ॥

“यथानेकमपि क्लान्त तिङन्तस्य विशेषकम् ।

तथा तिङन्त तत्राहुस्तिङन्तस्य विशेषकम्” ॥

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

व्यथत्वापत्तेः । एतेन पूर्वलक्षणे एकत्वाविवक्षाशङ्कावारणनैकत्ववि-
 वक्षाबोधनायमिदं लक्षणान्तरमुक्तमित्यष्टमे कैथटोक्तमपास्तम् ।
 यद्यपि अष्टेऽप्ये इत्यादौ पूर्वरूपाय द्वित्वे ऽवान्तरपदत्वमप्यस्ति
 एव च ब्रूहिब्रूही त्यत्र कथमेकतिङ्त्व तथाप्येकानुपूर्वीकतिङन्त-
 समुदायो वाक्यमित्यथ । बह्वब्रूहिःसमासात् । तेन पचतीत्येत-
 न्मात्रस्य न वाक्यत्वम् । एतल्लक्षणानुसारेणैव अतिङ इति
 प्रत्याख्यातमित्यन्यत । अत एव भगवता एकतिङ्वाक्यम् इत्यत्र
 च शब्दो वा शब्दो वा नोक्त भिन्नविषयत्वात् । एकविषयत्वे हि
 षो ऽवश्यं वक्तव्यं स्यात् । दृश्यते हि भगवतस्तथाग्रैली तस्मादाद्य-
 लक्षण^१ वाक्यस्य टे इत्येतच्छास्त्रलोकसाधारणम् । अत एव पच

१ अ ८ । पा २ । सू ८२ ॥

इह पूर्वं स्नाति तत पचति ततो ब्रजति इत्यत्र तत इत्येत
 दुत्तरस्य ब्रजतीत्यस्य निघातो न प्राप्नोति वाक्यभेदात् । इत्यते च ।
 अत्र तिङन्तादुत्तरस्य तु तिङन्तस्य 'अतिङ' इति (८ । १ । २८)
 प्रतिषेधान्निघातनिवृत्ति सिद्धेति नात्र स्नातीत्यस्नादुत्तरस्य पचति शब्दस्य
 निघात प्राप्नोतीति चोद्यमुद्गावनीयम् । इत्यस्य निघातस्याप्राप्तिरेवा
 चोद्गावनीया । अत्रोच्यते । अस्यत्र वाक्यभेद ब्रजतीत्येतत् प्राधान्येन ।
 एव क्रियापदम् अत्र स्थितम् अन्यानि क्रियान्तराणि तद्विशेषणान्येव ।
 यथा स्नानभोजनपानैः कृदन्तैर्विशिष्यन्ते ब्रजतिक्रिया तथात्र तिङन्तैः
 स्नातिप्रभृतिभिः प्रधानं ब्रजति क्रियैव विशिष्यत इत्येकैवात्र सविशेषणा
 ब्रजति क्रिया । केवलायास्त्वस्या एद्यगेवेत्येतत्सविशेषणभेदमेव वाक्यमिति
 वाक्यभेदाभावान्नास्ति निघातासिद्धिदोषः । एकवाक्यत्वे च तिङन्तादुत्तरस्य
 तिङन्तस्य "अतिङ्" इति प्रतिषेधान्निघाताभावः । यथा वक्ष्यति ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१ ३

(अ २ । पा १ । आ १) (समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

पश्य च देवदत्तेत्यादौ भ्रुतो भवत्येव । एकतिडि त्येतन्माचोक्तौ
तत्रापीदमेवेति भ्रम स्यात्तदथमिदं समानवाक्ये इत्येतद्विषय
क्वचित् भ्रुतविषय च एकतिडि ति । अत एव ब्रूहिब्रूही त्पुदा-
हरणसङ्गतिरत एव ॥ तिड्तिडि (८ । १ । २८) इति सूत्रे भाष्ये
समानवाक्याधिकाराद्^१ अतिङ्ग्रहणानथक्यमिति वाचिक-
व्याख्यावसरे^२ न च समानवाक्ये द्वे तिडन्ते स्त इति उक्तं तेनैव
एकतिडिति वङ्गनीहिरिति च सूचितं स्पष्टश्चायमर्थो ऽत्र
भाष्येऽपीत्यनुपदमेव स्फुटीभविष्यतीत्याहुः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'अतिङ् वचनमनथक समानवाक्याधिकारात्'
इत्यस्ति (८ । १ । २८) ॥

२ तिडतिडि (८ । १ । २८) इति सूत्रव्याख्यावसरे ॥

“बहुष्वपि तिडन्तेषु साक्षादक्षेपकवाक्यता । तिडा तिडभ्यो निघातस्य
पय्युदासस्तथाथवान्” एव चातिङ्ग्रहणे स प्रयोजने स्थिते वाचिककारेण
यदुक्तमतिङ्ग्रहणमनथक समानवाक्याधिकारादिति तत्राभिप्रायो वाच्यः ।
एव वादिनस्तस्य वाक्यभेदोऽत्राभिमत इत्यभिप्रायः ‘आख्यात साव्यय
कारकविशेषणम्” (२ । १ । १) इत्यत्रैकवचनस्य विवक्षितत्वादिति ।
तथा च टीकाकारः प्रदशयिष्यति ।

“एकतिडि यस्य वाक्यं तु शास्त्रे नियतलक्षणम् ।

तस्यातिङ्ग्रहणे नाथो वाक्यभेदान्न विद्यते” इति ॥

सूत्रकारस्य त्वतिङ् ग्रहणादेकमेवाखण्डं वाक्यमर्थैकत्वादाख्यात
भेदेऽप्यभिप्रेतमिति गम्यते । तदभिप्रायानुसारेणैव निरूपयिष्यति ।

‘अनेकाख्यातयोगेऽपि वाक्यं न्यायमथानुगै ।

एकमेवेद्यते कौञ्चिद्भिन्नरूपमिव स्थितम्” इति ॥

समानवाक्ये इति । (भा)

समानशब्द एकपर्याय । एव विधिलक्षणलक्षिते एकवाक्ये इत्यथ ॥

चादिभिर्योग इति । (भा)

न च वाहेति (८ । १ । २४) सूत्रे समानवाक्ये इत्यस्य सम्बन्धो नेत्यथ इति कश्चित्तन्न । यथान्यास एव चादिभिरित्युत्तर-भाष्यासङ्गते । किं च तव मते भिन्नवाक्येऽपि निषेधप्रवृत्तिरस्य फलं वाच्यं तत्रादेशप्राप्त्यभावेन निषेधस्यैव वैयर्थ्यात् तस्माद्युग्मादाद्यादेशप्रतिषेध इत्येवार्थः ॥

टीकाकार चासुमेव पक्ष सूत्रकाराभिप्रायसमाश्रयणेन युक्तियुक्तं मन्यमानो बह्वीरूप आन्तरो वा निविभाग शब्दार्थमयो बोधस्वभाव शब्द स्फोटलक्षण एव वाक्यमिति क्रमेण व्याजिह्वीषुस्त्रिज्ञानचित्ररूपदृष्टान्तप्रदर्शनं पूर्वमुपक्रमते । तत्र चित्रबुद्धिदृष्टान्तप्रदर्शनार्थमाह ।

‘यद्यैक एव सर्वार्थप्रत्यय प्रविभज्यते ।

दृश्यभेदालुकारेण वाक्यार्थानुगमस्तथा” ॥

चित्रज्ञानं सर्वाकारमेकमेव । प्रविभागस्वस्य दृश्यभेदसमाश्रयेण ज्ञियते । नौलपीताद्यनेकाकारमेव विज्ञानमुपजातमिति । वस्तुस्थित्या तत्र ज्ञान आकारभेदो नास्ति । तथा वाक्यवाक्यार्थयोस्वरूपं बोद्धव्यम् । “वाक्यार्थानुगमस्तथा” इत्यनेन हि वाक्यवाक्यार्थयोगस्यैव पानकारसमभूतान्तरसंचित्ररूपनरसिंहगवयचित्रज्ञानवत् समानमेव इत्युच्यते यथा वाक्यं निविभाग स्फोटलक्षणं वाचकं तथा वाक्यार्थोऽपि तथाविध एवेत्यनयोरेकयोगोच्चेमत्वमुक्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१५

(अ २। पा १। आ १)

(समर्थ पदविधि । २। १। १।)

किमर्थमिदमिति । (भा)

इद प्रतिषेधवचनम् आख्यात साव्यये त्यादिवाक्यलक्षण च
किमर्थमिति प्रश्न । अत एवोत्तरग्रन्थे वाक्यसंज्ञेत्युक्ति मङ्गच्छते ॥

वाक्यसंज्ञेति । (भा)

एकतिङित्येषा ॥

तद्द्वेष्यमिति । (भा)

इदमसमर्थं ऽप्राप्तावपृञ्जविधायकमिव चादियोगेऽपि तदपवाद-
तयाऽपूवविधायक न त्वधिकार इति भ्राम्येत्तदभ्रमनिवारणायेदम-

“चित्रस्यैकस्वरूपस्य यथा भेद निदर्शनै ।

गोलादिभि समाख्यान क्रियते भिन्नलक्षणै” ॥

चित्रं हि रूपमवयविगतमनश्रमेकमेव । तस्यैवायवगतैयथा गोला
दिभि भेदेन निदर्शन प्रदर्शन येषा तै पृथग्रूपैरेव समाख्यान क्रियते ॥

‘तथैवैकस्य वाक्यस्य निराकाङ्क्षस्य सवत ।

शब्दान्तरै समाख्यान साकाङ्क्षैरनुगम्यते’ ॥

एकस्य निविभागस्य वाक्यस्य सवतः परिपूयस्य वाक्यान्तरगतै पदा
न्तरैरन्वाख्यान तथैव क्रियते इति ॥ न वा पदस्थार्थै प्रयोगादित्यस्मिन्
दर्शने यथाखण्डमेव पद प्रकृतिप्रत्ययादिभि कल्पितैरेव विभज्यते । तथा
वाक्येऽप्यसत्यभूतानामेवाबुधबोधनाय पदाना विभागो द्रष्टव्य इति प्रदर्श
यितुमाह ।

“यथा पदे विभज्यन्ते प्रकृतिप्रत्ययादय ।

अपोद्धारस्तथा वाक्ये पदानामुपवर्ण्यते’ ॥

पदे हि यथा प्रकृतिप्रत्ययविभागोऽसत्य एव बालव्युत्पादनाय क्रियते ।
तथा वाक्ये वाक्यार्थप्रतिपादनाथापोद्धार पदानामुपवर्ण्यत इति बोद्ध

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

न्वाख्यातमित्यथ । न च वाहे त्यारम्भसामर्थ्यान्नैवमित्यन्वाख्यान-
तात्पर्यम् । एवमेकतिङ्ङिति वाक्यलक्षणस्यैवोक्तौ शास्त्रे सवच्च वाक्यस्य
टेरित्यादावपौदमेव वाक्यलक्षणमिति भ्राम्येत्त प्रतीदमपि वाक्यल-
क्षणं शास्त्रे आश्रीयत इत्यन्वाख्यानायाद्य लक्षणं समानवाक्ये इत्यत्र
एकतिङ्ङि त्येव उदाहरणेन सान्यत्राप्यस्याश्रयणं सूचितम् ।
चादिभिर्योगे इत्याद्यप्युपलक्षणम् । एतच्च

**इदमद्यापूर्वं क्रियते वाक्यसज्ञा समानवाक्याधिका-
रश्च तद्द्वेष्यम् (भा)**

यम् ॥ तत्र वाक्यादपोद्घृतानां पदानां केवलमितरपदसारूप्यमात्रं दृश्यत
इति प्रतिपादयितुमाह ।

‘वर्णान्तरसरूपस्य वयभागेषु दृश्यते ।

पदान्तरसरूपाश्च पदभागा अवस्थिता’ ॥

यथा सन्ध्यक्षरेषु भागा वर्णान्तरसरूपा दृश्यन्ते परमार्थतस्तु अथवा
पृक्तत्वान्निविभागा एव । एव वाक्ये पदान्तरसरूपा पदरूपाः भागा पद
भागा । पदे वा निरग्रे ये भागा प्रकृतिप्रत्ययरूपोऽवस्थिता इति ॥

“भागेरनर्थकैथुक्ता वृषभोदकयावका ।

अन्वयव्यतिरेकौ तु व्यवहारनिबन्धनम्’ ॥

न हि वृषभे ऋषभस्योदकयावकयोर्वाद्यावशब्दयोरर्थानुगमं काश्चि
दस्ति । अपि तु शास्त्रे पदस्य प्रकृतिप्रत्यययोरन्वयव्यतिरेकाभ्यां विना
कथमज्ञो श्रुत्याद्यते । एव च निरग्रमेव वाक्य वाचकमित्येव युक्तम् ॥

“शब्दस्य न विभागोऽस्ति कुतोऽर्थस्य भविष्यति ।

विभागैः प्रक्रियाभेदमविद्वान् प्रतिपद्यते” ॥

शब्दस्य स्फोटलक्षणस्य विभागो नास्ति । तदाप्यस्य प्रतिभावरूपस्या
र्थस्य कुतो भविष्यति । यथा निदग्गं विष्यति ।

इत्येतेन सूचितम् । इदं च द्रव्यं क्रियते तदद्वेष्यमित्यस्य
स्वरसत प्रतीतेरित्यलम् ॥

विकल्पते (भा)

इत्यस्य व्याप्नोतीत्यथ । एव च समानवाक्ये इत्यधिकारपरमे-
कतिङित्येव चात्र वाक्यपदाथ । आद्यलक्षणेनाथ दण्डो हरानेने-
त्यस्यापि वाक्यत्वान्तत्र निघातापत्ति । अथ दण्डो ऽस्तीत्यस्यापि ।
अनेनेत्येतदथपरिच्छेदद्वारा हरतिक्रियाविशेषणत्वात् पचौदनं तव
भविष्यतीत्यत्र हेतुहेतुमद्भावेनान्वयात् भवनक्रियां प्रति तस्य

“विच्छेदग्रहणेऽर्थानां प्रतिभान्वैव जायते ।

वाक्यार्थं इति तामाहुः” इति ।

तस्य पदानुरोधेन पदार्थस्यापि प्रकृतिप्रत्ययानुरोधेन भागकल्पना ।
मूठस्तु विभागेन प्रक्रियाभेदे प्रक्रियाभेदे चार्थभेदमसत्यपि प्रतिपद्यत
इति ॥

“ब्राह्मणार्थो यथा नास्ति कश्चिद्ब्राह्मणकम्बले ।

देवदत्तादयो वाक्ये तथैव स्युरनर्थका” ॥

यथा ब्राह्मणकम्बलशब्दे ब्राह्मणशब्दस्य न कश्चिदर्थो विद्यते । तथैव
देवदत्तगामभ्वाज इत्यादौ वाक्ये देवदत्तादीनां पृथगर्थो नास्तीत्यनर्थकान्येव
पदानि । अतश्च स्थितमेतत् । पदखण्ड निराकाङ्क्षमेक पदव्यतिरिक्तं वाक्यं
पदार्थव्यतिरिक्तो वाक्यार्थश्च तथैवेति ॥ यत्पुनर्मौमासकैरुच्यते । यथा पद
सङ्घात एवाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधानवशात् परस्परसम्बन्धितो वाक्यसंसर्गश्च
वाक्यार्थं इति तद्वृषयितुमाह ।

“सामान्यार्थस्तिरोभूतो न विशेषेऽवतिष्ठते ।

उपात्तस्य कुतोऽस्यागो निवृत्तं ज्ञावतिष्ठताम्” ॥

विशेषणत्वादाक्यत्वमिति भाव ॥ स चावश्यमिति वाक्यसञ्ज्ञाफलमय
दण्डो हरानेनेत्युक्तम् ॥ समानवाक्याधिकारफलमाह भाष्ये

समर्थनिघाते हीति ॥ (भा)

निघाने इत्युक्त्वा पठवे ते इत्युदाहरणमनुपपन्नमत आह

उपलक्षणमिति ॥ (कै)

कार्यं न स्यादिति । (कै)

तिष्ठति लम्बते इत्यादौ निघातो न स्यात् प्राचीना ते
इत्यादौ युष्मदाद्यादेशश्च न स्यादित्यथ ॥ ननु आख्यात सवि-

इह देवदत्त गामभ्याज श्रुत्वा दण्डेनति देवदत्तादीन्वेव पदानि वाक्यम् ।
तत्र देवदत्तपद तावद् यदि सामान्यमात्रे प्रथम वर्त्तते तत्तस्य गवादिपद
काले वाच क्रमवत्तिच्चात्तिरोधानादसत्त्वमेवेति कुत पदान्तरश्रवणकाले
तदर्थप्रतीतिरसत्त्वादेव च न पदान्तरसन्निधाने तस्य विशेषेऽवस्थानम् ।
अभ्युपगम्यापि स्मृत्यमाणापदान्तरसन्निधाने विद्यमानत्व पदस्य न विशेषेऽव
स्थान युज्यत इत्याह । उपात्तस्येति । सामान्यलक्षणस्य सकलपदार्थसाधा
रणस्यार्थस्य पूर्वमुपात्तस्य वाचत्वेन परिगृहीतस्येदानीं पदान्तरसन्निधान
त्याग कुतो युज्यते शब्दार्थसम्बन्धस्थानित्यताप्राप्ते । न च तथा मौमास
कस्याभ्युपगम इति । तदप्यभ्युपगम्योच्यते । निवृत्त इति । स्थायीभिन्नौ
ऽसौ पदान्तरसन्निधाने शब्दः क्लेदानीमवतिष्ठताम् । शब्दान्तरबोधेऽर्थे
तस्य वाचकभावविरहात् स्थिति कथं युज्यते ॥ अथोच्यते अर्थप्रतिपत्ति
दृष्टा देवदत्तेत्यादिकात् समुदायात् सा कथमपङ्गयते तत्राह

“अशब्दो यदि वाक्यार्थं पदार्थोऽपि तथा भवेत् ।

एव च सति सम्बन्धः शब्दस्यार्थेन हीयते” ॥

उक्तानीत्या शब्दा न यज्यन्ते वाचका । तदभावाच्चाशब्दो वाक्यार्थो

शेषणमिति वाक्यलक्षणं नद्यास्तिष्ठति कूले इत्यादौ नास्तीति
कथमत्र निघात इत्यत आह

नद्या इत्यादीति । (कै)

तथा च सकारकविशेषणमाख्यातमिति लक्षणेन न दोष इति
भावः । वस्तुतः^१ एकतिष्ठिति लक्षणेनात्र न दोष इति बोध्यम् ।
एव च तत्प्रकरणे समर्थपरिभाषोपस्थिते फलाभावेनैकार्थीभावसा-
मर्थग्रहणे न कश्चिद्दोष इति तात्पर्यम् ॥ अथभेदेन समासद्वयस्ये-
ष्टत्वात्कथमापत्तिरत आह

१ एकतिष्ठ । वा । २ । १ । १ ॥

यद्यभ्युपगम्यते । तदयमपरस्ते दोषः । पदार्थाऽपि पदप्रतिपाद्यो न
कश्चिदनेकव्यवृत्तित्वाद्वाच्य उच्चरितप्रध्वंसित्वाच्च वर्णानामिति पदमप्येक
नास्ति तदभावात् क पदार्थं स्यात् । इत्यमशब्दोऽवाचको वाक्यार्थ इति
वाच्यवाचकभावलक्षणं सम्बन्धं शब्दार्थयोस्तथा स्यान्मीमांसकेनेत्याह
“एव चेति” ॥

“विशेषशब्दा केषाञ्चित् सामान्यप्रतिरूपका ।

शब्दान्तराभिसम्बन्धाद्वाच्यन्ते प्रतिपत्तुषु” ॥

इह देवदत्त गामभ्याजेत्यत्र देवदत्तपदं गा वधान इत्यस्माद्विशिष्टमेव
वक्ता समुदीरित भ्रमात् तु सकलसाधारणप्रतिभाति । उत्तरकाश
गवादिपदसम्बन्धाद्विशिष्टा प्रतिपत्तिरभिव्यज्यते इति तदेव वाक्यम् ।
सकलविशेषणखण्डितश्च प्रथमतः रमेवोपक्रान्तं सखल एवार्थो वाक्यार्थ इति ।
यथा वक्ष्यति

‘पूर्वैरेवैरनुगतो यथार्थात्मा पर पर ।

राज्ञी येति । (कै)

अथविशेषे आपत्तिरिति भाव । इयमप्यापत्ति सवपचेष्विति बोध्यम् ॥ दौषमासावित्यर्थात्प्रानुपपत्तिरत आह

द्वयोरिति । (कै)

उक्तार्थे स्त्रीत्वापत्तेरयमेवाथ इति भाव ॥ ननु सङ्ख्याविवचानामपि समुदायस्यैकत्वादस्यैव प्रसङ्गो ऽत आह

समुदायस्येति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपरिभाषयेत्यथ ॥

ससग एव प्रक्रान्तस्तथाद्येध्वर्थवस्तुषु' ॥

'तेषा तु ह्यतस्त्रो वाक्यार्थं प्रतिभेद समाप्यते'

उपक्रम एव विवक्षितार्थप्रत्यायनाय विशिष्टपदोदीरणमारभत इत्याद्य एव पदे प्रत्येक वा सकलस्य वाक्यार्थस्य समाप्तिरवगन्तव्या ॥ यद्येकस्मादेव पदात् सकलवाक्यार्थप्रतीति तद्धि इतरपदवैयर्थ्यम् इत्यादि-
शङ्काह

“व्यक्तोपव्यञ्जना सिद्धिरर्थस्य प्रतिपत्तृषु”

प्रतिपत्तृषु वाक्यार्थस्य सिद्धिरवगतिव्यक्तोपव्यञ्जना । व्यक्ता उदीरिता उपव्यञ्जना अभिव्यञ्जका पदविशेषा यस्या सा तथोक्ता । अभिव्यञ्जका व्यञ्जका वाक्यार्थावगतिरिति पदान्तराया वाक्ये नास्त्येव वैयर्थ्यमित्यन्यथा भिधानप्रदशनम् । दूषणमस्याग्रे तत्र तत्राभिधास्यति । यथा “नियमार्थां श्रुतिभवेत्' इत्यादि । तथाहि यद्येकेन पदेन सकलवाक्यार्थस्याग्रेषु विशेषखचितस्यावगतिरुक्तरेषा पदाना नियमायाजुवादाय बोधारण स्यात् । न चैतद् युक्तमिति वक्ष्याम । एकस्मादेव पदात् समस्तविशेष खचितस्य वाक्यार्थस्य प्रतीतिरुत्तरेषामानर्थक्य स्यादेव । न च तस्मादेव

महाभाष्यप्रदीपौद्ध्योत ।

१११

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

अमुमेवेति । (कै)

केचित्तु द्विप्रकार समासो द्विसमास इति शाकपाथिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपिसमासे भाष्यतात्पर्यम् । एव च पात्रादित्वात् न
कल्पमित्याहुः ॥ अर्थान्तरे तस्यापीष्टत्वादित्यपि प्राप्नोतीत्यसङ्ग-
तमित्यत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

गो पूर्वमिति । (कै)

येन क्रमेण सम्बन्धस्तत्क्रमेणैव समासशास्त्रप्रवृत्तिरिति भावः ॥

युगपत्सम्बन्धमङ्गौष्ठ्यापि भाष्येणैव वेति परिहारान्तरमित्याह

वाक्यार्थप्रतीतिदृश्यते । व्यक्तोपव्यञ्जना इत्यसमाधानमेव । यत किमेक
स्नादाक्यार्थावसायोऽन्वेषामुपव्यञ्जकत्वम् । अथ समस्तेभ्य एव तेभ्य सव
द्योत्तराणि पदानि वाक्यार्थप्रतीतये उपादीयन्त एव इत्यन्विताभिधान
मसमञ्जसमेव । एकस्य वा परमदोच्चारणकाले तिरोधानादभिहितान्वय
स्याप्यसम्भव इत्यर्थभागे दूषण शब्दभागसमाश्रयणेन द्वयोरपि पक्षयो
दूषण पदानि वाक्ये तान्येव इत्यादि श्लोकद्वयेनाभिधास्यति ॥

वाक्ये त्वर्थान्तरगते सादृश्य परिकल्पने ।

केषाञ्चिद् रूढिशब्दत्व शास्त्र एवानुगम्यते ॥

वृत्तिवाक्ययो सादृश्यपरिकल्पने केषाञ्चिच्छब्दानां वाक्ये विग्रहरूपे
ऽर्थान्तरप्रतीते रूढिशब्दत्वमुच्यते यथा तैलपाथिकेति । अत्र तैल पिव
तीति वाक्यवेलाधामर्थप्रादुर्भाव । वृत्तावस्थाया तैलपाथिकेति जात्यन्तर
युक्तार्थस्य कस्य चित प्रतीति । न च तस्य तैलपानक्रिया लक्ष्यत इति रूढि
रूपतास्य उच्यते । केषाञ्चित्तु वृत्तिवाक्ययोरर्थस्य सादृश्यात् यौगिकत्वम् ।
यथा राजपुरुष इति । परिकल्पन इत्यनेन सवमेतदवयवविभागादिक

सत्यपीति ॥ (कै)

सापेक्षमुपसजनमसमथमित्यङ्गीकृत्य परिहारश्चेत् पुनरुक्तमित्यत आह

एतदुक्तमिति ॥ (कै)

महत्कष्ट श्रित इत्यचेति । (कै)

राजगवाश्वपुरुषा इत्यत्र चेत्यपि बोध्यम् ॥ न च^१ येन विधि इत्यत्र परमगार्ग्याद्येण इत्यादौ परमगार्ग्येति समासैकदेशगार्ग्य-

१ अ१ । पा१ । सू७२ ॥

शास्त्रसमय एव कल्पनामात्रम् । परमार्थतस्तु व्यवहारकाले निविभागमेवोपलभ्यत इति प्रतिपाद्यते । एतदेव 'शास्त्र एवानुगम्यते' इत्यनेन व्यक्तीकृतम् ॥

‘उपादायापि ये हेयास्तानुपायान् प्रचक्षते’ ।

शास्त्रमुपाय शब्दपरिज्ञाने । ज्ञातेषु च तेषु प्रयोजनसम्पत्तेरनुपयोग इति तस्य परित्याग ॥

‘उपायानां च नियमो नावश्यमवतिष्ठते ।

अथ कथञ्चित्पुरुष कश्चित् सम्प्रतिपद्यते’ ॥

कश्चिदाचार्य पाणिनिविरचितेन लक्षणाशास्त्रेण शब्दानधिगच्छति कश्चिदन्येनेति न नियमः । एतदेव स्पष्टीकृतमथ “कथञ्चिद्” इत्यादिना ॥ तस्मात् सन्देहस्य विभक्तस्य वार्थविशेषस्य वाक्यमेकमगममेव प्रतीतिनिबन्धनमिति यदपदार्थप्रविभागाकल्पनमसमञ्जसमेवति प्रतिपादयितुमाह

‘सोऽयमित्यभिसम्बन्धो बुद्ध्या प्रक्रम्यते यदा ।

वाक्यार्थस्य तदैकोऽपि वया प्रत्यायक कश्चित” ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

११३

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

शब्दात् प्रागुक्तिर्भाष्योक्ता ऽसङ्गता स्याद् गाग्यस्य परमसापेक्षत्वा-
दिति वाच्यम् । तत्रेकोपस्थितिविधयत्वेनेतरसाकाङ्क्षत्वरूपसापेक्षत्वा-
भावात् ।

‘सविशेषणाना वृत्तिर्न । (भा)

इत्यत्र सविशेषणत्वमप्याकाङ्क्षालभ्यविशेषणवत्त्वमेवेति न दोष ॥

विनियोग । (कै)

शास्त्रान्तरे उपस्थिति ॥

१ “सविशेषणाना वृत्तिर्न वृत्तस्य वा विशेषणं न प्रयुज्यते इति वक्त-
व्यम्” अत्रैव भाष्ये ॥

सोऽयमित्यभिसम्बन्धोऽध्यासरूपो वाक्यार्थस्य वाक्येन सह यदा वक्त्रा
प्रक्रम्यते । तदैकोऽपि वर्णो वाक्यार्थस्य वाचको भवत्येव । किं पुनरनेक
मशेषविशेषाभिधानविवक्षयोदीरित पदमिति । एवमध्यासवशाद् वाक्य
वाक्यार्थयोरभिसम्बन्धत्वाद्वाक्यार्थाभिव्यक्तौ वाक्यमपि स्फोटोत्पत्त्यभि-
व्यक्तमेवेत्युक्तं वाक्यार्थस्य “तदैकोऽपि” इत्यादि ॥ इदानीमभिहितान्वय
पक्षसमाश्रयणेन सङ्घातपक्षस्य प्रदर्शनायाह

‘केवलेन पदेनार्थो यावानेवाभिधीयते ।

वाक्यस्य तावतोऽर्थस्य तदाहुरभिधायकम् ॥

सम्बन्धे सति यत्त्वन्वदाधिक्यमुपजायते ।

वाक्यार्थमेव त प्राहुरनेकपदसश्रयम् ॥

केवल पद यस्मैवार्थस्य वाचकम् । वाक्यस्यमपि तमेवाभिधेर्धाति तत्
समुदाये पदानां परस्परान्वये पदार्थवशाद्यदाधिक्यं ससगं स वाक्यार्थं ।
उक्तं च । यदत्राधिक्यं वाक्यार्थं स इति । अनेकपदसश्रयमित्यनेन सङ्घातो

नित्यस्तुगिति । (कै)

असति पदग्रहणे ऽत्रापि समथपरिभाषोपास्यतौ प्रकृते तुम्
स्यादिति भाव ॥

ऽत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज त्वेकार्थीभावस्यैवात्र सामर्थ्यस्य ग्रहणमिति पक्षे
कुमारी क्वादयतीत्यत्रासमासे न ऽदिति ॥

अन्ये त्विति । (कै)

तुम्बिधावन्तग्रहण साक्षात्पदोद्देश्यकविधावेव समथपरिभाषा-

वाक्यमिति दशितम् ॥ वाक्यार्थस्य जातिवत् प्रत्येकपरिसमाप्ति केषाञ्चि
न्मते सख्यावत् समुदायपरिसमाप्तिरिति पक्षद्वय दशयितुमाह ।

“स त्वनेकपदस्योऽपि प्रतिभेद समाप्यते ।

जातिवत् समुदायेऽपि सख्यावत् कल्प्यते परै’ ॥

अथात्र सङ्घातपक्ष एव प्रकारान्तरेणान्विताभिधानप्रदश्रुतात् पदार्थ
एव वाक्यार्थ इति प्रक्रमितुमाह ।

‘सर्वभेदानुगुण्य तु सामान्यमपरे विदु ।

तदर्थान्तरससर्गाद् मजते भेदरूपताम्” ॥

सर्वेषां भेदानामनुगुण्य यस्मिन् तत्तथाविध सामान्य ससर्गजक्षय
माकाङ्क्षायोग्यनासन्निधानवशेन पदान्तरससर्गाभिधयतस्वरूप वाक्यार्थ ॥
सङ्घातपक्षे ससर्गी वाक्यार्थ इत्युक्तं स च पूर्वत्र जातिवत् सख्यावद् वा
पदार्थव्यतिरेकेण वाक्यार्थत्वेन कल्पित इदानीं पदार्थव्यतिरेकेणासन्नेवै
कान्तानुमेयो न समुदायो वाच्य किं तद्धि सर्वभेदानुगुण्यसामान्यरूपो
विशेषान्तरसनिधानादिशेषविश्रान्त पदार्थ एव वाक्यार्थ इति दर्शयितु
माह ।

(अ २। पा १। आ १) (समर्थं पदविधि । २। १। १।)

प्रवृत्तिरित्यथबोधनद्वारा प्रकृते तत्प्रवृत्तिबाधनाथमिति भाव ।
एवमन्यत्रापि पदान्तग्रहणेषूह्यम् ॥

कर्मसाधन इति । (कै)

भावसाधने तु समासाद्यसङ्ग्रह स्यात् तद्विधिभि पदकमक-
विधानाभावादित्याहुः ॥ नन्वसमर्थाना समासनिवृत्तिरेव तत्फल-
मत आह

तचेति । (कै)

कार्यानुमेय सम्बन्धो रूप तस्य न दृश्यते ।

असत्त्वभूतमत्यन्तमतस्त प्रति जानते ॥

कार्येण पदार्थाना विशेषविश्रान्तिलक्षणानुमीयत इति कार्यानु-
मेय । इदं तदिति तु रूप तस्य न दृश्यते । अत एवासत्त्वभूत पदार्थव्यति-
रेकेण सत्त्वं नास्ति यस्य तमेव भूतमाचार्या प्रतिजानते ॥

‘नियत साधने साध्य क्रिया नियतसाधना ।

स सन्निधानमात्रेण नियम सन प्रकाशते’ ॥

साध्य साधन च परस्पर नियतमेव केवलसाकाङ्क्षावशादितरपदार्थ-
सन्निधाने सति नियम सन्नेव प्रकाशत इत्याह्निसपदान्तराणि पदान्येव
वाक्यम् । पदार्थाश्च वाक्यार्थ इत्यव्यतिरिक्त सघातपक्षोऽयम् ॥

गुणभावेन साकाङ्क्ष तत्र नाम प्रवृत्तते ।

साध्यत्वेन निमित्तानि क्रियापदमपेक्षते’ ॥

नाम कारकपद क्रियाया गुणगुण सत्पदान्तरमाकाङ्क्षति । क्रियापद-
तु प्रधानभावेनावस्थित कारकपदान्यपेक्षते इति ॥ क्रमो वाक्यमित्युद्दिष्ट
क्रमपक्ष व्याख्यातुमाह

‘सन्त एव विशेषा ये पदार्थेष व्यवस्थिता ।

न हि समासनिष्ठसामर्थ्यबोधकेन स निवृत्तयितुं शक्य इति भावः ॥ ननु तस्य साधुत्वनिवृत्तिरेव तत्फलमत आह

खल्लक्षणान्तरेणेति । (कै)

न च तल्लक्षणैः प्राप्तसाधुत्वस्य समासादेश्लोकसिद्धसामर्थ्याभाव-
वतो ऽसाधुत्वमनेन बोध्यत इति न दोष इति वाच्यम् । प्रका-
रान्तरेणैव सायक्यसम्भवेन जातस्यासाधुत्वसम्पादनापेक्षया समासा-
द्यप्राप्त्युपपादनस्यैवोचितत्वादिति भावः ॥

उपचारादिति । (कै)

ते क्रमादनुगम्यन्ते न वाक्यमभिधायकम्” ॥

पदार्थेषु देवदत्तादिपदवाक्येषु गोकमिकायामभ्याजक्रियाया देवदत्त
पदार्थस्य कर्तृत्व गोपदार्थस्य देवदत्तकर्तृकाया कमन्त्वमित्यादयो विशेषा
सन्त एव पदेभ्यः क्रमेण प्रतितेभ्योऽवगम्यन्त इति क्रम एव वाक्य न वाक्य
मभिधायकमित्यनेन क्रमव्यतिरेकेण शब्दात्मक न वाक्यमभिधायकमस्ती
त्युच्यते ॥

“क्रमो हि धमकालस्य तेन वाक्यं न विद्यते”

‘ये च सम्भविनो भेदा पदार्थेष्वविभाविता ।

ते सन्निधाने व्यज्यन्ते न तु वर्णेष्वयं क्रमः” ॥

पदाथेषु ये भेदा पूर्वाक्ता सन्ति ते केवलेष्वविभाविता सन्त
क्रमवत् पदार्थान्तरसन्निधानेऽभिव्यज्यन्त इति दृशनात् क्रम एव वाक्य
मिति पदक्रमो वाक्यसुक्ताम् । वयःक्रमस्तु न तथा इत्युक्तम् न तु वर्णेष्वयं
क्रम इति ॥

‘वर्णानां च पदानां च क्रममात्रनिवेशिनो ।

पदाख्या वाक्यसंज्ञा च’ ॥

लोके गौणानामपि माधुलदशनादिति भाव ॥

गुणेधिति ।

ननु पदोद्देशेन विधीयमानस्य समर्थेषु नियमनाथ इदं शास्त्र-
मिति ग्रह समाह्वीं तिवदुद्देश्यगततया सङ्घाथा अविवचैव स्यादिति
चेन्न । यूपाम्बिनन्ति अग्नीनादधीतेति वदुद्देश्यत्वेऽपि एकवचनेनैव
प्रयोगोपपत्तौ बङ्गवचनकरणेन बङ्गत्वसङ्घाविवचेति तात्पर्यम् ।
मूले तु सङ्घाविवचामात्रे दृष्टान्त उक्त इति ध्येयम्^१ एवमपि
लोकयोः प्राप्नोतीत्युत्तर भाष्ये शब्दसंस्काराथमेव बङ्गत्वविवचया
कृतं बङ्गवचनं तच्च कार्यान्वयितयाऽविवक्षितमिति समाधान
चुटितम् । अन्यथा

१ अत्रैव भाष्ये ॥

वयक्राम पदमुच्यतां नाम । वाक्यसंज्ञापदक्रम एव युक्ता तद्यार्थ-
प्रतीति दशनात् ॥ क्राम एव शब्दो न वयपदे इत्युक्तमुपसहस्रमाह

“शब्दत्व नेष्यते तयो ” ।

तयोवयपदयोः शब्दत्व ओत्रेन्द्रियग्रह्यत्वेऽपि वाचकत्वलक्षणा नेष्यते
अपि तु क्रमस्यैव ॥ पदक्रमस्य शब्दत्व वाक्यार्थेनार्थवत्तायाम् । वाक्यार्थ
भागैस्तु पदानामर्थवत्त्वम् । एव वयक्रामस्यापि शब्दत्व पदार्थेनार्थवत्
तदर्थवता वर्णानां किं नाङ्गीक्रियत इत्याह ।

‘समानेऽपि तु शब्दत्वे दृष्टं सप्रत्यय पदात् ।

प्रतिवर्णं त्वसौ नास्ति पदस्यार्थमतो विदुः ॥

इदानीं सङ्घात क्रमस्तथैकोनवयवस्य शब्द स्फोटात्मेति व्याख्यातानि
त्रीणि वाक्यलक्षणानि श्लोकत्रयेणोपसहरति । तत्र सङ्घातपदसुपसहस्रं
तावदाह ।

“एकशेषनिर्देशाद्वा” (वा)

इति वा शब्दासङ्गति ॥

षट्प्रभृतीनामिति । (कै)

१कपिञ्जलाधिकरणन्यायानाश्रयणात् ॥

आश्रितसंख्येति । (कै)

अन्यथैकवचनान्तानामेव षष्ठा पदानामेकशेष इत स्यादिति भाव । एव चैकमेवेदमेकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टानर्थानुपस्थापयतीति तात्पर्यम् ॥ ननु पदविधिरिति समास । तत्र विशेषामवगमात्पदात्पदे इति असङ्गतमत आह

सर्वमिति । (कै)

१ पूर्वमीमांसा—अर्द्ध । पा १ । सू ५१ ॥

‘यथा सावयवा वर्णा विना वाद्येन केन चित ।

अर्थवन्त समुदिता वाक्यमप्येवमिष्यते’ ॥

वर्णानां समुदायार्थवत्त्वे केवलानामनर्थकत्व यथा तथा पदानां केवलानामर्थासम्भवात् तत समुदाय एव वाक्यमिति ॥ व्याख्यातक्रम पक्षमप्युपसङ्कर्तुमाह ।

“अनर्थकान्युपायत्वात् पदार्थेनार्थवन्ति वा ।

क्रमेणोच्चरितान्याहुर्वाक्यार्थं भिन्नलक्षणम् ॥

पदानि केवलान्यनर्थकानि केषा चिन्मते स्वार्थेनार्थवन्ति क्रमेणोच्चरितानि वाक्यम् । तथाविधाद्वाक्याद्वाक्याथ भिन्नलक्षणं व्यतिरिक्तस्वरूपससर्गात्मकं विशिष्टमेव वा स सकलान्निराकाङ्क्षविशेषावस्थितपदार्थस्वरूपमेव व्यतिरिक्तमवगम्यत इति ॥

अन्यथा राजपुरुषादिवत्सङ्ख्याविशेषस्थाप्यनवगति स्यादिति पूर्वोक्तमथनुपपन्न स्यादिति पदविधिरिति त्यक्त्वा पदानामित्यपि वाचनिकमिति भाव ॥ १ तिङ्ङितिङ् इति निघातादिप्रकरणेऽपि समथपरिभाषोपतिष्ठत इति मतेनेदम् । तद्धितविधौ प्रातिपदिकादित्यस्योपलक्षणमेतत्सप्तमीसमासफलं तद्धितार्थोत्तरपदेति समथविधयश्चेति । सूत्रे जात्यभिप्रायेणैकवचन सूत्रे समथ इत्यस्य भिन्नपदत्वात् १ प्राकपाथिवादिवदुत्तरपदलोपासम्भवादाह

१ अ० । पा१ । सू२० ॥

२ अ० । पा१ । सू५१ ॥

३ वर्णोर्वर्णेन (२ । १ । ६६) एतत् सूत्रस्थवाचिकम् ॥

‘ नित्वे समुदायाभा जातेर्वा परिकल्पने ।

एकस्यैवार्थतामाहुर्वर्णस्यैवाव्यभिचारिणीम्” ॥

तदेव सङ्घातादीनि षीणि वाक्यलक्षणानि व्याख्यातानि आख्यात वाक्यम् इति व्याख्यास्यति । एषा च मध्यादिति सूत्रकाराभिप्रायमनु स्तथाखण्डपक्ष एव वाक्यवाक्यार्थयोरभ्युपगम्यत इति प्रदर्शितम् । इदानीं भाष्यकाराभिप्रायेणापि स एवाभ्युपगन्तव्य इत्युपक्रम्यते । तथा च भाष्ये ‘ न लक्षण्येन पदकारा अनुवर्त्या पदकारैर्नाम लक्षणमनुवच्यम् ’ । तथा । यथा लक्षणमप्रयुक्तं ’ इति । अत्र यदि पदाना सत्यता स्यात् तदा तेषा स्वत एव सिद्धत्वात् पदानि कुर्वन्तीति पदकारा इत्येतदसङ्गतं स्यात् । लक्षण्येन च तदनुवर्त्तनं वस्तुसत्त्वात्तेषा पदकारैर्नाम लक्षणमनुवच्यमित्यप्यसङ्गतम् । तथाऽप्रयुक्तपदविषये पदाना सत्यत्वात् तत्प्रविभागोऽपि न सिद्ध इति । यथा लक्षण्येन लक्षणानुसारेण पदकरणमप्रयुक्तमित्येतदनुप

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

गतार्थेति ॥ (कै)

सम्बन्धेति । (कै)

विधिशब्दस्य कमसाधनत्वाद् शेषषष्ठ्यन्तेन समास इति भाव ॥

अन्तर्भवतीति । (कै)

सवस्यापि विभक्तयस्य सम्बन्धत्वानपाद्यादित्यथ ॥ नन्वेवमपि
लक्षणासनङ्गीकृत्य स्पष्टप्रतिपत्तये षष्ठ्योचितेत्यतो भाष्ये उक्तम् ।

यादृच्छिकीति ॥ (भा)

तदभिप्रायमाह

पन्नमेव । आह चैव भाष्यकार । तस्मान्मन्यामहे पदान्यसत्यानि एक
मभिन्नस्वभावक वाक्यम् । तदबुधबोधनाय पदविभाग कल्पित इति ॥

अभेदपूर्वका भेदा कल्पिता वाक्यवादिभिः ।

यत एव सूत्रकारस्य भाष्यकारस्य चाखण्डपक्षोऽभिरुचित । तस्माद्
वाक्यवादिभि स्तोटावादिभि अभेदकल्पनमाश्रितम् । काल्पनिक पदवादो
अस्युपगत इत्यर्थ ॥

“भेदपूर्वानभेदास्तु मन्यन्ते पददशिनः ।

भेदप्रतिभासपूर्वकानभेदान स्वाभिमतान पददशिन पदमेव सत्य ये
मन्यन्ते तेह्येकमखण्ड वाक्य नाम काल्पनिकमाह ॥

“विज्ञातार्थपद यच्च तदर्धे प्रलिपादिते ।

पिकादि यदविज्ञात तत किमियनुयुज्यते ॥

वनात् पिक अनीयतामियुक्ते वनादानीयतामिति पदद्वय विज्ञातार्थ
तदर्धे चावगते क पिक इति कस्य चिन्नागरिकस्य प्रश्नो नोपपद्यते
किल । वनादित्याद्यखण्डमेव निरस्तपदविभाग वाक्यमनशमेव वाचक वैया
करणास्य मतम् । अत किम पिकपदार्थं पृथगविज्ञातः कश्चिदस्ति । तद

भेदेति । (कै)

लक्षणया ऽभेदविवक्षा अन्यथा भेदविवक्षेत्यथ । सर्वविभक्तौनां
धौगपद्येन प्रयोगासम्भवादिति भावः ॥

प्रतिपन्ना । (कै)

सर्वशब्दवाच्यत्वेन गृहीतवन्तः । अत्र द्रव्यशब्देन प्रवृत्तिनिमित्ता
त्ताश्रय उच्यते । अत एव रूपादिशब्दसग्रहः ॥

आकृतिमिति । (कै)

आकृतिशब्देन प्रवृत्तिनिमित्तमुच्यते ॥ नन्वेव भाष्ये कथमथ
हि गुण इत्युक्तमत आह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

विज्ञातपिकपदार्थानुयोगो नोपपद्यते । अस्ति च तदर्थे कस्य चित् सन्देहः
इति पृथगेवार्थवन्ति पदानि विज्ञातानि वाक्यम इत्येव वक्तुं युक्तम् इति ।

“वाक्यं तदपि मन्यन्ते यत्पदं चरितक्रियम्” ।

सन्ति वाक्येषु वाक्यैकदेशाः प्रसिद्ध्यादिना वाक्यार्थप्रत्यायका इति
तदप्येकपदं वाक्यमेव । यस्मात् ततः चरितक्रियमिति चरिता गभीरता
आख्यातक्रिया यस्य तद्गभीरतक्रियापदं नामपदं वाक्यं प्रयुज्यते चरित
क्रियापदादस्मादथावगतिनिराकाङ्क्षोपजायमाना दृश्यत इति पदमात्रस्यैवात्र
वाक्यत्वम् ॥

“आख्यातशब्दे नियत साधनं यत्र गम्यते ।

तदप्येकं समासार्थं वाक्यमित्यभिधीयते” ॥

यथा वषतीत्युक्ते देवो जलमिति कर्तृकर्माक्षेपात् परिपूर्णार्थत्वे

ससर्गभेदक इति । (कै)

ससर्गिण इतरभेदानुमापकमित्यथ ॥

सव्यापारमिति । (कै)

स्वविषयशक्तिग्रहेण स्थाश्रयोपस्थापकत्वरूपव्यापारवदित्यथ ।
स्वावच्छिन्नत्वेन सकलव्यक्त्युपस्थापकत्वव्यापारवदित्यर्थो वा ॥

इत्येताभ्यामिति । (कै)

पदद्वयेन शुद्धद्रव्यविशेषस्थोपस्थितिरित्यथ ॥

भेदाधिष्ठानस्येति । (कै)

अन्यथा घटोघट इत्यपि स्यादिति भावः ॥ पदार्थानां परस्पर
विशेष्यविशेषणभावरूपससर्गं एव हि सामर्थ्यमिति तात्पर्यम् ॥

वसति देवो जलमिति यथा वाक्यम एव तदप्येक पद समासाथ परिपूर्णार्थं
वाक्यमेवाभिधीयते । इत्यजम् । एतत्सर्वं वाक्यपदीये विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

यावता क्रियाया उपकार प्रकाश्यते तावत वक्तव्यत्वात् वाक्यम् इत्य
च्यते । तेनाभिधीयते 'अर्थैकत्वात् एक वाक्यम्' (२ । १ । ४६ । मीमा
स्रः) । तस्माद् एकार्थं पदसमूहो वाक्यम् ॥

'अन्यतोऽवगतेऽर्थे हि लोके वाक्यं प्रवक्तते ।

तत्रैकार्थत्वविज्ञानात् सुखबोधैकवाक्यता' ॥

लौकिकानां हि वाक्यानां प्रमाणांतरेष्वर्थस्यैकत्वं सावधायक्ये ।
तत्र प्रसिद्धेन हेतुना शक्यमेकवाक्यत्वमवगन्तुम् । वैदिकानां पुनर्याग्य
प्रमाणागम्यत्वात् प्राग्वाक्यत्वात् तदेकत्वाज्ञानादज्ञानेऽर्थे तदेकत्वसिद्धिं
ग्राह्येति तल्लक्ष्यानुपपत्तेरर्थापत्त्या विपर्येत जलस्य अशुभ्यम् । वाक्यैकत्वा

एकव्यक्तिगतमिति । (कै)

तत्तद्विशेषणवैशिष्ट्येन भेदान्तयोर्विशेष्यविशेषणभावलक्षणसमर्गो-
ऽस्तीति भाव । विशेषणत्वादिसम्बन्धनियतमेवेत्यत्र तु न मान-
मिति तात्पर्यम् ॥

उपकारेति । (कै)

विशेष्यविशेषणभावेनान्वयरूपोपकारेत्यर्थ । अन्यथा देवदत्ता-
श्चयोरपि कमधारयप्रयोजक सामर्थ्यं स्यादिति भाव ॥

भेदकार्यम् । (कै)

परस्पर विशेषणविशेष्यभावरूपम् ॥

द्रव्यस्येति । (कै)

दर्थैकत्वमिति । यथैव हि धर्मिणा वाक्येन धर्म्यन्तरमर्थः प्रतिपाद्यते ।
तथैकवाक्यधर्मैकत्वेनार्थैकत्वम् । आह च ।

‘नित्यवाक्याधिगम्यत्वाद्यथा वाक्य प्रवृत्तते ।

वेदार्थस्तदसिद्धेस्त न वाक्यस्यार्थवप्रत्यता’ ॥

अत्राभिधीयते । वेदव्याख्याने प्रवृत्तस्य जैमिने क प्रसङ्गो
लौकिकवाक्यलक्षणाभिधाने । वैदिकवाक्यलक्षणास्यापि भेदलक्षणे क
प्रस्ताव । किमर्थं प्रमाणाक्षरं एव नोक्तम् । एकशब्दश्च न वक्तव्योऽर्थैक
त्वाद्वाक्यमित्येतावतैव सिद्धत्वात् (‘अर्थैकत्वादेक वाक्यम् इत्यत्र) । कथं
मन्वाधिकारे तदसम्बद्धोऽर्थोऽभिधीयते । भाष्यकृतश्च (श्रवरस्वामी)
प्रसिद्धपठितेषु यजुष इत्युपन्यास प्रमाणावानपि विनाकारणेन अति
क्रान्तः । किं च ।

एव च स्मर्यमाणगुणकृतभेदमादाय विशेषणविशेष्यभाव इत्य-
भिमान ॥ नन्वभ्यन्तरत्वेभिधीयमानोऽपि स्यादत आह

अनभिधीयेति । (कै)

सन्निधिना स्युतिमाहेण ॥

शब्देनेति । (कै)

वृत्त्यभावादभ्यन्तरस्यापि तस्य विशेष्यविशेषणभावेन प्रतीति-
प्रयोजकता नेत्यय । अय भाव । द्रव्येण नित्यसम्बन्धिनो
वक्ष्यो गुणा नहि सर्वेषां सवदा स्मरणमनुभूयते इति शब्दजन्यो-
पस्थिति विना भेदकत्व वक्तुमशक्यमिति भाव ॥

यद्यवाच्यस्येति । (कै)

यजुर्भेदश्च सुहृत्तद्वाक्यैकत्वस्य लक्षणम् ।

मन्त्रब्राह्मणलोकेश वक्तव्यं क्वोपयुज्यते ॥

ऋक्सामयोस्तावत् परिभाषा प्रयोगसमर्थं प्रसिद्धमिति न कश्चि
द्वाक्यलक्षणादेकवाक्यतालक्षणाद्वोपकारो भवति । तथा ब्राह्मणे अग्नि
होत्रादिवाक्यैः साध्यसाधनेति कतव्यतावत्या भावनाया नियुक्तिसु पुरुषेष
एकानेकवाक्यज्ञानं क्वोपयुज्यते ॥ नन्वयमुपयोग एकवाक्यतालक्षणज्ञो
वाक्यभेदं परिहृष्यति । नाथमुपयोग । कुत ।

‘वाक्यभेदो ह्यसामर्थ्यं शब्दावृत्त्यादिदोषत ।

एकानात्वविज्ञाननिरपेक्षोऽवधायते” ॥

पदतदेकदेशतत्समूहावृत्तिप्रसङ्गात्मकस्त्वद्भिभागलक्षणी वा वाक्यैक
त्वानात्वज्ञाननिरपेक्षैरेव दोषत्वेनावधाय्यते । विभागलक्षणे गम्यमान
सम्बन्धपरित्यागोऽनेकादृष्टकल्पना च दोषः इतरत्रावृत्तेरवेदत्वादप्रामाण्यम्

गुणवादेऽपि द्रव्यस्यावाच्यत्वेन तद्वारक सामर्थ्यं वक्तुं न शक्यमिति भावः ॥

अथावाच्यस्येति । (कै)

एव रीत्या द्रव्यवादिनः प्रवृत्तिनिमित्तमपि उपकारक भविष्यतीति भावः ॥ द्रव्यवादे गुणस्यावाच्यत्व नाम शक्त्यविषयत्वम् । शक्यतावच्छेदके शक्त्यभावात् गुणवादे द्रव्यमप्येवमिति तात्पर्यम् । भाष्ये

प्रतिजानीते इति (भा)

समानाधिकरणयोः समासमिति शेषः ॥

न प्रतिजानीत इति । (भा)

इति नैकवाक्यलक्षणोऽर्थः । पौरुषेयवाक्ये तु लक्षणातिरिक्तस्य लोकास्य व्यवहारसिद्धेरत्यन्तानौपयिकत्वम् । यदि चार्थैकत्वेन वाक्यैकत्वमवधारयते वाक्यस्यार्थप्रत्यायनार्थत्वात् ततः स्वरूपैकत्वज्ञानोत्तरं कालभाविना किं वाक्यैकत्वज्ञानेन । वक्तव्या च परप्रत्यायनार्थी वाक्यप्रयोगा इति नात्मार्थं लक्षणाज्ञानापेक्षा । श्रोतव्या पुनरत्यन्तानवगतेऽर्थे प्रवर्तमानं पुरुषवाक्यमपि न वेदवाक्याद् भिद्यते । अत्रगतां त्वनुवादत्वादानादृत्यमेवेति नैकानेकज्ञानमपेक्ष्यते । किमर्थं च वैदिकानां लक्षणं नोक्तम् । यदि त्वर्थापत्योक्तमेवेति तन्न । श्रुत्यातल्लक्षणमभिधायार्थापत्या लौकिकवाक्यसिद्धिराश्रयितव्या । न चार्थापत्तिः सम्भवति । न ह्येतल्लौकिकवाक्यलक्षणज्ञानमीदृशेन वैदिकवाक्यलक्षणेन विना नोपपद्यते । न चैतस्यापि वाक्यलक्षणतासिद्ध्या । वाक्यैकत्ववर्गेनार्थैकत्वलक्षणार्थापत्त्युपन्यासात् । अपि च कदाचिद् वैदिकानामप्येतल्लक्षणम् । अथ नृविप्रकृष्टं वा किञ्चिद्देवित्याशङ्कितत्वात् नियो

१२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

प्रतिजानीत एवेत्यथ ॥ इतर एवमाश्रयमजानान प्रतिद्वन्दी-
मात्रान्नाथसिद्धिरित्याह

एवमनयोरिति ॥ (भा)

असामर्थ्यात्समाशाभावनिश्चय एवेत्याश्रयेनाह

क्व चेति ॥ (कै)

समानाधिकरणेनेति ॥ (भा)

विशेषण विशेष्येण समानाधिकरणेनेतीत्यथ । सर्वसाम्ये भेद-
निबन्धनविशेषणविशेष्यभाव ॥ समानाधिकरण्य च सर्वथा दुरुप-
पादमित्यत आह

अभिधेय यस्येति । (कै)

वाच्यपर्यायोऽधिकरणशब्द इत्यथ ॥

गतोऽर्थाप्रतिः । न च परिसङ्ख्या । सामान्यविशेषभेदानुपादानात् । यदि
हि सामान्येनेदं लक्ष्यं क्वचिदभिधाय पुन केवलपर्यौषधेय सम्बन्धमुच्यते
तत परिसङ्ख्यावशेन वैदिकानामिदं तावन्न भवतीत्येतावन्मात्रं गम्येत ।
न तु लक्ष्यविशेषोऽनेकोपपन्नवात । एवमपि हि विषय्यकल्पनं सम्भवति ।
अर्थानेकत्वाद् एकं वाक्यं निराकाङ्क्षा चेद्विभागे स्थादिति । अथवा अर्थैक-
त्वान्नावाक्यत्वम इति । तस्मादकल्पनेयम् । किं च ।

‘कथं चार्थानपेक्षत्वे वाक्यैकत्व प्रसिद्धयति ।

न हि वयस्वरूपेण ज्ञातेनैतन्निश्चयते’ ॥

वाक्यैकत्वाच्चार्यैकत्वेऽवधार्यमाणोऽवश्यमर्थनिरपेक्ष वाक्यैकत्वमवगन्त-
व्यम् । न च तस्यावधिलेन क्विञ्चित् पश्याम वयाश्रय वयासहस्र वा ॥
तथा हि

महाभाष्यप्रदीपोदयात् ।

१२७

(अ २ । पा १ । श्वा १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

वाच्य चेति । (कै)

प्रवृत्तिनिमित्ताश्रयभूतमित्यथ । विशेषणत्वमिति । परिच्छेद-
कत्वमित्यथ । १ विशेषण विशेष्येणेति सूत्रे परिच्छेदपरिच्छेद-
कभाव एव विशेषणविशेष्यभाव इत्यभिमान ॥ एव जातीयका-
नामिति भाष्यस्य पर्यायाणामित्यथस्तदाह

युगपदिति ॥ (कै)

सामर्थ्याभावाच्चेति । (कै)

भेदनिबन्धनविशेषणविशेष्यभावरूपस्य तन्मूलैकार्थीभावरूपस्य च
सामर्थ्यस्याभावादित्यथ । विषयतारूपविशेषणत्वाद्येव तत्र निविष्ट-
मिति भाव ॥ भाष्ये

प्रत्ययेन वोत्पत्तव्यमिति । (भा)

पर्यायाणा सहयोगे आकाङ्क्षाविरहात् बोधेन न भवितव्यमि-
त्यथ । प्रत्ययशब्दो ज्ञानपर इति बोध्यम् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५७ ॥

‘ अज्ञातार्थेषु वर्णेषु बहुवाक्यैकवृत्तिषु ।

न कदाचिन्मतिदृष्टा वाक्येयत्वावधारणे ॥

तस्मात् पदेषु यावत्सु श्रयमाणेषु दृश्यते ।

विस्पष्टमैक्यमर्थस्य तावतामेकवाक्यता” ॥

लोकामन्त्रब्राह्मणेष्वभ्यभिचार्यैतदेव वाक्यलक्षणात्मिति स्थितम् । यत्त
न प्राग्वाक्यादर्थतदेकत्वावधारणमस्तीति । अत्र ब्रूम

‘ पदार्थै पदविज्ञानैर्वाक्यार्थं प्रतिपाद्यते ।

लोकसिद्धैर्न तन्नास्ति वाक्यैकत्वनिमित्तात्’ ॥

शिष्टेति । (कै)

तथा चाविगीत साधुत्व भाष्यस्यतद्विशब्देन सूचितम् ॥

उपाधीति । (कै)

कमरूपाथसाम्येऽपि शक्यत्वाद्ब्रह्मरूपोपाधिभेदादित्यथ । सृष्ट्य-
भरणीयवदेव वीरपुरुषादिरप्युदाहरणमिति भावः ॥

यदि सति भेदे इति । (कै)

अथ पूर्वपक्षोऽधिकरणशब्दस्य पदाथपरत्वमाश्रित्य तत्पक्षेऽपि-
शब्दो नान्यपदाथ । किं तद्धय एव तथा च समानमधिकरण
पदार्था यस्याअथत्वेनाधेयत्वेन वा समानाधिकरणस्ततस्तदाचके
लक्षणेत्याशयेन अत एव न वक्ष्यमाणतृतीयसमाधानासङ्गतिरि-
त्याहुः ॥

यदि हि वाक्य पदवद् वाचक भवेत् । ततस्तदेकत्वानेकत्वानुवर्तिना
वाक्यार्थस्याभ्युपगम्येत कदाचित् । यदा तु पृथग्भूतैरेव पदैरतरेतरनिर-
पेक्षै स्त्रेषु पदार्थेषूक्तेषु तत्त्वसर्गादेव पदव्यापारानपेक्षो वाक्यार्थप्रत्ययो
भवति । तद्वशेन च तावन्तिपदानि एक वाक्यमित्यवधायत । न तदा
वाक्यतदेकत्वयोर्व्यापारः प्रश्लाम । तस्मादविरोधः ॥

‘भावनैव च वाक्यार्थं स्वकारकविशेषिता ।

तस्याश्च ज्ञायते नित्य भेदः शब्दान्तरादिभिः” ॥

यस्मिन् पदसमूहे शब्दान्तरादिभिन्न भावनान्तर प्रतिपद्यते तस्यै
कवाक्यत्व भावनान्तरापेक्षया तु नानात्वम् । तच्चैतद्बुभयमप्यन्यत एव ज्ञायत
इति अग्निमित्त वाक्यैकत्वमर्थैकत्वस्य । तस्माद्यथा भाष्यमेव व्याख्यातव्यम् ।
भेदलक्षणे मन्त्रप्रस्तावे च तद्भेदस्तावद् ऋग्यजु सामात्मकोऽभिहितस्त

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१२६

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।)

अनभिधीयमानमपीति । (कै)

आक्षिप्तमित्यथ ॥ शक्तिग्रहाविषय इत्यर्थो वा ॥

समास प्राप्नोतीति । (कै)

कमधारय इत्यथ ॥ भाष्ये

कश्चिच्चविशेष इति । (भा)

दृशनीयत्व मातृत्व चेत्यथ ॥

सत्तान्यत्वे इति । (कै)

पदाथवाचिभावशब्देन न कमधारय किं त्वाथवाचकेन भाव-
शब्देन षष्ठीतत्पुरुष इति भाव ॥ भाष्ये

न क्वचिदिति । (भा)

तथो केवलान्वयित्वादिति भाव ॥

व्यभिचाराभावादिति । (कै)

एव समानाधिकरणपदव्यावर्त्याल्लभ इति भाव ॥

नासौ समानत्वेनेति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वेनेत्यथ ॥

दवान्तरभेदाकाङ्क्षायां क्स्वामानामर्थेऽसिद्धे भेदे लक्षणा न क्रियते ।
यजुषा तु प्रसिद्धपठितत्वान्न लक्षणाद्विना भेदज्ञानमित्यारभ्यते । ननु भिन्न
प्रतीकविनियोगात् तद्भेदं सेत्स्यतीति । न तावत् सर्वेषामेव ब्राह्मण्ये
विनियोगोऽस्ति । न चोत्तरादि पूर्वान्तलक्षणाभित्येतद्भेदवचनम् । न्यायेन
तु सूत्रकारैरेवात्मैयब्राह्मणविनियोगेऽप्येतदुक्तमिति न्यायस्य लक्षणा

(समर्थ परविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

समानत्वमिति । (कै)

समानव्यवहारनिमित्तत्वमभ्युपगम्येत्यथ ॥

अभिधेयवाचीति । (कै)

अभिधेयत्ववदाच्याभिधेयशब्देन पदाथमात्रमुच्यते ॥

द्रव्यवाचीति । (कै)

समानशब्दस्यैकत्ववदाची सूत्रे

अभिधेयस्य त्विति । (कै)

वाच्यस्य त्वित्यथ । तच्च धर्मो वा द्रव्य वेत्यन्यत । तस्य च सत्तया समानत्वमस्यैव तत्पक्षे समानशब्दो नैकपर्याय इति भाव ॥ पुन पूर्वपक्षयति प्रकारान्तरेण । भाष्ये

एवमपीदमिति ॥ (कै)

कर्मादिर्धात्वभिहितत्वाभावादाह

धातुसहचरित इति । (कै)

१ 'द्वुक्रमोरिति' सूत्रस्थभाष्यरीत्या तिङां कर्मादिद्योतकत्वे तु यथाश्रुतमेव भाष्य सम्यक् एव च वीर पचनि त्यादौ वक्ष्यमा-

१ अ ७ । पा २ । सू ३६ ॥

मुच्यते । तत्रावयवव्युत्पत्तिवलेनाह यावतेज्यते इति । स्वमन्त्रागामनेन यजेतेति हि प्रथम प्रकरणात्मानानुमितवाक्यविनिर्गो भवति । तत्र साक्षाद्यागसम्बन्धासम्भवात् तदुपकारिप्रकाशनेन तैरिह भवतीति कक्ष्यते । केनोच्यते ।

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

णदोषग्रङ्गैव नेति बोध्यम् ॥ ननु वीरपुरुषादन्यत्र कथमित्यत्र
आह

वचनेति । (कै)

समानाधिकरणसमासप्रकरणे एतद्वचनाप्रवृत्तिर्ज्ञाप्यत इत्यथ ॥
ननु वीर पचन्नि त्यादौ धात्वविहिते चारिताथ्यात्कथं ज्ञापक-
त्वमत आह

वीर इति । (कै)

वङ्गल्लग्नहणस्याप्यनभिधानमूलकत्वादनभिधानादित्येव सारम् ॥
वार्त्तिकपाठे एकस्यैव वाक्यस्य दग्नेन कथमुपसंख्यानं तन्निषेधे च
तात्पर्यमत आह

भाष्यकारस्त्विति ॥ (कै)

वाक्यभेदेनेति । (कै)

आवृत्त्येत्यथ ॥ आख्यातपदस्य तिङन्ते प्रसिद्धेराह

आख्यातेति । (कै)

क्रियाबोधकत्वसाम्येन गौण्या वृत्त्येत्यथ ॥

“धावता पदसङ्घेन स्मर्यते यागसाधनम् ।

तावद्यथुश्च वाक्यञ्च वक्तव्यत्वनिरूप्यते” ।

वचनार्हं हि वाक्यम् । कार्ये समर्थं च तदर्थं भवति न न्यूनमधिकं
वा तावतैव चेज्यते । तत्तु कीदृशम् इति “एकार्थं साक्षाद्भावयव च”
इति लक्ष्यम् । ईदृशं चेद् एकं यजुयव ततोऽधिकं तद् वाक्यान्तरं यजु

असामर्थ्यं मन्यते इति । (कै)

साक्षादन्वयाभावेनेत्यथ ॥ भाष्ये

सुराजातिराजेति । (भा)

दुष्कूल आकडार इत्यादेरप्युपलक्षणम् एतेन प्रादय इति
बहुवचन ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

वृत्तिसूत्रेति । (भा)

वात्तिकेष्वपि सूत्रलक्षणसत्त्वेनापत्त्वेन च सूत्रत्वमभ्युपगम्य पाणि-
निसूत्राणां वृत्तिसङ्गावादात्वात्तिकानां तदभावाच्च तथोर्वैषम्यबोधना-
येदम् । वृत्तियुक्तं सूत्रं वृत्तिसूत्रमित्यथ । क्वचित्तु वृत्ति सूत्रेति
पाठः । तदा सूत्रप्रामाण्याद्वृत्तिरिति न ब्रूम किं तद्दि वात्तिक-
प्रामाण्यादितीत्यथ । यथा १ अनेकमन्वपदार्थं इति शास्त्रव-
त्साहज्जप्रीहावन्यपदाथान्तर्भावस्तथा 'प्रकृते क्तार्थं इति वात्तिकव-
त्सात्तदर्थान्तर्भाव इति भावः ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके 'वृत्ति सूत्र इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ २ । पा २ । सू २४ ॥

रन्तरं च इत्युक्तं भवति । एव सर्वत्र पुरस्तात् परस्ताद्वा यकार्यत्वसमर्थं
पदपरिग्रह्यादसमर्थविमोकेन च भिन्नानि यजुषि कथ्यन्ते । तेनैकवाक्य-
सङ्घातोक्तौ चार्थाद् यजुर्भेदवाक्यभेदलक्षणयोः सिद्धिरित्येतस्मात्ते कार-
णादित्याह किमुदाहरणमिति । अभिधेयवाचिनसर्थशब्दं गृह्णीता कक्ष्य-
द्वयसमावेशासम्भावनाय पृच्छति । तथा हि

स्मृतिशास्त्रत्वादिति । (कै)

अन्यशास्त्रीयवाचनिकवत् नास्मदीयवाचनिक व्याख्यानमेवेति भाव ॥ न च वचने त्यस्यापि वाचनिकत्वाद्वाचनिककृता स्त्रीयवचस कथ प्रमाणत्वेनाश्रयणमिति भाष्ये वाचनिकेत्याद्यनुपपन्नमिति वाच्यम् । अन्योऽय वाचनिककारो वाचनिककारान्तरीयतद्वचन प्रमाणान्तरत्वेनाश्रयतीत्यदोषात् ॥ नन्वन्यशब्दस्वार्थोऽन्येन कथ वक्तव्यम इति निसोच्यत इत्यसङ्गतमत आह

सप्रतीयते इति । (कै)

एव च निसोच्यत इत्यस्य क्रियाविषयनिसर्थेनाच्छिद्यत इत्यथ इति भाव ॥ तदाह

नि शब्देनेति ॥ (कै)

ननु शक्त्यभावे कथ प्रतीतिरत आह

आश्लिप्तत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

तस्यार्थ इति । (भा)

ज्ञानशब्दस्वार्थ इत्यथ ॥ तचान्यशब्दाथस्थान्येन शक्त्या बोधना-

“शकार्थत्व पदस्य स्यात् साकाङ्क्षावयव न तत् ।

साकाङ्क्षावयव सङ्कल्लस्यैकोऽर्थो न विद्यते ।”

पदस्य ह्याद्यतिर्नामैकोऽर्थो भवेन्न तु तदवयवाना वर्णाना प्रकृति प्रत्यययोर्वा विभागे साकाङ्कत्वमर्थप्रत्ययेन शक्त्यभावात् समूहावयवास्तु पदानि विभागे परस्परमाकाङ्क्षन्ति । नन्वेवामेकार्थत्व प्रतिपदमर्थमेदात्

१३४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(समथ पदविधि । २ । १ । १ ।)

(अ २ । पा १ । आ १)

संभवात् उच्यत इत्यस्याच्चिप्यत इत्यर्थ इति भाव । आच्चिप्यस्यापि
शाब्दे ऽन्वयबोधे भान भवतीति भाव ॥ तदसहमान आह

अथ वा सोऽर्थ इति ॥ (कै)

तदाह

निस एवेति ॥ (कै)

तत्र सशयविषय दशयति

यचेति ॥ (कै)

विवक्षितत्वादिति । (भा)

सुबन्तत्वस्य प्रत्येकमेव समाप्तेरित्यपि बोध्यम् ॥ अनेकस्योपस-
जनत्वे पूर्वनिपातो न फलमित्यत आह ।

चित्रगुरिति ॥ (कै)

सुप्सुपेत्यस्येति । (कै)

द्वितीयान्तनिवृत्तौ तात्पथ प्रथमान्त तु वन्तत एवेति बोध्यम् ॥

तेन बहूनामिति । (कै)

भाष्ये त्वनेकग्रहणाभाव मत्वा कृत्वा चिन्तया प्रवृत्तमिति
बोध्यम् ॥ भाष्ये

समूहस्य च पृथगर्थान्तराप्रसिद्धे । अतो लक्ष्याभावादलक्ष्यमेतदिति ।
प्रयोजनवाच्यभिप्रायेण 'देवस्य त्वा' इत्युदाहृतम् । नन्विति परं स्वाभि-
प्राय प्रकटयति । यदा पदार्थव्यतिरिक्तं कश्चिदेको निर्भागो वाक्याद्या
नास्ति तदा तत्तत्पदार्थधर्मावेव सामीप्यवशात् तेषां गन्धमानौ भेदससर्गौ
स्याताम् । अत आह । "तथाप्येकार्थता न स्यात्" कथम्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१३५

(अ २ । पा १ । आ १)

(समर्थं पदविधि । २ । १ । १ ।)

द्वन्द्वे ऽनेकग्रहणमित्युपलक्षण बहुव्रीहेरपि ॥ (भा)

बहुषु द्वित्वाभावादिति । (भा)

बहुषु बुद्धिस्थेषु तदवयवयोर्द्वित्वाभावादित्यथ ॥ त्रिषुचे
द्विषुचत्वव्यवहाराभावात् । एव च

“द्वयो समासः” (भा)

इति त्वदुक्तिरसङ्गतेति भाव ॥ ननु मासु तयोर्द्वित्वमन्यास-
न्निधाने यौ वस्तुतो द्वित्ववन्तौ तथो समास इति तदथ । एवमेव
श्रुते पञ्चाशदित्युक्ति ।

नन्विति ॥ (कै)

समाधत्ते ।

यद्यपीति ॥ कै

‘एकैकस्य चत्वार इति । (कै)

अनेकस्य चाथदृत्तिले समासविधानात् एकैकस्य चतुरवयव

१ “एकैकस्य शब्दस्य चत्वार’ इति उपलब्धकैयटेऽस्ति ॥

‘भेदो नाम पदार्थानामवच्छेद परस्परम् ।

स च प्रतिपदार्थत्वाच्चैकत्वं प्रतिपद्यते” ॥

व्यक्तिपदार्थपक्षे सव्यक्तीनां गवादिपदेनैवोपात्तत्वाद्द्विषयशब्दैः शुक्ला
दिभिः द्वाभ्यादिव्यवच्छेदमात्रं वक्तव्यम् । तत्र ससगपदार्थान्तगतत्वान्न
वाक्यार्थो भवति इति तदुपसजनस्तेषां भेदो गृह्यते । स च यथा शुक्ला

(समर्थं पदविधि । २।१।१।) (अ २।पा १।आ १)

समूहोऽथ । तत्र द्वयो सत्वेऽपि तयोरितरद्वयसापेक्षतया ऽसाम-
र्थान्न तयो समास इति भाव । बङ्गषु द्विवाभावात्तदन्तगतद्वयो-
स्तात्मनियतसामर्थ्याभावादिति भाष्याथ ॥

द्वयोर्द्वयो सहेति । (कै)

अन्येषामबुद्धिस्थित्वान्न त्प्यो सापेक्षतेति भाव ॥

सर्वान्त इति । (कै)

तत्समासौचसर्वान्त इत्यथ ॥ तत्र चोत्तरपदशब्दस्य रूढेरिति
भाव ॥

नियमार्थत्वादिति (कै)

तज्यहणेनैव सिद्धे नप्रादिग्रहणमुणादिव्युत्पन्नाना चेन्नपत्रा-
दौनामेवेति नियमार्थमिति भाव । अयमनौणादिकतन्तज्यन्त-
रान्त इति भाष्याशय । इद एवुल्लत्चौ(३।१।१३३)तृप्तिरिति
(३।१।१३५) सूत्रस्थभाष्यविरुद्धम् ॥ भाष्ये

इति प्राप्नोतीत्यस्य (भा)

इत्येव प्राप्नोतीत्यथ ॥

समासान्तेन भाष्यमिति ।

तथा च तस्मिन्तथा तत्प्रतिषेधारम्भोऽनर्थक इति भाव ॥

शब्देन गोशब्दस्य कृष्णादिभ्यो भिद्यमानत्वाद् भवति । एव श्लक्ष्णशब्दस्यापि
गोशब्देनाम्नादिभ्यो निवृत्तितस्य भवति । अथच्छेद्यमानत्वाच्च नाश्लेषकत्वे
प्रमाणम् । भेदसामान्यग्रहणे वा सववाक्यार्थैकत्वप्रसङ्गः । यदा तु भेद
वन्त पदार्था एव वाक्यार्थस्तदा सिद्धमेव नागतम् । तथा ।

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

द्वन्द्वादिविधायकयोरनेकग्रहणसामर्थ्यात् । सुबित्थिव वत्तते
सुपेति निवृत्तमिति भाव ॥

अनेकपदप्रसङ्ग इति । (भा)

अनेकपदसमासत्वप्रयुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यथ ॥

समासान्त इति । (भा)

१ गोरतद्धितेति टच् ॥

पञ्चगवमिति । (कै)

टच् समासभक्तत्वेनाकारान्तोत्तरपदत्वाभावात् स्त्रीत्वाभाव ॥

तदेतराशम्येति (कै)

पूर्वं कर्मधारयगर्भस्तु न कृत इतरशब्दस्य पूर्वनिपातापत्ते ।
एव च भाष्ये पुवङ्गाव इति दोषोपलक्षणमितराशब्दस्य पूर्वनिपा-
तापत्तिरपि दोषो बोध्य । शम्यापेक्षया द्वयोविशेषणत्वेऽपि प्रथमा
निदिष्टत्वेऽपि इतरा इत्यस्य सर्वनामत्वादिति वदन्ति । क्वचित्
बङ्गव्रीहौ कृते तत्पुरष क्वचित्तत्पुरुषे बङ्गव्रीहिरिति विषयविवेक
दृश्यति ।

क्वचिदिति ॥ (कै)

१ अ ५ । पा ४ । सू ६२ ॥

च कथञ्चिद् द्विपदे स एव उभयत्रापि ससग इत्येकत्व गम्येत । तथापि
बङ्गपदे येन येन प्रदेशेन पदद्वय सङ्गम्यते तेन तेन ससगरूपेणोपलब्धे-
१नेकत्वम् । किञ्च ।

“स्वप्राधान्यात् पदार्थाणा धर्मावेतावुभावपि ।

धर्मिभेदेन भिद्येते न ह्येकत्वमुपाश्रितम्” ॥

आकडारीयत्वात् बङ्गव्रीहितत्पुरुषयो कथ समावेश इत्यत
आह ।

भिन्नेति । (कै)

एका समुदायस्था परावयवस्येति भिन्नविषयत्वमिति भाव ॥

भाष्ये

अन्तरङ्गविप्रतिषेधमिति । (भा)

अन्तरङ्गत्वलक्षणविरोधमित्यथ ॥ ननु द्वयोरपि सभवे कथ
विरोधोऽत आह

अनुदात्त पदमिति ॥ (पा)

नन्वन्तोदात्त प्रति बङ्गव्रीहिस्वरस्थापवादत्वात् कथमन्तरङ्गत्व
तत्राह

कक्षान्तरेति । (कै)

बङ्गव्रीह्यानन्तरभाविवात्तत्पुरुषस्य तत्स्वरस्य समासान्तरप्राप्तत्व-
रूप कक्षान्तरप्राप्तत्वम् । एव च बङ्गव्रीहिगतसमासत्वप्रयुक्तान्तोदा-
त्तत्वस्यैवापवादोऽयम् । न तु पश्चात्प्राप्ततत्पुरुषप्रयुक्तस्येत्यथ ।
अपवादोऽपि यद्यन्यत्रेतिन्यायादिति भाव ॥

अन्तरङ्गत्वमिति । (कै)

समासद्वये कृते तदनन्तर स्वरद्वयप्रवृत्तिरित्यभिमान । वास्त-

यावद्धि प्रयोजनैकत्व नाश्रीयते तावत् स्वतन्त्रा पदार्था नैकता
भाषादयितु शक्यन्ते इति पृथगेव भेदससर्गावनुभवन्ति । तस्मादपि नाना ।
यद्यपि चास्माकमाह्वतिपदार्थकत्वान्नैव भेदो वाक्यार्थत्वेनाभिप्रेतस्तथापि
पूर्वपक्षत्वादिना विकल्पमात्रेणोपन्यस्त । सिद्धान्ताभिप्रायविवरण प्रयो

(समर्थ पदविधि । २ । १ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

वसमाधान तु सतिशिष्टस्वरबलीयस्त्वमेव तदेव शब्दान्तरेण पठित
निमित्तस्वरेति ॥

अनेकान्तिकमिति । (कै)

पूर्वमेव बङ्गब्रीहिस्वरप्रवृत्त्या युगपत्प्राप्तभावेनान्तरङ्गपरिभाषा-
विषयाभाव इत्यत्र तात्पर्यमस्य बोध्यम् ॥

स्वाङ्गशिष्टामिति । (कै)

इदमव्युत्पत्तिपक्षे बोध्यम् ॥

द्वयोस्तत्पुरुषे इति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदेत्यनेनेत्यथ ॥ आचार्येण पठिते कथ पाठा-
भाव उक्त इत्यतस्तात्पर्यमाह

सर्वथेति । (कै)

विग्रहद्वयेऽपीत्यथ ॥ भाष्ये

एव किलनामेति । (भा)

तत्पुरुषपूर्वपदकबङ्गब्रीहौ तिकारस्योदात्तत्व प्राप्त तद्धाधेनैका-
रोदात्तत्वात् सशब्द पठ्यतेत्यथ । तच्च न युक्तम् । विग्रहान्तरक-
रणत्तत्पुरुषपूर्वपदकबङ्गब्रीहावपि 'तद्धितार्थेति तत्पुरुषसमासस-
ञ्जाया द्विगुत्वमित्याशयेन भाष्ये आह

१ अ २ । पा १ । सू ५२ ॥

जनवाचित्वादर्थशब्दस्योपपन्नम् । एव सत्येक एव कश्चित् पदार्थ प्रधान
भूतस्तद्विशेषणत्वेनेतरोपादानमिति सर्वेषां च तद्भेदात् तत्सगत्याच्चैको
भेदः ससर्गो वेत्यपि शक्यं वदितुम् । तस्मात् कमसमवायित्वेन वृष्टार्थत्वात्
अशेषसविधादिपदार्थविशिष्टनिर्वापप्रकाशेण समस्तस्य पदसमूहस्यैक

इगन्ते द्विगाविति । (भा)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरविधायकमेतत् । अवयवस्य तत्पुरुषसज्ञा वाच-
निक्यनेन कृतेति मत्वाह

अस्य तर्हीत्यादि ॥ (भा)

भाष्ये

नेदमिति । (भा)

न चावयवतत्पुरुषत्वादिति एतत् ॥

बहुलवचनादिति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यथकादित्यथ ॥ अनेन चैतत्प्रपञ्चभूतानां पूर्व-
निपातनियमार्थानां च बहुलग्रहणेन निवृत्तिरिति सूच्यते ।
अन्यथा तेषां तच्च भज्येत एतेन महत्कष्टं अत्र इति प्रतीकस्थ-
थाणां तत्पुरुषे 'सन्महदिति द्वयोः समासपर कौशट परास्त ।
न च त्रयाणामेकार्थीभावेऽपि द्वयोर्निष्कृष्येकार्थीभावाभावात्कथ-
विशेषणमित्यस्य प्राप्तिः । 'तद्वितार्थेति तु सामर्थ्यात् प्रवृत्त-
इति वाच्यम् । निष्कृष्येकार्थीभाव एव शास्त्रप्रवृत्तिरित्यर्थे माना-
भावादिति दिक् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ६१ ॥

प्रयोजनमिति सिद्धमुदाहरणम् । परन्तु निर्वापप्राधान्यमज्ञात्वा एच्छति ।
नन्वत्र देवस्येति । सिद्धान्तवाद्याह यदि निवधामीत्यनुषङ्गस्तत एव स च
अनुषङ्गस्तद्गुणभावेन भवेत् । न चास्य गुणभाव प्रयोजनवत्त्वात् ।
सवित्रादीनां चाकमसमवायादित्येकार्थत्वम् । अथ किमर्थमुभय सूचित-
मिति । येषां सदृशानामेकप्रयोजनत्व तेषां तदशक्त्यस्तानामेकान्तेनैव

विशेषलक्षण विनेति । (कै)

तच्च तद्धितार्थं त्यादि विशेषलक्षणाभावोऽत्रापि तुल्य इत्यत
आह ।

अधिकग्रहण चेति ॥ (कै)

अधिकषष्टिवर्षेऽपीति । (कै)

अधिकप्रतवर्षेऽपि ङच प्राप्ता स्वरे विशेष इति भाव ॥
सख्येयपरेण बह्व्रीहौ दोष स्यादेवेत्यत आह ।

अधीति ॥ (कै)

षष्टिशब्दस्याजहसिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च मत्वाह

अधिकाषष्टिवर्षाण्यस्येति ॥ (भा)

अधिकाषष्टिवर्षाणामिति । (भा)

यद्यपि अधिकाषष्टिवर्षा वर्षाणामिति विग्रहे स्थितेऽपि
सख्येयेति सूत्रे पूर्वेण बह्व्रीहि प्राप्नोतीति वक्तुं शक्यते तथापि
सख्येये सख्याया अवृत्त्या ङचोऽप्राप्ता प्रयोजनाभाव इति वक्तुं
शक्यमित्याशयेन भाष्ये यथा तद्धि स योग प्रत्याख्यायते तथा
पूर्वोत्पुन्रुम यदा तदेति क्वचित् पाठ । स योग सख्याव्ययेति-
योग ॥

१ उपसब्धकैषटे 'विशेषलक्षणोऽत्र विना इति पाठोऽस्ति ।

२ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

३ अ ४ । पा १ । सू २६ ॥

साकाङ्क्षत्वं भवति । इत्यवाच्यं ततः । अथवा विभज्यमानसाकाङ्क्षत्वं
सहृदयैकप्रयोजनत्वेन विना न भवति । प्रत्येककार्येषु निरूपेण प्रवृत्तिसिद्धे ।
अतः साकाङ्क्षविभागेनैव इतराद्योपात्तं तन्मात्रमेवाभिधातव्यमिति प्रत्यदा

डजपीति । (कै)

तत्रत्याख्याने सख्ये वर्त्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थाख्यादेव डजिति
भाव ॥ तहि वर्षोत्तरपदत्व कथ तत्राह

बहुव्रीहिगर्भ इति । (कै)

एव चाधिकषष्ठवष इति प्रयोगो दुर्वार एवाधिकषष्टिवर्षाण्य-
स्येति विग्रहे वाक्याङ्गीकारेऽपीति भाव ॥ ततस्खण्डयति भाष्ये

प्रत्याख्याते तस्मिन्निति ॥ (भा)

अधिका षष्टिवर्षाण्यस्येति । (भा)

अत्रावान्तरबहुव्रीहिस्तु न सख्येरूपान्यपदार्थाभावादिति
भाव ॥ नन्वधिकाषष्टिवर्षा वर्षाणामित्यस्यापि विद्यमानत्वात्कथ
दोषपरिहार इत्यत आह

अव्यविकेति ॥ (कै)

यथाश्रुतग्राहिणश्चोद्यमित्याह

अव्यविकन्यायममत्वाहेति । (कै)

भाष्ये अधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे इति पाठ । ईदृशानि-
ष्टरूपादित्यथ । क्वचित्तु अधिकषष्टिवर्षान्न मुच्यामहे इति
पाठ । तदाऽधिकषष्टिवषविषयादनिष्टरूपान्न मुच्यामहे इति
अर्थ ॥

हरणे दशयति । उच्यते इति । पुरोडाशविभागप्रकाशनमेक प्रयोजन
निरपेक्षाया दृष्टम् । निर्वापे दत्तोत्तरापि विभागानात्परिचोदना सद्यत्
विशेषणानुपादानात् पुन पुन प्रयुक्तस्यानुषङ्गदोषाभावाद्बुध्यन्त्येते । तत्रो

अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति । (भा)

अधिका षष्टिर्वर्षा वर्षाणा तानि अस्वेत्यथ ॥ आदशभ्य
सख्या सख्ये इति नियमात्तद्विषये सूत्रस्यावश्यकत्वात्कथ
प्रत्याख्यान तत्राह

वृत्तिविषय इति । (कै)

अधिका षष्टिर्वर्षाण्यस्येति विग्रहेऽवान्तरान्यपदार्थाभावाद्नेक-
मित्यस्याप्राप्तौ तद्योगप्रत्याख्याने ऽधिकषष्टिवष सिद्ध । विग्रहान्तरे
तु वाक्यमेव । एव सूत्रारम्भे अधिका षष्टिर्वर्षाणामस्येति बद्धव्री
ह्निर्भे बद्धव्रीहौ सख्ये वत्तमानसख्यान्तबद्धव्रीहेरित्यर्थान्न उच
विग्रहान्तरे तु वाक्यमेवेत्यधिकषष्टिवष सिद्ध इति भाष्या
शय । एव च द्वन्द्वबद्धव्रीहिविषये ऽविशेषेणेति पत्र स्थित ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते व्याक-
रणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

नर न तावन्निरपेक्षसाधनभेदादपि क्रियानात्कामिति वक्ष्याम । साधन
प्राधान्य तु प्रयुक्तमेव । एतत् कृतो विशेष कर्मानुष्ठादनादभ्युपेय इति
सामान्यप्रकाशनादेकार्थत्वम् । तस्मिन् स्त्रीदेवस्य पूर्वापेक्षित्वे सत्यपि
प्रयोजनभेदाद्वाक्यान्तरत्वम् । तस्मात् सङ्गतयोरेव कक्ष्याम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदश्रिना ।
सर्वेषां न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्याहुत्तान इव सौष्टवात् ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । २ । १ । २ ॥

व्यधिकरणस्येति । (कै)

उपात्तामन्त्रितानन्वयिन इत्यथ । यथा हे पीड्यमान त्व
शृणु अह पीडो इत्यथकपीडोपीड्यमानेत्यादाविति भाव ॥

सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे । सुवन्तमामन्त्रिते परे पराङ्गवत्स्यात्स्वरे
कर्त्तव्ये । तन्निमित्तग्रहण कर्त्तव्यम् । तस्यामन्त्रितार्थस्य यन्निमित्त तत्प्रति
पादक यत्तदेव पराङ्गवत्स्यान्नान्यदित्यर्थ । 'यत्ते दिवो दुहितमतभोज

'सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्स्वरे' ॥ 'परस्याङ्गवदिति' । तस्यैव पद
स्यामन्त्रितस्याङ्गवदेकदेशवद्भवति तद्ग्रहणेन गृह्यत इत्यर्थ । 'तादात्म्या
तिदेशोऽयमिति' । अङ्गशब्दस्यावयववचनत्वात् तस्यामन्त्रितस्यात्मा तदा
त्मा तस्य भावस्तादात्म्य तत्त्वभावत्वमित्यर्थ, एतदेव स्पष्टयति । 'सुव

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवतस्त्रे । २। १। २।) (अ २ । पा १ । आ २)

वाचनिकमिति । (कै)

समानाधिकरणमसमथवदिति ॥ युक्तन्तरमप्याह

अतिव्याप्तीति । (कै)

क्षेत्रेणाग्ने (यजु वे वाज-स-२ ७-५) इत्यादाविति भाव ॥

भाष्यात्ताद्य एव प्रश्नाग्रथ उपलभ्यते ।

सुवन्तसमुदायस्येति । (कै)

तस्यासुवन्तत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

नैतदस्तीति (भा)

प्रद्विक्ता नैष दोषो ऽधात्वभिहितमिति च सिद्धान्त्येकद-
श्रीति तत्त्वम् । एकार्थीभावसामथ्यस्यैव तत्र सूत्रे ग्रहणेन तस्यात्रा-

नम” । इह दिव शब्दस्य पराङ्गवद्भावादाद्यमिको निघात । तन्निमित्तग्र
हणाग्नेह । एतेन “अग्ने ब्रह्मणा वा वृधस्व” । “अयमग्ने जरिता” ।
अनेन ‘मित्रावरुणावृतावृथावृतस्य प्राक्तनु वृहन्तमाप्राथे इति । स्यादे
तत । ऋतशब्दस्तावद् घृतादित्वादन्तोदात्त । तस्य तन्निमित्तग्रहणा
त्पराङ्गवद्भावो मा भूत । किन्तु मित्रावरुणावित्यस्यापि न स्यात् ।

न्तमिति’ । अनुप्रविशति अन्तभवति सुवन्तामन्त्रितसमुदाय एकस्मिन्ना
मन्त्रिते सपन्नै य स्वर शक्यवे कर्तुं स कतव्य इत्यर्थे, क पुनरसौ
आद्युदात्तत्व समुदायस्य च पदात्परत्वे निघात । ‘कुण्डेनाटमिति’ ।
नन्वत्र सति तावत्पराङ्गवद्भावे समुदायस्याद्युदात्तत्व श्रेष्ठनिघातश्च असत्यपि
कुण्डशब्दो ‘नन्विषयस्यानिसन्तस्ये त्याद्यदात्त पदात्यग्भामन्त्रित निह
न्यते यदा तर्ह्यटमित्रित्यादादौ वक्षते तदा नास्ति निघात इति
दयोरौदात्तत्व स्यात् । कि च पुंस्त्रिंशोऽपि कुण्डशब्दोक्ति

(अ २ । पा १ । आ २) (सुबामन्विते पराङ्गवत्खरे । २ । १ । २ ।)

नुपस्थितेरित्याहु ॥ तिङन्तामन्वितयो परस्परसम्बन्धाभावादसा-
मथ्यमित्यत आह

त्वदीययेति । (कै)

पीड्यमानपदाथविशेषणीभूतपीडाकरणत्वेन तद्द्वारा सामथ्य-
मिति भाव ॥ साक्षादपि सामर्थ्यं दशयितुमाह

अथवेति ॥ (कै)

तथा च व्रजानीति । (कै)

वस्तुत साक्षात्परस्परान्वयाभावेऽपि नद्यास्तिष्ठति कूले इत्या-
दाविव निघातसिद्धिरत्राख्येवेति बोध्यम् ॥

ऋतस्य बद्धयितारवित्यर्थे ऽन्तर्भावितख्यार्थाद्भूधे क्विपि अन्येषामपि
दृश्यत' इति पूर्वपदस्य दीर्घे सति हि ऋतादृधाविति व्युत्पादितम् ।
न च तत्र मित्रावरुणौ निमित्तम् । न च मा भूत्पराङ्गवद्भाव इति
वाच्यम् । ऋतादृधावित्यस्य निघातानापत्ते । द्वितीयपादादित्वेनापादा
दाविति निषेधात् । अत एव हि "इम मे गङ्ग" इत्यत्र पूर्वामन्वित

पत्यौ जीवति कुण्ड स्यान्मृते भर्त्तरि गोसक ।

इति, कुण्डीति च जानपदादिसूत्रेण ङीप् भवति । परस्युना
वृश्चन्निति' । आऽपरयो खनिष्टभ्या डिच्चेति कुप्रत्ययान्तत्वादान्तोदात्त
परस्युशब्द मद्रशब्दो मदेश्चेतिरक्प्रत्ययान्त कश्मीरशब्दो घृतादित्वाद्
न्तोदात्त 'सुबन्तस्य पराङ्गवद्भावे तन्निमित्तग्रहण' तस्यामन्वितवाच्यस्या
र्थस्य यन्निमित्त तदभिधाय्येव सुबन्त पराङ्गवदित्यर्थ, उदाहरणेषु
द्वितीयान्तस्य तावन्निमित्तत्वमस्येव षष्ठ्यन्तस्याप्यस्ति भव्यनिमित्ता हि
राजता देशनिमित्ता वा एव गोषु स्वामिन्नित्यत्रापि भवति, तन्निमित्तत्वा

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवतसरे । २। १। २।) (अ २। पा १। आ २)

एकार उदात्त इति । (कै)

पराङ्गवद्भावे तु पीञ्चे इति पीकारेकार उदात्त स्यादिति
भाव ॥

स्फुटा चेति । (कै)

क्रियाप्रवृत्तिनिमित्तकत्वे हि सा स्फुटा भवतीति बोध्यम् ॥

मन्यते इति ।

अग्रे वान्तिकस्य वक्ष्यमाणतयाच पूर्वपश्चिमिद्धान्त्येकदेशिनोस्त-
दज्ञानाच्चेत्यपि बोध्यम् । एतेन वान्तिकानामपि वाक्यैकदेशन्या-
येन सूत्रतात्पर्यविषयताया पस्यग्राया भाष्ये ध्वनितत्वेनेदं चिन्त्य-
मित्यपास्तम् ॥

स्याविद्यमानवद्भावात्सर्वेषां भेषब्दात्परतामुपगीष्य क्रियमाणोऽपि निघातो
गङ्ग इत्यादित्रयस्यैव क्रियते न तु श्वतुत्रीत्यस्यापि । अत्राङ्गुर्वेद
भाष्यकारा । तन्निमित्तग्रहणमास्तु । सूत्रेणैव सकलेष्टसिद्धेरिति । युक्त
चैतत् । तथाहि । व्यपेक्षा सामर्थ्यमेक इति समर्थसूत्रस्य भाष्यरीत्येह
सामर्थ्यमुपस्थितम् । एकार्थीभावपक्षे तु सामर्थ्यस्येहानुदत्ति । शब्दा

भावे तु न भवति मरुत्ता इन्द्र वृषभो रणाथ, मरुद्भिरिन्द्र सख्य ते
अस्तु, मायाभिरिन्द्रमायिनम्, एतेनाग्ने ब्रह्मणा वाद्यधस, अग्नेनाग्ने
स्वायुस्सम्भरस्य मित्रेणाग्ने मित्रधेये यतस्य, 'सुविति किमिति' । तन्निमित्त
ग्रहणादेव तिङन्तस्य सिद्धो निरास इति प्रश्न । 'पीञ्चे पीथमानेति' ।
नहि सूत्रकारो वार्त्तिककारवचनेनातिव्याप्तिनिवारणं मन्यत इति भावः ।
पीड अवगाहने सुरादिष्विच उभयत्र कामयि लट्, एकत्रौत्तमैकवचनमिदं,
अपरत्र ग्राहच, यकि गिणोप, तास्यशुदात्तेदिति इटोऽनुदात्तत्व, यक

महाभाष्यप्रदीपौद्घोत ।

१४६

(अ २ । पा १ । आ २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।)

आमन्त्रितस्येति । (भा)

षष्ठ्यनुपपत्तेराह

आमन्त्रिते इति ॥ (कै)

कुण्डशब्द इति । (कै)

न च यदाऽटनिति पादादौ वृत्तते यदा वा जीवति पत्यौ
जारजवाची कुण्डशब्द पुञ्जिङ्गस्तदा खरभेदोऽख्येवेति वाच्यम् ।
पादादावेव विधप्रयोगाभावात् वृषादित्वेन कुण्डशब्दमात्रस्याद्युदा-
त्तत्वाच्चेति भाष्याशय ॥

तस्यामन्त्रितस्येति । (कै)

आमन्त्रिताथखेत्यथ । तत्प्रवृत्तिनिमित्तस्येति यावत् ॥

धिकारश्च बोध्य । एतदर्थ एव चास्मिन्प्रदेशे एतत्सूत्रारम्भ । तथा च
ऋतेन मित्रावरुणावित्येतयोरानुशाथे इत्यर्थकेनानुशाथे इत्याख्यातेनान्वया
त्परस्परमसामर्थ्येन पराङ्गवद्भावात् षष्ठ आद्युदात्त । किन्वाष्टमिकौ
निघात । मित्रावरुणावित्यस्य तु पराङ्गवद्भावाद्दृतावृषाविति न पादादि
रतो निहन्त्यत एव । न च सपि कालकादिसिद्धये 'इसुसो सामर्थ्ये' इत्यत्र

प्रत्ययखर, एकादेश उदात्तेनोदात्त' इत्येकार उदात्त, पीड्यमानेत्यत्रा
मन्त्रितनिघात, ननु च समर्थग्रहणानुवृत्त्यैवात्र न भविष्यति, अस्त्यत्रापि
सामर्थ्यं, कथं सम्बोधनपद क्रियाया एव विशेषकं तथा च ब्रजानि
देवदत्तेत्यत्रामन्त्रितनिघातो भवति । उक्तं च ।

सम्बोधनपद यद्यत्तत्क्रियाया_विशेषकम् ।

ब्रजानि देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सति ॥

इति । अथवा हेतुहेतुमद्भावस्योऽत्र सम्बन्ध हे पीड्यमान

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्सरे । २। १। २।) (अ २। पा १। आ २)

क्रियाद्वारक त्विति । (कै)

व्यपेक्षावादे कृत सर्वा मृत्तिकयेत्यादौ समासापत्तेरिद
चिन्त्यम् । भाष्यस्य तु समयपरिभाषानुपस्थितौ तदननुवृत्तौ च
तात्पर्यम् । समयसूत्रे एकार्थीभावस्यैव सिद्धान्तितत्वेन तस्या
अत्रायोगात् । अत एव भो देवदत्त भगो देवदत्तेत्यादौ पराङ्ग-
वत्त्व नेति बोध्यम् ॥ षष्ठ्यामन्त्रितकारकत्वस्य तन्निमित्तस्य चाभा-
वात् “ऋतेनमित्रावरुणावृतावृधावि त्यच ऋतेने त्यस्यानश्राय इति
क्रियान्वयेनामन्त्रित ऋतावृधावि त्यथनिमित्तत्वाभावात् पराङ्ग-
वत्त्वम् । मित्रावरुणावि 'त्यस्य तु ऋतस्य वर्द्धयितारवित्यथक
'ऋतावृधावि त्येतत्प्रवृत्तिनिमित्तभूतवधन प्रति कर्तृतया मित्रा-
वरुणयोनिमित्तत्वात्सिद्ध इष्ट पराङ्गवद्भाव कान्दसत्वादेति बोध्यम् ।
उपक्रमस्य भाष्य तु पूर्वपक्षत्वानाथसाधकम् । नन्वेकार्थीभावसामर्थ्य-
स्यैव समर्थसूत्रे सिद्धान्तितया कथमत्र पराङ्गवद्भावे तदुपस्थिति
रित्यत आह

पठित समानाधिकरणसमसमर्थवद्भवतीत्येतदिह प्रवर्त्तते । सपिथीयत
इत्यादिसिद्धये अघात्वभिहितमिति विशेषितत्वात् । इह च धात्वभिहित
त्वात् । नन्वेव श्रुतुद्रिपदमपि विद्वन्वेत पूर्वस्य सरस्यतिपदस्य पराङ्गवद्भावे
नापादादित्वादिति चेन्न । सचतेत्यनेन सर्वेषामन्वयेऽपि परस्परमसामर्थ्यात् ।

त्वत्पीडयाहमपि पीड्य इति । गेहे गाग्य इति' । गेहग्रह्य उच्छादित्वा
दन्तोदात्त, एकस्यामासनादिकाया क्रियाया द्वयोरपि कारकत्वात्तद्
द्वारेणास्ति सामर्थ्यम् । 'परग्रह्य किमिति' । सन्निधानादामन्त्रितस्यैव
भविष्यतीति प्रश्न, पूर्वस्य मा भूदिति' । निमित्तभाव एवामन्त्रितस्यो
पक्षीयतया पूर्वस्यापि स्यादिति भाव, एव च पूर्वस्यामन्त्रितत्वमन्त्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १५१
(अ २ । पा १ । आ २) (सुवामन्विते पराङ्गवतस्वरे । २ । १ । २ ।)

इहेति । (कै)

एव च सुप्यहण व्ययमिति तलम् ॥

गुरुलाघवमिति । (कै)

गुरुपदेन गुरुत्वपरेण लाघवपदस्य द्वन्द्व सुप्यहणे कृते दोष-
वारणाय यन्न काथ इति गौरवमित्येतत्पर वात्तिकमित्याह

क्रियमाण इति ॥ (कै)

सुबन्तसमुदायस्यासुबन्तत्वादिति । (कै)

अनेन सुपुपेत्यादौ दग्मितैकलविवचाया अतिस्थूलमतिविषयत्व
दशयति भाष्ये

स्वरे ऽवधारणाच्चेति ॥ (भा)

वात्तिकखण्डमवतारयति

ननु चेति ॥ (कै)

उक्तं हि । सम्बोधनपदं यच्च तत्क्रियाया विशेषणमिति ॥ न च गङ्गे इत्या
दीनामेकवचनान्तानां सचतेति बङ्गवचनान्तेन सामानाधिकरण्याभावात्कथ
मेकवाक्यता । तथा च कथं निघातोऽपि । तत्र वात्तिकद्वया समागवाक्या
धिकारस्य ह्यतत्त्वादिति वाच्यम् । युद्धद्युपपद इति चिसूत्र्या भाष्यवार्त्तिक
योरेव वचनभेदेऽपि सामानाधिकरण्यस्य समर्थितत्वात् । प्रत्येकपयवसङ्गे

गायत्र्यं कुण्डेनाटन्नित्यादावपि भवति सनिघानादामन्वितत्वमपि तन्त्वमिति
चेत् यद्येव परमेव सनिहितमिति न पूर्वं प्रत्यङ्गत्वप्रसङ्गं देवदत्तः कुण्डेनाट
न्नित्यत्र पूर्वं प्रत्यङ्गत्वे सति समुदायस्याद्युदात्तत्व शेषनिघातः, अठन्नित्या
मन्वितनिघात इति स्वरः परग्रहणे तु सति देवदत्तशब्दस्यामन्विताद्यु
दात्तत्व तथा कुण्डेनाटन्नित्यस्यापि निघातस्तु न भवति 'आमन्वित

(सुबामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ २ । पा १ । आ २)

प्रसिद्ध इति । (कै)

सिद्ध इत्यथ ॥

ग्रहणादिति । (कै)

१ अणुदिदितिग्रहणकशास्त्रीयाण्यग्रहणे ग्रहणकशास्त्राभाव इत्यथ ।
यथा तत्र वाक्याद्यबोधोदात्त प्राक् तस्य लक्ष्यसंस्कारकताया वक्तुमश-
क्यत्वेनाप्रवृत्तिस्तथाच खरे ग्रहणात्स्वात्मन्यप्रवृत्तिरिति भाव ॥

विषयभेदादिति । (कै)

अत एव त्वप्रत्ययान्तत्वप्रत्ययसिद्धि ॥

गौणार्थेति । (कै)

एतेन परम्परया खरस्यकर्त्तव्यत्वमस्थेवेत्यपास्तम् । साक्षात्खरे
कत्तव्ये शास्त्रस्य चरिताथत्वात् ॥

आदेशविधावेवेति । (कै)

१ अ १ । पा १ । सू ६६ ॥

काल्यप्रकारकबोधविशेषेष्वपि निमित्तेषु सख्यानतरान्वये बाधकानिस्तस्य ।
'अह च त्व च दृत्रहन्त्वयुज्यावसनिभ्य आ, समौ हि श्रियैराक्षातौ
वत्स्यन्तावामय सच' इति वेदश्लोकयो प्रचुरप्रयोगात् । एतेन "अन्ने
कलङ्गं सुजने दरिद्रता' इत्यत्र यज्ञो विधातु कथयन्ति खण्डितम्' इत्य

पूर्वमविद्यमानवदि'ति देवदत्तशब्दस्याविद्यमानत्वात् । क्वन्दि तु परमपि
पूर्वस्याङ्गवदिव्यते । आ ते पितमरुता सुम्भमेतु, पितरित्यनेन सह मरुता
मित्यस्यापि निघात । 'यथा मृत्पिण्डो भूत इति' । यथा लभेतेत्यन्वय ।
अमृत्पिण्डो मृत्पिण्ड सपन्नो मृत्पिण्डो भूत, तत्र सुम्भन्तस्य मृत्पिण्डात्मना
परिणामासम्भवादेकौभावप्रतिपादनपरमेतत्, मृत्पिण्ड इवैकतामापन्न

महाभाष्यप्ररोपोद्घोत ।

१५३

(अ २ । पा १ । आ २) (सुभामन्त्रिते पराङ्गवतस्वरे । २ । १ । २ ।)

षष्ठीस्थाने इत्यस्य प्रवृत्तिरित्यभिमान । एव च तन्निमित्तप्र
हणेन तिङन्तव्यावृत्तिसिद्धे । सुपग्रहणे समानाधिकरणे असिद्ध्या
च सुपग्रहण न काचमिति भाष्याग्रथ । उत्तरार्थं तु सुबित्यधि-
कारसूत्र कत्तव्यमिति बोध्यम् ॥

स्वरादिधिति । (कै)

एव चानेनैव स्वरेणानयोरवस्थितेराभ्या परस्थाष्टमिकनिघात-
श्चेति भाव । फिटस्वरेण प्रत्ययस्वरेण वान्तोदात्तत्वसिद्धे स्वरा-
दिष्वन्तोदात्तपाठ किमथ इति चिन्त्यम् ॥

पराङ्गवद्भावविषयत्वादिति । (कै)

अन्यथा सुबन्तैकान्त इत्यनेनानन्वयापत्तिरिति भाव । परा-
ङ्गवत् भावो यस्य स पूवशब्दस्तेनोच्यत इति कश्चित् ॥

१ अ १ । पा १ । सू ४६ ॥

स्यान्वयाय एते इत्यध्याहरन्त प्रत्युक्ता । एव च सत्यध्याहृतेन एतच्छब्दे
नापि सम कलङ्कादेरन्वयापत्ते । गङ्ग इत्यादौ निघातानापत्तेश्चेति दिक् ॥
नन्वेवमपि भिन्नावरुणावित्यस्य कथं पराङ्गवद्भाव । आमन्त्रित पूवमविद्य
मानवदि'त्वविद्यमानवद्भावादिति चेत् मैवम् । परस्य हि कार्ये कत्तये
ऽसावतिदेशो न तु स्वस्य कार्येऽपि । पूवग्रहणवैयर्थ्यापत्ते । न च पराङ्ग

इत्यर्थ । यद्वा पिण्णोऽप्यस्ति प्रविश्र पिण्णोमिति तस्याय प्रयोग,
भूतशब्द उपमार्थं पिण्णभूत इति यथा, किमर्थं पुनरेवभूतस्य स्वरप्राप्तये
यत्न इत्यत आह । 'उभयोरपीति' । असत्यङ्गग्रहणे काचयपदेशशास्त्रा
गामन्यतमातिदेशे स्याद् यथा परस्य काचमामन्त्रितस्य स्वर आमन्त्रि
तच्यपदेशे स्वरशास्त्रे वा तथा सुबन्तस्यापि तद्भवतीति, एव चोभयोर

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवत्खरे । २। १। २।) (अ २ । पा १ । आ २)

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

सूत्रस्यपरशब्देन वाच्यवृत्त्योपस्थानादित्यथ ॥

प्रातिपदिकमेवेति । (कै)

एवोऽप्यर्थे परस्मिन् प्रातिपदिकत्वस्यापि सत्त्वेन तदवयवत्वस्या-
प्यापत्तिरिति भाव ॥ प्रत्ययसञ्चयेन सुबन्तत्वे स्वतः प्रातिपदिक-
त्वेन तदवयवत्वमपि स्यादत आह

प्रत्ययो निमित्तमिति ॥ (कै)

तेन सुबन्तैकान्तत्वमिति । (कै)

अत्र प्रातिपदिकत्वस्य वस्तुगत्यासत्त्वेऽपि सूत्रेऽनुद्देश्यत्वान्न तद-
तिदेशेन तदवयवत्वव्यवहार इति भाव ॥

वङ्गाव परस्य कार्यं किन्तु स्वस्य । अत एव वाच्यो याहि अमे नय, इन्द्र
देह्यधिरथमित्यादौ आमन्त्रिताद्युदात्तत्व भवत्येव । णिङुऽतिङ इति
निघात पर न भवति । अभ्युपेत्यापि ब्रूम, प्रवृत्ते मित्रावरुणावित्यामन्त्रित
सामान्यवचन तद्विशेषणतया विशेषवचनमृतात्तदाविति । अतो “नामन्त्रिते
समानाधिकरणे सामान्यवचनमिति अविद्यमानवङ्गावो निषिध्यत इति ॥
नन्वेवमपि मित्रावरुणपदस्य पराङ्गवङ्गावात्पादादित्त्वेनापादादाविति पथु

द्युदात्तत्व स्यात् । ननु च पदात्परस्य निघातादुभयोरनुदात्तत्व माभूदिति
वाच्यं, सत्यम् । आमन्त्रितस्यापादादित्वे सति, पादादित्वे तदुक्तम् ।
'वत्कारण किमिति' । परत्र परशब्दप्रयोगादेव वत्पर्यायव्यय इति प्रश्न ।
'स्वाश्रयमपि यथा स्यादिति । नानेन क्वाचित्कत्वमस्योच्यते, एव हि
विषयविभागो न ज्ञायते क्वाङ्गवद्भवति क्व नेति, नापि कदाचित्कत्व कदा
चित्कत्वत्वादा चिन्नेति एव हि सवत्र विकल्प स्यात् तस्मादयमत्रार्थ

(अ २ । पा १ । आ २) (सुवामन्त्रिते पराङ्गवतस्करे । २ । १ । २ ।)

विशेषणत्वेनापीति । (कै)

पराङ्गवद्भावस्येत्यथ ॥

संबध्यते इति । (कै)

वाच्यतया गृह्यत इत्यथ ॥ न च सुट्तिथोरित्यादौ तथयो-
विहितस्य सुट् प्रत्ययावयवत्ववत्प्रकृतेऽपि प्रातिपदिकावयवत्वमिति
वाच्यम् । अवयवावयवाङ्गुल्यादौ शरीरावयवत्वस्य लोकसिद्धत्वा-
दुपपत्ते । प्रकृते तु प्रातिपदिकावयवकसुबन्तावयवो न तदवयवो
भवति नहि हस्तावयवकशरीरावयवोऽङ्घ्रिहस्तावयव इति भाव ॥

भाष्यकारेति । (कै)

सुप इत्यस्य विभक्तियदा विशेष्य तदान्यायत एव स्त्रीत्वमिति

दास स्यादिति चेन्न । न ह्यथ कावस्यातिदेश किन्तु तादात्म्यस्य तस्मि
ञ्चातिदिष्टे विशिष्टमामन्त्रितमिति बुद्ध्या यद्यत्कर्तुं शक्य तस्मिन्व्यते । कि
ञ्च कार्यातिदेशेऽप्यशास्त्रीयस्य दौलभ्य किमुत तादात्म्यातिदेशे । सुविति
किम । पौष्टेपौष्ट्यमाना । नन्विह एकार्थीभावविरहात् समर्थपरिभाषा
नुपस्थितावपि समर्थग्रहणानुवृत्त्या पराङ्गवद्भावो न भविष्यति । एव च
अनुपदेशात्परत्वेनानुदात्तस्योटा उदात्तेनैकादेशे पौष्टे इत्यन्तोदात्त सिद्धम् ।

असति वदग्रहणे आम कुण्डेनाटन्निति स्थिते अटन्नित्यस्य निघाते प्राप्ते
कुण्डेत्वस्यानुप्रवेशात्कुण्डेनाटन्नित्येकमामन्त्रित सपन्न न च तदेकान्त
रमिति प्रतिषेधाभावाद्निघात एव स्यात् वत्करणे तु सति अटन्नित्यस्य
तावदेकान्तरत्वान्निघातप्रतिषेधे आद्युदात्तत्व प्राप्त तस्या दशाया कुण्डेने
त्वस्यानुप्रवेशात्समुदायस्याद्युदात्तत्व भवति, तदेव समुदायस्यानैकान्तरत्वेऽपि
अटन्नित्यस्य यदेकान्तरत्व वत्करणेन लब्ध तेनैव समुदायस्य निघातनिवृत्ति

(सुवामन्त्रिते पराङ्गवतस्वरे । २। १। २।) (अ २। पा १। आ २)

कश्चित् । तन्न ^१ औड श्यामि त्यादौ नित्यस्त्रीत्वेन नदीत्वाय
स्वत स्त्रीलिङ्गत्वस्यैव न्याय्यत्वात् ॥

समानपदत्वादिति । (कै)

अतिदेशेन परावयवतया विभिष्टसाखण्डत्वे बोधिते स्वाश्रयस्य
सखण्डत्वस्यातिदिश्यमानधमविद्वृतया तत्प्रयुक्तत्वप्रतिबन्धाभाव
इति भाव ॥ नन्वस्य उक्तरीत्या विरोधोऽख्येवेत्यत आह ।

यच्चेहेति । (कै)

पूर्वस्य पराङ्गवद्भावोक्तेस्तेन पूर्वस्मिन् परप्रयुक्तकायप्रवृत्त्या पूर्व-

१ अ ६। पा ४। सू १४८॥

मैवम् । सामर्थ्येहापि सत्त्वात् । पीड्यमानसम्बोध्यका पीड्येति हि
वाक्यार्थ । आह च । ‘सम्बोधनपद यच्च तत्किंवाया विशेषणम् । प्रजानि
देवदत्तेति निघातोऽत्र तथा सती’ति ॥ समानवाक्ये निघातयुद्धदस्मदा
देशाः । “आख्यात सविशेषण वाक्यम्” इति वार्तिककारवचनान्ति भाव ।
अङ्गप्रवृत्तय किम् । उभयो एधगाद्युदात्तता मा भूत् । वदप्रवृत्तय किम् ।
स्वाश्रयमपि यथा स्यात् । आम् कुणेनाटन् । आम् एकान्तरमामन्वित

राद्युदात्तत्व च भवति । ‘कूपे सिञ्चन्निति । अत्र पराङ्गवद्भावे सति
एकपद्यात्मत्वप्रसङ्गः स्वाश्रय पदादित्वा भविष्यति सर्वातिदेशेषु ह्यविद्वत्
स्वाश्रय भवति, किं च नात्रातिदेशिक सकारस्य किञ्चिच्छास्त्रीय
कार्यमस्ति अतोऽपि स्वाश्रय भवत्येव, यथा नमते दग्धः स्वयमेवेत्यत्र यक-
प्रतिषेधे शप, इद तद्धि चम नमन अत्र पराङ्गवद्भावे सति समान
पदस्यत्वात् गत्व स्यात् सत्यपि समानपदत्वे । पूर्वपदात्सञ्चायामग’ इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१५०

(अ २ । पा १ । आ २) (सुबामन्त्रिते पराङ्गवतस्वरे । २ । १ । २ ।)

निष्ठस्वाश्रयनिवृत्तावपि परस्मिन् पूर्वनिष्ठकाथप्रवृत्तौ परनिष्ठ-
स्वाश्रयनिवृत्तौ च मानाभावादिति भाव । किं चामन्त्रिते परे
पूर्वप्रत्यासत्त्या आमन्त्रितरूपपराङ्गवत काथभागिति उक्ते आमन्त्रि-
तत्वे वैकल्पप्रयुक्ताप्राप्तकार्यातिदेश एव लभ्यते न घलणत्वयोस्तद्धन-
यनाह

शब्देनेति । (कै)

आमन्त्रितशब्देनेत्यथ ॥

यथा नमत इति । (कै)

अन्तर्भावित्पर्योऽत्र नमि । न दुहेति कमवत्त्वाश्रययकि प्रति-
सिद्धे कर्त्ताश्रय शप् तत्र निषेधादित्यतिदेशाश्रयाप्रवृत्ति । इह तु

मनन्तिक इत्येकान्तरता भवति । स्वर इति किम । कूपे सिञ्चन् वर्मनमन
घत्वणत्वे प्रति पराङ्गवद्भावो न भवति । समानाधिकरणस्योपसख्यानमन
न्तरत्वात् । तीक्ष्णया सूत्र्या सीथ्यन । न च परस्परपराङ्गवद्भावे क्ते
पूर्वस्यापि सूत्रेणैव सिद्धमिति वाच्यम् । स्वरे इत्यवधारणात् । पराङ्ग
वद्भावे कतथे तस्य दुर्लभत्वात् । वस्तुतस्तु स्वरे इति न कतथम् । कूपे
सिञ्चन्नित्यत्र स्वाश्रयपदादित्वसत्वात् 'सात्यदाद्योश्'ति निषेधसम्भवात् ।

नियमादसञ्ज्ञाया न भविष्यति, नाय नियमस्य विषय पूर्वपदशब्दो हि
समासावयवे खड, तेन समास एव नियम, अथ तु पूर्व पद
पूर्वपदादित्यविशेषेण नियमो व्याख्यायेत तत स्वराङ्गवद्भावमकर्त्तुम्
अन्वियमाये तस्मिन्समानाधिकरणस्योपसख्यानमित्येतदपि शक्यमकर्त्तुम्
कथ परस्याङ्गवद्भावे क्ते विद्यो लुडन्यायेन विषयभेदात्तद्व्यत्यास्यत्तौ
पूर्वस्यापि पराङ्गवद्भावो भविष्यति, सति तु स्वराङ्गवद् स्वरादन्यत्र

(सुबामन्त्रिते पराङ्गवतखरे । २। १। २।) (अ २। पा १। ऋ २)

अतिदेशस्याप्रवृत्तिरेवेति यथा कथञ्चित् दृष्टान्ततेति बोध्यम् ॥
यद्यप्यनेन णत्वमपि परिहृत तथापि प्रकारान्तरेणापि समाधातु-
रेकदेश्याह भाष्ये

चर्मनमनिति ॥ (भा)

तध्वनयन्नाह

सत्यपि निमित्तेत्यादि ॥ (कै)

नियमादवेति । (कै)

यद्यपि विध्यथलमेवाष्टमे स्थापयिष्यति तथापि योगविभागे-
नात्र नियमोपपत्तिरित्यभिमान ॥

समासावयव एवेति । (कै)

एव च नियमेन वाक्यव्यावृत्ति कर्तुमशक्येति भाव ॥ भाष्ये

१ उपलब्धकैयटपुस्तके समासावयव एव इति पाठोऽस्ति ॥

यात्वं तु “पूर्वपदात्सञ्ज्ञायामे”वेति नियमान्न भविष्यति । समासाभावेऽपि
पूर्व पदमिति यौगिकार्थमात्रस्य लक्ष्यानुरोधेन ग्रहणीतु शक्यत्वादिति
भाष्यम् । यदा । आमन्त्रिते इत्यस्योपस्थितत्वादासन्त्रितत्वथक्तकाय प्रत्येव
सन्निधानात् पराङ्गवद्भाव । तथा च पराङ्गवद्भावे सामानाधिकरण्यास्योप

पराङ्गवद्भावे पराङ्गवद्भावो न सिद्ध्यतीति कर्त्तव्यं, नन्वस्ति स्वग्रहणो
परश्रुना वृत्तन्नित्यत्र वृत्तन्निति प्रातिपदिक न च प्रत्ययलक्षणेनाप्रत्यय इति
प्रतिषेध, “न ङिसबुद्धारि”ति निषेधास्तिङ्गात् तत्र पराङ्गवद्भावन
प्रातिपदिकानुप्रवेशात् “सुपो धातुप्रातिपदिकयोरिति सुबलुक् प्रसज्येत
स्वग्रहणो तु सति सुबलुकि कर्त्तव्ये पराङ्गवद्भावाभाव । नैतदस्ति । पारद

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १५६
(अ २ । पा १ । आ २) (प्राक्काङ्गारात्समास । २ । १ । ३ ।)

अविशेषेणेति

एकदेश्युक्ति । अष्टमे कूटयोरेवानयोग्रहणस्य सिद्धान्तविश्व-
माणत्वात् अखण्डपदस्यैव तत्र समानपदेन ग्रहणाच्च । उक्तयुक्तैव तु
एत्ववारण बोध्यम् । एव च खरग्रहणमपि व्यथमिति बोध्यम् ॥

प्राक्काङ्गारात्समासः । २ । १ । ३ ॥

अवधित्वद्योतनेति ॥

अत्र करणे ल्युट कत्त करणत्वविवक्षया बोध्य । द्योतकाक्षेप
इत्यथ ॥

१ उपसर्गकैथटे अवधित्वद्योतन' इति ल्युङन्तपाठो नास्ति ।
द्योतक' इत्यस्ति ॥

सख्यान, खरग्रहण चेत्युभयमपि न कर्त्तव्यमिति स्थितम् । परमपि
द्वन्द्वसि पूर्वस्याङ्गवद्भवतीति वक्तव्यम् । आते पितमखता मुञ्चमेतु । प्रतित्वा
दुहितद्विव । वृणीष्व दुहितद्विव । अव्ययप्रतिषेधश्च । उच्चैरधीयान ।
अव्ययीभावस्य तु नाय निषेध इत्युक्तम् ॥

ङ्गवदित्यामन्त्रित सनिधानात्परशब्देन गृह्यते तस्य रूपस्य सुबन्तैकान्तत्वात्
बन्तकाय एव पराङ्गवद्भावो न प्रातिपदिककार्ये । 'उच्चैरधीयानेति ।
उच्चैर्नीचैः शब्दौ खरादिष्वन्तोदात्तौ पठितौ अधिकरणशक्तिप्राधान्याच्च
तस्मिन्निमित्तं च ॥

पर्याय स्यादिति । (कै)

अधिकारलक्ष्यसमाससञ्ज्ञाया अनवकाशत्वादित्याशय । अनेन
अग्रिमग्रन्थ एकदेशिनोरुक्तिरिति सूचितम् ॥ भाष्ये

सत्या समाससञ्ज्ञायामिति । (भा)

प्राक्पदोपादाने ऽस्याधिकारताया एव तत्सामर्थ्येन वक्तव्यतया
तत्साहित्येनासा विधानादचनात्ममावेश ॥ नन्वेवमपि पर्याय
प्राप्नोति कथ समावेश इति चेत्तत्राह

स्वरितत्वादेवेति । (कै)

प्रत्यय इत्यादिवत् । अन्यथा समास सहसुपे त्येकमेव भवे-
दिति भाव ॥ अधुनाधिकारत्वाभावेऽपि समावेश शङ्कते । भाष्ये

समाससञ्ज्ञापीति । (भा)

प्राग्ग्रहणाभावे समास । सह सुपे 'त्येव सवत्र समाससञ्ज्ञा-
विधि । सहसुपेत्यशस्य च स्वरितत्वप्रतिज्ञानादुत्तरत्र सम्बन्धोऽपि
अव्ययीभावादिसञ्ज्ञाविनिसुक्तसमासस्य चाभाव इत्यभिमान । अत
एव विस्मृष्टादयो ऽवकाशा इत्यग्रिमभाष्य सङ्गच्छते । सहस्ययी-
भावादिसञ्ज्ञाविनिसुक्तो विषय इति भाव । मुख्य सामानाधिकरण्य
नास्तीति^१ विशेषण विशेष्येण तत्रोभयोपादानसामर्थ्येन शब्दजन्य-
बोधविशेष्ययोश्च विशेषणविशेष्यभावस्तत्रैव तत्प्रवृत्तेरिति भाव ।
क्वचिदेकदेशान्वयोऽपि व्युत्पत्तिवैचित्र्यादिति तात्पर्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । १६२
(अ २ । या १ । आ २) (प्राक्कांडारात्ममास । २ । १ । ३ ।)

अवयवकार्यमिति । (कै)

समासविशेषप्रयुक्त खर इत्यथ ॥

अन्तरेणापीति । (कै)

समासाधिकारे खरविधानादिति भावः ॥

भूतसमासेति ॥ (कै)

सिद्धसमासेत्यथ ॥

इवार्थस्येति । (कै)

इवद्योत्योपमानत्वनिरूपकोपमेयरूपायस्य समासवाच्यस्येत्यथ ॥

तद्वक्ष्यति

उपमानशब्दस्योपमेयवृत्तित्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

येनैवावयवकार्यमिति । (भा)

कमधारय ॥

काकतालीयम् । (भा)

इत्यत्रावयवरूपरूपप्रत्ययास्य कायमित्यथ । तत्र काकतालेत्या-
दिपञ्चमे व्याख्यास्यते ॥

डीवर्थ इति । (कै)

पुनाराज इत्यत्रापि योगविभागस्य भाष्यानुकूलेनाप्रमाणतया
टजेष्टस्य इति बोध्यम् । पुनगव पुनाराज इत्युपात्तोदाहरण-
मादाद्यैव भाष्यप्रवृत्तेरिदं चिन्त्यम् ॥

एकार उदात्त इति । (कै)

ङ्गदुत्तरपदप्रकृतिस्ररेणेत्यथ ॥

निघात परत्वाद्वाधित्वेति ।

एव च भाष्यस्य निदलतापत्तिं शेषनिघातेनैव तत्फलसिद्धे-
रिति चिन्त्यम् ।

१गतिर्गताविति निघातो यथा स्यादिति (भा)

भाष्ये । यद्यप्युच्छब्दस्य प्रकृतिस्ररे १प्रवृद्धादित्वादनोदात्तत्वे
वा शेषनिघातेनापि १गतिश्चेति सूत्रस्यकैयटोक्तरीत्या अत्रत्यकैयट-
रीत्या च पुनः शब्दे ऽनुदात्तत्वं सिद्धमिति तत्फलसिद्धयेऽवश्यं गति-
सञ्ज्ञा वक्तव्येति वक्तुमनुचितम् । गतिश्चेति (१ । ४ । ६) सूत्रे पुन-
रुत्प्लुतशब्दः प्रवृद्धादित्वादनोदात्त इत्युक्तम् । इहोच्छब्दस्य प्रकृति-
स्रर इत्युक्तम् । तथापि पुनरुत्प्लुतमित्यादौ असमासे पुनः शब्दस्य
निघातरूपफलाय सावश्यं बाध्या । समस्तपुनरुत्प्लुतशब्दस्तु सुपे ति
सूत्रेण समासादनोदात्त एवेति भाष्याभिप्रायः । न च नित्य-
समासत्वात्कथं वाक्यसम्भव इति वाच्यम् । एतद्भाष्यप्रामाण्येन
छान्दसत्वादेव समासे गतित्वाभावेन गतिसमासस्यात्राप्रवृत्तेः । अतः
एवोत्तरसूत्रे सुपे त्यस्य लक्षणस्येदमुदाहरणं वक्ष्यति भगवान् ।
अत एव समासार्था गतीतिस्वरार्था वा गतिसञ्ज्ञेति भाष्ये नोक्तम् ।
छन्दसि पुनः शब्दस्य गतित्वेनैव सिद्धत्वेऽपि लोके पुनराधेयादौ

१ अ ८ । पा १ । सू ७ ॥ २ प्रवृद्धादीनां च । ६ । २ । १७७ ॥

३ अ १ । पा ४ । सू ६ ॥

समाससज्ञा सावकाशा तत्र गतिसज्ञाभावेन गतिसमासाप्राप्तेरत
आह

भाषाया त्विति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । १ पुनश्चनसौ क्वन्दसौति गतिसज्ञाविधायक-
वात्तिकविरोधात् लोके समस्तपुनराधेयग्रन्थानभिधानेन समासा-
न्तोदात्तस्यैव तत्र स्त्रीकारेण वा भाष्योपपत्तेश्च । सति हि तस्मि-
न्नेव सिद्धमित्यत्र भाष्यस्वरसोऽप्येवमेवेति दिक् ॥ एव सहसुपे-
त्यस्य निरवकाशत्वे पूर्वपक्षिणा प्रतिपादिते तावतापि पर्याय एव
प्राप्नोति न समावेश इत्याह भाष्ये

एवमप्येकासञ्जेतीति । (भा)

तस्मात्प्राग्वचन कर्तव्यमिति (भा)

सिद्धान्ताश्रयस्तु उक्त एव । एव च किमित्यवकाशनिराक्रियेति
शङ्का तत्समाधान च कैयटोक्तमसङ्गतमेव पूर्वपक्षिणो ऽज्ञानस्याव-
श्यकत्वात् । तेनावकाशनिराकरणेऽपि सिद्धान्तिनोचते । अवकाश-
प्रदशनेन ततखण्डन तु समाधानान्तरसम्भवाद्नादरेण । किञ्च
ज्ञापकेन विस्मष्टपटु । काकतालीयमि त्यादौ समासे परेणोक्ते
तस्मादेव ज्ञापकादेतस्य सामान्येन विधायकतायामवकाश उक्तप्राथ
इति सुधियो विभावयन्तु ॥

एव मन्यते सयुक्ते विधानादिति । (कै)

विपूर्वकधाञ्ज करणे शक्त सहसुपे 'त्यनेन समास इत्यस्या-

स्युक्तकरणान्तसञ्ज्ञाया सर्वाथत्व न तु सहस्रुपे त्येतन्मात्रोदाहरण-
विषयत्वमित्यथ । पव च तत्तद्विशयसमाससञ्ज्ञाया अनवकाशत्वा-
त्ताभि समावेश इत्यभिमान ॥ नन्वेवविधनिदलविचारकरण भाष्ये
अनुचितमत आह

नायेति ॥ (कै)

सहस्रुपा । २ । १ । ४ ॥

सहस्रुपेत्विति । (कै)

तस्मान्मर्थ्यात्समास इत्येकत्वस्य विवक्षणाच्च सहभूतस्यैका सञ्ज्ञेति
भाव ॥ ननु यद्यपि प्रत्येक समासत्वे प्रत्ययान्तात्प्रत्येक न प्राति-
पदिकत्व तथापि समासस्य समुदायानात्मकतया समासग्रहणस्य
वाक्यनिवृत्तकनियमाथत्व नोपपद्यते किन्तु विध्यथत्वमेव स्यादत
आह

सहस्रुपा ॥ इह सहेति योगो विभज्यते । सुबन्त समर्थेन सह समस्यते ।
कतिपयतिङन्तमात्रविषयोऽयं योग । स्रुपेति पुनरारम्भात् । अतोऽति
प्रसङ्गो नोद्भावनीय । यो जात एव पयभूषत् । य शम्बर अन्वविन्दत ।
योगविभागसिद्धस्यासावत्रिकत्वान्नेह । सम्प्रयच्छृष्ट्याना इन्द्राय भागम् ।
अत एव नित्य क्रीडेत्यधिकारै उदात्तवता गतिमता च तिङा गते समास

“सहस्रुपा” ॥ सहस्रवचन किमर्थं यावता तृतीयैव सहस्रार्थमाक्षेप्यति
यथा वृद्धो वृत्तेति, सहभूतयो समाससञ्ज्ञा यथा स्याद् एकैकस्य मा भूद्,

कृतद्वितेति ॥ (कै)

एकशेषेत्विति । (कै)

समुदायस्यैकार्थीभावेनाथवत्त्वात्प्राप्तौ निघमार्थं तदिति भावः ॥
काकतालीयमि त्यादौ प्रत्येकं कप्रत्ययोत्यन्तिरपि दोषो नेत्याह

समासाच्चेति ॥ (कै)

ननु समुदाये समासत्वाभावोऽत आह

प्रातिपदिकत्वादिति । (कै)

तत्त्वामथात्ममासपदं तत्समूहपरमिति भावः ॥

एकत्वन्न विवक्ष्यत इति । (कै)

१ 'एकवचनं न विवक्ष्यते' इत्युपलब्धकैथडेऽस्ति ॥

इति वातिककृता यदुक्तं तदिहैव यौगविभज्यसाधितभाष्ये । एवमिवेन समास इत्यपि सुप्पुष्येत्त्वेन सिद्धमित्युक्तम् । युक्तं चैतत् । अन्यथा वातिकरीत्या नित्यसमासतापत्तौ य आनयत आधोनयत सम्यक्चेत्यादेरसङ्गततापत्तेः । जीमूतस्येवेत्यादौ तैत्तिरीयाणां पदद्वयत्वेन पाठासङ्गतिप्रसङ्गाच्च । अत एवोद्गाहुरिवेत्यादौ व्यस्तव्यवहितप्रयोगोऽपि सङ्गच्छते । यथोत्तरम् नूनां प्रामाण्यात् । तिङसमासस्तु क्वन्देश्च । अत एव कमया यमभिप्रैतीत्यत्रैकपद्यनेति हरदत्तः । एतदपि असावन्त्रिकत्वादेव सिद्धम् । युक्तं

अन्यथा पुत्रेण सहागतपितेत्त्वञ्च यथा हयोरप्यागमनेन सम्बन्ध एव समाससञ्ज्ञापि प्रत्येकमेव स्यात्, सहग्रहणे तु सहभूतयोरेका सञ्ज्ञा भवति । किञ्च स्याद् यद्येकैकस्य सञ्ज्ञा स्यात्, इह ऋकपाद इति समा-

प्रातिपदिकादित्यनेनान्वयादिति भाव ॥ ननु तद्विरोधात्
प्रातिपदिकादित्यस्यासम्बन्ध एव स्यादत आह ।

अनभिधानाद्वेति । (कै)

एव च लक्ष्यानुरोधादेव समासपद तत्समूहपरमिति भाव ॥

समुदायस्यैवेति । (कै)

अवयवेभ्य समुदायोऽतिरिक्तोऽपीति भाव । इदं चिन्त्यम् ।
सुबन्त समर्थ समर्थेन सुबन्तेन सह समस्यत इत्यर्थेन प्रत्येक तस्य
तस्य च सज्ञात्वाभात्समुदाये सस्कायत्वस्य दुष्प्रभवात् । किं च
समुदायद्विवचनदृष्टान्तो ऽयुक्त वैषम्यात् समुदायसज्ञत्वावयवाना-
मननुग्रहात् ॥

अन्वर्थसज्ञाविज्ञानादेतीति । (कै)

चेदम् । ह्यन्वसत्वेनैव तत्र सुबलुको वक्तव्यत्वात् । अन्यथा एकवचनसुत्व
गत कश्चित् इति भाष्यात्समासादुत्पन्नस्य सो पर्यभूषदित्यादौ हलङ्गा
दिलोपसम्भवेऽपि यत्प्रकरोतीत्यादौ श्रवणापत्ते । न च नपुंसकताभ्यपगमेन
निर्वाह । यत्प्रकुरुते इत्यादौ ऋसापत्ते । प्रकुर्वीरन्नित्यत्र नलोपापत्तेश्च ।
तस्मात्काव्यादौ प्रभवतीत्यादिप्रयोगेषूपसग एथक पदमेव । वागर्थाविवे
त्यादाविवग्रब्दस्य समस्त एथगवा । उद्गाहुरिव वामन कचाचितौ विष्व
गिवागजौ गजावित्यादौ एथगेवेति तत्त्वम् । यत् कश्चिद्विवेन समासश्चा

सान्त प्रसव्येत द्वौ च स्वरौ स्याता 'द्वत्तद्धितसमासाश्चे' तत्र तु समासश्च
समासश्चेत्येकशेषो व्याख्यास्यते तेन समाससमूहस्य सज्ञाविधिनियमार्थं
इति वाक्यस्य न भविष्यति अन्यथा त्वेकैकस्य समासस्य प्रत्ययान्तत्वादि

वस्तुतः समसस्य सन्नेप इत्यन्वयः । नचासावनेकस्यैव । एकस्यापि
विस्तृतस्य सन्नेपदशनादतोऽन्वयत्वेन कथमेतदथलाभ इति चिन्त्यम् ।
तस्माद् गगदण्डनन्यायसत्वात्कथमेकैकस्य प्राप्तिः । लक्ष्यानुसाराच्च
तस्यैव न्यायस्याश्रयणमिति सिद्धान्तिन एव प्रश्नः । इतरो लक्ष्या-
नुसारमज्ञात्वा न्यायमात्राश्रयणेन सहस्रदण्डमित्याह

प्रत्येकमिति ॥ (कै)

लक्ष्यदर्शनादीति । (कै)

आदिना १ मालादीना चेति ज्ञापकसहस्र । अत्रापि गग-
दण्डनन्यायाश्रयणेन लक्ष्यदर्शनमेव हेतुरिति तत्त्वम् ॥

योगावयव इति । (कै)

१ अ ६ । पा २ । सू ८८ ॥

न्दस इत्याह । तन्निमूलम् । तैत्तिरीयपृथक्पाठविरुद्धं च । इवसमासे
समासगा श्रीतीमुपमामुदाहरता आलङ्कारिकायाः प्रतिकूलं च । किञ्च ।
‘हरीतकी सुदृक्ष राजन्मातेव हितकारिणीम्’ ‘अद्वैतमप्यनुभवामि
करस्य विस्वतुल्यं शरीरमहिनिस्वयनीव वीक्ष’ इत्यादयः समस्तप्रयोगा
न ह्यस्ति प्रथमान्तेनैवेत्यन्यपदार्थसूत्रस्थभाष्यसम्मतता । अत एव अग्निरिव
राजो वायुरिव पाप्म इत्यादि परिशिष्टोदाहरणमपि सङ्गच्छते इत्यास्ता
तावत । इदं त्ववशिष्यते । तिङसमासे कृते परमपि तिङ् तिङ इति

अर्थः समासग्रहणं स्यात्, समासाच्च तद्विषयादित्यत्रापि प्रातिपदिका
दित्यनुवचते समूहस्य च प्रातिपदिकत्वं न त्वेकैकस्य समासस्येति समासा
दित्येकत्वाविवक्षया समूहादेव सिद्धं प्रत्ययः, तदेव समुदायस्य यथा

योगोऽत्राष्टाध्यायी । यद्यपि योगविभागाभावेऽपि अवयवाव-
यवस्य समुदायावयवत्वन्यायेनाष्टाध्याय्यवयवत्वमस्यैव तथापि साक्षा-
दवयवत्वमेवात्र विवक्षितं तच्च योगविभागमन्तरेण न सम्भवतीति
बोध्यम् ॥

सख्याया विवक्षितत्वादिति । (कै)

सुबन्तत्वादे प्रत्येकसमाप्तत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥ अनुव्यचलदि -
त्यत्र समाससंज्ञाया फल दृश्यति ।

शाकलेति । (कै)

अन्यथा पक्षे यणोऽश्रवणमपि स्यात् इत्यथ ॥ खरस्तु न
फलमित्याह

समासान्तोदात्तत्वमिति ॥ (कै)

केचिन्मतसिद्धस्वर दृश्यति

निघात बाधित्वा सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तता प्राप्नोति । न चैष्टापत्तिः ।
पयभूषत तदेवानुप्राविशदित्यादौ क्वापि अन्तोदात्तपाठदृशनात् । अत्रेद
त्वम् । तिष्ठि चोदात्तवतीति गतेनिघातविधानं ज्ञापकं तिष्ठसमासे
अन्तोदात्ताभावस्येति । भाष्यमते तु गतिकारकोपपदात्कादिति सूत्रे
छन्दप्रहणस्य प्रत्याख्यातत्वान्न कश्चिद्दोष इति । इहेदमवधेयम् । सहेति
तिष्ठसमासे सुप्सुपेति विहिते च वागर्थाविव पूव भूतो भूतपूव इत्यादौ अथथी
भावादिविशेषसंज्ञा सत्येव न । तत्तदधिकारेष्वस्यापाठान् । एव विस्म

स्यादेकैकस्य मा भूदिति सहस्रहणं नैतदस्ति प्रयोजनं, समास इति
महती संज्ञा क्रियते ऽन्वर्थसंज्ञा यथा विज्ञायेत यस्मिन्समुदाये पदद्वय
परस्पर समस्यन्ते स समास इत्यस्यैवधिकरणे घञ्, तस्मादनर्थकं सहस्र

तत्रानोरिति ॥ (कै)

केचिन्मतदूषणमाह

एव चेति ॥ (कै)

अवक्तव्यमिति । (कै)

समासासमासयो स्वरौ रूपे चाविशेषादित्यथ ॥ एकादेशस्य
सवथोदात्तत्वादिति भाव ॥ अनुव्यञ्जदि त्यत्र यण्प्रवण विशेष ।
अथञ्च नित्यसमास इति तात्पर्यम् ॥

सतिशिष्टत्वादिति । (कै)

वाक्येऽपि निघातप्रवृत्तेस्तदुत्तरकालिकतया समासस्वरस्य सति
शिष्टत्वमित्यथ ॥

तिडैकत्वस्येति । (कै)

अपटु काकतालीय इत्यादावपि तत्रापि सुप्तपेयस्य प्रवृत्ते । विस्पष्टादीनि
गुणवचनेषु समासाच्च तद्विषयादित्यादयः स्वरश्चप्रत्ययार्थमारभ्यमाणा अपि
दृढकुमारौवरन्यायेन समाससाधका इत्यस्मिन्नपि पक्षे विशेषसञ्जाविरह
स्तस्य एव । समासश्चतुर्द्धेति तु प्रायोवादमात्रम् । अत एव पठन्ति ।

‘क समास इति प्रश्ने विस्पष्टपटुगोचरे ।

समासमात्र ये ब्रूयविस्पष्टपटवो हि ते’ ॥

इह विस्पष्टमिति पाठवस्य विशेषणम् । एकदेशान्वयस्याप्यत्र स्त्रीकार
एव पूर्वपदार्थप्रधानोऽव्ययीभाव इत्यादि पूर्वोच्चायपरिभाषितम् । यद्यपीह

ह्यत्र तत्राह । ‘सह्यह्यत्र योगविभागार्थमिति’ । सह्येत्वेको योग, सुवि
त्येव सुप्तह्य समस्यते केन पदविधित्वात्समर्थेन । ‘अनुव्यञ्जदिति’ । तत्र
सुवित्येकत्वस्य विवक्षितत्वाद्दे पूर्व समासः । तत्र नित्यसमासः ।

सुपा यद्यपि स्वप्रकृत्यथ विशेष्यगतसख्याभिधायित्वसुत्सगस्त-
थापि १ व्यापप्रातिपदिकादि ति सूत्रस्यभाष्यप्रामाण्येन तिडापि
क्रियागताया कर्त्तादिसवन्वाहारोऽपि तत्सख्याया एव भानमिति
सिद्धान्ते इदम् ॥

वचनग्रहणादिति । (कै)

प्रातिपदिकाथसूत्रस्यात्सख्याथकादित्यथ ॥

केवलायाच्चेति । (कै)

प्रातिपदिकसञ्ज्ञासत्वेनास्यापि प्रकृतित्वमिति भाव ॥

हल्ङादिलोप इति । (कै)

योगविभागस्येष्टसिध्यतया क्वन्दिषि तद्विषये एवैतत्समासप्रवृ-

१ अ४ । पा१ । सू१ ॥

तदीयमहासञ्ज्ञाव्यवहारसामर्थ्यात्स्वीक्रियते । तथापि तत्सवमौत्सगिकमेव ।
अङ्ग मीष्णत्यादेस्तत्पुरुषस्य पूवपदार्थप्राधान्यात् । उन्मत्तगङ्गमित्यथयीभावे
ऽन्यपदार्थप्राधान्याच्चेति दिक् । यद्यपि अङ्गत्वार्याया वृत्तौ वतिपदयोरान
र्थक्यम् । अजङ्गत्वार्याया वृत्तयोरपि विशिष्टार्थता तथापि एकार्थीभा
वात्पूवस्थाभवस्याया यौ पृथकपदार्थौ तयोवृत्तौ प्राधान्याप्राधान्याभ्या प्रवे
शमाश्रित्योक्तानामौत्सगिकव्यवहाराणा निर्वाहो बोध्य । षोढा चाय
समास । तथाहि ।

त्वाद्दे प्राक्काभावा समासान्तोदात्तत्वं तु न भवति 'तिङ्ङतिङ्' इति
निघातात्, अना 'गतिगता विति निघात, वेय्यादेश उदात्तस्वरितयो
रित्यट स्वरितत्वम् । अन्ये तु सति शिष्ट समासान्तोदात्तत्वं भवतीत्याहुः ।

त्तिरिति भाव । एतेन प्रकुर्वीरन्नित्यादौ समासे नलोप स्यादित्यपास्तम ॥ सुबुत्पत्तिस्त्रीकारे समतिमाह

अत एवेति । (कै)

अन्ये वित्यरुचिबीज तु पचतिकल्पमित्यादावेव सति बद्धवचनादेरापत्ति । तस्माद्बचनग्रहणेन सख्याप्रवृत्तिनिमित्तकानामेव ग्रहण नत्वेव विधाना किंचेषामैकपद्ये प्रागुक्ते निघातप्रतिषेधे च न मानमिति ॥

अतिडित्यादाविति । (कै)

तत्राडित्यस्य ^१अनवक्लृप्तमषयोरिति सूत्रस्थभाष्यप्रामाण्येन समासविशेषणतया समर्थनेत्यनेनैवोत्तरपदोपस्थित्या तत्र सुपेत्यस्या-

१ अनवक्लृप्तमषयोरिति वृत्तेऽपि । ३ । ३ । १४५ ॥

‘सुपा सुपा तिडा नाम्ना धातुनाथ तिडा तिडा ।

सुबन्तेनेति च प्रोक्त समास षड्विधो बधे ’ ॥

सुपा सुपा । राजपुरुष । तिडा । पयभूषत । नाम्ना । कुम्भकार । धातुना । कटपू । अजस्रम् । तिडान्तिडा । पिबतखादता । तिडा सुपा । जह्निजोड । इह समासे पूर्वपदोत्तरपदपुरस्कारेणाय विभाग । तेन मध्यमानामव्यवस्थितत्वेऽपि अदोष । एहि रे याहि रे इत्यस्य सुबन्तपूर्वोत्तरपदत्वात् । सर्वेष्वमीषु पूर्वपदस्य पदत्वमव्यभिचारि । अत

विभक्तिस्तु सत्यपि समासत्वेन प्रातिपदिकत्वे न भवति तिडैकत्वस्योक्तत्वात् यदा वचनग्रहणमुक्तेष्वप्येकत्वादिषु यथा स्यान्निति प्रथमैकवचन हलङगा दिङोप, एव चैकपद्यादामनुव्यचनहेतवेत्या ‘म एकान्तरमामन्वितमन

नन्वयेन च चिन्त्यमेतत् ॥ ननु पुन शब्दस्य गतित्वात्कृतीत्येव
सिद्ध सङ्गावे तु अनेन समासेऽपि तत्पुरुषत्वाभावात् १ गतिरन-
न्तर इति उच्छब्दस्य खरानापत्तिरत आह ।

पुन शब्दस्येति । (कै)

कृन्दिषि सवविधीना वैकल्पिकत्वादिति भाव ॥ सन्यत इति
सूचितामरुचिमाह

काठकेऽन्तोदात्त इति ॥ (कै)

अव्ययादिति लुगिति । (कै)

तदन्तस्थाप्यव्ययत्वादिति भाव ॥

१ अर्द्ध । पार । सू७६ ॥

एव समासग्रहण निधमार्थमित्यय ग्रन्थो यत्र पूर्वो भाग पद तद्विषयक ।
तेन बहुपटव इत्यत्र टकाराकारस्योदात्तता सिध्यतीत्यर्थवत्सूत्रे व्यत्यादि
तम । इवेन समासो विभक्त्यणोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्व च ॥ इह उक्त-
योगाभ्या सिद्ध समासमनूद्य विभक्त्यणोपाभावस्वरौ विधीयेते । तिङन्ता
पेक्षया इवशब्दस्य परनिपातस्तु राजदन्तादेराकृतिगणत्वात् । वासयसौव
वेद्यस । जौमूतस्येव भवति । येषा विधिष्य लक्ष्य नास्ति ते समासा
सहस्रपेट्याभ्या सिध्यन्तीति स्थितम् ॥

न्तिक' इति निघातप्रतिषेधो भवति । योगविभागश्चेत्सिद्धार्थ इत्यतिप्र
सङ्गो नोद्भावनीय ॥

अव्ययीभावः । २ । १ । ५ ॥

च्चिप्रत्ययेन कचिदेवकार्येऽव्ययत्वारोपबोधनान्यत्कायलाभ ।

नतदन्वर्थति । (कै)

शब्दतो ऽलाभादिति भाव ॥ प्रापिकत्वमेव दृश्यति
सुप्ते त्यादि ॥

अव्ययीभाव ॥ अधिकारोऽयम् ॥

अव्ययीभाव' ॥ इह सञ्चर्थे सञ्जाकरणमित्येकाक्षरा सञ्जा
कार्या किमर्थं महती क्रियत इत्याह । अन्वर्थसञ्जा चेत्यमिति' । अन्वयय
मव्यय भवतीत्यव्ययीभाव, भवतेण उपसख्यानमिति याप्रत्यय, अन्वर्थत्वे कि
सिध्यतीत्यत आह । तेनेति' । पूवपदग्रहणमव्ययस्योपलक्षणाार्थं सूत्रप्रति
शाकप्रतीत्यादावुत्तरपदार्थप्राधान्यात् स्यात्तस्मादव्ययीभावेऽव्ययार्थं प्रधान-
मिति सूच्यते, एव ह्यव्ययानव्ययसमुदायो ऽव्ययमलाभादव्यय भवतीति,
कि सिद्ध भवति, समृद्धा मन्ना सुमन्ना इत्यादावुत्तरपदार्थं प्राधान्येऽव्ययी
भावस्यातिप्रसङ्ग परिहृतो भवति पारेगङ्ग द्विसुनि उन्मत्तगङ्गमित्यादौ
च वचनादव्ययीभाव, एव चानव्ययमव्यय भवतीत्यन्वर्थतयैवाव्ययकायस्यापि
लाभादव्ययीभावश्चेत्येतदपि न वक्तव्य, लुटसुखस्वरोपचारा प्रयोजनमिति
परिगणन वक्ष्यामीत्येवमर्थं तदिति चेन्न अत्रैव परिगणय्यान्वर्थत्वेन वा
विशिष्टकायविषयमव्ययत्वमनुमीयताम् ॥

(अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयोगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अथयं विभक्तिसमीपसमृद्धिवृ-
द्ध्यर्थभावात्प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयोगपद्यसादृश्यसंप-
त्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ॥

समुदायस्येति । (कै)

गगदण्डनन्यायेन सुपासहितमथय विभक्त्यर्थादिषु वक्तमानम-
थयीभावसङ्गकमिति वचनव्यत्येत्यथ ॥

हरौ इति अधिहरि भक्ति । ह्यधिकरणिका भक्तिरिति
बोध । अधिसप्तम्यर्थवाचक । उपलक्ष्यमित्यादावुप समीपवाचक

अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयोगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु ॥ अथयमिति योगो
विभज्यते इति गम्भीराङ्ग (४ । ३ । ५८) अथयीभावाच्च (४ । ३ । ५९)
इति सूत्रे न्यासकार । तेन दिशोमध्यमपदिशमिति सिद्धम् । शर
दादित्वादृच । क्लीवेऽथय त्वपदिश दिशोमर्थ्यं विदिक् स्थियामि"त्य

‘अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्ध्यर्थभावात्प्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्वयोगपद्यसादृश्यसम्पत्तिसाकल्यान्तवचनेषु’ ॥ श्रुतत्वादथयस्यैव

(अव्यय विभक्तिसमीपसम्बद्धिद्वयार्थाभावात्प्रत्ययप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूय्ययौगपद्यसादृश्यसपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अव्ययस्य श्रुतत्वादिति । (कै)

श्रुतरूपान्तरङ्गादित्यथ ॥ सूत्रे श्रुतयोरेव प्रथम सबन्ध
पश्चात्प्रकरणलब्धेनेत्येव युक्तमिति भाव ॥

एव न्याय्यत्वात्तद्वाद्य स्पष्ट एव । स्पष्ट चेदमत्रैव भाष्ये । एतेन
कुम्भादिपदाना ततसमीपे लक्षणोपादितात्यर्थ्याहकमित्यपास्तम् ।

[६ । १ । १२७] इति सूत्रे) 'सिद्धित्वसमासयोः शाकलप्रतिषेध' (वा)
इति नित्यग्रहणेन नाथ । 'इदमपि सिद्धं भवति । वाप्यामन्त्रो वाप्यश्च
नद्यामातिनद्यातिरिति' (६ । १ । १२७ सूत्रस्थभाष्यम्) भाष्य कैयटो
व्याख्यत । सुप्सुपेति समास । सञ्जायामिति हि समासस्य नित्यत्वात्सिद्ध
प्रतिषेध इति । तथा "अनुदात्त पदमेकवचनम्" (६ । १ । १५८) इति सूत्रे
असिद्धवदत्रेति (६ । ४ । २२) च सूत्रे कैयटेन स्वपदविग्रहो दक्षित ।
ननूक्तरौत्वा सञ्जायामितिवत्पङ्कजादिष्वपि अविग्रहत्व स्यादिति चेत् ।
सत्यम् । यौगिकाथमात्रेण साम्यमाश्रित्य विग्रहकथनेऽपि पञ्चत्वस्य
समासैकगम्यतया वस्तुतस्त्येष्टत्वात् । एतेन द्वाणसपलोहितशाख्यादयो
व्याख्याता । प्रकृतमनुसराम विभक्तौ, हरौ इत्यधिहरि । येन सुबन्तेन

धीयते विभज्यते ऽनया प्रातिपदिकार्थ इति क्त्वा । स्त्रीष्वधिक्त्वेति' ।
स्त्रीषु कथा प्रवत्यत इत्यन्वय ॥ अधिक्त्वेति प्रस्तुत्येत्यर्थ । सनिधानाच्च
स्त्रिय एव प्रस्तुत्येति गम्यते स्त्रीविषया कथा प्रवत्यत इत्यर्थ । प्रायेण तु
प्रवत्त इति पाठ । तत्र भिन्नकालकत्वात्क्त्वाप्रत्ययस्यानुपपत्ति, पुरुषा
प्रस्तुवन्ति कथा प्रवत्त इति । अत्राह । अधिक्त्वात् या कथा सा स्त्रीषु
प्रवत्त इत्यर्थ । तत्र प्रस्तावने कथने च कचुरेकत्वात्सिद्ध क्त्वाप्रत्यय इति ।

(अ २ । पा १ । आ २)

(अथय विभक्तिसमीपसम्बद्धिष्यद्वायी

भावात्प्रत्ययप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपत्ययौगपद्यसादृश्यसप्तिसाक

ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

प्रतिपिपादयिषिता इति । (कै)

विशेष्यतथेति शेषे ॥ तदुक्तम्

द्योतकस्य प्रणयतीत्यादौ द्योत्यार्थविशेषणकबोधे प्रकृते च तद्विशेष्यक
बोधे कारणत्वेन काव्यकारणभावद्वयकल्पने गौरवात् । निम्ना सम्प्रति
न युज्यते इत्यतिनिद्रम । यजसमाधाविति दिवादेरकमकस्य युज्यत

समासस्तद्भवकोभूतैव विभक्तिगृह्यते सन्निधानात् । तदथद्योतकश्चेह
अधिप्रशब्द । न चैवमन्वौकिके सप्तम्येव दुर्लभा । निपातेनाधिकरणस्याभि
हितत्वात् । तिङ्कृतद्वितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यास्यमानत्वान्ति
वाच्यम् । अर्थेन चतुर्थीसमासस्थले यथा वचनसामर्थ्यादुक्ताथस्यापि प्रयोग
तथेह वचनसामर्थ्यादभिहितेऽपि सप्तमीत्यभ्युपगमात् । अ भक्षन्यायेन
वचनग्रहणसामर्थ्येन च विभक्त्यथमात्रवृत्तेरथस्य ग्रहणाग्नेह । गृहस्थोपरि
ग्रामस्य पुर । उपर्यादयो हि दिग्देशकालेष्वपि वृत्तन्ते । न तु विभक्त्यथ
मात्रे । अत एव 'क्रमादसु नारद इत्यबोधि स इत्यादौ नातिप्रसङ्ग ।
इति शब्दस्य सवनामवत प्रकृतपरामशक्तत्वेन कमत्वमात्राभिधायक
त्वात् । एवञ्च विभक्तिशब्द सप्तम्या पथवस्यति । अत एव परिशिष्टे

अन्ये त्वाहु । कृतस्य कथा कतव्यकथेत्यर्थ सा स्त्रीषु अधिप्रवृत्तते
स्त्रीष्वधीपि च प्रक्रियावाक्य न त्वेतत्प्रयोगाह समासस्य नित्यत्वात् ।
अधिस्त्रीति' । 'अथयौभावश्चेति नपुंसकत्वाद्ग्रस्वो नपुंसक इति ऋष ।
सप्तम्यर्थेयमिति' । विभक्तिवचनता दशयति । उपकुम्भमिति' । कुम्भ
स्योपेति प्रक्रियावाक्य यद्यन्तेन समास । दु शक दुषवनमिति' । मनुष्य
जातिवचनौ शक्यवनशब्दौ किमर्थं पुनश्चिद्विग्रहणसमर्थाभाव इत्येव सिद्ध,

(अथ विभक्तिसमीपसम्बन्धित्वाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य
थानुपूर्व्ययोगप्रत्यसादृश्यसपत्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २।१।६।)

(अ २। पा १। आ २)

उत्तरपदार्थावच्छिन्ना इति । (कै)

द्योतकत्वपक्षे तु द्योत्याथस्य समभिव्याहृताथविशेषणत्वमेवेति

भाव ॥ तदाह

इति रूपम् । अत्र निद्राकत्तकवत्समानयत्नत्वाभाव इति बोधः ।
अतः सम्प्रति न युज्यत इत्यर्थः । अतिनिद्रामासौदित्यादौ तथा

“अधिकरणे” इत्येव सूचितम् । पाणिनिस्तु मात्राभाषवमभिप्रेत्य
विभक्तिशब्दं प्रायुङ्क्त । निपातेनाभिहितत्वात् प्रथमान्तेनैवाय स-
मास षष्ठ्यन्तेन वेत्यपि मतद्वय परिशिष्टे स्थितम् ।
तदपि विभक्तिग्रहणे अधिकरणग्रहणे चाविशिष्टम् । समीपे, कृष्णस्य
समीपमुपकृष्याम । अथर्वीभाव इत्यन्वयसञ्ज्ञाश्रयणादसत्त्वरूपत्वात्
प्राधान्य एवाय समासः । समीपवतिप्राधान्ये तु बहुव्रीहि वक्ष्यति
“सख्यथाव्ययासन्नेति” (२।२।२५) । उपदशा इति यथा । ननु समया
ग्रामनिकषा लका आराहनादित्यादावति प्रसङ्ग इति चेत् । अत्राह
रक्षितः । अभित परित समयानिकषान्यारादिति द्वितीयापञ्चम्योविधान
सामर्थ्याद्भाव्यैभाव इति । यत्तूक्तं दुर्घटवृत्तौ । चित्रस्य ग्राम सम

न सिद्ध्यति येन समस्यते तदर्थस्याभावोर्थीभावः न चात्र शकानामभावः
किं तद्धि तदीयाया ऋद्धे अर्थीभाव इत्यर्थग्रहणं यत्र धमिस्वरूपस्यैवा
भावस्तत्र यथा स्यात् धममात्रप्रतिषेधे मा भूत् तद्यथा ब्राह्मणेन ब्राह्म-
ण्यामुत्पादितत्वेन कस्य चिद्ब्राह्मणत्व प्रसज्य प्रतिषेधति नाय ब्राह्मणो
यस्तिष्ठन्नभून्नयति इतरेतराभावे च मा भूत् गौरन्वो न भवतीति अत्रापि

(अ २ । पा १ । आ २)

(अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिवृद्धार्था

भावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसप्ततिसाक

ख्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

समृद्ध्यादीना वाचकमिति । (कै)

निपाताना द्योतकत्वं वाचकत्वं च ख्यात्पुरोधश्च व्यवस्थेति
भाव ॥

व्यवहारविषये लक्षणा । इति हरि । हरिशब्द शब्दस्वरूपपर ।
इति प्रकाशवाची । हरिशब्दप्रकाश इति बोध । रूपस्य योग्यमनु

येत्यादौ सापेक्षत्वात्समासे चारितार्थार्थाद्विभक्तिविधानस्य सामर्थ्यं नास्तीति ।
तत्र । समासस्य नित्यतया वृत्तस्य विशेषणयोगो नेत्यस्यैव प्रवृत्त्यापत्ते ।
अन्यथा स्थूलस्य कुम्भस्य कार इत्याद्यपि स्यात् । समृद्धौ तु मद्राणा
समृद्धि सुमद्रम । उत्तरपदार्थप्राधान्ये तु कुमतीति तत्पुष । समृद्धा
मद्रा सुमद्रा इति यथा । वृद्धौ दुयवनम । न चार्थाभावेनेह सिद्धि ।
येन समस्यते तदीयार्थाभावे हि समास । इह तु यवनाना नामाव
क्वि तु तदीयाया वृद्धे । अर्थाभावे, निमित्तिक अविज्ञम । समर्गाभावेऽप्य
समास न त्वन्योऽन्याभावेऽपि । अर्थग्रहणसामर्थ्येन समस्यमानपदन्यप्र
तीतिविशेष्यविरोधिन एवाभावस्य ग्रहणात् । अन्योऽन्याभास्य प्रातियो
गिता वच्छेदकेनैव सह विरोधात् । तस्य च प्रकारत्वेऽप्यविशेष्यत्वात् ।

वस्वन्तर प्रतिषिध्यते न धमिस्वरूपम अतिश्रीतमित्यर्थाभाव कालान
वच्छिन्नोऽभाव आश्रयते इह तु सप्रत्यभाव इत्यव्ययस्य भेदेनोपादानम ।
'अतितैत्कमिति' । तैत्कमा नाम ग्राम । तैत्कभावे सज्ञाया कन्युप
सङ्गान, तत्र भव तैत्कमाच्छादन तच्च कालविशेष उपभोग्यम्, उच्ये
श्रीते वा ऽतिशब्दो नेदानौमित्यस्यार्थे वक्तते उपभोगक्रिया च वृत्तौ

(अथय विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यञ्ज्यर्थाभावात्प्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य
थानुपूय्ययोगपक्षसादृश्यसप्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

वाचक इति । (कै)

पुत्रसहित इति । सहायविश्लेष्यकबोधादिति भाव ॥

रूपम । सहायमिति । साहित्य समभिव्याहृतक्रियाकारकवृत्तिसाकल्य
च सहार्थ । दृग्यसहित सकल भोज्यमत्तौति बोध । दृग्यसाहित्य तु
अत्रारोपित प्रतीयते न वास्तव शब्दशक्तिस्वभावात् । सकल भोज्य-

ये तु वदन्ति । घट पटो नेत्रत्रापि पटत्वात्प्रान्ताभाव एवार्थ ।
आद्यत्वधिकरणान्यायेन जाते पदार्थत्वादिति तेषामपि मते ऽर्थग्रहण
सामर्थ्यादेवाच्छिन्नधर्मभावेऽय समासो न तु धर्माभाव इति फल तुल्यमेव ।
एव एवात्रत्वहरदत्तग्रन्थस्याप्याशय । एतेन भूतले घटो नेत्रत्र घटाभाव
व्याचक्षाणा परान्ता । नित्यसमासप्रसङ्गा ऽसाधुतापत्ते । कारकवि
भङ्गेरयोगाच्च । अत एव सिद्धान्ते क्रियाध्याहारेण कारकविशिष्टक्रिया
प्रतीतौ तस्या एव निषेध शब्द भूतलाधारकघटाद्यभाव एवार्थ ।
गौरव च प्रामाणिक व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिकाभावश्चायम ।
अत एव शशशब्द नास्तीत्यत्रापि शब्दसाधतार्थनाधुता चेष्यत एव ।
शशशब्दस्तित्वञ्च शब्दवजात्प्रतीत निषिध्यते । अत्यन्तासत्यपि ज्ञानमर्थे

स्वभावादेवान्तभवति यथा दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इति तद्द्वारेण
पूर्वोत्तरपदयो सामर्थ्यं नेदानौमुपभोगार्हं तैश्चकमाच्छादनमित्यर्थ ।
आच्छादनापेक्षस्यापि तैश्चकशब्दस्य गमकत्वात्प्रमास नात्र तैश्चकस्य
कालानवच्छिन्नोभावो नापि सप्रति तस्याभाव किं तर्हि तदुपभोगस्येत्येधा
भावात्स्वभावात्सप्रति भिद्यते । तत्प्राणिनीति । तच्छब्दो निपातोप्यस्ति ।

(अ २ । पा १ । आ २)

(अथय विभक्तिसमीपसम्बद्धिबद्धार्था

भावात्प्रयासप्रतिशब्दप्रादुर्भावपञ्चाद्यथानुपूर्व्ययोगपद्यसादृश्यसपत्तिसाक

ल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

न तु साकल्यस्येति । (कै)

सत्तृणमन्तौ त्यादौ तु तुल्ययोगस्य बाधेन झटिति प्रथममेव
साकल्यमन्तौति बोधात् साकल्यबोधकता सहशब्दस्येति भाव ॥

भोजनप्रतिपादने एव तात्पर्याच्च । सूत्रे साकल्येति प्रवृत्तिनिमित्त
निर्देश । एव सादृश्य पदेऽपि । साभि अधीते । अभिग्रन्थसहित

शब्द करोति ह्यौत्वभ्युपगमात् । अयोग्यतानिश्चयस्तु न प्रतिबन्धक ।
अन्यथा व्युत्थमिति शब्दो मूक एव स्यात्प्रतिवादिन शब्दाद्वाक्यार्थाप्रतीतौ
तत्खण्डनकथाप्युच्छिद्येत । आहाय शब्दो बोध इति वास्तु । एतेन 'नैन
ह्निन्दन्ति शस्त्राणि नैन दहति पावक । न चैन क्लेदयन्त्यापो न शोषयति
मासत' (भगवद्गी) इत्यादि व्याख्यातम् । अन्यथा आत्मकमकच्छेददाह
क्लेदशोषाप्रसिद्धापायथापत्तेरिति दिक् । अत्ययो, हिमस्यात्यय अति
हिमम् । अत्ययो ध्वस । ध्वसत्व चाभावत्वव्याप्यमखण्डमेवेत्यर्थाभावात्पद्य
गुपादात्तम् । सप्रतीत्यन्य अधिकरणशक्तिप्रधानम् । तथा चोक्तममरेण
'एतद्विसप्रतीदानीमधना साम्प्रत तथेति' ॥ न जातु अधिकरणकार
कात्क्षिप्ता युज्यत इत्येषा क्रिया निषिध्यते निद्रा इदानी न युज्यते इत्यति

प्रत्यर्थमिति' । अर्थमथ प्रतीति वाक्यमप्यत्र भवति भाष्यप्रयोगात् यदि वा
नात्रात्यय वीष्मार्त्त किं तद्वि कामप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनति वीष्मा
तु द्विवचनद्योत्या अनुपूर्वस्य भाव आनुपूर्व्यं ब्राह्मणादित्वात्पद्यञ्च
धित्करणात्स्त्रियामपि भवति तस्य प्रयोग, एव ज्येष्ठानुपूर्व्येति । 'सचक्र
मिति । सहशब्दस्य समास, अत्ययौभावे चाकाल इति सभाव एव

(अव्यय विभक्तिसमीपसमृद्धियद्वयार्थाभावात्प्रासप्रतिशब्दप्रादुर्भावपश्चाद्य
थानुपूख्ययौगपद्यसादृश्यसप्तिसाकल्यान्तवचनेषु । २ । १ । ६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अपदिशमि त्यादीन्यखण्डान्येवाव्ययानि दिशोमध्यादिवाचकानी-
त्याश्रयेन भगवता योगविभागो नाकारि ॥

तदन्तग्रन्थकमकमध्ययनमितिबोध । यावत् श्लोकमञ्चतप्रणामा । परि
माणापरिच्छिन्नत्व यावदर्थं श्लोकपरिमाणसख्या परिच्छिन्ना प्रणामा

निद्रम । वृत्तौ तु अतितैश्चकमाच्छादनमित्युदाहृतम । तिशुका नाम
ग्राम । “तिशुभवि सञ्जाया कन्युपसख्यानम” (वा) । तन्न भव तैश्चक
माच्छादनम । तच्च विशिष्टकाले उपभोग्यम । उद्यो प्रीते वा । तथा च
नेदानौमुपभोगार्थं तैश्चकमाच्छादनमित्यथ । इह वृत्तानुपभोगक्रिया अन्त
भूता दध्युपसिक्त ओदनो दध्योदन इत्यनोपसेको यथा । आच्छादनापे
क्षस्यापि तैश्चकशब्दस्य गमकत्वात्समास इति हरदत्त । शब्दप्रादुर्भावे
इति हरि । इति शब्द स्वरूपपर । तस्य प्रकाश इति षड्यन्तेन विग्रहः ।
पश्चादर्थे अनुरथम । रथाना पश्चादित्यथ । व्युद्धिशब्दस्याज्याचतरस्या
पूर्वनिपातेनास्यानित्यत्वज्ञापनादिह वाक्यस्य साधुतेत्याहु । समीपादिवृत्ति
भिरतद्वितान्तै साहचर्यात्तथाविधस्यैवेह ग्रहणम । तत् पश्चातखस्यते

सुत्तरेष्वप्युदाहरणेषु । ‘गुणभूतेषीत्यादि’ । यदि सादृश्य इति नोच्चेत पूर्व
पदार्थप्रधानोच्ययीभाव इति यदा सादृश्य विशेष्यत्वात्प्रधान तदैव स्यात्
सादृश्य किञ्चेति, गुणभूते न स्यात् । सदृश्य किञ्चेति’ सादृश्यत्वं प्राधान्य
दशनेन सादृश्यस्य गुणभाव दशयति । सक्खीति’ । पूर्ववद्भ्रम, अपचित
परिमाणं प्रदगाञ्च क्खी, अप्रसिद्धोदाहरण चिरन्तनप्रयोगात् । सम्पत्ति

(अ २। पा १। आ २) (अथय विभक्तिसमीपसन्द्विवृद्ध्या
भावात्प्रयासप्रतिशब्दप्रादुभावपश्चाद्यथानुपूथयौगपद्यसादृश्यसपत्तिसाक
ल्यान्तवचनेषु । २। १। ७।)

इति बोध । एकपरि । विपरीतकर्त्तन परेरर्थ । एकहेतुक विपरीत
कर्त्तन पराजय इति यावत् । सप्तगङ्गमुन्मत्तगङ्गमित्यादौ सप्तगङ्गा समाहार
उन्मत्तगङ्गासमानाधिकरणमित्यादिब्रमेण वा बोध । एतेन पूर्वपदार्थ

अस्यतेचेति भाष्याच्च । अनेकमन्यपदार्थे (२। २। २४) इति सूत्रे सव
पश्चादितिभाष्यप्रयोगाच्चेति तु तत्त्वम् । योग्यतावीष्मापदार्थानतिवृत्ति
सादृश्यानि यथार्था । अनुरूपम् । रूपस्य योग्यमित्यथ । वीष्माया प्रत्य
थम् । अथमर्थ प्रतीत्यथ । इह वाक्यमपि साधु । न ह्यत्रावयव वीष्मावृत्ति ।
किंतु कमप्रवचनीयत्वात्सम्बन्धमवच्छिनत्ति वीष्मा तु द्विवचनेन प्रोक्ता ।
यद्वा । प्रतिशब्दस्य वीष्मार्थे कमप्रवचनीयसजाविधानसामर्थ्यात्तद्योगे
द्वितीयागर्भ वाक्यमपि भविष्यति । यथाशक्ति । शक्तिमनतिब्रम्येत्यथ । हरे
सादृश्य सहृदि । अनुपूर्वस्याभाव आनुपूर्व्यम् । ब्राह्मणादित्वात् अत्र ।
अत्र धित्करणान् स्त्रियामपि प्रयुज्यते । अनुज्येष्ठ ज्येष्ठानुपूर्व्येत्यथ ।
यौगपद्ये सचक्रम । सहृदिस्य समास । अथयीभावे चाकाले (६। ३।
८१) इति सभाव । एवमग्रेऽपि । सादृश्ये, सदृश सख्या ससखि । वृत्तौ
तु सकिखीत्यदाहृतम् । अपचितपरिमाणा षट्शाली किखी । यथाधत्वेनैव
सिद्धे पुन सादृश्यग्रहण गुणभूतेऽपि सादृश्ये यथा स्यादित्येवमथम् ।

शब्दस्य सन्द्वौ रूढत्वात्पुनरुपादान व्यर्थमित्याशङ्क्याह । सम्यत्तिरनुरूप
आत्मभाव इति । सब्रह्म बाम्बवाणामिति । तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव
इत्यर्थ । 'सदृशमिति' । न चात्र दृशभक्ष्य वास्तवमित्याह । न किंचि
दिति । दृशभक्ष्यमधिकोर्थस्तदचनेन किंचिदभ्यवहार्थं न परित्यजती
त्यथमर्थ प्रतिपाद्यते दृशानि भक्ष्य कथमन्यत्परित्यजेदिति । 'परिग्रहा

यथाऽसादृश्ये । २।१।७ ॥

यथाशब्द सुबन्तेन समस्यते सादृश्ये द्योत्ये नेति सूत्राय ।
यथाशक्तौत्याद्युदाहरण यथायत्नेन तु न सिद्धि सूत्रगृहीताव्ययेन
तेन समासाभावात् । अतः पृच्छति

प्रधानत्वाव्ययीभावब्रह्मणमित्यपास्तम् । उन्मत्तगङ्गमित्यादावव्याप्ते । औत
सगस्वङ्गीक्रियत एव ॥

सादृश्यं सख्या ससखीत्यत्र ाह सादृश्यवत् प्राधान्यम् । तेनाव्ययाद्यप्राधान्या
भावात्सन्तुद्धा मद्रा सुमद्रा इत्यत्रेवाव्ययीभावो न स्यात् । सपत्तिरनुरूप
आत्मभाव । स ब्रह्मणगाणा तेषामनुरूपो ब्रह्मभाव इत्यर्थः । साकल्ये
सदृशमभ्यवहरति । न किञ्चित्परित्यजतीत्यर्थः । न तत्र दृश्यभक्षणे तात्पर्य
यम् । अन्तवचने, साधुगधीते । अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्थे वतन्ते ।
तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्याग्न्यादिरन्तो न तु तत्र परेषाध्ययन
नास्तीति । अतः साकल्यात्पृथगन्तग्रहणम् । अधेरन्तत्वमिति घटन्तेना
स्वपदविग्रहः । इह वचनशब्दोतिरिच्यते । तेन द्वन्द्वसाकल्यात्पृथगन्त
ग्रहणमाश्रित्य योगविभागफलीभूतमपदिशमित्यादि सुसाधमिति तु
निष्कष ॥

पेक्षयेति' । इदानीमेतावान्प्रदेशोध्येतव्य इति यावत् प्रदेशस्य परिग्रह
स्तदपेक्षया समाप्तिरन्तः स चासकलेष्वध्ययने भवतीति भावः । साधौति' ।
अग्न्यादयः शब्दास्तदर्थे ग्रन्था वतन्ते तदानीं परिगृहीतस्य प्रदेशस्या
ग्न्यादिरन्तो न तु तत्र परेषाध्ययन नास्ति ततश्च न साकल्यमित्याह ।
इयमिति' ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१८५

(अ २ । पा । १ । आ २)

(यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।)

असादृश्य इति किमर्थमिति । (भा)

अत एव सूत्र किमथमिति न प्रश्न । पूर्वसूत्रे यथाग्रहण
तदर्थाथकान्वादिभि समासायम् ॥

सापेक्षत्वादिति । (कै)

उपमानत्वेन बुद्धस्योपमेये साकाङ्क्षत्वादिति भाव ॥

वृत्तिरिति । (कै)

शक्तिरित्यथ । एव च उदाहरणाप्रसिद्धिरिति भाव ॥

पूर्वप्राप्तीति । (कै)

अनन्तरत्वात् । एव च पूर्वेण तत्र समासो दुर्वार इति व्याव
र्त्याप्रसिद्धिरिति भाव ॥

समुदायस्य चेति । (कै)

यद्भवान्देवदत्त इत्यथकस्य यथा देवदत्त इति समुदायस्वे-
त्यथ । ये तु देवदत्तसादृश्यवान्यज्ञदत्त इति बोध वदन्ति तेषा
प्रधानस्य सदृशस्य सापेक्षत्वादित्यैवाल समुदायस्वेत्युक्त वैयर्थ्य मम
तु केवलप्रधानाथस्यासापेक्षत्वात्तथोक्ति ॥

नित्यसापेक्षत्वादिति । (कै)

प्रधानस्योपमानस्य सापेक्षत्वान्नित्यसापेक्षत्वाच्चेत्यथ । नित्यसा-
पेक्ष सव समस्यत इति भाष्ये कास्तीति चिन्त्यम् । देवदत्तस्य
गुरुकुलमित्यादिषु गमकलावृत्ति किमोदन शास्त्रीनामित्यादी-
नामिवेत्येव समथसूत्रे भाष्ये उक्त तत्र यथाशब्द उपमानल-

(यथाऽसादृश्ये । २ । १ । ७ ।)

(अ २ । पा १ । अ २)

द्योतयतीत्यभियुक्तोक्तेस्तस्य विशेषणत्वेन पूर्वपदाथप्राधान्याभावेऽपि
द्विसुनीत्यादिवत्समासप्राप्ति तदभावे प्रसिद्धत्वादस्यैव ग्रहण
स्यादिति तात्पर्यम् ॥

सादृश्यार्थकत्वादिति । (कै)

सादृश्यप्रयोजकभेदकधर्माथकत्वादिति भावः ॥ अत एव
षास्त्रविधायके वृत्तावुक्त सामान्यस्य भेदको विशेष प्रकार इति
वचनपदस्वारस्यात् तद्वद्वाचकता । एव च यथा देवदत्त इत्यादौ
यद्भूमवान्देवदत्तस्तद्भूमवान्यज्ञदत्त इति बोधे यत्तद्भूयान्तस्य धर्म-
स्यैक्येऽवगते उपमानोपमेयत्वसावगतिरिति सादृश्ये वत्तत इत्यस्य
उपमानोपमेयत्वद्योतक इत्यथ । ईदृग्गसादृश्यद्योतकस्यापि ग्रहणे
ऽसादृश्ये इति प्रतिषेध एव मानमिति बोध्यम् । सादृश्यस्य
थाप्रत्ययवाच्यत्वे तु यत्सदृशो देवदत्तस्तत्सदृशो यज्ञदत्त इत्येव
बोधः स्यात् न तु देवदत्तयज्ञदत्तयो सादृश्य बोध इति दिक् ॥

सादृश्ये वृत्तिरिति । (कै)

सादृश्ये एव वृत्तिरित्यथ । एव च सूत्र व्यथमिति भावः ॥

अर्थवत्सूचारम्भादिति । (कै)

बहुपठव इत्याद्यथ बहुचपूव इत्येव कन्तव्यमिति भावः ॥ हृदग्ने
गतिकारकपूवस्य ग्रहणमिति तु ज्ञापकसिद्धत्वासावचिकत्वान्नेत्या-
ग्रथ ॥ भाष्ये

इदम् (भा)

इत्यस्य एतत्सूच्यमिति वाच्योऽर्थः ॥ तद् ध्वनयन् वाच्ये ।

सूत्रेऽस्मिन्निति । (भा)

इदमुपलक्षणं यथाशक्नोति प्रयोगे चेत्यप्यथ ॥ तत्र यथाश-
क्नोति प्रयोगे सादृश्यवाचिन एव ग्रहणं कुतो नेति शङ्कते ।

अथ य इति । (कै)

तस्य तदन्तस्य सादृश्यं तस्य वाच्यमेवास्तु शक्तिसादृश्यमित्या-
दिरेवार्योऽस्तु एतत्सूत्रं च मास्तु इति भावः । अत्युत्पन्नशब्दसत्त्वे
मानमपश्यतोऽद्यघटितं साधुत्वमित्यजानतश्च शङ्केयम् । प्रकृतसूत्रे
प्रकारवचनयास्तस्य ग्रहणमिति न शङ्कायः । असादृश्य इत्यस्य
सूत्रे अवर्णात् पूर्वेण प्राप्नोति सामर्थ्यान्नेत्यस्यासङ्गतेऽपि ॥ नन्वेव
समासो न स्यादत आह

पूर्वेणेति ॥ (वा)

स्यादृश्यसम्पत्तीति । (कै)

यथाथत्वेन तु न प्राप्तिरुक्ता सूत्रगृहीताथथेन तेन समासा-
भावात् । अत एव पश्चाच्छब्देन न तेन सूत्रेण समासः ॥ उत्तर-
माह

प्रतिषेधेति । (कै)

प्रतिषेधयुक्तसूत्रारम्भेत्यथ । एतदथमेव सूत्रमावश्यकं यथार्थं
यदव्ययमिति कैथटस्तु चिन्त्यं । तेनात्राप्राप्तेरुक्तत्वात् । उपक्रमभा-
व्यतस्तथैव लाभात् ॥

(सप्तप्रतिना मात्रार्थे । २।१।६।) (अ २। या १। आ २)
 (अक्षशलाकासखा परिणा । २।१।१।)

सप्तप्रतिना मात्रार्थे । २।१।६॥

नन्वव्ययग्रहण यावदवधारणे इत्यत्रैव निवृत्तमयोग्यत्वादिति
 चेन्नैत्याह

यावदिति । (कै)

यावदमत्र ब्राह्मणानामन्वयस्वेत्युदाहरणम् ॥ ननु प्रतिना
 समासयोग्यमात्रावदर्थाव्यथाभावादेव तन्निवृत्तिर्भविष्यतीत्यत आह

स्वरादीना चेति ॥ (कै)

मात्रावतीति । (कै)

तथा च दिवादोषादिभिरव्यथैरेव प्रतिना समास स्यादि-
 त्यथ ॥

अक्षशलाकासखाः परिणा । २।१।१०॥

विभक्त्यन्तरनिरासार्थमिति । (कै)

विभक्त्यन्तरभ्रमनिरासाथमित्यथ ॥

कर्तृत्वादिति । (कै)

वतनक्रिया च वृत्तावन्तर्भूता गुडधाना इत्यादौ मिश्रणक्रि-
 यावदिति भाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

१८६

(अ २ । पा १ । आ २ ।) (अक्षप्रज्ञाकासख्या परिण । २ । १ । १ ।)

पूर्ववृत्तस्येत्यर्थ इति । (कै)

पूर्ववृत्तस्य जयस्य सम्बन्धि यथा वृत्तनमभूत् सम्प्रति चेत्तद्वतन
तथा न भवति तदा समास इत्यथ ॥

पूर्वोक्तस्य । (कै)

यथेति भाष्यस्येति भाव ।

पचिरिहेति । (भा)

एतद्भाष्यप्रयोगे इत्यथ ॥

तदेव । (भा)

वृत्तनमेव ॥ तस्यैव फलिताद्यमाह भाष्ये

अथयाद्योतनेति । (भा)

अथयाशब्दो वैपरीत्ये विपरीतत्वद्योतने इत्यथ ॥ पराजय-
द्योतने इति यावत् ॥

पराजय इति । (कै)

पञ्चाना मध्ये एकेन विपरीतवतने ऽथ प्रयोग । तदा च
पराजय एव भवतीत्याशय ॥ तदेतद् ध्वनयन्वच्छति ।

पञ्चिकानामद्युतमिति । (कै)

तद्विषय एव चाथ प्रयोग इत्यते । यद्यपि द्वयोस्त्वयाणामन्य-
थापातेऽपि पराजय एव तथापि तत्र नेष्यतेऽत आह भाष्ये

१ एकवचनान्तयोरिति ॥ (भा)

१ अक्षादयस्तृतीयान्ता पूर्वोक्तस्य यथा न तत ।

कितवयवहारे च एकत्वे ऽक्षप्रज्ञाकयो ॥

(विभाषापपरिबहिरञ्चव पञ्चम्या । २ । १ । १२ ।)

(अ २ । पा १ । अ २)

न्यायप्राप्तमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु भवद्भिरामवसरप्रदानाय वचासि न । वध्वोरगार
वध्वगारमित्यादाविव प्रकरणादिनाञ्चत्वेनैवानेकार्थावगमे समाशवा-
रणाय अञ्चत्वेनैकाचबोधे एव च साधुत्वाय वचनमावश्यकम् ।

अभेदैकत्वेति । (कै)

अस्याथ प्रागुक्त ॥

विभाषापपरिबहिरञ्चवः पञ्चम्या ।

२ । १ । ११-१२ ॥

कमप्रवचनीयथोरपि अपपर्यो सम्भवाञ्चणार्दौ कमप्रवचनी-
यथोरपञ्चम्यन्तेनापि समासप्रसङ्गाच्चाह

वर्जनार्थाविति ॥ (कै)

उपसख्यानमिति । (कै)

तच्च बहिर्यामादित्यादिषिद्धये तवाप्यावश्यकमिति भाव ॥

विहितेति । (कै)

कत्तयेति शेष । अन्यथास्योपसख्यानस्य खपुष्यायमाणत्वादेव
षिद्धवदुक्तिरसङ्गता स्यात् । अत एव भाष्यकारोऽपि

(अ २ । पा १ । आ २) (आङ्गव्यादाभिविद्धो । २ । १ । १३ ।)

बहि शब्देन पञ्चमी न विधीयते (कै)

इत्याह ॥ नन्वचूत्तरपदाद्यदा प्रथमान्तादस्ताति विधायाञ्चे-
र्त्तुगिति लुक् तदा प्रथमान्तेनापि समानाधिकरणेन तस्य समास
प्राप्नोतीत्यत आह

प्राग्ग्राम इति ॥ (कै)

अपपयोरेव कमप्रवचनीयत्वाद्बहुवचनानुपपत्तेराह

वक्ष्यमाणेति ॥ (कै)

भाष्ये एतैश्च कमप्रवचनीयैरि त्यत्र क्वचिणो यान्तीतिवल्ग्व-
णया अञ्चुरपि गृह्यते । अत एव बहुवचनोपपत्तिरित्येके ॥

बहिर्गतो ग्रामादिति । (कै)

ग्रामाद्यो गत स बहिवत्तत इत्यथ ॥

उपसख्यान न कर्त्तव्यमिति । (कै)

अपूर्वं न कर्त्तव्यमित्यथ ॥

आङ्मर्यादाभिविद्ध्योः । २ । १ । १३ ॥

एतयोश्चैवार्थयोरिति । (कै)

‘अपपरीति सूत्रे एव चाङ् पठनीय इति भाव ॥

यस्य चायाम् । २ । १ । १६ ॥

भाष्ये

न पुनर्वाराणस्येति (भा)

न पुनर्हस्ति न पुरेणेति पाठान्तरम् । यत्सम्बन्ध्यायाम-
बोधको ऽनु स तेन सुबन्तेनोपस्थितत्वात् षष्ठ्यन्तेन समस्यत
इत्यर्थं गङ्गाया आयाम इत्यर्थं ऽच् समास स्यात् । वाराणसीश-
ब्देन च तदायामो लक्ष्य । मुख्यार्थेनान्वयवाधात् । एव च
गङ्गायामसदृशो वाराणस्यायाम इति बोध इति वाच्यम् । एव च
वाराणसीशब्देन मुख्यार्थेनानुना समासोऽस्तु गङ्गाशब्द एव लक्षण-
थायामे न्तता च प्रागुक्त एवार्थं ऽनुवाराणसि गङ्गेति
स्यादिति भाव ॥ भाष्य

तत्र प्रकर्षगतिरिति । (भा)

शब्दशक्तिस्वाभावात् उपमानवाचकेनैवाय समास इति भाव ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च । २ । १ । १७ ॥

शब्दान्तरेणैकार्थीभावमिति । (कै)

प्रकरणादेकार्थीभावविषय समासमित्यथ ॥ तद्ध्वनयन्नाह भाष्ये

परमन्तिष्ठद्ग्विति । (भा)

ध्वनित चेद वृत्तौ । आतिष्ठद्गुजपत्सन्ध्यामिति तु भिन्नपद-
मेव पञ्चम्याश्च अव्ययाद् (२।४।८२) इति लुगिति बोध्यम् ॥

तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च ॥ एतानि निपात्यन्ते । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन्
कालविशेषे स तिष्ठद्गु दोहनक ऋ । चकार एवकारार्थे । तेनैषा लृत्
न्तर न भवति । परमन्तिष्ठद्गु इत्यादि न भवतीत्यर्थे । कथं तद्धि 'आति-
ष्ठद्गुजपन सन्ध्या पश्चिमायायतीगवमिति' भट्टिरिति चेत्, अव्ययीभाव
विषयसमासान्तरं व्यावर्त्यते । 'आडमर्यादाभिविधोर्हि'तीहाव्ययी
भावस्तु भवत्येवेति जयमङ्गला । इदं चायतीगवमिधेतदनुरोधेनावश्यं
वाच्यम् । अतिष्ठद्गु इत्यत्र तु ग्यक्पदत्व प लुगिन्प्रति सुवचम् ।

'तिष्ठद्गुप्रभृतीनि च' ॥ 'समुदाया एव निपात्यन्त इति' । गये
तथा पाठ एव तेषां निपातनं तेन शब्दज्ञानजाद्यपि भवति 'सुपो धातु
प्रातिपदिकयोर्हि'ति च प्रक्रियाकार्थं न कर्त्तव्यमिति भावः । 'अव्ययी
भावसञ्ज्ञानि भवन्तीति' । समाससञ्ज्ञापि विधेयाऽन्तोदात्तत्व च । 'प्राति-
पदिकसञ्ज्ञा च यथा स्यादिति' । 'तिष्ठद्गु कालविशेष इति' । कालविशेष
इत्येतदुत्तरैरपि सम्बध्यते अत एवान्ते वक्ष्यति एते कालशब्दा इति,
एतावा कालविशेष इत्यस्याधिकार इत्यर्थे । विभक्त्यन्तरेण न सम्बध्यन्त
इति' । अव्यतिरिक्त एव प्रातिपदिकार्थे प्रयोग एषा कर्त्तव्यो नान्यन्तेत्यर्थः ।

तिष्ठद्गुकालविशेषे (वा)

इत्युक्त्वाद्बहु इत्यसङ्गतमत आह

अस्य कालविशेषे इति । (कै)

वाचिकमुपलक्षणमिति भाव । कालेऽन्यपदार्थं समास ॥ ननु
व्यतिरिक्ते प्रातिपदिकार्थं कथं प्रथमान्तान्येव प्रथोज्ञानीत्यत आह

‘नाथयीभावादत्’ इति निषेधादमूलपञ्चम्या इत्युक्तेऽथाथयीगवादिति केचि
त्येदु । खलेपवादीनि प्रथमान्तानि । प्रातिपदिकार्थमात्रे एषा प्रयोगो
नान्यत्रेत्यर्थ । तिष्ठद्गु बहुद्गु । श्रुत्वादेशो निपातनात् । “गोस्त्रियोरि”ति
ङ्गस्य । आथयीगवम् । इह श्रुत्वादेशे पुवङ्गावाभाव समासान्तश्च निपा
त्यते । खलेयव खलेबुसम् । सप्तम्या अलुक् । लूय यवम् ॥ लूयमानयवम् ।
लूयमानबुसम् । सङ्ग्रहमायाबुसम् । एते कालशब्दा । समभूमि सम
पदाति । समत्व भूमेरिति पूवपदार्थप्राधान्ये ऽव्ययीभाव । समभूमि सम
न्यदातीति पाठान्तरम् । तत्र पूवपदस्य सुमागम । समभूमि सपदाती
त्यपरः पाठ । तत्र समस्यान्तलोप । सशब्देन वा समास । सुषम विषम

‘अन्यपदार्थं च वर्तन्त इति’ । तिष्ठद्गु बहुद्गु आथयीगवमित्येतैरप्यस्य
सम्बन्ध, अन्यथा कालशब्दत्वायोगात् । चकारोऽवधारणार्थं इति’ । अने
कार्थत्वाभिप्रायानाम् । ‘अपर समासो न भवतीति’ । उच्यन्तर न भवती
त्यर्थ इति । आतिष्ठद्गु जपन्सन्थामिति तु पञ्चम्या ‘अथयादिति’ लुङ् न
समास । तिष्ठद्गु बहुद्गविति’ । षट् श्रुत्वादेशो निपातनात् “त्रोस्त्रियो
रिति’ ङ्गस्य आथयीगवमित्यत्र तु पुवङ्गावाभाव श्रुत्वादेशे समासान्तश्च,
खलेयव खलेबुसमिति सप्तम्या अलुक् लूयमानयवादिषु श्रान्तादेशे ।
‘समभूमि समपदातीति’ । समत्व भूमेरिति पूवपदार्थप्राधान्येऽव्ययीभाव ।
क्वचित्सम भूमि सम पदातीति पाठ तत्र पूवपदस्य सुमागम । अन्ये तु

अव्यतिरिक्त एवेति । (कै)

भेदान्वयायोग्य इत्यथ ॥ खलेऽपवादीन्यन्यपदार्थं समस्यन्ते
तानि च समस्तानि प्रथमान्तान्येव प्रयोक्तव्यानीत्यर्थो वाचिकस्येति
बोध्यम् ॥ ननु तिष्ठद्गवादीनामपि कालरूपान्यपदाथ एव वृत्ते
किं विशेषोक्त्येतत् आह

न काल एवापित्विति । (कै)

स्वाम्यादावपीत्यथ ॥

दुसम नि षमम । अपसमम् । इह समस्य शोभनत्व विगतत्व निगतत्व
मपगतत्व चेति विग्रह । आयतीसमा आयतीसमम । शत्रादेश्च ध्रुवत्व ।
ध्रुवद्भावाभावश्च । समा सवत्सर । एव पापसमम । पुण्यसमम । प्राङ्गम ।
प्रमृगम् । प्रस्थम् । प्रदक्षिणम् । एषु चतुषु प्रगतत्वमङ्ग इत्यादिविग्रह ।
सङ्गतत्व प्रति गतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । इच्च कामव्यतिहारे ।
दण्डादण्डि । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययीभावत्व
बोध्यम् ॥

सभूमि सम्प्रदातीति पठन्ति तत्र समस्यान्तञ्चोप सशब्दस्य वा समास ।
सुषमादौ शोभनत्व समस्य विगतत्व दुष्टत्व निगतत्वमपगतत्व समस्येति
विग्रह आयतीसमा आयतीसम, शत्रादेश्च ध्रुवत्व ध्रुवद्भावाच्च समा
सवत्सर । एव पापसम पुण्यसममिति प्राङ्गादिषु चतुषु प्रगतत्वमङ्ग
इत्यादिविग्रह, तद्गत प्रतिगतस्य सम्प्रति विपरीतमसम्प्रति । इच्च काम
व्यतिहारे इति । अयमेव द्विदण्डादिष्वपि विधीयत इति तत्राप्यव्ययी
भाव । 'दण्डादण्डीति । दण्डैश्च दण्डैश्च प्रहृत्येद युद्ध प्रवृत्त तत्र तेनेद
मिति सख्ये' इति बहुव्रीहि । अन्येषामपि दृश्यते' इति ध्रुवपदस्य
दीघ । इच्च अव्ययीभावत्वेनाव्ययत्वात्सुपो लुक् ॥

पारे मध्ये षष्ठा वा । २ । १ । १८ ॥

स्ववाचेति । (कै)

जल्पनापेक्षया करणे तृतीया सिद्धाती उभयत्रापि स्वपदाथ
पुनश्चि मा प्रेक्षति तदा स्वाग्रथ वक्ष्यामीत्याग्रथेनेति भाव ॥

विकल्पेन बाधक इति । (कै)

वृत्तिवत्तनवादिना विधेयसज्ञाविशेषण विभाषाधिकार । तत्र
यत्र सज्ञान्तरप्राप्तिस्तत्र साभ्यनुज्ञायते यत्र न तत्र वाक्यमेवेत्य-
भिप्राय ॥

एतस्मादिति । (कै)

एतस्माद् वा वचन किमथमि ति पूवपचादुपरि तदुत्तर-
काले तत्समाधानभूत वार्तिक पठतीत्यथ ॥ सूत्रकारेण वाग्रहणस्य
कृतत्वाद्वक्तव्यमित्यसगतमित्यत आह

पारे मध्ये षष्ठा वा ॥ पारमध्यशब्दौ षष्ठ्यन्तेन सह वा समस्येते सोऽथ
धौभाव । एदन्तत्त्व चानयोनिपात्यते । पक्षे षष्ठीततपुरुष । महाविभा
षया ह्येकार्थीभावस्य पार्त्तिकतामात्र लभ्यते सति त्वेकार्थीभावे ऽथयी

पारे मध्ये षष्ठा वा” ॥ ‘वावचनदिति’ । ननु महाविभाषयैवापवादे
ऽथयीभावे विकल्पिते पक्षे षष्ठीसमासोऽपि भविष्यति सोऽपि विकल्पित
इति वाक्यमपि भविष्यति । उच्यते इह वाक्येनाभिधाने प्राप्ते वृत्तिरार

आवश्यके कृत्य इति ॥ (कै)

समास उच्यते इति । (कै)

एकदेशिन प्रधाने विधीयमाने एकदेशिघटितसमुदायस्य
विधीयमाने समास इत्यर्थे इति भाव ॥ भाष्ये

वृत्तिर्विभाषेति । (भा)

वृत्तिरेकार्थी भाव । अयं भाव । अपपरीत्यादौ समास इति
अनुवृत्त समर्थ इति च परिभाषयोपस्थितं तत्र लोकसिद्धैकार्थी-
भावः कास्ति क्व नेति ज्ञातुमसमर्थानां बालानां स्फुटबोधनाय
तत्र तत्र सूत्रे समासादिसञ्ज्ञादिवदेकार्थीभावरूपसामर्थ्यमपि
विधेयम् । विभाषाग्रहणं च सामर्थ्येनैव संबध्यते व्याख्यानात् ।
सामर्थ्यं समासविकल्पानिष्ठेषु सुबन्तश्रितादिभिः सहोच्चायमाणं
वा समर्थं भवति समर्थं च समाससञ्ज्ञं भवतीत्यर्थः । निषेध-
सूत्रैरपि समासनिषेधे सन्नियोगश्लिष्टन्यायेन सामर्थ्यनिषेधोऽपि
सामर्थ्यस्यैव वा निषेधः । इह पुनर्वाचनं तु सामर्थ्यादेिकार्थीभाव
एव सञ्ज्ञायां विकल्पबोधकमिति ध्वनयन्नाह

भावस्ततपुरुषबाधेत ॥ अतः प्राक्तिकततपुरुषबन्धुमिह पुनर्वाग्रहणम् ।
व्यपेक्षासामर्थ्यमेक इति पक्षे तु यत्रोत्सर्गापवादमहाविभाषया विक-
ल्प्यते तत्रापवादेन युक्ते उत्सर्गो न प्रवृत्त इति ज्ञापनायेदम् । एव उद

अभाष्या वाक्यस्य बाधिका प्राप्नोतीति विकल्पेन वाक्यमेव पक्षेऽभ्यनुज्ञा
यते तत्रापवादविकल्पो वाक्यस्यैव प्रापक इत्युत्सर्गस्य निवृत्तौ बाधक
स्याद् वाचनान्त्वोपि पक्षेऽभ्यनुज्ञायत इति वैकल्पसिद्धि एतदेव वाव

१६८ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(पादे मध्ये षष्ठा वा । २ । १ । १८ ।) (अ २ । पा १ । आ २)

वृत्तिरारभ्यमाणेति ॥ (कै)

वाक्यस्य । (कै)

वाक्यविषयव्यपेक्षाया ॥

वृत्तिषु । (कै)

एकार्थीभावविषयेषु ॥

विभाषेति । (कै)

महाविभाषया विकल्पितावित्यथ ॥

न भवतीति । (कै)

महाविभाषाविशेषणौभूतसामर्थ्येनैव सबध्यत इति ज्ञाप्यत
इति तात्पर्यम् ॥

सप्तम्यर्थाभावादिति । (कै)

गङ्गाया पारादिति हि तत्राथ ॥

श्वितोन्यतरस्यामित्यपि । तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठीस
मासो न भवति । दन्तस्यापत्य दाक्षिरिवीञ्चा युक्ते ऽण्य न भवति किं तूभ
यत्र वाक्यमेव । एकारान्तत्वनिपातन तु यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति तदथम् ।
पारेगङ्गान्मध्येगङ्गादानयेति यथा । सप्तम्यथसम्भवे तु तत्पुरुषे छति
बहुलमिति बहुलग्रहणादनुक्त्यपि सिद्धम् ॥

अन ज्ञापक यत्रोत्सर्गाप्रवादौ महाविभाषया विकल्पितौ तत्राप्रवादेन
मुक्ते उत्सर्गी न भवतीति, तेन पूर्वं कायस्येत्येकदेशिसमासेन युक्ते षष्ठी
समासो न भवति दन्तस्यापत्य दाक्षिरित्यत्र इञ्चा युक्तेऽण्य न भवति,
एकारान्तत्वनिपातन यत्र सप्तम्यर्थो न सम्भवति पारेगङ्गादानयेति तदर्थ,
सम्भवे तु तत्पुरुषे छति बहुल मिति बहुलवचनादनुक्ता सिद्धम् ॥

नदीभिश्च । २ । १ । २० ॥

भाष्ये

अन्यपदार्थे इति । (भा)

समाहारातिरिक्ते इत्यथ । तद्ध्वनयन्नाह

द्विगोरिवेति । (कै)

समाहारद्विगोरिवेत्यथ । परस्यापि बज्जत्रीहेरनवकाग्रत्वाद्वाध्य-
सामान्यचिन्तापक्षे बाधक स्यादिति भाव ॥ ननु पूर्वपदाथ-
ग्राधान्ये एवाव्ययीभाव इत्यत्र न मानमत आह

पूर्वाचार्येति ॥ (कै)

गुरुसञ्ज्ञया प्रकृतायत्नाभ दग्धयति

नदीभिश्च ॥ नदीभि सख्या प्राप्तवत् ॥ समाहारे चायमिच्छते ।
सप्तगङ्गम । द्वियमुनम । स्वरूपस्य सञ्ज्ञा । नद्याश्च नेह ग्रहणम ।
बहुवचननिर्देशात् ॥

“नदीभिश्च” ॥ ‘नदीवचने ग्राह्येति’ । नदीभिरिति बहुवचननिर्देशात्स्वरूपस्य सञ्ज्ञा नद्यास्त्राग्रहणमिति भाव । ‘समाहारे चायमिच्छते इति’ । अन्यथा पुरस्तादपवादव्यायेन पूर्वकालिकेत्यस्याय बाधक स्यात् समाहारे तु परत्वाद् द्विगुरेव स्यात् ततश्चैकनदीत्यत्राव्ययीभावे सति तन्निबन्धनो नदीपौष्णमास्याग्रहायणीभ्य इति टच् प्राप्तोति नपुंसकत्व च, नञ्च विशेषवाचिनामेव ग्रहणमिति प्रमाणमस्ति, यस्तु गोदावर्याश्च

यदुपाधीनामिति । (कै)

उपाधिश्चात्र तत्तदर्थप्रधानत्वमेव । एव च तत्कृतमहासञ्ज्ञया-
चार्येण व्यवहारान्तदुक्तार्थोऽस्यानुमत इति ज्ञायत इति भाव ॥
समाह्वियमाणाय समाहार इति समाहारशब्द कमव्यत्यन्न
एवेत्यथ ॥

तदीत्तरपदार्थस्येति ॥ (कै)

ननु परिच्छेदकत्वरूप विशेषणत्व परिच्छेद्यत्वरूप विशेष्यत्व
यद्यपि तत्रायाति तथापि विषयताविशेषरूप तत्पूवपदाथस्य
दुल्लभ गुणद्रव्ययोर्द्रव्यस्यैव विशेष्यत्वात् पूवपदाथप्रधानमित्यादौ
च प्राधान्य विषयताविशेषरूपविशेष्यत्वमेव विवक्षितमन्यत्र सवत्र
तस्यैव सभवादित्यरूपेराह

अथवेति । (कै)

इदमपि प्रौढिवाद । पचनदीसमूहस्य पचनीत्यतभेदाभावा-
त्पूवपदाथप्रधानत्वमपि वक्तुं शक्यमत्र तु न तत्सम्भवोऽपीति भाष्याशय
इति तत्त्वम् ॥

नद्याश्चेत्यत्र समासान्त स पञ्चनदमित्यादावव्ययीभाव एव भवति एक
नदीत्यत्र तत्पुरुषे न भवति समाहारविवक्षाया च एकापूपीवदेकनदमि
त्यपि भवति तथान्यपदार्थोप्यव्ययीभाव स्याद् द्वारावतीको देश इति न
त्रान्न परत्वाद्भ्रूव्रीहि अशेषत्वात् नह्यसति समाहारप्रत्यययोः शेषो
भवति तस्मात्सुल्लुक्त समाहारे चायमिष्यत इति, एतच्चाभिधानस्वाभावात्
सम्भ्यते ॥

द्वाभ्यामप्यसाविति । (कै)

इयमपि रीतिद्वयमुक्तमित्यान्वै वक्तु युक्ता । भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

यद्येतन्नोच्यते इत्यादिन्यायेन यत्पूर्वपदाद्यप्राधान्यमुक्तम् एत-
देव न जानीम । अत्र न पश्याम इत्यक्षराद्य ॥ तदेवाह

समासेनेति ॥ (कै)

दोषवानिति । (कै)

त्वद्रीत्या चित्रम्वादावपि समस्यमानपदाभ्यामेवाद्यप्रतीतेर्वास्तव-
वङ्गप्रीहावप्यन्यपदाद्यप्राधान्य भज्यतेत्यथ ॥ भाष्ये

अन्यपदार्थोऽपि त्विति । (भा)

विग्रहवाक्येऽन्यपदेन प्रतीयमानस्येह समासेन प्रतीयमानत्वा
दित्यथ ॥ सिद्धात्युक्तिसम्भवात् ।

इहापि तर्हीति (भा)

भाष्ये तद्विशब्द एवमर्थे । तद् ध्वनयन्नाह

स एव परस्येति । (कै)

केचित्तु देशस्थान्यपदाद्यत्वेऽपि तद्देशस्वरूपे त्रीरावतीरूप-
स्वपदाद्यस्याप्यन्तर्भावात् तत्र च त्रिपदार्थानतिरेकेणान्यपदाद्यघटक-
तया पूर्वपदाद्यस्य समाहारे इव यथाकथञ्चित्प्राधान्यसत्त्वात्तदुर्वारो-
ऽव्ययौभाव इति भाष्याद्यमाहुः ॥

शेषग्रहण चेति । (कै)

अन्यथा तयो पदयोरुक्तसमाससत्त्वाद्ब्रह्मग्रीहिनस्यादिति भाव ॥

भाष्ये

भवेदेकसन्नाधिकार इति । (भा)

बाध्यविशेषचिन्तायामिति शेष ॥

पर कार्यत्वे तु न सिध्यतीति । (भा)

तत्र हि पाठे पूर्वयानवकाश्या बोधे प्राप्ते परविधानाथमिदम्
एव च समाहारेऽपि द्विगु सामर्थ्याऽव्ययीभावश्चेत्येष्टव्यम् । एव च
पुरस्तादपवादस्याथाभावेन द्विग्व्ययीभाववदन्यपदाथविषये ब्रह्म-
ग्रीह्यव्ययीभावावपि स्यातामिति भाव ॥ भाष्ये सिद्धान्त्याह

नदीभि सख्याया समाहारे इति । (भा)

पर कार्यमिति पाठे द्विगो परचाव्ययीभावप्रकरण काय-
मित्यथ ॥ एव च द्विगुविषये न दोष । अन्यपदार्थे तु प्राप्तिरेव
नेति भाव ॥

स चावश्यमिति । (भा)

एका सञ्जेति पाठेऽपि समाहार इत्यवश्य वाच्यमित्यथ ॥
भाष्ये तत्फलमाह

सर्वमेकनदीतरे इति । (भा)

तदभावे पुरस्तादि 'तिन्यायेन 'पूर्वकालैकेति बाधित्वाच्चै-
वाव्ययीभाव स्यात् । तथा च तत्रयुक्त सर्वं टच् नपुंसकल चात्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २ ३
(अ २ । पा १ । आ २) (तत्पुरुष । २ । १ । २२ ।)
स्त्रादिति भाव ॥ 'सवमेकनदीतरे' इति कस्य चित्पद्यस्य शेष
इति बहव । तृधातोस्तर इति रूप तौर इति कचित्पाठ ॥

इत्यत्र भवत्येवेति । (कै)

१ नदीपौणमासीति टजिति शेष ॥

एकापूपीवत् समाहारेति । (कै)

प्रत्यवयवमपूपत्वारोपेणेत्यथ ॥

भवतीत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीज तद्दत्त समाहारविवचाया मानाभाव इति ॥

इत्यव्ययीभाव ॥

तत्पुरुषः । २ । १ । २२ ॥

अधिकारोऽयम् । प्राग्वज्जनीहे ॥

१ अ ५ । पा ४ । सू ११ ॥

तत्पुरुष ॥ अधिकारोऽयम् । प्राग्वज्जनीहे ॥

"तत्पुरुष" ॥ 'उत्तरपदार्थप्रधान इति' । पूर्वकाशोद्धमिप्यस्त्रीत्वादौ
त्वधिकारवशात्तत्पुरुष इति सञ्ज्ञा ॥

द्विगुञ्च । २ । १ । २३ ॥

पात्रादित्वादिति । (कै)

वस्तुत उत्तरपदावयवत्वपक्षो नाख्येव । अत इति सूत्रस्य-
भाष्यविरोधादिति । समासात् इति शब्देन्दुशेखरे स्पष्ट निरूपित-
मस्माभि ॥

द्विगुञ्च ॥ द्विगुरपि तत्पुरुषसञ्च स्यात् । सख्यापूर्वे द्विगुञ्चेति
चकारपाठमात्रेण सञ्चासमावेशसिद्धेरिदं सूत्रं व्यथम् । द्विगोस्तत्पुरुषत्वे
टजचौ प्रयोजनम् । पञ्चराजम् । राजाह सखिभ्य इति टच् । उत्तरपद
स्यान्कारान्तत्वात् स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदान्ता समासान्ता
इति पक्षे तु पात्रादित्वा बोध्यम् । वृत्तौ तु पञ्चराजोति क्वाचित्कोऽप
पाठः । इह । अङ्गुखोरेवेति टिलोपः । राजाज्ञाह्वा पुसि । पञ्चगवम् ।
गोरतद्धितलुकोति टच् । प्रागवत् स्त्रीत्वाभावः । इङ्गुलम् । तत्पुरुष
स्याङ्गुले सख्याव्ययादेरित्यच् ॥

‘द्विगुञ्च’ ॥ ‘समासान्ता इति’ । यद्यपि ‘राजाह सखिभ्यश्च’
तत्पुरुषस्याङ्गुले सख्याव्ययादेरिति टजचौ तत्पुरुषनिबन्धनौ तथापि
प्रकृतिभेदाद्भेदविवक्षाया बद्धवचनम् । ‘पञ्चराजमिति’ । उत्तरपदस्यान्
कारान्तत्वात्स्त्रीत्वाभावः । समासार्थोत्तरपदस्यान्ता समासान्ता इति
तु पक्षे पात्रादित्वात् क्वाचित्पञ्चराजोति स्त्रीनिङ्गस्य पाठः स भाष्यविरो
धात्प्रपाठः । ‘इह इति’ । ‘अङ्गुखोरेवेति टिलोपः’ ‘राजाज्ञाह्वा
पुसि’ । ‘पञ्चगवमिति’ । ‘गोरतद्धितलुकोति’ टच्, पूर्ववत्स्त्रीत्वाभावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २ ५
(अ २ । पा १ । आ २) (द्वितीया श्रितातीतपतितगता
त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्त- प्राप्तापन्नैः । २ । १ । २४ ॥

१ गमिशब्दो गमेरिनिरित्यौणादिक ॥ १ गमीति वृद्धिर्बाहु-
लकात् ॥

अन्येषा चेति । (कै)

१ मनाश्रयेत्युप्रत्ययादीनामित्यथ ॥ ओदन बुभुचु । ओदन-
बुभुचुरित्युदाहरणम् ॥

१ श्रितादिषुगमिगाम्यादीनामुपसख्यानम् । इति वाचिकस्थो गमिशब्द ॥
२ वाचिकस्थो गामिशब्द ॥ ३ अ ३ । पा २ । सू १६८ ॥

द्वितीयाश्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः ॥ द्वितीयान्त श्रितादि-
प्रकृतिकैः सुबन्तै सह समस्यते स तत्पुरुष । कृष्ण श्रित कृष्णश्रित ।
दु खमतीतो दु खातीत । कूपपतित । अत एव निपातनादिट । अन्यथा
तनिपतीतिविकल्पितेत्कृत्वाद्यस्य विभाषेति निषेध स्यात् । यद्वा कृतौ
प्रभृतौना सेसिषीत्यादिनेडविकल्पान्निष्ठायामनिटकत्वे सिद्धे इदित्करण

‘द्वितीया श्रितातीतपतितगतात्यस्तप्राप्तापन्नैः’ ॥ श्रितादिषु गत्यर्थ
त्वात्कत्तरि क्त, पतिरपि सकामक नेष्जिच्चायन्तो नरक पतामेति यथा

(द्वितीया अत्रितातीतपतितगता

(अ २ । पा १ । आ २)

त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४)

उभयोरपि । (कै)

उणादिप्रत्ययात्वेन कथमुभयोपादानेनान्येषां चेत्यथलाभ इति चित्यम् । तस्मादादिग्रहणस्य प्रकाराथत्वेन व्याख्यानादेतदथलाभो बोध्य । उभयोपादान तु स्पष्टाथमेवेति परे ॥

पूर्वापरेति । (कै)

१ गत्यथकमणीति सूत्रस्यैतत्सूत्रयोरित्यथ । नास्तीत्यतो गत्यथ-
सूत्रस्य । १ अकेनोरिति प्रतिषेध इत्यत्रत्य प्राप्तिरेव नास्तीति
वदन्तो येऽत्र सूत्रे तस्या प्रतिषेध वणयति ते इत्यन्वय ॥

सौत्र इति । (कै)

१ अ २ । पा ३ । सू १२ ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ७ ॥

यस्य विभाषेत्यस्यानित्यता ज्ञापयति । अत्र एव धावितमिभराजघ्निये
त्यादि सिध्यति । ग्रामगतः । तुङ्घिनात्यस्त । सुखप्राप्त । सुखापन्न ।
इह अत्रादिषु गत्यथत्वात्कारि क्त । अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष
एव । प्राप्तिरपीह गतिरेव न तु फलम । एवमापत्तिरपि । यद्वा ।

अत्यासो व्यतिक्रमो गतिविशेष एव प्राप्तिरप्यत्र गतिरेव न फलमेवमाप
त्तिरपि इह अत्रपतितगतैरथ समासो न विधेय, कथ य कष्ट अत्र
कष्ट तेन अत्र भवति तत्र बहुव्रीहिणा सिद्ध नार्थभेदो न रूपभेदो न
स्वरभेद, तद्व्युत्पद्यहीने द्वितीयेति अत्रपतितगतेभ्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर
एव भवति, अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधेय । तथाहि । तैस्तत्पदभे

(अ २ । पा १ । आ २)

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता
त्वस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

अकेनोरि ति सूत्रविहित इत्यथ । एव च 'गत्यर्थकम-
णौ'ति सूत्रस्यो ग्रन्थो वृत्तिङ्गतो भाष्यविद्वद्धोऽपीति तात्पर्यम् ॥
भाष्ये

१ अहीने द्वितीयेति । (भा)

अहीनवाचकद्वितीयातस्वेत्यथ ॥

विवक्षितार्थावगमादिति । (कै)

कष्टकर्मकश्रयणकहविशिष्टोऽथ उभाभ्यामपि प्रतिपाद्यत
इत्यर्थ । बङ्गनीहौ श्रितादीना पूर्वनिपात स्यादिति तु न शङ्क्य
तत्प्रकरणानित्यत्वादिति बोध्यम् ॥

१ अहीने द्वितीयास्वरवचनानयक्य च ॥

श्रित इत्यादावादिकमणि क्त । स्यादेतत् । कमणि क्तान्तेन सह ढती
यार्थे बहुव्रीहिणापि कृष्यश्रितादिरूपसिद्धौ किमनेन सूत्रेण कृष्यकम-
कश्रयणकर्त्तृति बोधस्योभयत्राविशेषात् ॥ ननु कमणि क्त इति पक्षे प्रथ
याथ कम श्रयण प्रति विशेष्य स्यादिति चेन्न । विशेषणविशेष्यभावव्यत्या
सेनैव बङ्गनीहिस्यस्यै एकार्थीभावोवश्याभ्युपेय इत्यकथितसूत्र एवोक्त
त्वात् । एतत्सूत्रे भाष्ये तथैवोक्तत्वाच्च । न च स्वरे भेद । तत्पुरुषेषु हि

धाधादिस्वरेण भाष्ये नाहीनस्वरेण अतीतात्यस्तयोरहीन इति निषेधात्,
प्राप्तापन्नयोस्वहीने द्वितीयानुपसग इति वचनात्, बङ्गनीहौ तु पूर्वपद
प्रकृतिस्वरेण भाष्ये तस्माच्छ्रितादिभिरथ न समासो विधेय तत्रायम
प्यर्थो ऽहीने द्वितीयेत्येतदपि न वक्तव्य भवति, जातिस्वरप्रसङ्गस्तु, यदा

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता
त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

तेन नहीनमिति । (कै)

न त्यक्तमित्यथ । यथा कान्तारमतीतेन कान्तार ॥

अतीतात्यस्तयोरिति । (कै)

यो हि कान्तारमतीतोऽत्यस्तो वा तेन कान्तारो हीनो भव-
तीति द्वितीयां तस्य हीनवाचिवादित्यथ ॥

यद्यप्यत्राप्यनुपसर्ग इति । (कै)

निषेधोऽप्यस्ति तथाप्ययमप्यस्तीति अयमेवोक्त ॥

यदा त्विति । (कै)

१ वा जातादिव्यति वक्ष्यमाणत्वादिति भाव ॥ ननु समास-
वचनपक्षकानथकत्वानुमानेन बहुव्रीहिकृतत्वहेतुव्यधिकरणोऽत आह

१ वा जाते (६ । २ । १७१) इत्यत्र वा जातादिषु ॥

श्रितपतितगतेभ्य पूवपद प्रकृतिस्वर भवति । अहीने द्वितीयेति वचनात् ।
अतीतादिभिस्तु स्वरसिद्धये विधीयता तत्पुरुष । तथाहि । तैस्तत्पुरुषे
यायादिस्वरेण भाव्यम् । न त्वहीनस्वरेण । अतीतात्यस्तयोरहीन इति
निषेधात् । प्राप्तापन्नयोस्त्वहीने द्वितीयानुपसर्ग इति वचनात् । बहु-
व्रीहौ तु पूवपदप्रकृतिस्वरेण भाव्यमिति । तस्माच्छ्रितपतितगतौ समासो

जातिकाणसुखादिभ्य परे श्रितादयो भवन्ति तदा पूवपदप्रकृतिस्वरे
बाधित्वा 'जातिकाणसुखादिभ्योनाच्छादनादि'त्यन्तोदात्तत्वप्रसङ्ग । ननु च
तत्पुरुषधारम्भेपि बहुव्रीह्यर्थविवक्षाया न दण्डवारितो बहुव्रीहिरिति
जातिस्वर स्यादेव, एवमप्यस्ति भेदस्तत्पुरुषेऽहीने द्वितीयेति पूवपद

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २ ६
 (अ २ । पा १ । आ २) (द्वितीया अत्रितावीतपतिबगता
 त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

बहुव्रीहियेति । (भा)

एव च बहुव्रीहिसिद्धस्वसाध्यरूपकत्वादिति हेतुरिति भाव ॥
 भाष्ये

इत्येतत्स्वरवचनमिति । (भा)

एतदथप्रतिपादक स्वरस्य वचनम् 'अहीने द्वितीये' ति सूत्र-
 मित्यथ ॥

अन्तोदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यथ । इत्यते तु समासभेदेन स्वरद्वयमिति भाव ॥

पूर्वपदाद्युदात्तत्वमिति । (कै)

तदेवेत्यथ ॥

१ अ ६ । पा २ । सू ४७ ॥

न विधेय । एव चाहीने द्वितीयेति सूत्रमपि मास्त्विति महदेव लाघ-
 वम् । नन्वेव जात्यादिभ्य परेषु अत्रादिषु स्वरे दोष स्यादेव । जाति
 करणसुखादिभ्योनाच्छादनात्, क्लोक्तत्वमितप्रतिपन्ना इत्यन्तोदात्तप्रसङ्गात् ।
 तत्पुरुषारम्भपक्षे हि बहुव्रीहैरन्तोदात्तता तत्पुरुषस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वर-
 ष्वेति द्वैस्वर्यं सिद्ध्यति । प्रत्याख्यानपक्षे त्वन्तोदात्त एवेति वैधर्म्यादिति

प्रकृतिस्वरो बहुव्रीहौ जातिक्वासेत्यन्तोदात्तत्वमिति द्वौ स्वरौ भवतो
 ऽनारम्भे तु जातिस्वर एव स्यादिति, एव तद्धि यदेतद्वा जात इति तद्वा
 जातश्चितपतितगतेष्विति बक्तव्यम् एवमप्यहीने द्वितीयेत्येतदपि न
 वक्तव्यमित्यस्येव लाघवम्, एतावास्तु विशेष, तत्पुरुषारम्भे तत्र पूर्वपद

अन्तीदात्तत्वमिति । (कै)

तदपीत्यथ ॥

अव्यविकेति । (कै)

अवेमासमिति विग्रह एव । अविकादेव च प्रत्ययोत्पत्ति-
राविकमिति तथा कष्ट श्रितमनेनेति वाक्यमेव । कष्ट श्रित इति
विग्रहे एव समास इत्यथ ॥ ननु राज्ञ सखेत्यस्य राजनिहृपित-
सखिलवानथ । बह्व्रीहौ राजाभिन्नसखिसम्बन्धीति बोधे ऽन्यनिहृ-
पित सखिल राजनि प्रतीयते इति समानाथकलाभावात् कथ
पूर्वाक्तज्ञापकेनात्र समासाभाव इत्यत आह

सख्यस्योभयेति ॥ (कै)

कश्चिदुत्सर्गापवादभाव मन्यमानो ज्ञापक दूषयति ।

चेन्न । बहुव्रीह्यावेव द्वैस्वयस्य सुसाधत्वात् । तथाहि । वाजात इत्यत्र
वाजातश्रितपतितगतेऽस्त्विति वक्तव्यम् । न चैव लाघवे विशेषो नेति वाच्यम् ।
अह्नीने द्वितीयेत्यस्यानारम्भेण लाघवस्य स्पष्टत्वात् । यतावास्तु विशेष ।
तव समासद्वये द्वैस्वर्थं मम तु बहुव्रीह्यावैव द्वैस्वयमिति । अत्राज्ज' । बहु
व्रीह्याया द्वाभ्याश्रित इत्यादि न सिध्यति निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गात् ।

प्रकृतिस्वरत्व बहुव्रीहौ तु जातिस्वर इति द्वयो समासधोर्द्वैस्वर्थं, अनारम्भे
तु बहुव्रीह्यावेव द्वैस्वयमिति । अत्रोच्यते । जातिकालसुखादित्यतिरिक्तैः सह
बहुव्रीहौ श्रितादीना निष्ठेति पूर्वनिपातप्रसङ्गाद्भ्रूपभेद, तथा सवत्र कथमि
प्राप्नोति । नन्वसौ 'शेषादिभाषे'ति विकल्पित स च तत्पदधारम्भेपि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २११
 (अ २ । पा १ । आ २) (द्वितीया श्रितातीतपतितगता
 त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

नैतज्ज्ञापकेति । (भा)

उक्त वस्तु ज्ञापकसाध्य न ज्ञापकत्वस्यैवासम्भवादित्यथ । एव च
 श्रितादिविषयतत्पुरुषेणानवकाशतया बह्व्रीहिबाधे कष्टश्रितादौ
 पूवपदाद्युदान्तत्वमेव भवति । एव च राजा सखास्येति विग्रहे
 बह्व्रीहि स्यादेव 'षष्ठीति' ग्रास्त्रस्य राजपुरुषादौ सावकाशत्वेन
 बह्व्रीहिबाधकत्वाभावादिति भाव । किं च उभयोश्चरिताथयो'
 परत्वाद् बह्व्रीहिरेव स्यात् षष्ठीतत्पुरुषो न स्यादेव । टञ्चिधान
 तु सुन्दरसख इत्यादौ कमधारये चरिताथमित्याशय । एव च
 ज्ञापकवाद्यपवादवादिनोरत्राहोपुरुषिकैव तत्पुरुषारम्भे बह्व्रीहि-
 बाधलक्षण तु फल न भिद्यते इति कैचटाशयश्चिन्त्य ॥

स्वपदार्थे तत्पुरुषेति । (कै)

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

जातिकालमुखादिभ्यो द्वि निष्ठाया परनिपात उपसख्यातो न तु जात्या
 दिभ्योन्यत्रापि । किञ्च जात्यादावपि रूप भिद्येत् । पूवदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि
 पाञ्चिकश्रीषिककाम्प्रसङ्गात् । त्वया बहुव्रीह्यावेव द्वैस्वयस्य सूचितत्वात् ।
 सिद्धान्ते तु तत्पुरुषे ऽह्वीने द्वितीयेति स्वरस्ति न तु कप् । बहुव्रीहौ

भवत्येव बहुव्रीहेरप्यभ्युपगमात्, एवमपि बहुव्रीह्यावपि द्वैस्वयाभ्युपगमा
 त्पूवदप्रकृतिस्वरपक्षेऽपि बहुव्रीहित्वानपायात्पक्षे कम् प्रसङ्ग तत्पुरुषा
 रम्भे तु तत्रैवाह्वीने द्वितीयेति पूवदप्रकृतिस्वर, बहुव्रीहौ तु जाति
 स्वर एव नित्यमित्यन्तोदात्तादेव कम् पूवदप्रकृतिस्वरादित्यस्यैव विशेष

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता- (अ २ । पा १ । आ २)
त्यस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

स्वपदार्थप्रधानविग्रह इत्यथ । ब्रह्मब्रीहिसु नैवम्बिधे विग्रहे
किन्तु कष्ट श्रितमनेनेति विग्रहे । एव च विषयभेदान्न सामान्य-
विहितत्वं ब्रह्मब्रीहेरिति भावः ॥ ननु कष्ट श्रित इत्यत्र ब्रह्म-
ब्रीहिविग्रहार्थोऽन्तर्भूत इत्यत आह

अन्तर्भूतश्चार्थ इति ॥ (कै)

अर्थभेदादिति । (कै)

एव च सूत्रसायक्यात् तदीयज्ञापकत्वमप्यसङ्गतमिति भावः ॥

लोके विग्रहेति । (कै)

धर्मासप्रयोगे कर्त्तव्ये लोके विग्रहवाक्यस्याप्रयोगान्तत्पुरुषत्व-
ब्रह्मब्रीहिलानवगमादिति भावः ॥ अथद्वयबोधेऽप्याह

तात्पर्येत्यादि । (कै)

तु कवस्ति न तु पूवपदस्वर । तथा चोक्तस्वरकपौ न क्वपि समाविशत ।
तस्माद्यथान्यासमेवास्तु । गौरव च प्रामाणिकमिति स्थितम् । भूमिगा
म्यादीनामुपसख्यानम् । ग्राम गमो ग्रामगमौ भूमेरिनिरित्यौणादिक इतिः
स च भविष्यत्कालो भविष्यति गम्यादय इत्युक्ते । यस्तु आच्छिद्यिदित्तीनि

तथा ऽर्थभेदोपि गत्यथाकमकेति कर्त्तरि लो धात्वर्थस्य सवात्मनाऽनिष्ठि
तत्वेपि भवति आरूढो वृक्ष देवदत्त इति, वृक्षस्य एवोच्यते कमण्डि तु
भ्रवन्सवात्मना निष्ठितत्वे भवति आरूढो वृक्षो देवदत्तेनेति, तद्येहापि
कष्ट श्रित इति कष्टमनुभवन्नेवमुच्यते कष्ट श्रितमनेनेत्यनुभूतकष्ट श्रित

(द्वितीया श्रितातीतपतितगता

(अ २ । पा १ । आ २)

त्वस्तप्राप्तापन्नै । २ । १ । २४ ।)

पूवपदप्रकृतिस्वरसन्धियोगेन न भवितव्यमित्यथ ॥ तत्पुरुषारम्भे वा जातादिष्वित्यस्याभावाद् ग्रामगत इत्यादावन्तोदात्तत्वमेवेति बङ्गव्रीहाविति पूवपदप्रकृतिस्वरसन्धियोगेन न कदापि कप् । तदनारम्भे तु १ वा जातादिष्वित्यारम्भात्पक्षे बङ्गव्रीहावपि पूवपदप्रकृतिस्वरसन्ध्यात्तत्सन्धियोगेनापि कबापत्तिरिति भाव । कैय-
टोक्तोदाहरणे समासद्वयेऽपि पूवपदप्रकृतिस्वरसन्ध्यात् कपो वैकल्पि-
कत्वाच्च न विशेष इति चिन्त्यम् ॥ भाष्ये

अथकृत इति । (भा)

अथभेदे सत्येकेनापरस्य न गतायतेति भाव ॥

धात्वर्थस्यानपवर्गं इति । (कै)

सर्वधात्वर्थासमाप्तौ धात्वर्थाविष्ट एव कन्तरि एकदेशस्य भूत-
त्वाश्रयेण क्तो भवति तत्पुरुषे । बङ्गव्रीहौ तु सवधात्वर्थसमाप्तौ
धात्वर्थाणाविष्टे कर्मण्येव क्त इति विशेष इत्यथ ॥

१ वा जाते । ६ । २ । १७१ ॥

तत्तु भाष्यविरुद्धम् । भाष्ये गत्वथस्त्वस्य प्रत्याख्याततथा ह्यद्योगे यथा एव
स्त्रीकारात् । एतेन तथाविदूरान्निरदूरताङ्गमी । यथा स ग्रामी तव केनि
श्रौततामिति श्रीह्यप्रयोगो व्याख्यातः । अन्न बुबुक्षुरन्नबुभुक्षुरित्यादि ॥

‘भविष्यति गन्धादथ’ इति भविष्यतिकाले । ‘ग्राम ग्रामीति’ । आवश्यके
यिनि । गत्वर्थकमणौत्वञ्च द्वितीयाद्यह्यमपवादविषयेपि विधानार्थमिति
ह्यद्योगे द्वितीयैव भवति । अोदन बुभुक्षुरिति’ । भुजे सन् ‘सनाश्रस
भिच्छ ७’ । न लोकाव्ययेति षष्ठीनिषेध ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २१५
(अ २ । पा १ । आ २) (खड्गक्षेपे । २ । १ । २६ ।)

अन्यथाजातीय इति । (भा)

शाब्दत्वाक्रान्त इत्यथ ॥

अन्यथाजातीयक सम्बन्धादिति । (भा)

आनुमानिक इत्यथ ॥ नन्वेव राज्ञ सखा ऽस्येति विग्रहे
बद्धग्रीहि स्वादत् आह

उभय खल्वपीति ॥ (भा)

खड्गक्षेपे । २ । १ । २६ ॥

अधीत्यस्नात्वेति । (भा)

अधीत्यस्नात्वा वेत्यथ ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके अन्यथा जातीयक इति पाठोऽस्ति ॥

२ किमुदाहरणम् । खड्गारूढो जास्म । क्षेप इत्युच्यते क क्षेपो नाम ।
अधीत्य स्नात्वा गुरुभिरनुच्चातेन खड्गारोह्या । य इदानीमतोऽन्यथा
करोति स उच्यते खड्गारूढोऽयं जास्म । नातिव्रतवान् इति ॥

“खड्गक्षेपे” ॥ खड्गारोह्य चेत्वादि’ । विनिन्दितो मार्गे
विमार्गे । भूमिप्रयनार्हो ब्रह्मचारी वेदाध्ययनकाले तेनाधीत्य स्नात्वा
गुरुभिरनुच्चातेन खड्गा रोहया यत्तन्वया खड्गारोह्य तद्विभागप्रस्थान
तच्चोदाहरणमन्यस्याप्येवविधस्योपलक्षण, तेन खड्गामारोहतु मा वा
ऽब्रह्मविभागप्रस्थित खड्गारूढ इत्युच्यत इत्यथ ।

अत्यन्तसंयोगे च । २ । १ । २६ ॥

ननु “काष्ठा” इत्यस्याभावे ऽच तस्माभौ न स्यादत आह

काष्ठा इति (२ । १ । २८) ॥ (भा)

ननु ज्ञान्तेन समासार्थं तत् अज्ञान्तार्थं चेदमपीत्यत आह

तच्च चेति । (कै)

अनत्यन्तसंयोगे ज्ञान्तार्थं काष्ठा” (२।१।२८) इति अत्यन्त-
संयोगे ऽज्ञान्ताथमिदमित्युत्तरम् ॥

‘षण् मुहूर्त्ता इति । (भा)

तावत्पथन्त हि दिनरात्रद्विह्रासौ देशविशेषे ॥

१ षण्मुहूर्त्ताश्चराचरा इति भाष्यप्रयोगात् षण्मुहूर्त्तपर्यन्तं द्वाह्निकासौ
भवत इति प्रतीयेते ॥

तृतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ।

२।१।३०॥

केवलदध्न पाटवजनकल वैद्यकविरुद्धमत आह

विशिष्टद्रव्य इति । (कै)

शुण्डिलवणादिरूपेत्यर्थ ॥

सर्वचक्रियेति । (कै)

उत्तरसूत्रे सदृशनिपुणादिग्रहणेन साक्षात्परम्परान्वये एतद्-
प्रवृत्तिरिति भाव ॥

क्रियाद्वारकसम्बन्ध इति । (कै)

शुजिक्रियाद्वारक इत्यथ ॥

यचेति । (कै)

अन्वेन व्यञ्जनमित्यादिविषये ॥

द्वतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन ॥ तत्कृतेति पृथक् लुप्तद्वतीयाकम् ।
द्वतीयान्त द्वतीयान्तार्थकृतगुणवचनेन अर्थशब्देन च सह समस्यते स

‘द्वतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन’ ॥ द्वतीयायाश्चान्दसे लुकि
गुणवचनेनेत्यनेन सामानाधिकरण्यात् अर्थेनेति पृथक् पदम् अत एव
‘गुणवचनेनार्थशब्देन चेति’ । कौटुशेन गुणवचनेन तत्कृतेनेति’ । तदिति

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३ ।) (अ २ । पा १ । आ २)

साक्षात्सामर्थ्येति । (कै)

खडि भेदने' इत्यस्मात् घञि निष्पन्नखण्डशब्दाथक्रियायां
करणत्वेनान्वय । सदृशादिग्रहण च प्रपञ्चाथमित्यभिमान ॥

गुणोपसर्जनद्रव्येति । (कै)

खण्डशब्दो हि तत्र रूढ । न तु साध्यावस्थापनकारकान्वय-
योग्यक्रियोपसर्जनद्रव्यवाची तादृशखण्डशब्देन तु कटककरणे कृता
(२।१।३२) इत्येव समास सिद्ध इति भाव ॥ भाष्ये

किरिकाण इति । (भा)

किरि शुक्ररो रोगविशेषो वा ॥

व्यतिरिक्तेति । (कै)

पूर्वपदोत्तरपदाथव्यतिरिक्तेत्यथ ॥

तदपेक्षेति । (कै)

भुजिद्वारकेत्यर्थ । कारकद्वितीयातिरिक्तद्वितीयान्ते तु नैदं
प्रवतते । उत्तरसूत्रे निपुणादिग्रहणाञ्जापकादिति भाव ॥ भाष्ये

तत्परम् । तच्छब्देन द्वितीयान्तपरामश्रिणा तदर्थो लक्ष्यते । तदर्थकृतत्व
च गुणवचनस्यार्थद्वारक विशेषणम् । तथा च द्वितीयान्तार्थकृतो यो

सवनात्त प्रकृतस्य द्वितीयान्तस्य प्रत्यवमश्र, स च शब्द, न च शब्देन
गुणवचनस्य करण सम्भवतीत्यत सामर्थ्यात्तदथकृतेनेतिविज्ञायत इत्याह ।
'द्वितीयान्तार्थकृतेनेति' । 'थावदिति' । थावच्छब्दो निपातस्तात्पर्यपर्यायता

तत्त्वतार्थग्रहण कर्त्तव्यमिति । (भा)

अधालयद्वारके सामर्थ्ये एव यथा स्यान्न तु भुज्यादिद्वारके
इत्येतदथमित्यथ ॥

स्वभावसिद्धमिति । (कै)

शब्दशक्तिस्वभावेन सिद्धत्वेनैव घटादिपदाद् इत्यभानमिति
तत्त्वतत्त्वाभाव इति भाव ॥

क्रियत इति (कै)

पदान्तरसमभिव्याहारेण तु तत्र साध्यत्वप्रतीतिरित्यन्यत् । एव
च दण्डेन घट इत्यादौ दण्डहेतुको घट इत्येव बोधो न तु
तत्त्वतत्वप्रतीतिरिति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

धान्येन धनवानिति । (भा)

धान्येन हेतुना धनवत्त्वान्तत्त्वतत्वमत्रापीति भाव ॥

शङ्कुलाखण्डो देवदत्त इति । (भा)

शङ्कुलाकृतखण्डगुणको देवदत्त इत्यथ ॥

गुणस्तद्वचनेति फलितोऽर्थः शङ्कुलया खड शङ्कुलाखड । किरिणा
काय किरिकाय । खडिमेदने, कयनिमीषने । आभ्या घञि व्यत्यादि

दशयति अथद्वारक चेद गुणवचनस्य विशेषणम्, अथ एव हि द्वितीयाथेन
क्रियते न गुणवचन शब्द । वचनग्रहण किम् । यावताथेन समासा
सम्भवाद्गुणवचनेनैव भविष्यति एव यथा विज्ञायेत, गुणसुक्तवान्

(ऋतीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३० ।) (अ २ । पा १ । व्या २)

भूतकालेति । (कै)

बाहुलकाद्भूते कर्त्तरि ल्युङिति भाव ॥ 'गुणमुक्तावते ति व्याचष्टे ।

सम्प्रतीति । (कै)

तच्च च केवलगुणवाचकत्वेनापि प्रसिद्धस्य यथा शुक्लादे पार्थ-
क्येन गुणवाचिनो विशिष्टद्रव्यवचनस्यापि यथा पद्मादे ॥ भाष्ये

'गुणवचनेभ्यो मतुप इति । (भा)

तत्रापि धममात्र गुण इति भाव । यदेदम् 'अर्ग आद्य च
(५ । २ । २७) उपलक्षणम् ॥ नन्वभेदेन शब्दैक्ये मतुपो लोपो
व्यर्थोऽत आह

अर्थभेदेनेति ॥ (कै)

नन्वेव १ गुणमुक्तावते ल्युक् गुणवचनत्वमनुपपन्नमत आह

१ गुणवचनेभ्यो मतुपो लुग् इति (५ । २ । ६७) ॥

२ अत्रैव भाष्ये ॥

तावेतौ क्रियारूपापन्ने गुणे वर्त्तित्वा पञ्चान्मतुब्जोपादभेदोपचाराद्वा
तद्वति द्रव्ये वर्त्तते इति गुणवचनौ भवत । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

गुणवचन, 'सत्यल्यटो बहुलमि'ति भूते कर्त्तरि ल्यट गुणमुक्तावता सम्प्रति
गुणोपसङ्गनद्रव्यवचनेनेत्यथ । तेन हृतेन पाटवमिति गुणमात्रनिष्ठेन
भवति । गणश्चात्र "सत्त्वे निविशतेऽपैतौ'ति कश्चितो ऽट्टयते न तु यस्य

सादृश्येति ॥ (कै)

अनेकशक्तीति । (कै)

प्रकरणादितस्य तत्तच्छब्दबोध इति भाव ॥ भाष्ये

यद्येव नार्थस्तत्कृतार्थग्रहणेनेति । (भा)

एव गुणवचनेनेत्यस्य प्रकरणे । अथ भाव । द्वितीयान्त गुण-
वचनेन समस्यत इत्युक्ते गुणस्य अन्यतानियमेन द्वितीयान्ताथस्य
तदुत्पत्तिप्रयोजनकत्वेन च प्रत्यासत्त्या द्वितीयाताथकृतगुणवचनेनैव
द्वितीयान्तस्य समासो भविष्यतीति । दध्ना भुङ्क्ते पटु । अक्षणाकाण
इत्यादौ न भविष्यतीति ॥ ननु द्वितीयाच्च सूत्रे न हेतौ उत्तरसूत्रे
निपुणस्यक्षणाग्रहणात् । एव च द्वितीयान्तगुणवचनयो साक्षात्साम-
र्थ्यासम्भवेन क्रियादारक तद् ग्राह्यम् ॥ एव च यतो दध्ना भुङ्क्ते
अत पटुरित्यर्थके दध्ना पटुरित्यादावपि स्यादत आह

अथत इत्यर्थ, प्रयोजनम् । अर्थन वा अर्थ, प्रार्थना । अभिलाष ।
सवच करणे द्वितीयाया समास । तत्कृतेनेति किम् । अक्षणा काण ।

गुणस्य हि भावाद् अथे शब्दनिवेश इति तच्छब्दप्रवृत्तिनिमित्त द्वितीया
न्ताथकृते सर्वत्रैव तस्य भावात् । 'शङ्खुणाखण्ड, किरिकाण इति' । खडि
भेदने, कण निमीलने, इत्याभ्या घञि व्युत्पादित्वावेतौ क्रियारूपापत्ते गुणे
वर्तित्वान्मतुषणोपादमेदोपधारादा तद्वति अथे वर्त्तेते इति गुणवचनौ
भवत । 'घान्तेनाथ इति' । अथत इत्यथ प्रयोजनम् । अर्थन वाथ ।
प्रार्थना । अभिलाष, सवच करणे द्वितीयाया समास । 'अक्षणा काण इति'

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २ । १ । ३ ।) (अ २ । पा १ । आ २)

अव्यतिरिक्तकल्पेति । (कै)

गुणवचनद्वितीयान्तयो समभिव्याहारे उक्तरीत्या तत्रतीति-
रिति भावः ॥ अन्तरङ्गत्वेऽयमेव हेतुः । अत एव समासार्थान्तभूतत्व
राजसख इत्यादावन्तभूतस्याप्रतीयमानत्वात्प्रतीयमानेति उक्तन्याय-
सिद्धमपि तत्कृताथग्रहणं स्पष्टप्रतिपत्तये अभ्युपगम्य तत्राथग्रहणं
व्यथमाह वार्त्तिककारः ।

'द्वितीयासमास इति ॥ (वा)

नायमर्थनिर्देश इति । (भा)

उभयत्राप्यथपरत्वस्य व्याख्यानेनैव सिद्धेरिति भावः ॥

१ द्वितीयासमासेऽर्थग्रहणमनर्थकमर्थगतिच्छवचनात् । वा ॥

किञ्च यत्र शङ्कुलाखण्डादौ पूर्वोत्तरपदार्थयोः क्रियाकारकभावः सम्ब-
न्धस्तत्र चरितार्थं वचनं यथा दध्ना मुदङ्क्ते पटुरित्यादौ न भवति ।
असामर्थ्यात् । तद्येद्वापि न स्यात् । दध्ना पटुः कुड्कुमेन लोहितं
मुखमिति । इह हि गम्यमानया करोतिक्रियया करणस्य सम्बन्धः ।

नात्राद्याः क्वतः काणत्वं किं तद्व्यन्येनैव केनापि क्रियादिना अद्या तु केवल-
काणो लक्ष्यत इति तत्कृतत्वाभावः, किं च दध्ना पटुरित्यत्र मा भूदित्येवमर्थ-
मपि तत्कृतग्रहणं कर्त्तव्यम् । ननु यदि दधि क्वतः पाटवः विवक्षितः दध्ना
क्वतः पटुरिति ततो भवितव्यमेव समासेन अथ भोजनाद्यपेक्षो दध्ना
कारणभवं । दध्ना मुदङ्क्ते पटुरिति ततो ऽसामर्थ्यादेव न भविष्यति इहापि
तर्हि न स्यात् कुड्कुमेन लोहितं कोपेन लोहितं मुखमिति अत्रापि हि
करोति क्रियया करणस्य सम्बन्धः कुड्कुमेन क्वतः लोहितमिति च तर्हि स्यात्

योगविभाग इति । (भा)

योगविभागफलक इत्यथ ॥ तदाह

वाक्यभेद सपद्यत इति ॥ (कै)

भाष्ये

धान्यार्थ इति । (भा)

अत्राथ्यत इत्यर्थं प्रयोजनम् । अर्थनमथ प्रार्थना । वा करण-
तृतीयया समास इति हरदत्तादयः । तत्र । 'कटककरणे इत्येव
सिद्धत्वात् । तस्माद्भ्रूणपर्यायाथशब्देन सह 'प्रकृत्यादित्प्रयुक्ततृती-
यान्तस्य समास । प्रथमार्थे च तृतीया । यदा धान्येन कृतोऽथ
इति विग्रह इति नव्या ॥

१ अ २ । पा १ । सू ३२ ॥

२ धान्यार्थ इत्यत्र प्रकृत्यादित्वात् प्रथमार्थे तृतीया तेन समासोऽत्र
स्वीकृत नागेशेन । परं मञ्जूषाया धान्यार्थः इत्यस्य धान्येनार्थं धान्यार्थ
इति लौकिकविग्रहवाक्यप्रदर्शनानन्तरं हेतौ तृतीया । अर्थशब्दो
धनवाची । धान्यहेतुकं धनमिति बोधः" इत्युक्तम् ॥

तस्माद्यत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्यात् भोजनादिद्वारके सामर्थ्ये मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । गुण
वचनेनेति किम् । गोभिवपावान् । गोसम्बन्धिदध्यादिभोजनाद्देवदत्तस्य

शङ्खजया खण्ड इत्यादावेव तु स्यात् यत्र पूर्वोत्तरपदयो क्रियाकारकत्वक्षया
सम्बन्धस्तस्मात्तत्रोत्तरपदे क्रिया न गम्यते तत्रापि तत्कृतत्वे सति यथा
स्याद्भोजनादिद्वारके सामर्थ्यं मा भूदिति तत्कृतग्रहणम् । 'गुणवचनेनेति
किमिति' । जातिवचनेषु जातेनित्वात्तत्कृतस्यासम्भवः, क्रियावचने त्विच्छत

(द्वितीया तत्कृतार्थेन गुणवचनेन । २।१।३०।) (अ २।पा १।आ २)

अर्थशब्देन समासार्थमिति । (कै)

फलान्तरार्थमथग्रहणमावश्यकमित्यग्रिमसूत्रे वक्ष्यति कैचट ॥

'सत्त्वे इत्यादि । (कै)

इदं गुणवचनशब्दस्यैव लक्षणमिति गुणपदेन धममात्र तदुप-
सर्जनद्रव्यवाचिनाथ समास इति बोध्यम् । खण्डस्य तल्लक्षितत्वा-
भावाच्च ॥

नोक्तमिति । (कै)

रूढ्यर्थस्यैव तत् प्रतीतिरिति भावः ॥

-
- १ सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयस्याक्रियाजस्य सोऽसत्त्वप्रकृतिगुणः ॥
उपैत्यन्यच्छहात्यन्यदृष्टो द्रव्यान्तरेष्वपि ।
वाचकं सर्वलिङ्गानां द्रव्यादन्यो गुणः स्मृतः ॥
-

वपावत्त्वं पीवरत्वमित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः । वचनग्रहणं
किम् । यावता अर्थेन समासासम्भवात्तद्वाची ग्रहीष्यते । अत्राह ।
गुणमुक्तवान् गुणवचनः कृतत्वल्यटो बहुलमिति भूते कतरि ल्युट् । गुणमुक्त-
वता सम्प्रति गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनेत्यर्थः । तेन घृतेन पाटवमिति गुणमात्रं
निष्ठेन न भवतीति । गणश्चात्र 'सत्त्वे निविशतेऽपैती'ति वक्ष्यमाणो गृह्यते ॥

एव, कटकरणे कृता बहुलमिति द्रव्यवाचिष्वपि तत्कृतस्यासम्भव एव,
बह्वाकाशस्य तत्त्वं केन चित् क्रियते ऽतो गुणवचनेनैव भविष्यतीति प्रश्नः ।
'गोभिवभावाविति' । गोमन्बन्धिदध्याद्युपयोगादेव तस्य वपावत्त्वं पीवरत्व-
मित्यस्ति तत्कृतत्वं न त्वसौ गुणवचनः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२२५

(अ २ । पा १ । आ २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण
मिश्रश्लक्ष्णौ ॥ २ । १ । ३१ ।)

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्र- श्लक्ष्णौः । २ । १ । ३१ ॥

अर्थग्रहणभूतेनेति । (कै)

अत एव 'ऊनाथकलहमिति खरविधायकसूत्रेऽथग्रहण चरि-
ताथम् । तत्र हि लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषयैतत्सूत्रविहितसमासस्यैव
ग्रहणम् । समसदृशयो पृथगुपादानाच्चानेनैव सम्बन्ध इति बोध्यम् ॥

१ ऊनार्थकलह तृतीयाया । ६ । २ । १५३ ॥

मासेन पूर्वे मासपूर्व । अवध्युत्पत्तिकालावधिमदुत्पत्तिकालयो
र्मासस्य व्यवधायकत्वेऽयं प्रयोगः । पूर्वसदृशेति समासविधानादूनार्थकलह
मिश्रप्रयोग इव पूर्वयोगेऽपि तृतीया ॥ मासोनम् । ऊन शब्दार्थं यूयात्वं
सपादकवस्त्वभाववान् ॥ कलह । क्रोधपूर्वको व्यापारः । वाक्कलह । वाग
रूप स इति बोधः ॥

पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णौ । एतै सह तृतीयान्त
प्राग्वत । अस्मादेव वचनात्पूर्वादियोगे तृतीया । हेतौ वा इच्छया ।

'पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुणमिश्रश्लक्ष्णौ' ॥ पूर्वसूत्रेऽर्थशब्देन
समासस्य साधितत्वादिहार्थग्रहणमर्थनिर्देशार्थं, तच्चानन्तरेणोपशब्देनैव

(पूर्वसदृशसमोनाथकाहनिपुण
मिश्रप्रकाश १२।१।३१।)

(अ २ । पा १ । आ २)

अर्थप्रधानत्वान्निर्देशस्येति । (के)

जनशब्दोऽथपर । अर्थेन समासासम्भवाच्च तद्वाचिना ग्रहण
तच्चाविशेषात्सर्वेषामिति भाव । केचित्तु माषेण कृतो विकल इत्यर्थं
माषविकल इति पूर्वेणैव सिद्धम जनार्थेति (६।२।१५३)
सूत्रेऽथग्रहण तु धान्याथ इत्यादावन्तोदान्तत्वायेति स्पष्टमेव ।
वृत्त्यादौ तत्र समासोऽपि पूर्वसूचस्याथग्रहणात् सिद्ध । एव च
माषविकलादौ पूर्वपदप्रकृतिस्वरलमेवेत्येव भाष्याशय । अत एव
सन्नथसूत्रभाष्ये (२।१।१) तृतीया तद्धतेति (२।१।३२) सूत्रस्यो-
पादानविकल इत्युदाहरण दत्तमित्याहुः ॥

मासेन पूव मासपूव । मात्रा सदृश । माहसदृश । माहसम । इह
समसदृशाभ्या योगे तुल्यार्थैरिति तृतीया । स्यादेतत् । तुल्यार्थयोगे
पक्षे षष्ठाप्यस्ति । तत् षष्ठीसमासेनैव सिद्धे किमिह सदृशग्रहणेन ।
न च तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेतिपूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थं तत् । सदृशप्रति-
रूपयो सादृश्य इति तत्सिद्धे । न च तत्र सदृशग्रहणेनैव मास्त्विति
वाच्यम् । षष्ठीसमासपक्षे अन्तोदान्तत्वं वारयितुं तत्स्यौकारावश्यं
म्भावात् । न चानभिधानात्षष्ठीसमास एव मास्त्विति वाच्यम् । दास्याः

सम्बन्धते न पूर्वादिभिः, समसदृशशब्दयोः पृथगुपादानात् । 'एतदेवे
त्यादि' । समसदृशशब्दाभ्यामन्यत्रेदं यद्योगे तुल्यार्थैरिति तृतीयास्ति, इहो
तुल्यार्थयोगे षष्ठापि पक्षे विधीयते तत्स्यस्या समासे मातु सदृश ।
सादृश्य इति सिद्ध, किमर्थमिह सदृशग्रहणं, तत्पुरुषे तुल्यार्थतृतीयेति
पूर्वपदप्रकृतिस्वरो षष्ठा स्यात् सिद्धोऽत्र प्रकृतिस्वर, 'सदृशप्रतिरूपयो

(अ २ । पा १ । आ २)

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलहनिपुण
मिश्रश्लक्ष्णै । २ । १ । ३१ ।)

अवरस्येति । (भा)

न च कैयटरीत्योनाथत्वादेव सिद्धिरिति वाच्यम् । चैत्रादवर
फाल्गुन इत्यादौ पूर्वशब्दसमानाथताया अपि अवरशब्दस्य दश-
नात् । सदृशग्रहणे उक्तमिति' (अत्र सूत्रस्थवान्तिकम्) भाष्य-
कारवचनमित्यभिप्रेत्याह

हेतुकालसप्रेक्षितत्वादेति । (कै)

हेतुर्वान्तिककारोच्चारण तस्य च कालस्तस्य सप्रेक्षितत्वान्मनसि
स्थापितत्वादित्यथ । कारणकाल कार्य उपचय प्रयोग इति
तात्पर्यम् । वान्तिककारवचन इत्यभिप्रेत्य वाच्यम् । तदेव युक्त-
मिति भाव ॥

सदृश इति रूपासिद्धिप्रसङ्गात् । इह हि यथा आकोश इत्यलुक्
समास स्त्रीकृतो भाष्ये । नन्वेवमपि हेतुद्वितीयान्तेन समासार्थं प्रकृते
सदृशग्रहणमस्त्व । विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नक्षत्र
तुल्यार्थैरिति षष्ठी लभ्यते । प्रतियोगिन्यत्र तद्विधानादिति चेत् । न
तच्छतत्वात्पूर्वैव सिद्धे । यो हि विद्यया सदृश तस्य विद्याकृत

सादृश्यं इति, तच्च तत्र सदृशग्रहणमवश्यं कर्तव्यं यदा षष्ठीसमासस्तदा
न्तोदात्तत्व माभूदिति ननु चैदानौमनभिधानात् षष्ठीसमासो न भविष्यति,
नैव शक्यम् अलुक्समासे हि दोष स्यात् 'यथा आकोशे' दास्या सदृशो
दृषत्या सदृश इति, तस्मात्तत्कर्तव्यम्, इदं तु न कर्तव्यम् इदमपि कर्तव्यं,

(पूर्वसदृशसमोनार्थकलङ्घनिपुण्य (अ २ । पा १ । आ २)
मिश्रश्लक्ष्णै । २ । १ । ३१)

तदा पूर्वपदप्रकृतिस्वरार्थमिति । (कै)

अन्यथान्तोदात्त स्यादित्यथ ॥ नन्वत्रानभिधानात् षष्ठीसमास
एव मास्त्वित्यत आह

तथा च दास्या इति ॥ (कै)

सिद्धत्वादिति । (कै)

न च ^१ 'मनस सज्ञायामि त्युलुकि मनसा सदृश इति
सिध्यथमिदमप्यावश्यकमिति वाच्यम् । तत्कृतत्वेनैव सिद्धत्वात् ।
अनभिधानेन तत्र समासाभावाच्च । ईदृशसज्ञाया मानाभावाच्चेति
दिक् ॥

१ अ ६ । पा ३ । सू ४ ॥

सादृश्यमस्तीति । सत्वम् । प्रत्याख्यातमेवेद षष्ठे वाचिककृता । ऊनार्थे
माषोन कार्मापणम् । माषविकलम् । पूर्वसूत्रे अर्थशब्देन समासस्य
साधितत्वादिह अर्थग्रहणमभिधेयनिर्देशार्थम् । तत्र ऊनशब्देनैव
सम्बध्यते न तु पूर्वादिभि । अत एव समसदृशौ पृथगुपात्तौ ।

हेतु तृतीयार्थं विद्यया हेतुना सदृशो विद्यासदृश इति नह्यत्र तुल्यार्थे
रितिषष्ठी भवति प्रतियोगिन्येव हि सा विधीयते एवमपि न कतस्य
तत्कृतत्वात्पूर्वैर्यैव सिद्ध यो हि विद्यया सदृश । विद्याकृत हि तत्सादृश्यं तत्र
पूर्वैर्यैव सिद्ध, मिश्रग्रहण्ये सोपसगस्यापि ग्रहण्य' गुडसमिन्ना धाना ।

सम्बन्धमात्रविवक्षायामिति । (कै)

अनेनावश्य तृतीयासमासो वक्तव्यो यत्र षष्ठ्यर्थो नास्ति भोजन-
सदृश । इदमप्यवश्य वक्तव्यं यत्र षष्ठी श्रूयते दास्या सदृश इत्या-
द्यथामिति 'सदृशप्रतिरूपयोरिति सूत्रशेषस्य भाष्यमेकदेशुक्ति-
रिति सूत्रयति । तत्रापि षष्ठ्यथस्य सभवात् । प्रतिपदोक्तपरि-
भाषया तुस्यार्थैरिति तृतीयान्तेनैव तत्समासप्रवृत्तेश्च ॥

पूर्वसूत्रेण वेति । (कै)

उपादानविकल इति वदिति भावः ॥

१ सदृशप्रतिरूपयो सादृश्ये । ६ । २ । ११ ।

वाक्कलह । आचारनिपुण्य । गुडमिश्र । आचारश्लक्ष्य । मिश्रग्रहणे
सोपसगस्यापि ग्रहणम् । गुडसमिश्रा घाना । मिश्र चानुपसगमस
न्यावित्त्रन्न अनुपसगग्रहणाज् ज्ञापकादेतत् सिद्धम् । अवरस्योप
सख्यानम् ॥ मासेनावरो मासावरः ॥

इत्येवमर्थे, ज्ञापकात्सिद्धं यद्य 'मिश्र चानुपसगमसन्धावि त्वनुपसगग्रहण
करोति तज्ज्ञापयति मिश्रग्रहणे सोपसगस्यापि ग्रहणमिति । पूर्वादि
स्त्विति' । अवरशब्दोऽपि सूत्रे पठितव्य इत्यर्थः ॥

कार्तृकरणे कृता बहुलम् । २ । १ । ३२ ॥

कृता क्तेनेति । (वा)

भाष्ये

कृतेति (भा)

काटकरणे कृता बहुलम् ॥ कर्त्तरि करणे च ढतीया कृदन्तेन सह बहुल प्राग्वत् । हरिणा क्रातो हरित्रात् । नखैर्भिन्नो नखमिन् । कृद्गृहणे गतिपूर्वस्यापि ग्रहणान्नखनिभिन्न । काटकरणे किम् । भिक्षाभिरुषित । हेताविय ढतीया । बहुलग्रहणाच्छ्रान्चक्षवतु प्रभृतिभिन् । हस्तेन कुवन सुञ्जान कृतवान्वा । क्वचिद्विभक्त्यन्तरमपि समस्यते बहुलग्रहणादेव । पादहारक । क्रियत इति हारक । बाहुलकात्मकमणि एवुल । पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समास । गले चोपक । चुप मन्दाया गतौ । हेतुमणियाजन्तात्कतरि एवुल । गले चोपक । अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक । कृतेति किम् । काष्ठै पचतिनराम ॥

“काटकरणे कृता बहुलम्” ॥ काटकरणे इति प्रथमादिवचन ढत्तौ वस्तुव्याख्यान कृते कर्त्तरि करणे च या ढतीयेति तथा चोत्तरञ्च वक्ष्यति काटकरणे कृत्वै सहाधिकार्थवचने समस्येते इति ‘सर्वोपाधित्यभिचारार्थमिनि’ । आख्यातित्थाप्तिपरिहारार्थमित्यर्थ । पादहारक इति । क्रियत इति हारक इति ‘दात्वल्यटो बहुलमि’ति कमणि एवुल पादाभ्यामित्यपादानपञ्चम्यन्तस्य समास । गले चोपक इति । चुपमन्दाया गतौ, हेतुमणियाजन्तात्मकमणि एवुल, अमूर्द्धमस्तकादित्यलुक, कृद्ग्रहणमनर्थकमन्यस्याभावात् इह काटकरणे क्रियाया एव भवत क्रिया च धातुवाच्या धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिडञ्च तत्र सुपेत्यधिकारात्तिडन्ते न प्रसङ्ग, तद्धितनिवृत्त्यर्थं तु इह काष्ठै पचतितरा काष्ठै पचतिरूप काष्ठै पचति देश्य हस्तेन कृतपूर्वी दध्ना सुक्लपूर्वी घृतेनेष्टीति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २३१
(अ २ । पा १ । आ २) (कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।)

कस्योपरञ्चक विशेषणमिति बोध्यम् । कृत्येत्यस्य स्थाने केनेति
वक्तव्यं कृत्येति व्ययमिति वाच्यं ॥ ननु लाघवात् केनेति युक्तमत
आह

अयं भाव इति ॥ (कै)

कृत्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ॥

स्तुतिनिन्देति । (कै)

काकपेथेत्यादौ काककटकपानकम् नदीति बोधे अल्पात्मस्व-
पूर्णात्मस्वादिना निन्दास्तुतिमात्रे तात्पर्यात् क्रियाया निष्प्रयोजन-
त्वेन गौणत्वात्कटककरणयोरपि गौणत्वमिति भावः ॥

कृत्यैरधिकार्थवचने ॥ स्तुतिनिन्दाफलकमर्थवादवचनमधिकार्थ
वचनम् । तत्र कतरि करणे च द्वितीया कृत्यै सह प्राग्वत् ।

‘कृत्यैरधिकार्थवचने’ ॥ ‘स्तुतिनिन्दाप्रयुक्तमिति । स्तुत्या निन्दया
च प्रवृत्तित स्तोतु निन्दितु च कृत्यमित्यर्थः । ‘अध्यारोपितार्थवचनमिति’ ।
असन्नेवारोपोपितोऽध्यारोपितः । काकपेथेति’ । एव नाम पूषतोया नदी
अक्षटस्यै काकैरपि अक्षया पातुमिति स्तुतिः । एव नामाख्यरोय यत्काकैरपि

केचिदाहुरिति । (कै)

कटलादेस्तृतीयाप्रयोजकत्वत्समासप्रयोजकत्वस्यापि सभवादि-
त्यरुचिस्तदाह ।

अन्येत्विति ॥ (कै)

ननु कृत्यैरेवाधिकाथवचन इति नियमार्थं स्यादत आह

काकपीतेति ॥ (कै)

नेद नियमार्थमिति । (कै)

‘कृत्यैरधिकाथवचन एवेत्येव नियमार्थं नेदमित्यथ ॥ भाष्ये

अन्यत्रापि । (भा)

स्तुतिनिन्दाफलकत्वरूपाधिकाथवचनत्वाभावेऽपि ॥

स्तूचसन्दर्भेति । (कै)

पूर्वसूत्रस्यैव प्रपञ्चोऽयम । काकपेया नदी । शक्यार्थं कृत्य । पूणतोय

शक्या पातुमिति निन्दा, उभयत्र शक्यार्थं कृत्य । श्लेष्म इति’ । एव
नामासन्नतोय कूपस्तटस्थैरपि श्मि शक्यो लेटुमिति स्तुति, एव
नामाशुचि कूपो यज्जल श्चान एव लेटुमहन्तीति निन्दा, अहार्थं कृत्य ।
‘बाष्पच्छेद्यानीति’ । एव नाम कोमलानि तृणानि शद्वाष्येणापि क्लेस्तु
शक्यानीति स्तुति, एव नाम कथितानि तृणानि शद्वाष्येणापि क्लेस्तु
शक्यानीति निन्दा । ‘कण्टकसन्धेय इति । एव नाम क्लिन्न औदगो

भङ्गाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२३३

(अ २ । पा १ । आ २ (द्व्यैरधिकार्थवचने । २ । १ । ३३ ।)

कर्तृकरणे द्व्यैरित्येतत्सूत्रद्वयरूपेत्यथ । बङ्गलघुहणसहितमिदं
वा कतथ तत्सहितसूत्रसन्दर्भो वेति तात्पर्यं बङ्गलघुहणं तत्रापि
कतव्यमेव परशुना द्विजवानित्याद्यर्थम् ॥ पादाभ्यामित्यस्य कर्तृ-
करणत्वतीथान्तले यथान्यासेऽपि सिध्यतीत्यत आह

अपादाने पञ्चमीति । (कै)

पादयोश्चिथमाणमञ्जीराद्यपेक्षयावधित्वेनापादानत्वम् । गले
चोपक इति ^१हलदन्तादिति ^२तत्पुरुषे द्वतीति ^३असूधमसक्ता-
दिति वा लुक् गले मन्द प्राथणीय इत्यथ ॥

१ अ ६ । पा ३ । सू ६ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ ६ । पा ३ । सू १२ ॥

त्वात्तद्व्यैरपि पातु शक्येति स्तुति । काकैरप्येषा पातु शक्या
ऽस्यतोयत्वादिति निन्दा वा ॥

यत्कण्टकैः शक्यः सचेतुमिति स्तुति एव नामात्प ओद्गो यत्कण्टकै
सचीयत इति निन्दा । 'पूर्वस्यैवाय प्रपञ्च इति' । यद्यपि स्तुतिनिन्दा
परत्वात्किञ्चिपादानस्य कर्तृकरणयोगीयात्वं तथापि बङ्गलघुवचनात्पूर्वस्यैव
सिद्धं, तथा च काकपीता नदीत्यत्राद्व्यैरप्यधिकार्थवचने समासो दृश्यते
ऽत प्रपञ्च एवाय नाप्राप्तविधिर्नापि नियम इत्यर्थ ॥

अग्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ॥

अग्नेनापि करणत्वीयैव समास शब्दशक्तिस्वभावात् करणे-
त्यनुवृत्तेर्वा इत्यभिप्रायेणसामर्थ्याशङ्का ।

द्रव्याणामिति । (कै)

कारकविभक्त्यन्तवाच्यत्वे इति भाव ॥

फलकानीति । (कै)

आरोहणावरोहणोपयोगितियक्काष्ठानीत्यर्थ ॥ भाष्ये

निश्रयण्या इति । (भा)

आतावेकवचनन्दध्नेति सहयोगत्वीयायासुक्तरौत्या करणत्वी-
याभावात् समासाप्राप्तेराह

अग्नेन व्यञ्जनम् । सस्कारद्रव्य सस्कार्येण सह प्राग्वत् । दध्ना
उपसिक्त ओदनो दध्योदन । इह वृत्तावुपसेकक्रियान्तभवति स्वभावात्

“अग्नेन व्यञ्जनम्” ॥ दध्योदन इति । ननु च नेह क्रियाश्रूयते न
चान्तरेण क्रिया द्रव्याणां परस्परैण सम्बन्ध इत्यसामर्थ्यादत्र समासो न

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २३५
(अ । २ पा १ । आ २) (अनेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।)

जीवत्विति ॥ (भा)
सिद्धन्विति । (कै)

वात्तिकारम्भेऽपि दासीभारादित्वात्पवपदप्रकृतिस्ररो बोध्य ।
एव च सूत्रारम्भेण समफलता तच्च वात्तिक विशेषणमित्येव सिद्धे
समाप्ते पूर्वपदावयवोत्तरपदलोपार्थं कत्तव्यम् ॥

सम्बन्धविवक्षायामिति । (कै)

कत्तु करणस्य वा सम्बन्धत्वेन विवक्षायामित्यथ ॥

युक्ताद्यर्थानामाश्लेषादिति । (कै)

सम्बन्धत्वेन सम्बन्धस्यैवात्र भावादिति भाव । तदर्थघटितस्य
सम्बन्धत्वे त्वन्तरङ्गत्वात् त्वतौयैव स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

दध्ना युक्तार्थता सम्प्रतीयत इति । (भा)

दध्नेति पदे वाच्येन युक्तो योऽथ उपसेकक्रियादिरूपस्तदथता
तस्य प्रतीयत इत्यथ । वाक्येऽपि वाक्यैकदेशन्यायेन दध्नेत्यस्यैव
योऽथ इति बोध्यम् ॥ नन्वध्यवसान सप्रत्यय इति पर्यायस्तथा च
हेतुसाध्ययोरविशेष इत्यत आह

अतो नासामथ्यम् । न च कारकाणां परस्परसम्बन्धेऽपि वचनसाम

प्राप्नोति, अथास्तथपि सामर्थ्ये वचनात्समास, इहापि तद्धि स्यात् किं
दध्नादयो भुज्यतामिति, तत्राह । 'दत्तौ क्रियाया अन्तर्भावादिति' ।

२३६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(अग्नेन व्यञ्जनम् । २ । १ । ३४ ।) (अ २ । पा १ । आ २)

सर्वलोकव्यवहारेति । (कै)

अर्थविशिष्ट ज्ञान प्रतिज्ञातोऽथस्तदेकदेशो ज्ञान हेतुरित्यथ ॥

निश्चय (कै)

इत्यस्यैव विवरण

सदेहरहित इति ॥ (कै)

दधीत्युक्ते सप्रत्यय इति । (कै)

अथ च प्रत्यय आनुमानिको वाक्यैकदेशन्यायेन वा प्रकारान्तरेणेति चेष्टयेत्यर्थ ॥

चरितार्थत्वादिति । (कै)

शब्दप्रयोगकायस्य बोधस्य प्रकारान्तरेण सपञ्चलादिति भाव ॥

ध्यादसमर्थसमास एवात्रास्य इति वाच्यम् । किन्दधा ओदनो मुख्यतामित्यादावतिप्रसङ्गात् ।

स्रभावादेव वृत्तावन्तभूता क्रियेति तद्धारकस्य सबन्धस्य सद्भावात्सामर्थ्यमित्यर्थ ॥

चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुख- रक्षितैः । २ । १ । ३६ ॥

समासादाशिषोऽनवगमादिति । (कै)

एव चानभिधानात्प्रमासो नेति भाव ॥ यत्तु आग्निषि
आग्नीर्विषयस्य विधेयत्व तदाश्रयस्योद्देश्यत्व च प्रतीयते न च
वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयो व्युत्पत्तिरिद्ध इति । तन्न । समासतो-
ऽपि अभ्यासलोप इत्यादावुद्देश्यत्वादिप्रतीतेवस्तुतस्तु आग्नीविषय-

चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुखरक्षितै ॥ चतुर्थीतार्थाय यत्तद्वाचिना
अर्थशब्दादिभिश्च चतुर्थ्यन्त समस्यते स तत्पुरुष । तदर्धेन प्रकृति
विकृतिभाव एव समास इत्यते वलिरक्षितग्रहणाच्छापकात् ।
हितसुखग्रहण तु न ज्ञापक हितयोगे चतुर्थी वक्तव्या । चतुर्थी-
चाशिषीति अतादर्थोऽपि चतुर्थीसम्भवात् । धूमाय दार धूपदार ।
कुण्डलहरिणम् । नेह रन्धनाय स्थाली । कथ तहि अश्वघास ।

“चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुखरक्षितै ” ॥ अर्थ पराम्प्रकृत इति ।
यद्यपि चतुर्थीति चतुर्थ्यन्त शब्दः सन्निहितस्तथापि शब्द प्रति तादर्था
सम्भावान्तदर्थ एव पराम्प्रकृत इत्यर्थः । इत्येतै शब्दै सहेति । तन्न तदर्धेन
सुबन्तेनेत्यर्थद्वारक विशेषण स्वरूपेण सुबन्तस्य तादर्थासम्भवात् द्वितीय

(चतुर्थी तदर्थाथवलिहित

(अ २। पा १। आ २)

सुखरक्षिते । २। १। ३६।)

क्रियान्वय्यकत्प्रातिपदिकात्तद् द्वारके आयुष्यादियोगे चतुर्थीति
तदर्थात् उभयोरपि क्रियान्वयेन परस्परमसामर्थ्यात्समासत्वेन न ।
एव चैतज्ज्ञापकभिद्धैव हितयोगे चतुर्थीति तात्पर्यम् । अति-
व्याप्ति । रन्धनाय ख्यालीत्यादौ ॥ पुनरुक्ति । वञ्जिरक्षितग्रहणस्य ॥
अव्याप्ति । अश्वघासे ॥

स्ववचनेनैवेति । (के)

स्वशब्देनात्र पूर्वपक्षी । सवनान्ना बुद्धिस्थपरामशकत्वादिति
भाव ॥ तद्वचनेनैवेति युक्त पाठ ॥

हस्तिविधे जिविधा अत्र विशेष । अत्र भाष्य अश्वघासादय श्लो-
समासा इति । स्यादेतत् । चतुर्थीसमास एव तद्वत् । न चैव पू-
वपदप्रकृतिसुखरप्रसङ्ग । प्रकृतिविकार भावे एतत्प्रकृते । अन्यथा गोर-
क्षितमित्यत्र चतुर्थीतदर्थ इत्येव सिद्धे क्ले चेति व्यर्थे स्यात् । न च
ह्रीनार्थे तत् । गोक्षितमित्यत्र तादृशाभावादिति वाच्यम् । हिते चेति
वक्तव्ये क्ले चेतिसामान्यवचनस्य ज्ञापकत्वात् । अत एव कुवेरबञ्जिरित्यादौ
प्रकृतिविकृतिभावाभावात् न पूर्वपदप्रकृतिसुखर किं तु समासान्तो

स्वर्थशब्द पृथगेव निमित्तम् । 'प्रकृतिविकारभावे समास इत्यत इति' ।
ज्ञापकात् । यद्य बञ्जिरक्षितग्रहण करोति तज्ज्ञापयति विद्वत्तिस्वतु
थ्यन्ता प्रकृत्या समस्यत इति, अन्यथा कुवेरबञ्जि । गोरक्षितमित्यत्रापि
तादृशसम्भवादनर्थक तत् स्यात्, हितसुखग्रहण तु हितयोगे चतुर्थी
वक्तव्या चतुर्थी चाग्निधीत्वतादर्थोऽपि चतुर्थीसम्भवात् ज्ञापक, यदि
विकृति प्रकृत्या समस्यते ऽश्वेभ्यो घासो ऽश्वेभ्य सुरा ऽश्वसुर विभाषा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २३६
 (अ २ । पा १ । आ २) (चतुर्थी तदर्थार्थवलिहितसुख
 रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

आनन्तर्यमिति । (कै)

सवन्यासेषु वचनारम्भस्यावश्यकत्वरूपसामर्थ्यं सति तन्न कारण-
 मित्यथ । 'सामर्थ्याभावे' इति क्वचित्पाठ । तदा न्यासान्तरे-
 ऽकत्तव्यतायोग्यत्वाभावे इत्यर्थो बोध्यः ॥

'परवस्त्रिङ्गमिति पुस्त्वमिति । (कै)

परस्त्रोत्तरपदाथस्य प्रधानत्वात्तद्वदेवस्त्रिङ्ग समासेऽपि प्राप्नो-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ॥

दात्तत्वमेवेति सिद्धान्तः । रन्धनाय स्थाणौत्पादौ तु यदि षष्ठीसमास
 इष्टं तर्हि चतुर्थीसमास एवेत्यत्र यथा गोग्रास लीलाग्बुज
 क्रीडासर वासभवन नाक्यशालेति । यदि तु रन्धनस्याख्यादौ षष्ठी
 समासस्थानभिधानं तर्हि चतुर्थीसमासस्यापि तदस्तु । एव च वलि
 रक्षितग्रहणमपि व्यर्थं ज्ञाप्याभावात् । किं च थूपदार्वादावपि षष्ठी
 समाससम्भवात्सूत्रमेवेदं मास्तु । चतुर्थीतदर्थं इत्येतत्तु षष्ठीतदर्थं इति
 क्रियता ज्ञापकाच्च स्वरेण व्यवस्था भविष्यति । अत्राज्ज । हितशब्देन

सेनेति नपुंसकत्व, हस्तिभ्यो विधा हस्तिविधा विधा अन्यविशेष, अत्र न
 प्राप्नोति, अन्वधासादय षष्ठीसमासा भविष्यन्ति । ननु स्वरे विशेषो भवति
 चतुर्थीसमासे हि सति चतुर्थीतदर्थं इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य षष्ठी
 समासे तु समासान्तोदात्तत्वेन नैषोऽस्ति विशेषः । चतुर्थीसमासेऽपि
 नैवपूर्वपदप्रकृतिस्वरेण भाव्य ज्ञापकात्, यद्य 'क्ते च' इति चतुर्थ्यन्त पूर्वपद
 प्रकृतिस्वर भवतीत्याह तच्च ज्ञापयति प्रकृतिविकारभावाभावात् एष स्वरे न

२४०

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(चतुर्थीं तदर्थाद्यवच्छिन्नसुख

(अ २। पा १। आ २)

रक्षितै । २। १। ३६।)

तीत्यथ । न तु सूत्रस्यात्रविषय इति बोध्यम् । तस्य पूर्वपदाथ-
प्रधानैकदेशिसमासविषयकत्वात् । तद्व्यति भगवान्

अर्थशब्दोऽय पुञ्जिङ्ग (भा)

इत्यादि ॥

अभिधेयवशेनेति । (कै)

समुदायाथनिरूपितविशेष्यतावदथवशेनेत्यथ ॥ भाष्ये

समासस्याभिधानमिति । (भा)

समासाथस्येत्यथ ॥

तावत् षष्ठीसमासो न सम्भवति । तद्योगे चतुर्थीं नित्यत्वादिति
चतुर्थीसमास एव वक्तव्य । ततश्च क्ते चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण्य कतव्य
गोहितमित्याद्यर्थ एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् । चतुर्थीं
असम्भवात् षष्ठीतदर्श इत्यस्य चाप्रसङ्ग । प्रकृतिविकृतिभावात् । अतो
रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव विधेय । अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्य
सम्बन्धस्य विवर्तनेन प्रतीकमावत्त्वाच्चतुर्थीं भवितव्यमिति तेनापि

भवतीति अन्यथा गोरक्षितमित्यत्रापि चतुर्थीं तदर्श इत्येवसिद्धेरनर्थक
तस्यात् । नैतदस्ति ज्ञापक द्वितार्थमेतस्यात्, गोहितमित्यत्र हि तादर्थ्यं
नास्ति एवमपि द्विते चेति वक्तव्ये क्ते चेति सामान्यवचन ज्ञापकमेव
सर्वथा कुबेरवजिरित्यादौ माभूदित्येवमर्थ प्रकृतिविकारभावे स्वर
रक्षितव्य । अथ रन्धनाय स्थाकौत्यत्र षष्ठीसमास कस्मान्न भवति ।
कश्चिदाह भवत्येव तद्यथा गोयास, कौलाम्बुज, क्रीडासर, वासभवन

तन्माचेति । (कै)

सबन्धलमात्रेत्यथ ॥ इदमेव युक्तम् । गुरोरिदं गुवथमित्यत्राख्यैव
प्रकारस्यं सभवात् । भाष्ये

गुरोरिदं गुर्वर्थमिति । (भा)

षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये नित्य एव भाष्यप्रामाण्यादिति बोध्यम् ॥

अर्थं क्ते चेति । (भा)

न च क्तग्रहणं हितार्थं तत्रातादर्थ्येऽपि हितयोगे चेति चतुर्थी-
विधानादिति वाच्यम् । ज्ञापकपरभाष्यप्रामाण्येनात्रापि तदथ इत्यस्य

चतुर्थीसमास एव वक्तव्यं । तथा वत्सिसुखग्रहणमपि कर्त्तव्यम् ।
तादर्थ्यस्य समासान्नियतप्रतीतियथा स्यादित्येवमर्थम् । तस्मादारब्ध
यमेवेदं सूत्रम् । प्रकृतविकारभाव एवेत्यस्य प्रयोजनं तु चिन्त्यमिति ।
अत्रेदं वक्तव्यम् तादर्थ्यस्य भागं द्विधा सम्बन्धत्वेन तद्व्याप्यतादर्थ्यं
त्वाख्यविशेषरूपेण चेति । तच्चाश्रानां घासोऽश्वेभ्यो घास इति वाक्ये
तावद्धवस्थितम् । तत्राद्ये समास । द्वितीये तु नेष्यत् इति भाष्य

नाख्यशालेति । अपरं आह रन्धनस्याख्यादयो ऽनभिधानात् षष्ठीसमासा
न भवन्तीति । उभावपि प्रतिब्रूम । येषु षष्ठीसमास इष्यते तेषु चतुर्थी
समास एवास्तु येषु तु नेष्यते तेषु तु चतुर्थीसमास एवानभिधानान्नेष्यता
माकारि ज्ञापनार्थं बन्धिरक्षितग्रहणं, स्वरस्तु चतुर्थीसमासेऽपि पूर्वोक्तेन
प्रकारेण प्रकृतविकारभाव एव व्यवस्थास्यते किं चैव सति सूत्रमेवैतद्
नर्थकं यूपदावादावपि षष्ठीसमास एवास्तु, चतुर्थी तदर्थं इत्येतत्तु षष्ठी

(चतुर्थी तदर्थार्थवन्निहितसुख
रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

सबन्धेनादोषात् । न च रक्षिताथम् । तत्र तादर्थ्यं चतुर्थ्या एव
सत्त्वात् । वृत्त्युक्तसंप्रदानचतुर्थी तु न । तत्त्वस्योपपादयितुमशक्य-
त्वात् । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानात्संप्रदानत्वाभावकल्पनाच्च ॥

रन्ध्रनस्थाल्यादयस्त्वनभिधानादिति । (कै)

अत एवोपक्रमस्य भाष्यं सङ्गच्छते ॥ ननु यूपदार्वादावपि
अश्वघासादिवत् सबन्धसामान्यविवक्षाया षष्ठीसमासेऽन्तोदान्तत्वमाप-
स्यादत आह

वार्त्तिकदिप्रामाण्येन निर्णीयते यथा न भाषाणामश्रीयादित्यादौ
सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । कमलरूपविशेषे तु द्वितीया यथा वा प्रदी-
यतान्दाश्रयथाय मैथिलीत्यत्र सम्बन्धिसामान्येऽपि । अपत्यरूपताद्विशेषे तु
इत्थेव । यथा वा अमृद्गुणो विबुधसख इत्यादौ भूतसामान्यविवक्षाया
लुङ् । अनद्यतनत्वविवक्षाया तु लठेवेति । अत एवातोनुपसर्गे क इति
सूत्रे जीवद्वयत्वरूपविशेषाविवक्षाया प्रोवाच भगवाक्कात्य इति प्रयुक्त-
भाष्ये । अत एव कृतकम्बक्रीतकुशला इत्यत्र जातकम्बाम्बा कृतक्रीतयोः

तदर्थ इति क्रियता ज्ञापकाच्च स्वरस्य व्यवस्था क्रियता, नन्वर्थ मेदो भवति,
षष्ठीसमासे सबन्धमात्रं गम्यते चतुर्थीसमासे तु तादर्थ्यं सबन्धविशेष,
नैवोऽस्ति विशेष । आरभ्यमाणोऽपि चतुर्थीसमासे न दण्डवारित षष्ठी
समासस्तत्रार्थप्रकरणादिना विशेषोवसेय यद्येव केवलेपि षष्ठीसमासे
तथा विशेषो ऽवगम्यते किं च सिद्धान्तेऽश्वघासादिषु तावदर्थप्रकरणादिना
कण्ठस्थ विसाद्यं सर्वत्रैव तथास्तु नार्थानेन । उच्यते । हितशब्देन तावत्
षष्ठीसमासो न भवति तद्योगे चतुर्थ्यां नित्यत्वादिति चतुर्थीसमास

यूपदार्वादिधिति ॥ (कै)

तादर्थ्यमेवेति । (कै)

तादर्थ्यरूप सबन्धविशेष एवेत्यथ ॥ नन्वेवमश्वघासादौ चतुर्थी-
समास एवास्तु बलिरक्षितग्रहण तज्ज्ञापित प्रकृतिविकृतिग्रहण च
मास्तु पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न तु भाष्योक्तरीत्यैव न भविष्यति रन्धनाथ
स्थालीत्यादौ षष्ठीसमासवदथमपि अनभिधानाच्च भविष्यतीति
चेन्न । रन्धनाथ स्थालीत्यादौ षष्ठ्येव न तादर्थ्यत्वेनैव तत्र सबन्धस्य

गतार्थता प्रकारभेदादिति चतुर्थे वृत्तिकार । त्वयापि तत्र तथैवो
पपादयिष्यते । तत्र भव इत्येव सिद्धे प्रायभव, सोऽस्यनिवास इति
सूत्रयोरप्येवैव गति । यथा च प्रयोजने स्पष्टे कथञ्चिन्त्यता ब्रूषे ।
ननु अश्वघास इत्यादावपि प्रकरणाद्विशेषाध्यवसायो भवत्येवेति चेत् ।
सत्यम् । न तु तत्र विशेषप्रकारको बोध । लुप्त स्मृत बोधकमिति
मते स्मृतषष्ठा सम्बन्धत्वप्रकारकबोधस्यैव जननात् । य शिष्यते स
लुप्यमानार्थाभिधायीति सिद्धान्तरीत्यापि चतुर्थील्लोपाभावेन विशेष
प्रकारकबोधे असामर्थ्यात् । अत एवार्थप्रकरणाद्यभिज्ञस्यापि दाश

एव वक्तव्य, ततश्च ह्ये चेत्यत्रापि चतुर्थीग्रहण कर्त्तव्य गोह्वितमित्याद्यर्थम्
एव च गोरक्षितमित्यत्र न स्यात् चतुर्थी असम्भवात् षष्ठी तदर्थ इत्यस्य
चाप्रसङ्गः प्रकृतिविकाराभावादिति रक्षितेनापि चतुर्थीसमास एव
विधेय अर्थशब्देनापि योगे तादर्थ्यसबन्धविशेषस्य नियमेन प्रतीयमान
त्वाच्चतुर्थी सम्भवितव्यमिति तेनापि चतुर्थीसमास एव कर्त्तव्य, बलिमुख
ग्रहणमपि कर्त्तव्य, तादर्थ्यस्य समासे नियमेन प्रतीतियथास्यादित्येवमर्थ

(चतुर्थी तदर्थाथैवबिहितसुख

(अ २ । पा १ । आ २)।

रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

प्रतीतेरेव च तत्र चतुर्थीसमासवारणार्थं तस्यावश्यकत्वादिति
भाष्याग्रघात । कैयटेऽनभिधानादित्यस्य षष्ठ्यनभिधानादित्येवार्थं ॥
भाष्ये

इत्सञ्ज्ञा न प्राप्नोतीति । (कै)

आद्यसकारस्येत्यथ ॥

भवति वै कश्चिदिति । (कै)

रथशब्दान्नापत्यत्वप्रकारिका धी किं तु सम्बन्धित्वप्रकारिकैवेत्यादि
शाब्दन्यायविदा स्पष्टम् । अत एवाहुः । भेदभेदकसम्बन्धोपाधिभेद
नियन्त्रितम्, साधुत्वमिति । तस्मादश्वासशब्दयोरिव स्वविषयादन्यत्रा
साधुता क्वचित्साधुतया न विरुध्यत इत्यवधेयम् । एव स्थिते बन्धि-
रक्षितादियद्गण ज्ञापकमित्यादि प्रागुक्तमेव सम्यक् । यत्तु तादृशस्य
समासान्नियमेन प्रतीत्यर्थं बन्धिसुखग्रहणमित्युक्तम् । तत्रापि न ।
तत्रापि पाञ्चिकषष्ठीसमासस्य दुर्वारतया नियतप्रतीततादर्थेन
चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवृत्त्यसिद्धे । पूवपक्षा

तस्मादारब्धमेव सूत्र प्रकृतिविकारभाव एव समास इत्यस्य तु प्रयोजन
चिन्त्यम् । 'अर्थेन नित्यसमासवचनमिति' । अन्यथा महाविभाषाधिकारा
द्वाङ्मणायार्थ इति वाक्यमपि स्यात् । सवन्निष्कृता चेति' । परन्निष्कृताया
क्षपवाद, अभिधेयवशेन च सवन्निष्कृता न सवन्नेति दर्शयति । 'ब्राह्मणार्थं
पञ्च इत्यादि' । सर्थविति चेदित्सञ्ज्ञाभाव इयदुवदप्रसङ्गश्च । स्यादेतत् ।
तदर्थे विज्ञाने प्रकृतान्नित्यञ्च तदर्थे सर्थविति सूत्र कर्त्तव्य, चतुर्थीमिति

(अ २ । पा १ । आ २)

(चतुर्थी तदर्थार्थवन्निहितसुख
रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

एव च वैकल्पिकेऽपि बह्व्रीहौ यथान्यत्रापि क्वचिदस्वपदत्व-
मेवमत्रापि ब्राह्मणोऽथ प्रयोजनमुपकायत्वेन यथेति प्रयोजन-
वाच्यर्थशब्देन विग्रह । न तु चतुर्थ्यन्तेन विग्रह । ब्राह्मणायाथ-
मुपकारोऽस्येतीति भाव ॥ तद् ध्वनयन्नाह

अत्र चेति । (कै)

प्रयोजनवाचीति । (कै)

वसरे त्वयैव तथोक्तत्वाच्चेति दिक् । अर्थेन नित्यसमासो विशेष्य
लिङ्गता चेति वक्तव्यम् ॥ द्विजायाय द्विजार्थं रूप । द्विजार्थं पय ।
तत्र नित्यत्वं न्यायसिद्धम् । चतुर्थ्या तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो
न भविष्यति परवक्त्रिङ्गता बाधितु विशेष्यलिङ्गतामात्रं वाच्यम् । स्यादे
तत् । तदर्थं विक्रान्ते प्रकृतावित्यत्र तदर्थसमर्थमिति सूत्रं क्रियताम् ।
तादर्थ्येन चतुर्थीविभक्तिराक्षिप्यते । तस्मैहितमित्यतो वानुवतते ।
चतुर्थीसमर्थान्तदर्थेऽभिधेये सर्थम् स्यात् । आदिजिटुडव ष प्रत्ययस्येति
द्विसकारकनिर्देशात्सकारस्येत्यज्ञा । सितिचेति पदत्वम् । पिप्त्वादनुदात्त ।

वक्तव्ये चतुर्थीसमर्थान्तदर्थेऽभिधेये सर्थम्प्रत्ययो भवति सकार पदसञ्चार्यः
राजार्थं, गवार्थं पिप्त्वादनुदात्तत्वम्, एव चार्थं इति पूव पदप्रकृतिस्वरौ न
विधेय, प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह, तद्धितत्वाच्चाभिधेयवक्त्रिङ्गता सिद्ध
तीति । तन्न । सकारस्येत्यज्ञाभावप्रसङ्गात् । अथादिजिटुडव ष प्रत्यय
स्येति द्विसकारकनिर्देशात्प्रयत्नेत्यज्ञा स्यादेवमपि वुष्कणादिषु ढ्यादिभ्य
क्षि प्रसङ्ग, श्यर्थं अर्थमित्यत्र चैयडुवडौ स्याताम् । बहुव्रीहावात्वकपो
प्रसङ्ग । स्यादेतत् । यद्वाह्यार्थं पयस्तस्य ब्राह्मणोऽर्थं प्रयोजक इति

(चतुर्थी तदर्थाथवन्निहितसुख
रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

उपकायत्वेन हि ब्राह्मणस्य प्रयोजनता । प्रयोजकवाचीति पाठे
यद्ब्राह्मणाय पयस्तस्य ब्राह्मण प्रयोजको भवतीति भाव ॥ भाष्ये

यद्य हितेति । (कै)

हितयोगे चेति वात्तिकान्तद्योगे चतुर्थीति भाव । न च
सुखग्रहणस्य न ज्ञापकत्वं तद्योगे चतुर्थ्यभावात् इति वाच्यम् ।
'हितयोगे चेति सुखयोगेऽपि सेति भाष्याश्रयात् ॥ भाष्ये

राजार्थं । गवार्थं । एव चार्थे इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न विधेय ।
प्रत्ययत्वाच्च न तेन विग्रह । तद्धितत्वादभिधेयलिङ्गता च सिद्धेति ।
मैवम् । घ प्रत्ययस्येत्वं सकारप्रसङ्गे मानाभावात् । वृद्ध्यादिसूत्रेण
दृगादिभ्य सप्रत्यये दृगास इत्यादावतिथ्यामेव । किं च । सर्थपः प्रत्ययत्वे
स्वव्यर्थं स्वर्थमित्यत्रेयदुवडो प्रसङ्ग । स्यादेतत् । ब्राह्मणोऽर्थं प्रयोजको
ऽस्य स ब्राह्मणार्थं इति बह्व्रौहिरस्तु । यो हि ब्राह्मणार्थं सूपस्तस्य
ब्राह्मणोऽर्थं प्रयोजक इति यावत् । एव च चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः ।
पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं विशिष्यलिङ्गता चेति सर्वं सिध्यति । नैतत् ।

शक्यते वक्तव्यतो ब्राह्मणोऽर्थोऽस्येति विगृह्य बह्व्रौहिं करिष्यते, तेन
चतुर्थ्यन्तेन विग्रहाभावः पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वमभिधेयवलिङ्गता च सिद्ध
तीति । तन्न । महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात् । तदर्थस्यार्थदेशे उद्भाव
प्रसङ्गः । स्यादेतत् । चतुर्थी तदर्थत्वेन समास विधायार्थं इत्यनेनाशेन
तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थशब्द आदेशो विधीयते विभाषाधिकाराच्च
यैवार्थं दास्युपदावित्युभय भविष्यति, ततो बन्धिरक्षितयोरपि विभाषार्थ
शब्द आदेशो भवति कुवेरार्थो बन्धिर कुवेरबन्धिरित्यादि । किमर्थमिदं,

उक्तार्थानामिति । (भा)

न च तादर्थ्यस्य चतुर्थीकृतेऽप्याश्रयबोधकार्यशब्दस्य कथमुक्तार्थ-
कत्वमिति वाच्यम् । सम्बन्धेन द्वितीयसम्बन्ध्या ऽऽच्चेपेषैव तस्माभ-
स्याप्युपपत्ते ॥

वचनादिति । (के)

‘चतुर्थीतदर्थार्थं ति वचनात् ॥

महदर्थमित्यत्रात्वकपो प्रसङ्गात् । स्यादेतत् । चतुर्थीतदर्थेतियोगो
विभज्यते । तत अर्थ इत्यनेनाग्नेन तदर्थवाचिन उत्तरपदस्यार्थादेशो
विधीयते । स च वैकल्पिक । महाविभाषाधिकारात् । तेन यूपार्थं
दाह यूपदावित्युभय भवति । न चार्थादेशेनोक्तार्थत्वादाहशब्दप्रयोगानु
पपत्ति । अर्थादेशस्य सकलशब्दसाधारणतया विशेषस्फुटीकरणार्थन्त
त्सम्भवात् । ततो वन्निरक्षितयोरपि विभाषार्थशब्द आदेशो भवति ।
कुवेरार्थो बलि कुवेरबलिरित्यादि पूर्वेषु सिद्धे ज्ञापनायेद प्रकृति
विह्वतिभावादन्वत्र नित्योऽर्थादेश इति । तेन रन्धनार्था स्थाण्वीत्यादि

न पूर्वेषु सिद्धे, ज्ञापकार्थमेतजज्ञापयति प्रकृतिविकारभावादन्वत्र
नित्योऽर्थादेश इति तेन रन्धनार्था स्थाण्वीत्यादि भवति न तु रन्धनस्थाण्वी
त्यादि, अश्वघासादयस्तु पूर्ववत् अत्र समासे कृते उत्तरपदस्य विधीय
मानेनार्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति यस्यावस्थानेऽर्थादेशस्तस्मिन्नुक्ता
स्थानिवद्भावेन भविष्यति, अर्थ इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति ।
तत्र । उदकार्थो वीवध इति वीवधशब्दस्यार्थादेशे कृते स्थानिवद्भावेन

(चतुर्थी तदर्थाथवलिहितसुख
रक्षितै । २ । १ । ३६ ।)

(अ २ । पा १ । आ २)

लक्षणस्याभावादिति । (कै)

परस्योत्तरपदस्य प्रधानत्वात्प्रधानवलिङ्ग समासस्येति लक्षण-
स्याभावादित्यथ ॥ १५६ । एकदेशिसमासविषयकतया तस्यात्रा-
भावात्प्रत्याख्यास्यमानत्वादेत्यथ ॥

१ 'यद्वा' इत्यारभ्य 'वैवर्ध' इत्यन्त नास्ति इगलखड्डीयपुस्तके ॥

भवति । न तु रन्ध्रनस्थालीत्यादि । अन्वघासादयस्तु पूर्ववत् । तथा
चार्थशब्दस्यादेशत्वात्तेन विग्रहो न भविष्यति । स्थानिलिङ्ग च भविष्यति ।
स्थान्यर्थाभिधानसमर्थस्यैवादेशत्वात् । स्थानिवद्भावाच्च । अर्थ इति पूर्वपद
प्रकृतिस्वरस्तु विधेय एवेति । नैतदपि । उदकार्थो वीवध इत्यत्र वीवध-
शब्दस्याघादेशे कृते स्थानिवद्भावेन मञ्चौदनादिसूत्रेणोददेशप्रसङ्गात् ।

इयुवौ सर्थपि स्याता नञ्ब्रौहो क्वाच्च हि ।

अर्थादेशे तूदभावो यथान्यास वर तत ॥

मञ्चौदनादिसूत्रेणोदभवप्रसङ्गात्, अतश्चतुर्थीसमास एव विधेय तथा
चार्थेन निवृत्तसमास सर्वलिङ्गता च वक्तव्या, न वक्तव्या ब्राह्मणाचेति
चतुर्थी तादर्थ्यस्योक्तत्वादर्थशब्देन विग्रहो न भविष्यति लिङ्गमश्लिष्य
श्लोकाश्रयत्वात्लिङ्गस्येति सर्वलिङ्गता च सिद्धा—

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिश्रमा ।

नान्ये सङ्ख्यमप्यन्वा सूर्यं पश्यन्ति नाङ्गसा ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २४६
(अ २ । पा १ । आ २) (सप्तमी श्रौतैः । २ । १ । ४० ।)

सप्तमी श्रौतैः । २ । १ । ४० ॥

अर्थग्रहणे सतीति । (कै)

अथग्रहणद्वारा पर्यायाय स्यादित्यथ ॥ भाष्ये

बहुवचनेति । (भा)

गणपाठसहकृतादिति शेष । साहचर्यादारोपितश्रौण्डशब्दस्वरूपाणा धूर्त्तादीना श्रौण्डशब्दस्य च तेनाभिधानादित्यन्वय ॥

सप्तमी श्रौतैः ॥ सप्तम्यन्त श्रौण्डादिभिस्सह प्राग्वत । अक्षश्रौण्ड । बहुवचननिर्देशादाद्यथावगति । ननु अर्थनिर्देशार्थं बहुवचनम तेन समासार्थं वा बहुवचन किन्न स्यादिति चेन्न । गणपाठवैयर्थ्यापत्ते । स्यादेतत् । कारकाया क्रिययैव सम्बन्ध इति तावत्स्थितम् । तदिह अक्षश्रौण्ड इत्यादौ सप्तम्यर्थं ज्ञान्तेतु क्रियाया अप्रवणात् । सत्यम् । प्रसक्तिरूपया क्रिया वृत्ताविहान्तभवति तद्द्वारकमेव च सामर्थ्य यथा

सप्तमी श्रौतैः ॥ अत्र साहचर्याद्धूर्त्तादिष्वजहत्त्वार्थ एव श्रौण्डशब्द प्रयुज्यते यथाच्छ्रियो गच्छन्तीति अत्र च प्रमाणा बहुवचन निर्देश अतोऽन्तरेणाप्यादिशब्द तदर्था गम्यत इत्याह । श्रौण्डादिभिरिति । गणपाठसामर्थ्यात् बहुवचननिर्देशोऽर्थनिर्देशार्थो बहुवचनान्तस्य

यथेति । (कै)

अच्छिषु हृत्त्रिलारोपेण तत्र प्रयोग इति भाव । एव काकेभ्यो दधीत्यादावपि दध्युपघातकत्वसादृश्येन सर्वेषु काकत्वारोपात्प्रयोग इति बोध्यम् ॥ कारकस्य श्रौण्डादिभि सामर्थ्यायोगादाह

वृत्त्यन्तरिति । (कै)

यदि तु यद्धारक यस्य कारकत्व तदन्वयद्वारैव तस्य क्रियान्वय इत्यङ्गीक्रियते तदा साक्षादपि सामर्थ्यमस्तीवेति बोध्यम् ॥

दध्योदनगुहधानादिषु अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते । तद्योगे अवयविन आधारत्व विवक्षाया सप्तमी । यथा वृद्धे प्राख्येति । वने ऽन्तवगान्ता । अस्य वैकल्पिकत्वात्पक्षे ऽव्ययीभाव । अन्तवगाम । प्रनिरन्तरिति शालमिति हृदत्त । अत्रेद वक्तव्य, नाथ विभक्त्यर्थे ऽव्ययीभावस्य विषय विभक्त्य र्थमात्रलक्ष्णैर्यस्य स इत्युक्तत्वात् । अत्र मध्यस्यापि प्रतीते । कथ मन्यथा ऽवयवावयविभावमवोच । किं चाऽव्ययीभावस्य नित्यत्वात्तदुपद र्शित्वो वने अन्तरिति विग्रहोऽपि न समञ्चेत् । तस्मादधिकरणत्वमात्र वृत्तिना अन्त शब्दान्तरेणाव्ययीभावो न तु मध्यवाचिनेत्यवश्यम् । अधि

वा समासार्थ इति न भवति । ननु चाक्षश्रौख्य इत्यादौ क्रियाया अश्रवणादधिकरणत्व नोपपद्यते, न चान्यत्सप्तम्या निमित्तमस्ति, न चैतदेव ज्ञापक शक्यमाश्रयितु श्रौख्यो देवदत्त इत्यादावपि प्रसङ्गाद् अत आह । 'असाविति' । अन्त शब्दोऽत्र पठ्यते तद्योगेऽवयविन आधारत्वविवक्षाया सप्तमी, यथा वृद्धे प्राख्येति वनेन्तवगान्ता, अस्य विकल्पितत्वादव्ययी-

कृत्यैऋणो । २।१। ४३ ॥

भाष्ये

नियोगे इति । (भा)

आवश्यके इत्यथ ॥

गौणस्याप्यर्थस्येति । (कै)

ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणमित्यथ ॥

यतग्रहण चेति । (कै)

यत्ग्रहण त्वित्यथ ॥

द्वात्यैऋणो ॥ सप्तम्यन्त द्वात्यप्रत्ययातै सह प्राग्गदावश्यकै । ऋणग्रहणमावश्यकोपलक्षणार्थम् । यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते । अल्पश इत्यनुवृत्ते । द्वात्यैरिति बहुवचन तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । मासे देयम्णम् । पूर्वाङ्के गेय साम । तत्पुरुषे द्वतौत्वलुक् ॥

“द्वात्यैऋणो” ॥ ‘यत्प्रत्ययान्तेनैवेष्यते इति । अल्पश इत्यनुवृत्तेरे तल्लभ्यते, द्वात्यैरिति बहुवचन तु प्रकृतिभेदाभिप्रायम् । ‘ऋणग्रहण च नियोगोपलक्षणार्थमिति’ । नियोगो ऽवश्य भाव, ऋणमवश्यदेयमिति नियोगसाहचर्यान्नियोगमात्रमुपलक्षयति तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । ‘इहापौति’ । ‘पूर्वाङ्के गेयमिति’ । ‘तत्पुरुषे द्वतौत्वलुक् इति बहुवचनमित्यलुक् यथा ऋणमवश्य देयमेवमिदमपि पूर्वाङ्के ऽवश्य गेयमिति नियोगो ऽस्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२५३

(अ २ । पा १ । आ २ ।)

(पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवला
समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ।)

पूर्वकालैकसर्वजरत् पुराणनवकेवलाः समानाधिकरणेन । २ । १ । ४६ ॥

भाष्ये

इह कस्मादिति । (भा)

समाहारद्विगोरिवास्यापि बाध्यसामान्यचिन्तयाबाध स्यादिति

प्रश्न ॥

एकत्वविशेषणादिति । (कै)

एकत्वेन विशिष्टस्य विशेषणत्वादित्यथ ॥

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन ॥ एते सप्त
सुबन्ता समानाधिकरणेन सुपा सह समस्यन्ते स तत्प्रुष्व । पूर्वकाल
इत्यर्थनिर्देश । अन्येषा घण्टा स्वरूपग्रहणम् । पूर्वकालोऽपरकालेन
समस्यते । पूर्वत्वस्य ससम्बन्धित्वात् । विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वकाला
दीना पूर्वनिपातनियमार्थे वचनम् । एकशब्दस्य तु दिक्सख्ये सञ्जायामिति

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलास्समानाधिकरणेन ' ॥ भिन्नप्रवृ
त्तिनिमित्तस्येत्यादि' । भिन्नग्रहण पर्यायनिवृत्त्यर्थम्, एकग्रहण गौरव
इत्यादिनिवृत्त्यर्थं, क्वचिद्भिन्ननिमित्तप्रयुक्तस्येति पाठ, भिन्नेन निमित्तेन
प्रवृत्तिनिमित्तेन प्रवर्त्तितस्येत्यर्थ । विशेषण विशेष्येणेति सिद्धे पूर्वका
लादीना पूर्वनिपातार्थं वचनम् एकशब्दस्य तु 'दिक्सख्ये सञ्जायामि'ति
नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूर्वकाल इत्यर्थग्रहणमिति' । पूर्व कालो ऽस्य
पूर्वकाल पूर्वमनुष्ठित इत्यर्थं स च चरमानुष्ठितमपेक्ष्य भवतीत्यर्थात्तेनैव
समाप्तो विज्ञायत इत्याह । परकालेनेति' । 'ज्ञातानुष्ठित इति' । पूर्व

(पूर्वकालैकसवजरत पुराणनवकेवला (अ २। पा १। आ २)
समानाधिकरणेन । २। १। ४६।)

नद्यचेति । (कै)

नदीत्वेन नदीप्रधान नत्वेकत्वेनेत्यर्थ ॥

विप्रतिषेधेनेति । (कै)

एकशब्दातिरिक्तसङ्घाशब्दे ज्यथीभावस्य चारिताथ्यमिति भाव ।
समाहारे इति । (कै)

स च नाचेति भाव ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
व्याकरणमहाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
प्रथमे पादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

नियमात्प्राप्त्यर्थमेव । पूव स्नात पश्चादनुजिप्त स्नातानुजिप्त । अत्र
क्रियाशब्दत्वात्पाठकपाठकवत्यर्थाय प्राप्त । एकश्राटी । श्राटशब्दाच्चा
तिरिक्तयो डीष । सवथाञ्जिका । जरत्ताकिका । पुराणमीमांसका ।
नवपाठका । केवलवैयाकरणा । समानाधिकरणे किम् । एकस्याः
श्रौक्लप षष्ठौसमासस्त्विह न भवति । गुणेन नेति निषेधात् ॥

स्नात पश्चादनुजिप्त इत्यर्थ । अत्र क्रियाशब्दत्वात्पाठकपाठकादिवत्पू-
वनिपात पर्यायात्प्रात् । 'एकश्राटीति' । श्राटशब्दाच्चातिरिक्तयो
डीष एकत्वद्धिते 'चे' ति ङ्ख । 'सवमनुष्य इति' । अत्र विशेषण
मित्यपि समासे न दोष, तस्मात्क्रियावाचिना गुणवाचिना वा समासो
दृश्यनौष, एव जरदादिष्वपि । एकस्या श्राटीति' । अत्र भवितव्यमेव
षष्ठौसमासेन तस्मादेकस्या श्रौक्लपमिति प्रत्युदाहर्त्तव्यम्, अत्र हि गुणेन
नेति प्रतिषेधः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदश्रिणा ।
सर्वेषां न्यायब्रीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
असङ्ख्यगाथे गाम्भीर्यादुत्तान इव सौष्टवात् ॥

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ।

२ । १ । ५१ ॥

इत्येतच्च वक्तव्यमिति । (भा)

समाह्वयमाणानां प्रधानानां बद्धत्वादिति भावः ॥

कुमार्यर्थस्य प्राधान्यादिति । (कै)

तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च ॥ तद्धितार्थे विषये उत्तरपदे च परतः समाहारे च वाच्ये दिक्स्थे समानाधिकरणेन सह समस्येते स तत्पुरुषः । पूर्वस्यां प्राज्ञाया भवः प्रौर्वशात् । समासे कृते दिक्पूर्व-

“तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च” ॥ विशेषण विशेष्येति सिद्धस्य पूर्व्यानिबन्धात्प्राप्तविधिरस्य, अष्टह्यमायविषयत्वाद्वाक्यमपि निबन्ध-

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

एव च प्रधानत्वेन नानाक्रियासम्बन्धयोग्यतया नानाविभक्त्यु-
त्पत्तरेकविभक्त्यीति नोपसजनत्वमिति भावः ॥

पञ्चे स्त्रीत्वमिति । (कै)

एव च स्त्रीत्वेऽप्यनुपसजनत्वाद्दृष्टत्वे ऽनदन्तत्वात् डीवभावे
पञ्चखट्वा इति स्यादिति तात्पर्यम् । क्वचित्तु मूल एवेद दृश्यते ।
परे तु नात्र नपुसकदृष्टप्राम्नि । एतद्भाष्यप्रामाण्येनास्य ^१अधर्चादि-
त्वेन पुस्त्वस्यापि स्त्रीकारात् । ^२पञ्चकुमारिरित्यत्र विसर्गो लेखक-
प्रमादाद् भ्रष्टः । अतः पव ^३सनपुसकमिति शास्त्र ^४विभाषा वृत्तेति

१ अ २ । पा ४ । सू ३१ ॥

२ यदि कमसाधन पञ्चकुमार्य समाहृता पञ्चकुमारि दशकुमारि ।
अत्रैव भाष्ये ॥

३ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

४ अ २ । पा ४ । सू १२ ॥

पदात्सञ्ज्ञाया च । एवमापरशालः । उत्तरपदे पूर्वशालाप्रियः । इह
त्रिपदे बहुव्रीहौ कृते प्रियशब्दे उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति समा-
सान्तोदात्तत्वं लकाराकारस्य भवति असति त्वान्तरत्तत्पुरुषे पूर्वपद-
प्रकृतिस्वरेश्च पूर्वशब्दस्याद्युदात्तत्वं स्यात् । दिक्षु समाहारो नास्ति ।

शक्यते वक्तुमय नियमः पूर्वं विधिरिति । एकामपि सप्तमौ विषयमेदाद्वि-
द्यत इत्याह । 'तद्धितार्थे' विषयभूत इत्यादिना । तद्धितार्थेऽभिधेय इत्येव
तु विज्ञायमाने पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धितो दुर्लभः स्यात्, तदर्थस्य
समासेनैवोक्तत्वादिति भावः । अस्मिन्पक्षेऽर्थग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनं तद्धिते

(अ २। पा। १। आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

सूत्रे लिङ्गमग्निव्यमित्यादिना प्रत्याख्यात व्यभिचारदशनात्तत्र
कायमिति तदाश्रय । अन्यथा सख्यादेरपि लोकाश्रयत्वात् किम-
त्रैव तत्कथनेनेत्यलम् ॥

बुध्या (कै)

हस्तादिवत्करणभूतया एकस्या क्रियाया क्रियारूपे वस्तुनि

समीपीकरणम् । (कै)

सङ्घट्टनमित्यथ ॥

अर्जननिमित्तत्वादिति । (कै)

वङ्गव्रीहि । अर्जने हि एतावन्मयेदमर्जितमित्येकक्रियाया

सङ्घट्टन भवतीति भाव ॥ अर्जन स्वस्वत्वान्ततःकरणम् । भाष्ये

विश्विसेष्विति । (भा)

१ इदं तद्धि प्रयोजनम् । लिङ्गमग्निव्य लोकाश्रयत्वात् लिङ्गस्य । न
तर्हीदानोमिदं वक्तव्यम् । वक्तव्यं च । किं प्रयोजनम् । पूर्वञ्च नित्या
र्थम् । पूर्वञ्च नित्यार्थमुत्तरञ्च व्यभिचारार्थं विभाषा वृत्तमम इति ॥

अनभिधानात् । सख्यायास्तद्धितार्थे ॥ षाण्मातुर पाञ्चनपिति ॥

अनपत्य इत्युक्तत्वात् लुक् । पञ्चकपाल । सखृतम्भक्षा इत्यण । द्विगो
लुगनपत्ये इति लुक् । पञ्चगवधन । अत्रापि त्रिपदे बहुव्रीहौ धन
शब्द उत्तरपदे पूर्वयोस्तत्पुरुषे गौरतद्धितलुकीति टच । ननु पाञ्चिक
पञ्चगोधन इति दुर्वारम् । महाविभाषाधिकारेण तत्पुरुषस्य वैक

विषय इत्येवास्तु तद्धिते परत इति तु विश्वायमाने इतरेतराश्रय प्राप्नोति
समासात्तद्धितो विधेयस्तद्धिते च समास इति, किं च तद्धितार्थेऽभिधेय
इत्यस्मिन्पक्षे न दोषः, 'द्विगोलुगनपत्य' इति लुगवचन ज्ञापकमुत्पद्यते
द्विगोस्तद्धित इति सवतद्धितसाधारणो द्विगुस्तत्रावश्य विशेषाभिधानाय

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

विक्रयार्थं विक्षिप्य स्थापितेष्वित्यथ । तत्र नौत्तराधयमिति
भाव ॥

समीपीकरणमित्यर्थ इति । (कै)

तच्चैकदेशे क्रियाया बुद्धौ वेत्यन्यत ॥

एकवर्गीकरणेनेति । (कै)

फलरूपे हेतौ द्वतीया । अभिसुख्यार्थाङ्गा वर्गीकरण लब्धम् ॥

भाष्ये

सादृश्येऽपि वर्तत इति (भा)

एकक्रियाकारकत्वादिरूप सादृश्यमेव समाहारशब्दाय । अनु-
हरतिवत् ॥ नन्वनुपूर्वकस्यैव तत्र शक्तिरत आह भाष्ये

अथवेति ॥ (भा)

नैवेदमिति । (भा)

१पञ्चगामी त्यादिपदम् । इयमिति पाठे उक्तिरिति शेष ॥

१ अत्रैव भाष्ये ॥

स्विकत्वात् । अत एव नित्यत्वमुपसंख्यात वातिककृता इन्द्रत्वसुष-
योत्तरपदे नित्यसमासवचनमिति । अत एव वाक्यं च दृषच्च प्रिये
अस्य वाग्दृषदप्रिय, कृत्रोपानहप्रिय इति त्रिपदे बहुव्रीहौ पूर्वयो
नित्य इदं । तेन समासान्तोऽपि नित्यमेव । स्यादेतत् । समुदायस्यै
कार्थीभावे सति अवयवयोरानवश्यक इत्युपसंख्यान अर्थमिति चेत् ।

तद्धित उत्पद्यत इत्यपि शक्यं विज्ञातुम् । अथैव कस्मान्न विज्ञायते तद्धि
कार्थे द्विगुभवति तद्धितो यथा स्यादिति द्विगुभवतीति, यथा दारार्थं
घटामहे दारा यथा स्युरिति घटामह इति, नैव शक्यं विज्ञातुम् । एवं

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२५६

(अ २ । पा १ । आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।)

इयत्येव । (भा)

पञ्चामादिमात्र एव ॥

असौ । (भा)

प्रायोक्ता द्रष्टा वा ॥

तत । (भा)

ग्रामादित । अतिरिक्त इति शेष ॥

आकाङ्क्षति । (भा)

बोधयितुम् ॥

क्रियाम् । (भा)

नदीतीरस्त्रलादिरूपाम् ॥

गुणम् । (भा)

समृद्धलादिरूपम् ॥

तत्र च बुध्यति । (कै)

“तत्र क्रियादौ । ‘बुधा करणभूतया । तेषा सामीप्य
सङ्घट्टन क्रियत इत्यथ ॥

मैवम् । अथाद्या समासे कृते ऽन्यपदार्थोपसक्रमेण परस्परसम्बन्धाभावात्
सति वृषसंस्थाने वचनसामर्थ्याद्बृहन्वत्पुरुषयो प्रवृत्ते । न चैव त्रिपदे
बहुव्रीहौ चित्राणरद्गुरित्यत्रापि तत्पुरुषे चित्राशब्दस्य पुवङ्गावापत्ति ।
उपसंस्थानस्य तद्धितार्थोत्तरपदेति सूत्रोक्तवत्पुरुषमात्रविषयत्वात्स्यैवो

हि विज्ञायमाने तद्धितोत्पत्तये विधीयमाना समाससञ्ज्ञा विषयान्तरे न
स्यात्, एव तस्यैव समासस्य विधीयमाना द्विगुसञ्ज्ञापि, ततश्च पञ्चारत्वि
रित्यत्र इगन्ते द्विगाविति खरो न स्यात् तस्य तु समाहारद्विगुरवकाशः,

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २। पा १। व्या ३)

असम्भवादिति । (भा)

जातेरेवानयनान्वय क्रिया तु तत्रासम्भवान्तत्सम्बद्धे द्रव्ये इति
द्रव्यद्वारा तदानयनादिति भाव ॥ तद्धनयन्नाह

अग्निरानये पाचस्येवेति । (कै)

अग्निरानये इति बोधिते शब्दानुद्धपाचस्यापि यथा आनयन
केवलतदानयनासम्भवान्तथेहापीति भाव । मञ्जूषाया चेदमुप-
पादितम् ॥

वास्तवमेदाभावादिति । (कै)

त्तरपदे प्रतिपदोक्तत्वात् । अत एव 'खादिरेतरशम्यम्' (२ । १ । १ ।
माथे) इत्यत्र पुवङ्गावसिद्धये कमधारथोत्तरपदो बङ्गव्रीहिन तु त्रिपदे
इति समर्थसूत्रशेषे कैयट । यत्तु पूवतन्ने बाधलक्षण्ये "एषस्य युग
पद्विधेरेकाहवद्द्विसामत्वम्" (मीमा २० ६ ४) इत्यधिकरणे 'एष्य
षडहो षड्व्यन्तरसामा' काय इत्युदाहृत्य इन्द्र कृत्वा बहुव्रीहि

यथा खरे विधीयमान पराङ्गवङ्गाव षत्व्यात्वयोन भवति तथात्रापि ।
पौवशाण इति । पूवस्या शाखायां भव इति तद्धितार्थे विवक्षिते
समासस्ततस्तद्धित । 'पूवशाखाप्रिय इति' । पूर्वा शाखा प्रिया ऽस्येति
त्रिपदे बहुव्रीहौ प्रियाशब्द उत्तरपदे परत पूवयोस्तत्पुरुषे सति समा
सान्तोदात्तत्व शाखाशब्दस्य भवति अस्ति त्ववान्तरतत्पुरुषे पूर्वपद

१ इदमाम्नायते । 'एष्य षडहो षड्व्यन्तरसामा' इति । तत्र अथ
मर्थः साश्रमिक किमहरहद्विसामक कर्त्तव्यम् । उत केषु चिदह स
रथन्तरम् । केषु चिद् षडह इति । कुत सश्रय । यद्येते समस्ते
सामनी । यदि विभक्ते । उभयथा 'एष्य षडहो षड्व्यन्तरसामा'
इति शब्दोऽवकल्पते । तत्रैव विचार । कि इन्द्रगर्भो बङ्गव्रीहिरय षड
व्यन्तरे सामनी यस्य इति । उत । अनेकपदो बङ्गव्रीहिः । षडहस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२६१

(अ २। पा १। आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

इत्याहुत्थोरिव समाहारसमाह्वयमाणथोरपि वास्तवभेदाभाव इति भाव ॥ नन्वेव घटाना समाहार इति न स्यादत आह

बुद्धिपरिकल्पितेति । (कै)

यतोऽय बुद्धिकल्पितोऽतो वास्तवभेदस्यैवाभाव इति भाव ॥

अव्यतिरेकाद् (भा)

इत्यस्याव्यतिरेकमात्रस्याभावादित्यथ इति भाव ॥ द्विगो-
रित्येवमविधानात्कथ प्रत्ययो द्विगुनिमित्तोऽत आह

पञ्चस्विति । (कै)

द्विगुनिमित्तप्रातिपदिकलनिमित्तत्वान्निमित्तत्वमिति भाव ॥
नन्वेवमप्युत्तरपदेन स द्विगोरुत्तरपदनिमित्तोऽपि बङ्गव्रीहेस्त्वया-
णामपि भावेन उत्तरपदत्वस्य द्विगुनिमित्तत्वाभावादत आह

काथ इति कात्यायनवचनमुपलभ्यकमाश्रित्य पूर्वपक्षित यच्च कात्यायनवचन
समासान्तविशेषमात्रविषयमित्याश्रित्यानेकद्वन्द्व इति सिद्धान्तित तदुभय
चिन्त्यम् । उत्तरपदे इत्युक्तेर्द्वन्द्वे कालेत्यस्यासङ्गते । खरे विशेषस्य स्पष्टतया
समासान्तपद्यन्तमाद्यहे बीजाभावाच्चेति दिक् । समाहारे पञ्चमूली पञ्च

प्रकृतिस्वरेण पूर्वशब्दस्यादाद्युत्तत्वमवतिष्ठेत् । 'समाहारे दिक्शब्दो न
सम्भवतीति' । स हि समूह्रूपत्वाद्भेदेनिबन्धन सख्यैव च भेदमाचष्टे
दिक्शब्दस्तु प्रत्यर्थनियत, विभक्तिरपि समासे निवर्तते । ननु यथा
काकसमूह इत्यत्र विभक्त्यभावेऽपि भेदावगतिस्तथात्रापि भविष्यति

रथन्तरमस्य इति । यदि द्वन्द्वगर्भो बङ्गव्रीहि । प्रत्यह समस्ते सामग्री ।
अनेकपदे बङ्गव्रीहौ विभक्तौ इति । किं तावव प्राप्तम् । समस्ते इति ।

तत एतद् वर्ण्यते द्वन्द्वगर्भो बङ्गव्रीहिरिति । कुव । ~~वृद्धदयन्तरशब्दयो-~~
रानन्तव्यात् । वृत्तिपक्षस्याश्रितत्वात् । ~~वृत्तिपक्षे च समासेऽपि नित्यमस्य~~

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २। पा १। आ २)

पञ्चगाव इति ॥ (कै)

तत्परुषे कृत एव बज्जत्रीहिन प्रागिति कुतोऽत आह

सुप्सुपेति । (कै)

सङ्खाविवक्षितत्वमुपलक्षणं सुबन्तल समुदाये न पर्याप्तमित्य-
स्याथस्य अविशेषेण बज्जत्रीहिरिति पचेऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

सङ्क्षिप्तत्व हेतु

एकार्थीभावादिति ॥ (कै)

अथशब्दो न प्रयोजनवाचीत्याह

तद्धिताभिधेय इति । (कै)

तत्र वाच्ये समास इत्यथ ॥

कुमारी । इह पञ्चाना मूलाना कुमारीणा च समाहार इति विग्रह ।
न तु पञ्चमूला समाहृता इत्यादि । भावसाधनो हि समाहारशब्दो
न तु कामसाधन । तथा सति पञ्चकुमारीत्यत्र कुमायर्थस्य प्राधान्या
त्समासशास्त्रे च अप्रथमानिद्विष्टत्वादेकविभक्तिवाभावाच्चोपसजनभावेन

तस्मात्प्रयोगाभावादित्येवात्र हेतुवक्तव्य । 'पञ्चनापितिरिति' । पञ्चाना
नापितानामपत्यमिति समासे ऽत इत्' । 'पञ्चकपाल इति' । पञ्चसु
कपालेषु संस्कृत इति समासे 'संस्कृत भक्षा' इत्ययो 'द्विगोलुगनपत्य इति
लुक् । 'पञ्चगवधन इति' । पञ्च गावो धनमस्येति त्रिपदे बज्जत्रीह्यौ कृते

(२॥१॥५१ । इन्द्रतत्परुषयोरुत्तरपदे नित्यसमासवचनम् इति वार्त्तिक
शास्त्रानावरे भगवता महाभाष्यकारेणोक्त "तत्तद्धि वक्तव्यम् । न वक्त
व्यम् । इह द्वौ पदौ वृत्तिपद्व अट्तिपद्वश्च । यदा वृत्तिपद्व तदा
सर्वेषामेव वृत्ति । यदा तु अट्तिपद्व तदा सर्वेषाम अट्ति" एत

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२६३

(अ २। पा १। आ ३) (तद्वितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

प्रकृत्यर्थव्यतिरिक्तप्रत्ययार्थाभावादिति । (कै)

वाचकप्रत्ययस्थले स आवश्यक इति भाव ॥ द्वितीय दोष-
सुद्धन्तुमाह

यन्निमित्त (कै)

इत्यादि ॥

यानि तु द्विगोरिति । (कै)

द्विगो परस्य तद्धितस्य लुगिति सूत्रार्थं तु समाहारद्विगो
परस्य तद्धितस्य लुगयमिदमपि सावकाशमेवायविशेषासप्रत्यये
अतन्निमित्तादपौ ति वाचिकात् द्विगोनिमित्त यस्तद्धित इत्यर्थं
तु तत्र दोषस्यैवाभाव इति चिन्त्यम् ॥

गोस्त्रियोरिति ऋखो न स्यात् । अथात्र नपुसकङ्कत्वब्रूया, एवमपि
पञ्चखटवी न सिध्येत् । वा टाबन्त इति स्त्रीलिङ्गत्वपक्षे ह्रीद रूपम् ।
तत्र च ह्रस्वाभावात् द्विगोरत इति ङीप न स्यात् सिद्धान्ते तु समा-
सार्थे समाहारे नानाविभक्तिभियुज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यमद्यैव

धनशब्द उत्तरपदे परत पूवयोस्तत्पुरुषे 'गोरतद्धितलुकी'ति टच । अस्य
मुत्तरपदे तत्पुरुषो महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेन प्राप्नोति नित्यो वक्तव्य,
अन्यथा पञ्चगोधन इत्यपि स्यात् । उक्तं च 'द्वन्द्वतत्पुरुषयोस्तत्तरपदे नित्य
समासवचनमि'ति, वाक्यं दृष्यच्च प्रिये अस्य वाग्दृषदप्रिय इति त्रिपदबहु

देवाश्रित्य शवरखाभिगोच्यते "वृत्तिपक्षे च"ति) । इन्द्रे च स्वार्थीभि-
धानात् । अथनुग्रहोऽन्तरङ्गता च इतरथा च उभयमपि बाध्येत । अतो
इन्द्रगर्भो बहुव्रीहिः ॥ मौमा द भा १ ६ ४ ॥ इन्द्रगर्भो बहुव्रीहिरयम् ।
अथवा अनेकपदविशिष्ट इति । इन्द्रगर्भे प्रथम तावत् षड्वच रथन्तर-
चेति इन्द्र । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्ध । अनेकपदे विशिष्टे षड्वचस्य रथ

(तद्विनाधात्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २। पा १। आ ३)

प्रत्ययसञ्ज्ञासम्बन्धमिति । (कै)

प्रत्ययशब्देनोपादानादिति भाव ॥

लोके स्त इति । (कै)

नित्यत्वेऽपि सञ्ज्ञाना तदीयसङ्केतग्रहस्य शास्त्रनिरपेक्ष लोके-
ऽसत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

एते सञ्ज्ञे इति । (कै)

उत्तरपदशब्दोऽपि समाससञ्ज्ञानिमित्तकत्वात्सञ्ज्ञैवेति भाव ॥

द्विगोर्वा लुग्वचन ज्ञापकमिति । (भा)

योग इत्येकविभक्तिकत्वात्सिद्धमुपसजनत्वम् । न च एकविभक्तावषयन्त
वचनमिति वातिकेन अथपिप्यल्यादाविव उपसजनत्वनिधेय शक्य ।
तस्यैकदेशिसमासमात्रविषयकत्वात् । अत्र चैतत्सूत्रेण भाष्यमेव प्रमा
णम् । यद्वा । 'विभाषाकृन्सौ' तिसूत्रादिभाषाग्रहणानुवृत्त्या व्यवस्थितवि

त्रौहौ पूर्वथोदन्द् स च नित्य इत्येते नित्य समासान्ता यथा स्यादिति ।
पञ्चपूर्वोति' । पञ्चाना पूजाना समाहार इति विग्रह, न तु पञ्चपूर्णाः
समाहृता इति भावसाधनो हि समाहारशब्द समाहारण समाहार,
विग्रहकौर्णानामेकत्र राशीकरण, पञ्चग्रामो षसुगरी त्रिपुरीत्वत्रैकस्मिन्

न्तरमस्येति सर्वान्येवास्य शब्देन सम्बन्धन्ते निरपेक्षाणि ॥ तत्र पूर्वपक्ष ।
दृष्टच्छब्द उच्चरित सम्बन्धनमपेक्षते । रथन्तरशब्दोऽपि तथोरानन्तर्येण
उच्चरितत्वात् प्रथम तावद् ज्ञानन्तर्येण सम्बन्ध पश्चादस्य शब्देनाकृति
पक्षस्याग्रहतत्वादिति । दृष्टिशब्देन समास ब्रवीति । स प्रागन्यपदार्थ
सम्बन्धाद् इन्द्रसमासो भवति । पश्चादन्यपदार्थसम्बन्ध । ननु 'विभाषा'
(२ । १ । १९ । पा-सू) इत्यनेन वैकल्पिक समास स्यात् । न । तत्र
यदा वाक्य तदा अन्यपदार्थसम्बन्ध एव भवति । नावान्तरसम्बन्ध । यदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२६५

(अ २। पा १। आ ३) (तद्धितार्थोत्तरप्रदसमाहारे च । २। १। ५१।)

एव तद्धितार्थे विषयभूत इत्यर्थेन च सिध्यति । न चात्र पक्षे
अथग्रहण व्यर्थं तद्धिते विषयभूत इत्येव वक्तुं युक्तत्वादिति वाच्यम् ।
खरे दोषप्रसङ्गात् । वस्तुतो ज्ञापकेनायमेवार्थो बोध्यत इति
बोध्यम् । भिन्नाथत्वे हेतु

स्वरूप (कै)

इत्यादि ।

समाहार एव तद्धितलुकीति । (कै)

नियमस्य सजातीयोपेक्षत्वात्तेन पञ्चगवधन इत्यादौ टच्सिद्धि-
रिति भाव ॥ भाष्ये

द्विगो समाहार इति । (भा)

अनवयवभूतद्विगोश्लेषसमाहार एवेत्यथ । तेन पञ्चगवधनमि-
त्यस्य सिद्धि ॥

भाषाश्रयणाच्चैकविभक्तिचेत्युपसजनता एकदेशिसमासे न भवति । पञ्च
खट्वादौ तु स्यादेव । स्पष्ट चैतन्मासग्रन्थे । तस्माद्भावसाधन एवेह
समाहार इति स्थितम् । द्विगुरेकवचनमिति तु सनपुसकमिति वक्ष्या
मीत्यारभ्यते । स्यादेतत् । समाहार समूह इति पर्यायौ । समूहश्च

क्षणे क्रियाया समन्वयाद्भिन्नदेशानामपि बुद्ध्या राशीकरण भवति, अथ
कामसाधने कौ दोष, इह पञ्चकुमारौति कुमाथर्थप्राधान्यात्समासश्लाखे
चाप्रथमानिद्विष्टत्वादेकविभक्तित्वाभावाच्चोपसजनत्वाभावाद्दोस्त्रियोरुपसर्ज
नस्येति ऋसो न स्यात् कामसत्र नपुसकऋस्तव सिद्धम इह पञ्च खटाः

समासस्तदाऽवान्तरसम्बन्धो लभ्यते । एतस्मिन् द्वैते चोदकसामर्थ्यात्
वाक्यमेवाश्रयामो न समासमित्याशङ्गा निराकर्तुं वृत्तिपक्षे च समासस्य
नित्यत्वाद् इत्यनेन ग्रन्थेन नित्य समास प्रतिपादयतीदृशेषु । कथमेवमाह

समाहारेणेति । (भा)

समाहारेण समाहारशब्दप्रतिपाद्येन

अभिधान (भा)

विधान यथा स्यादित्यथ । एव

तद्धितार्थेन (भा)

तद्धिताथशब्दप्रतिपाद्येनेत्यथ ॥ तत्फलितमाह

समाहाराभिधेय इति । (कै)

एव च समाहारशब्देनैव समासेनापि तस्य पुस्त्वेनैव बोधो
नपुंसकत्वादिदेशान्तु तत्रयुक्त कायमात्रमिति बोध्यम् ॥

तदा कार्येनैव भेद स्यादिति । (कै)

तद्धितार्थे । तस्य समूह इति सूत्रात् । तथा च तद्धितार्थे इत्येव सिद्धे
किं समाहारशब्देन । न चैव तद्धितश्रवणं स्यादिति वाच्यम् । द्विगोलु
गिति लुक्सम्भवात् । नन्वेव लुककृतानि स्युः । तद्यथा । पञ्चपूषीत्यत्रा
परिमाणविस्तेतिडौपप्रतिषेधे स्यात् । पञ्चगवम् । गोरतद्धितलुकीति

समाहृता पञ्चखड्गीति वा टावन्त इति स्त्रीलिङ्गपक्षे ऋखाभावाद् द्विगो
रत इति डौब न स्यात् भावसाधने तु समासार्थे समाहारे नानाविभक्ति-
भियुज्यमानेऽपि कुमारीशब्दस्य नित्यं षष्ठीयै योग इत्येकविभक्तिकत्वासिद्ध
मुपसङ्गत्वम्, तस्माद्भावसाधनं, द्विगुरेकवचनमित्येतत्तु स नपुंसकमिति

“इन्द्रं तत्पुरुषयोस्तत्तरपदे नित्यसमाम वचनम्” (२ । १ । ५१ । वा) ।
वाक्यत्वचप्रियम् । पञ्चगवधनम् । दशगवधनम् इति । यदि पूर्वसमासो न
क्रियेत तथा सत्यप्रयोग प्राप्नोति । तस्माद्विभक्तिभावितो पूर्वपदयोरवान्तर
समासो नित्य इति ॥ दुपटी १० ६ ४ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२६७

(अ २ । पा १ । आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमारे च । २ । १ । ५१ ।)

स्वरे भेदस्य सत्त्वात्ममथसूत्रभाष्ये उक्तत्वाच्च चिन्त्यमेतत् ।
क्वचित्तु रूपेणैव भेद स्यादिति पाठ । क्वचित्तु कार्यणैवेति
पाठ । स्वररूपकार्यणैव भेदो न तु रूपेणेत्यथ ॥ भाष्ये

अवयवानामिति । (भा)

इन्द्रतत्पुरुषविषयाणामित्यथ ॥

तदभावोऽवयवयोरिति । (कै)

न चैकार्थीभावेऽपि विभाषानुवृत्तिसामर्थ्यात्समासविकल्पोऽस्तु
तस्य सवत्र सामर्थ्येनैव सम्बन्धस्य क्लृप्ततया समासेनासम्बन्धात् ।
नन्वेव इन्द्रयोग्यपदयोनिष्कृत्य चार्थान्तभावेणैकार्थीभावे माना-
भावः । एदत्रथस्यैव तथैकार्थीभावकल्पनात् । एव च इन्द्रो दुर्लभ ।
इदं वचनं तु प्रत्याख्यातम् । 'चार्थ' इति सूत्रं तु धवखदिरा-

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

एतच्च न स्यादिति चेत् । मैवम । न तद्धितलुक्कृतद्धितलुकीत्येतत्स्थाने
समाहारशब्दपाठेन सवसामञ्जस्यात् । तथाहि । अपरिमाणविस्तादिभ्य
समाहारे नियमार्थमिदम् । एभ्यः समाहार एवेति । पञ्चानामञ्चाना
वक्ष्यामीत्यारभ्यते, कथं पञ्चपूज्यमानैत्युक्ते पूज्यानामानयनं, नान्तरेण
द्रव्यानयनम्, भावानयनम् सम्भवति, यथा नान्तरेण पात्रानयनमश्वेदानयनं
सम्भवति, एवमपि समाहारशब्दस्यामनर्थकं भावसाधनो हि समाहारशब्दः

गवामयनिके पृथक्कृते प्रत्यङ् इयम् ।

वृद्धद्रथन्तरं चोत भवेत् किञ्चित् क्वचिद्दिने ॥

इन्द्रगभञ्जप्रीहेराद्योऽन्येऽपि समो ह्यसौ ।

अन्योऽन्यनिरपेक्षस्य चोदकादन्तिमो भवेत् ॥ जै न्या वि १ ६ ४ ॥

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २।२।५१।) (अ २। पा १। आ ३)

वि त्यादौ चरितार्थं किं चैव द्वौ सुनौ वशौ प्रिथौ यथेति
बज्जनीहौ पूर्वघोरव्ययीभावापत्ति । तथा च खरे दोष । एव
द्विस्त्रिंशत्प्रिया अथेति शैषिकबज्जनीहौ 'सख्यथाव्यये त्यवान्तर-
बज्जनीह्यापत्तौ 'बज्जनीहौ सख्येय इति उजापत्ति सुच
श्रवणानापत्तिश्चेति चेन्न । निष्कृत्यैकार्यीभावस्यैव समासादिनिमि-
त्तत्वे मानाभावात् । समासान्तरेत्वनभिधानान्नेति । अधिकषष्ठिवष-
प्रसङ्गेन समथसूत्रशेषे (२।१।१) भाष्ये ध्वनितम् । इन्द्रोऽपि
बज्जनीह्यवयव एव न इन्द्रावयव इति होत्वपोत्पनेष्टोद्गातार इति
भाष्येण ध्वनितम् । नव्याना तत्र प्रमाद एवेति दिक् ॥ भाष्ये

परिमाणेनेति । (भा)

१ अ २। पा २। सू २५ ॥

२ अ ५। पा ४। सू ७३ ॥

समाहार पञ्चान्त्री । नेह । पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चान्त्रा । तथा, गो ।
गोन्तात्तपुत्रषाट्टच स्यात् । पुङ्गव । तत्र समाहारे । गोरित्यनुवतते सजातौ-
आपेक्षो नियम । गोन्ताद् द्विगोस्तमाहार एव उच्ये स्यात् । पञ्चगवम् ।
नेह । पञ्चभिर्गोभिः क्रीत पञ्चगु । तदेतत्सकलमभिसन्वाथोक्तं वातिक-

समूहपर्यायं समुहश्च तद्धितार्थस्तत्र तद्धितार्थं इत्येव सिद्धम्, यद्येव तद्धि-
तोत्पत्तिं प्राप्नोति, उत्पद्यता तद्धितः 'द्विगो'रिति लुग्भविष्यति, लुक्क-
नानि प्राप्नुवन्ति पञ्चपूनी अपरिमाणविस्तारितेति छीपप्रतिषेधं प्राप्नोति,
'पञ्चगव गोरतद्धितलुक्वी'ति उच्ये न 'प्राप्नोति', नैव दोष' । अपरिमाणे-

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२६६

(अ २। पा १। आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च। २। १। ५१।)

परिमाण्णवाचकोत्तरपदेनेत्यथ । समासपद च सामर्थ्यात्तत्पु-
रुषपरम । एव च तेन करणेन पूवयोद्विगुसिद्धये त्रयाणा तत्पुरुषो
वक्तव्य इत्यथ ॥ ननु द्विगोरन्थेन समासाभावाद् द्विगो समास
इत्ययुक्तमत आह

द्विगोरिति ॥ (भा)

निष्पत्तये (कै)

इति पाठ । निष्पत्तावि ति पाठे निष्पादने कत्तव्य
इत्यथ ॥ तदुपपादयति

द्वौ मासाविति ॥ (भा)

भाष्ये

द्यहजातश्चेति ॥ (भा)

ज्ञाता समाहारसमूहयोरविशेषात्समाहारग्रहणानर्थक्यं तद्धितार्थेन ज्ञात
त्वादिति । समाहारसमूहयोरिति शब्दपरो निर्देश । अतो नैकशेष ।
अविशेषादिति । अर्थाविशेषादित्यर्थ । अत्र भाष्यकारा । एव सति
पञ्चकुमारी दशकुमारीत्यत्र लुक्तद्धितलुकीति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् स्यात् ।

त्यत्र न तद्धितलुकीत्यपास्य समाहार इति वक्तव्यं तन्नियमार्थम अविशे-
षेण द्विगोर्द्वौ भवति अपरिमाणान्ताद्विस्तारितकम्बल्यान्ताच्च समाहार
एवेति, पञ्चानामश्चाना समाहार पञ्चाश्वी क्व मा भुव् पञ्चभिरश्वै क्वीता
पञ्चाश्वी, 'गौरतद्धितलुकी'त्यत्राप्यतद्धितलुकीत्यपास्य द्विगो समाहार

(तद्धितार्थान्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१ ।) (अ २। पा १। आ ३)

न सङ्गादे समाहार इति तत्र समासान्तनिषेधादिति भाव ॥

एकार्थीभावे प्रागपि सत्येवेति । (कै)

बङ्गव्रीहिसमासकृतैकार्थीभावे सत्येव तत्पुरुषभाविपदमात्रयो पृथगेकार्थीभावाभावेऽपि समास क्रियत इत्यथ । न च पृथगेकार्थी-भावाभावेऽपि वृत्तिश्चेदत्रोत्तरपदग्रहण व्यथमतिप्रसङ्गस्त्वनभिधाना-देव त्वयेव मयापि वारणीय इति वाच्यम् । द्विगुसञ्ज्ञाथत्वात् । तत्फलं तु द्विमासप्रिय इत्यादौ कालान्तद्विगुत्वप्रयुक्तं पूर्वपदप्रक-तिस्वर इति दिक् ॥

एतेनेति । (कै)

त्रिपदबङ्गव्रीहिसत्त्वेनेत्यथ ॥ तदुक्तं भाष्ये

१ अ ५ । पा ४ । सू ८६ ॥

तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं समाहारग्रहणम् । पृथकसमाहारग्रहणाद्धि समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तु तद्धितस्येति व्याख्यानान्तद्धितो नीत्यद्यत इति सिद्धमिष्टम् । अत एव च ज्ञापकात्तद्धितार्थे विषये इति व्याख्यात

इति वक्तव्यं तन्नियमार्थं गोशब्दान्तस्य तत्पुरुषस्याविशेषेण टञ भवति द्विगोस्तु समाहार एवेति पञ्चानां गवां समाहार पञ्चगव क्व माभूत् पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगु पठ, एवमपि पञ्चकुमारीत्यत्र 'लक तद्धित

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

२७१

(अ २। पा १। आ ३) (तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २। १। ५१।)

उत्तरपद प्रसिद्धमिति ॥ (भा)

अशेषत्वादिति । (कै)

अनुक्तसमास शेष इति भाव । चिकत शेषे तु परत्वाद्बहु-
व्रीहिसिद्धिरिति बोध्यम् ॥

एव तर्हीति । (भा)

केचित्तु तद्धितार्थे ऽभिधेय इत्यर्थ । तद्धितोत्पत्तिज्ञा-
पक सजातीयापेक्षत्वात्प्राग्दीव्यतीयविषयमेव किञ्चित्पक्षैकवाक्यतया
स्यादथत्वेऽपि प्राप्तस्थानभिधानादनुत्पत्ति स्यादिति 'सम्भावनाया-
मपि लिङि तन्मूलकमेव 'मतुप्सूत्रे मत्वर्थे द्विगावन्यतद्धितवन्म-

१ अ ३। पा ३। सू १५७ ॥

२ अ ५। पा २। सू ६४ ॥

न तु वाच्ये इति । अत एव पाञ्चनापितिरित्यादौ तद्धित उत्पद्यते ।
समासेनैव तदर्थस्योक्तौ तु तद्धितो नोत्पद्येत । अत एव द्विगोलुग्वचनमपि
सङ्गच्छत इति दिक् । ननु पञ्च गावोऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष इत्यत्र
मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादय समास प्राप्नोति न तु बहुव्रीहि । अशेषत्वात् ।

लकौ'ति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक प्राप्नोति, तस्मात्तद्धितनिवृत्त्यर्थं, समाहार
ग्रहणात् समासस्यैव समाहारो वाच्यो न तद्धितस्येति व्याख्यानात्तद्धितो
नोत्पद्यत इति सिद्धमिष्टम् । इह पञ्च गावो ऽस्य सन्ति पञ्चगु पुरुष इति
मत्वर्थस्य तद्धितार्थत्वादय समास प्राप्नोति, न बहुव्रीहिरशेषत्वात्, तस्य तु

(तद्धितार्थोत्तरपदसमाहारे च । २ । १ । ५१) (अ २ । पा १ । आ ३)

तुरपि स्यादित्याशङ्क्य द्विगोमत्वर्थतद्धितस्य प्रतिषेधो वक्तव्यो यदि
तन्नास्ति सवच्च मत्वर्थं प्रतिषेध इति सति तस्मिन्नेव सिद्धमित्यु-
क्तम् । प्रत्ययप्रतिषेधारम्भेऽपि ङीप्त्चोर्व्यावृत्तये इदमावश्यकमिति
तदाशयः । तद्वचनाभिप्रायेण चाचैतद्योरापादनमिति भाष्याशयः
इत्याहुः ॥ तत्र तु ङीप् प्राप्नोतीति । परिमाणान्तत्वादिति भावः ।
न तद्धितलुकीति निषेधस्तु अपरिमाणान्तादिविषय इति तात्प-
र्यम् । पञ्चकुमारिरिति त्यादौ ङीपो लुक्प्राप्तिरपि बोध्या ॥

१ अ ४ । पा १ । सू २२ ॥

तस्य तु चित्रगवादिरवकाशः । यत्र दिक्संख्ये न स्तः । सति चास्मिन्म-
मासे मतुप अवयवः स्यात् । न च द्विगोरिति लुक् । अप्राग्दीयती-
यत्वात् । अत्रोच्यते । परत्वाद्भङ्गव्रीहिः । चित्रकतः शेषस्य भाष्यसम्मत-
त्वात् । वातिकृता तु वचनमेवारब्धम् । मत्वर्थं प्रतिषेधः ॥

चित्रगवादिरवकाशो यत्र दिक्संख्ये न स्तः, सति चास्मिन्ममासे मतुप
अवयवः स्यात्, अप्राग्दीयतीयत्वाद् द्विगोलुगपि नास्ति तस्मान्मत्वर्थं
प्रतिषेधो वक्तव्यः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २७३
(अ २ । पा १ । आ ३) (सख्यापूर्वा द्विगु । २ । १ । ५२ ।)

संख्यापूर्वा द्विगुः । २ । १ । ५२ ॥

तत सदेहादिति । (कै)

व्याप्तिन्यायानन्तयन्याययोर्द्वयोरपि शास्त्रे आश्रयणादिति
भाव ॥

इहापि स्त्रीत्वमिति । (कै)

एकभिच इति तु नेथत एवेति भाव ॥

डौपि कृत इति । (कै)

सख्यापूर्वा द्विगु ॥ तद्धितार्थत्वत्रोक्त सख्यापूर्व समासो द्विगुसञ्ज्ञ
स्यात् । पञ्चकपाल । सखतम्भक्षा इत्यनेनोत्पन्नस्यागो द्विगोलुगनपत्य इति
लुक् । पञ्चनावधिय । नावोद्विगोरिति समासान्तकृच् । पञ्चमूली ।
द्विगोरिति डौप । अनन्तरस्येति न्यायात्पूर्वसूत्रविषय एवेय सञ्ज्ञा । एत
दर्शमेव तत्र योगविभाग । अन्यथा दिक्संख्ये सञ्ज्ञा तद्धितार्थान्तरपद

सख्यापूर्वा द्विगु” ॥ क्वचिदनन्तरो ऽपेक्ष्यते यत्रैतदुच्यते अनन्त
रस्य विधिवर्वा भवति प्रतिषेधो वे’ति, क्वचित्समुदाय यथा ‘न घटस्र
स्त्रादिभ्य’ इत्यत्र वक्ष्यते तस्मान्नोभाविति तदिह समुदायोऽपेक्ष्यते ऽनन्तरो
वेति सप्रथे ऽनन्तर इत्याह । ‘तद्धितार्थे इत्यादि’ । अय भाव । समु
दायापेक्षाया सख्यापूर्वपदसमानाधिकरणसमासमात्रपरिग्रहे द्विसुनिव्या
करणस्येत्यथौभावस्यापि स्यादितिगन्ते द्विगाविति खरप्रसङ्ग समानाधि

एकश्राट इति लिख्यत एवेति भाव ॥ 'श्राच्छोरिति सूत्रे
परिगणितव्यवस्थितविभाषास्वस्थानुल्लेखादस्चेराह

यत्रापि ह्रस्वत्वमिति । (कै)

'सनपुसकमिति प्रकरणात्समाहारद्विगुविषये एव तत्प्रवृत्ति-
रिति भाव ॥ ननु भिन्नशब्देन समासे वक्ष्यमाणरौत्यासमाहार-
विवक्षाया एकभिचीत्यपि स्यादत आह

भिन्नशब्देन त्वनभिधानादिति । (कै)

अत्र मान चिन्त्यम् ।

१ अ ७ । पा ४ । सू ४१ ॥

२ अ २ । पा ४ । सू १७ ॥

समाहारेऽप्येव ब्रूयात् । तेन सप्तमय इत्यत्र इगन्तकालेति पूर्वपदप्रकृति
स्वरौ न भवति । समासान्तोदात्त एव हि पठ्यते । सप्तश्रुषयस्तपस्तेपे
निषेदुरिति यथा । कथन्तहि एकापूपीति । अत्राह । नाय पूर्वकाले
क्रेति समास किं तु पूर्वसूत्रेण समाहारे । तथा हि । एकमप्यपूप
कश्चित्कामयो दददनेक मन्यते । तथा दाने अद्वातिशयादपूपमहत्त्वा

करणतत्पुरुषापेक्षायामपि एकश्राटीत्यत्रापि स्यात्, संख्याशब्दोपादान
विहिततत्पुरुषपरिग्रहेऽपि 'दिक्सख्ये सञ्ज्ञायामि'त्यस्यापि ग्रहणात्सप्तमय
इत्यत्र द्विगुस्वरप्रसङ्ग, योगविभागश्चागद्यक, दिक्सख्ये सञ्ज्ञाया तद्वि-
तार्थोत्तरपदसमाहार इत्येकयोग कर्त्तव्य स्यादिति कथमेकापूपीति,
अत्र ह्यकञ्चासावपूपश्चेति पूर्वकालेति समासे कृते द्विगुत्वे सत्यकारान्तो
नरपदो द्विगु स्त्रिया भाष्यत' इति द्विगोरि'तौकार सिद्ध्यति नान्यथा,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २७५
(अ २ । पा १ । आ ३) (सख्यापूर्वा द्विगु । २ । १ । ५२ ।)

दददनेकमिति । (कै)

अवयवगतबहुत्वस्यावयविन्यारोपात् गौण समाहारोऽत्रापि
सुलभ इति भाव ॥

कर्तव्यो भवतीति । (कै)

‘एकापूपी क्रियत’ इत्यादौ प्रतिग्रहीचेति भाव ॥ पचदधेऽपि
उपसख्यानदधेन स्वरसिद्धे साम्यशङ्का वारयति

पूर्वचापरितोषेणेति ॥ (कै)

अन्तोदात्त इध्यते इति । (कै)

अत्र बीज चिन्धम् । किं च प्रवृद्धादिगणपाठेन लोकेऽप्यन्तो-
दात्तत्वं सुसाधमिति बोध्यम् ॥

दानेकस्मिन्नपि यं सभूमस्तमेकस्मिन्नपि करोति । अनेन प्रतिग्रहीता
द्वापयो व्याख्यात । तत्रारोपितबहुत्वाश्रय समाहार । तत्र समासे ह्यते
द्विगुत्वे सति अकारान्तोत्तरपदो द्विगु स्त्रियामिति स्त्रीत्वे द्विगोरिति
डौप सिध्यति ॥

न चैकशाटीतिवज्जातिडोभन्तेन समासः शक्यते कर्तुं केवलस्यापूपशब्दस्य
पुस्त्रिङ्गत्वात् । उच्यते । अत्रानन्तरसूत्रेण समाहार एव समासः । नन्वे
कविषय समाहारो नैकस्य सम्भवति, कथम्, इहैकमप्यपूप कश्चित्कृपया
दददनेक मन्यते तथा दानश्रद्धातिशयादपूपमहत्वाद्वा ऽनेकस्मिन् सङ्ग
मस्तमेकस्मिन्नपि करोति, अनेन प्रतिग्रहीता द्वापयो व्याख्यात, तत्रारो
पितबहुत्वाश्रय समाहार इति सिद्धम् ॥

प्रकृतिस्वरपूर्वपद इति (कै)

बज्जब्रीहि । केचित्तु पचथो साम्येऽपि पूर्वमात्र इति पचस्य
फलाभावाद्बज्जप्रतिविधेयत्वाच्च नादर इत्याहुः ॥

कुत्सितानि कुत्सनैः । २ । १ । ५३ ॥

इष्यत इति । (कै)

तथैव लक्ष्यदशनात्प्रत्यासत्तेश्चेति भावः ॥

चौर इति । (कै)

कुत्सितानि कुत्सनैः ॥ कुत्स अवक्षेपणे । मत्यादिसूत्रे चकारस्यानुक्त
समुच्चयार्थत्वादत्तमाने क्त । बज्जवचननिर्देश उभयत्रापि स्वरूपग्रहणानिरा
सार्थः । कुत्स्यमानवाचीनि कुत्सनै सह प्रागवत । शब्दप्रवृत्तिनिमित्त
कुत्सायामेवायमिष्यते । सन्निधानात् । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भः ।

‘कुत्सितानि कुत्सनैः’ ॥ कुत्सितानीति । कुत्स अवक्षेपणे मत्यादि
सूत्रे चकारस्यानुक्तसमुच्चयार्थत्वादत्तमाने क्त बज्जवचननिर्देशादुभयत्रार्थ
ग्रहणं न स्वरूपग्रहणमित्याह । ‘कुत्सितवाचीनीति’ । वैयाकरणखसूत्रि
रिति । सूत्रयतेरिच्छेतीकार, यः पृष्ठ सन प्रश्न विस्मयार्थितु ख सूत्र
यति ख निरौक्षते अहो निमज्ज गगनमिति स हवसुच्यते, अत्र व्याकरणस्य

यथा खसूचनेन व्याकरणाध्ययनस्य निष्फलत्व प्रतीयते न तथा चौर्येणेति भाव ॥

नापि तदधीयानस्येति । (कै)

एव च प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साभावादिद नोदाहरणमित्याशयेन भाष्ये

१ “वैयाकरण खसूचि’ इति भाष्येण ॥

वैयाकरणखसूचि । सूत्रयतेरिच्चेतीकारं य एष्ट सन प्रश्न विस्मारयितु सूचयति निरीक्षते कथयति वा अहो निमज्ज गगनमिति स एवमुच्यते अत्र व्याकरणस्य वेदाङ्गत्वात्तदध्ययन स्वरूपेण यद्यपि प्रशस्त तथापि प्रति भानाभावेन निष्फलत्वात्कृतस्यते । याञ्चिककितव । किन्तवास्तीति एच्छन् धनमात्रोद्देशेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवतमान कितव । तथा च श्रुति सभामेति कितव एच्छमानो जेष्यामीत्यादि । इह तु कितव इव

वेदाङ्गस्याध्ययन प्रशस्तमपि प्रतिभानाभावेन निष्फलत्वात्कृतस्यते । याञ्चिक कितव इति’ । किं तवास्तीति धनमात्रप्रश्नेन जात्यादिनिरपेक्षो द्यूते प्रवत्तमानः कितव, इह तु कितव इव कितव यो याञ्चिको याव्यस्य धनसत्तामेवापेक्षते न यागाहता स याञ्चिककितव इत्युच्यते तदाह । ‘अयाव्ययाजकस्तस्यापर इति’ । ‘मोमासकदुदुष्ट इति’ । दुष्ण उतक्षेपे दु पूव क्षौणादिक कूटप्रत्यय । ‘बज्जलमन्यत्रापी’ति गिज्जक, लरघोरेक विषयत्वस्मरणादुदुष्ट इति भवति । ‘वैयाकरणश्चोर इति । कथमेतत्

किं व्याकरणम् । (भा)

इत्यादि प्रश्न इति भाव ॥

आश्रयदोषादिति । (भा)

स चाप्रतिभत्वम् । अथ च निष्कलत्वे हेतु ॥

कितव, यो याञ्चिको दक्षिणामात्रतत्पर सन्नयान्यमपि याञ्चयति स एव
सुच्यते । मीमांसकदुदुरुद्ध । दुल उतक्षेपे । दुरयूव । औणादिकः कूठः
प्रत्यय । बङ्गलमन्यनापीति गिलुक । रणयोरेकविषयत्वस्मरणाद् दुदु
रुद्ध । प्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया किम् । **वैयाकरणो दरिद्र ॥**

प्रत्युदाहरणं यावता चौरत्वेन गच्छामाणत्वाद्भवत्येव वैयाकरणकुत्सा तत्राह ।
'नद्व्यनेति' । प्रत्यासत्ते शब्दप्रवृत्तिनिमित्तकुत्साया समासेन भवितव्यम्,
अथ च वैयाकरणं कुत्स्यते चौरत्वेन न तु वैयाकरणत्वम् । 'कुत्सितो
ब्रह्मण्य इति' । अत्र विशेषण विशेष्येति भवितव्यमेव समासेन, यदि
नेत्येतेः कलप्रद्वयं प्रकरणम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । २७६
(अ २।पा १।आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनैः । २।१।५५।)

उपमानानि सामान्यवचनैः । २।१।५५॥

उपमानल' साधारणधमहेतुकपरिच्छेदकरणत्वम् । तद्वति तस्य
रूढत्वात् । तच्चोपमेयसाकाङ्क्ष तच्चोपमानोपमेयपदार्थयोरभेदो भेदो
वा । रावण इव रावण । चन्द्र इव सुखमित्युभयत्रापि इवशब्द-
दशनात् । तत्र यदि सवथा ऽभेदे उपमानोपमेयभावस्तदा तत्र
तद्गतभूयोधर्मपरिच्छेद्यत्वरूपोपमेयत्वासम्भव । अत एव सवथा
भेदेऽपि नेत्याशयेन पृच्छति । भाष्ये

कानि पुनरिति । (भा)

उपमेयात्सर्वथा ऽभिज्ञानि सर्वथा भिन्नानि वेत्यर्थं ॥ साधा-
रणधमरूपेणाभेदस्तत्तद्रूपेण भेद इति त्वसौ न जानति तदेवाह

ननु ग्रहैरुच्चैरिव इत्यादौ द्योतकत्वेऽपि उच्चसदृशैः ग्रहैरित्यर्थं ।
उच्चपदोत्तर तृतीयानुपपत्तिस्तदवस्थोच्चाया करणत्वाभावात् ॥ उपमानोप
मेययोः समानविभक्तिकत्वमिति वचनाभावात् । यद्यपि उच्चसदृशरूप

उपमानानि सामान्यवचनैः ॥ उपमानोपमेयसाधारणधमवचनैः सहो
पमानानि प्राग्वत् । घनध्याम । इह पूवपद तत्सदृशे लाक्षणिकम् । अत

“उपमानानि सामान्यवचनैः” ॥ ‘उपमीयतेऽनेनेत्युपमानमिति’ ।
उपपूर्वाच्चाः करणे ल्युटि समास इति दशमति, भाष्ये तु मानस्य

किं यदेवेति । (कै)

एवकारेण तथोरत्यन्ताभेदं सूचितं ॥ एवम्

अन्यदेव (भा)

द्वयनेनात्यन्ताभेदं सूचितं ॥ कमकरणरूपार्थभेदेऽपि द्वितीय-
सदृशव्यवच्छेदफलकस्य गोरिव गौरिति प्रयोगस्य दशनात्मवच-
तथैव किमिति प्रश्नः ।

क इहोपमापदार्थं इति (भा)

भाष्ये उपमानोपमेयभावबोधके चादिशब्दप्रयोगे किं फलं
कमकरणरूपोपमानोपमेयत्वबोधस्यैकत्रासम्भवादित्यथ ॥ द्विती-
योपानव्यवच्छेदात्वे तु नोपमानत्वादिव्यवहारः ॥ किञ्च गोस-
दृशो गौरित्वादिनैव तद्व्यवच्छेदबोधसम्भवेनावचकैतत्प्रयोगोऽसङ्गतः ।

उत्सपदार्थस्य करणरूपशरीरभेदान्वयात् सा सुलभा । तथापि सदृशस्यो
क्लृप्तीत्या विशेष्यत्वानामपत्तिरिति चेद्विद्यापत्तेः । तथा हि इवादीनां स्वस-
मभिव्याहृते उपमानता द्योतकत्वमुपमानत्वेन प्रतीतेस्तादृशधमवदुपमेय-
प्रतीतिं विनानुपपत्त्योभयत्रापि साधारणधमसम्बन्धबोधे तात्पर्यग्राहक-

एव सामानाधिकरण्यान्मृगौ चपला मृगचपलेत्वादीं प्रवृद्धाव । सादृश्य-
चोत्तरपदोपस्थितश्यामत्वचापलादिद्वारकमेव मृच्छते । तथैव व्युत्पत्तेः ।

समीपमुपमानमित्यर्थकथनमात्रम् अव्ययीभावे उपमानानीति रूपासिद्धि-
प्रसङ्गादिति भावः । उपपूर्वकञ्च माड सादृश्यहेतुके परिच्छेदे क्लृप्तं, येन

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचने । २ । १ । ५५ ।)

सादृश्यस्याभेदेऽप्यङ्गीकारेण नास्यावाचकत्वमिति भावः ॥ उपमा-
नोपमेयभावप्रतीतावुपमा । तदभावेनान्वय इति बोध्यम् । अत्र पक्षे-
ऽखैवोदाहरणत्वेन तत्र चोपमानत्वाद्यप्रतीत्या स्वयमेवादिघटित-
प्रयोगस्य बोधकस्य मुख्यस्यासम्भव इति उपमोदाहरणासम्भव
प्रकृतसूत्रवैयर्थ्यञ्चेति तात्पर्यम् ॥

गौरिवाञ्च इति । (भा)

त्वम् । उपमानत्व च साधारणधर्मवत्त्वेनेषदितरपरिच्छेदकत्वम् । तद्वत्त्ववत्
तथा परिच्छेद्यत्व चोपमेयत्वम् ॥ इदं भाष्ये स्पष्टम् ॥ उभयत्रापि साधा

श्रुत विहायाश्रुतकल्पने गौरिवापत्तेश्च । अत एव हि व्यक्तेऽपि 'वागर्था
विवे'त्यादिस्थले सम्पर्कप्रभृतिसन्निहितद्वारकमेव सादृश्य प्रतीयते । पूव

वस्त्वन्तर सादृश्येन परिच्छिद्यते तदुपमान तद्यथा गौरिव गवय इति
गौ करणम्, पुरुष परिच्छेत्ता, स हि गो सादृश्येन गवय परिच्छिन्नति

१ उपमानाखीत्युच्यते कानि पुनरुपमानानि । किं यदेवोपमान तदेवो
पमेयसाहोस्विदन्तदुपमानसन्तदुपमेयम् । किं चात । यदि यदेवोपमान
तदेवोपमेय क इहोपमार्थो गौरिव गौरिति । अथान्यदेवोपमानसन्तदुपमेय क
इहोपमार्थो गौरिवाञ्च इति ॥ एव तद्धि यत्र किञ्चित् सामान्य कश्चिच्च
विशेषस्तत्रोपमानोपमेये भवत । किं वक्तव्यमेतत् । न हि । कथमनुच्य
मान गच्छते । मान हि नामानिर्ज्ञातज्ञानाद्यमुपादीयते अनिर्ज्ञातमर्थं
ज्ञास्यामीति । तत्त्वमीपे यन्नात्यन्ताय मिसीते तदुपमानम् । गौरिवगवय
इति । गौनिर्ज्ञातो गवयोऽनिर्ज्ञात ॥ काम तद्वनेनैव हेतुना यद्य गवय
निर्ज्ञात स्यात् गौरनिर्ज्ञातस्तेन कस्तव्य स्यात् । गवय इव गौरिति । वाक्
कस्तव्यम् ॥

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५ । १ ।) (अ २ । पा १ । आ इ)

अथ भाव । सवथा भेदे तत्स्वीकारे इदमुदाहरण वाच्य
तच्चायुक्त साधारणधममूलकोपमानोपमेयभावाप्रतीतिरिति केचित ।
एकत्वविषये सन्देहाभावादिति पाठे एकलरूपे विषये सन्देहविषय-
त्वाभावादित्यथ ॥

अथ भाव (कै)

इत्यादिग्रन्थेनोच्यमानो भाव कथं भाष्याच्चरस्वरसंशुद्धि । किं च

शस्त्री श्याम (भा)

रगधर्मान्वय इति लिङ्गभेदाद्युपमादूषणरूपणावसरे दशमश्लेषे काव्य
प्रकाशादौ स्फुटम् ॥ एव चन्द्र इव मुखम् आह्लादकम इत्यादावाह्लाद
कोपमानभूतचन्द्राभिन्नमाह्लादकं मुखमित्यादिरीत्याबोध । एव चोप
मानस्योपमेयेन समानविभक्तित्वेनाभेदान्वयात् । साधारणधमसम्बन्धश्च

निपातनियमार्थं चेद सूत्रम् । विशेषण विशेष्येणेति समासे हि पूर्वनिपात
पर्यायेणोभयो स्यात्पाचकपाठकादिवत् । तद्युक्ते” तुल्यार्थेति सूत्रे प्रति

गोसदृशो गवय इति । ‘सामान्यवचनैरिति’ । समानशब्द साधारण
पर्यायस्तत्त्वानुवर्णादित्वात्त्वार्थं व्यञ्ज साधारणो धम सामान्यम्, तच्चोप

१ लिङ्गवचनभेदोऽपि उपमानोपमेययोः साधारण चेत् धर्मसम्यक्
कुर्यात् । तदा एकतरस्यैव तद्भमसमन्वयावगते सविशेषणस्यैव तस्योपमान
त्वमुपमेयत्व क प्रतीयमानेन धर्मण प्रतीयते इति प्रक्रान्तस्याप्यस्य स्फुटमणि
वर्णादादस्य भग्नप्रक्रमरूपत्वम् ॥ काव्यप्रका १० ॥

भिन्नलिङ्गत्वभिन्नवचनत्वे अप्युपमादोषो नोक्तदोषातिरेकिणौ । तथा
हि लिङ्गवचनयोर्भेदे यद्यप्युपमानोपमेययो साधारणधमवाचक पदमन्यतरश्च

(अ २। पा १। आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २। १। ५५।)

इत्यादौ शस्त्रीशब्दवैयर्थ्यस्थोपमानोपमेयभावासम्भवस्य च भाष्ये-
ऽनुक्तेस्तस्य निदलतेति बद्धश्रुता विचारयन्तु ।

वैयर्थ्यप्रसङ्गादिति । (भा)

तेन कस्य चिद्विशेषस्थानभिधानादिति भावः । श्यामत्वमात्र-
प्रतीते श्यामापदेनैवोपपत्तेः । एव चोपमाप्रयोजकौभूतसाधारण-
धम आश्रयभेदेऽप्येक इति तथोरैक्यशङ्का अनेक इति मते धम-
भेदान्तङ्गेदशङ्केति तात्पर्यम् ॥

विशेषणतया क्वचित् । यथोदाहृते ॥ क्वचिद् विश्लेष्यतया । यथा चन्द्र
इव मुखम् आह्लादयतीत्यादौ । अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृक आह्लादा
भिन्नो मुखकर्तृक आह्लाद इति बोधः ॥ ये तत्र चन्द्रसादृश्यप्रयोजको
मुखकर्तृक आह्लाद इति बोध वदन्ति तेषां तथो समानविभक्तिकत्व

पदोक्तस्यास्यैवोपमानग्रहणेन ग्रहणार्थमपीदं सूत्रम् । अत एव 'मयूर
व्यसकादि त्वात्समासे उपमानस्वरौ न प्रवर्त्तत इति सिद्धान्तः । उपमौय

मानस्य श्रुतत्वात्तस्य चोपमेयापेक्षत्वात्तथोरेव साधारण्यो धर्मो विज्ञायत
इत्याह । 'उपमानोपमेययोरित्यादि' । 'तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति' । तेन

टितलिङ्गं कुर्व्यात् । तद्वैकतरञ्चैव तद्वर्त्मसमन्वयावगते कथमुपमानिर्वाहः ।
अथ प्रतीयमान साधन्यसाश्रित्येय आह । तथाप्युपात्तधर्मविशिष्टस्यैवोपमान
त्वमुपमेयत्व वा प्रतीयते न तथाप्रस्तुतम् । अतः प्रक्रान्तस्याभावाद् भग्न
प्रक्रमत्वमेव बोधः ॥ यथा—

चिन्तारत्नमिव च्युतोऽसि करतो धिङ्मन्दभाष्यस्य मे ॥

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

स्ववाचेति । (कै)

करणम् । स्वशब्देन शङ्किताप्रयोजककर्त्ता तु प्रष्टा बोध्य ॥

शब्देनासस्पर्शादिति । (कै)

कैषट्कृतप्रश्नव्याख्याने अस्योपयोगश्चिन्त्य । साधारणधमस्य
गोत्वस्यैक्येन गौरिवेत्यस्य वैयर्थ्यमिति तद्व्याख्यायां दोषोपपत्ते ।
केचिद्व्याख्यातपूर्वपक्षे तत्रैव व्याख्योचिता ॥

दुस्तभम् । वचन तु तादृश न व्याकरणे उपलभ्यते । तत्र यद्यपि चन्द्र
मुखयो तत्त्वेन भेद तथापि विशेषकृतया प्रतीतसाधारणधमनिमित्ता
भेदोपचारेणामेद । अत एव भेदाभेदप्रधानोपमा इति बद्धा । चन्द्र-
मुखयो सादृश्यप्रतीतिस्त्वार्थो वेति बोध्यम् ॥ इदमेव युक्तम् । घनश्याम
इत्यादौ विग्रहे समासे च घनशब्दस्य तत्सदृशपरत्वे 'उपमानानि सामान्य

तेऽनेनेत्युपमानम् । उपपूर्वकान्माड करणे ल्युट् । प्रादिसमास । उप
पूर्वकश्च माड सादृश्यहेतुके परिच्छेदे क्ठ ॥ येन वस्त्वन्तर सादृश्येन

साधारणेन धर्मेण विशिष्टं यदुपमेयं तद्वचनै, न तु साधारणधममात्रं
वचनैरित्यर्थः । वचनग्रहणाच्चायमर्थो लभ्यते सामान्यमुक्तवन्त सामान्य

अत्र च्युत इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । पलिङ्गत्वात् ॥ वचनभेदे यथा—
‘सक्तयो भक्षिता एव शुद्धा कुलवधूरिव’

अत्र शुद्धा इत्युपमेयमात्रेणान्वीयते । लिङ्गभेदोऽत्र विद्यमानोऽप्यप्र
धानम् । उपमानस्य बहुल्ये लिङ्गभेदेऽप्युभयान्वयसम्भवात् । यत्र तु लिङ्ग
वचनयोर्भेदोऽपि सामान्याभिधायिपदसुपात्तरूपभेद नापद्यते किन्तुपात्तेनैव

(अ २ । पा १ । व्या ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।)

अत्यन्तेति । (कै)

अस्याशय उक्त एव ॥

यदा त्विति । (कै)

इदमपि कैयटोक्तपूर्वपक्षव्याख्यायां चित्य श्यामत्ववज्जाडयस्या-
प्येकत्वेनानेकत्वेन वा तदाद्युपमानोपमेयभावासम्भवादिति ॥ भाष्ये

एव तर्हि यत्र किञ्चिदिति । (भा)

वचनै” (२ । १ । ५५) इत्यनेन उपमानत्वेन बोधकानि सामान्यधम
विभिन्नोपमेयवचनै सामानाधिकरण्यै समस्यन्त इत्यर्थकेन समासा
नापत्ति । घनपदस्यापि उपमेयपरत्वेन उपमानवाचकत्वाभावात् । न च
भूतपूर्वगत्या तत्त्वम् । तद् विग्रहवाक्येऽप्युक्तरीत्या तत्त्वाभावात् । घनेन

परिच्छिद्यते तदुपमानम् । तद्यथा गौरिष गवय इति । इह हि गौ
करणं पुरुष परिच्छेत्ता । स हि गोसादृश्येन गवय परिच्छिन्नति । घन

वचना, ये सामान्यमुक्त्वा तद्वति द्रव्ये पयवम्यन्ति ते तद्योक्ता यथा गुण
मुक्तवान गुणवचन इति, तच्च सामान्यवदुपमानशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वा

रूपेणोभयत्रान्वेति तत्र दोषत्वमेव नास्ति । उभयत्राप्यस्यानुगमयोग्यस्वभाव
त्वात् ॥ तत्र लिङ्गभेदे यथा—

“गुनैरुर्ध्वं प्रथितो रत्नैरिव महाराजव”

अत्र लिङ्गभेदेऽपि विशेषणान्वयस्याविशेषाङ्गोपत्वाभाव ॥ काव्यप्रदीप १० ॥

“प्रतीयमानमिति” । उपात्तधर्मातिरिक्तधमरूपमित्यथ ॥ “प्रज्ञान्त
स्याभावात्” । असम्भवात् । इवादिना धर्मत्वेनापि उपात्तधर्म एव बोध्यते

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

शब्दोपात्तप्रत्येकधर्मेण शस्त्रीत्वदेवदत्तत्वादिना भेद । श्याम-
त्वादिषाधारणधर्मेण वा भेद इत्यथ ॥ ननु गुणानामाश्रयभेदा-
द्भेदेन कथं तेषां सामान्यत्वमित्यत आह

श्यामत्वस्याधारेति ॥ (कै)

भेदोऽप्याश्रीयते इति । (कै)

भेदो यद्यप्याश्रीयत इत्यथ । तथापीति शेष ॥

तुल्य इत्यत्र तद्यत्वेऽपि तस्य विग्रहत्वाभावात् । प्रत्यासत्त्या तत्र वृत्तौ तद्
विग्रहवाक्ये च उपमानवाचकत्वस्य ग्रहणीचित्यात् । तस्य तद् विग्रहत्वे
न्यगचपला इत्यादौ एवत्त्वानापत्ति । वृत्तौ विग्रहे च सामानाधिकरण्ये
एव तस्य वृत्ते । एतेन पूर्वावस्थाश्रयेण शूरत्या उपमानवाचित्वमिति कैयट
परास्त ॥ केवलशस्त्रीपदप्रयोगे तु सवथा उपमानवाचित्वं दुरुपपादम् ।

श्यामादौ तु घनादथ शब्दा यद्यपि घनादिसदृशे उपमेये सक्रान्तास्तथापि
भूतपूर्वगत्या उपमानवाचिता द्रष्टव्या । इदमेव दशयितुं बौक्तिके विग्रह

त्तदाक्षिप्तमुपमेयमेव विज्ञाय इति सुदृक्तं तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति ।
शस्त्रीश्यामेति । अत्र श्यामगुणविशिष्टत्वेन प्रसिद्धत्वादुपमान शस्त्री

तस्य निरुक्तोभयनिष्ठत्वे उपमानिर्वाहो नान्यथेति भाव ॥ अपरत्र लिङ्गपरि-
णामेन यथाकथंचिदन्वयेऽपि स्फुटत्वाभावेन चसत्कारापक्ष—इति तत्त्वम् ॥
“भात्रेणेति” । पुस्तान्वितच्युतत्वस्य नपुंसकत्वविशिष्टोपमानधर्मत्वाभावा-
दिति भाव । अत एव यत्रानुपात्त साधारणधर्मस्तत्र न दोष । कल्प्यमा-
नस्य लिङ्गरहितस्यैव कल्पनेन उभयसाधारणत्वात् । एव यत्र लिङ्गरहिता

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।)

गुणजातेरिति । (कै)

गुणत्वव्याप्यजातेरित्यथ । एव च श्यामगुणस्य भेदेऽपि श्याम-
त्वेनैक्यात्सामान्यत्व साधारणधमतेति ध्वनितम् । अत्र सिद्धान्तपक्षे
तु घन इव श्यामो देवदत्त इत्यादेरिवघटितप्रयोगस्य सम्भवेन
गौरिव गौरित्यादावुपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वय इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

मान हीति । (भा)

एव मृगादे सादृश्यसम्बन्धेनान्वयेऽपि तदनुपपत्ति । किं च श्यामशब्द
स्थोपमेयपरतया घने तदन्वयाभावेन तस्य साधारणधमवैशिष्ट्येन इतरपरि-
च्छेदकत्वरूपोपमानत्वाभाव ॥ तदुक्त भाष्ये 'यदि शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता
इति विग्रहस्तदा शस्त्र्या श्यामा इत्येतदपेक्षं स्यात् । यदि यथा शस्त्री
श्यामा तद् इव देवदत्ता इति विग्रहस्तदा देवदत्ताया श्यामा इत्येतदपेक्षं

वाक्ये इव शब्द प्रयज्यते न त्वसौ प्रक्रियोपयोगीत्ववधेयम् । सामान्य
वचनत्वमपि तद्विशिष्टोपमेयपरत्वमेव बोध्यम् ॥

उपमेया देवदत्ता, तयो साधारणो धम श्यामत्व तदभिधाय तद्विशिष्टाया
श्यामाशब्द पथवस्यतीति भवति सामान्यवचन । ननु च समानाधि

र्थापस्थापकतिष्ठन्तेन साधारणधर्मोपस्थिति तत्रापि न दोष । यथा "स्त्रीच
गच्छति चण्डोऽयम्" इत्यादौ । एव च चन्द्र इव सुखम् इत्यादौ दोष एवेति
बोध्यम् ॥ "अत्र शुद्धा इति" । बहुत्वविशिष्टशुद्धत्वस्य साधारणधर्मस्य बहु-
त्वावरुद्धसक्तुष्वेवान्वयो नत्वेकत्वावरुद्धे बहुरूपे उपमाने इति भाव ॥
"सम्भवादिति" । उभयत्रापि उपात्तरूपाभेदात् । तदाह 'यत्र त्विति" ॥

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

अनिर्ज्ञातायस्य साकल्येन ज्ञापकत्वं हि तत्तम् । यथा प्रस्थाद्य-
ज्ञातस्य परिमाणरूपायस्य साकल्येन ज्ञापकम् । न तयोपमानं गौहि-
गवय कतिभिस्त्रिद्वयैरेव तद्गतैर्ज्ञापयति न साकल्येनेत्याशयेनाह

साकल्येनेति । (कै)

एव च तदत्यन्ताभेदेनैव परिच्छेद्येनान्वेति । प्रस्थो व्रीहिरि-
त्यादौ परिच्छेद्ये तद्रूपारोपात् । भेदेनैव वा प्रस्थोऽस्य परिमाण-
मित्यादौ । तदुक्तं भाष्ये

अत्यन्तायेति । (भा)

स्यादिति” (क चिद्धितभाष्यपुस्तके त्वेव पाठोऽस्ति यथा ‘यदि तावदेव
विग्रहं क्रियते शस्त्रीव श्यामा देवदत्ता इति शस्त्र्या श्यामेत्येतदपेक्ष्य
स्यात् । अथाप्येव विग्रहं क्रियते यथा शस्त्रीश्यामा तद् यदियं देवदत्ता
इत्येवमपि देवदत्ताया श्यामा इत्येतदपेक्ष्य स्यात्’) कौघटेऽपि ‘न च
शब्दस्य आहतिरस्ति येनोभयगतश्यामत्व प्रतिपादयेद् इति । एकौ हि
श्यामाशब्द एकगतगुणस्यैव प्रतिपादक । न हि तस्य शाब्दान्वय विनोक्त

करणेनेति वर्त्तते, इह च शस्त्रीशब्द शस्त्र्या वर्त्तते श्यामाशब्दस्तु देव
दत्ताया, यदाह उपमानवाचीनि सुबन्तानि तद्विशिष्टोपमेयवचनैरिति,

“रूपभेदम्” । आनुपूर्वीभेदम् ॥ ‘उपात्तेनैव रूपेणेति” । उपक्षितोऽथ
इति शेष । आनुपूर्वीसाध्यनोभयत्रान्वयसम्भवादिति भाव ॥ “आनुगम” ।
अन्वय ॥ “अत्र लिङ्गैति” । गणरत्नशब्दयोर्लिङ्गभेदेऽपि ॥ “अनर्धैरिति” ।
धर्मवाचकस्य लिङ्गद्वयेऽपि तुल्यरूपत्वान्न दोष इति भाव ॥ काव्यप्रदीपोद्-
घोत—१० ॥

पितापुत्रादीति । (कै)

ज्ञानप्रदत्वाद्यत्र पुत्राणामपि पित्रत्वव्यवहारस्तद्विषयोऽथ दृष्टान्त ।
जातिस्मरत्वे जन्मान्तरविषयो वा ॥

किं पुनरिति । (भा)

अत्यन्तभेदाभेदयोरुपमानत्वाभावात्प्रश्न ॥

क्व पुनरिति (भा)

प्रश्ने कैयटोक्तो भाव उचित इति केचित् ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

उभयोरपि पदयोरेकाथवृत्तित्वादिति भाव ॥

वैयधिकरण्यादिति । (कै)

सादृश्यसम्बन्धेन शक्या श्यामावाच्यदेवदत्तायामन्वयेन साम-
र्थ्येऽपि वैयधिकरणमित्यथ । अत्र हि समानाधिकरणेनेति वक्तते ।

इत्यस्य उपमेयायाम् एव इत्यर्थे ॥ उपमानशब्दोऽपि सादृश्यमूलाभेदाद्य
वसायात तत्रेति तद्भाव । तत्र सादृश्यनिर्वाह्याय अस्त्यैव तन्त्रादिना
उपमानेऽपि सम्बन्धोऽवश्य वाच्य ॥ तदुक्त कैयटेन । “यदा देवदत्तायां
शस्त्रीत्वमारोप्यते सादृश्यात् । तदा क गुणमाश्रित्यतयो सादृश्यम्
इत्याशङ्क्य यदा चन्द्रमुखीत्यादौ चन्द्रेऽनेकगुणसत्त्वेऽपि तात्पर्यवशात् प्रिय
दशनत्वमनिदिष्टोऽपि गुणो दृढव्यवहारादुपमानिमित्त तदोपमेये श्रुत

इस्यैव गङ्गादा हसगङ्गादा एवत्वमधारयेति सामानाधिकरण्यलक्षणा
एवद्भावो न प्राप्नोति नैष दोष । जात्यन्तरनिवृत्तिपराया चोदनाया

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।)
इदमुपलक्षण सामान्यवचनत्वाभावाच्चेत्यपि बोध्यम् । समानविभक्ति-
कत्वमुपमानोपमेययोः स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

पुवङ्गाव इति । (कै)

सामानाधिकरणनिमित्तककमधारयत्वनिमित्तक इत्यथ ॥

साधारणधर्मविशिष्टेति । (कै)

अनेन सामान्यवचनत्वं समथितमुपमेयदेवदत्ताभिधानं च ॥

तस्यामेवोभय वर्त्तत इति । (भा)

वक्ष्यमाणरीत्या च सामानाधिकरणम् ॥ इदं तात्पर्यमजानान
पृच्छति । भाष्ये

क्व पुनरिति । (भा)

एकदेशिन उत्तरम् ॥

सन्निधानात् कथमुपमानं न सम्प्रच्यतीति । अत एव एतदुत्तरं शुक्ली
शब्देनाभिसम्बन्धमानत्वात् श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्याश
ङ्कितम् । शुक्लीशब्देनाप्यभिसम्बन्धमानत्वादिति तदर्थं ॥ बङ्गना य सामा
न्यमाह स एव सामान्यवचन इत्याशयेन शङ्का । तत् सिद्धान्तिगोक्तं
“श्यामत्वस्योभयत्र श्रुत्या देवदत्ताया च भावात्” उभयगतगुणवाचकत्वाच्च
श्यामाशब्दस्य सामान्यवचनत्वं “न चावश्यं स एव सामान्यवचनो यो
बङ्गना सामान्यमाह द्वयोरपि य सामान्यमाह सोऽपि सामान्यवचन एव”

स्त्रीत्वमकिस्रित्वात् तत्र कुक्कुटाख्यं ऋगक्षीरमित्यादिवदिदमपि सिद्धम् ।
नतु चान्यदेव चापञ्च स्त्रिया अन्यदेव पुंस, सत्यम् । जातिमात्रोपादानेऽपि

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

शस्त्यामिति । (भा)

समुदायेन तदभिधानोपपत्ते ॥

केनेति ॥ (भा)

प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्काह

पूर्वपदेति । (कै)

अवयवातिरिक्तसमुदाये मानाभाव इत्यथ ॥ नन्वन्यपदाथग्रह-
णाभावात्कथ समासस्योपमेघटन्तितेत्यत आह

स्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वस्तुतोऽतिरिक्तत्वाभावेऽपि बुद्धिकल्पित कश्चित्सोऽख्येवेति भाव ॥

अश्वकर्णादिवज्जातिविशेषस्येति । (कै)

अश्व कर्णादियथा जातिविशेषस्येत्यथ । अश्वकर्णादिर्जाति-
विशेषस्येवेति कचित्पाठ ॥

इति । अत्र उभयगतगुणवाचकत्वाद् इत्यनेन उभयो साधारणधमसम्बन्ध
शब्द इति सूचितम् । अत एव सामान्यैरिति नोक्तम् । सामान्यवचनै
इति चोक्तम् । तच्चोभयान्वयित्वेन उभयगतधमवाचकत्वबोधनार्थम् ।
श्यामशब्दस्य द्विगतधमवाचकत्वेनैव सामान्यवाचकत्व बोध्यम् । एव च
उपमानश्यामघनाभिन्न श्यामो देवदत्त इति बोध इति भाष्यस्वरस ।

प्रकरणादिवशात् स्त्रीत्व प्रत्यायिष्यते, तच्च बहिरङ्गत्वान्न स्त्रीप्रत्ययस्य
निमित्तम्, अन्यथा पुवङ्गावेन निवृत्तौ स्त्रीप्रत्ययस्य तवापि कथं विशेषाव

(अ १। पा २। व्या ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २। १। ५५।)

स्त्रीलिङ्गेनेति । (कै)

एतेन पुल्लिङ्गश्यामशब्देन समासे रूपषिद्धिरिति नाशङ्कामिति भाव ॥

कृचिममेवेति । (कै)

लौकिकसमानाधिकरणमिति बोध्यम् । सामान्यवचनैरित्यप्रथमानिदिष्टत्वात् श्यामाशब्दो न तथेति भाव ॥

काव्यप्रकाशखारस्योऽप्येवमेव ॥ तत्र हि एवमुक्तं 'यथेव वा शब्दा यत्परा कृत्यैवोपमानता प्रतीतिरिति । यद्यप्युपमानविशेषणानि ते तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव यच्छैवत सम्बन्ध प्रति तत सङ्गावे श्रौती उपमा । 'तेन तुल्यम्' (५ । १ । ११५) इत्यादौ प्रतीततुल्यतोपपत्तये साधस्य स्याथत्वादाधीति ॥ 'यत्परा' इत्यस्य यदनन्तरमुपात्ता इत्यथ ॥ उपमानताप्रतीतिश्च शब्देऽव । तेषां शब्दानामुपमानविशेषणायप्रतिपादकत्वे स्या इतिना हेतुत्वेनोपादानात् । उपमानविशेषणानी' ति बङ्गव्रीहिरिति

गतिः, अस्त्वेव यदि तु ऋगौ चपलेति स्त्रीप्रत्ययान्तस्य समास ज्ञियते तदा सुगौचपलेति प्राप्नोति, नहि तेन समासो दण्डवारित, समानाधि

१ 'साधस्यमुपमाभेदे' उपमानोपमेययोरेव साधस्य भवतीति तयोरेव समानधर्मण सम्बन्ध उपमाभेदग्रहणसम्बन्धव्यवच्छेदाय ॥ 'पूर्णां लुप्ता च' उपमानोपमेयसाधारणधर्मोपमाप्रतिपादकानामुपादाने पूर्णा । एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वा लोपे लुप्ता ॥

“साऽग्निमा ।

“श्रौत्यार्थी च भवेद्वाक्को समासे तद्धिते तथा” ॥

(उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

न तु लौकिकमपीति । (कै)

केवललौकिकमित्यथ ॥

दोषप्रसङ्गादिति । (कै)

आचारक्यजन्तप्रकृतिककुमारीशब्दादौ ह्रस्वप्रसङ्गादित्यथ ॥

पुनपुसकेति । (कै)

तित्तिरि पुमान् । कुम्भकपाल क्लीवम ॥

स्त्रीप्रत्ययो नास्तीति । (कै)

तु न युक्तम् । पुस्त्वापत्तेः ॥ 'उपमानविशेषणा एते' (काव्यप्रकाशे १) इति पाठस्तु प्रदीपादि (काव्यप्रदीप) विरुद्ध इत्यन्यत्र विस्तर ॥ न चैव पुरुषो व्याघ्र इव सुर इत्यादौ भवदुक्तरीत्या बोधे विशेषणस्य व्याघ्र स्थापि सविशेषणत्वेनासामर्थ्यात् समासो न स्यादिति वाच्यम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारण्यधमाशे नित्यसापेक्षत्वेनादोषात् । साधारण्यधम वत्त्वेन परिच्छेदकत्व हि तत्त्वम । तच्च तत्त्वेन ज्ञातस्यैव । यद्यप्युपमेयत्व

करणाधिकारश्च बाध्येत एव तद्धि समानाधिकरणसमास एवाय शस्त्री चासौ श्यामा चेति, कथ पुनर्देवदत्ताया शस्त्रीशब्दो जातिवचनो ह्यसौ

यथैव वादिशब्दा यत्परास्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरिति यद्यप्युपमानविशेषणानि ते (एते । क पु) । तथापि शब्दशक्तिमहिम्ना श्रुत्यैव घट्टीवत् सस्त्वन्व प्रतिपादयन्तीति तत् सङ्गावे श्रौती उपमा । तथैव 'तत्र तस्यैव' (५ । १ । ११६) इत्यनेन इवार्थे विहितस्य वत्तेरुपादाने । तेन तुल्यम् तुल्यम् इत्यादावुपमेय एव । तत् तुल्यमस्य इत्यादौ चोपमान एव । इदं च तच्च तुल्यमित्युभयत्रापि तुल्यादिशब्दानां विश्रान्तिरिति साध्यपर्यालोचनया

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।)

तत्समानाधिकरणकल्माषलोहितयोरप्यस्त्रीत्वादिति भाव ॥

डौष्डीपो । (कै)

१अन्यतो डौष् १वर्णादनुदात्तादिति विहितयो ॥

सत्यपि वेति । (कै)

वर्णादनुदात्तादित्यादौ अनुपसजनत्वस्य तदन्तविशेषणत्वात्समा-
सोत्तरमिति भाव । अत एव चेष्टा च श्लक्ष्णेत्यादि सिद्धि ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ४ ॥

२ अ ४ । पा १ । सू ३६ ॥

तद्वत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेव तस्य च तत्त्वम विधेयमिति न तन्नित्यसापेक्षम् ।
तथापि प्रधानस्य सापेक्षत्वे भवत्येव समास । प्रधाने ऽनेकविशेषण
सम्बन्धसम्भवात् । देवदत्तो धनी सुन्दरश्चेतिवत् । अत एव 'सामान्या
प्रयोगे (२ । १ । ५६) इति चरिताथम् । अस्तु वीपनेयस्यापि नित्य-
सापेक्षत्वम् ॥ परेतु तत्त्व न समासप्रयोजक किन्तु गमकत्वमेवेति ॥ तस्य
तत्त्व च बहुशो दृष्टमिति । अत्रापि समास स्यादिति तद्वारणाय

सादृश्यनिमित्तादभेदोपचाराद्यथा गौर्वाञ्छीक इति, यद्येव शस्त्रीशब्दो
ऽप्युपमेये सङ्क्रान्त इत्युपमानवाचित्व नोपपद्यते, सत्यम् । पूर्वावस्थाअयेण

मुल्यताप्रतीतिरिति साधन्यस्याथत्वात् तुल्यादिपदोपादाने आर्थी । तद्वत्
'तेन मुल्यम्' (५ । १ । ११५) इत्यनेन विहितस्य वत्ते स्थितौ ॥
'इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोप पूर्वपदप्रकृतिस्वरत्न च' इति नित्यसमास
इवशब्दयोने समासगा ॥ काव्यप्रकाशस्य दशमोच्छासे ॥

उपमानस्वर । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वर ॥

डौषस्वर । (कै)

अन्तोदात्त । एव च तित्तिरिक्खापी त्यत्रैव दोष इति भाव । भाष्यस्य तु नात्र स्वरस्य । त्रेष्ये त्यादि त्वापम् ॥ ननु श्यामाशब्दस्य श्यामत्वगुणेनैव देवदत्ताद्यभिधायकत्वात्कथं गुणानिर्देश इत्यत आह

‘सामान्याप्रयोग इति । इदमेव तव गमकत्वबोधकमिति बोध्यम् । एव च इवादियोगे साधारणधमसम्बन्धरूपोपमावाच्या । सादृश्यप्रतीतिरार्थी । सदृशादिपदयोगे सादृश्यप्रतीतिः । शाब्दी उपमा तु अर्थी । सादृश्यं तु साधारणधमसम्बन्धप्रयोज्य सदृशापि पदशक्यतावच्छेदकतया सिद्धं सदृशदशने स्रश्कारोद्बोधकत्वस्य सवसम्मतत्वेन तत्कारणतावच्छेदकतया च सिद्धमखण्डमतिरिक्तं पदाथ । न चातिरिक्तपदाथत्वे गौतमकणादोक्तं

तूपमानत्व इच्छव्यम् इवशब्दप्रयोगस्तूपमानप्रदश्रनार्थी न प्रक्रियावाक्याङ्गमिति न कश्चिदोष । ननु श्यामगुणत्वेन साधर्म्यं शस्त्रीशब्दो देवदत्ताया

“साधर्म्यमुपमाभेदे” ॥

ननु साधर्म्यस्य प्रतियोग्यनुयोगिनिरूप्यतया तदनभिधाने न्यूनत्वं लक्ष्यं वाक्यस्येति चेत् । न । आक्षेपाहुपमानोपमेयरूपयोस्तयोर्लाभात् । न च प्रतियोग्यनुयोगिसान्नात्तैपेऽतिप्रसङ्गः । उपमानोपमेये विनाचस्य कार्यका रणादिमात्रस्य साधर्म्याभावात् । एव चोपमानोपमेययो समापने धर्मस्य सम्बन्ध उपमेति लक्षणम् । अत्र चोपमानोपमेययोराक्षेप साधर्म्यप्रतिपत्ति

(अ २ । पा १ । अ ३) (उपमानानि सामान्यवचने । २ । १ । ५५ ।)

शस्त्रीगतो गुण इति । (कै)

सादृश्यमतिरिक्त पदाथ इति मतेनेदम् । एव च श्यामा-
शब्दस्य सामान्यवचनत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

अनियतगुणनिमित्तेति । (कै)

ससगविधया प्रतीयमानसादृश्येत्यथ । उपमाननिमित्तत्वेनेति
पाठ । उपमाननिमित्तत्वेनेति पाठे उपमानत्वप्रतीतिनिमित्तत्वे-
नेत्यथ ॥

पदाथसख्याविरोध इति वाच्यम् । प्रमेयपदार्थे गौतमोक्तेऽन्तर्भावात् ।
किं च पदाथसख्याबन्धनमुपलक्ष्यमेव । तदुक्तम् गौतमेन १ 'सखीका
न्तासिद्धि कारणात्पुपत्त्युपपत्तिभ्याम् (न्यायदर्शनस्य अ४ अ१ सू४१)
इति । पदार्थगतसख्याविधमस्यासिद्धि कारणस्य प्रमाणात्पुपत्ते ।

प्रयुज्यत इति श्यामशब्दो न प्रयोगाद् । तन्न । बहवो हि शरत्वा गुणा
तौक्ष्णा सूक्ष्मा एधु श्यामेति तत्रासति श्यामगुणेन शस्त्रीत्वमारोपित

मात्रफलको न तु व्यावक्तक ॥ नन्वेव भेद इत्यनुपादेयम् । तस्याप्याक्षेपादेव
लाभसम्भवात् । न ह्यभेदे सादृश्यात्मक साधन्यमिति चेत् । न । साधन्यपद
श्यारोपितानारोपितसाधारणसमानधससम्बन्धमात्रपरत्वेनारोपितसाधन्यनिवन्ध
नस्यानन्वयालकारस्य व्यवच्छेद्यत्वात् "अलकारत्वे सति" इत्यपि पूरणीयम् ।
साधन्यमात्रस्योपमात्वाभावात् । एना विभजते ।

१ यदि साध्यसाधनयोर्नाल्लभेकान्तो न सिध्यति व्यतिरेकाद् । अथ
साध्यसाधनयोरभेद एवमप्येकान्तो न सिध्यति साधनाभावात् । न हि तमन्व
रेश कस्य चित् सिद्धिरिति ॥ न्यायभाष्ये ४ १ ४१ ॥

कथं न स्पृश्यतीति । (कै)

उपस्थितत्वेन प्रत्यासत्त्या चेत्यथ । एव च “भाष्याब्धि क्वाति-
गम्भीर इत्यत्र मथूरव्यसकादिसमास एव । उक्तरीत्या सामान्य-
प्रयोगसत्त्वेनोपमितसमासाप्राप्ते चन्द्रमुखी त्यत्र बङ्गप्रीहौ स्वाङ्गा-
च्चोपसजनादिति डीष् ॥ भाष्ये

समानाधिकरणलक्षण इति । (भा)

१ अ २।पा १।सू ७२ ॥

२ अ ४।पा १।सू ५४ ॥

उपपत्तौ न तन्नियम साधनस्य साध्यातिरेकादिति तदर्थं तदव्याख्या
वारम् आह ॥ किं च ‘अकत्तरि च कारके’ (३।३।१९) इति सूत्रे
भाष्ये नञ्चि व युक्तमन्यसदृशाधिकरणे तथा ह्यर्थगति । नच युक्तमिव
युक्तं चान्यस्मिन्सदृशे काव्य विज्ञायते तथाह्यर्थो गम्यते । तद्यथा ।
अत्राह्वयमानय इत्युक्ते ब्राह्मणसदृशं पुरुषम आनयति नासौ जोलुमानोय

मिति । ननु सदपि श्यामपदं देवतासुपस्थाप्य चरितार्थमिति नैव शस्त्री
गुणो निदिश्यते नैतदस्ति । नैवमत्र वचनं व्यज्यते या श्यामा सा शस्त्री

“पूर्णासुसा च” ॥

यत्रोपमानोपमेयसाधारणधर्माणासुपमाप्रतिपादकशब्दस्य चोपादानं
सा पूर्णा । एतच्चतुष्कमध्ये एकस्य द्वयोस्त्रयाणां वानुपादानं यत्र सा सुसा ।
तयोः पूर्णा विभक्तये

‘साम्प्रिसा’ ।

“श्रौत्यार्थो व भवेद्वाक्ये समासे तद्धिते तथा” ॥

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचने । २। १। ५५।)

पुवपदाथस्य सादृश्यसम्बन्धेनोत्तरपदार्थेऽन्वयेन व्यधिकरणत्वा-
दिति भाव ॥

१पुवत्कर्मधारयेति । (कै)

एतेन चपलशब्दस्य १प्रियादित्वात् मृगौशब्दस्य जातिशब्द-
त्वाच्च कथमत्र पुवत्वमित्यपास्तम् ॥

१अस्त्रीपूर्वपदस्येति । (कै)

१ अ ६ । पा ३ । सू ४२ ॥

२ स्त्रिया एवङ्गाभितप्रस्तादनुड समानाधिकरणे स्त्रियामपूरणी
प्रियादिषु । ६ । ३ । ३४ ॥

३ न च स्त्रीपूर्वपदस्य” इति उपलब्धकैयटे पाठोऽस्ति ॥

कृतौभवति । एवमिहाप्यकर्त्तरौति कर्त्तृप्रतिषेधादन्यस्मिन् कर्त्तरि कर्त्त
सदृशे कार्यं विज्ञायते । किं चान्य”दकर्त्तुं कर्त्तंसदृश कारकमिति
उक्तम् ॥ एव च सूत्रे कारकग्रहणं प्रत्याख्यातम् । ‘कर्त्तृप्रतिषेधाद्’ ।
इत्यस्यारोपितकर्त्तृबोधादित्यथ । अनेन हि भाष्येण अमेदेऽपि सादृश्य

वेति कथं तद्धि शस्त्रीव श्यामा देवदत्तेति, अस्या तु वचनव्यक्ताविवशब्देन
तावदुपमेयनिष्ठत्वेन प्रतीयते उपमेयनिष्ठो गुण उपमानं स्पृशत्येव अथवा

अग्रिमा प्रथमोद्धृष्टा । पूर्वोत्पथः । वाक्य विग्रह । तेनोपमानादि
पदानि चत्वाय्यपि यत्रासमस्तानि भिन्नविभक्तिकानि सा वाक्यगा । यत्र तु
तेषु कयोरपि समास सा समासगा । तद्वितेनोपमाप्रतिपादकेन तु समुप
मावाचिन्या प्रकृतेन समासो नापि विग्रह इति तृतीय उपमाभेद । त्रिविधा

३

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(उपमानानि सामान्यवचनै । २।१। ५५।) (अ २। पा १। आ ३)

जातिमात्रविवक्षाया मृगशब्देन समास इति भाव ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

प्रकरणादिसापेक्षप्रतीतिकत्वेन तत्त्वम् । मृगीव चपत्वेति विग्रहे
त्वयविकन्यायाद्वाक्यमेवेति भाव ॥ ननु शस्त्रीशब्दस्य कथं देव-
दत्ताया वृत्तिरत आह

सादृश्यादिति ॥ (कै)

तद्वाचष्टे ।

मिति सूचते । अन्यथा अन्यस्मिन् इत्यस्य वैयर्थ्यापत्तिः । तथा इव
योगेऽपि भेदसादृश्ये गम्ये न तु तद्वाच्ये द्योत्ये चेति प्रतीयते । इव युक्तौ
दाहुरणम् 'इवे प्रतिद्वतौ (५ । ३ । ६६) इत्यधिकारे "शाखादिभ्यो
यव' (५ । ३ । १ ३) इति "ये 'सोम्य इत्यादि । तत्र सोमसदृश-
स्तद्धिन्न प्रतीयते न तु सोम एव । एतेन भेदेनियत सादृश्यमित्यपास्तम् ।

चन्द्रमुखीत्यादावनिदिष्टोऽपि गुण प्रियदर्शनत्वादि प्रसिद्धिवशादुपमान
निमित्तत्वेन प्रतीयते तदोपमेयेऽपि तावच्छ्रुत कथमुपमानं न स्पष्टयति ।
'फला इव तन्दुला इति' । दीघत्वादिना धर्मण ॥

येषां श्रौतार्थीभेदात् प्रत्येकं द्विधेति षड्विधा पूर्णत्वयथ । श्रौतत्वं चोपमा
नोपमेययो साधारणधर्मसम्बन्धरूपायास्तस्यां शाब्दबोधविषयत्वम् । अर्था
पत्तिगम्यत्वं चाथत्वम् ॥ "तत्र यथेववादिशब्दानाम्" "तत्र तस्यैव" (५ ।
१ । ११६) इत्यनेन इवार्थं विहितस्य वतेश्रोपादाने श्रौती ॥ तुल्यादीनां
शब्दानां 'तेन तुल्यम्' (५ । १ । ११५) इत्यादिना तुल्यार्थं विहितस्य
वतेश्च प्रयोगे श्रौती ॥ नन्वयं विभागोऽनुपपन्नः । उभयत्र सादृश्यप्रत्ययावि

सादृश्यनिमित्तादिति । (कै)

तत्रयोजकसाधारणधमरूपान्निमित्तादित्यथ । परिच्छेदक-
श्यामशस्त्यभिन्नापरिच्छेद्या श्यामा देवदत्तेति बोध । एतच्च मञ्जू-
षाया विस्तरेण प्रपञ्चितम् ॥

पूर्वावस्थेति । (कै)

यद्यपि पुवत्त्वानुरोधाद्वाक्येऽपि अभेदान्वय आवश्यको वृत्तौ
वृत्ते प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुवत्त्वप्रवृत्तेस्तथापि
यदा केवलस्य प्रयोगस्तदा तद्वचनत्वमित्यभिमान । पक्षे तु उप-

अस्या मुखसदृशम अस्या मुखम इत्यादावभेदेऽपि सादृश्यप्रतीतेश्च । न च
अभेदे साधारणधर्माभावात् कथं तत् प्रयोज्यं सादृश्यमिति वाच्यम् ।
अनेकवृत्तिधमस्यैव साधारणधमत्वेन तत्रावृत्त्या एकस्याप्यनेकत्वात् । अत
एव 'अ इ उण्' (प्रत्याहारसूत्रम् १) सूत्रे भाष्ये 'एका कपिका सहस्रम
ऋषय एकैकशो दत्त्वा तथा सर्वे ते सहस्रदक्षिणा सम्पन्ना इति

शेषात् । न च वाच्यम् । यथादिशब्दै साधारणधर्मसम्बन्ध उभयत्र श्रुतौ
त्र बोध्यते न पुनस्तुत्यादिशब्दै । अयमेव विशेष इति । यतो यथादिशब्दा
यदनन्तरमुपात्तस्यैवोपमानताप्रतीतिरित्युपमानविशेषणानि ते । अत उपमाने
तत् सम्बन्ध बोधयन्तु न पुनरुपमेये । अन्यविशेषणस्यान्यत्र सम्बन्धबोधकत्वा
दशनादिति चेत् । न । शब्दशक्तिस्त्राभाव्यादन्यविशेषणत्वेऽप्यन्यत्र सम्बन्धबोध-
कत्वात् । न चादृष्टचरत्वम् । षष्ठ्या तथादशनात् । षष्ठौ हि यदनन्तरमुपात्ता
स्यैवोपसजनत्वप्रतीतिरित्युपसजनविशेषणत्वेऽपि प्रधानेऽपि सम्बन्ध बोध
यति । तस्मात् प्रतीत्यनुपपत्त्या प्रतीतानुपपत्त्या च सम्बन्धबोधे विशेषाच्छ्रौ

(उपमानानि सामान्यवचनै । २।१। ५५।) (अ २। पा १। आ ३)

मानानौ त्यस्य तत्त्वेन बोधकानीत्यथ । इव शब्दसमभिव्याहाराच्च वाक्ये तत्त्वेन बोधकता वृत्तौ तु समासशक्तिबलादित्युपमानवाचित्वाभावाशङ्कैव निदला इव शब्दश्च स्वसमभिव्याहृते उपमानत्वद्योतक शस्त्रीपदस्य तत्सदृशपरत्वमिव द्योतयतीति तु न युक्तद्योत्यार्थं समभिव्याहृतपदाथविशेषणताया एव स्वभावसिद्धत्वात् । अत एव षिञ्त्रवादीनां द्योतकतापक्षस्य प्रकृत्यथविशेषणतेति शब्देनोक्तेखो भाष्य इत्याहु ॥

उपमानिमित्तमिति । (कै)

श्रौतेन स्मार्त्तेन वा व्यवहारेणैकस्यापि आवृत्त्यानेकत्व दशत्वमुक्त श्रौतसूत्रे ॥ अत एव एक एवाकार इति पक्षे घटिक इत्यादावावृत्तिकृत्यच्च कत्वेन “नौ ह्यचकृन्” (४।४।७) इति कृन्तुो भाष्ये । एतेन अथ व्यवहारो गौण इति परास्तम् । मुख्यश्चि चारितार्थनाचाप्रवृत्त्यापत्ते । उत्तरसख्यया पूर्वसख्याबाधात् । घटेन इत्यादौ “सावेकाच” (६।१। १६८) इति खरो न स्यादिति चोक्तम् । एव चैकस्यैव ब्राह्मणस्य आवृत्त्या भोजनदाने दशादिब्राह्मणभोजनसकल्य सिध्यतीति बोध्यम् । एव

ताथविभाग इति मन्तव्यम् । तथाहि “पद्ममिव मुखम्” इत्यादावुपात्तस्या क्षिप्रस्य वा रमणीयत्वादे सम्बन्धमविषयीकृत्याप्यवसानम् । यथादिशब्दानां धर्मविशेषसम्बन्ध एव शक्तत्वात् । तुल्यादिशब्दास्तु नैवम् । “पद्मेन तुल्यं मुखम्” इत्यादावुपमेये । “पद्मस्तुल्यमुखमस्य” इत्यादावुपमाने । “मुखं पद्मं च तुल्यम्” इत्यादावुभयत्रापि । “सामान्यत तुल्यत्वं बोधयित्वा विश्रान्तेषु तेषु धर्मविशेषं विना कथं तुल्यतेति प्रतीतानुपपत्त्या धर्मविशेष सम्बन्धप्रतीतेरिति । केचित्तु “उपमानोपमेयभावरूपसम्बन्धस्य श्रौताथत्वाभ्यां विशेषः” इति व्याचक्रुस्तदयुक्तम् । साधन्यस्याथत्वात्तुल्यादिपदोपादाने आर्थी

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३३
 (अ २।पा १।आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २।१।५५।)

उपमा सादृश्य तन्निमित्त शस्त्रीगत देवदत्तागत वा श्यामत्व
 प्रतिपादयितुं तत्तद्गतत्वेन बोधयितुमित्यर्थ । उभयत्र श्यामत्व-
 प्रकारकबोधस्तत्र न स्यादिति भाव । इदं च दृश्यते लिङ्गभेदादि-
 रूपोपमादूषणप्रस्तावे काव्यप्रकाशतट्टीकादौ स्पष्टम् । उपमानता-
 वच्छेदकारोपेणाभेदान्वयादेवोपमानोपमेययोः समानविभक्तित्व-
 नियमः ॥

तस्यामेवेति (कै)

सिद्धान्तपक्षेऽपि शङ्कते

प्रकृतोऽपि मुखस्थानेकत्वेन एकस्यापि धमस्य साधारणधमत्वम् । न चैकस्यै
 वाक्यस्थानेकत्ववतकालादिभेदेन भेद प्रकल्प्य मुखमिव मुखम् इत्यादावुपमै
 वास्त्विति वाच्यम् । तस्य भेदस्य शब्देनासस्पर्शात् । अत एवात्र (२।१।
 ५५) भाष्ये यदेवोपमानं तदेवोपमेयं क इहोपमाथ । गौरिति । गौरिव
 उपमानोपमेयभावद्योतके च शब्दप्रयोगे किं प्रयोजनं कमकराण्यूपोपमा
 नोपमेयभावस्यैकत्रासभावात् । इवस्थार्थान्तराभावात् । न च द्वितीयसदृश

इति प्रकाशविरोधात् । यस्यैव ज्ञातया उपमाया आशयत्वं तस्यैव श्रौततया
 श्रौतत्वौचित्यात् । किं च साधन्यमेवोपमेति तस्यैव श्रौतत्व्यायत्वान्यामुप
 माभेदो युक्तः । अत एव “यथादिना सादृश्यरूपं सम्बन्ध एव साक्षादिभिधी
 यते षष्ठीवत् । तुल्यादिभिस्तु धन्यपि” इति व्याख्यानमनुपादेयम् । ननु
 तथाप्यनुपपन्नो विभागः । पूर्णाया द्योतकोपमानयोरेव हि समास सम्भा
 वितः । न च यथादिभिः समससौ दृश्यते येन समासे श्रौतीत्यादिति चेत् ।
 न । “इवेन नित्यसमासो विभक्तप्रलोपः पूर्वपदप्रकृतिसंरत्नं च” इत्यनेन
 इव शब्देन सम समासविभक्तप्रलोपयोः सम्भवाद्भिभक्तप्रलोपदशनाच्च तत्रासमा
 सव्यवहारो मुकानाम् ॥ काव्यप्रदीपे १० उल्लासे ॥

एवमपीति (भा)

भाष्ये । शब्दस्या श्यामगुणनिर्देशादिति भाव ॥ तदाह

किं गुणमिति । (कै)

शब्दस्या तीक्ष्णत्वादिबहुगुणसत्त्वादिति भाव ॥ उत्तरयति ।

अनिर्दिश्यमानस्यापीति । (भा)

यत्रानिर्देशेऽपि बहुगुणवति वस्तुनि तात्पर्यवशाच्च कश्चिदेव गुण प्रतीयते तत्रोपमेये श्रुतस्तन्नादिना कथमुपमान न सम्भवत्यत इति भाव ॥ तत् ध्वनयन्वक्ष्यति

श्यामाशब्द शस्त्रीशब्देनाभिसवध्यमानो

विश्लेष्यवचन (भा)

इत्यादि ॥

व्यवच्छेदप्रतीति फलम् । गो सदृशो गौरित्यतोऽपि तत् सम्भवात् । अमे देऽपि सादृश्याङ्गीकारेण तस्य बोधकत्वादबोधकैतव प्रयोगो न स्यात् । एव चोपमानाङ्गारस्यास्य सूत्रस्य चोक्तिरसम्भवाभाव इत्याशयमुक्त्वा तस्माद्यच्च किञ्चित् सामान्य कश्चिच्च विश्लेष्यस्तत्रोपमानोपमेये भवत इति सिद्धान्ति तम् । तच्च भिन्नगोव्यक्तयोस्तद्बोधनाद्य आरोपितभेदवतोस्तद्बोधनार्थो वा

‘श्रौतत्वं चोपमानेति’ । एव चावादिशब्दस्यासादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धस्थोभयवृत्तितया शब्दबोधविययत्वे श्रौतीत्वमित्यर्थ ॥

‘अर्थोपत्तीति’ । तुल्यादीना सादृश्यनतिशक्ते सादृश्यस्य तत्र साधारण धर्मसम्बन्ध विनाऽनुपपत्त्या तत् प्रतीतिरिति भाव ॥ “उभयत्र सादृश्येति” । सादृश्यप्रयोजकसाधारणधर्मत्वर्थ ॥ उभयत्र शक्त्यैवेति’ । इदार्थं सादृश्ये नियमेन उपमानोपमेययो प्रतियोगित्वानुयोगित्वाभ्यां श्रान्वयादिति भाव ॥

(अ २। पा १। आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २।१। ५५।)

एष परिहार इति । (कै)

इतरथा हि बह्वपेक्ष सादित्युक्तदोषस्येत्यथ ॥

पुवङ्गावासिद्ध्येति । (कै)

उभयस्य श्यामत्वप्रकारकबोधामिद्धेत्यपि बाध्यम् ॥

अपेक्ष्य स्यादिति (भा)

भाष्यस्य तत्त्वेन बोधायमित्येवाथ ॥ पदाथद्वयगतश्यामत्वोक्ता-
वपि सामान्यवचनत्वहानिरिति शङ्कते भाष्ये

सामान्यमुखेन द्रव्यावसायादिति भाव इति । अत्र पक्षे घन इव श्याम
इत्यादे सम्भवेनोपमानाङ्कारस्य सूत्रस्य चोक्तिसम्भव । गौरिव गौरित्यादौ
तु उपमानत्वाद्यप्रतीत्यानन्वयात्साङ्कार एवेति बोध्यम् । तस्माद्भेदेऽपि
साधारणधमसम्बन्धस्ततप्रयोज्य सादृश्यं चावश्यं स्वीकार्यं काव्यप्रकाशकृतापि
'भेदसाधन्यमुपमा' (१ उल्लासे) इति वदताऽभेदे साधारणधमसम्बन्ध
स्याङ्गीकारात् । यत्र साधारणधर्मणः सामान्यरूपताप्रतीतिं प्रत्येकरूपेण

तत्रैवशब्दप्रयोग इत्याशङ्क्य कैयटेनोक्तं तस्य भेदस्य शब्देन । सस्पर्शात् ॥
"यदनन्तरम्" । यद्बोधकशब्दानन्तरम् ॥ "उपमानता" सादृश्यप्रतियोगि
त्वम् ॥ 'उपमानविशेषणानीति' । उपमाने विशेषणोपमानत्वद्योतका
नीत्यथ ॥ उपमानं विशिष्यन्ति उपमानत्वे वैशिष्ट्येन बोधयन्तीत्यर्थात् । न च
तस्य तादृश्यप्रतियोगित्वरूपोपमानत्वविशिष्टस्य स्वतृप्तिधर्मवत्त्वसम्बन्धनोप
मेयेनोपमेयेऽपि तल्लभ । नामाथभेदेनान्वयाव्युत्पत्ते ॥ एव च शक्तोभयत्र
साधारणधर्मसम्बन्धाप्रतीत्या नाथ श्रौतार्थी विभाग उचित इति भाव ॥
'शब्दशक्तीति' । स्वसदृशे उपमानवाचकपदलक्षणाया इवस्य तात्पर्य
ग्राहकत्वेन तस्याभेदेन नामार्थान्वयस्वीकारादित्याशय । यथातथाशब्दयोरे

३६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(उपमानानि सामान्यवचने । २।१।५५।) (अ २। पा १। आ ३)

उपमानसमास इति । (भा)

न च शस्त्रीस्य इत्युपलक्षणम् । उपमानोपमेयस्य इत्यथ ॥
भाष्ये

शस्त्रीशब्देन (भा)

इत्युपलक्षणमुपमेयेन चेत्यस्यापि ॥ भाष्ये

शस्त्रीशब्दोपादानेति । (भा)

शब्दतो विशेषरूपताप्रतीतिस्तत्रोपमानत्वादिप्रतीतिरिति सिद्धान्तार्थो
भाष्ये ॥ एतेन रामरावणयोयुद्धं रामरावणयोरिव इत्यादौ कल्पभेदेन
भिन्नयोयुद्धयोरुपमैवेति परास्तम् । तस्य भेदस्य शब्देनासत्प्रतीतिं मुखसदृश
मुखम् इत्यादावप्यार्था गौरिव गौरित्यादौ शाब्दा उपमाया अप्रतीते
राथ शाब्दज्ञानन्वय ॥ उपमासम्बन्धाभाव एवानन्वय । तत्रेयतीमर्थ्या
दामेदे सदृशादिशब्दप्रयोगे आर्था उपमागन्धस्थोपमानोपमेयभावस्य
प्रतीते । अमेदे तत प्रयोगे तु अनन्वय । सवथा तदप्रतीते । तत्र

तु पञ्चाङ्गापमानसादृश्यविषयकबोधभावादेव बोध्यम् ॥ यद्धर्मवान् चन्द्रस्त
द्धर्मवान् मुखमित्येव तत्र बोधात् । अन्वयविशेषणत्वमपीत्यस्यान्यसम्बन्ध
द्योतकत्वेऽपीत्यथ । तत्र दृष्टान्तमाह 'सद्युगमिति' ॥ तदेवोपपादयति
'सद्युगमिति' ॥ "यदनन्तरम्" इत्यनेन उपसजनसम्बन्धित्वं बोधयति ॥
"उपसजनत्वम्" । स्वाथसम्बन्धे प्रतियोगित्वेनान्वयित्वम् ॥ "उपसजन
विशेषणत्वेऽपि" । उपसजननिष्ठविशेषणतानिर्वापतविशेष्यताअयत्वेऽपि ॥ यद्वा
यथा प्राचीनमते प्रकारीभूतविभक्तप्रथसम्बन्धेन नामाथयोर्भेदेनान्वय ॥ चैत्रस्य
धनमित्यादौ अस्मि चैत्रीय धनमिति बोधात् । तथा प्रकारीभूतनिपा
ताथसम्बन्धेन नामाथयोर्भेदेनान्वय इति चन्द्र इव मुखम् इत्यादौ सदृश

(अ २ । पा १ । आ ३) (उपमानानि सामान्यवचनै । २ । १ । ५५ ।)

उपमानशब्दोपादानेति क्वचित्पाठ । अयमेव युक्त । अय
भाव । शब्दादीनामुपमानत्वेनोपादानात् । उपमेयसापेक्षत्वेन
श्यामशब्द उपमेयाया वत्तते तस्य च तन्त्रेणोपमानेऽप्यन्वय । एव
चोभयवृत्तिगुणवाचकत्वेन तस्य सामान्यवचनत्वमिति भाव ॥
नन्वेवमपि तयोर्गुणयोराश्रयभेदाद्भेदेन सामान्यस्योभयवृत्त्येकधमस्य
न वाचकमेतदत आह

भेदसमानाधिकरणसादृश्यमुपमाव्यञ्जकमिति बोध्यम् । अन्वयात्काले
एकस्यैवोपमानोपमेयत्वमिति श्ववहारस्तु तत् सादृश्यात् । अत एव
“ऊक्तात्” (१ । २ । २७) इति सूत्रे भाष्ये ऊ षज इत्येव सामथ्याद्
ऊकारसदृशोऽजित्यर्थेनैव सिद्धे काव्यग्रहण श्रूयमाणेनैवोकारेण काल
विशेषयितुमिति द्विमात्रादीना न ऋक्सञ्जा इत्युक्तम् । ‘भेद एव सादृ
श्यम्’ इति वदता मते तूकारस्य ऋक्सञ्जादुक्तभा स्यात् भेदाभावादित्य
क्तम् । सादृश्यस्यातिरिक्तत्वादेवानेनाथ सदृश इत्युक्ते केन धर्मेणानयो

चन्द्रीय मुखम् इति धीरिति प्राचीनमतेनाय ग्रन्थ ॥ श्रौतीत्व सादृश्यप्रतियो
गित्वरूपस्योपमानत्वस्येवेन बोधनादिति बोध्यम् ॥ परन्वपपत्ते षड्ग्रा एव
विशिष्टदृष्टान्तत्वेनोपादाने बीज चिन्त्यम् ॥ नन्वेव तुल्यादिपदैरपि चन्द्रेण
तुल्यमित्यादौ तृतीयाथान्वयद्वाराश्रुत्तैरवोपमानत्वोपमेयत्वयोर्बिधात् श्रौती
स्यादित्यत आह “तस्मादिति” ॥ “श्रौतीत्यनुपपत्त्येति” । अय भाव । सादृश्य
प्रयोजकसाधारणधर्मसम्बन्धो ह्युपमासादृश्य चातिरिक्त पदार्थ ॥ धर्मविशेषे
षष्ठ क्वचिदुपात्त क्वचिदाक्षिप्त इत्यस्मात् यथाइयम् तत् प्रयोजकधर्मवि
शेषसम्बन्ध एव शक्ता । न तुल्यादयस्ते हि सदृशमात्रवाचका इति’ ॥
‘उपमेय इति’ । समानविभक्तग्रन्तपदोपस्थाप्यत्वादिति भाव ॥ “उपमाने
इति” । तत्त्वादेरिति भाव ॥ एव च सादृश्यादिपदयोगेऽपि आर्थव ।

यादृश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेन सामान्यवचनतेति भाव ॥

सादृश्यमिति । (कै)

सादृश्यमूलकाभेदमापन्न श्यामत्वमित्यथ ॥

गुणो वेति । (कै)

क्रियादेरप्युपलक्षणमेतत् ॥

सादृश्यमित्येव जिज्ञासा न तु को घर्भोऽनयो सादृश्यमिति । अत एव क्षमया पृथ्वी सदृशो घर्भत सादृश्यमित्याद्याङ्गस्यैवोपपद्यते तच्च व्यङ्ग्यक घमभेदाश्रयभेदान्निरूपकभेदाच्च भिन्नम् । अत एवोभयोरुभय वर्त्तते सादृश्यमूलकाभेदाध्यवसायेनोपमानस्योपमेयेऽभेदान्वय इति सिद्धान्तपक्षे एवमपि सादृश्यनिमित्त गुणो न निदिष्ट इति शङ्का सनिधानात् । श्यामत्वमेव गुण इति समाधानं च भाष्ये समञ्जसम् । साधारणधमसम्बन्धस्यैव सादृश्यरूपत्वे तदसंगति स्पष्टैव । मम तु प्रतीयमान सादृश्यं किं घममूलकमिति

अपरे तु तत्र साधारणधर्मसम्बन्ध उपमाश्रयमानत्वं साधारणधर्मवस्त्वेनेषदितर परिच्छेदकत्वम् । तद्गर्भवत्तया परिच्छेद्यत्वं चोपमेयत्वम् इति “उपमानानि” (२ । १ । ५१) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ ‘उपमानविशेषणानि ते’ इति । उपमाननिष्ठसाधारणधर्मबोधकानीत्यथ । एवम् उपमानत्वमपि इवाद्यथ ॥ ‘उपमाने तत् सम्बन्धमिति’ । उपमानत्वस्वरूपस्य साधारणधर्मघटितत्वात् तत्र तत् सम्बन्धबोधोऽस्त्वित्यथ ॥ ‘घट्टौ हीति’ । सा हि राज्ञ पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धबोधिका प्रकृत्यथस्य विशेषणत्वबोधिका च । सा च विशेषणस्य ह्यतरविशेषणत्वाय सम्बन्धस्याकाङ्क्षात् तन्निष्ठविशेषणत्वस्य तन्निष्ठस्वामित्वस्य बोधकत्वेऽपि यथा प्रधाने पुरुषे सम्बन्धस्य द्विष्टतास्वभावात् सम्बन्धघटक स्वत्व बोधयति । तदाह ‘यदनन्तरमुपात्तेति’ । राज्ञ

अभिन्नत्वेन विवक्षित इति । (कै)

श्लेषमूलकाभेदाध्यवसानादित्यथ । अभेदेनेति क्वचित्पाठ ॥
भाष्येऽपि उभयवाचक इत्यनेन श्लेषमूलकमभेदाध्यवसानसुभय-
चान्वयश्च दशित । अन्यथा वाचकताया वस्तुतोऽनेकशामगुणनि-
रूपिताया सत्त्वेन न चावश्यमि त्यादिग्रन्थो ऽसङ्गत एव स्यात् ।
अथ वज्रगतसामान्यवचनस्यैव ग्रहणेऽपि न क्षतिरित्याह

अथवेति । (भा)

शङ्का । उपात्तधममूलकमेव इत्युत्तरमिति न दोष इत्यक्षम । मातेव
हितकारिणीम' इत्यादौ तु इवस्य सादृश्य वाचकता इव शब्दार्थसादृश्ये
च मातुरन्वय इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमैव । न च षष्ठापत्ति । प्रति
योगिविशिष्टसादृश्यवत् इवार्थत्वेन तदेकदेशे प्रतियोगिमातुरभेदेनान्वयात्
षष्ठ्यप्राप्तेरिति कश्चित् । असाध्ये इदम् क्रियान्वये एव प्रथमाया साधु
त्वादत् एव किं समानाधिकरणे प्रथमा । 'अभिहिते प्रथमा' इति

इत्यतश्च राजस्वामिकम् इति बोध । पुरुषपदेन च तद्विशेषसमपणमिति
“मन्वीशेने” (२। ३। ५०) इति सूत्रे भाष्ये स्पष्टम् ॥ एवम् इवादिभि
स्त्वसभिव्याहृतचन्द्रादावुपमानत्व तन्निर्वाहक आह्लादकत्वादिसाधारणधर्म
सम्बन्धश्च बाध्यते । तत्र साधारणधर्मवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्वरूपोपमानत्वप्रती
क्षेत्सादृश्यवत् परिच्छेद्यप्रतीति विनानुपपत्त्येति तस्यपि बोधयतीति भाव ॥
एव च चन्द्र इवेत्यत आह्लादकोपमानचन्द्राभिन्नमाह्लादक मुखचन्द्रमिति
बोध । अत एव इवास्वसभिव्याहारे उपमानोपमेययो समानविभक्तिक-
त्वनियम साधारणधर्मसम्बन्धश्च क्वचिद्विशेषणतया यथा चन्द्र इव मुखमा
ह्लादकमित्यादौ क्वचिद्विशेष्यतया यथा चन्द्र इव मुखमाह्लादयतीत्यादौ ॥
अत्र हि उपमानचन्द्रकर्तृकाह्लादाभिन्न उपमेयमुखकर्तृक आह्लाद इति

अत एवाद्यपचयो श्यामापदस्य सामान्यवचननिर्वाहः ॥

सामान्यवचनग्रहणेति (कै)

सामान्यवचनपदेत्यथ ॥

समासरूपादिति । (कै)

इदमुपलक्षणं वाक्यस्थापौति दिक् ॥

वार्तिकं प्रथमाया कारकविभक्तित्वपर भाष्यञ्च समच्छते इत्यन्ये । तत्र गमकसत्त्वे द्योतकता । अन्यथा वाचकतैव वृत्तिद्वयकल्पना गौरवात् । न च तस्य वाचकत्वे इवास्तीत्याद्यपि सादृश्यमस्तीत्यादिवत् स्यादिति वाच्यम् । तथा षष्ठीप्रयोगाभावेन उपमानादिप्रदीपसदानेनैव प्रयोगे तेषां साधु त्वाङ्गीकारात् ॥

बोधं वदन्ति तेषां च तयोः समानविभक्तिकत्वनियमे मानं चिन्त्यम् । यत्तु वाचनिकौ समानविभक्तिकतेति । तत्र व्याकरणे तादृशवचनानुपलम्भात् । एव गज इव गच्छति देवदत्त इत्यादौ बोध्यम् । वन गज इव शूर समर भूमिं गच्छतीत्यादौ उपमानगजकर्तृकवनगमनाभिन्नमुपमेयशूरकर्तृक समर कर्मक गमनमिति बोधः । साधारणधर्मरूपगमनस्य विधेयतयोपमाविधेयि कान्न धी । व्याघ्र इव यः पुरुषः स गच्छतीत्यादौ उपमानशूरव्याघ्राभिन्नपुरुष कर्तृक गमनमिति धी । शूरत्वादिसाधारणधर्मस्योद्देश्यतयोपमोद्देश्यकान्न धी । अत एव 'भेदाभेदप्रधानोपमा' इति प्राञ्च । यद्यपि चन्द्रमुखयोस्तत्त्वेन भेदस्तथापि साधारणधर्मवेवेणाभेदान्वययोग्यता बोध्या ॥

उपमितं व्याघ्रादिभिः सामान्या- ऽप्रयोगे । २।१।५६ ॥

उपमानप्रतिपादनेति । (कै)

उपलप्रतिपादनेत्यथ ॥

एतत् । (कै)

इवघटित वाक्यम् ॥

वैयधिकरण्यादेवेति । (कै)

व्याघ्रखेवाथसादृश्ये सबन्धेनान्वय इत्यभिमान ॥

यदा त्विति । (कै)

वाक्येऽपीति भाव ॥ इवशब्दसु तद्गतोपमानत्वद्योतक इति बोध्यम् । इदमेव युक्त पूर्वसूत्रोक्तभाष्यस्वरसात् समानविभक्तिल-
नियमाच्च ॥

उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ उपमेय व्याघ्रादिभि सह प्राग्वत साधारणधमप्रयोगे ऽसति । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थोऽयमारम्भ ।

उपमित व्याघ्रादिभि सामान्याऽप्रयोगे ॥ उपमितमित्यत्र भूत कालो न विवक्ष्यत इत्याह । 'उपमेयमुपमितमिति' । 'सामर्थ्यादिति' । उपमेयमुपमानापेक्षमित्येतन्सामर्थ्येन चेत्सामान्यवाचीति । यदा प्रकरणादि

साधारणगुणवचनेति । (कै)

भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर' इत्यादौ तु मयूरव्यसकादित्वात्समास ॥

भाष्ये

भवति वै प्रधानस्यापीति । (भा)

न च पूर्वसूत्रस्य भाष्यरीत्या व्याघ्रेणापि शूरपदार्थान्वयाद्विशेष-
णमयत्र सापेच यथा व्याघ्र शूर एव पुरुष इति प्रतीते । अत
एवोपमानोपमेययोर्लिंगभेदादेर्दोषत्वम् अन्यतरल्लिङ्गस्य साधारण-
धमस्योभाभ्या भिन्नलिङ्गाभ्यामन्वयायोग्यत्व हि तद्बीजमिति
चाश्रयम् । उपमानत्वेन बोधकस्य तस्य साधारणधमाग्रे नित्यसा-
पेचत्वेनादोषात् । साधारणधमवत्त्वेनेतरपरिच्छेदकत्व हि तत्त्व तच्च
तत्त्वेन ज्ञातस्यैव यद्यपि साधारणधमवत्त्वेन परिच्छेद्यत्वमेवोपमेयत्व-
मित्युपमेयमपि नित्यसापेचम् । इदमपि तत्रैव सूत्रे भाष्ये ध्वनित
तथापि ज्ञापकपर भाष्यमेकदेश्युक्ति ॥

पुरुषो व्याघ्र इव पुरुषव्याघ्र । व्याघ्रादिगह्वतिगण । सामान्याप्रयोगे
किम । पुरुषोऽय व्याघ्र इव शूर । कथ तद्धि भाष्याब्धि क्वातिगम्भीर'

वशास्त्रियत साधारणगुण प्रतीयते तदा समास, यदा तु गुणान्तरव्यव-
च्छेदाय विशिष्ट साधारणगुणवचन शब्द प्रयुज्यते तदा न समास
इत्यर्थ । 'पुरुषोऽय व्याघ्र इवेति' । उपमानप्रदर्शनमेतत्, अत्र हि
वैयधिकरणत्वात्समासस्याप्रसङ्ग, यदा तु व्याघ्रशब्दस्तादृश्यात्पुरुषे वर्त्तते
तदा सामानाधिकरण्ये सति समास । अत एवोक्त "विशेषण विशेष्येणे"ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः । ३१३
 (अ २। पा १। आ ३) (उपमित व्याघ्रादिभि सामान्या
 ऽप्रयोगे । २। १। ५६।)

प्रधानस्य । (भा)

सापेक्षस्य वृत्तिस्तु कैथटोक्तन्यायादेव ॥ असामर्थ्यादित्यसोभ-
 चोरपीतरसापेक्षत्वेनासामर्थ्यादित्यथ ॥ शस्त्रीश्यामे त्यादौ पूर्वो-
 न्तरपदयो परस्तरापेक्षत्वेनासामर्थ्यप्रयोजकमिति न दोष । यद्यपि
 लिङ्गवचनभेदेऽप्यभेदान्वयो वेदा प्रमाणमि त्यादौ दृष्टस्तथापि
 लिङ्गभेदादीना दूषकताबीज सद्दयोद्देश एवेति स्पष्टमलकारत-
 त्तविदाम ॥

अनेकोपकारकोपकार्यम् । (कै)

अनेकविशेषणविशेष्यत्वम् ॥

इति कैथट । अत्राहु । नेह गाम्भीर्यं साधारणघमत्वेन विवक्षितं किन्तु
 विततदुर्वगाहत्वादि । तस्य चाप्रयोगोऽस्त्विति निर्वाध समास इति ॥

प्राप्त इति । पुरुषोऽयं व्याघ्र इव श्रूर इति । ननु सामान्यशब्दप्रयोगे
 सति तदपेक्षत्वादसामर्थ्यादेव न भविष्यति एव तर्हीतजज्ञापयति भवति
 प्रधानस्य सापेक्षस्य वृत्तिरिति तेन राजपुरुषोऽभिरूप औपगव शोभन
 इत्यादि सिद्धं भवति न्यायसिद्ध एवार्थं लिङ्गदर्शनमिदम् । प्राधान्यादेवा
 नेकोपकायत्वसम्भवात्पुरुषव्याघ्रोऽभिरूप इति भवत्येव श्रौर्यं ह्यत्र समान
 घर्मो नाभिरूप्यम् । अत्र एव 'सामान्याऽप्रयोग' इत्युक्तं न तु गुणा
 प्रयोग इति ॥

विशेषण विशेष्येण बहुलम् ।

२ । १ । ५७ ॥

भाष्ये

उभयविशेषणत्वादिति । (भा)

उभयोविशेषणत्वादित्यथ ॥ कयोरुभयो ' । विशेषणविश-
ययो ॥ अत्रोभयमुद्दिश्यविशेषणत्वस्य विधेयताप्रतीते समासेनो-

समानाधिकरणपदस्तत्पुरुषः कमधारय इत्युच्यते । * 'प्रसङ्गेन
दृगबजेन' इत्यादौ "मधूरथसकादि" (२ । १ । ७२) समास । पूर्वप
दार्थप्रधानता परवह्निङ्गता च तत एव ॥ "राजान्तरम्" इत्यादौ तद्वि
हितसमासस्यापि पूर्वपदार्थप्रधानत्वात् । न तु उपमित व्याघ्रादिभिः

विशेषण विशेष्येण बहुलम् ॥ भेदक समानाधिकरणेन भेदेन बहुल
प्राग्वत् । नीलमुत्पलम् । नीलोत्पलम् । बहुलग्रहणात् क्वचिन्नित्यसमास ।
कृष्यासर्प । बोहितभ्रालि । क्वचिन्न, रामो जामदग्न्य । व्यास पारा
शय । विशेषणविशेष्ययोः ससम्बन्धिकतया अन्यतरोपादानभावेत्येतरा

विशेषण विशेष्येण बहुलम्' ॥ भेदकमिति' । अस्मिन्निवृत्तौतिवत्
करणस्य कटत्वविवक्षायां गुण् । विशेषणमिति' । शिष्येण शेष्ये विपूर्व,

* परिणाम क्रियार्थस्वेद्विषयी विषयात्मना ।

प्रसङ्गेन दृगबजेन वीक्षते मदिरेक्षणा ॥

कुवलयानन्द परिणामालङ्कारप्रकरणे ॥

(अ २ । पा १ । आ ३) (विशेषण विशेष्येण वज्रसम । २ । १ । ५७ ।)

द्वेष्यविधेयभाव ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरिति षष्ठी नोपसजना-
प्रसिद्धिरित्यपेक्षया विशेषेण उपसजनत्वप्रसिद्धिसत्त्वात् नाप्युभया-
पेक्षया सविशेषणतया समासानापन्तेरत आह

उभयापेक्षेयम् (कै)

इत्यादि ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोरुभय चेद्विशेषण विशेष्य च
तदोभयोरप्युपसर्जनाप्रसिद्धिरिति दूषणासङ्गतिरत आह

(२ । १ । ५६) इति सामान्यधमप्रयोगात् । न चानुपात्तधर्मैणात्र
सादृश्यम् । धर्मोपादाने उपात्तधर्मैरेव सादृश्यनिवर्त्यस्य प्रकाशे दृश्यमे
स्फुटत्वात् ॥ परेणु सकला कला' इत्यादावपात्तधर्मातिरिक्तधर्मैण
सादृश्यस्याभावाच्च । किं चेद सूत्र समानलिङ्गवचनत्वे एव प्रवर्त्तते । अत
एव परवलिङ्गम्' (२ । ४ । २६) इति सूत्रे 'तत पुरुषश्चापि क
प्रयोजयति य पूवपदार्थप्रधान एकदेशिसमास' इति भाष्य "दन्वैक-
देशिनोरिति न्यासेन ततपुरुषग्रहणप्रत्याख्यानपर भाष्य च सङ्गच्छते ।
अन्यथा 'दृगञ्जेन' इत्यादेः पूवपदार्थप्रधानस्य दृश्यमानपरवलिङ्गस्य
सत्त्वेन तदसंगति स्पष्टैव । दृगञ्जस्य वीक्षयान्वयस्तु तस्य पूवपदार्थ
प्रधानत्वान्निर्वाध । मुखचन्द्र इत्यादावपि 'मयूरव्यसकादि' (२ । १ ।
७२) समास एव तस्य पूवपदार्थप्रधानत्वात् चन्द्ररूपकव्यवहार

सोपसम्भवे उभयोपादान स्पष्टाय कुत्सितानि कुत्सनैरित्यादाविवेति कैय
टमतम् । हरदत्तस्त्वाह । विशेष्येणेत्युक्त्वा विशेषण्य सञ्चम् । तस्य पुनविशे
षण्यत्वोक्तिविशेष्यते इति व्युत्पत्त्या विशेष्यत्वालाभार्थे तथा च समस्यमान

विशेष्यतेऽनेनेति विशेषण्य कारणे ल्युट् यत्साधारण्यकारेण प्रतिपन्न बहु
प्रकार वस्तु प्रकारान्तरेभ्यो व्यवच्छिद्य एकस्मिन्प्रकारे व्यवस्थापयति
तत्पद विशेषण्य भेदकमिति चोच्यते व्यवस्थाप्यमान विशेष्य भेद्यमिति च ।

(विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ३६ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

अनियत इति । (कै)

व्यावत्यव्यावक्तकभाव एव विशेषणविशेष्यभाव । स च परस्पर-
मुभयोरित्यव्यवस्थेति शङ्कार्थं इति भाव । उपसजनाप्रसिद्धिरि-
त्यस्योपसजननिचमासिद्धिरित्यर्थो भाष्ये ॥

द्रव्यमात्रम् । (कै)

क्षणगुण सर्वं द्रव्यम् ॥

परवल्लिङ्गतापि तत एव । एतेन उत्तरपदार्थप्रधानत्व ततपुरुषलक्षणा-
मित्यपास्तम् । दृग् जेन' इत्यादावप्याप्ते । 'सुप्पति' इत्यादावव्यथा
भावेऽतिव्याप्तेश्च । उतसगस्तु आद्रीयत एव । नील च तद् उतपन्न च
नीलोतपन्नम् । अत्र वाक्ये चकारप्रयोगेण प्रवृत्तिनिमित्तोतपन्नत्वनील
त्वयोवच्छमाखरीत्या नीलोतपन्नयोर्वा साहित्य भासते । अत एवात्र
इन्द्रमाशङ्क्यान्वकाशेन कमधारथेण वाधान्नेति भाष्ये उक्तम् । एव च
नीलत्वोतपन्नत्वसमूहवननीलमुतपन्नम् इति बोध । नीलसमानाधि-
करण तदभिन्नमुतपन्नम् इति वा तत्र वाक्ये इव दृत्तौ च शब्दाप्रयो-
गाथैकार्थीभाव । एतेन कमधारथेऽवयवशक्त्योपस्थितयोरर्थयोविशेष्य
विशेषणभावसम्भवात् तत्रैकार्थीभाव इत्यपास्तम् । केचित्तु 'पण्डितो

पदद्वयजन्यबोधप्रकारयो परस्परव्यभिचारित्वे समासोऽयं यथा नीलो
त्पन्नादौ । तच्छक सप इत्यादौ तु न भवति । नहि तच्छकत्व सपत्वव्यभि-
चारीति । अत्रेद वक्तव्यम् । शब्दशास्त्रसहकारपादपादिति प्रयञ्जानेन
प्रकृतसूत्र एव शिशुपादच्छ इति समासो भवत्येवेति वदता त्वया ऽपि
शिशुपादच्छादिभ्यस्तच्छक सप इत्यादौ विशेषो वक्तव्य । ननूक्ता एवास्मै,

नेतु च विशेषण विशेष्यमिति च सम्बन्धिशब्दावेतौ, ततश्च विशेषणमित्युक्ते
गम्यत एव विशेष्येति, एव विशेष्येति, एव विशेष्येति, तत्कि

(अ २ । पा १ । आ ३) (विशेषण विशेष्येण वज्जलम् । २ । १ । ५७ ।)

तिलशब्दो विशेषणमिति । (कै)

परिच्छेदकबोधक इत्यय । परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव एव च विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान ॥ अन्यतरापरशब्दयो सवप्रतिपादकत्वादनियमस्तदवस्थ इत्यत आह

ब्राह्मण' "दधिरुचिकारौ" त्यादिवाक्ये इव पण्डितब्राह्मण इत्यादि वृत्तावुद्देश्यविधेयभावेनान्वयवारणाय एकोपस्थितये स । अत एव * 'वषट्

'लुब्धोगाप्रख्यानादिति" सूत्रखरसेन शिशुपादिशब्दाना फलेऽपि मुख्यतया शिशुपात्वस्य वृत्तत्व्यभिचारादित्युपपादितत्वादिति चेन्न । तत्तको नाग

मर्थमुभयमुपादीयते, यत्र पूर्वोत्तरपदयोर्द्वयोरपि प्रत्येक विशेषणविशेष्य भावस्तत्रैव यथा स्याद् यथा नीलोत्पलमिति अत्र हि नीलार्थो अमरादि साधारणरूपेण प्रतिपन्न उत्पलार्थेनीत्यन्ते अवस्थाप्यते उत्पलार्थो हि

* वषट्काराच्च भक्षयेत् । मीमासाद् — अ ३ । पा ५ । सू ३१ ॥

अथ किं समाख्यैवैका भक्षयकारणम् । न इति ब्रूम । "वषट्काराच्च भक्षयेत्" वषट्कारश्च भक्षये निमित्तम् । कथम् । वचनात् । एव हि श्रूयते 'वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष' इति भक्षयस्याप्राप्तत्वात् । न प्राथम्यविधानार्थं एष शब्द । प्राथम्यविशिष्ट भक्षयमेव विदधाति इति ॥ श्वरभाष्यम् ॥

इदमपर वचन वषट्कर्तुं प्रथमभक्ष इति । तत्किं वषट्कार निमित्तोक्तव्य प्राथम्यविशिष्ट भक्षय विधत्ते उत भक्षयमनूद्य प्राथम्यमात्र विधत्ते इति विचार । किं प्राप्तम् । न चेदन्येन शिष्टा इति कथं चिदनुवादेन सभवति विशिष्टविधानानुपपत्ते प्राथम्यस्य चाप्राप्तत्वात्तदनुवादेन भक्षविधानासभवात् एव वचन श्रूयते यो वषट्कर्तुं भक्ष स प्रथम इति । ननु चाप्राप्तत्वात् भक्षो ऽप्यनुवदितुं न शक्यते । समाख्याया

(विशेषण विशेष्येण बङ्गलम । २ । १ । ५७ ।) (अ २ । पा १ । व्या ३)

द्रव्यस्यैवेत्यर्थ । (कै)

इत्यादि । द्रव्यस्यैवानयनादिक्रियासभवेन तस्यैव क्रियान्वयौ-
चित्येन तस्यैव विषयताविशेषरूप विशेष्यत्वमिति भाव ॥ एतदेव

कर्तुं प्रथमभक्ष' इत्यत्र भक्षान्तरविधिरेव न तु होत्वचमस इति
प्राप्तत्वादनुवादो गम्यते । अस्ति हि तस्य समाख्यया चमसेषु भक्ष स

बधक्वोरिति नानार्थकोशानुरोधेन तत्तत्कशब्दस्यापि वधकौ रूढतया
तत्तत्कत्वस्य सपत्व्यभिचार इत्यविशेषात् । तत्तत्कत्व सपत्व्याप्य भिन्न

रक्षादिसाधारणरूपेण प्रतिपन्नो नीकार्थेन नीले व्यवस्थाप्यत इति भवति
प्रत्येकसुभयभाव यत्र तु स नास्ति न तत्र समाप्तो भवति यथा प्रत्युदा

भक्षवेत् । तत्रैतत्स्यात् ग्रहेषु चमसान्तरेषु च प्रात्यभावादनुवादो नोप
पद्यत इति । नैष दोषो न ह्यवश्यं यदेव सवत्र प्राप्त तदेवानुवदितव्यम् ।
सर्वानुवादाना यथासभव प्रात्यपेक्षत्वात् । न च ग्रहचमसान्तराणां
वषट्कर्तृभिरभक्ष्यमाणाणां किं चिन्न सिध्यति । प्रतिपत्तिरिति चेत् ।
वेदविहितप्रतिपत्त्यभावे शौकिकप्रतिपत्तिस्त्रिवच्यमायनिमित्तद्वारेण वा
भक्ष्योपपत्तिः । अथोच्येत समाख्यया विप्रकृष्टा प्राप्तिर्न शक्यते शीघ्र
प्रवर्त्तन्या श्रुत्याऽनुवदितुमत प्रात्यभाववेलायाऽश्रुति प्रवर्त्तमाना यत्र
यत्र वषट्कृतं तत्र तत्राविशेषेण विधास्यतीति । तदयुक्तम् । यत्र हि
सग्निकषविप्रकर्षावपेक्ष्येते यत्र विरोधः कश्चित् इत्यनुश्रुतिरनेकार्थं
विधिक्षेपश्रमयाद्यथा कथं चिदपि प्राप्तुवन्त भक्ष प्रतीक्षते । यदा केन
चिदपि प्रमाणेन नास्ति प्राप्तिरित्यवगम्यते तदा विशिष्टविधानमङ्गी
करोति । तथा च प्रकरणादिप्राप्तार्थानुवादेन श्रुतयो गुणानां विधात्व
इच्छाः । तस्मात्प्राथम्यमात्रनिमित्तत्वान्न वषट्कारो भक्षकारणमिति
प्राप्त उच्यते ।

अ २ । पा १ । आ २) (विशेषण विशेष्येण बङ्गलम । २ । १ । ५७ ।)

ध्वनयितु प्रधानपद भाष्ये उपान्त तदेव चात्र विशेष्यविशेषणभाव-
शब्देन गृह्यते न तु परिच्छेद्यपरिच्छेदकभाव इति तत्त्वम् ॥
एतदेव ध्वनयन्नाह

ते हीति । (कै)

यदातदाशब्दौ भाष्ये यतस्तत इत्यथकाविति भाव ॥

शक्यो ऽनुवदितुम् । तेषां च यो यदा वषट्करोति स तदा प्रथम
समाख्यावशात् प्राप्ता वषट्कर्तृसम्बन्धिभक्त्यानुवादेन प्राथम्यविधिरिति
मीमांसका ॥

मेव । तच्च न व्यभिचारोति चेत् । तत्किं शिशुपालं वृक्षत्वफलत्वयोर्थाप्य
नानेति न पर्यालोचये । किं च रामो नामदग्न्य । अजुन कार्त्तवीर्य
हरयो तक्षक सर्प इति । नहि तक्षक सपत्न्य व्यभिचरति ननु
व्यभिचरति क्रियानिमित्तकोऽपि तक्षकशब्दोऽस्ति तक्ष्योतीति तक्षक

समासार्थाद्विनिष्कृत्य नैकाग्रो ऽनूद्यते यत ।

व्यङ्गवत्तेन सर्वो ऽयमपूर्वो ऽर्थो विधीयते ॥

यथैव व्यङ्गै स्विष्टकृत यजतीत्यत्र नाङ्गान्यनूद्य चित्त विधीयते कि
तद्धि पूर्वनिष्पन्न समासार्थो विधेयो भवति तद्येहापि परिपूयस्य पदस्य
प्रदान्तरयोगाद् एकदेशनिष्कर्षे च सामर्थ्याभावादशक्यमेवानुवदितुं यो
वषट्कर्तृभक्त इति । न हि प्राक्समासाद्भक्तस्य वषट्कर्तृसवन्धो युक्ता
सापेक्षत्वे सति समासानुपपत्तेः । ननु च भवति वै प्रधानस्य सापेक्षस्यापि
समास इति सत्यपि वषट्कर्तृसवन्धे समासो ऽवकल्पिष्यते । भवेदेतदेव
यदि भक्त एवैक सापेक्षः स्यादिह तु प्राथम्यमपि वषट्कर्तृसवन्धि-
त्वात्सापेक्षम् । न हि प्राथम्यस्य भक्तो निमित्त किं तर्हि वषट्कर्तृत्वमतो
वषट्कर्तृ प्रथम इत्येव सवन्ध आपद्येत ततश्च विस्पष्टमसामञ्जस्य स्याद्यो

(विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ २ । पा १ । आ २)

प्राधान्येन । (कै)

इत्यस्य तेनैवेत्यथ ॥

विवक्षामाचेति । (कै)

यदातदाशब्दौ विवक्षितातिशब्दश्च भाष्यस्थो ऽबोधे विपरीत-
प्रतिपत्तौ च बीजम् ॥

“यद्वृत्तयोगप्राथम्ये उद्देश्यत्वानियामके ।

पश्चात्त्वतद्वृत्तयोगौ विधेयता नियामकौ” ॥

इति तु न युक्तम् । “प्रथमो भक्ष” “पण्डितो ब्राह्मण” इत्यादौ

इत्यादि प्रकृतस्य एव वृत्तौ प्रत्युदाहृतम् । तत्र यदि रामत्वमञ्जुत्व च
दाशरथिधनञ्जयादिव्यावृत्त भिन्नमेव तच्च व्याप्यमित्याशयस्तद्धि सम शिश्र
इति सत्यमस्ति न त्वसौ नामधेयेन गाहते तुल्यकक्षाता, द्रागेव रूढौ प्रतिभ
क्रियाशब्दे विवक्षिता । इह तु शिश्रपाठश्च इति शिश्रपाशब्दस्य फलेऽपि

वषट्कतुभक्ष इति चानूद्यमाने विशिष्टालुवाददोषो भक्षमात्रेण वषट्क
चूर्णनाक्षेपात् । वषट्ककक्षत्वस्य च क्रियान्तरेष्वप्यनैकान्थादन्यतरालुवादे
तु सर्वभक्षाणां प्राथम्यं विधीयेत सववषट्कर्तृव्यापाराणां च । तच्चाशक्य
कर्तुमतो वषट्ककक्षप्राथम्यविशिष्टापूवभक्षविधानमेतत् । तयोश्च परस्परं
नियमादत्यन्तसमानविषयत्वमतो यावति विषये वषट्कारस्तावत्येव प्रथम
भक्ष । कथं पुनवषट्कारो निमित्तभूत मन्त्रपादीयते कथं चालुपादीय
माणस्य नियमो ऽवकल्पते । उच्यते ।

नियमं सवथा तावदेककमनिमित्तक ।

उपादानालुपादाने न विशेषं प्रतीयते ॥

न च वषट्कर्तृत्वमनुपादेयं न चान्न यदिशब्दसप्तम्यादिकृतं विभक्तिं
स्वम् किं तद्धि वषट्कर्तृत्वं क्रियाश्रुत्वेनोपादीयमाने ऽर्थाभिहितत्वं भवति

(अ २। पा १। आ ३) (विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २।१।५७।)

विशेषणविशेष्यभावस्येति । (कै)

परिच्छेदकपरिच्छेद्यभावस्येत्यथ ॥

प्रतिपादितम् (कै)

इत्यस्य इति च बुद्धेति शेष ॥

स्वातन्त्र्यादिति । (कै)

प्रयोक्तुरिति शेष ॥

द्रव्येण सहविवक्षाया इति । (कै)

साक्षाद् द्रव्यवक्तृत्वायामनन्वयादिति भाव ॥

तथा बोधदशनेन तस्य व्यभिचारत । अपृक्त एकाल प्रत्यय' (१ । २ ।
४१) इत्यादिसूत्रेषु व्यभिचाराच्च । अत एव दृडैरपि

पार्त्वे । अथ शिशुपात्र फलवृत्तयोरेक तद्धि नानार्थीच्छेद तच्चकरामा
जुनादावतिप्रसङ्गश्च । उभयसाधारणजातिसाधक नास्तीत्यादि तु तुल्यमेव ।

दशनाद्वृत्तव्यभिचाराद्भवत्येव समास, न चात्र वृत्तप्रतीतिपूर्विका फले
प्रतीतिर्येन बहिरङ्गा स्यात्, यथैव हि पञ्चालादय शब्दा जनपदिना

तस्माददोषः । ननु च तस्मादेक साम त्वचे क्रियते स्तोत्रीयमिति समास
स्थानप्युचमनूद्य त्रित्वविधानं दृष्टं तथा प्राथम्यविधानमपि सेत्स्यति ।
न तत्रापि समासार्थस्यैव विधानाभ्युपगमात् सवस्तोत्रसाम्ना हि त्वचा एवो
प्रादीयन्ते । तत्र यदि सकृन् समासार्थो न प्राप्त स्यात्तत सवविधि
भवत सवत्र चच सामचोदनयैव पाठक्रमेण च प्राप्ता दृश्यन्ते तेन न
चेदन्त्येन शिष्टा इत्येव न विधीयन्ते । वषट्कर्त्त प्रथमभक्त इत्यत्रापि
यावद्वषट्कार समासार्थो विधीयते तत्र यद्यग्वदेव सवत्र भक्त प्राप्त

(विशेषण विशेष्येण बङ्गणम् । २ । १ । ५७ ।) (अ २ । पा १ । आ १)

यदि त्विति । (कै)

न तु सोऽस्तीति न तथाप्रयोग इति भाव ॥ भाष्ये विपरीत-
विशेषणविशेष्यभावविवक्षैव नेति नानेन समासे तथाप्रयोग समा-
सान्तरेणापि नेत्युक्तम् ॥ भाष्ये

तिलाना कृष्णा इति । (भा

कृष्णावयवा इत्यय ॥

“यद्दत्तयोगप्राथम्यमित्याद्युद्धेश्यलक्षणम् ।

इत्यच्चादिपदोपादानेनास्यानैयत्य सूचितम् । न च विशेष्यतयोप-
स्थितिविधेयतयान्वये नियामिकेति वाच्यम् । पदाद्विशेष्यतयैवोपस्थिते ।

तस्मादिह कैयटभतमेव प्रामाणिकमित्यवधेयम् । अत एव कौलासादि
मन्दरादि, भावपदार्थं, तत्कविद्या, व्याकरणशास्त्रमित्यादय प्रयोगास्त्र-
ञ्छते । इदं त्ववधेयम् । विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्पाचकपाठका

जनपदस्य च साधारण्येनान्योऽन्ययोगमपेक्षन्ते तद्वदेतेऽपि, यद्योवाच
भगवान् सुयोगाप्रख्यानादि”ति । इह तद्धि कथम् “अथजयाय नु मेरुमह्वी
भूत” इति न मेरुमह्वीभूत्व व्यभिचरति । निरङ्कुशा कवयः । यदि तद्धि
यत्र प्रथेकमुभयभावस्तत्र समास, उभयोरपि विशेषणत्वमिति प्रथमा

स्यात्ततो विधिप्रज्ञया मुच्येत । स तु नवसु चमसेषु ग्रहेषु चाप्राप्तो निमि-
त्तत्वेन चोपनीतो न हातुमनुवदितु वा शक्यते । यदि तु ऋचामपि क्व
श्चिद्भ्रामिभवेत्तत समासे विशेषाभावाद्भूवेदेव विधि सवस्त्वोचसामसु
तु ता प्राप्ता । अपि च त्रित्वमृचा विधीयते ताञ्च प्रधानत्वात्सापेक्षत्वे
ऽपि समस्यन्ते । न त्विह प्राथम्य भक्षमाचसवन्वीत्युक्तम् । तस्माद्वषट
कारनिमित्तं भक्ष पूर्वं कृत्वा भुञ्ज समाख्याभक्ष कर्त्तव्यो न तस्यैव
प्राथम्यमिति सिद्धम् ॥

निषेधादिति । (कै)

एव चैतदुत्तरं तिलकृष्णा इति भाष्ये क्वचिद् दृश्यमानो-
ऽपाठ इति बोध्यम् । एव च न द्वन्द्वषष्ठीसमासार्थावित प्रतीयते
नापि तत्र साधुत्व किं त्वभेदं प्रतीयते तत्रापि न साधुत्वमिति
सवथा तद्रूपभाव एवेति भाष्याद्य ॥ पूर्वध्वनित विपरौतविशेषण-
विशेष्यभावासम्भव स्फुटयति ।

किं तर्हि (भा)

इत्यादिना ॥ द्रव्यस्यैव प्राधान्याङ्गीकारात्प्रधानशब्दावित्यसङ्ग-
तमित्याशङ्क्याह

विशेष्यत्वासमानाधिकारस्यैव विधेयता इत्यपि न युक्तम् । अज्ञातार्थस्यैव
विधेयत्वेन तस्य विशेष्यत्ववद्विशेषणत्वस्यापि सम्भवेन नियमे मानाभावात् ।
न च तथा शाब्दबोध प्रति उद्देश्यविधेयवाचकघटितैकसमस्तपदभिन्नपद

दाविव नीलोत्पलादावपि अव्यवस्थितं पूर्वनिपातं प्राप्तं । तत्राद्य
सिद्धान्तं । उपसजनमिति तावदन्वर्थसञ्ज्ञेत्युक्तमप्रधानमुपसजनमिति ।
तदिह जातिगुणशब्दयोः सन्निपाते गुण एव विशेषण तस्य द्रव्यावच्छेद
द्वारैव क्रियानिवतकत्वात् । औत्पल्यवहारोऽप्येवम् । 'श्वेतं कागमात्मते'ति
हि चोदनाया श्वेतच्छागालामि कृष्णाच्छाग आत्मभ्यते न तु श्वेतमपि पञ्च

निर्दिष्टत्वाद्दुपसजनत्वे सति पूर्वनिपातानियमं स्याद् नीलोत्पलम् उत्पलम्
नीलमिति । नैव दोषः । उपसजनमित्यन्वर्थसञ्ज्ञेयमप्रधानमुपसजनमिति
अर्थतश्चाप्राधान्यं, तदिह द्रव्यगुणोपनिपाते द्रव्य प्रधानमप्रधानं गुणं द्रव्य
हि क्रियासिद्धौ साक्षादुपयुज्यते गुणस्तु द्रव्यावच्छेदद्वारेण अतो गुणवचन-
स्यैव पूर्वनिपातो न द्रव्यवचनस्य । ननूत्पलशब्दोऽपि जातिशब्दं न द्रव्यशब्दं,

(विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

प्रथमान्ताविति । (कै)

तत्र वाक्यार्थं यन्मुख्यविशेष्यन्तदभिन्नायकत्वाद् द्वितीयप्रथमा
न्तमपि प्रधानत्वेनोक्तमित्यथ । इद् प्रथमान्तेन विग्रह इति पचे
परिनिष्ठितविभक्त्या समास इति पचे समानविभक्त्यन्तावित्यथ ॥
तद् धनयन्नाह ।

अनेनेति । (कै)

एतच्चावयवार्थेति । (कै)

विग्रहवाक्याभिप्रायेणेत्यथ ॥ समासे तु द्वन्द्वेऽपि एकार्थी-
भावसत्त्वाद्भयोरेकाथवृत्तित्वमस्येवेत्याह

जन्योपस्थितिर्हेतुरिति पूर्वोक्ते पीतवासाश्चतुस्रज इत्यादौ च न दोष इति
वाच्यम् । सकलवृत्तिमेदघटितगुणतरकाय्यकारणभावकल्पनापेक्षयैकार्थीभा
वस्वीकारस्य लघुत्वादित्याहुस्तन्न । तथान्वयाभिप्रायेण समासप्रयोगे प्राप्त
त्वदिपय्यालोचनोत्तर बोधस्येष्टत्वात् । अत एव व्यासकारिकैरुद्देश्या

न्तर, क्रियाजात्योरप्युपनिपाते एवमेव । तेन नीलोत्पल पाचकब्राह्मण इति
व्यवस्थित एव प्रयोग । यत्र तु गुणशब्दयो क्रियाशब्दयो गुणक्रिया
शब्दयोर्वोपनिपातस्तत्रानियम एव । खञ्जकुञ्ज । कुञ्जखञ्ज । पाचक

यदि तु जातिविशिष्टे द्रव्ये पचवसानाद् द्रव्यशब्दत्वं, हन्तैव नीलशब्दोऽपि
गुणिविशिष्टे द्रव्ये पर्ववस्थान् द्रव्यशब्द स्यात् । अत्रोच्यते । उत्पत्ते प्रभृत्वा
विनाशाज्जातिद्रव्यं न जहाति, शब्देन तु द्रव्याद्यतिरेकेण जातिं प्रत्याख्यते
शावलेयो बाहुलेयो गौरिति न तु भवति शावलेयस्य गौरिति, तस्माज्जा
त्यात्मकमेव द्रव्यं प्रतीयत इति जातिशब्दो द्रव्यत्वेन व्यवस्थाप्यते । गुणाः पुन
सत्त्वेव द्रव्ये कदा चिदुपयन्ति कदा चिदुपयन्ति पटस्य शुक्ल इति, यति

समुदायार्थापेक्षायामिति ।

भाष्ये

युगपदवरुध्यते ॥ (भा)

प्रयुज्यते ॥

परस्यरेति । (के)

प्रथमान्तथोरिति शेष ॥ भाष्ये

नन्वव्याभावेऽपि विधेयाविमश्र उक्त 'न्यक्कारो ह्ययम्' इत्यादौ । तत्र विलम्बेन तथा प्रतीतिस्त्वादृशोत्सगपरित्यागात् स हृदयवैमुख्य वा दुष्टि वीजम् । तथा प्रहृतेऽपि विलम्बेन प्रतीति । समाप्ते तथा प्रतीति रित्युत्सगपरित्यागेन स हृदयोद्देशो वा दुष्टिवीजन्तद्देव चास्यापि नासाधुता । "अएङ्ग एकान्प्रत्यय" 'अभ्यासणोपश्च' इति सौत्र

पाठक । पाठकपाचक । खङ्गपाचक पाचकखङ्ग इति । शिश्रपाठक इत्यत्र तु शिश्रपाठस्य व्याप्यत्वात् वृत्तत्वस्य च व्यापकत्वात् विशेषण विशेष्यभावव्यवस्था स्पष्टैवेति दिक् ॥

रिक्ता अपि द्रव्यात्स्वशब्दैः प्रत्याख्यन्त इति न गुणात्मकं द्रव्यं भवतीति न गुणशब्दो द्रव्यशब्दत्वे व्यवस्थानुमहति, अत एव 'श्वेतं ह्यागमालभेते'ति चोदनाया श्वेताभावे ह्यव्याप्यागम आलभ्यते न तु ह्यागाभावे पितृपितृण्यौ-मालभ्यं ह्यती भवती क्रियाद्रव्ययोरुपनिपातेऽप्येवमेव द्रव्यम् । याचक ब्राह्मण इति' । यत्र तु गुणशब्दयो क्रियाशब्दयो गुणक्रियाशब्दयोश्चोप निपातस्तत्रानियम एव भवति खङ्गकुञ्ज कुञ्जखङ्ग, पाचकपाठक पाठक पाचक, खङ्गपाचकः पाचकखङ्ग इति । शिश्रपाठक इति' । द्रव्यशब्दयो देवोपनिपातेऽपि वृत्तत्वस्य व्यापकत्वान्महाविषयत्वाद् दूरात्प्रथमत एवोप

चोभौ गुणशब्दाविति । (कै)

क्रियाया अपि उपलक्षणमेतत् । अत एव खञ्जकुब्जावि' त्यत्र खञ्जेत्यस्य क्रियात्वेऽपि न चतिरित्याहुः ॥

कुञ्जवामन इति । (कै)

केवलगुणोदाहरणं तन्प्रधानविशेष्यताख्यविषयतावदित्यथ ॥

प्रयोगात् । अत एव “सप्तदशारन्तिर्वाजपेयस्य यूपो भवति” † “लोहितोष्णीषा ऋत्विज प्रचरन्ति” इत्यादौ वाजपेययूपारत्नीषुष्णीषा चानूपसप्त
 लम्भाच्च प्राधान्यं शिश्रुपात्वस्य तु विषययादप्राधान्यमिति न तत्राप्य
 नियमः । “विशेषणमिति किमिति । विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव
 विशेषणमिति कल्पयत इति प्रश्नः । “तच्छक सप इति” । ननु तच्छकशब्दोऽपि
 विशेषणं भवत्येव, एव मन्यते विशेष्यशब्दस्य सम्बन्धिशब्दत्वादेव यूपपदस्य
 विशेषणत्वे लब्धे पुनर्विशेषणग्रहणमुत्तरपदस्य विशेषणत्वप्रतिपत्त्यर्थं,
 विशेष्येण विशेषणं समस्यते तच्चेद्विशेष्य विशेषणमिति, न चात्रोत्तरपद

* वाजपेये श्रूयते “सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्य यूपो भवति” इति । तत्र सन्देहः । किं सप्तदशारत्निता वाजपेयस्य ऊर्द्धपात्रे निविशते । उत पशोरूपे निविशते इति । किं तावत् प्राप्तम् । ऊर्द्धपात्रे इति । कुत । वाजपेयस्य यूपभावात् । यद् वाजपेयस्य अस्ति पात्रं यूपसदृशं तत्र भवि तुमहति । अस्ति च षोडशपात्रं तच्च खादिरत्वाद् ऊर्द्धत्वाच्च यूपस

† अथ यदुक्तं “समाख्यानाद् आत्विज तपः” इतिगुणत्वात् न समाख्यया गृह्यते । यत्र पुरुषस्य गुणभावः तत्र समाख्यानियामिका । एव वा श्छेने श्रूयते “लोहितोष्णीषा लोहितवसना ऋत्विज प्रचरन्ति” इति ॥ तथा वाजपेये श्रूयन्ते “द्विरख्यमानिनः ऋत्विज प्रचरन्ति” इति ॥ तत्र सन्देहः किं श्छेने उद्गाढभिर्लोहितोष्णीषया कतथा ।

अवश्य तद्गुणद्रव्यमाकाङ्क्षतीति (भा)

सन्निहितपदोपात्तं हागादीति शेष । तद्गुणक द्रव्यविशेषमव-
श्यमपेक्ष्यते तदभावे गुणमात्रेण शास्त्राथसिद्धि न मन्यते इति
द्रव्य प्रधानमित्यथ ॥ भाष्यस्यवाक्यमपि हागपदघटितमेवेत्याशये-
नाह

प्रवृत्ते प्रथमतोऽत्रविशिष्टविधिरेव । प्राप्ताप्राप्तविवेके तु विशेषणं पथ्यव
सानमित्यस्याप्ययमेवार्थः । आपातत प्रतीतावपि प्राप्तत्वादिपथ्यालोचने

लौहितत्वस्य तद्वक्तव्यभिचारात् । यद्येव लौहितत्वस्य विशेष्यत्वमपि
स्यात्, अस्येव तस्य विशेष्यत्व पूर्वपदस्य तु विशेष्यत्वाभावात्प्रत्युदाहरणत्वम्
एव च क्त्वा तद्वक्त सप इत्येतदेवास्मिन्नपि प्रश्ने प्रत्युदाहरण भवति
विस्पष्टार्थं तूभयोऽपादानम् ॥

धूपस्य यदि सप्तदशारत्निता विधीयते । तस्याभावात् । अनर्थकमेव
वचनं प्राप्नोति । तत् अनर्थकं मा भूत् । इति योऽस्य पशुयागे धूपं तच्च
निवेशन इति । ऊर्ध्वपात्रे च धूपशब्दो लक्षणाया स्यात् । नन्वितरतस्मि
न्नपि पक्षे वाजपेयशब्दो लक्षणाया इति । न इति ब्रूम । वाजपेये एव
वाजपेयशब्दो भविष्यति । शक्यति च स पशुधूपं विशेष्युम् । सोऽस्याङ्ग
स्योपकारकः । यच्च यस्योपकारिण उपकरोति भवति स तस्य सम्बद्धो
मुख्येनैव सम्बन्धेन । न च एकान्तरित इति क्त्वाऽसम्बन्धो भवति ।
यथादेवदत्तस्य जप्ता इति । पुत्रेण च असावन्तरितः । अथ च देवदत्तेन

अतो लौहित्यमुष्णीषं हिरण्यमाला च पुरुष विशेषणत्वेन श्रूयते न
कर्तव्यतया । तस्मात् पुरुषप्राधान्यम् । किमतः । यद्येव पुरुषाणां
प्रधानभावे समाख्या न नियामिका इत्येतदुक्तम् । अपि च गुणत्वश्रवणात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३२६
(अ २। पा १। व्या ३) (विशेषण विशेष्येण बङ्गणम् । २। १। ५७।)

श्वेतच्छागमिति । (कै)

एव चासुकदीक्षित देवदत्तसोमयाजौत्यादयो लोके प्रयुज्य-
माना अप्यसाधव इति बोध्यम् । एव च कृष्णोपक्रमेऽपि वाक्ये

तथातात्पर्यग्राह्याच्छाब्दबोध इति । उच्चारितशब्दस्य तातपर्यन्तातप-
य्याद् वाक्येऽपि प्राप्तत्वादिपर्यालोचनमेव तथान्वये तातपर्यग्राहकम् ।
अत एव 'परिहितो ब्राह्मण' इत्यादौ यस्यैवाप्राप्तत्वं तत्रैव विधेयता
पर्यायेण दृश्यते । यदन्तयोगादिकमपि प्राप्तत्वादेरेव गमकमेव च

मुख्येनैव सम्बन्धेन सम्बन्ध । तास्माद् एष एव पक्ष आश्रयणीय । न हि
एतस्मिन् पक्षे कश्चिदपि लक्षणाशब्दो भवति इति ॥

यदि सप्तदशारत्निर्वाजपेयस्येति विधीयते शूपशब्दो यथा कथं
चित्तदनुवाद तत षोडशपान्ने निवेश । अथापि यो वाजपेयस्य सवन्ती
स सप्तदशारत्निरिति विधीयते तथाप्येवम् । अथ यो शूप स सप्तदशार-
त्निरिति वचनव्यक्ति वाजपेयशब्दो यथा कथं चिद्विशेषण प्रकरण
प्राप्तानुवादो वा ततस्तदङ्गपशुशूपस्येद परिमाणमिति । किं प्राप्तम् ॥

आनन्तर्यात प्रधानत्वात्तथा प्रकरणाच्छ्रुते ।

वाजपेयेन सवन्ध साक्षात् पशुना सह ॥

साक्षात्कर्मण सप्तदशारत्नित्वं न सभवतीति तदङ्गत्रयं गृह्यते ।

सवपुरुषाणामेव द्विधानम् इति गम्यते । प्रधानसन्निधौ हि गुणं शिष्य-
माया प्रति प्रधानम् उपदिष्टो भवति । तत्र वचनेन प्राप्तं कथं समाख्यया
विद्यमानयापि नियन्तुं शक्येत । तस्माद् उभयत्र सन्त्वत्विगृभि एव
जातीयको धर्मं ज्ञिषेत् इति ॥

'गुणत्वे तस्य निर्देश' (३ ८ ६) इत्यनेन गताथम इत्यन्यथा व्याचष्टे
ये सस्कारा सन्तो वचनादुत्विजा जातास्ते किं समाख्यया नियम्यन्ते नेति ।

(विशेषण विशेष्येण वज्रकम् २।१।५७।) (अ २। पा १। आ ३)

विशेष्यभूता एव तिस्रा कृष्णगुणमाश्रयान्तरेभ्यो निवृत्तयन्तीति न तिस्रानां परिच्छेदकत्वहानि । एतेन विशेषणताख्यविषयताव-
देव परिच्छेदक भेदक चेत्यपास्तम् । राजपुरुष इत्यादौ च

समासे तथान्वये एकप्रसरताभङ्गेनासामर्थ्यात् समासानापत्तिरितिमीमा-
सकनव्योक्तमपास्तम् । प्रथमभक्ष इत्यत्र तु समाख्यापेक्षया वाक्यश्रुत्यो
बलवत्त्वेन प्रथमतोऽनेनैव भक्षान्तरविधिरिति न दोष ॥ नन्वेव कटोऽपि
कम भीष्मादयोऽपीति भाष्योक्तपक्षे परमेण कारकेण कृत परमकारकेण
कृतमित्यादौ “तत्पुरुषे तुल्यार्थ” (६।२।२) इति सूत्रभाष्योक्तस्य
परिनिष्ठितविभक्त्या समासस्थानुपपत्तिः । विशेषणविशेष्ययोर्द्वयोरपि
तत्र पक्षे कारकत्वेन क्रियायामन्वयेन सामर्थ्याभावात् । न च यत् यत्

यत्र यदेव साक्षात्सर्वान्ध तदेव ग्रहीतव्यम् । यद्यपि पशुरपि वाजपेय
प्रकरणान्तगत इति तत्त्वबन्धे ऽपि प्रकरणादनतिरेको भवत्येव वाजपेयस्य
तद्धि भवति तथाप्यङ्गप्रधानानां भिन्नकथभावयोगित्वाद्वाजपेयकथभा-
वेनाग्रहणात्प्रकरणबाधोऽभिधीयते । वाजपेयस्येति च षष्ठीश्रुत्या सबन्धो
भवति । भवतस्तु यूपसामानाधिकरण्याद्वाक्येन स्यान्न च वाजपेयशब्द-
वेलाया कश्चिद्दोषो येन लक्षणाश्रीयते । गुण्ये त्वन्याय्यकल्पनेति तद्वद्
यूपशब्द एव लक्षणा । तस्माद्दूधपात्र एव निवेश इति प्राप्तेऽभिधीयते ।

बोहितोष्णीषादयो हि षोडशादिषु पच्यमाना सत्यपि सस्कारत्वे वचना
दृत्विजा क्रियामाया समाख्याविषयता प्रतिपद्यन्त इति प्राप्ते ब्रूम ।

सस्कारत्वादतिश्रान्ते समाख्या गोचरे स हि ।

वचनेनत्विजा येन तेनैवान्येष्वपि स्थिता ॥

ऋत्विगुद्देशेन ह्येते विधीयमाना प्रतिप्रधानावृत्तिन्यायात् सर्वेषां
भवन्तो न शक्या समाख्याया वाधितुम् । तस्मादिह न व्यवस्थास्यादिति ॥

(अ २ । पा १ । व्या ३) (विशेषण विशेष्येण बद्धत्वम् । २ । १ । ५७)

विशेष्यस्यापि पुरुषस्य राज्ञि भेदकत्वदशनादिति दिक् ॥
शिग्रपाठश्चयोरपि सामान्यविशेषवाचित्वेन विशेष्यविशेषणभाव-
माशङ्क्याह

क्रियायामभिष्टतम तत सर्वं क्रम । यत् यत् क्रिया साधकत्वम तत तत्
करणं द्रव्यं गुणश्च । न ह्यसौ कटमात्रेण सन्तुष्यति । एव च सर्वेषां
क्रियायां प्रत्येकं कारकत्वात् सर्वेभ्यः कर्मादावेव तत्तद्विभक्तिरिति हि
तत पक्षबीजं तदयुक्तमासनशयनादिक्रियोपयोगितया द्रव्यस्थेष्वितम
त्वेऽपि गुणादेस्तत्त्वाभावादिति वाच्यम् । कारकान्तरापेक्षयैव प्रकषस्य
विवक्षणात् । न तु स्वकक्षायामपि । अन्यथा अश्वेन यथा दीपिकया
व्रजति इत्यादौ सर्वेषां करणत्वानपत्तेः । न च पाष्णिकपरस्परान्वयेन
सामर्थ्यमिति वाच्यम् । तस्य दुवचत्वात् । तथा हि स न प्राब्दं शब्दबुद्धिं

अगत्या लक्षणावृत्तिं समभिव्याहृतेभवेत् ।

न चोद्ध्वपात्रसंबन्धौ यूपशब्दं प्रतीयते ॥

यो हि प्रकार्यामव्यहितसंबन्धं चानुजिष्टवृत्तिं तस्य यूपशब्दो
ऽनर्थकः स्यात् । ऊध्वपात्रं लक्षयिष्यतीति चेन्न । असति सामानाधि-
करण्ये अन्यथा सभवे वा लक्षणाभावात् । अस्मत्पक्षे पुनन्न किं चिन्न-
लावृत्तम् । यथा संबन्धमात्रवाचित्वेनानङ्गेषुपकारकमात्रापेक्षयोप-
पन्नत्वात् । न ह्यसावङ्गाङ्गिसंबन्धमेवैकं ब्रवीति । अनङ्गमपि स यूपस्तद-
ङ्गपन्थर्थत्वादुपकारको वाजपेयस्य । यत्त्वानन्तर्येण षष्ठीश्रुतिविनियो-
जिकेति तद्यूपशब्देनापि सहाविशिष्टम् । अतश्च सप्तदशरत्नविधिपरे
नूद्यमानत्वाद्यादृशं वयं वाजपेयस्य यूपं पश्यामस्तदृशस्य ग्रहणमिति
पशुयूपाम्प्रथमम् ॥ अस्ति त्वेषामपि जिज्ञासा यदि वाजपेयस्य साक्षाद्यूप-
स्यादिति । यदा तु स नोपलब्धस्तदा पक्षान्तरमवलम्बितम् । किं च

द्वयैरिति ॥ (कै)

नास्त्यन्यतरस्येति । (कै)

वृत्तस्येत्यथ ॥ भाष्ये

आवश्यक (भा)

इत्यस्य नियत इत्यथ । कादाचित्कस्तु अस्त्येवेति भाव ॥

तदेवोपपादयति

कमणा विरम्यथापाराभावात् । न च गुणादे परिच्छेद्याकाङ्क्षासत्त्वेन
द्रव्यस्य च परिच्छेदकाकाङ्क्षासत्त्वेन प्रथममन्त्रथगुणयो औतक्रियासम्बन्धेऽपि
पश्चादुक्ताकाङ्क्षावशात् परस्पर विशेषणविशेष्यभावेन विशिष्टस्य क्रिया
सम्बन्धविषयो बोध । आकाङ्क्षावशादेव पुनरनुसन्धान शब्दस्य । सामर्थ्य
कारकस्य क्रियान्वय इति च औतप्रथमबोधेनोपपन्नम् । द्वितीयमादाय च
सामर्थ्यम् इति वाच्यम् । एव हि औतसम्बन्धस्य बलवत्त्वात् तत्र च
प्रत्येक साधुत्वबोध्यात् श्वेत छागमालमेत' इत्यादिविषये श्वेतच्छागा
भावे कृष्णच्छागेनैव येन केनचित् श्वेतेनापि यागस्य साङ्गत्वापत्ते । कि

वाजपेयेन सबन्धस्त्रेधापि न निरूप्यते ।

साक्षात्सवन्धिमात्रेण तद्व्युपेनाथ वा स्फुट ॥

साक्षात्तावन्न सप्तदशारत्नित्व यूज्यत इत्युक्तम् । सबन्धिमात्रमप्य
निदिष्ट वाजपेयस्येत्येतावन्मात्रेण न ज्ञायेत । यूषशब्दार्थस्त्वतत्सबन्धित्वाद्
दूरमन्वृत् । तस्माद्यथोक्तमेवास्य विशेषणत्वम् अधिकारप्रकरणाप्राप्तमनु
बदिष्यति । बध्यति ह्येतत् आरादपीति चेन्न । तद्वाक्ये हि तदर्थत्वा-
दित्यत्र यथा प्रकरणवशेन तदुपकारिमात्रे धर्मा विधीयन्ते न साक्षाद्
ङ्गेष्वेव केवलेष्विति । तस्मान्न केन चित्प्रमाणेन विरोध इति ॥

यदा प्रथमत एवेति ॥ (कै)

यदा तु प्रथममिति । (कै)

अनेन च न केवल गुणद्रव्यसमभिव्याहारे द्रव्यस्य प्राधान्यमित्येव नियमः । किं तु व्याप्यव्यापकजातिसमभिव्याहारे व्यापकस्य विशेष्यत्वमित्यपीति बोध्यते ॥ वृत्तप्राधाये हेतुद्वय

च तत्तद्विभक्तयन्तस्यानुसन्धाने कारकत्वेन द्रव्यान्वयायोगात् । न च विभक्तिरहितस्यानुसन्धानं तस्याबोधकत्वात् । “न केवला प्रकृति” इति निषेधाच्च ॥ नन्वसमस्तपदानुसन्धानम् । यत्र समासात् प्राक् परस्परान्वयस्तत्रैव समासाभ्युपगमे न तदनुसन्धानासम्भवात् । किं च समस्तपदानुसन्धानेन सामर्थ्यवशान्न सामर्थ्यज्ञानाधीनञ्च समास इत्यन्योऽन्याश्रयापत्तिः । किं चैव सति वाक्ये परस्परमुद्देश्यविधेयभावेन परस्परान्वयस्य दौषभ्यापत्तिः समस्तपदे परैस्तथान्वयास्वीकारात् । न च

‘यद्दृष्टतयोगः प्राथम्यमित्याद्युद्देश्यलक्षणम्’

इत्यभिप्रेतवाक्ये प्रथमं क्रियान्वयरूपमेव प्राथम्यमन्यादृशस्यातिप्रसक्तत्वात् । एव च तयोर्मुद्देश्यविधेयत्वाभ्यां क्रियान्वयः आवश्यकः । न हि समासपदैकदेशस्याख्यातेनान्वयसम्भवः । आदौ समासघटकपदार्थान्वये

भवेत् समदृशरत्निर्वाजपेयस्य यूपकः ।

उन्मानं द्रव्यगं वाजपेयस्याङ्गं पशोरुत ॥

आनन्तर्यामिं प्रकरणात् कर्माङ्गं षोडशिन्यदः ।

ऊर्ध्वपाने स्वादिरेऽग्रे सयुज्यान्वेति कमया ॥

यूपद्वारा पशोरङ्गं पशुद्वारा च कमया ।

सौमिकत्वाद्वाजपेये यूपो नास्ति पशुं विना ॥

प्रथमत उपलम्भादिति (कै)

महाविषयत्वादिति (कै)

च महाविषयत्वमेवोपपादयति

व्यापकत्वादिति ॥ (कै)

विशेष्यत्वमेवेति । (कै)

विषयताविशेषरूपमित्यथ ॥ फलत्ववच्छेदाय वृत्तशब्द इत्यपि

नेत्याह

एव तस्य साधुत्वाङ्गीकारादयमेव समासादावेकार्थीभावो नामातो न समस्तपदे तथान्वय । प्रकृते तु आदावुपात्तासमस्तपदयो क्रियान्वयसम्भवेन पश्चादनुसंहितसमस्तपदेऽपि तथान्वयसम्भवे इति वाच्यम् । पूर्वमनुसंहितासमस्तपदेतथान्वय सम्भवेनोपात्तासमस्तपदेऽपि तथान्वयापत्ते । किं च उद्देश्यत्वविधेयत्वाभ्यां तयो क्रियान्वय इत्युक्तिमात्र रमणीयम् । तयो परस्परनिरूपितत्वेनोद्देश्यविधेययोरेव तद्रूपेणान्वयात् । किं च नीलमुतपलमस्तीत्यादौ सत्तायामुतपलस्योद्देश्यत्वेनान्वये तस्या विधेयत्व वाच्यं नीलस्य विधेयत्वेनान्वये च तस्या उद्देश्यत्व वाच्यम् । न चेदमावृत्ति विना सम्भवति वैरूप्यात् । वाक्यभेदश्च नैव विधे विषयेऽनुभवसिद्ध किं चाभियुक्तित उद्देश्यस्य प्राथम्यत्वाभेऽपि विधेयस्य न तज्ज्ञातम् । 'तद्दृष्टतयोग पश्चान्त स्याद्विधेयस्य लक्षणम्' इति तच्छेष्टात् । किं च इको यण्" इत्यादौ इक इति षष्ठ्यन्तस्य आदौ क्रियान्वयासम्भव । स्थान्यादेशभावसम्बन्धस्य षष्ठ्यर्थत्वेन तस्य क्रियायामभावात् । एव राज्ञः पुरुष इत्यादौ स्वस्वामिभावसम्बन्धाद्यर्थकषष्ठ्यामपि तथान्वयासम्भव । किं च भवदुक्ता प्राथम्यमप्यसगतम् । अभियुक्तोक्तावाक्यशेषविरोधात् । "न्यक्कारो ह्ययम्" इत्यादावुद्देश्यप्राथम्याभावेनाविस्पष्टविधेयाश्रितेति प्रकाशोक्तेरसङ्गतेश्च । अपि 'वृद्धिरादैच' सूत्रभाष्ये "पूर्वीच्चारिता सञ्जी

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३३५
(अ २ । पा १ । आ ३) (विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७)

तथा चेति । (कै)

वृत्तविशेषस्य खदिरादे प्रतिनिधिवृत्तो भवति । न तु तद्वृत्ताभावे तदीयफलाद्युपादानमित्यन्वय । वृत्तविशेष खदिरादेरिति पाङ्ग पाठ । वृत्ताभावे फलेत्यादिश्च । एव च फल न वृत्तसमतया तदय इति तात्पर्यम् ॥ तदाह भाष्ये

परोच्चारिता सञ्ज्ञा” इत्यादिग्रन्थेन पूर्वोच्चारितत्वरूपप्राथम्यस्यैवोक्तत्वात् । उक्त एकार्थीभावोऽपि निमृष । तत्तत्प्रत्ययविधायकशास्त्रीयप्रत्यासत्तिन्यायमूलिकया प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूत” इति भाष्यसमतयुत्पत्तैव प्रकृतिप्रत्यययोस्तस्मात्तन्मतेन तद्विधौ समर्थपरिभावयोपस्थितेर्भावोक्तायावैयर्थ्यापत्तेः । अस्मदुक्तैकार्थीभावस्यैव समर्थपदार्थपदार्थताया भाष्ये उक्तेश्च । न च मानस पाष्णिकबोध इति वाच्यम् । शब्दयोरेवद्वारकपरस्परान्वयाभावेनासामर्थ्यस्य तदवस्थत्वात् । किं च नीलसुतपत्र पश्य इत्यादौ दर्शनकमत्वस्य साक्षादेव गुणे सत्त्वेनाकाङ्क्षाभावेन पाष्णिकबोधे मानाभावात् तत्र समासानापत्तिः । यत्र गुणवाचकानां स्वपरिच्छेद्यद्रव्यद्वारा क्रियाकारकत्वं तत्र परिच्छेद्यं द्रव्यं किमित्याकाङ्क्षाधामुपात्तमेवेति अत्राद्याधिकरणवार्तिकोक्तेः । किं च नीलादिपदार्थानां परिच्छेद्याकाङ्क्षायां द्रव्यमुपात्तगुणवदेव गुण उपपात्तद्रव्यवृत्तिरेवेति भेदसगविषयकस्यापि पाष्णिकस्य ज्ञानेन नियमतोऽभेदविषयकपाष्णिकबोधाज्ञानेन सामानाधिकरण्यानिमित्तसमासानापत्तिस्तन्निमित्तपुवस्त्वानापत्तिश्च । दृश्यनीया माता इत्यादौ तद्वारणाय वृत्तौ वृत्ते प्राक् च यत्र सामानाधिकरण्यं तत्रैव पुवस्त्वप्रवृत्तेः । एतच्च बहुव्रीहिसंज्ञाकरणे स्फुटीभविव्यति । एतेन समासघटकीभूत गुणपरमित्यपास्तमिति चेदचाहुः । भौषकट कुरु इत्यादौ भौष्णादिगुणविशिष्टकटस्य करोति क्रिययेष्वितत्वात् कमत्व तच्च

नह्यदक्ष इति । (भा)

तथा च शिशुपोपक्रमे वृक्षपदप्रयोगो नेति भाव । अशिशुप्रा तु वृक्षोऽस्येवेति वृक्षोपक्रमे भवत्येवाशिशुप्राप्रयोग इति बोध्यम् ॥

कटपदोत्तरद्वितीययाविशिष्टस्य प्रधानानतिरिक्ततया प्रधानगतस्य तस्योक्तौ विशिष्टगततदभिहितमेवेति भीष्मादिभ्यो द्वितीया न स्यादित्याशङ्क्यभाष्ये विशिष्टगतकमत्वस्य समानविभक्तिकविशेषण विना प्रत्यापयितुमशक्यत्वेन भीष्मादीनामपि कमत्वशक्तिमत्त्वादुक्तत्वेऽपि द्वितीयेत्येक समाधान कृत तस्याय भाव । विशिष्टस्य कमत्वे विशेषणस्यापि तत्त्वमन्वधापि विशिष्ट क्रम इत्युक्तिव्याघात । कुण्डलौपगिहृत इत्यादौ कुण्डलादे पण्डितत्वप्रमातु न । शिखीध्वस्त इत्यादौ विशिष्टे बोधे विशेषणगतस्य तत्कारोपेण प्रतीति वत् अत्र विशेषणवाधे विशेष्यगतस्यारोपेणोपपत्ते । एव च तदग्रे अमत्व ज्ञानस्य यत्र त्ववाधस्तत्र नाग्रेऽपि तत्त्वम् । विशिष्टगत्यैककमत्वप्रतिपादन च नोभयत्र द्वितीया विनेति विशेषणादपि सा । प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वयि त्वमिव विशेषणविशिष्टस्य प्रकृत्यर्थान्वयित्वमपि । अत्र विशेषणपदात् कम त्वाद्यनासिक्किवैव तदुपस्थितिविशेष्यस्य तु तद्विशिष्टे प्रतीतेविशिष्टस्यैक कमत्वबोध । तथा बोधे विशेषणोत्तरद्वितीयापि सहकारिणीत्यत्र सामर्थ्यं नानुपपन्नम् । ततोऽथवा कटोऽपि कम भीष्मादयोऽपीत्युक्तम् । तस्याय भाव । उभयोरपि कमत्वात् कटपदोत्तरद्वितीयया कटगतकम त्वोक्तावपि विशेषणगतकमत्वप्रतिपादानायविशेषणादपि द्वितीया तत्रोत् पत्तिरपि गुणस्य द्रव्यद्वारैव वाचा दानादिकमता च द्रव्यद्वारैवेति साक्षात् फलाश्रयादेरिव द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कमत्वादिकमेव च विशेषण पृथककर्मादिशक्तिवैशिष्ट्येनैव बोधकम् । द्रव्येणाभिदात्तु तस्या

(अ २ । पा १ । आ ३) विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ ५७ ।)

वृक्षप्रतीतिव्यवधानेनेति । (कै)

एतेन १६ लुबथोगाप्रख्यानादिति सूत्रस्वरसेन शिशुपादिश्र-
ब्दानामपि फले सुख्यतया शिशुपाल वृक्षत्व्यभिचारीति नह्य-
वृक्ष इति भाष्यमसङ्गतमित्यपास्तम् । लुप प्रत्याख्यानेऽपि वृक्षस-

१ अ १ । पा २ । सू ५४ ॥

शक्तेर्वाक्यार्थबोधे विशेष्याग्रह । अत्रापि मत्ते विशेषणविशेष्ययो पर
स्परान्वयपूर्वकमेव क्रियान्वय । न च कारकाणा भावान्वयनियमहानि ।

साक्षात् क्रियाजनकाना साक्षादेव तदन्वय । इतरद्वारा कारकाणा
तु तदन्वयद्वारक एव क्रियान्वय इति नियमेन तदहाने । एतेन गुणाना
च पराधत्वादसम्बन्ध समत्वात् स्याद् (पूर्वमीमा अ१ पा८ सू१६) इति
न्यायविरोध परस्परान्वय इत्यपास्तम् । उक्तरीत्या समत्वाभावात् । एवमेव
युक्त ज्ञानद्वयकल्पने गौरवात् । अननुभवाच्च । किं च कारकविभक्ति
साधुत्वाय प्रथम क्रियान्वय समासस्य पाष्णिकान्वयमादाय साधुत्वमुत्
समासस्यैव प्राथमिकपरस्परान्वयेन साधत्व विभक्तौस्तु पाष्णिकेनेत्यत्र
विनिगमनाविरहात् । द्वितीयोपपत्त्याद्यमेवैषा कल्पना । भाष्यकृत सूत्र
कृत प्रकृत्यादिविभागकल्पनावलम्बन बोधे विशेष । कैयटस्यापत्रैव
तातपथ्यम् । एव चात्रापि सामर्थ्याविघात स्पष्ट एव । न च तवापि श्वेत
कृष्णगम इत्यादौ श्वेतकृष्णगमभावे येन केनचिच्छेतेनापि यामसाङ्गता कुतो
नेति वाच्यम् । जाते शब्देन कथमपि भेदास्पर्शेन द्रव्यात्मकत्वान्न तन्त्याग ।
न हि भवति श्वावलेयस्य गौरिति । गुणस्य तु घटस्य श्रुक्त इति भेदेन
प्रतीत्या द्रव्ये सत्येव गुणापगमेन च विप्रकृष्टत्वेन तस्य त्यागात् । जातेस्त्यागे
सञ्चयैव साधनभेदाक्रियान्तरमेव स्यात् । मन्मते तु सादृश्यात् खदिश
बुद्धेर्यापगम इत्यदोषात् । अत एव 'न डिस्सम्बुद्धो (८ । २ । ८ ।)
इति सूत्रे भाष्ये सम्बुद्धन्ताना राजशुन्दारकेत्यादौ न समास । इह तावत्

(विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २।१।५७) (अ २। पा १। आ ३)
 म्बन्धित्वेनैव तद्बोधत् । आदौ हि शिग्रपाशब्दाद् वृत्तस्यैव
 प्रतीति । पश्चात्तत्सम्बन्धित्वेन फलस्येत्याश्रयात् ॥ नन्वन्तरङ्गत्वेऽपि
 फलायकत्ववारणाय वृत्तपदप्रयोगो भविष्यति तत्र च द्रव्यवाचित्वेन
 विशेष्यत्वानियमात्प्रयोगानियमो भविष्यत्येवेति चेन्न । नह्यवृत्त

समानार्थेन वाक्येन भवितव्य समासेन च यश्चेद्द्वैतार्थो वाक्येन गम्यते नासौ
 जातु चित्त समासेन गम्यते अवयवसम्बोधन वाक्येन गम्यते समुदाय
 सम्बोधन समासेनेत्युक्तम् । पृथगवयवार्थयोरभिसुखीकरणे परस्परस्यै
 कार्थीभावलक्षणसामर्थ्यायोगादिति कैयट । सम्बोधनविभक्त्यथ
 स्यानुवाच्यतयान्वयित्वेनोभयोरपि क्रियान्वयित्वेन परस्परान्वयाभावात्तौ
 चीभाव इति तद्भाव । तव तु नीलमुत्पन्नमित्यादौ पाष्णिकान्वयेन सामर्थ्य
 वदत्रापि वक्तुं शक्यत्वेन भाष्याद्यसगति स्पष्टैव । तस्मान् मदुक्तरीत्या
 नीलोत्पन्नमित्यादौ प्रत्येक कमत्वेऽपि विशिष्टस्यैवेतरान्वयादस्ति सामर्थ्य
 सम्बोधनस्थले प्रत्येकमभिसुखीभावे एवोभयत्र सम्बोधनविभक्तिरिति न
 तस्या विशेषणविभक्तितुल्यत्वमिति न तत्रान्यप्रकारत्रयसम्भव प्रत्येक सम्बो
 धनविभक्तौ कदापि विशिष्टसम्बोधनाप्रतीत्येच्छेद्वाथ इत्यादिना भाष्येण
 स्पष्टमेवास्य वाक्यस्य विशिष्टाबोधकत्वमुक्तमिहेत्यनेन च अन्यत्र वाक्यस्य
 समाससमानाद्यबोधनसामर्थ्य च दृष्टितमिति भाष्यविदो विभावयन्तु ।
 कट एव काम तत्सामानाधिकरण्याद् भौष्मादिभ्यो द्वितीयेति तृतीयपक्षे तु
 तस्य कामत्वाभावेऽपि स्वविशेष्यगतकमत्वेन तत्र द्वितीया । यथेश्वर
 सुहृद् क्षय निधना अपि तद् धनेनैव धनफलभाजस्तद्वत्तदेकयोगक्षेम
 त्वादिति कैयट । अयं भाव । सामानाधिकरण्य नामैकाधबोधकत्व
 यदि भिन्नशक्तित्व स्यात्तदा शक्तित्व स्यात्तदा शक्तिभेदेनाद्यभेदादेकाधत्व
 भङ्गस्तस्माद्विशेषसमानशक्तिकत्व तदभिन्नविशेषणानामिति तत् समान
 विभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत् तद्वत् समानाधिकरण्यत्वमपि तत्तच्छक्तौ

(अ २ । पा १ । आ ३) (विशेषण विशेष्येण वज्जलम । २ । १ । ५७)
 शिश्रपाप्रसिद्धोऽस्तीति भाष्यार्थात् । एव च फलरूपपाथस्याप्रसिद्ध-
 त्वादिना प्रकरणादिक तदुपस्थित्यनुदयेन तद्भावत्तकविशेषणोपा-
 दानाभाव इति तात्पर्यात् । एव च सामान्यविशेषवाचकपदसमभि-
 व्याहारे सामान्यवाचकस्यैव विशेष्यत्व यत्र त्वभयोरपि परस्परापे-
 क्षया सामान्यत्व विशेषत्व च तच्चानियम एव यथा ब्राह्मणदेवदत्तो

नियामकमिति । एव च पूर्वोत्तरपक्षैकवाक्यतया मध्यमपक्षेऽप्युक्त
 रीत्यैव बोध उचित । अस्याधिकरणसिद्धान्तोऽप्येवमेव । “अर्थैकत्वे
 इत्यगुणयोरैककन्यान्नियम स्याद्” (३११२) इति जैमिनि सिद्धान्त-
 सूत्रात् । इत्यगुणवाचकयो शब्दयोरर्थैकत्वे परस्परमभेदान्वयेनैकाग्रबोध
 कत्वे सति ऐककन्यादिशिष्टैवास्त्यैकक्रियासम्बन्धान्नियम परस्परवच्छेदरूप
 इति तदथात लोकसिद्धाया आरुण्यविशिष्टैकहायग्या क्रियानुवादेन
 विधानान्न वाक्यभेद । गुणवचनाना सन्निहितविशेषपरत्व तद्गतलिङ्गादि
 ग्राहित्व चेत्येव ह्येतदधिकरणसिद्धान्त इत्यलम् ॥ गन्धेवरीत्या नील
 घटमानय इत्यादौ समासे द्वते नीलादिपदोत्तर द्वितीयाद्यापत्तिरुक्तारीत्या
 कामत्वसत्त्वाद् इति चेन्न । जातविभक्ते सुपोधातु (२ । ४ । ७१ ।)
 इति लुक्ताऽद्वते समासाद्विशिष्टस्यैव उपस्थित्या विशिष्टोत्तरविभक्त्यैव
 सद्गतस्य तस्योक्तत्वाच्च इत्याह ॥ अभेदान्वये च समानविभक्तिकनाप्तौ
 रेव साधुत्वमिति सञ्जादिसूत्रे भाष्ये स्पष्टम् । नामपदेन च विभक्तयन्त
 मिति निरूपित तद्दधिपश्व इत्यादावपि लुप्तविभक्त्या तत्त्वम् । विभक्ति
 लोपमजानतस्तद्व्युत्पत्त्यज्ञता च । उपदेशत उभयज्ञानमपि सुलभ राज
 पुरुषइत्यादौ लुप्तविभक्त्यैव विरुद्धविभक्तित्वम् । विशेषणविभक्तिरभेदार्थेति
 तु न युक्त मानाभावात्तद्व्याया विभक्तावभावाच्च । विशेषणविभक्ति
 साधुत्वार्थेऽपि चिन्त्यमेव तथातुशासनाभावात् । समानविभक्तिकत्व
 समानाशकविभक्तिमत्त्वं तेन राज्ञ सुतस्य धनम् इत्यादौ न दोष । एकत्र

(विशेषण विशेष्येण बहुलम् । २ । १ । ५७ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

देवदत्तब्राह्मण इति ॥ ननु विशेषणविशेष्ययोः समन्विकत्वा-
दन्यतरोपादानेनैव सिद्धे उभयोपादान द्वयोरपि परस्परव्यभिचा-
रित्व एव यथा स्यादित्येतदयम् । अत एव तत्त्वक सप इत्यादौ
न तत्त्वकत्वस्य सपत्वव्यभिचाराभावात् । ध्वनित चेद वृत्तौ । तत्त्वक्य
शिप्रपाठ्ये समास इत्यत आह

यद्यजान्यत्वाद्यत्वेनापरञ्च स्वत्वाद्यत्वेन तत्त्वाभावात् । समानवचनत्वसमान
लिङ्गत्वे च नाभेदान्वये तन्त्रे वेदा प्रमाणा गौडौ ग्रामा तेनतुल्य क्रिया
चेत । ‘श्रौत्य हि यत सा प्रकृतिजलस्य’ इत्यादौ व्यभिचाराद् मुख्य
सामानाधिकरण्या तु वचनलिङ्गैके एवेत्याहुः ॥ कामधारयके ‘विशेषण
विशेष्येण बहुलम् इति सूत्रे विशेषणविशेष्यत्वे विषयताविशेषरूपे
निर्विष्टेन तु परिच्छेद्यत्वपरिच्छेदकत्वे । तथा सति नौलमिति सामान्योप
क्रमे उत्पन्नस्य परिच्छेदकत्वेन विशेषणत्वादुत्पन्ननौलमित्याद्यापत्ते ।
अत एव इतरस्य प्रधानत्वादितरस्य विशेषणत्वादिति प्रधानशब्देन विशेष्य
भाष्ये अवहृत तत्र विशेष्यभूतेनाप्युत्पत्तेन नौलस्याश्रयान्तरव्यवच्छेद
क्रियते । यथा राजपुरुष इत्यत्र विशेष्यभूतोऽपि पुरुषो राजान स्वान्त
रेभ्यो व्यवविच्छेदगति एतेन परिच्छेदकत्वरूप भेदकत्व विषयताविशेषरूप
विशेषणतासमनियतमित्यपास्तम् । अत्र सामानाधिकरण्या विशेषण
विशेष्यत्व चाथयोरेव सूत्रे तु तत प्रतिपादकशब्दे लक्षणाविशेषणादि
शब्दानां चोभाष्यामेकत्रयस्यैवाभिधाना भेदाश्रयविशेषणविशेष्यभावानुप
पत्तिरिति वाच्यम् । धमभेदेन ब्रह्मभेदात् निरूपाधिक ब्रह्म वाधिष्ठान
चैतन्यरूपन्तयोराश्रय इति सामानाधिकरण्यमप्युपगम विशिष्टशक्ति
ग्रहकाले तदुपलक्षिते शुद्धेऽपि शक्तिग्रह । अत एव कामधारयविषये
भाष्योक्त इन्द्रापादान सङ्गच्छते नौलसमानाधिकरण्य नौलसुल्लभम् इति
बोध । उक्तं च हरिणा

द्वयोरुपादानमिति । (कै)

भाष्यप्रामाण्यात् स्पष्टायमेव तदित्यथ । 'तच्चको नागवधक्यो-
रि ति कोशात् तच्चकत्वस्यापि सपत्व्यभिचाराच्च । बङ्गलग्रहणाच्च
तच्चक सप इति । अत्र समासाभावे प्रमाण विचार्य भाष्यारूढ
बङ्गश्रुते ॥

“द्रव्यात्मनास्त्रयस्तस्माद्बुद्धौ नाना व्यवस्थिता ।

आश्रयाश्रयिभावेनेत्यथ पूर्व्वेभ्य आगम इति ।

यत्तु प्रवृत्तिनिमित्तयोरेकद्रव्यवृत्तित्व सामानाधिकरण्यात् । विशेष्य
विशेषणभावस्तु प्राग्बदेवेति तत्र विशेष्येण समानाधिकरणेनेति सूत्र
विरोधात् । अन्ये तु शब्दयोरेवैकविशेष्यभूतार्थप्रतिपादकरूप सामाना
धिकरण्यात् विशेषणविशेष्यत्वमपि तद्रूपार्थप्रतिपादकरूप तयोरेवेत्याहुः ।
तत्र जातिशब्दसञ्ज्ञाशब्दार्थस्य गुणक्रियासमभिव्याहारे विशेष्यतैव स्वभा
वात् । यदा जातिसञ्ज्ञाशब्दघटिते वाक्ये क्लृप्तादयो द्रव्यवचना अपि
समासे गणादिमात्र बोधका तादात्म्येन गुणादिविशिष्टद्रव्यप्रतीतेष्व
गुणादयो विशेषण स्पष्ट चेद हरिग्रन्थे ॥ गुणयो क्रिययो गुणक्रिययोश्च निधम
एवातो नीजोत्पलमिति व्यवस्थित एव प्रयोग । खड्गकुण्डखड्ग इत्या
दावथवस्थित एव व्याप्यव्यापकभावानापन्न जात्योरनिधम एव । यथा भूत
भूतयोः व्याप्यव्यापकभावानापन्नयोऽस्तु व्यापकस्य विशेष्यतैव तेन शिशुपाटच्छ
इत्येव । नैतयोरावश्यक समावेश इति भाष्यादेतत्प्रयोगाभाव एव
इत्यन्ये । एव च डित्य सोमराजीत्याद्यसाध्वेव क्वचिदन्यदेवेत्यर्थका
दङ्गुलग्रहणाद्वा साध सर्व्व चेदभाष्ये स्पष्टमित्यलम् ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य- मध्यमवीराश्च । २ । १ । ५८ ॥

भाष्ये

उत्तरत्र । (भा)

विशेषण विशेष्येणेत्युत्तरम् ॥

एवमादि (भा)

पूर्वापरेत्यादि ॥ तदाह

एतत्सूत्राद्युत्तर (कै)

इत्यादि ॥ उत्तरत्रे त्यस्य फलमाह

पूर्वकालेत्यय त्विति ॥ (कै)

जह्यमिति । (कै)

१ दिक्षख्ये इति नियमात् तद्धितार्थे त्यावश्यक इवार्धघ-

१ अ २ । १ । सू ५७ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५ ॥

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ॥ एते सुवन्ता

‘ पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यमवीराश्च ’ ॥ ‘ पूर्वस्यैवाध

(अ २ । पा १ । आ ३)

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य
मध्यमवीराञ्च । २ । १ । ५८ ।)

टितेऽर्थे समासस्य शक्तये १ उपमानानीति । सामान्यवचनैरे
वेति नियमाथमिदमित्यथे ॥ १ उपमितमिति । विशेष्यस्य पूर्व-
निपाताथमिति बोध्यम् ॥

यच्च तु प्रयोजनाभाव इति । (कै)

वीरैकादिव्यावृत्तये बज्जलग्रहणानुवृत्तेरचाप्यावश्यकत्वेन तेनैव
गुणादिसमभिव्याहारे पूर्वनिपातनियमसिद्धिरिति भावः ॥ भाष्ये

एवमादि (भा)

इत्यादिशब्द प्रकारे इति बोध्यम् ॥

उत्तरचानुक्रमणसामर्थ्यमिति । (कै)

उत्तरत्रैवमाद्यनुक्रमणकरणसामर्थ्यमित्यथ । सूत्रज्ञता दशित-
मिति शेषः ॥

अव्यापकत्वमिति । (कै)

कृत्स्नपद कृत्स्नविषयपरमिति भावः ॥ भाष्ये

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ अ २ । पा १ । सू ५६ ॥

समानाधिकरणेन सुप्ता सह प्राग्वत् । पूर्वैर्नैव सिद्धे पूर्वनिपातनियमार्थे
मिदम् । गुणक्रियाशब्दे सह समासे पूर्वादीनामेव पूर्वनिपातो यथा स्यात् ।

प्रपञ्च इति । गुणक्रियाशब्देन सह समासे पूर्वादीना पूर्वनिपातनियमार्थे
तु न भवति बज्जलग्रहणेनैव सिद्धत्वादिति मन्यते ॥

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य (अ २। पा १। व्या ३)
मध्यमवीराञ्च । २। १। ५८।)

यदनेन कृतमिति । (भा)

प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिक तत्सर्वं विषयाव्यापकत्वान्निष्प्रयोजनमित्यथ ॥

सामर्थ्याविधातेति । (कै)

बहुल्लघुहणघटितवचनस्य प्रशसाथमित्यथ ॥ तत्रयोजन
शक्तिद्वसन्तोष । तेन तदा गृहशान्तौ व्यथकालक्षेपाभावान्तत्र
दृष्टान्तमाह

यथेति ॥ (कै)

व्याख्यानतरमाह

चतुर्भिरिति । (कै)

चत्वार । क्वचित्प्रवृत्ति क्वचिदप्रवृत्ति 'क्वचिदिभाषा
क्वचिदन्यदेवे त्येव रूपा । अत्र पत्रे कृत्नादिशब्दै शब्दमर्याद-
यैतदर्थान्नाभादरुचेराह

अन्ये त्विति ॥ (कै)

कारकमितीति । (कै)

प्रवृत्त्यादिकारकत्वेन व्यापकमित्यथ ॥

साधकमितीति । (कै)

यथायोग्यकारकमित्यथ ॥

पूर्ववैयाकरण । अपराध्यापक इत्यादि । अपरश्चासावङ्गश्च पश्चाद् ।
“पश्चादिति” सूत्रे पठिष्यमाणे नार्द्धेचे 'ति वार्तिकेनापरस्य पञ्चभाव ।

(अ २। पा १। आ ३)

(पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्य
मध्यमवीरास्व । २ । १ । ५८ ।)

निवर्त्तकम् । (भा)

सर्वविषयात्यागेन साक्षात्प्रयोगसाधकमित्यथ ॥

विभाषा गुणेति । (कै)

प्रयोजनस्यापि प्रयोजकत्वेन हेतुत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

एते खल्वपीति । (कै)

यद्विधिविषये लक्षण सामान्यशास्त्र प्रपञ्चस्तस्यैव विशेषशास्त्रेण
उदाहरणप्रदर्शनं ते विधयो मन्दामन्दबुद्धिभिः सर्वैरपि सम्यक्
ज्ञातुं शक्यत्वात्सुपरिगृहीता भवन्तीत्यथ । एव च प्रपञ्चाथमिदं
शास्त्रमिति भाव ॥

केवलेनेति । (कै)

उदाहरणप्रपञ्चपरविशेषसूचरहितेन बहुलपदघटितसामान्य-
सूत्रेणेत्यथ ॥

प्रपञ्चेनेति । (कै)

सामान्यलक्षणरहितप्रपञ्चपरविशेषसूत्रेणेत्यर्थं ॥ भाष्ये

१ “एते खल्वपि” इतिपाठोऽप्यस्ति भाष्ये ॥

“मञ्जुर्वेगेन प्रविष्टं शरपतनभयाद्भूयसा पूवकायम्”

इति काण्डिदास । अथ कथं

‘दूमसराजन्यकमेकवीर’ इति ।

अवश्य खल्वपीति । (भा)

अवश्य विकल्पाथकशब्दप्रयोगे क्तव्ये पर्यायेषु लाघवगौरववि-
चाराभावात् । वेदे नानाशब्दैव्यवहारदशनाच्च वेदाङ्गत्वमस्यैवेति
ध्वनयितुं वेदव्यवहृतेर्नानाशब्दैव्यवहार इत्यथ ॥ युक्त्यन्तरमप्याह ।

सर्ववेदपारिषद हीति । (भा)

हिंश्चार्थे ॥

तच्च नैक पन्था इति । (भा)

क्वचिदन्यदेवेत्यथस्य बङ्गलघुहणसिद्धस्थान्यैविभाषादिशब्दै प्रति-
पादयितुमशक्यत्वादित्यथ । तदुदाहरणानि च वेदेषु बह्वनीति
ध्वनयितुमेव लोकवेदसाधारणेऽपि सर्ववेदपारिषदत्वोक्तिरिति
परे ॥

इह हि पूर्वकालैकेति बाधित्वा परत्वादानेन समासे वीरैक इति
स्यात् । सत्यम् । पूर्वविप्रतिषेधोऽत्र वक्तव्य इति दुर्घटवृत्तिकारादय ।
न त्वत्रोपष्टम्भक मुनित्रयवच पश्याम । बह्वङ्गग्रहणं वा शरणीकर्त्तव्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३४७
(अ २ । पा १ । आ ३) (श्रेण्यादय कृतादिभि । २ । १ । ५६ ।)

श्रेण्यादयः कृतादिभिः ॥ २ । १ । ५६ ॥

यद्यपि वृत्त्यादौ श्रेण्यादय कृतादयश्च पठ्यन्ते तथापि कृता-
दिभि कृतादिराकृतिगण एवेति बोधयितु भाष्ये

श्रेण्यादय इति ॥ (भा)

एकशिल्पेति । (कै)

एकशिल्पाश्रये एकपञ्चाश्रयेण वेत्यथ ॥

तच्च यदेति । (कै)

एकशिल्पाद्यजीविसघस्य तदत्करणमित्यथ ॥

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ अर्थ प्रागवत । श्रेण्यादिषु स्वर्थवचनम् ।
अश्रेण्य श्रेण्य कृता श्रेणिकृता । एकेन शिल्पेन पथ्येन वा ये जीवन्ति
तेषा समूह श्रेणि । श्रेण्यादय पठ्यन्ते । कृतादिराकृतिगणः । च्यन्ताना
तु कुगतीति' निष्प समास परत्वात् । श्रेणि एक, पूग सुकुन्द, राशि,

श्रेण्यादय कृतादिभि ॥ एकेन शिल्पेन पथ्येन वा ये जीव
न्ति तेषा समूह श्रेणि तत्र पृथक्स्थिताना श्रेणिकरणे यथा स्यात्
श्रेणिस्थानमेव तु दण्डादिरूपेण करणे मा भूदित्याह । 'श्रेण्यादिषु
स्वर्थवचनमिति' । 'श्रेण्यादय पठ्यन्त इति' । तेन तत्रादिशब्दो ध्व

दण्डनादिरूपकरणम् । (कै)

तद्योग्यरूपकरणमवरोधादिति यावत् ॥ तदुक्त भाष्ये

किं क्रियन्ते इति । (भा)

किञ्चिदयविशिष्टा क्रियन्त इत्यथ ॥

परत्वान्नित्य इति । (कै)

जर्थादिच्चैतिच्यन्तस्य गतित्वादिति भाव ॥

विषय, निचय निधन, इन्द्र, देव, सुख भूत, अवन्य, वदान्य अस्थापक, अभिरूपक, ब्राह्मण, क्षत्रिय, पद, पण्डित कुशल चपल, निपुण, कृपण, इति श्रेष्ठादि ॥

स्थावाची । 'कृतादिराकृतिगण इति' । प्रयोगदर्शनेनाकृतियाहो गण आकृतिगण, अत्रादिशब्द प्रकारे । च्यन्तानामित्यादि । परत्वादिति भावः । अत्रादिगणेऽप्युदाहरणरूपेण कृतिपद्यात्पठति । 'कृत मतेत्यादि' ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३४८
(अ २। पा १। व्या ३) (क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ् २।१।६ ।)

क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ २।१।६० ॥

अवधारणेति । (कै)

नञ्चैव विशिष्टेन नान्येनेत्येवमित्यथ ॥

आधिक्यवाचीति । (कै)

नञ्चधिकेनेत्यथ ॥

अर्थरूपाभ्यामिति । (कै)

एति गच्छति जहातिजिहीतयोर्व्यावृत्तये उभयोपादानम् ॥
भाष्ये

क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ् ॥ नञ्मात्राधिकेन क्लान्तेनानञ् क्लान्त सम
स्यते स तत्पुष्य । क्लत च तदक्लत च क्लताक्लतम् । एकमेव वस्तु एकदेश
करणात्क्लतमेकदेशान्तरस्याकरणाच्चाक्लतमित्युच्यते । प्रौढाप्रौढम् । उद्विता

‘क्लेन नञ्विशिष्टेनानञ्’ ॥ विशिष्टशब्दोऽयमधिके वक्तते, तच्चा
धिक्य क्वचित्सावधारण, तद्यथा, देवदत्तो यच्चदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट,
स्वाध्यायेनैव विशिष्टो ऽन्ते गुणा समा इति गम्यते क्वचिन्निरवधारणम्
तद्यथा देवदत्तो यच्चदत्तात्स्वाध्यायेन विशिष्ट, स्वाध्यायेन तावद्विशि
ष्टोऽन्ते गुणा समा भूयासो वा नैतन्निरूप्यते, वाक्यस्यैकरूपत्वेऽर्थप्रकर
णादिना विशेषनिश्चयस्तत्र निरवधारणपक्षे सिद्ध च तदभुक्त चेत्
त्रापि स्यात्, क्लान्तयो प्रकृतिभेदेऽपि नञ् तावदधिक इति विशिष्ट
ग्रहण चानर्थक स्यात्, क्लेन सनञ्चा नञ्चित्येव वाच्य स्यात्, अत सावधारण

प्रतिषेधो वक्तव्य इति । (भा)

प्रतिषेधघटितवज्रघ्नोद्घोत क्लान्तविशेषणमित्यथ । क्लान्तला-
भार्थं तत् कत्तव्य अन्यपदायञ् उपस्थितक्लान्त एवेति तन्नाम इति
भाव ॥

तद्यमर्थ इति । (कै)

अनञितिप्रतिषेधो वक्तव्य इति भाष्यस्यायमथ इत्यथ ॥

ततश्चानञिति । (कै)

अवधारणसहिताधिक्यपरत्वे तु तन्न कत्तव्य भवतीति भाव ॥

अर्थभेदमिति । (कै)

तत्कारो विकार । किति चिन्त्यम् ॥

नुदितम् । नुडिडाधिक्येऽपीष्यते । अशितानशितम् । क्लिष्टाक्लिशितम् ।
नुडिडयद्द्वयमर्थाभेदकस्य विकारस्याप्युपलक्ष्यम् । प्राञ्चोरन्यतरस्याम् ।
क्लान्ताच्छितम् । पूर्वनिपातनियमाथ सूत्रारम्भ । क्लान्तापक्लान्तादीनामुप

पक्षमाश्रित्याह । 'नञैव विशेषो यस्येति' । प्रकृत्यादिकमित्यादिप्रबन्धेन
प्रत्ययोपसर्गयोर्ग्रहणं तत्र सिद्धं च तदभङ्गं चेति प्रकृतिरतुल्या, कत्तव्य
मङ्गतमिति प्रत्यय प्रकृतं चानपक्वत चैत्युपसर्ग, एव च पूर्वपदमपि
क्लान्तमेव लभ्यत इत्याह । अनञ् क्लान्तमिति । अनञिति शक्यमक-
र्तुम्, नहि पूर्वपदे सनञि उत्तरपदेनञधिको भवति । 'कृतं च तदङ्गतं
चेति' । अवयवधर्मेणाय समुदायस्य व्यपदेश, एकमेव च वस्तुकेदेशाकरणा-
त्कृतं च भवत्येकदेशाकरणादङ्गतं चेति नात्र कश्चिद्विरोध, यदि तद्धि
सावधारणपक्ष आश्रीयत एव सति यस्य नुडपरोधिक इडागमो वा तेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३५१
(अ २। पा १। आ ३) (क्तेन नञविशिष्टेनागञ। २। १। ई ।)

समसम्प्रधारणेति । (कै)

समथोमध्येऽन्यतरस्य सम्प्रधारणा गुणाधिक्य प्रतिपिपादयिषित-
मित्यथ । अवधारणे तद्गर्भे आधिक्ये इत्यथ ॥ भाष्ये

नाप्यनञितीति । (भा)

नञैव विशिष्टेन ज्ञान्तेन सुबन्त समस्यत इत्युक्ते ज्ञान्तप्रकृतिक-
मेव तल्लभ्यत इति भाव ॥

समासो न प्राप्नोतीति । (भा)

तस्मात्तत्कत्तव्यमिति भाव ॥

इदानीमव्याप्तित्व्याप्तीति । (कै)

सख्यानम् ॥ कृतापकृतम् । भुक्तविभुक्तम् । पीतविषीतम् । गतप्रत्या
गतम् । भावे क्त । तत्तच्छासुवा प्रत्यागमनेन सहचरित गमन गतप्रत्या
गतम् । यात च तदनुयात च तदानीमेव पुनगमनाद् यातानुयातम् ।

सह समासो न स्यादित्यत आह । 'तुडिटाविति' । तुडिङ्गुह्य
मागमोपलक्षण, न्यायस्य तुल्यत्वात्तेनच्छेनाच्छेन्नमिति तुगधिकस्यापि
ग्रहणम् । 'अशितानशितेनेति' । अश भोजने तस्मान्नुडचि'
'क्षिष्टाक्षिशितेनेति' । 'क्षिष्ट ज्ञानिष्ठथो'रिति पक्षे इट, तत्र तुट
प्रत्ययान्तभक्त, इट प्रत्ययभक्तस्त्वक नञ्भक्त इति सर्वेषामुत्तरपदेऽन्त
र्भाव, इह तु कृताच्छितमिति 'शाच्छोरन्यतरस्यामि तौत्वे कृते तेना
धिक्यात्समासो न प्राप्नोति । अत्र केचिदाहुः । तुडिङ्गुह्यमर्थामेद
कस्य विकारमात्रस्योपलक्षण, तेनेहापि समासो भवतीति ज्ञातान्नाथ

(क्तेन नञविशिष्टेनानञ् । २।१।६ ।) (अ २। पा १। आ ३)

अथान्नि कृतापकृतादौ । अतिव्याप्ति । सिद्धमभुक्त कत्त-
व्यमकृतमित्यादौ प्रागुक्ता । कैयटे द्वावप्यपिग्रन्थौ प्रक्षिप्तौ फला-
भावात् ॥

विरूप कृतमिति । (कै)

असमास्यैव विरूपत्व मध्ये तत्क्रियात्यागाच्च तस्याविरूपत्वमिति
भाव ॥

अभुक्तमिति वार्थ इति । (कै)

एवमपकृतमित्यस्याकृतमिति वाच्य इत्यपि बोध्यम् ॥

सिद्धमभुक्तमिति । (कै)

अचारम्बन्धासमाप्तिन गम्यत इति न दोष इति भाव ॥

क्रयाक्रयिका । अल्प इति कप्रत्यय । तदन्तश्च स्वभावात्स्त्रियाम् । ‘अन्येषा
मपि दृश्यत’ इति दोष । महान क्रय क्रयशब्देनोच्यते । गोवर्जीवह
न्यायात् । एव पुटापुटिका फलाफलिका मानोन्मानिकेति । “समानाधि

मित्यत्र तु निष्ठानत्वस्यासिद्धत्वाद्भेदेकत्वाभाव गौणत्वात्प्रामाणा
धिकरणस्य पूर्वस्य न प्राप्तोतीत्यारम्भ, पूर्वनिपातनिधमार्थश्च कृताकृत
तमित्येव यथा स्यादकृतकृतमिति माभूत् । ‘कृतापकृतमिति’ । एक
देशस्येष्टस्य करणादेकदेशस्य चाग्निष्टस्य करणादेकमेव वस्तु कृत च
भवत्पकृत च भुक्त च तदत्यवहुतत्वा, द्विभुक्त चाग्निभनत्वाद्भुक्तविभुक्त,
विभुब्धोऽनाग्निभनत्व द्योतयति विरूपत्वत, एव पीलविपीत, गमन
गत प्रत्यागमन प्रत्यागत तत च्छसुभवा प्रत्यागमनेन सह चरित गमन
गतप्रत्यागत, वात च तदनुयात च तदानीमेव पुनगमनात् यातापुया

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३५३
 (अ २ । पा १ । अ ३) (क्लेन गजविशिष्टेनानज । २ । १ । ६ ।)

यत्सर्वथेति । (कै)

अथ भाव । सूत्रस्थानञ्चविशिष्टपद लक्षणया विसमान्निवचने-
 त्यथपर व्याख्येयमिति सूत्रेष्वैव सिध्यतीति नुडिडधिकेनेत्यपि न
 कत्तव्यन्तत आधिक्येऽपि विसमान्निवचनत्वाच्चतेरिति ॥ भाष्ये

गतप्रत्यागतमिति । (भा)

गत गमन तदात्मकमेव प्रत्यागमन तथोच्यते यस्तु ग्रामान्तर
 प्रतिनिगत्य तमप्राप्य मध्यत एव निवृत्तस्तदीयगमनप्रत्यागमने एक-
 त्वेन तथा व्यवह्रियेते यातमनुयात तदानीमेव पुनगमनाद्यात्रानु-
 यातम् ॥

करणाधिकारे श्राकपार्थिवादीना सिद्धये उत्तरपदज्ञोपस्योपसखानम् ॥
 श्राकप्रिय पार्थिव श्राकपार्थिव । एधिव्या ईश्वर 'तस्येश्वर इत्यज
 लक्षणया सिद्धे उत्तरपदज्ञोपो नोपसख्येय इत्याहु ॥

तम । 'क्रयाक्रयिकेति' । 'अल्प' इति क प्रत्यय, तदन्तश्च स्वभावा
 त्स्त्रिया वर्त्तते क्रयाक्रयिकेति ' अन्येषामपि दृश्यत' इति दीघ ।
 महान क्रय क्रयशब्देनोच्यते गोबलौवदन्यायेन एव पुटापुटिका फलाफ
 जिक्का मनोन्मानिकेति । श्राकपार्थिवादीनामिति । सिद्धय इति
 श्लेष । एधोरप्रत्य पार्थिव के चित्पार्थिवेति पटन्ति, एधिव्या ईश्वर
 पार्थिव' तस्येश्वर' इत्यञ्, तस्याभ्यवहार्येषु श्राक प्रियत्वात्प्रधान तत्र
 साहचर्यादेव तद्व्यपदेशत्वलाभादुत्तरपदज्ञोपो न वक्तव्य समासस्तु
 वक्तव्यो गौणत्वात्प्रामाणाधिकारणस्य ॥

युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः ॥

२ । १ । ६७ ॥

भाष्ये

यथाजातीयकमिति । (भा)

स्त्रीलिंगशब्दरूपमित्यथ ॥

किमेतस्येति । (भा)

युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः ॥ जरद्विरिति पाठान्तरम् । तत्राद्यपाठे युवशब्देन जरत्या सामानाधिकारण्यासम्भवात्तदन्यथानुपपत्त्या “प्रातिपदिकग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापौ”ति परिभाषा ज्ञाप्यते । तथा च युवयुवतिशब्दयोर्द्वयोरपि खलत्यादिभिस्त्वुभिस्तुभिरभयलिङ्गैः सामानाधिकार्यैः सद्द समासे अद्यौ उदाहरणानि प्रयवस्यन्ति । तथाहि । युवाखलति युवखलति । भवति खलतौ युवखलतौ । “कृतिकारादक्तिन” “सवतोक्ति

“युवा खलतिपलितवलिनजरतौभिः” ॥ सञ्जायुनो ग्रहणे गार्ग्यायण खलतिरित्यादावेव तु स्यान्न च तस्य जरतौशब्देन सामानाधिकार्यं न च गार्ग्यायणी युवतिरस्ति स्त्रिया युवसञ्जाप्रतिषेधादतो युवेति स्वरूपग्रहणमित्याह । युवशब्द इति । खलत्यादिभिः सामानाधिकार्यैरिति । कथं एतद्युवशब्दस्य जरतौशब्देन सामानाधिकार्यं

लिङ्गविशिष्टपरिभाषयैव सिद्धमिति प्रश्न । सा एतज्ज्ञापक-
सिद्धैवेत्युत्तर । यद्यपि मुख चन्द्र इत्यादौ भिन्नलिङ्गयोरपि
सामानाधिकरण्यं दृश्यते तथापि न सवच किं तु सप्रतिपन्नस्थले
एव तदप्येकस्य नियतलिङ्गत्व एवेति भाष्याभिप्राय ॥

तद्रूपारोपादिति । (कै)

नन्वेव पुस्त्वस्याप्यारोपस्तु किं ज्ञापकेन असङ्गतं च तदिति
चेन्न । उभयारोपे गौरवात् खल्ल्यानुरोधेन भाष्यप्रामाण्येन कृत्त
परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्याच्चेत्यलम् ॥

नर्थादित्येके इति ङीष् । युवपलित । युवपलिता । युववल्गिन । युव
वल्गिना । वल्गिश्चब्दं पामादि । युवजरन युवजरतीति । जीयतेरहन ।
उगितश्चेति ङीष् । युवत्वामेव जरतीधर्मापलम्बेन तद्रूपारोपात्सामानाधि
करण्यम् । यत्तु एव सति पुस्येव स्त्रीत्वारोपेण जरतीसामानाधिकरण्यं
सम्भवतीति परिभाषाज्ञापनं कथमिति हरदत्तेनोक्तं तत्रेदमुत्तरम् ।

पुल्लिङ्गस्य स्त्रीलिङ्गेनेति, तच्चाह । स्त्रीलिङ्गनिर्देश इति । अस्या हि
परिभाषाया सत्वा युवश्चब्दस्य ग्रहणे युवतिश्चब्दस्यापि ग्रहणादुपपद्यते
युवतिजरतीश्चब्दयो सामानाधिकरण्यमसत्वा तु नोपपद्यत इत्यर्थोपत्त्वा
परिभाषा ज्ञायते । 'युवखलतीति' । 'हृदिकारादक्तिन' सवतो-
क्तिन्नर्थ्यादित्येक' इति ङीष् वल्गिश्चब्दं पामादि । 'युवजरमिति' ।
जरङ्गित्यपि पाठ केन चिदाचार्येण बोधित इति पुल्लिङ्गेनापि समासो

३५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(युवा खलतिपलितवलिजर

(अ २ । पा १ । आ ३)

तीभि । २ । १ । ६७ ।)

जरङ्गिरित्यपीति । (कै)

अत्र मानञ्चिन्धम् ॥

युवजरन्ति । (कै)

बङ्गलपक्षणेनापि सुसाधम् ॥

आशेष विनोपपत्तौ किं तेन । न हि एकमगत्या आरोपितमिति सव
भेवारोपणीयम् । लक्ष्यानुरोधेन परिभाषाज्ञापनस्यैवौचित्यात् । कुमार
अमयादिभिरिति वा ज्ञापकमस्य । अमयादिषु स्त्रीलिङ्गानामेव बङ्गना
पाठान्त । अश्वादिभ्य फञ्चिन्धौ पुञ्चिन्धौ इति गणसूत्रे पुंसोत्यङ्गिर्चापि
केति तु तत्त्वम् । यवशब्दस्य पूर्वनिपातनियमार्थं वचनम् । अनियमो हि
प्रसक्त । गुणशब्दत्वात् ॥

भवतीति भाव । 'युवतिजरतीति' । कथं विशद्ववाञ्चिन सामाना-
धिकरण्यस्य अन्योन्यधर्मोपलम्भात्तद्रूपत्वारोपाङ्गविव्यति, यद्येव विभिन्न
लिङ्गयोरप्येवमेव सामानाधिकरण्यसम्भवात्कथं परिभाषाज्ञाप्यत इति
चिन्त्य यवशब्दस्य पुर्वनिपातनियमार्थं वचनमनियमो हि गुणशब्दत्वा
त्स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३५७
(अ २। पा १। अ ३) (वर्णो वर्णेन । २। १। ६६।)

वर्णो वर्णेन ॥ २। १। ६६ ॥

बुद्ध्या परामृष्टमिति । (कै)

वक्ष्यमाणमसन्निहितमपि विचारविषयमित्यथ । बुद्धिविषय-
त्वेनैव च प्रत्यक्षता ॥ नन्विदंशब्देन सूत्रमेव गृह्यता तत्राह

न तावदिति । (कै)

सूत्रकत्तव्यत्वाकत्तव्यत्वविचारो नाचेति न तस्येदमा परामश्रु
इति भावः ॥ अस्मिन् प्रदेशे इति पाठः । कस्मिन् प्रकारेण सूत्र-
कायमित्येवात्रत्यविचारतात्पर्यमित्याशयः । पश्चाद्भाविप्रत्याख्यान-
प्रकारं मन्दबुद्धिव्युत्पत्तये सौकर्याय च दर्शयति ।

इह कृष्णसारङ्ग इतीति ॥ (कै)

विशेषण विशेष्येति सिद्ध इति (कै)

प्रत्याख्यानं तु पश्चाद्भावविध्यतीत्यन्वयः ॥ षष्ठीसमासस्त्रीदृशे विषये
न सम्भवत्येव । भाष्यप्रामाण्येनानभिधानाच्च ॥

वर्णो वर्णेन ॥ समानाधिकरणेन सह प्राग्वत् । कृष्णसारङ्ग । सार-
ङ्गश्चिन् । स प्राकृष्णो ऽपि सम्भवति । अतः कृष्णो विशेषणम् । न चास-

‘वर्णो वर्णेन’ ॥ विशेषणं विशेष्येति वर्तते तत्र द्वयोः
स्वरूपग्रहणेन विशेषणता भवेत् । ‘वणश्चासौ वण इति । किं व्यावृत्त

३५८

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(वर्णो वर्णने । २ । १ । ६६ ।)

(अ २ । पा १ । आ ३)

गौणेऽपीति । (कै)

बहुसंख्यहणात् गौणमुख्यन्यायोऽत्र न प्रवृत्त इति भाव ।
विशिष्टरूपोपादानाभावात् । लाक्षणिकतामात्रेण गौणत्वाभावाच्च
चिन्त्यमिदम् ॥ भाष्ये

वर्णेन तृतीयासमासो वा स्यादिति । (भा)

वर्णो वर्णनेति सूत्रं तृतीयातत्कृते (२ । १ । ३) ।
इत्यनन्तर कायम् उताचैवेति विचार्यत इत्यथ ॥ ननु तृतीयास-
मासस्य तत्कृतत्वेनैव सिद्धेस्तत्प्रकरणे इदं व्यथमत आह

हेतुतृतीयेति । (कै)

हेतुतृतीयान्ते हि तस्य न प्राप्तिरिति भाव ॥

प्रकृतिस्वरे सिद्ध इति । (कै)

अतिप्रसङ्गनिवारणार्थमिति शेष ॥

अनेते वर्णो इति सूत्रं कर्तव्यम् । (कै)

इत्यन्वयि

म्भव । नानारूपसमाहारश्चित्रमित्यभ्युपगमात् । चित्रत्व रूपत्वव्याप्य
नौल्लादिविबद्ध जात्यन्तरमेवेति पक्षे तु क्लृप्तावयवके क्लृप्ताशब्दस्य लक्षणा

किमन्वितम् अथैकत्र विशेषाणां रूपस्यान्यत्र च ग्रहं शुक्लस्यासौ वया
इति न स्याद्वर्णो विशेषणं शुक्लस्य वर्णत्वात्प्रतिचारात् तस्माद्बुभुक्ष विशेष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३५६
(अ २ । पा १ । आ ३) (वर्णा वर्णन । २ । १ । ६६ ।)

तेन कृष्णैत इति । (कै)

एत शबल शबलैताश्च कर्बुर इति कोशात् । इत उत्तर
कृष्णेनेति (कै)

सहयोगे इत्यभूतलक्षणे वा तृतीया अनेनैव
समास इति (कै)

यस्य कैयटे दृश्यते सोऽयस्य । एतशब्दस्य कृष्णघटितवणस-
मुदायवदयकत्वेन साहित्यस्य ज्ञापकत्वस्य चात्यन्तभेदनियतत्वेन
सहयोगे तृतीयाया इत्य भूततृतीयायाश्चाप्राप्ते कृष्णसारङ्गोक्त-
रीत्या सिद्धे उपयोगाभावाच्चेति केचित् ॥

पूर्वपदप्रकृतिखरो भवतीति । (कै)

पूर्वपदस्य हिमशब्दस्य वणवाचित्वाभावाभिषेधाप्राप्तेरित्यथ ॥
अनेते वण इति प्रथमान्तम् ॥ नन्वच वर्णा वर्णेनेति न प्राप्नोति
हिमस्य वणत्वाभावादत आह

१ 'एव' इत्यधिकमस्ति काशीस्यकैयटपुस्तके ॥

बोधा । स्यादेतत् । 'तृतीयातत्कृते तौह सिद्धम् । सारङ्गत्वस्य कृष्णादि-
कृतत्वात् । एव च वर्णा वर्णेभ्यिति पूर्वपदप्रकृतिखरोऽपि न विधेय । तस्यु

ग्रहणमित्याह । वणविशेषवाचीत्यादि । कृष्णसारङ्ग इत्यादिना । नाना
वणसमाहार सारङ्ग, तथा शबलस्तस्य वणान्तरसमाहारेऽपि भावा

३६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(वर्यो वर्येन । २ । १ । ६६ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

हेतौ तृतीयेति । (कै)

जनकत्वसाम्याद्धेतुपद कर्तृपलक्षण कृतद्वारकं च सामर्थ्यमिति
भाव ॥ तदाह

यत्कृतार्थेनेति समास इति ॥ (कै)

अकारकत्वाद्धेति । (कै)

कृतद्वारकसामर्थ्य एव समासत्वेनैतपदार्थं प्रत्यकारकत्वादित्यथ ॥
भाष्ये

द्वितीयेनेति । (भा)

सप्तम्यन्तेनेत्यथ । नैते वर्यो वर्ये इति सूत्र पाथ्यमिति
भाव ॥ 'अनेत इत्यस्यासमथसमासत्वेन वा न चतिरिति भाष्ये
यद्यन्तर्भावेन सूचितं तदभावमाह ।

प्रयोजके नास्तीति । (कै)

तृतीयाकमणौ त्यादिप्रवृत्तेरिति भाव ॥ नन्वेत इति
तृतीयाकमणौ त्यस्यापि निषेध स्यादत आह

आनन्तर्यादित्यादि ॥ (कै)

रूपे तु स्यार्थद्वितीयेत्येव गतार्थत्वात् । मैवम । कृष्णाशुक्लो ह्रितशुक्ला इत्या
द्यर्थं समासस्यावश्यं विधेयत्वात् । न ह्यैह तच्छतत्वमस्ति । तथा स्वरसूत्र

त्वामण्यन्वयो नियतो न स्यादिति कृष्णो विशेषणम्, एव लोहितशब्देऽपि
ऋष्ये ननु अ कृष्णाशब्दोच्चारणवे वर्त्तते न समुदाये तस्य सारङ्गत्वात्

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३६१

(अ २ । पा १ । आ ३)

(वर्णा वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

“अनेत” इत्यस्य पूर्वपदप्रकृतिस्वरनिषेधत्वात्कृत्स्वरस्य च पूर्व-
पदप्रकृतिस्वरापवादत्वात् परत्वादित्यसङ्गतं तत्राह

अनेत इति प्रतिषेध इति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्य बाधकं किञ्चिन्निषेधोऽथ कृत्स्वर इत्यन्वयः ॥

विशेषाभावाच्चिति । (कै)

एतशब्दान्तोदान्तत्वादिति भावः ॥ निषेधाच्च बलीयास
इति न्यायमभिप्रेत्याह

अथवेति । (कै)

कक्ष्यान्तरप्राप्तत्वादिति । (कै)

पूर्वपदप्रकृतिस्वरापवादकृत्स्वरापवादत्वादित्यथ ॥ भाष्ये

द्विर्वर्णाग्रहणमिति । (भा)

अनेत इति प्रतिषेध (कै)

इत्यनुषज्यते । आचायदेशीय । प्रकृतसूत्रसन्ताअथणेन

मण्डुभाष्या वक्तव्यम् । इह मा भूत, कश्चित् लोहितैत इति । तथा चानेत
इति निषेधार्थं विध्यर्थं वेति परं सप्रथं । तत्र कक्ष्याशुक्लादौ विध्यर्थमेवेति

तत्कथमवयववृत्ते कक्ष्याशब्दस्य समुदायवृत्तिना सारङ्गशब्देन सामानाधि-
करण्यमत आह । अवयवद्वारेणेत्यादि । कक्ष्यावयवसम्बन्धात्समुदाय

३६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(वर्णा वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

(अ २ । पा १ । आ ३)

प्रतिपदोक्तपरिभाषया सिद्धिमाश्रित्यैकवणग्रहणाकरणेन पक्षयो
साम्यं दृश्यति । भाष्ये

एक वर्णग्रहणमिति ॥ (भा)

अन्यतरत्र कस्मादिति । (भा)

अवणस्य वर्णे वणस्य वा अवर्णे कस्मान्न भवतीत्यथ । कश्चित्तु
तथैव पाठ ॥ अथ तृतीयासमासवादी स्वमते लाघवमाह

सामान्येन ममेति ॥ (भा)

इतर आह ।

अवश्य वर्णेति ॥ (भा)

यद्यपि हेतु तृतीयान्तेन समासार्थं कृष्णसारङ्ग इत्याद्यथमा-
वश्यकं तथापि स्पष्टत्वात् यत्र हतद्वारकसामर्थ्यासम्भवस्तदथमि-
त्याह

शुकबभ्रुरिति । (भा)

सहयोगे तृतीयेत्येव न्याय्यम् ॥ स एव पुन पृच्छति

स्थितम् । प्रतिपदोक्तस्य समासस्य ग्रहणसम्भवात्स्वरसूत्रे वर्णेनेत इत्येवास्तु
वर्णोच्चिति न कतथमिति तु तत्त्वम् । वस्तुतस्तु वर्णा वर्णोच्चिति यथान्या

एव कृष्ण उच्यत इत्यर्थं । अत एवात्र गौण सामानाधिकरण्यमिति
सूच्यारम्भ । ननु तृतीया तत्त्वतेनेत्येवात्र सिद्ध समास कथं सारङ्ग

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६३
(अ १ । पा २ । आ ३) (वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

अथेदानीमिति ॥ (भा)

सिद्धान्त्याह

बाढमिति ॥ (भा)

एवमपीति । (भा)

एव चेत्यथ । इदं सूत्रमत्र पक्षे उदाहरणमात्रपरमिति
बोध्यम् ॥ क्वचिद्विशेषणविशेष्यभावे कामचारात्प्रधानोपसजनत्वे
व्यवस्थिते तत्राह

प्रधानग्रहणं वेति ।

तदयमथ । पूर्वपरसूत्रोपात्तप्रधानयो सह समाससंज्ञाप्रसङ्गे
परसूत्रोपात्त प्रधान भवति पूर्वसूत्रोपात्त प्रधानमुपसजन तादृशो-
पसजनयो समासप्रसङ्गे परशास्त्रोपात्तमुपसजनमुपसजन पूर्वशा-
स्त्रोपात्तमुपसजन प्रधानमिति ॥ भाष्ये

द्वभ्ययुवतिराव्ययुवति (भा)

इति पाठ स चिन्त्य । तयोरजातित्वात् । द्वभ्युवतिरश्वयु-
वतिरिति पाठस्तु उचित इति केचित् । भाष्यप्रामाण्यात्तयोरपि

समस्त । प्रकृतसूत्रमेव तु न कतथ्य 'विशेषण विशेष्येण' त्वेव समासस्य
सिद्धत्वादिति ध्येयम् । 'मत्वर्थीयच्चिकीर्षाया न कमधारय इति वक्तव्यम्' ॥

शब्दो गुणवचन सारङ्गत्व कृष्णावयवकृतमित्यत्रेव सिद्धिः, तत्रायम
प्यर्थः । 'वर्णो वर्णेन' इति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ न वक्तव्यो भवति

३६४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

(अ २ । पा १ । आ ३)

जातिवाचिलम् । अत एव ' जातेरस्त्री 'ति सूत्रे अथोपधादि
त्यस्य इभ्या चञ्चियेति प्रत्युदाहरण भाष्ये दत्त हस्तिपकजाति-
स्येभ्यपदेनोच्यते अर्थ्येति पाठ । अर्थो ब्राह्मण इत्यन्ये ॥

वृन्दारकयुवतिरिति । (भा)

वृन्दारकशब्दो देवजातिवाचीत्याहुः ॥ भाष्ये कृत्यतुल्ये' -
त्यस्यावकाशप्रदर्शनावसरे तुल्यमहानि त्यपपाठ । तुल्यश्चेत् ”
तुल्यकृष्ण इत्येव पाठ पाठ ॥

न्यायव्युत्पादनायेति । (कै)

प्रत्यासन्धादिन्यायेनेत्यथ ॥ विप्रतिषेधप्रकरणादिष्टिरूपत्वं कथं
लभ्यमित्यत आह

प्रत्यासत्तेरिति ॥ (कै)

ज्ञाप्यते इति । (कै)

शेषलाभावादिति भावः ॥

१ अ ४ । पा १ । सू ६३ ॥

वीरपुरुषवान् याम् इति मा भूत् । तथा च प्रथमत एव मत्वर्थविवक्षया
बहुव्रीहिरिव भवति । न्यायसिद्ध चेदमिति भाष्यम् । बहुव्रीहिमात्रेण

तत्पुरुषे तुल्यार्थद्वयत्वेव सिद्धत्वात् तदवश्यं वक्तव्यमेतत्प्रतिषेधार्थं
सिद्ध मा भूत् कश्चित्तो जोहितैत इति इदं तु न वक्तव्य इदमपि

३६६ महाभाष्यप्रदीपौद्धोत ।
(वयो वयो २ । १ । ६६ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

कर्मधारयस्यानुक्तसिद्धत्वादिति ॥ (कै)

कदाचित्कर्मधारय इति । (भा)

पूर्वविप्रतिषेधानुक्तावपि सिद्धत्वादित्यथ ॥

मत्वर्थीयप्रकृतिरिति । (कै)

षष्ठीतत्पुरुष ॥ भाष्ये *

मत्वर्थीयैरभिधानमिति । (भा)

त प्रत्ययैस्तदर्थाभिधान यथा स्यादित्यथ ॥

तस्यास्वाभाविकत्वादिति । (कै)

वङ्गव्रीहिविषये पूर्वविप्रतिषेधेन कर्मधारयविधानान्तदयस्तेनोक्त
एवेति भाव ॥

मत्वर्थीयोऽर्थान्तर इति । (कै)

अन्यषदाथरूपे मत्वर्थे इत्यथ ॥

न वक्तव्यमिति । (कै)

वक्तुमनङ्गमित्यथ ॥ क्वचित्तु न क्तव्यमिति पाठस्तच्चाप्य-
यमेवार्थ । तदयस्य विषयविशेषनिष्ठत्वस्वाभावादिति भाव ॥

सवशाब्दस्य त्वकारान्ते कर्मधारय इष्यते । तस्माच्च ठन बाधित्वा निरेवति
वक्तव्यम । सवधनी सवबीजी सवकेशी ॥

व्याख्या तथोच्यते इति नात्र तद्वक्तव्यत्वसंभव अत्र व्याख्यानम् इत्यादौ
अत्रैकोऽवयवशाब्दो ऽपर समुदायशाब्दस्तत्रावयवस्याप्रधानत्वाद्दुपसङ्ग

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६७
(अ २। पा १। आ ३) (कर्णा वर्णन। २। १। ६६।)

अन्यथा (कै)

प्रकारान्तरेण ॥

मत्वर्थीयोत्पत्तिम् (कै)

तन्नियमम् ॥

वस्त्वित्यर्थ इति । (कै)

भवति वै किञ्चिदि' ति भाष्यस्य । एव जातीयक किञ्चि-
द्वचन भवति खल्वित्यथ ॥ कि जातीयमित्याशङ्कायां कार्या
शब्दा इति यज्जातीय तज्जातीयमित्युत्तरम् ॥ कार्या शब्दा
इति वचनमेव केनाभिप्रायेण पठितमित्यत आह

आचार्या कार्यवद्बुद्धि कृत्वा पठन्तीति । (भा)

घटादिरूपकायवच्छब्दा अपि कार्या इति बुद्ध्या पठन्तीत्यथ ॥

पद्यमानवचनाकारमाह

कार्या शब्दा इति ॥ (भा)

अथवा पठिक्रियेति । (कै)

आचार्यककर्तृकिञ्चित्कमकायवद्बुद्धिकरणोत्तरकालिकपठन-
क्रियाकलक भवनमित्यथ ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य प्रकृतोपयुक्तमाह

तद्वदिति । (कै)

कार्या शब्दा' इति वत्कायवद्बुध्येद पठितमित्यथ ॥ तदा-
शयमाह

नत्वात्पनिपात , द्वयोस्त्ववयवशब्दयो पर्याय इति नृष्ट्यम्, 'इह
यस्मिन्प्रयोगे वीरै एवमेतद्दान ग्राम प्रतिपादयितुमिच्छन्तत्र प्रथममे

कार्या शब्दा इति ॥ (कै)

दर्शने इति ॥ (कै)

तत्प्रत्यायनम् । (कै)

तत्प्रत्यायनसामर्थ्यम् ॥ नन्वेव वीरपुरुष इत्यादौ अन्तरङ्गत्वात्
कमधारय एव स्याद् न तु बहिरङ्गो वीरपुरुषक इति बह्व्रीहि-
रित्यत आह भाष्ये

अस्तु विभाषेति ॥ (भा)

तदाश्रयमाह

नाच इत्यादिना ॥ (कै)

बह्व्रीहि सिध्यतीति । (कै)

अपवादत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

इष्टिरियम् (भा)

इत्यनेन यदुक्तं तद्दृश्यति ।

प्रथममेवेति । (कै)

वीरपुरुषादौ यद्यन्यपदायविवक्षा तद्धि प्रथममेव न तु कम-
धारयोत्तरमित्यथ ॥ इदमेवायत पद्यते न कमधारयान्मत्व-
र्थाय' इति ॥ भाष्ये

कान्यपदार्थविवक्षा कार्या वीरा पुरुषा अस्मिन्सन्तीति वीरपुरुषको ग्राम
इति, बह्व्रीहिरेव नित्यं यथा स्याद् अन्यथा पूर्वमनपेक्षिते अन्यपदाय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६६
(अ २।पा १।आ ३) (वर्णो वर्णेन । २।१।६६।)

अल्पेनेति । (भा)

द्रव्येणेत्यथ ॥ अल्पेन यत्नेनेति क्वचित्पाठ ॥

माषेण । (भा)

तत्परिमितस्वरूपेण ॥

शतसहस्रमिति । (भा)

वस्त्राणि गा वेत्यथ ॥

कुहालपदेनेति । (भा)

पवतीथा कुहालैरेव भूकषण कृत्वा सस्य सम्पादयन्तीति
तद्भवहारानुसारेणैदम् ॥

प्रतिपत्तिगौरवेति । (कै)

एकस्य विरुद्धयो प्राधान्यगुणत्वयोराश्रयणमेव प्रतिपत्तिगौर-
वमित्याहुः ॥

अन्ये तु शब्दलाघवमिति । (कै)

इदमेव भाष्यस्वरसिद्ध मतम् एकस्यैवाथस्य प्रदिपादनाय
वृत्तिद्वयापेक्षाया गरीयान् शब्दो बोधको वज्रवीही लक्ष्य
इति भाव ॥

वीरा पशुषा वीरपुरुषा इति कामधाराये कृते पश्चादन्यपदार्थविवक्षाया
मत्वर्थीये सति वीरपुरुषवान ग्राम इत्याद्यनिवृत्तमपि कदाचिदनुषज्जेत,

न प्रसञ्जनीयमिति । (कै)

अत इष्टिरित्येव सम्यक् । एव च 'यदीष्टि पच्यते नार्थो-
ऽनेने त्यादिरित्येव तदा भवती त्यन्तग्रन्थ आचायदेग्रीयस्येति
भाव । किञ्च वक्ष्यमाणयुक्तिभिः सवधनी त्यादिप्रयोगसाधने-
ऽप्यसुन्वत इति १ प्रत्ययस्थात्कादि ति सूत्रस्यभाष्यप्रयोगसङ्गति ।
मम तु सवधनाद्यथ इत्यादिशब्दस्य प्रकाराथत्वान्न दोष । कमधा-
रथपद च नञ्समासस्याप्युपलक्षण ध्वनित चेद १ रच्यत इति
सूत्र भाष्ये ॥

ततश्चात्र वचनादिति । (कै)

सर्वादेरि ति वचनसामर्थ्यात् ॥ भाष्ये

कृष्णसर्पो नाम जातिरिति । (भा)

जातिव्यक्तोरभेदाश्रयेण ॥ तदुक्तम् भाष्ये

पूर्वपदातिशय इति । (भा)

१ अ ७ । पा ३ । सू ४४ ॥

२ अ ६ । पा ३ । सू १६१ ॥

सवग्रन्थस्य त्वकारान्तैः कमधारथोऽपीष्यते तस्माच्च मत्वर्थविवक्षाया
'मत् इनिठना' विति ठन बाधित्वा इनिरेव भवतीति वक्तव्यं, सर्वं धन

तदर्थातिशये इत्यथ । समासाद्यस्य लिङ्गसङ्ख्याद्याकाङ्क्षारहि-
तस्य समर्थादिति समय पदविधिरित्युक्तेरिति भाव ॥

सुबन्तेन पदेनेति । (कै)

तेन हेतुना लिङ्गसङ्ख्यादिभि परिसमाप्तस्यास्य प्रकर्षादि-
सम्बन्धसामर्थ्यमिति भाव ॥

नान्यथेति । (कै)

केवलप्रातिपदिकोपस्थानेनेत्यथ ॥

प्रतियोगिवस्त्वन्तरापेक्षयेति । (कै)

हेतौ येयम् ॥

तद्वतोऽपेक्षणादिति । (कै)

वस्त्राणि सौक्ष्मविषयस्यर्थाया तदन्तमपेक्षन्त इति भाष्यान्व-
राथ । बद्धव्रीह्यातिशायिकयोद्युगपत्प्राप्तिविषये तदन्तमपेक्ष्य
वस्त्राणा सौक्ष्म्यगुणविषया स्वर्धेदेति अस्यापि सूक्ष्माणि वस्त्राण्य-
स्यापि सूक्ष्माणि अस्यास्मादतिशयेन सूक्ष्माणीति विवचाया
कित्वातिशायिकबद्धव्रीह्योरेकत्र प्रसक्तिर्वाच्या तत्र वस्त्रद्वारा
सूक्ष्मशब्दस्य तद्वस्त्रापेक्षत्वादातिशायिकाप्रसक्तिरित्युक्तो विप्रतिषेध

सवधन तदस्यास्तीति सवधनी सवबीजी सवकेशी, यत्र कामधारयो
जातिविशेषवचनस्तत्र कामधारयन्मत्वर्थीयो भवति क्लृप्तासपवान्वस्त्रीक

(वक्षो वक्षो न । २ । १ । ६६ ।)

(अ २ । पा १ । अ १)

इति भाव । एव च परम्परया सौख्यगुणविषयप्रकषस्य विशेषण-
स्यैव सापेक्षत्वमित्युक्तं भवति । वचनप्रामाण्यादातिशायिकस्तत्र
भविष्यत्येवेति सन्दमानं शङ्कते । भाष्ये

ननु चेति ॥ (भा)

याहि तद्वन्तमिति । (भा)

न सा निश्चयेति भाव । एकस्वामिकथोरपि स्पष्टार्थादशनादिति
बोधम ॥

अतिशयनानीति । (कै)

अन्याभिभवकतृणि प्रकषयुक्तानीत्यथ ॥

अतिशय्यमानानि । (कै)

अभिभूयमानानीत्यथ । अतिशेतिरभिभवे ॥ भाष्ये

तद्वता च सम्बन्ध इति । (भा)

अनेन हि प्रकृते विशेषणस्य सापेक्षत्वरूपं तरपोऽप्राप्तिबीज
स्मारितम् ॥

१ तद्वता चाभिसम्बन्ध । क ॥

लोकहितशालिमानं ग्रामं गौरस्वरवदरख्यं गौरमृगवदिति, नहि बहुव्री
हिणा तज्जात्या तद्वत्वं शक्यं प्रतिपादयितुम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३७३
(अ २।पा।१।आ ३) (वर्णो वर्णेन । २।१।६६।)

अर्थान्तरत्वम् (कै)

इष्टिरूपत्वम् । क्वचित्त्वथत्वमिति पाठस्तत्राप्यथमेवाथ ॥ भाष्ये
किं तर्हीति । (भा)

एव च तस्मान्मर्थ्यात्सापेक्षत्वेऽपि बह्व्रौहितद्विधाविति भाव ॥
कथमिति । (भा)

वस्त्रान्तराणा वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्धा तद्वता चाभिसम्बन्ध इति
येषां बह्व्रौहितद्विधत्थोरप्राप्त्युपपादिका युक्तिरुक्ता तथायुक्त्वा
द्वयोरप्यप्राप्ते कथमानथकथमिति प्रश्न । समाधत्ते

यदाहीतीत्यन्ये । (भा)

'यदाह्यन्तरेण वस्त्राणा वस्त्रैर्युगपत्स्पर्धाम इति (भा)

पाठ तद्वतोऽभिसम्बन्ध इति च ॥

इष्टौ तु सत्यामिति । (कै)

तस्मादिष्टिदुष्टेति भाष्याभिप्राय इति भाव ॥

तर्हीदानीमिति । (कै)

तदेदानीमित्यथ ॥ इक्षारम्भे इति यावत् ॥

इदं न भवति । (भा)

१ 'यदाह्यन्तरेण वस्त्राणा वस्त्रान्तरेयुगपत्स्पर्धा' इति क पुस्तके ॥

इदं न सिध्यति ॥

भवति । (भा)

सिध्यति ॥ कुतस्तत्राह

यदेति । (भा)

इति भाष्याचाराय ॥

कथमन्यपदार्थस्य प्रकर्ष इति । (कै)

यत प्रत्ययान्तद्वयप्रकर्षस्तत्प्रत्ययनिमित्तम् । एव च सौक्ष्म्य-
प्रकर्षे प्रत्यये क्रियमाणेऽप्यन्यपदाद्यप्रकर्षाभावात्कथं तत्प्रतिपादकस-
मुदायात् प्रत्यय । प्रकर्षद्वयप्रतिपादने तु नैकस्य सामर्थ्यम् । न
च सौक्ष्म्यप्रकर्ष एवान्यपदाद्यप्रकर्ष । अन्यदीयस्यान्यदीयत्वायोगा-
दिति भावः ॥

एक एवासाविति । (कै)

गुणप्रकर्ष एव द्रव्यप्रकर्ष इत्ययं । स च क्वचित्प्रवृत्तिनिमित्त-
गुणप्रकर्षः । यथा शुक्लतर इत्यादौ क्वचित्तत्सहचरितगुणप्रकर्षः ।
यथा गीतर इत्यादौ क्वचित्तद्विभ्रंशणघटकगुणप्रकर्षो यथा
प्रकृतेनैवान्यस्येति भाष्येणापि पृथग् द्रव्यप्रकर्षाभाव एव प्रतिपाद्यते
इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

वस्त्राणि मे स्युरिति । (भा)

वस्त्रस्य द्रव्यत्वान्तर्गतप्रकर्षाभावेन तरत्र इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३-५
(अ २। पा १। अ ३) (वर्णो वर्णो २। १। ६६।)

सूक्ष्मतराणीति । (भा)

सूक्ष्मत्वस्य गुणत्वान्तत्र प्रकषसम्भवेन बज्जप्रीहेरुत्यजेनाप्यातिशा-
धिकेन परम्परासम्बन्धस्य तस्यैव प्रकष उच्यते इति भाव ॥

तथापि यचेति । (कै)

साक्षात्सङ्गतगुणप्रकष स्वसम्बन्धिपदाथगतगुणप्रकर्षो वा उभय-
मपि द्रव्यप्रकषरूप भवत्येवति भाव ॥ भाष्ये

गुणवचनादिति । (भा)

गुणोपसजनगुणिवोधकात्प्रवृत्तिनिमित्तगुणप्रकर्षे तत्सहचरित-
गुणप्रकर्षे वा प्रत्यय उच्यत इत्यय । गुणग्रहण धममात्रपरम् ॥

समासोऽपि गुणवचन इति । (भा)

सूक्ष्मत्वविशिष्टवस्त्वविशिष्टपुरुषवचनत्वादिति भाव ॥ अन्यप-
दार्थं रूढतया गुणवचनत्व नेत्याशयेन वृच्छति ।

कथामिति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

अजहत्स्वार्थेति । (भा)

एव चावयवार्थोपसृक्तान्यपदाथस्य समुदायेनोपस्थापनाद् गुण-
वचनत्वम् । प्रवृत्तिनिमित्तसहचरितगुणप्रकष इव प्रवृत्तिनिमि-
त्तविशेषणप्रकर्षोऽपि तदुत्पत्तिनिमित्त स च गोतर इत्यादाववाच्य

(अ २ पा १ । आ ३)

(वर्णो वर्णेन । २ । १ । ६६ ।)

गतोऽपि यदि निमित्तं किं वक्तव्यं विशेषणं विशेषणतया वाच्य-
स्येति भावः ॥

अथेति । (भा)

तत्र हि उपसजनपदानामर्थाभावेऽपि प्रधानपदेन समुदायेन
वस्तुतस्तादृशगुणोपलक्षितव्यक्तेरेव बोधो न तु गुणानां वाच्यल-
मिति भावः ॥

जहत्स्वार्थाया च न दोष इति । (भा)

अवयवानामर्थाभावेऽपि तद्गुणविशिष्टाया व्यक्तेरानयनादि
यथा वाच्यत्वेऽपि तथा तद्गतप्रकर्षं प्रत्ययः । गीतर इत्यादाववा-
च्यत्वाद् दोषादिप्रकर्ष इवेति भावः ॥

सन्देहः स्यादिति । (कै)

प्रकरणादिना निश्चयसम्भवादिदं चिन्त्यम् । नाथ उत्तरपद-
लोपेनेत्याहुरिति । अत्रारुचिबीजं तु शाकभोजिपाथिव इत्या-
दिप्रयोगव्यावृत्तये वाक्तिकमावश्यकमिति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३७७
(चतुष्पादो गभिण्या । २ । १ । ७१ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

चतुष्पादो गभिण्या । २ । १ ७१ ॥

भाष्ये

वक्तव्यम (भा)

इत्यस्य व्याख्येयमित्यथ ॥ व्याख्यानप्रकार दृशयति ।

चतुष्पाज्जातिरिति वक्तव्यम । इह मा भूत् । काजाक्षी गभिण्यौ ।
स्वस्तिमती गभिण्यौ ॥

चतुष्पादो गभिण्या ॥ जातिरिति मण्डूकपत्रुत्यानुवतते चतुष्पाज्जाति
वाचिन सुबन्ता गभिण्यौशब्देन सह प्राग्वत् । गोगभिण्यौ अजगभिण्यौ ।
जाति किम् । काजाक्षी गभिण्यौ । चतुष्पात्किम् । ब्राह्मण्यौ गभिण्यौ ।

“चतुष्पादो गभिण्या” । ‘चतुष्पाज्जातिरिति’ । केचिदाहु ।
पोटादिस्त्राज्जातिग्रहणमनुवत्यमिति । अन्ये त्वाङ् । ये शब्दान्तरनिर
पेक्षान्चतुष्पादान्स्व एवान्तरङ्गत्वाद्गच्छन्ते न तु काजाक्ष्यादयो यौगिका

केचिद् (के)

इत्यादिना ॥

शब्दान्तरेति । (के)

चतुष्पादचनास्रतुष्पाद्विषया इत्येव याठ । जातिरित्यस्य
विच्छिन्नत्वादान्तरङ्गवहिरङ्गभावस्य च सर्वैदुद्देश्यत्वाद्चनमेवावश्यक-
मिति तत्त्वम् ॥

केचिज्जातिग्रहणमनुवन्धमित्याहुः । अन्येत्वाहुः । शब्दान्तरसन्निधि-
निरपेक्षा के चतुष्पाज्जातिवन्धनात् एदान्तरङ्गत्वाद् गृह्यन्ते न तु काला
श्चादयो यौगिकाः शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाज्जातिविषयाः ॥

गभिष्यीशब्दस्य परनिपातार्थं वचनम् । प्रत्युदाहरणे तु विशेषणमिति
समासे पूर्वनिपातो बोध्यः ॥

शब्दान्तरसन्निधानाच्चतुष्पाद्विषया इति, गभिष्यीशब्दस्य परनिपातार्थं
वचनम् ॥

मयूरव्यसकादयश्च।२।१।७२॥

मयूर इव व्यसक इति (कै)

किमर्थश्चकार । एवकारार्थ । मयूरव्यसकादव एव क्व माभूव ।
यरमो मयूरव्यसक इति ॥

मयूरव्यसकादयश्च ॥ एते समुदाया निपात्यन्ते । चकारोऽवधारणार्थं
समासान्तरं व्यावतयति । व्यसको धूत । मयूरश्चासौ व्यसकश्चेति विग्रहः ।
व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् । एव क्वात्रव्यसकादीनां
यवनमुगडपयन्तानाम् । अन्ये त्वाङ् । मयूर इव व्यसक । क्वात्र इव व्यसक ।
क्वञ्ज इव मुगड । यवन इव मुगड । उपमानसमासोऽयम् । तत्र “उप
मानानिसामान्यवचनैरि” त्वेव सिद्धे पुनर्विधानं ‘तत्पुत्रधेतुल्यार्थद्वितीये’ ति

“मयूरव्यसकादयश्च” ॥ ‘मयूरव्यसक इति । व्यसको धूतं, मयू
रश्चासौ व्यसकश्चेति व्यसकशब्दस्य गुणवचनत्वात्पूर्वनिपाते प्राप्ते वचनम् ।
एव क्वात्रव्यसकादीनां क्वञ्जमुगडपयन्तानाम् । अन्येत्वाङ् । मयूर इव

(मयूरथ्यसकादयश्च । २ । १ । ७२ ।) (अ २ । पा १ । आ ३)

केचित्तु विशेषणसमासे गुणवचनत्वाद्भ्यसकस्य पूर्वनिपाते प्राप्ते

मयूर इव व्यशको धूत् । क्वाञ्च इव थ्यसक । काम्बोज इव मुगड ।
इत्युपमानसमासापवादोऽयं समास । प्रतिपदविहितोपमानसमासविषय
पूर्वपदप्रकृतिस्वरवाधनार्थं इत्याहुः ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ मा भूदिति । स ह्युपमानसशब्दनेन विहिते समासे
विधीयते । मयूरथ्यसकः । क्वाञ्चथ्यसक । काम्बोजमुगड । यवनमुगड ।
पादगृह्य, हस्तगृह्य, लाङ्गूषगृह्य पुनर्दाय, एते चत्वारश्च क्न्दसि ।
यत्प्राक्षिणा पितर पादगृह्य । अभिर्होता हस्तगृह्या निनाय ।

पुनर्दाय ब्रह्मजायाम् । 'पुनश्चनसौ क्न्दसौति' गतिसञ्ज्ञा तु वातिक
कारोक्ता न तु सूत्रारूढेति गणकारेणोद पठितम् । एह्वीडादयोऽन्यपदार्थे ॥
एह्वीडेति तस्मिन्कमणि तदेह्वीडम् । एवमेहि यवम् । एहि वाणिजेति यस्या
त्रियाया सा एहिवाणिजा । एवमपेहिवाणिजा । प्रेहिवाणिजा । एहि

थ्यसकश्चाञ्च इव थ्यसक काम्बोज इव मुगड यवन इव मुगड उपमान
समासोऽयम् उपमानानि सामान्यवचनैरित्येव सिद्धे पुनर्विधान 'तत्पुरुषे
तुल्यार्थवतीथे'ति पूर्वपदप्रकृतिस्वरौ मा भूदिति स ह्युपमानसशब्दनेन
विहिते समासे विधीयत इति । 'पुनर्दायेति 'पुनश्चनसौ क्न्दसौ ति गति-
सञ्ज्ञा । 'नार्तिककारौथेति' । गणकारेणोद पठितम् एहि इडेति यस्मिन्

इदमित्याहुः ॥ तन्न ।^१ उपमानानीति सूत्रस्यभाष्यकैयटरौत्या
तस्य येननाप्राप्तिन्यायेन विशेषणसमासबाधकत्वात् ॥

१ अ २ । पा १ । सू ५५ ॥

२ येन नाप्राप्ते यो विधिरारभ्यते स तस्य वाधको भवति ।
परिभाषेच्छुभे ॥ ५८ ॥

स्वागतमिति यस्या क्रियाया सा एहिस्वागता । ऊह वितर्का, षोण्मध्यमै
कवचनम् । प्रोह करटमिति यस्या सा प्रोहकरटा । निपातनात्परस्मै
पदम् । प्रोहकटा । प्रोहकदमा, उद्धरचूडा । आहरवसना । आहर
वनिता । छान्तविचक्षण । कृती क्लेदने । लोट । सेहि मुचादित्वाङ्गम् ।
छान्त विचक्षण इति यस्या क्रियाया सेत्वर्थः । गणरत्ने तु क्लन्धि विचक्षणेति
पाठः । तन्न कृती वेष्टन इति रुधादिर्बोध्यः । उद्धर कोष्ठात् उत्खन
देहीति यस्या क्रियाया सा उद्धरोख्जः । आख्यातमाख्यातेनेति सिद्धे
असातत्कार्यं वचनम् । एवमुद्धमविधमा । उत्पन्ननिपचा । उत्पत्तनिपता ।
इहेषा समाधानामन्यपदार्थे स्त्रीलिङ्गत्वाद्वाप । एवमयोऽपि । उदक च

कमण्णि तदेहीडम एवमेहिथवम्, एहि वाणिजेति यस्या क्रियाया सा
एहिवाणिजा एवमपेहिवाणिजा प्रेहिवाणिजा एहिस्वागतमिति यस्यां
क्रियाया सा एहिस्वागता इहवितर्का षोण्मध्यमैकवचनं प्रोह करटमिति
यस्या सा प्रोहकरटा, एव प्रोहकदमादय आहरवसनान्ता । कृती
क्लेदने, तदेव वचनं मुचादित्वाङ्गम्, छान्त विचक्षणेति यस्या क्रियाया सा

अवाक च उच्चावचम् । उ चैश्च नीचैश्चोच्चनीचम् । आचित चापेचित
 च आचोपचम्, आचपचम्, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रचम् । एते सर्वे
 निपातन्ते । न विद्यते किं चन यस्यासावकिञ्चन । सकिञ्चन । खात्वा
 कालक । इह समासान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातयते समानकटकत्व तु
 अन्तभूतक्रियापेक्षं बोध्यम् । खात्वाकालक सपन्न इत्यर्थावगमात् । पौत्वा
 स्थिरक भुक्त्वासुहित । प्रोष्य पायान उत्पत्य धा कला उत्पतनं कृत्वा धा
 पाण्डुभवति सोच्यते हस्तिञ्चर पाकल । तद्विशेषस्तु कूटपाकल “कलभ
 कठोर इव कूटपाकल” इति भवभूतिप्रयोगात् हस्तिशास्त्रे तथादशना
 ष्चेत्यन्ये । निपत्यरोहिणी निषद्यश्यामा अपेहिप्रणामा । जहिकमया
 वज्जलमाभीक्ष्ये कर्तार चाभिदधाति ॥ जाह्वीति लोणमध्यमैकवचनान्तम् ।
 तत्कमया वज्जल समस्यते आभीक्ष्ये गन्धमाने समासेन चेत्यर्ताभि
 धीयते । जह्विजोडमित्याभीक्ष्येन य आह स जह्विजोड । जह्विस्तम्ब ।
 उज्जह्विस्तम्ब । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्वे ॥ अश्रीतपिबतेत्येव यच्च
 सततमभिधीयते सा ऽश्रीतपिबता । एव पचतभृज्जता । खादतमोदता ।

छान्तविचक्षणा, उद्धर उत्सृजेति यस्या सोद्धरोत्सृजा आख्यातमाख्यातेनेति
 सिद्धे ऽसातत्यार्थं वचनम् एवमुद्धमविधमा उत्पचविपचा उत्पतनि
 प्राता, उदक च अवाक च उच्चावचम्, उच्चैश्च नीचैश्च उच्चनीचम् आचित
 चोपचित च आचोपच, निश्चित च प्रचित च निश्चप्रच, सवएते निपा
 तन्ते न किञ्चन विद्यते यस्य सो ऽकिञ्चन, खात्वाकालकादिषु समा
 सान्तोदात्तत्वं ल्यबभावश्च निपातनात् । प्रतीयमानक्रियापेक्षं च समानक

खादतवसता । आहरनिचया । आहरनिष्कषा । उत्पन्ननिपचा । भिन्धि
 जवया । भिन्धि जवयामिति यस्यामभिधीयते सा क्रिया तथा । एव
 पचजववया । आकृतिगणोऽयम् । तेनान्येऽपि ज्ञेया । तत्र केचिद्गण
 रत्नकृता सगृहीता । तद्यथा नास्ति कुतोऽपि भय यस्य स अकुतोभय ।
 कान्दिश गच्छामौति य आह स कान्दिश्रीक । गणपाठसामर्थ्यादीकण
 द्वितीयाया अलुक् । कान्दिश्रीको भयत्रत इत्यमर । अहोपुरुषोऽहमिति
 यो मन्यते तस्य भाव आहोपुरुषिका । ‘मनोज्ञादित्वाद्गज । अह शक्तोऽह
 शक्त इति यस्या साहमहमिका । या इच्छा अभिप्राय इति यदृच्छा ।
 अहरेपाहिरा । अहि रे पाहि रे इति यस्या सा तथेत्यर्थ । गणपाठा
 दात्वम् ।

अहिरा पाहिरे नीता येन निश्चप्रचा अपि ।

तत्कम दग्धु सेवेया गोविन्दमकुतोभयम् ॥

उम्डडि अवम्डडौति यस्या सा उम्डजावम्डजा । अत एव
 निपातनादनयोर्दिहैव साधुत्वम् । अन्यद् द्रव्य द्रव्यान्तरम् । अन्तरशब्दो

दृक्त्व स्थात्वाकालक सपन्नइति । ‘अहि कमथेति । अहीति जोग्मथ
 मैकवचन तदेतत्कर्मणा बहूना समस्यते आभीक्ष्ण्ये गम्यमाने ससासेन
 चेत्कर्ता विधीयते, अहि जोडमित्याभीक्ष्ण्येन य आह स अहिनोड,
 अन्नोत पिबतेत्येव यत्र सततमभिधीयते सा ऽन्नोतपिबता, एव पचत
 भृञ्जता, अण्ण पाके । भिन्धि जवयामिति यस्यामभिधीयते सा भिन्धिन
 वया एव पचजववया । अविहितलक्षणास्तपुरुषइति । यस्य तत्पुरुषस्य

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्ट-
 कृते भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्या-
 यस्य प्रथमे पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
 पादश्च समाप्त ॥ १ ॥

भिन्नवाची । भिन्नस्वामेदेन सबद्धेन पूर्वपदार्थे विशेषणम् । पूर्वपदजन्यबोध
 प्रकाराश्रयप्रतियोगित्व भेदे व्युत्पत्तिसिद्धम् । अवश्यकायम् । तदेव
 तन्मात्रम् । मात्र कार्त्तन्व्यवधारणे इत्यादि ॥

सक्त्या न कृत प्राप्तप्रयोगश्च भवति स मयूरव्यसकादेराह्नतिगणत्वाद्भैव
 द्रष्टव्य इत्यर्थ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ॥

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदशिना ।
सर्वेषा न्यायज्ञीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अखण्डगाथे गाम्भीर्यावृत्तान इव सौष्टवात् ॥

अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ॥

सूत्रे नपुंसकम् इत्युक्तेरिहकस्मादिति प्रश्नोऽनुपपन्न इत्या-
शङ्काह

नपुंसकस्येति ॥ (कै)

अर्धं नपुंसकम् ॥ नित्यस्त्रीबो ऽधशब्द एकत्रत्ये विद्यमानेनावयवि
वाचिना सह प्राग्वत् । भिन्न शकलखण्डे वा पुंस्यर्धोऽध समेऽशक इत्यमरः ॥
इह काकाच्चिन्यायेन वा पुंसोति पूर्वोत्तराभ्या सम्बध्यते । तत्र शकलखण्डे
इति नपुंसकत्वस्य रूपभेदाद्भिन्नये पुंस्यविकल्पादस्त्रियामिति फलितम् ।

अर्धं नपुंसकम् ॥ आविष्टलिङ्ग इति । नियतलिङ्ग इत्यर्थः ।
तस्येदं ग्रहणमिति । तत्रैवार्थे नपुंसकत्वस्याव्यभिचाराद् अवयववाचौ
ह्यभिधेयवशेन त्रिलिङ्ग अप्रुपाद् मया भक्तित दन्ताद्गमास्यात्पतित
यामार्द्धो नगराद् सपिषाद्गया यनक्तोति 'तस्यार्द्धां शल्वार्द्धां परिशिष्य

सूत्रे नपुसकग्रहणं किमधशब्दस्याधविशेषप्रतिपत्तये उत समा-
सगरूपविशेषप्रतिपत्तये । नाद्य इत्याह

अव्यवस्थितत्वादिति । (कै)

नपुसकत्वस्यापूपाधमित्यादावन्यार्थेऽपि दशनादिति भावः ॥

नान्य इत्याह

कृते चेति । (कै)

तस्य नपुसकत्वलक्षणविशेषानवसायेन तत्कृत्यरूपविशेषाभावा-
दिति भावः ॥ अधिकरणस्याकाशस्य निर्जातत्वात्प्रश्नानुपपत्तेराह

नपुसकत्वेति । (कै)

कस्मिन्नर्थे पुस्त्ववाचक इति भाष्याचराध ॥ पुस्त्विङ्ग एवेति
भ्रम वारयति ।

नियमेनेति ॥ (कै)

नपुंसकग्रहणं ज्ञापकमिति । (कै)

न च स्त्रीलिङ्गरूपमेव किञ्चन स्यादिति वाच्यम् । भिन्नलिङ्गानां न चन्द्र इति
तेन परिभाषितत्वात् । शकलञ्चास्त्रीति निर्देशेनैव नियम्यात् । अर्धं इत्यत्र
तु रूपभेदात्पुस्त्वावगतौ सत्या वा पुंसोति तद्विकल्पेनाविशेषात्स्त्रीणपुंसके
लभ्येते । तथा चाधशब्दस्त्रिध्विति फलितोऽर्थः । समेऽशकते तु अध नियमः

मध्ये निविद् दधातीति । भाष्ये त्ववयववाची पुस्त्विङ्ग इत्युपलक्षणात्, क्वचित्तु
समप्रविभागे स्त्रीलिङ्गता दृश्यते 'एकान्तृचेर्द्धा युग्मास्त्रि'ति, युग्मासु ऋच्छं
अर्द्धां शब्दा निविद् दधादित्यर्थः तस्यासत्त्वेन निर्वाहः । अद्धमिति नपु
सकनिर्देशः शब्दरूपापेक्षयापि सम्भाष्येत, यथा 'समञ्जातिधनास्थायाम्'

(अ २ । पा २ । व्या १)

(अर्धं नपुसकम् । २ । २ । २ ।)

निर्देशेन नपुसकत्वमात्रे लब्धेऽपि नित्यनपुसकत्वलाभाय तस्या-
वश्यकत्वम् अन्यथा अप्रूपाधन्दन्ताधमित्यादावसमाश्रवाच्चिन्त्यपि
एकदेशिसमास स्यादिति चिन्त्यमेतत् । परे तु समप्रविभागे
नपुसकलिङ्ग इत्यस्य नपुसकलिङ्गोऽपीत्यथ । अत एव १ ए ओङ्
१ एच इति अनयो सूचयोर्भाष्ये एचो ह्रस्वविधाने ऽर्धकारा-
धौकारौ प्राप्नुत इति शङ्काया^१ नैव लोके नापि वेदेऽध एकारोऽध

१ ए ओङ । ३ । ऐ औच । ४ ॥

२ एच इग ऋखादेशे । १ । १ । ४८ ॥

३ ननु चैड सस्यानतरावध एकाराध ओकारश्च । न तौ स्त । यदि
हि तौ स्याता तावेवायमुपदिशेत् । ननु च भो ष्चन्दोगाना सात्वसुगिरा
गायत्रीया अधमेकारमधमोकार चाधीयते । सुजाते ए अश्च सूचते ।
अधर्था ओ अद्रिभि सुतम् । शुक्र ते ए अन्यद् यजतम ते ए अन्यद्
इति । पाषदङ्गतिरेषा तत्र भवता नैव हि । लोके नान्यस्मिन् वेदे अध
एकारो ऽध ओकारो वास्ति ॥ ३ । ४ । १ । १ ।

नपुसकमित्यर्थे । अर्धं पिप्यल्या अधपिप्यली । एकविभक्तावषद्यन्तवचन
मिति । वा । पिप्यलीशब्दस्यानुपसजनत्वान्न ऋश्च । एकाधिकरणे किम् ।
अर्धं पिप्यलीनाम । कथं तच्चाधपिप्यल इति । अर्धानि पिप्यलीनामिति
विग्रहे मा भूत् । खण्डसमुच्चये तु भविष्यति । अधपिप्यली च अधपिप्यली

बन्धुनि नङ्गौहावि ति तस्मान्नपुसकमित्युक्तम् । अद्रपिप्यलीति ।
पिप्यलीशब्दस्यैकविभक्ति चेत्युपसजनसञ्ज्ञा न भवति एकविभक्तावषद्यन्त
मिति वचनात् । अर्धं पिप्यलीनामिति । न तर्हीदागौमिद भवति
अर्धानि पिप्यलीनामद्रपिप्यल्य इति, नैतदस्मिन्विग्रहे भवति खण्डसमुदाये

ओकारो वास्तीत्युत्तरपरभाष्ये समविभागविषयेऽपि पुल्लिङ्ग
प्रयुक्तः । अवयववाची तु पुल्लिङ्ग एव ॥

अपूपाधमिति । (कै)

समप्रविभाग एव अन्यचापूपाध इत्येव ^१ परवलिङ्गमिति सूत्रे
भाष्येऽप्येतत्सृष्टमित्युत्तरसूत्रे स्फुटीकरिष्यते । अन्यतरस्या ग्रह-
णापकर्षेण योगविभागेन वा एकदेशिसमासविषये षष्ठीसमास
सूत्रकृतोऽपीष्ट एव । एव चारम्भप्रत्याख्यानयो समफलता । नपुस-
कग्रहणे तु सूत्रेषु निर्देशो लिङ्गाविवक्षाया ज्ञापकमित्याहुः ॥
भाष्ये

अर्धपिप्पलीनामिति । (भा)

दशाना पिप्पलीनामधमित्यर्थः । न च समासे एकत्वसङ्ख्यायाम्
श्रौत्यगिकत्वात्कथमत्र समासापादनम् एकत्वस्यापि तत्राभानाच्छुद्ध-

१ अ २ । पा ४ । सू २६ ।

चेत्यादि विग्रहात् । एकदेशिनेति किम् । अर्धं पशुर्देवदत्तस्य । देव
दत्तोऽत्र स्वामी नत्ववयवीति न तेन समासः । पशुना तु स्यादेव । अर्धं
पशुर्देवदत्तस्येति । देवदत्तस्वामिक पशोरधमित्यर्थः । नपुसक किम् ।
ग्रामार्धौ नगराधः । अधमिति निर्देशादेव सिद्धे नपुसकग्रहणं सूत्रे

भवति अर्धपिप्पली चार्धपिप्पली चार्धपिप्पल्य इति । 'देवदत्तशब्देन
समासो न भवतीति । देवदत्तोऽत्र स्वामी न त्वेकदेशी यत्त्वेकदेशी पशु
स्त्वेन भवत्येव समासः । अर्धपशुर्देवदत्तस्येति, देवदत्तस्वामिक पशोरर्ध
मित्यर्थः, सत्र समुदायेन संबन्धान्नास्ति सामेच्छत्वम् । अथ योगः शक्यो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

३८६

(अ २ । पा २ । आ १)

(अर्धं नपुंसकम् । २ । २ । २ ।)

पिप्पलीत्वेनानेकपिप्पलीबोधसम्भव इति शङ्काशय । इतरोऽध-
पदाथस्य तत्र पञ्चपिप्पलीरूपत्वेन समासे बहुवचन मत्वा पृच्छति

न वा भवतीति ॥ (आ)

अर्थान्तरे भवति न लेतदर्थे इत्याह

भवति यदा (आ)

इत्यादिना ॥

अर्थश्चाचेति । (कै)

दग्रानां पिप्पलीनाम् अर्धं पञ्च इत्यत्राय । पिप्पलीनां
प्रत्येकम् अर्धानि बहुनीति तत्राय ॥ भाष्ये

तदा न भवितव्यम् (आ)

इत्यथमभिप्रेत्याह

लिङ्गनिर्देशो न विवक्षित इति ज्ञापयितुं तेन तस्येदमिति लिङ्गत्रयेऽपि
भवति । एतत्सूत्रं परवह्निङ्गमित्यत्र भाष्ये प्रत्याख्यातम् । तथा हि ।
अधपिप्पलीति कामधारयेण सिद्धम् । समुदाये दृष्टा शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते इति न्यायात् । समप्रविभागादन्यत्र हि तवाप्येवैव गति । अर्धानां

ऽवक्तुं कथमद्वयपिप्पली, सामानाधिकरण्या भविष्यति । अङ्गं चासौ पिप्पली
चेति । ननु च यद्वर्द्धं न पिप्पली अथ पिप्पली नाङ्गम् अङ्गं पिप्पली चेति
विप्रतिषिद्धं नास्ति विप्रतिषेधं समुदाये हि दृष्टा शब्दा अवयवेऽपि
वर्तन्ते । किञ्च समप्रविभागादन्यत्राङ्गचन्द्रादावयमेव गतिप्रकारः समप्र

अर्धपिप्पलीत्येव स्यादिति । (कै)

अद्यप्यधपदार्यो बहव तथाप्यधशब्देनैकत्वावरुद्धसमुदायस्यैव
भानादिति भाव ॥

तदा कस्मान्नेति । (भा)

समास कुतो न इत्यथ ॥

तिरोहित भेदस्येति । (कै)

तिरोहितावयवभेदस्येत्यथ । समूह समूहिभ्यो भिन्नोऽपीति
भाव ॥

हार । अधहार । अधजरतीयम । अधर्वैशसम् । अधोक्तम । अध
विशोक्तमित्यादिदर्शनात् । न च समप्रविभागे षष्ठीसमास बाधितुमिदं
सूत्रमिति वाच्यम् । षष्ठीसमासस्यापीष्टत्वादिति । तथा च कालिदास
प्रायुक्तं । प्रेम्णा शरीरार्धहरा हरस्येति ॥

विभागेऽपि तथास्तु इदं तर्हि प्रयोजनं समप्रविभागे षष्ठीसमासो
माभूदिति इत्येते षष्ठीसमासेऽपि तथा च भगवानपिङ्गलनाम प्रयुक्ते,
स्वरार्द्धे चार्याद्भिमिति । एव तर्हि गौणत्वात्प्रामाणाधिकरणस्य विशेषण
समासो न किञ्च स्यादित्ययमारम्भ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६१
(अ २ । पा २ । आ १) (द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थाख्यन्यतर
स्याम् २ । २ । ३ ।)

द्वितीयतृतीयचतुर्थतुर्थाख्यन्यतर- स्याम् । २ । २ । ३ ॥

नान्तरीयकतयेति । (कै)

तत्सिद्धान्तगुणतया ज्ञापकत्वमस्येति भाव ॥

स्मरणाय पुनर्ज्ञाप्यत इति । (कै)

वारद्वयज्ञापित दृढसंस्कारजननद्वारा शीघ्र स्मरणाय इत्यथ ।
विनिगमनाविरहादिदमपि ज्ञापकमिति भाव ॥ सामान्येऽवयवा-
भावादाह

सामान्याश्रयसमूहेति । (कै)

१ षष्ठी इत्यादिना सामान्यशास्त्रेण विहितेत्यथ ॥

१ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थाख्यन्यतरस्याम् ॥ एतानि एकदेशिना सह
वा प्राग्वत्स्युरेक चेद् इत्यम् । द्वितीय भिन्नाया द्वितीयभिन्ना । भिन्ना
द्वितीयम् । द्वितीयभिन्ना । भिन्नाद्वितीयमित्यादि । एकदेशिना किम् ।
द्वितीय भिन्नाया भिन्नकस्य । एकाधिकारणे किम् । द्वितीय भिन्ना

‘ द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुर्थाख्यन्यतरस्याम् ’ ॥ अन्यतरस्या ग्रहणा
त्सोऽपि भवतीति । ननु च पूरणप्रत्ययान्ता एवैते द्वितीयादयस्तत्र पूरण
गुणसहितेत्यादिना प्रतिषेधेन भवितव्य, तदापि ‘ पूरणाद्भागे तीयादनि ति

(द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुल्याख्यन्यतर
स्याम् । २ । २ । ३ ।)

(अ २ । पा २ । आ १)

प्रतिनियत इति । (कै)

अधम इत्यादि शास्त्रेण विहित ॥ भाष्ये

अवयवविधाविति । (भा)

तद्विषये नोत्सगप्रवृत्तिरित्यथ ॥

न्यायादिति । (कै)

येन नाप्राप्तिन्यायादित्यथ ॥

विरोधाद् (कै)

इत्यादि । तदुभयसत्त्वे हि बाध्यबाधकभाव । प्रकृते चोभय-
रप्यभावात् तदभाव इति वार्त्तिकमतेनेद प्रयोजनसुक्तमित्यन्वय ॥

भाष्यकारस्त्विति । (कै)

सत्यपि सन्धवे बाधन भवति इति तदुक्तेरिति भाव ॥
नन्वीदृश दधिदान तक्रदानस्य निवत्तक दृष्ट तत्र ह्येकफलतास्ति
न च सा प्रकृते इत्यत आह

शाम् । स्यादेतव । पूर्वकूत्रवदिदमपि प्रत्याख्यायताम् । तथा हि । समु
दायशब्दस्यावयवे ष्टौ कमधारयेण द्वितीयाभिच्चेत्यादि सिद्धम् । भिच्चा
द्वितीयमित्यादि तु षष्ठीसमासेन सिद्धम् । मैवम् । पूरणेति षष्ठीसमास
निषेधात् । सिद्धान्ते त्वस्मिन् सूत्रेऽन्यतरस्या यद्दृशसामर्थ्यात्पक्षे षष्ठी

स्वार्थिकोऽप्रत्यय क्विबते तदापि पूरणगुणसुहितार्थेत्वर्थशब्दस्य प्रत्येक
मभिसम्बन्धात्पूरणार्थेऽदृश न तु तदधिकारविहितप्रत्ययग्रेहणमिति भवि
त्यनेव प्रतिषेधेन सत्कथ सोऽपि भवतीत्याह । 'पूरणगुणेत्यादि' ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६३
 (अ २ । पा २ । आ १) (द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुष्याख्यन्यतर
 स्याम । २ । २ । ३ ।)

अर्थाभिधाने इति ॥ (कै)

प्रतिपत्ति । (कै)

प्राप्ति । वस्तुतो भाष्यनये विरोधाभाव इवैकफलत्वाभावेऽपि
 बाध इति निरूपितम् आकङ्कारसूत्रे भाष्ये ॥

शबादेशा श्यन्नादय इति । (भा)

तत्र श्रमादेशत्वाच्छप निवत्तयति मित्वादन्यादच परो रमा-
 गमवदिति भाव ॥ भाष्ये

यचोत्सर्गापवादमिति । (भा)

यचोत्सर्गापवाद महाविभाषाविकल्पित तचेति पाठान्तरम् ।
 अस्त्राङ्ग पूर्वपदाद्वा इत्यतो डौप् डौष्विधौ वा इत्यनुवृत्ति-
 रिति पाठ । उत्सर्गापवादयोरुभयोरपि वैकल्पिकत्वं दशयितु
 डौष् डौव विधौ इत्युक्तम् ॥

वार्त्तिककारस्येति । (कै)

यदि त्वसयोगोपधाद् इत्याद्यनुवृत्तौ प्रतिपत्तिगौरवमिति
 वार्त्तिकाशय इति भाव ॥

समाप्तो ज्ञभ्यते । वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धे । नन्वेतत्सूत्रं विनापि
 पूरणाद्वागम इति स्वार्थेनप्रत्यय कृत्वा तदन्तेन षष्ठीसमास करिष्याम इति
 चेन्न । तथापि प्रतिषेधसाम्यात् । पूरणेति च हि अर्थयद्वा न तु पूरणा-
 धिकारविहितप्रत्ययग्रहणम् । अर्थशब्दस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धात् । स्वार्थे

वाक्यस्य महाविभाषयैव सिद्धत्वात् षष्ठीसमासप्राप्त्यर्थमेवान्यतरस्या अहण
 मिति भाव । पूर्वं तु षष्ठीसमासापवादो योग इत्याद्यप्राप्त्यभिप्रायेणोक्तं,

(द्वितीयद्वितीयचतुर्थतुल्याख्यन्यतर (अ २। पा २। आ १)
स्याम । २ । २ । ३ ।)

डौष एव त्वनुदात्वविधाने इति । (कै)

डौबादेशद्वारेत्यथ ॥

नित्ये स्वरमात्रविधाने (कै)

इत्यस्यापि स्वरमात्र फलके डौबादेशविधाने इत्यथ । नित्यत्व
वाग्रहणाननुवृत्ते । तदनुवृत्तौ हि पक्षे डौष् श्रवण स्यादेवेति
भाव ॥ भाष्ये

इदं तर्हि प्रयोजनम् अर्धपिप्पली (भा)

इत्यादि परवस्त्रिङ्गम इति सूत्रस्य भाष्येणैदं विरुध्यते । तत्र
हि एकदेशिसमासो नारुध्यते कथमधपिप्पलीति समानाधि-
करणो भविष्यति । अर्धं चासौ पिप्पली चेति । न चैकदेशिसमा-
सारम्भे षष्ठी समासस्य तेन वाधो भवति । अन्यथा षष्ठीसमासो-
ऽपि प्राप्नोति । इत्यते षष्ठीसमासोऽपि । अप्रुपाध मया भवित्
लब्ध मया ग्रामाधम इति । एव पिप्पल्यधम इत्यपि भवितव्य-
मित्युक्तं तस्माद् यथाश्रुतसूत्रमते एकदेश्युक्तिरियम् ॥

काश्च प्रकृत्यर्थेनार्थवन्त इति अनन्तस्यापि पूरणार्थतास्त्वेवेति भाष्ये
स्थितम् । अत एव “तान्युच्छ्वषकाङ्कितसैकतानी” लत्र (रघुवशपञ्चम
सगस्य ८ श्लोक) समास प्रामादिक इत्याहुः । वस्तुतस्तु परवस्त्रिङ्ग
मिति सूत्रे तत्पुरुषग्रहणं द्विगुप्राप्तेत्यादिवार्तिकं पूर्वापरेत्यादित्रिसूत्री
च भाष्ये प्रत्याख्याता । तथा च भिन्नाद्वितीयादिसिद्धवे सद्वाप्रमाणा

यद्वा सत्त्वस्मिन्योगे षष्ठीसमासप्रतिषेधस्यास्य च षष्ठीसमासबोधकत्वम
विशिष्टमिति मत्वा तथोक्तम् । अयमपि योग शक्योऽवक्तुं कथं, समु-
दायावयवयोरोपचारिके सामानाधिकारण्ये सति द्वितीयभिन्नादिसिद्ध

उन्मत्तगङ्गम् अव्ययीभावेनेति । (भा)

यद्यपि वाक्येन सञ्ज्ञानवगमात् सोऽव्ययीभावो नित्यसमास-
सदृश । तद्वत् समासान्पूर्णाथकवाक्याभावात् तथापि वापद तत्र
सम्बध्यत एव । अत एव वाक्य भवत्येव । अत एव सञ्ज्ञायामि ति
समासविषयेऽपि वाप्यामश्वो वाप्यश्च इति वाक्य भाष्याद्युक्तं सगच्छत
इति भाव ॥

पूरणाधिकारेति । (कै)

पूरणशब्दस्य स्वरितत्वादित्यभिमान ॥ पथ्यवसन्नशब्द व्याचष्टे

अनाव्यवहितमिति । (कै)

स्वरभेदप्राप्तमिति थावत ॥

न तु तदधिकारेति । (कै)

एव सूत्रे विनिगमनाविरहाद् भाष्यप्रमाण्याच्चान् प्रत्ययान्ताना
केवलाना च द्वितीयादीना ग्रहण भिन्नासम्बन्धित्वसख्यापूरण-
मित्यथ ॥ भाष्ये

एव तर्हीति । (भा)

अन्यतरस्यामित्येतत् सामर्थ्यात् पूरणेति प्रतिषेधो नेति भाव ॥

त्वादिनिर्देशाना सामान्यापेक्षज्ञापकताश्रयणीया पूरणोत्वादिनिषेधो ऽनित्य
इति । एवञ्चोष्कषष्ठेऽपि साध्विति दिक् । तुरीयस्यापीथ्यत इति ष्टिति
कारा । एतच्च भाष्यादौ नास्ति ॥

मुख्यार्थद्वयौ षष्ठीसमासे तु भिन्नाद्वितीयमित्यादि मविध्यतीति, नैतत्सु
सूच्यते, अनेनैव खल्वन्यतरस्या ग्रहणेन षष्ठीसमास प्राप्यते कथमस्मि
न्योगेऽसति भविष्यति ॥

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया । २ । २ । ४ ॥

अयमप्युच्यते (भा)

इत्यादि । उभयोरपि प्राप्तापन्नग्रहणेन विशेषविहितत्वा-
दित्यथ ॥ द्वितीयया इत्यत्र प्रसङ्गे उद्देश्यासन्निधान चकारेण
व्यवधान चेति भावेनाह

प्राप्तापन्ने च द्वितीयया ॥ एतौ द्वितीयान्तेन सह प्राग्वत । पक्षे
द्वितीयाश्रितेति समास । प्राप्तो जीविका प्राप्तजीविक । जीविकाप्राप्त
इति वा । आपन्नजीविक । जीविकापन्न । यद्यपि प्राप्ता जीविका येनेति
कृत्वा कमण्यि क्तान्तेन बङ्गव्रीहौ प्राप्तजीविक इत्यादि सिध्यति । तथापि
समासान्तोदात्तार्थं वचन प्राप्तसुख इत्याद्यर्थश्च । इह हि बङ्गव्रीहौ जाति
कालसुखादिभ्य इति निष्ठाया परनिपात स्यात् । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया

‘प्राप्तापन्ने च द्वितीयया’ ॥ प्राप्तजीविक इति । एकविभक्तौ
त्युपसजनत्वाद्ब्रह्मत्वम् । प्राप्ता जीविका येनेति कमण्यि क्तान्तेन बङ्गव्रीहौ
वप्येतत्सिद्ध समासान्तोदात्तत्वार्थं तु वचनम् । इह प्राप्तसुख प्राप्तदु ख
इत्यादिषु जातिकालसुखादिभ्य इति प्राप्तापन्नयो परनिपातप्रसङ्गश्च । इह
लिङ्गविशिष्टपरिभाषया प्राप्ताशब्दस्याप्यय समासो भवति, प्राप्ता जीविका

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३६७
(अ २ । पा २ । आ १) (प्राप्तापन्ने च द्वितीयथा । २ । २ । ४ ।)

सौत्रत्वाच्चेति ॥ (कै)

सूचारम्भ इति ॥ (कै)

द्वितीयाश्रित इत्येव सिद्धे एतत् सामर्थ्यादिति भाव ॥

लिङ्गविशिष्टेति । (कै)

एकादेशस्य पूर्वान्तत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

—

प्राप्तशब्दस्याप्यय समास । प्राप्ता जीविका प्राप्तजीविकेति । नन्वेक
विभक्तौत्पुपसजनतया जीविकाशब्दस्य ऋखोऽस्तु नाम । प्राप्ताशब्दस्य तु
कुत स । अत्र भाष्यम् । अचेति पूवपदस्याकारोऽपि सूत्रेऽस्मिन्
विधीयते । चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपस्यानुमानादिति प्राप्तापन्ने
समस्येते । अ च अत्व च भवति प्राप्तापन्नयो । सौत्रत्वाच्च प्रकृतिभावो
नेति भाव इति प्राञ्च । वस्तुतस्तु द्वितीयेत्यस्यानन्तरमकारप्रक्षेपो बोध्य ।
एव हि प्रकृतिभावप्रसङ्ग एव नास्तीति बोध्यम् ॥

प्राप्तजीविका इति पुवङ्गावो वक्तव्य । भाष्ये त्वकार पूवपदस्य विधीयत
इत्यन्त चकारेण समुच्चयार्थेनाकारप्रक्षेपोऽनुमीयते सौत्रत्वाच्च निर्देशस्य
प्रकृतिभावाभाव, प्राप्तापन्ने द्वितीयान्तेन स समस्येते अ च अत्व च भवति
प्राप्तापन्नयोरित्यर्थ ॥

कालाः परिमाणिना । २ । २ । ५ ॥

तत्पुरुषे प्राच उत्तरपदाथप्राधान्यात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

इहेति ॥ (कै)

प्राधान्यमिति । (कै)

एव च समानाथत्वभङ्ग इति भाव ॥ ननु चित्रगुरित्यादिवत्
समासे उत्तरपदाथप्राधान्यम् एकार्थीभावकत स्यात् तच्चाह

अन्योत्तरेति । (कै)

तद्वैधम्य च भाष्योक्तं किं च वाक्यविपरीतविशेषणविशेष्यभावो
नैकार्थीभाव साध्य । अत एव तस्य एकार्थीभावकतविशेषेषु भाष्ये
गणनाभाव ॥

किं प्रधानोऽयं समास इति । (भा)

काला परिमाणिना ॥ परिमीयते परिच्छिद्यते येन तत्परिमाण
न्तद्दान्परिमाणी । परिच्छेद्यवाचिना सुबन्तेन सह काला समस्यन्ते स
तत्पुरुष । मासो जातस्य यस्य स मासजात । ननु जातो देवदत्त तस्य च
दिष्ट्यादिपरिच्छेदक न तु काल । तस्य क्रियामात्रपरिच्छेदकत्वादिति

‘काला परिमाणिना’ । ‘सामर्थ्यात्परिमाणवचना इति’ । परि
माणमपेक्ष्य परिमाणी भवति नान्यथेत्येतत्सामर्थ्यं तत्र च यद्यपि काल
प्रस्थादिवत्सवतो मान न भवति तथापि परिच्छेदहेतुत्वात्परिमाणमित्यु

(अ २ । पा २ । आ १) (काला परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

समासपद विग्रहपरमपि उत्तरपदाथप्रधान इत्युत्तरमप्युभय-
साधारणम् । न च विग्रहेऽपि जातस्य प्राधान्ये जातस्य मास इति
षष्ठ्यनुपपत्ति । विशेषणादेव षष्ठीविधानादिति वाच्यम् । वृत्ति-
विग्रहयो समासात्त्वानुरोधेन तस्य वाक्यस्य वृत्त्ययबोधकत्वविव-
क्षाया विशेष्यविशेषणभाववैपरीत्येऽपि पूर्वजातसंस्कारानिवृत्ते ।
अन्यथा समासे जातप्राधान्येन विशेषणविभक्तिषष्ठ्यापादनस्य
भाष्येऽसंगत्यापत्ते । मम तु न दोष । विग्रहेऽपि तस्यैव प्राधा-
न्येन तत स्थितिवत् समासे विशेषोत्तरषष्ठ्या तत्सम्भव इत्याश्रयात्
सम्बन्धस्याशेषत्वान्न षष्ठीत्युत्तरम् ॥ भाष्ये

यैवासावन्तर्वर्त्तिनीति । (भा)

उत्तरपद इति शेष ॥

योऽसाविति । (भा)

परिच्छेद्यपरिच्छेदकत्वरूप ॥

चेत । सत्यम् । साक्षात्क्रिया परिच्छिन्दन्नपि कालस्तद्वारा देवदत्त परि-
च्छिन्नति यस्य हि जननादूर्ध्वं मासा गत स मासजात इति व्यवह्रियते
तत्र व्यवहारकालजननक्षययोरन्तरालभावी मासो जननद्वारा जातमपि
परिच्छिन्नस्येव । विग्रहे षष्ठीनिहिच्छस्यापि वृत्तौ प्राधान्यमिह बोध्यम् ।
दण्डी चित्रगुरित्यादाविव विशेष्यविशेष्यभावव्यत्यासेनैव एकार्थीभावा

च्यते । 'मासो जातस्येति । कस्य पुनरय मास परिच्छेदको न तावज्जा-
तस्य, तस्य हि दिष्ट्यादि परिमाणं न तु मास नापि जननक्रिया तस्या
एकक्षयभावित्वान्मासेन सम्बन्धाभावात् । उच्यते । जननक्रियावधिर्मासेन
परिच्छिद्यते मासो जातस्येति कोऽर्थः, जननक्रियाया ऊद्भवस्य मासो

स समासे इति । (भा)

षष्ठीप्रयोजको न भवतीत्यथ । तदाह

अभिहित इति । (भा)

षष्ठ्यप्रवृत्तौ निमित्तमिदम् । समासेनाभिहितो यत अत
एवान्तभूत ॥ प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमाह

प्रातिपदिकार्थे इति । (भा)

हि यतोऽभिहितस्तत एव प्रातिपदिकाथ सम्यञ्च इत्यथ ।
अन्यथा पचतीत्यादौ कर्त्ताभिधीयमानो गुणभूतत्वादान्तभूतोऽपीति
तत्रापि प्रथमा स्यादत इदमुक्तम् । अनभिहितसम्बन्ध एव षष्ठीति
तात्पर्यम् ॥

अन्तर्भावादिति । (कै)

सम्बन्धिविषयकोपस्थितिविषयत्वादित्यथ ॥

अनुद्भव एवेति । (कै)

पृथगुपस्थित्यविषयत्वसम्बन्धित्वमनुद्भव ॥

भ्युपगमात् । तथा च हरिणा । क्व चिद् गुणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षित
मित्युपक्रम्य,

आख्यात तद्धिताथस्य यत्किञ्चिदुपदर्शकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विषयय ॥

इति, वदता आक्षिप्तवैयक्यगुणाद्युदाहरणानि स्पष्टीकृतानि । तथा

जात , अतीते मासेऽस्य जननमिति यावत् अनेन प्रकारेण मासो जातस्य
परिमाण, यथा मासे देयन्वमिति ऋणदानस्यावधिर्मासेन परिच्छिद्यते ।

(अ २ । पा २ । आ १) (काला परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

प्रथमोत्पत्तिनिमित्तमिति । (कै)

षष्ठीप्रतिबन्धद्वारा इत्यथ ॥ ननु पक्व इत्यादौ तत्त्वेनाभि-
धीयमान कर्मादिकत्रभिहितमित्युच्यते नैष तथासम्बन्धत्वेनाभावा-
दत आह

गुणभावेनेति । (कै)

सम्बन्धाभिधानमेव भवतीत्यथ । सम्बन्धिविषयकोपस्थिति-
विषयत्वमेव गुणभाव इत्याहुः ॥ ननु

क्वचिदन्तर्भावमिति । (कै)

न सम्बन्धिविषयकोपस्थितौ विषयो भवतीत्यथ । उभयो
पृथगुपस्थितयोरेव सम्बन्धसम्भवादिति भाव ॥

विवक्षितोऽर्थ इति । (कै)

कियान् कालोऽस्य जातस्य इति प्रश्ने जातस्य मास इत्युत्तरे-
णैवाकाङ्क्षा भ्रान्तिः । न तु मासस्य जात इति उत्तरेणेति स एव
विवक्षितोऽर्थ स च न ततः प्रतीयत इति भावः ॥

१ उपसम्बन्धकैयटे तु “प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथनम्” इति पठोऽस्ति ॥

च मासजात इत्यस्य मासप्राग्भाविजननाश्रय इत्यथ । अत एव मास
जातो दृश्यतामित्यादिक्रियायोगो जातस्यैव भवति न तु अथपिप्य
ख्यादाविव पूर्वपदाथस्य । इहजात । इयोरङ्गो समाहारः । राजाह
सखिभ्यकृच । नसख्यादे समाहार इत्यङ्गादेशप्रतिषेधः । कथन्तहि

‘मासजात इति । यथा गावोऽस्य सन्तीति गोमानिति वाक्ये षष्ठौनिदिष्ट
स्यापि तद्वतो षष्ठौ प्राधान्यं तत्त्वस्य हेतोः अभिहितं षष्ठ्यर्थोऽन्तर्भव
प्रातिपदिकार्थं सपन्न इति, यथा चित्रा गावोऽस्य चित्रगुः पुरुष इति

‘मास जात इति । (कै)

समासस्य त्वाथसुत्तरत्वं बोध्यम् ॥ नन्वेव विग्रहे षष्ठीसमासेनैव सिद्धौ सूत्रं व्यथम् उत्तरं तु तत्रैव ममाप्यथमेवेति चेन्न । एतद्भाष्य-
प्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छेदकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यबोधकादेव
षष्ठीति स्त्रीकारात् । अवयवावयविनो समभिव्याहारे यथावयवि-
वाचकादेव तत्रार्थं जातमास इत्यनिष्टनिवृत्त्यर्थं सूत्रम् ॥

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति । (कै)

यद्यपि एतद्भाष्यात् तद्वदिति इति सूत्रभाष्याच्च वृत्तार्थोप-
दशके विग्रहवाक्येऽपि तत्समानेव विषयतेति लभ्यते । तथाप्यत्र
वाक्यपदमयबोधाय प्रयुक्तस्वतन्त्रवाक्यपरमिति बोध्यम् । भाष्ये-
ऽप्येवमेव ॥

सत्ताया नित्यत्वादिति । (कै)

नित्यत्वमत्र परिच्छेदककालाधिककालस्याथित्वं बोध्यम् ॥

१ ‘मासस्य जात’ इति पाठोऽस्ति ॥

२ अ ४ । पा ४ । सू ७६ ॥

द्वयज्ञात इति । उच्यते । नाथ समाहारे द्विगुं किन्तूत्तरपदे द्वे अह्नौ
जातस्य यस्मिंश्चिद्विपदतत्पुरुषाभ्युपगमात् । ननु सुप्रसुपत्येकत्वस्य विवक्षित-
तत्वात्कथमेतदिति चेत् । वचनादित्यवेहि । उक्तं हि वाचिककृतात् । उत्तर-
पदेन परिमाणिना द्विगो समासवचनमिति ॥ अस्याथ । परिमाणिवच-

बहुव्रीहाविति तद्वदत्रापि वाक्ये षष्ठीनिर्दिष्टस्यापि तद्वतो जातस्य वृत्तौ
प्राधान्यं द्रष्टव्यं तथा च मासजातो दृश्यतामिति क्रियायोगो जातेऽस्यैव
भवति न पुनरुद्दिष्टादिवत्पूवपदार्थस्य । ‘द्वयज्ञात इति’ । इथो

प्रत्ययान्तरम् । (कै)

कारणान्तरम् ॥

तस्यैकत्वादिति । (कै)

अखण्डकालाभिप्रायमिदम् । वस्तुतस्तु एकत्वे तस्य काव्य-
वैचित्र्यनियामकत्वानुपपत्तिरिति भाष्योक्तलक्षणानुपपत्त्या क्षण-
धारारूप काल इति युक्त क्षणाना चाशुविनाशित्वात् । कथम-
हरादिविभाग इति चावतरण युक्त कैयटेऽपि नित्य । प्रवाह-
नित्यतया एक समूहरूपेण विभु क्षणस्य विभुत्वात् । तस्य समूह-
स्यैकत्वाद् इत्यथ इत्यन्ये ॥

इत्याहेति । (कै)

इति हेतोराह इत्यथ ॥ भाष्ये

तस्यैवेति । (भा)

बुद्धिविषयक्षणसमूहस्येत्यथ ॥

क्रिययेति । (कै)

क्रियासमूहेनेत्यथ ॥ नन्वौपाधिकत्वेऽपारमायता स्यादत आह

१ 'प्रत्ययान्तराविशेषेऽपि इत्यस्ति ॥

मांसयो समाहारो द्विमासम् । पात्रादि, द्विमास जातस्येति तु विग्रह्य
समासे क्रियमाणे सतिश्लिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्वं स्यात् । स्यादेतत् ।
यावद्दहन वाचनिकमिति परिमाणिमात्रेण त्रिपदत्परुष । अन्यत्र तु

द्विगुभविव्यति । ननु च 'सुसुपे' त्येकत्वसंख्याया विवक्षितत्वाद् द्वयोर्द्वयो
समासो न बहूना यगपत् । उच्यते । वक्तव्यमेवैतद् उत्तरपदेन परि

परोपाधिक एवेति । (कै)

व्यवहारमात्रस्यैवाधिकत्वाद्यावदाध प्रामाण्यमङ्गीकाय्यमिति
भाव ॥ अत्रार्थे वृद्धसम्प्रतिमाह

‘तथाचेति ॥ (कै)

तस्य (हरि)

क्षणसमूहरूपकालस्य ॥

आत्मा । (हरि)

स्वरूपम् ॥

धर्मान्तराश्रयै । (हरि)

१ तथाचोक्त हरिणा -

तस्यात्मा बद्धधाभिन्नो भेदैर्धर्मान्तराश्रयै ।

न हि भिन्नमभिन्न वा वस्तु किञ्चन विद्यते ॥ १ ॥

नैको न चाप्यनेकोऽस्ति न शुक्यो नापि चासित ।

त्रयात्मा स तु ससर्गादेव रूप प्रकाशते ॥ २ ॥

ससर्गिणान्तु ये भेदा विश्लेषास्तस्य ते मता ।

सभिन्नस्यैवस्थाना कालो भेदाय कल्पते ॥ ३ ॥

द्विपद एवेति स्थितम् । तथा च कथ “त्रिकोकनाथेन सता मखद्विष’ इति
काशिदास । “नवरसरुचिरमिति ’ च काव्यप्रकाशकार । इह हि त्रिषो
कनवरसप्रब्दयोग तावद्विश्लेषण विश्लेष्येति समास । दिक्सङ्ख्ये सञ्जा

भाषिणा द्वयो समासवचनमिति परिभाषिवचनेनोत्तरपदेन द्विगो सिद्धये
समासो वक्तव्य, अथ द्वयोरपदिति गम्यते, तस्माद्वचनाद्ब्रह्मनामप्यथ

धर्मी । सूय्य । तद्वृत्त्यन्तर धर्मान्तर धर्मविशेष क्रियारूप स
आश्रयो येषा तै क्रियाश्रितै । भेदै । विशेषै । बद्धधा अहरादि-
भेदेन न केवल कालस्यैव भेद त्रौपाधिक कि तु सवस्थापीत्याह
न हीति ॥ (हरि)

भेदाभेदौ । एकत्वानेकत्वे । शुक्लवक्रणत्वे । इत्यादिसवमपि न
कस्य चित स्वाभाविकमित्यथ । तदुक्त न हि गौ स्वरूपेण गौ
नाप्यगौ गोत्वाभिसम्बन्धान्तु गौरिति । किन्त्वौपाधिकमेव इत्याह
द्रव्यात्मेति । (हरि)

द्रव्यपदाथस्तत् तत्सर्गादेकत्वानेकत्वादिना व्यवहारविषय
इत्यथ । एव च ब्रह्मैव कल्पित तत्तत्पदाथसर्गादभेदैकत्वानैकत्व-
शुक्लवक्रणत्वादिना भासते इति भाव । वस्तुतस्तु सवधमविनि-
सुक्तमिति बोध्यम् ॥ प्रकृते आह

ससर्गिणा त्विति । (हरि)

आदित्यक्रियादीनां ये भेदा विशेषास्ते एव तस्य कालस्य
विशेषा अहरादिविशेषव्यवहारहेतव इत्यथ । तैभिन्न स्वरूप

यामिति नियमात् । नापि समाहारे द्विगु । द्विगोरिति ङीपप्रसङ्गात् । न
च पात्रादित्व कल्प्यम् । त्रिणोकीति प्रयोगस्यासाधुतापत्तेः । तथा च परि
शेषात्त्रिपदत्वपक्ष एवावशिष्यते द्विमासजात । त्रिपदे तत्पुरुषे जातशब्दे

समसो भवति । एव द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात त्रिपदे तत्पुरुषे जात
शब्दोत्तरपदे परत पूर्वयोस्तत्पुरुषे सति कालान्ते द्विमावपि पूर्वपद
प्रकृतिस्त्वरो भवति । द्वयोर्मासयो समाहारो द्विमास, पात्रादि द्विमास

(अ २ । पा २ । आ १) (काला परिमाणाना । २ । २ । ५ ।)

कालो व्यवस्थानाम् अहरादिव्यवहाराणा भेदाय विशेषाय कल्पित इत्यथ ॥

क्रियाया एकत्वादिति । (कै)

गच्छतीत्यादितस्तथाप्रतीतेरिति भाव ॥

आख्यातेन त्विति । (कै)

स्ततो निवृत्तभेदैवेत्यथ ॥ अन्ये तु दिनपथ्यन्तस्थाधिक्रियानु-
पलम्भात् प्रश्न

कथेति । (भा)

आदित्यगत्येति उत्तरम । तत्क्रियासमूहस्य तावत्काल धारा-
रूपेणानुसूतत्वादित्यथ इत्याहु ॥ ननु क्रियापरिच्छेदकत्वमेव
कालस्य न तु द्रव्यपरिच्छेदकत्व द्रव्यस्य हि वितस्त्याद्येव परि-
च्छेदकमत आह

जातस्य जननक्रियावधिरिति । (कै)

मासो जातस्य इत्यस्य जननक्रियाया ऊर्ध्वमस्य मासो जात
इत्यथ इत्यभिप्राय । एव च जननक्रियापरिच्छेदद्वारा जातपरि-
च्छेदकत्वमिति तात्पर्यम् ॥ मासस्य परिच्छेद्यान्तरमुक्त निरा
करोति

उत्तरपदे परत स चोक्तरीत्यादुष्ट एवेति । अत्रोच्यते लोकाशब्दोऽत्र सप्त
दायपर । तथा च व्यवयवो लोका इति मध्यमपदज्ञोपी तत्पुरुष । इदञ्च

जातस्येति विग्रह्य समासे क्रियमाणे सति शिष्टत्वात्समासान्तोदात्तत्व
स्यात्, इह मासौ जातस्य मासा जातस्येति द्विवचनबहुवचनान्तानामथ

(काला परिमाणिना । २ । २ । ५ ।) (अ २ । पा २ । आ १)

न च मासेति ॥ (कै)

चिशद्राच (कै)

इति बङ्गव्रीहि । यद्यनाभवत् पृषोदरादित्वेनाकारान्तता-
समूहोऽन्यपदाथ । समाहारद्विगौ सख्यापूर्वं राच क्लीवम् इति
नपुसकतापत्ते ॥

न च कालसामान्यमिति । (कै)

तस्य नित्यत्वादिभुत्वाच्चेति भाव । क्षणपक्षे तद्वाराऽविच्छेदेन
तस्मानन्तत्वादपरिच्छेद्यत्वमिति भाव ॥ युक्त्यन्तरमप्याह

न वस्त्वन्तरस्येति । (कै)

एव च क्रियाद्वारैव कालपरिच्छेदकत्व वाच्यमिति तद्वारा
जातपरिच्छेदकत्वमेवेति भाव ॥ ननु सख्याविशेषैकत्वावगतिरिति
न इत्यत आह

एकत्व त्विति ॥ (कै)

तथाभूतत्वात् । (कै)

नियतपरिच्छेदकपरिमाणवाचित्वात् । अन्यथा जातस्य अस्य
क्रियान काल इति प्रश्नेऽस्योत्तरत्व न स्यादित्यर्थ ॥ नन्वेव सति
तात्पर्यं द्वित्वाद्यवगतिरपि स्यादत आह

‘द्विगोलुगनपद्य इत्यत्र भाष्य एव स्पष्टम् । त्रयाणा लोकाणाथ इति वा ।
नवरसा चासौ रुचिरेति बङ्गव्रीहिगभ कामधारयोऽपि सुवच । प्रकृतमनुस

समासो भवति, वृत्तौ विभक्तौ निवृत्ताया द्वित्वबङ्गत्वावगतौ प्रमाणाभावाद्
अस्यैकैकत्वसख्याप्यत्र न भवति शुद्धमेव त्वेकत्व गम्यते, यत्र द्वयोर्बङ्ग

(अ २ । पा २ । आ १) (काला परिमाणिना । २ । २ । ५ ।)

बहिरङ्गेति ।

दित्वादिप्रतीतेरनुभवविरुद्धत्वाच्चेत्यपि बोध्यम् ॥

श्रौपिक इति ।

परिमाणमक्तपरिमाणत्वम् । उपाधिमाश्रित्य सख्या । एकत्व-
रूपा । भेदेन । तद्रूपेण । भासते इत्यथ ॥ अक्त परिमाणवाचक-
स्थले तथैव व्युत्पत्तिरिति तात्पर्यम् । वस्तुतः समासे एकत्वमपि
नैव भासते किन्तु मासत्वेनैकमासस्यैव भानं न त्वनेकस्थानभिधाना-
दिति भाष्याश्रयः । एव श्रौपिकतावको नादावपीत्य बोध्यम्
इदमनभिधानम् समय सूत्रे (२ । १ । १) उक्तम् । एकार्थीभाव-
कृतविशेषनिरूपणावसरे । तुल्यन्यायाद् अक्षशलाका (२ । १ ।
१) इति सूत्रस्थमेकवचनान्तयोरित्यपि प्रत्याख्यात बोध्यम्^१ ॥

१ श्रौपिके मासजाते च परिमाण स्वभावतः ।

उपाधिभूतमाश्रित्य सङ्ख्याभेदेन वक्षत इति ॥

राम । राजगुरुषु इत्यादौ यद्यप्यभेदैकत्वसख्या भासते तथापि मासजाते
न तथा किन्तु श्रौपिके क्रीते श्रौपिक इत्यत्र श्रौपस्येव मासस्य मुख्यमेवैक-
त्वम् । अक्तपरिमाणस्य वाचके तथैव व्युत्पत्तिरिति ध्येयम् ॥

वानुस्यूत एक शब्दार्थस्तत्रैवाभेदैकत्वसख्या मासशब्दस्वकृतपरिमाणमर्थ-
माचष्ट इति द्वित्ववृद्धत्वावगतौ विभक्तिमपेक्षते स्वतस्त्वेकत्वस्यैवा-
साधारणम् ॥

नञ् । २ । २ । ६ ॥

शब्दार्थावगते वृद्धव्यवहाराधीनत्वेऽपि न्यायव्युत्पादनाय विचार
इत्याह

इहेति ॥ (कै)

प्रक्रियागतेति । (कै)

लिङ्गसङ्ख्यादिषिद्धितदभावरूपगुणदोषेत्यथ ॥

असत सामान्यम् । (कै)

अभावो भेद तस्यासत्त्वं निरूपयितुमशक्यत्वात् । तथाहि ।
भिन्नाभ्यां हि धमि प्रतियोगिभ्यां स निरूप्य तत्रायमेव स चेत
आत्माश्रय । अन्यश्चेदन्योऽन्याश्रय । तृतीयादेरन्यस्य स्त्रीकारे
चक्रकमनवस्था चेति । तत्रान्तरे स्फुट सामान्यत्वं च केवलान्वयि-
त्वात् ॥

नञ् ॥ नञ् सुपा सह प्राग्वत् । अब्राह्मण्य । अष्टम्य । उत्तरपदार्थं
प्रधानोऽयम् । तथाहि । आरोपितत्वं नञा द्योत्यते । तच्चोत्तरपदप्रवृत्ति

नञ्” ॥ विभक्तिजकारयोर्विशेषाभावाद् अकारोच्चारण्य, सुपा
नञ्शब्दस्य विशेषणत्वात्प्राग्वत्त्वस्य नस्यासुबन्तत्वादेवाग्रहण्य सिद्धम् ।
इहाब्राह्मण्यादिशब्दैश्च त्रिषयाद्यभिधानमिष्यते तत्र आतिमात्रपरे ब्राह्मण्य
शब्देन विद्यते ब्राह्मण्यस्य सोऽब्राह्मण्य च त्रिषयादिरित्यन्यपदार्थप्रधान

‘तद् वृत्ति । (कै)

तद्दृष्टि । एव च ब्राह्मणभिन्न इत्यथ फलित ॥

दुरुपदेश (कै)

असुभिन्नवकाशे ब्राह्मणमित्यादि ॥

मिथ्याज्ञानम् (कै)

प्रकारान्तरेण भ्रम । ब्राह्मणपदार्थो ब्राह्मण्यन्तस्य स्वाभाविकी निवृत्तिमुख्यब्राह्मण्याभावो द्योत्यते इति वक्रोक्त्वा आरोपिततद्वत्ताद्योतको नञ् इत्युक्तं भवति ॥

यद्यपीहेति । (कै)

इह सूत्रे ऽत्रार्थे तत्पुरुषसञ्ज्ञेति न निदिष्टमित्यथ ॥

यदि च नञेति । (कै)

यदि नञा ब्राह्मण्याथ प्रतिषिध्यते स्वाथप्रतिषेधे रूपाभावविशिष्टो बोध्यते तदाभावप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यर्थे सर्वात्मना ब्राह्मणेतरथावृत्तस्य नञयस्याभावात् किं निरूपितं परिकेद्यत्व-

१ उपलब्धकैयट् पुस्तके “तद्दृष्टि” इति पाठो नास्ति ॥

निष्ठम् । तथा आरोपितं यद् ब्राह्मण्यत्वं तद्विशिष्टे समासं शक्तो विशेषणविशेष्ययोः ससगस्वारोप एव तेन ब्राह्मण्याभिन्नत्वबोधो व्यर्थः । अतः

समासो भवति तत्र नाप्राप्ते बह्व्रीहावारम्भादनेन तस्य बाधनाद्ब्राह्मण्यको देश इत्यपि न सिद्ध्यति न हि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मण्यादिशब्देष्वथ समासो न तद्विशिष्टेष्विति निषामकमस्ति, इह चावर्षा हेमन्त इति हेमन्तस्य यदचने तत्समासस्य प्राप्नोति लिङ्गे तु परबह्विङ्गमिति वचना

रूपप्राधान्यं स्यात् । अभावप्रतियोगित्वादेः केवलान्वयित्वात् ॥
तदेवाह

तद्गतविशेषावचनान्नजनर्थक एवेत्यादि ॥ (कै)

नन्वनथकले साधुत्वं न स्यादत आह

अन्वास्थानाङ्गीति ॥ (कै)

द्वन्द्वैकदेशिसमासयोरिति । (कै)

उपमितसमास समानलिङ्गयोरेवेति भावः ॥

अब्राह्मणको देश इत्यादि न सिध्यतीति । (कै)

नहि प्रवृत्तिनिमित्तमात्रनिष्ठेषु ब्राह्मणादिशब्देष्वेवाथ समासो
न तद्वन्निष्ठेष्वित्यत्र नियामकमस्तीति भावः ॥

नञोऽस्त्यर्थानामिति (वा)

तत्सूत्रस्थवात्तिकाद्विषयविभागो लक्ष्यते । एतत्तदोरिति सूत्रेऽनञ्-
समासग्रहणासिङ्गान्निति सूत्रविहितसमासे उपसर्जनत्वप्रयुक्त-

१ अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । २४) इति सूत्रस्थवात्तिकम् ॥

२ अ ६ । पा १ । सू १३२ ॥

एवावुपमजनत्वादतस्मिन्नित्यादिसवनामकायनिर्वाहः । स्यादेतत् । विघ्ना
नामभावो ऽविघ्नमित्यत्रापि परत्वात्तत्पुरुषः स्यात् । अथयौभावस्तु निम

द्वेषाभावः । इह च असोऽसवस्ते इत्युत्तरपदार्थस्योपसजनत्वान्यदादिकार्यं
सर्वादिकाय च न स्यात्, यदा त्वसत्त्वामान्यवतमानो नञ् ब्राह्मणादिभिविशे
ष्यते ब्राह्मणत्वेनासत्त्वयान्तरेण तु सन क्षत्रियादिकोऽब्राह्मण इति तदा
पूर्वपदार्थप्रधानं तत्र नञ् र्थस्य प्राधान्यात्सत्त्वायोगः समासस्य न स्यात् वाच

कार्याभाव इति भाष्याशय इत्यन्ये ॥ ननु नञ पाठेऽपि तदन्तत्वा-
भावादव्ययत्वाप्राप्तिरित्याह भाष्ये

पाठेनापीति । (भा)

एव च नञ पाठेनाव्ययतया तदथस्य लिङ्गसङ्ख्यानन्वयित्वेन
समासेऽपि तदथस्य प्राधान्ये स न स्यादिति भाव ॥ भाष्ये

नेद वाचनिकम् । (भा)

नेद वचनाप्रयोज्यमित्यथ । कैयटेऽपि 'प्रयोजनमि ति
करणे ष्टुट् ॥

ब्राह्मणाभावस्येति । (कै)

ब्राह्मणभेदस्येत्यथ ॥

गुणत्वादिति । (कै)

आश्रितत्वमत्र गुणत्वम् ॥

तद्युक्तेति । (कै)

तद्युक्तद्रव्ये ऽभेदेनान्वयित्वादित्यथस्तद्व्यति

क्षिकमित्यादौ सावकाश । मैवम् । उत्तरपदार्थप्राधान्य एवास्य प्रकृते ।
उक्तं हि प्राक् । अव्ययीभावादिमहासञ्जाव्यवहारेण पूर्वार्थोक्तार्थनिय

निकी तु परवक्षिणता भवतु । स्यादेतत् शब्दशक्तिस्वाभाव्यादसत्त्वरूपमर्थ
वाक्ये नञाचष्टे समासे तु सत्त्वरूप, तेन सिद्ध सख्यायोग, एवमप्यपवादे
नानेवाव्ययीभाषस्य बाधादमक्षिकमिति न सिद्धति तस्य तु निमक्षिक
मित्यादिरवकाश, असौ ऽसवस्मा इति च पूर्ववत्स्मायाद्यसिद्धि अस्तु

यदसौ द्रव्याश्रित इति । (भा)

भाष्ये अथ भाव । भेद एव नञथ तस्य चाश्रयेण गुणस्येव तादात्म्य सम्बन्ध । अब्राह्मण चन्द्रिय ब्राह्मणभेद चन्द्रिये इत्यु-
भयविधव्यवहारदर्शनात् ॥

गुणवचनानाम् (भा)

गुणोपसजनद्रव्यवाचिनाम् ॥

आश्रयत । (भा)

आश्रयविशेषतो लिङ्गवचनानीत्यथ । जात्याश्रयबोधकाना तु
नियतलिङ्गतैवेति भाव ॥

इह त्वाश्रयेति । (कै)

साचाल्लिङ्गसङ्ख्यानाश्रयत्वमेवासत्त्वमिति भाव ॥ भाष्ये

यदसौ द्रव्य श्रित इति । (भा)

यद्रव्यान्वयीत्यथ ॥ उत्तरपदाथप्राधान्यपरिग्रहस्तुल्यविकल्पा-
भिप्रायेण न भवतीत्याह

अत्रापीति ॥ (भा)

मोऽप्युत्सगत स्त्रीङ्गयत इति । नन्वेवमनुपलब्धिरित्यादौ का गति ।
षट्शु । रत्नोद्गागमलज्वसन्देहा इति भाष्यप्रयोगात्पक्षे तःपुरुषोऽपीष्यते ।

तद्वचोत्तरपदार्थप्रधान, यद्येवमब्राह्मणमात्रस्यानयन प्राप्नोति यद्युत्तर
पदार्थप्रधानता तत्र हेतुरिहापि तद्धि राजपुरुषमानयेत्युक्ते पुरुषमात्रस्या
नयन प्राप्नोति, अस्यत्र विशेष, राजा विशेषक प्रयुज्यते इहापि तर्हि
नञ् विशेषक प्रयुज्यते कथं नञ् नाम विशेषक स्यात् अनियतगुणस्य

अव्ययीभावस्येति । (कै)

परेतु नञा स नेष्ट एव । १ असहितमित्यत्रारोपित सधानम् । पर सनिकषस्तदभावादद्रुताया वृत्तौ सहितासञ्ज्ञाप्रयुक्त कार्यं न प्राप्नोतीत्यथ इति न दोष । अत्यन्ताभावाथकनञ् क्रियागुणमात्रान्वयित्वेनामच्चिकमित्यादावसहितमित्यादावुत्तरपदार्थाभावाप्रतीत्याऽव्ययीभावाप्राप्तेश्च । अनञ्समासग्रहणात् स्यादादिषिद्धिरयुक्तेति तुल्यविकल्पाभिप्रायेणैव भाष्यम् ॥

अवर्षाहेमन्त (कै)

इत्यपि प्रतियोगिरूपाश्रयगतस्त्रिङ्गादिग्रहणात्सिद्धमभावेन प्रतियोगिनोऽपि स्वज्ञानाश्रयणेन तस्याप्याश्रयत्वात् । स्वघटितसमासघटकत्वेनोपस्थितत्वाच्चास्यैवाश्रयस्य ग्रहणमन्यथा तद्दोषदूषितपक्षोऽर्धमाश्रितेऽपि तद्दोषानुवृत्तौ भाष्यस्य निदलतापत्तिः । अथवा पुनरस्वत्तरपदाथप्रधान इति समकक्षतया पञ्चान्तरकथनस्यासङ्गतिश्चेति वदन्ति ॥ अनेकमित्यादौ वचनदोष तु भाष्यकृदेवाप्येव वक्ष्यति । भाष्ये

१ पर सनिकष सहिता चेद् अद्रतायामसहितम् (१ । ४ । १ । २)

पर सनिकष सहिता” एतत् सूत्रस्यवाक्तिकम् ॥

अत एव भूवादिसूत्रे (१ । ३ । १) ‘अथासहितया” इति विरामोऽवसानमिति” (१ । ४ । ११) सूत्रे तु ‘अद्रतायामसहितमिति” (वस्तुत

गुणविशेषप्रतिपादनाय हि विशेषण प्रवृत्तते न तदुपघाताय नञा च ब्राह्मणार्थं प्रतिषिध्यमान सर्वात्मना प्रतिषिध्यत इति कथमसत् प्राधान्यं स्यात् तस्मादुत्तरपदार्थप्राधान्यमिच्छतास्मिन्विषये नञनर्थकोऽन्वाख्यान

ब्राह्मणमाचस्येति । (भा)

अभावो नञथ । सविशेषण चेद अभावप्रतियोगी भेदप्रतियोगी वा ब्राह्मण इति बोधस्तथासति यत्किञ्चिन्निष्ठाभावप्रतियोगिनस्तादृशभेदप्रतियोगिनी वा ब्राह्मणस्यैवानयन प्राप्नोतीत्यथ ॥

माच शब्देन न श्रौचाचारादिहीनब्राह्मणस्य नापि क्षत्रियादेरित्यथबोधनम् ॥

राजा विशेषक इति । (भा)

यद्यपि पुरुषमाचस्यैवानयन दृश्यते न राजविशिष्टस्य तथापि राजसबन्धिन एवानयन न यत्किञ्चित्सबन्धिन इति राजा पुरुषस्य विशेषक इति भाव ॥

नञ्विशिष्टस्येति । (भा)

नञ्योत्वारोपितब्राह्मण्यविशिष्टस्येत्यथ ॥

क पुनरिति । (भा)

अभावस्यैव नञयत्वेन प्रसिद्धत्वात्प्रमितोत्तरपदाथव्यतिरिक्त कोऽसौ नञ्विशिष्ट उत्तरपदाथ इत्याशय ॥ ननु नञथस्य

परसन्निकष सहिता । १ । ४ । १ । ६ । इति सूत्रे उक्तपाठोक्त) द्विधापि भाष्यवात्तिकयो प्रयुक्तम् । यद्वा । अतुपलब्धसन्देहादावपि साक्ष्यिक अर्थो वा तदभावबोध । स्यादेतत् । अन्यपदार्थप्राधान्येऽय समास ।

सामर्थ्यात्तु स्वाधुत्वमेवभूतस्यार्थवदनर्थकावयवस्य समासस्येति वाच्य तत्स्य ब्राह्मणमाचस्यानयन प्राप्नोत । नैष दोष । निवृत्तपदार्थकोऽत्र ब्राह्मण्य शब्द, सा च निवृत्ति स्वाभाविकी नञा द्योत्वते कोऽर्थ, केवली ब्राह्मण्य शब्द प्रयोज्यमान प्रसिद्धिवाच्यमेव ब्राह्मण्यमाचष्टे नञ्प्रयोगेण तु

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४१७

(अ २ । पा २ । आ १)

(नञ । २ । २ । ६ ।)

विशेषणत्वे किं भेदप्रतियोगी ब्राह्मण इत्यथ । उक्तभेदानुयोगी
ब्राह्मण इति भेदे प्रतियोगी चोपस्थितब्राह्मण एवेति । नाद्य ।
ब्राह्मणमात्रस्थानयनापत्ते । नान्य इत्याह

भावाभावयोरिति । (भा)

ब्राह्मणत्वब्राह्मणप्रतियोगिकभेदयोरित्यथ ॥ कप्रत्ययप्रयोग-
सूचितवङ्गव्रीहिसूचितमथमाह

निवृत्त इति ॥ (कै)

सवथा निवृत्तपदाथत्वे विशेषणमेव न युज्येतेत्यत आह

सादृश्यादिनेति । (कै)

आदिना साहचर्यादिनिवृत्तमुख्यब्राह्मणादिरारोपिततदान् इति
भाष्याच्चराथ ॥ तदाह

नञ्घोतिततदवस्थ इति । (कै)

एवञ्जारोपितस्वप्रवृत्तिनिमित्तवानुत्तरपदाथ इत्यत्र तापथ-
ग्राहको नञिति तात्पर्यम् । उत्तरपदाथस्य प्राधान्यमप्येतदेवेति
बोध्यम् ॥

भावप्रधानो ह्यत्र निर्देश । न ब्राह्मणत्व यस्मिन्नित्यर्थादुन्मत्तगङ्गादावत्यथी
भाव इवेह तत्पुरुषो वङ्गव्रीहैर्वाधिक इति । फलन्तु अकर्ता ऽभोक्ते

क्षत्रियादौ सादृश्यादिना निमित्तेनाध्यारोपित ब्राह्मण न तात्त्विकमिति
द्योत्यते तदेव मुख्यो ब्राह्मणशब्दस्यार्थो निवृत्त जातश्चामुख्य क्षत्रियादि
रिति न ब्राह्मणमात्रानयन नापि न कस्य चिदानयनमिति सिद्धम्,
उक्त च ।

यदा पुनरिति । (भा)

या ऽस्योत्तरपदस्य मुख्याद्यप्रत्ययत्यागपूर्वकमारोपितप्रवृत्ति-
निमित्तकाद्यबोधकता सा स्वभावसिद्धेति नञवचनेन शक्त्वा-
रोपितत्वस्य वाचक सन्मुख्यपदाद्यप्रत्यय निवृत्तयतीति प्रश्नस्तद्
ध्वनयन्नाह

इदानीमिति ॥ (कै)

किं स्वयामिति । (कै)

निवृत्तस्य मुख्यब्राह्मणपदाद्यस्य ब्राह्मणत्वस्य निवृत्तिस्तत्पूर्वक-
मारोपिततद्बोधकत्व द्योत्यते । अथ स्थितस्यैव मुख्यब्राह्मणस्य
बोधनिवृत्तिस्तत्पूर्वक तद्ब्रह्मारोपितत्वं नञ् शक्तोच्यत इत्यथ ॥
ननु नञ् आरोपितत्वे शक्तावपि ब्राह्मणादिपदैर्वाध्यस्य मुख्यब्राह्म-
णादे कथं बोधोऽत आह

मन्त्रेणैवेति । (कै)

नञ्सामर्थ्यादेव तन्नित्यतिरिक्त्यथ ॥

नास्ति नञ इति । (कै)

प्रकरणादिकं च तात्पर्यघातकं भविष्यतीति भावः ॥

त्यादौ नद्युतश्चेति कबभावः स्यात् । मैवम् । अतस्मिन्नित्यादौ सबनाम
कायगायकायथोरसिद्धिप्रसङ्गात् । अथवा हेमन्त इत्यत्र हेमन्तस्येव तद्धि

प्राक् समासात्पर्यानां निवृत्तिर्द्यात्यते नञ् ।

स्वभावतो निवृत्तानां रूपभेदादलक्षित्वा' ॥

इति । स्यादेतत् अर्थप्रत्यायनाय शब्दः प्रयुज्यते ब्राह्मणार्थश्चे
न्नित्यं किं सुधा ब्राह्मणपदं प्रयुज्यते, तन्न, असति ब्राह्मणपदे नेत्येताव

पदार्थनिवृत्ताविति । (कै)

पदाथप्रत्ययनिवृत्तावित्यथ । स्वशक्त्यारोपितत्वबोधेऽपि ब्राह्म-
णादिपदानां स्वशक्त्याथबोधकत्वनिवृत्तिवचनं विना न शक्या किं
च वचनेनापि तत्कतुमशक्यमित्युपहासः ॥ भाष्ये

पदार्थान्निवर्तयतीत्यस्य (भा)

पदाथप्रत्ययानित्यथ ॥ असुमेवाथशङ्कापूर्वकं दशयति

नन्वित्यादिना ॥ (कै)

ननु शब्दस्य पदाथनिवृत्तिकरत्ववत्तत्प्रत्ययनिवृत्तिकरत्वमप्यनुप-
पन्नम् । किं चैवमुत्तरपदाथप्रत्यय एव न स्यादित्यत आह

अयमचार्थ इति ॥ (कै)

निवृत्तपदार्थकतेति । (कै)

निवृत्तमुख्यप्रवृत्तिनिमित्तप्रत्यायकत्वसारोपितप्रवृत्तिनिमि-
त्तकप्रत्यायकतेत्यथ ॥ पुनर्दाक्ष्याद्योक्तमेव स्मारयति

पदार्थशब्देनेति ॥ (कै)

ब्राह्मणप्रत्ययस्य । (कै)

मुख्यब्राह्मणप्रत्ययस्येत्यथ ॥ अनेन द्योतकानां प्रसिद्धाथशक्त्य

श्रेयसास्याप्येकवचनापत्तेश्च । अधनो ब्राह्मण इत्यादावपि न्यायसाम्यात्तत्
पुरुषपरवस्त्रिङ्गतापत्तेश्चेति दिक् । मतान्तरन्तु

त्वच्चमाने कस्यार्थो ऽत्र निवृत्तयितुमिष्ट इति न ज्ञायते ब्राह्मणपदे तु सति
तदर्थस्य तत्रिथादौ मुख्यं सत्ताविरहं प्रतीयते । अन्यद्दृशनं, सव एते
शब्दा गुणसमुदाये वर्तन्ते । स्मरन्ते च ।

तुद्बोधपूर्वकमथान्तरशक्त्युद्बोधकत्व स्वभाव इति बोधित तच्छक्त्य-
तुद्बोधेनैव तत्पदाथप्रत्ययनिवृत्तिरिति बोध्यम् ॥

अभिप्रायमप्रतिपद्येति । (कै)

केचित्तु यदि नञ् शब्दस्य बोधकतासामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्व
स्यात्तदा तदथगतयोद्बुत्वादिसामर्थ्यनिवृत्तिद्योतकत्वमपि स्यादिति
भाष्याशयमाहुः ॥ ब्राह्मण्यनिवृत्तेनञ्चाऽनभिधानात् । नञ्निमित्ते-
त्यनुपपन्नमित्यत आह

स्यचियादाविति । (कै)

तादृशब्राह्मण्यप्रवृत्तिनिमित्तकोऽस्माद् बोध इति भाव । अथ-
माशय । तत्तदथका शब्दा भिन्नाश्च तत्समभिव्याहारे तु
तदथकोऽयमिति ज्ञायते । इदमेव नञो द्योतकत्वम् ॥

नञ्निमित्तात्तूपलब्धिरिति (भा)

भाष्यस्य तत्समभिव्याहारे मुख्यब्राह्मण्यको नाथ किं तु आरोपित-
तदथकोऽयमित्युपलब्धिनिर्णय इत्यथ । तदथगतयोद्बुत्वादिसामर्थ्य-
निवृत्तिद्योतकानां तु नास्य स्वभावादेवेति तात्पर्यम् । आरोपित-

“तप श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।

तप श्रुताभ्यां यो ह्रीनो जातिब्राह्मण्य एव स ॥

(अत्रैव भाष्ये) इत्यादिवचनप्रामाण्यात्सर्वे समुदायशब्दा तत्तद्ब्रह्मि

‘तप श्रुत च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मण्यकारणम् ।

तप श्रुताभ्यां यो ह्रीनो जातिब्राह्मण्य एव स ॥ (अत्रैव महाभाष्ये)

इति तथा च श्रुति ।

तस्य नञ्वाच्यत्वे तु मुख्यब्राह्मणत्ववति गृहीतशक्तिकब्राह्मणपदार्थं
तदन्वयो दुरुपपाद इति तदयप्रत्ययत्यागो वाच्य स चाशक्य
शब्दायसबन्धस्य नित्यताहानिश्चेति दिक् ॥ अमुकेवार्थं पुन प्रश्न-
प्रतिवचनाभ्या स्पष्टीकरोति

यदि पुनर् इत्यादिना ॥ (भा)

स चेन्नित्यत्त इति । (कै)

ब्राह्मणपदशक्य यत् मुख्य ब्राह्मण्य तस्य नित्यतौ स्वशक्यस्य
बोध्यस्वाभावात् तत्रयोगो व्यथ । अशक्यबोधने तु नञ्मात्रेणापि
तदयबोधसम्भव इति भाव ॥

प्रतिषेधविषयेति । (कै)

नञो द्योतकतया समभिव्याहृतपदशक्यबोधकत्वं वाच्य तच्च
पदान्तरप्रयोग विना न सम्भवतीति तत्पदोपादानमिति तात्पर्यार्थं ।
अस्य पदस्य मुख्योऽयं प्रवृत्तिनिमित्तरूपो नित्यत्त । गौणस्योपजात
इति विज्ञायेतेति तु भाष्याचाराय ॥ भाष्ये

नेत्युक्ते सन्देह स्यादिति । (भा)

समभिव्याहृतपदस्य बोधकत्वाभावात् नित्यत्तिरूपायस्य प्रति-

भिरिव तदीयगुणसमुदायेनाप्युपहितया सत्ताया जातित्वात् तथा च
अपूर्वो ब्राह्मणोऽब्राह्मण इति सर्वथाप्युत्तरपदार्थप्राधान्य निर्बाधम् । अत्र

षट् आधयो य पुरुष तपन्ति जैङ्गो हाद् औदरो रैतशश्च ।

तप्तश्च धम्म शिर्शरश्च श्रौत ब्राह्मणस्त स्मरार्थं गरुत्मन्निति ॥

गौर शुचाचार पिङ्गलकेश इत्यादयश्च धर्मास्तदेवा समुदाये
ब्राह्मणशब्द, एव क्षत्रियादिशब्देभ्यपि ब्रह्म्यम् । एव स्थिते समुदायेषु

योग्याकाङ्क्षाया अनिष्टत्तेरबोधकत्वेन च तदप्रयोग एव स्यात् ।
नन्वस्तु वाचकत्वमेवेति चेदेवमपि सन्देहः स्यादिति भावः ॥ तदा-
कार दशयति

कस्य पदार्थ इति । (भा)

कस्य पदस्य पदाथ इत्यथ । अभिधेयपर पदाथशब्द इति
तात्पर्यम् । सन्देहपदेन निष्पत्त्याभावो विवक्षित इति तत्त्वम् ॥

एव चैतदिति । (भा)

एवमेवैतदित्यथ । सञ्चणायसञ्चये । इयमेव यत् आरोपित-
प्रवृत्तिनिमित्तकस्य बोधः । तत्र नञ्समभिव्याहारे निवृत्तमुख्य-
ब्राह्मण्यको ब्राह्मणशब्दाथ इति बुद्धेरारोपिततत्कायकत्व फलतीति
बोध्यम् ॥ इदानीं प्रकारान्तरेणापि नञो द्योतकत्व व्युत्पादयति
भाष्ये

अथवा सर्व एते इति ॥ (भा)

अवशिष्टानामिति । (कै)

तथा च तद्गुणप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । निवृत्तगुणानां
निवृत्तिप्रतिपादनाय च नञप्रयोग इत्यथ । अयमेव एवमथ

च लिङ्गम् । एतत्तदोरिति सूत्रे ऽनञ्समासग्रहणम् । एवञ्च अनेकमन्य
पदार्थ इत्यादावेकवचन सिद्धम् । माघञ्च । सेव्यतेनेकया समतापाङ्गयेति ।

वृत्ता शब्दा अवयवेष्वपि वक्तव्य इति न्यायान्तरातिभिन्ने गुणभिन्ने वा यदा
ब्राह्मणशब्दो वक्तव्ये तदा स्वाभाविकी जातिगुणानि वृत्तिनञ्चा द्योत्यते ऽव
शिष्टाशब्दावप्रतिपादनाय ब्राह्मणशब्दप्रयोगः । यद्येव द्वयोरपि भिन्न
विषयत्वप्रसङ्गः, कथं, यस्याशब्दस्य सद्भाव ब्राह्मणशब्द आह न तस्याभाव

समुदाये इत्यादिभाष्याथ । एवञ्च गुणसमुदायवति शक्तस्य
ब्राह्मणशब्दस्यार्थे कतिपयगुणाभावप्रतिपादको नञिति भाव ॥
तप श्रुतादिसङ्गहायाह

गुणशब्देनेति ॥ (कै)

याजनादिसङ्गहायाह

निदर्शनायेति ॥ (कै)

कत्तरि चेति समासनिषेधमाशङ्क्याह

शेषषष्ठीसमास इति ॥ (कै)

एषा ब्राह्मणेत्यादकत्वाभावादाह

व्यपदेशस्येति ॥ (कै)

गुणसमुदायाभाव इति । (कै)

तत्र गौण प्रयोग इत्यत्र जातिपदवन्नञपि क्वचित्तात्पथग्राहक
इति भाव ॥

१ तप श्रुतञ्च धीनिश्चेत्येतद् ब्राह्मणकारकम् ।

तप श्रुताभ्या यो ह्येनो जातिब्राह्मण एव स ॥

कथन्तहि पतन्त्यनेके जलधेरिवोमय इति । अत्राज्ज । अध्यारोपितैक
त्वाना प्रकृत्यर्थतया तत्र वास्तववज्जत्वाभिप्राय वज्जवचन न विरुध्यत इति ।
अनेकस्त्वानेकस्त्वैकशेषो वा । यत्तु ।

नञाह यस्याभाव नञाह न तस्य सङ्गाव ब्राह्मणशब्द आह । नैष दोष ।
दावप्येतौ समुदायावर्त्तन्वितौ कृतवत तद्यथैकदेशकरणाकरणाभ्यामेकमेव
वस्तु कृत चाकृत च भवति तथेहाप्येकदेशविभागात् समुदाय एव निवृत्त

बाहुल्येनेति । (कै)

तथा चैते गुणा व्यभिचारिण इति भाव ॥

पिङ्गलकपिलकेश (भा)

इति भाष्ये । एक पद पिङ्गला कपिला केशा यस्मैत्यथ । यद्वा
पिङ्गल इति वण । गौर इत्यस्य तु

अष्टवर्षा तु या दत्ता श्रुतश्रीलसमन्विते ।

सा गौरी तद्भुतो यस्तु स गौर परिकीर्तित इत्यथ ॥

ब्राह्मण्ये (भा)

ब्राह्मणशब्दाथगुणसमुदाये ॥

कुर्वन्ति (भा)

केचिन्नौकिका इत्यथ ॥ पूर्वं पञ्चाला इत्यादि ग्रन्थ पस्यशाचा
व्याख्यात ॥ भाष्ये

जातिहीने (भा)

इत्यादि सामान्येनैकवचन तेनावयवेष्विति प्रागुक्तेन सामानाधि-
करणमुपपन्नम् ॥

तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्व तदल्पता ।

अप्राप्तस्य विरोधश्च नञर्या षट् प्रकीर्त्तिता ॥

उच्यते एकदेशसद्भावाच्च स एव सन्नभिधीयत इति सवमनवद्यम । इहानेको
जन आगत इति द्यादिष्वेकत्वमारोपित प्रतीयते मुख्य तु प्रतिषिध्यते क्षत्रि
यादाविव ब्राह्मण्यमित्येकवचनमेव भवति द्यादिसख्या प्रतीयते तदेवमुत्तर
पदार्थप्रधान इति स्थितम् । अत्र च लिङ्गम् । एतत्तदो सुनोपोकोर

न च भिन्नविषयत्वमिति । (कै)

नञा यत्किञ्चिद्विषयनिवृत्तेर्ब्राह्मणपदेन यत्किञ्चिद्गुणसत्त्वस्य प्रतिपादनेन पूर्वोत्तरपदयोरसामर्थ्यात्समासो न स्यादिति भाव ॥

दयोरपीति । (कै)

एकदेशनिवृत्त्यादिद्वारासमुदायस्यैव निवृत्त्यादिप्रतिपादनाद-
स्यैव सामर्थ्यमिति भाव ॥ नञ् समभिव्याहारे श्रुतादिगुण-
निवृत्तिद्योतनद्वारा जन्मनिमित्तो ब्राह्मणशब्द इति फलतीत्येक-
विषयत्वमित्यत्र तात्पर्यम् ॥ जात्यारोपस्य निमित्तफले आह

तत्र स्तुत्येति ॥ (कै)

भाष्ये

दृष्ट्वाध्यवस्यतीति । (भा)

अध्यवसायाकारो

ब्राह्मणोऽयमिति ॥ (भा)

तत उपलभते नाय ब्राह्मण इति प्रत्यक्षमुक्त तस्य चारोप-
मूलकता दृशिता ब्राह्मणाध्यवसायोत्तरत्वोक्त्या

अब्राह्मणोऽयमिति । (भा)

यथा अब्राह्मण्य अपाप अगन्ध , अनुदरा कन्या, अपचसि, अघ्नम,
इति । तत्तु यथायथमार्थिकार्थमभिप्रेत्येति बोध्यम् । निरूढलक्षणाया

नञित्यत्र नञसमासग्रहणम् । अन्यथैतत्तदोरर्थद्वारेण सम्बन्धिन सोर्लोपो
विधीयमानो नैषो ददात्वसौ ददातीत्यत्र कथं प्राप्नुयात् । इह न ब्राह्म

अस्य तत इत्यादि प्रयुक्ते इति शेष ॥ अर्थैकदेश्चेति
वक्तव्येऽथ्चेत्युक्तमत आह

अयमचार्थ इति ॥ (कै)

एकदेशविगमादिति । (कै)

एव चोभयप्रतिपादनाद्योभयप्रयोग इति भाव ॥ भाष्ये

दुरुपदेशादिति । (भा)

असम्यगुपदेशादिति तदथ । एतद्भाष्ये अब्राह्मणोऽयमित्युत्तर
निर्ज्ञात तस्य भवतीत्यपाठोऽनुपयोगात् ॥

नान्यथेति । (कै)

पूर्वपदाथप्राधान्ये भिन्ने एकत्वानवगतेरेकवचन न सिध्यतीत्यथ ।
एवमन्यपदाथप्राधान्येऽपि तदसिद्धि ॥

एकप्रतिषेधमात्रमिति । (कै)

एको न भोजनीय एको जनो नागत इत्येव रूप इत्यथ ॥

१ उपलब्धवद्भु कथितपुस्तकेषु 'एकत्वप्रतिषेधमात्रम इति पाठो
दृश्यते ॥

शक्तिस्मरकच्यतया सिद्धान्ते त्वतिरिक्तशक्तेरुक्ततया वृत्तिविशेषे तदर्थान्त
र्भाव इति वा कथं चिन्नेयम् । इह न ब्राह्मणस्य भाव इति युगपदेव

यास्य भाव इति भावेन नञा च युगपत्सम्बन्धे विवक्षिते त्वतन्त्रौ च प्राप्त
समासश्च, तत्र यदि परत्वात्त्वनशौ क्त्वा पश्चात्पुन प्रसङ्गविज्ञानानञ्ज
समास क्रियते ततस्तत्पुरुषे तुल्यार्थेति क्त्वा पूर्वपदप्रकृतिस्वरेश्याद्युदात्त

बहूना सप्रत्यय इति । (भा)

एको नागत इत्येव प्रतीतेरिति भाव । ज्ञापकात् प्रसज्य-
प्रतिषेधेऽपि तत्समासो जायत इत्यभिप्राय ॥

एकत्वप्रतिषेधमात्रमिति (भा)

पाठोऽपाठ ॥ भाष्ये

क्रियागुणाविति (कै)

गुणोदाहरण अनेकस्मिन् रूप रस इत्यादि ॥ एक न भोजयेत्येक-
निषेधाय प्रसज्यन्स्य चारितार्थात् कथं बहुलावगतिस्तत्राह

निराश्रययोरिति । (कै)

गुणक्रिययोरित्यथ ॥

एतच्च प्रसज्येति । (कै)

एव च तदाश्रयेणैकदेशिन् शङ्काथान्तमभ्युपेत्यैव प्रसज्यप्रति-
षेधपदाथनिर्णेतुमुत्तरमुक्तमिति भाव ॥

तथानेकशब्देनेति । (कै)

आरोपितैकत्ववानित्यथ ॥ एव च पयुदासपत्ने बहूना प्रतीति
सुखभवेति भाव । तत्र द्विश्चादिनिष्पत्त्यस्तु तात्पर्यवशादिति

भावेनारोपितत्वेन च सम्बन्धे विवक्षिते समास एव प्रथमम् । न तु परा
वपि त्वतञ्चौ प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेन सामर्थ्यात् । नञसमासस्तु प्रधानस्य

यद् स्यात् प्रत्ययस्वरौ नञस्वरश्चेत्यत इति समासे कृते त्वतञ्चौ कार्यौ
आह च त्वतञ्चभ्या नञसमास पूर्वविप्रतिषिद्ध त्वतञ्चौ स्वरसिद्धयर्थमिति

बोध्यम् ॥ आरोपितैकत्ववत्त्वेनैव बोधाच्चैकवचनासिद्धि । एव च
अनेके इति बद्धवचनमसाध्वेवेति बोध्यमिति मञ्जूषाया विस्तर ॥

यत्र तु पूर्वमेवेति । (कै)

तत्र पूव क्रियोपस्थित्यभावाद् नियतसङ्ख्यद्रव्याच्चेपाभावेनैको न
तिष्ठतीत्येव बोधपथवसनादिति भाव ॥ ननु एकमित्यत्र द्वयोनञो
प्रकृताथगमकलात् प्रियस्यैकत्वमेव प्रतीयेत न बद्धत्वमत आह

आवाधे इति ॥ (कै)

घष्ठीति । (कै)

आवाधाया अप्रतीतेस्तप्रतीतेरनुपयोगाच्चेति भाव । नोस्मा-
कमेक प्रिय न कि त्वनेकमिति तदथ । एवमेको न तिष्ठती-
त्यादावेकस्थितिनिषेधेऽपि अनेकस्थितिबोधो द्रष्टव्य ॥ भाष्ये

त्वतल्भ्यामिति । (भा)

पूवपदायप्राधान्याश्रयेण वान्तिकारम्भ । उत्तरपदायप्राधान्ये
तु असामर्थ्यात् पूव भावप्रत्ययानुत्पत्तिरेवेति तत्सूत्रे भाष्ये
स्यष्टन्तदाह

तत्र भावेति ॥ (कै)

सापेक्षत्वान्निर्बाध । ततश्च सतिश्लिष्ट प्रत्ययस्वरौ जित्स्वरश्च भवति न तु
तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वयम ॥

तत्र भावप्रत्ययस्तावत्प्रकृत्यर्थस्य सापेक्षत्वेनासामर्थ्यान्न भवति नञ्समासस्य
प्रधानस्य सापेक्षत्वाद्भवति ॥

ईषदकृता । २ । २ । ७ ॥

ननु जातात्रीषदर्थान्वयामन्भवादेवासमास सिद्धोऽत आह
यथैकेति ।

“गोच चे”ति

गाग्यत्वस्य जातित्वम् ॥

१ “सहदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्र च चरथै सह” “जातेरस्त्रीविषया
दयोपघात” (४ । १ । ६३) एतत् सूत्रस्य वाचिकम् ॥

ईषदकृता ॥ स्पष्टोऽर्थ । ईषत्पिङ्गल । नन्वीषद्वृत्तभीषदुन्नतमित्या
दावव्याप्ति । ईषद्गाग्यादावतिव्याप्तिश्च । सत्यम् । अत एव वार्त्तिक
कृतोक्त, ईषद्गुणवचनेनेति । अकृतेत्यपनीय तत्स्थाने गुणवचनेनेति पूर

‘ईषदकृता’ ॥ ईषद्गुणवचनेनेति वक्तव्यमिति । अकृतेत्यपनीय
सूत्रे गुणवचनग्रहण कर्त्तव्यमित्यर्थ । अकृतेति चोच्यमान ईषद्गाग्य इत्या
दावतिव्याप्तिरीषदुन्नत इत्यादावव्याप्ति स्यादिति भाव । ईषद्गाग्य इति ।

गङेरिति । (कै)

कड मदे इति भ्वादौ पठितादारन्यपि विध्यति ॥

यद्यपीति ।

१ उणादयो बङ्गलमि ति शास्त्रारम्भात्त्वमौणदिकमव्युत्पन्न-
मिति नियम इति भाव ।

१ अ ३ । पा ३ । सू १ ॥

शीघ्रमित्यर्थ । अतो नाध्यायितिव्याप्तौ । यद्यपि गर्गापत्यत्वे उत्कर्षापकर्षौ
न स्तस्तथापि तदेकार्थसमवायिना क्रियागुणानान्तौ बोध्यौ । तथा च
प्रयच्छते गाग्यतरो गाग्यकल्प इत्यादि ॥

ननु च गार्ग्यो भवति वा न वा न पुनरौषद्गाग्य कश्चित् उच्यते, गाग्यत्वेन
सह य एकार्थसमवेता क्रियागुणास्तदपेक्षया जाते प्रकर्षादियोग गार्ग्य
तरो गाग्यकल्प ईषद्गार्ग्यो गाग्यपाश इति यथा गोतरो गोकल्पो
गोपाश इति ॥

षष्ठी । २ । २ । ८ ॥

भाष्ये

वक्ष्यतीति । (भा)

१ न निर्धारणे इत्यत्रेति शेष ॥ उत्कषप्रतिदन्द्वाथकापकष-
शब्दस्थानन्वयादाह

अपवाद इतीति । (कै)

अपकष्यतेऽनेनोत्सग इत्यपकर्षोऽपवाद इत्यथ ॥

१ अ २ । पा २ । सू १ ॥

षष्ठी ॥ षडन्त समर्थेन सुबन्तेन सह प्राग्वत् । राजपुरुष । कृद्योगा
च षष्ठी समस्यत इति वाच्यम् । इध्प्रश्नश्चन । प्रतिपदविधाना चेति
निषेधस्यायमपवाद । वस्तुतस्तु स निषेधोऽय तदपवादश्चेत्यभयमपि न
वक्तव्यमिति वक्ष्यते ॥

षष्ठी' । 'कृद्योगा चेत्यादि' । कटकमयो कृतौ ति कृच्छब्दोपा
दानेन वा विहिता सा कृद्योगा । इध्प्रश्नश्चन इति' । ओत्रश्चूच्छेदने
कारणे ल्युट् । पलाशप्रातन इति' । पलाशाणि प्रात्यन्ते प्रात्यन्ते येन
दृष्टादिना स पलाशप्रातन । किमर्थमिदमुच्यत इति' । सूत्रेण सिद्धि
मन्वानस्य प्रश्न । प्रतिपदविधाना चेत्यादि' । यदा तस्य वक्तव्यस्यारम्भ
तदेदमपि वक्तव्य तस्य त्वनारभ्यता तत्रैव वक्ष्याम । अपकष इति'
अपवाद इत्यर्थ ॥

प्रतिषेधविषये । (कै)

सपिषो ज्ञानमित्यादौ ॥

कारकविशेषेति । (कै)

कटकमणोरित्येवमित्यथ ॥

इत्यादिप्रकरणमिति । (कै)

तत्र शेष इत्यनुवृत्तेरिति भाव ॥

शेषलक्षणा (भा)

इत्यस्य शेषमात्रलक्षणमित्यथ इति तात्पर्यम् ॥

समासनिवृत्त्यर्थमेवेति । (कै)

तत्तद्भातुयोगे उपात्तकारकातिरिक्तकारकाणां शेषत्वविवक्षा-
भावज्ञापनेऽपि चारिताथ्यसमवादिदं चिन्त्यम् । किञ्च लुगभाव एव
कल्प्येत । यदि त्वेतद्वान्तिकबलात्समासाभावकल्पनं तदा तदाव-
श्यकमेव । सूत्राण्यपि तत्रानुवादाथावश्यकानीति न वक्तव्यं १ प्रति-
पदविधाने तौति चिन्त्यम् । किञ्च तस्य वचनस्य सत्त्वे २ दिव-
स्तदर्थस्य ३ ह्रस्वोऽथप्रयोग इत्यादिविषये ऽच्चाणां देवितेत्यादौ
हनन्ते ४ नलोकेति निषेधेन ५ कटकमणोरिति षष्ठ्यभावेन
षष्ठ्या समासनिषेधसिद्धिः । तद्व्रीत्या तु शेषग्रहणस्य तत्र निवृत्त्या

१ अ २ । पा २ । सू १ (वा) ॥ २ अ २ । पा ३ । सू ५८ ॥

३ अ २ । पा ३ । सू ६४ ॥ ४ अ २ । पा ३ । सू ६५ ॥

५ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४३३

(अ २ । पा २ । आ १)

(षष्ठी । २ । २ । ८ ।)

समास स्यादित्यपि चिन्त्यम् । तच्छब्देन द्रव्यपरामर्शं काकस्य
काष्णमित्यादावतिप्रसङ्गमाशङ्क्याह

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

स्वात्मनीति । (कै)

स्वात्मन्वेवाभेदे सावस्थिता न तु द्रव्ये इत्यथ ॥ नन्वभेदस्याधा-
राधेयभावनियामकत्वाभावान्तस्थैरित्यनुपपन्नमिति शङ्कते

न चेति ॥ (कै)

यद्यपि व्यपदेशिवद्भावेन ततस्थैरिति वक्तुं शक्यम् । तथापि
स न सुख्य इत्याह

मुख्यस्येति ॥ (कै)

उत्तरयति

तस्माद्विधानेति । (कै)

गुणमात्रशक्तशब्दमात्रप्रतिपाद्यगुणवाचकैः शब्दैरित्यथ ॥ अत
एवायस्य ततस्थत्वमित्यग्रे वक्ष्यति । तदवोपपादयति

इह कैचिदिति ॥ (कै)

द्रव्यान्निष्कृष्टा । (कै)

भेदेनैव द्रव्यान्वयिन । तदा हि गुणगतजाति प्रवृत्ति-
निमित्तम् ॥

उपरञ्जकत्वम् । (कै)

स्वाभेदेन द्रव्यप्रत्यायकत्वम् ॥

द्रव्यैकत्वमिति । (कै)

जातिविशिष्टगुणप्रवृत्तिनिमित्तम् । अत एव ततो भावप्रत्ययेन
गुणबोधः ॥

अर्थस्य च ततस्थत्वमिति । (कै)

एव च गुणिपरत्ववाचकशब्दाभाववत्त्व तात्स्थ्यमिति फलितम् ॥

एव तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यथ इति भावः ॥
तीव्रादिशब्दैः समासप्रसङ्गमुपपादयति

यश्च गन्धेति ॥ (कै)

एव तर्हीति । (कै)

तद्विशेषणैरित्यस्य तद्विशेषप्रतिपादकैरित्यथात्तीव्रादयः शुक्ला-
दयश्च निषेधसूत्रस्य विषया इत्यनेन सूच्यते इति भावः ॥ भाष्ये

किमर्थमिदमिति । (भा)

इदमा व्यवहितमपि तत्स्थैरिति परामृश्यते । तदाह

गुणेनेति ॥ (भा)

केवलगुणेति । (कै)

घृतस्य तीव्र इत्याद्यपि केवलगुणवाच्येवेति भावः ॥ भाष्ये

एतदेवेति । (भा)

काकस्य काष्यमित्याद्येव ॥

यज्ञीदमिति । (भा)

यत्तिदमित्यथ ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४३५

(अ २ । पा २ । आ १)

(पूरुणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सापेक्षमसमर्थमिति । (भा)

इतरसापेक्षत्वेन शुक्ला इत्यनेनानन्वयादसामर्थ्यमित्याशय । तद्
ध्वनयन्नाह

शुक्लार्थेन सवन्धाभावादिति । (कै)

न तु तद्विशेषणैरिति वक्तव्यमितिभाष्ये प्रतिषेधविषयप्रदर्श-
नाथमित्यादि ॥

पूरुणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमा-
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ॥

सत्त्वे निविशते (भा)

इत्यादि । वस्तुत इदं चिन्त्यम् । तस्य १ आकडार सूत्रोक्तगुण-
वचनपदाथसमत्वात् । तत्र १ वाचकं सवच्छिद्धानामि 'त्युक्तत्वात्काकस्य

१ सत्त्वे निविशतेऽपैति एधग जातिषु दृश्यते । आधेयश्चाक्रियानश्च
सोऽसत्त्वप्रकृतिगुण ॥ (३ । १ । ४४) ॥

२ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

पूरुणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन ॥ पूरुणाद्यर्थैस्त्रिभि-
सदादिभिश्च षष्ठी न समस्यते । पूरणे, सता षष्ठ । अत्र पूरुणार्था

पूरुणगुणसुहितार्थसदव्ययतव्यसमानाधिकरणेन" ॥ 'प्रत्येकमिति' ।
पूरुणादिभिरित्यर्थ । 'स्वरूपविधिरिति' । पूरुणादीनामर्थपद्यन्ताम्

(पूर्यगुणसुहितार्थसदव्ययतयसमा (अ २। पा २ आ १)
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

काष्यमित्यादेरमुदाहरणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादव्याख्यानात् केवल-
गुणवाची सन् यो गुणिवोधकः तत्रकृतिकभावप्रत्ययान्तप्रतिपाद्यानां
गुणपदेन ग्रहणम् अथपदान्वाच्च तद्वोधकशब्दमात्रग्रहणम् । एव
च प्राधान्यगौरवाद्दौ प्रसक्तिरेव न ॥

अवसितवृत्तिरिति । (कै)

प्रत्यया एव गृह्यन्ते न तु पूर्यगोभनादिशब्दा अपि । तेन कुम्भपूर्यगभव
पटुश्चैरित्यादि सिद्धम् । अत्र च ज्ञापक लोपेत्वेत्यादपूर्यगमिति सूत्र
प्रसङ्गः । पूर्यगाधिकारस्तु न गृह्यते । भागेनप्रत्यये सति तदन्तेनापि
निषेधस्य द्वितीयद्वितीयेति सूत्रे भाष्य एव स्पष्टत्वात् । अत एव भिन्ना
द्वितीयमित्यादावन्यतरस्यां ग्रहणसामर्थ्यात्समास इत्यक्तम् । अत एव च
'तान्युक्थस्योद्धितसैकतानी ति काञ्चिदासस्य प्रमाद इत्याहुः । षष्ठ
इत्याख्यात षष्ठ । व्याख्यातख्यन्तादेरिति वा समाधेयम् । गुणश्चेद्
"सत्त्वे निविशतेपैतौ" ति लक्षितो गृह्यते । केवलगुणस्य गुणोपसर्जनद्रव्यस्य
च प्रतिपादक व्याप्तिन्यायात् । काकस्य काठ्यम् । ब्राह्मणस्य शुक्ला ।
अदा षर्थात्कारणाद्वा दन्तादि विशेष्य निश्चितं तदेदमुदाहरणम् । कथं

चतुर्णामित्यर्थः अत एव गणशब्देन नादेडा ग्रहणं किं तद्वि सत्त्वे
निविशतेऽपैतौत्यादिलक्षणलक्षितस्य गुणस्य ग्रहणं नापि नञोगुणप्रतिषेधे
यस्य गुणस्य हि भावादिवत्प्रवृत्तिनिमित्तमात्रस्य ग्रहणं सामान्यादेरपि
प्रसङ्गात्, नापि लोकाप्रसिद्धस्य शुक्लादेरेव ग्रहणं कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमि
त्यादेरपौष्टत्वात्, गुणशब्देन न केवलगुणवाचिनो गुणोपसर्जनद्रव्यवाचिनश्च
व्याप्त्यन्ध्यायाश्रयेण गृह्यन्ते तत्र गुणस्य गुणपेक्षत्वात्केवलगुणवचनेगुणेन
सम्भस्यनिषेधः कण्टकस्य तैक्ष्ण्यमिति गुणवचनैस्तु तत्सम्भन्धिको निषेधो

(अ २ । पा २ । आ १)

(पूर्यगुणसुहितार्थसदव्ययतच्यसमा
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

सामान्यशब्दस्यापि प्रकरणादिशेषमात्रोपस्थापकत्वमित्यथ ॥

अनेनैतत्सूचयति वाक्यैकदेशन्यायेन श्लोका इत्यस्य दन्ता श्लोका
इत्यर्थ ॥ षष्ठी त्यस्य च षष्ठ्यन्त समथप्रकृतिकसुबन्तेन समस्यते
इत्यथ । तादृश च न श्लोका इति । पदमित्यसामथ्यन्तदवस्थमेव ।
एतदभिप्रायेणैव पूर्वसूत्रे एतदेवोदाहरणमित्युक्तम् । अत्रत्य भाष्य
त्वेकदेश्युक्ति । अनेन समाशशङ्कावारणायावधाना यत्न क्रियत इति

तच्च गोसहस्रमिति । अत्राज् । सख्यया नाय निषेध शतसहस्रान्ताच्च
निष्कात क्रोशशतजनशतयोरुपसख्यानम् । खारौशतमपि न ददातीत्यादि
मुनित्रयप्रयोगात् । अनित्यश्चाय गुणेन निषेध । सञ्ज्ञाप्रमाणात्वात्,
उत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिनिर्देशात् । तेन करणपाठवम् । अर्थगौरवम् ।
बुद्धिमान्द्यमित्यादि सिद्धम् । चन्दनगन्ध इत्यादौ तु नाय निषेध ।
तत्स्यैश्च गुणैरिति समासस्य प्रतिप्रसवात् । गन्धत्वेन प्रतीयमानो हि
गन्धो न कदापि गुणिसमानाधिकरण । किन्तु स्वप्रधान । यस्तु वहति
जलमय पिनष्टि गन्धानिति प्रयुज्यते स चन्दनत्वादिजातिनिमित्तको न तु
गुणशब्द । मासुतीकुसुमादिष्वदर्शनादिति । एव घटरूपमित्यादि ।
सुरभिश्श्लोकादिशब्दास्तु न तत्स्यगुणप्रतिपादका । तेन रूपेण प्रतीयमानस्य
गुणिसामानाधिकरण्यदर्शनात् । एव श्लोकस्यमित्याहावपि बोध्यम् ।
श्लोकस्यसौरभादिशब्दैश्च श्लोकात्सुरभित्वादिप्रकारक एव गुणबोध ।

ब्राह्मणस्य श्लोकादन्ता इति, न चात्र दन्तापेक्षया ब्राह्मणस्येति षष्ठी ततश्च
श्लोकासवन्धादप्रसङ्ग एव समासस्य, यदा तच्छ्रुतीत्यकरणाद्वा दन्ताद्यर्थ एव
श्लोकादिशब्दस्य वृत्तिविज्ञाता भवति तदा तत्सम्बन्ध एव षष्ठीत्वस्ति समास
प्रसङ्ग, 'शतसहस्रान्ताच्च निष्कात्' 'क्रोशशतयोजनशतयोरुपसख्यान'
खारौशतमपि न ददातीत्यादि मुनित्रयप्रयोगाद् गोविशतिरित्यादौ सख्यया

(पूरणगुणसुहितार्थसदृश्यतथसमा (अ २। पा २। व्या १)
नाधिकरणेन । २। २। ११।)

१ कमणि चे ति सूत्रे वदता कैयटेन ध्वनितमेतत् । अन्यथा
ब्राह्मणस्य ग्राम गत इत्यर्थे ग्राममित्यस्य प्रकरणादिज्ञाने गत
इत्यस्यैव वाक्यैकदेशन्यायेन तावदथले समर्थ्यात्समासापत्तिरिति
स्यष्ट १ कमणि चे ति सूत्रे भाष्ये ॥ ननु ब्राह्मणस्य पक्ष्यमित्यस्य
ब्राह्मणस्यौदन पक्ष्यमित्यर्थावगमाद् ब्राह्मणस्य पाकापेक्षया कमल-
कलत्वाभावात् कनूलस्योक्तत्वाच्च षष्ठ्या अप्राप्तौ प्रतिषेधोक्तिरस-
ङ्गतेत्यत आह

१ अ २ पा २। सू १४ ॥

२ अ २। पा २। सू १४ ॥

तद्रूपपन्नस्य च द्रव्यसामानाधिकरण्यमस्यैव शुक्ल सुरभिरित्यादाविति
दिक । सुहितार्थास्तथर्था । फलानां सुहित । करणस्यैव श्रेयत्वविवक्षया
षष्ठी । न च न लोकेतिनिषेध शक्य । तस्य ह्यद्योगलक्षणषष्ठीविषय
कत्वात् । इह सुहितार्थयोगे करणस्य श्रेयत्वविवक्षैव नियतेत्याहुरिति
हरदत्त । तत्राहुरित्यपरितोषोद्भावनम् । तद्वीजन्तु नियमे प्रमाणाभाव ।

‘नाभिस्तृप्यति काष्ठाणां नापगानां महोदधि ।

शान्तकं सवभूतानां न पुंसां वामजोचना’ ॥

इत्यादिप्रयोगाणां प्राप्तिश्चापि विशेषत्वविवक्षया सिद्धत्वात् । अत
एव करणत्वविवक्षया द्वितीया भट्टि प्रायुङ्क्त ।

समाप्तो न निषिध्यते सच्चाप्रमाणात्वादुत्तरपदार्थप्राधान्यमित्यादिप्रयोगदर्श
नादनिवृत्तौ गुणेन निषेध इति करणपाठव बुद्धिमान् च यत्नगौरवमित्यादि
सिद्धि । ‘फलानां सुहित इति’ । करणस्यैव श्रेयत्वविवक्षया षष्ठी
श्रेयत्वविवक्षैव च नियता सुहिताथयोगे करणस्येत्याह, ह्यद्योगलक्षणाया
एव षष्ठ्या निष्ठायोगे निषेध । ‘ब्राह्मणस्य कुर्वन्निति । नेय घटाद्यपे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ३३६
 (अ २ । पा २ । आ १) (पूरणगुणसुहितार्थसदय्यतव्यसमा
 नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

आवर्जनवाचीति । (कै)

आवजनमङ्गीकारस्वागो वा इत्याहु ॥

कर्मणि न भवतीति । (कै)

शेषषष्पन्नस्य नामार्थान्वये सभवति क्रियान्वयो नेति भाव ।
 एतेन कर्मण शेषत्वविवचाया षष्ठी सुलभेत्यपास्तम् । न^१ लोके -
 त्येतन्निषेधविषयेनाभिधानाच्छेषत्वविवचैव न भाष्यप्रामाण्यादित्यन्ये ॥

१ अ २ । पा ३ । सू ६६ ॥

फलैर्नानाविधैस्त्रिवै स्वादुशीतैश्च वारिभि ।

दृतास्ता भ्राजथुमती पप्रच्छ कस्य पूरियम्”

इति । नन्वेव षष्ठीसमासे निषिद्धेऽपि तृतीयातत्परुषेण षष्पन्न
 इति स्यादेवेति चेत् । इष्टापत्ते । न चैव निषेधवैयर्थ्यम् । खरे
 विशेषात् । तथाहि । षष्ठीसमासेऽन्तोदात्तत्वं स्यात् तृतीयासमासे तु
 थाथादिस्वरापवादस्तृतीयाकर्मणीति पूर्वपदप्रकृतिस्वर । त्रिपिञ्च सक्रम
 कोऽप्यस्ति । पितृनताभूर्त्समस्त बन्धुनीति भट्टिप्रयोगात् तेनास्मात्कर्मणि
 ह्यो नास्तीति न शङ्कनीयम् । फलतपणमित्यादौ तु स्पृष्ट एव खरे मेद ।
 कारकात्परत्वेन ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वरात् । सत् । द्विजस्य कुवन कुर्वाणो

क्षया षष्ठी ब्राह्मणस्य घट कुवन्निति एव ह्यसामर्थ्यादेव समासस्याप्रसङ्ग ,
 किं तद्धि कुवन्निति किञ्चर उच्यते स हि कुर्वन् भवति ततो यथा ब्राह्मणस्य
 पाचक इति साक्षादेव पाचकेन सम्बन्धो न पुनरोदनद्वारेण तद्विद्दिहापीति
 द्रष्टव्यं, चोरस्य द्विषन्निति च सत् उदाहरणम्, अत्र द्विष भ्रतुर्वाचन
 मिति पक्षे षष्ठी भवति । ब्राह्मणस्य ह्यत्वेति । ब्राह्मणार्थं ह्यत्वेत्यर्थ

(पूरुषगुणसुहितार्थसद्व्ययतव्यसमा
नाधिकारयोः । २ । २ । ११ ।) (अ २ । पा २ । आ १)

ननु १ द्विषोऽभिचे इति विहितस्य न सत्सञ्जकत्व १ खट इति
सूत्रविहितयोरेव तत्सञ्जाविधानादित्याशङ्क्याह

१तौसदिति ॥ (के)

अस्य शतुर्त्वादेशलाभावादाह

द्विनिति ॥ (के)

अस्योदाहरणत्वात् स्थापयति भाष्ये

१ अ २ । पा २ । सू १३१ ॥ २ अ ३ । पा २ । सू १२४ ॥
३ अ ३ । पा २ । सू १२७ ॥

वा । किकार इत्यर्थ । श्लेषे षष्ठी । चोरस्यद्विषन । इह द्विष शतुर्वा
वचनमिति पाक्षिकी कर्मणि षष्ठी । अव्ययम् । ब्राह्मणस्य कृत्वा । तादृश
रूपसम्बन्धस्य सामान्यरूपेण विवक्षाया षष्ठी । ब्राह्मणसम्बन्धिनी क्रिये
त्यथ । पुरा सूयस्योदेतोरित्यप्यव्ययोदाहरणम् । इह कर्त्तरि षष्ठी ।
अव्ययप्रतिषेधे तौसुक्तसुनोरप्रतिषेध इति वचनात् । अत्र सत्तथाभ्यां
साहचर्यात्कृदव्ययेनैव समासो निषिध्यते । येन तदुपरौत्वादि सिद्धमिति
इद्वित् । तथा च भट्टिप्रभृतय प्रयुज्यते । यत्कृतेरीनिगृह्णीम । आदेया
किञ्चते भोगा कुम्भकर्ण त्वया विना भवत्वृतेखञ्जनमजुषाक्षीति,
तत्यागिमात्मोपरि पातुकान्तु किञ्चतदन्तरुभौ भिषजो दिव इत्यादि च ।

सम्बन्धसामान्यरूपेण विवक्षितत्वात् षष्ठी पुरा सूयस्योदेतोरिति चोदा
हरणम्, अत्र ह्यव्ययप्रतिषेधे तौसुनोरप्रतिषेध इति कर्त्तर्यैव षष्ठी इति एव
इद्वित्योपरौत्वादिकमप्युदाहरणम् । 'तद्यथा साजुबन्धकेनेति' । निरनु
बन्धकग्रहणे च साजुबन्धकस्य ग्रहणमिति भाव । 'ब्राह्मणकर्त्तर्यमिति ।
कर्त्तरि अथा समास' इदुत्तरपदप्रकृतिस्वरैरान्तरितमेव । निरनुबन्ध

(पूरणगणसंहितार्थसद्व्ययतयसमा (अ २ । पा २ । आ १)
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

उपसजनत्वस्थान्वयतामाश्रित्य षष्ठीसमासेऽपि तन्नियमसभवा-
दुपसजनसज्ञासूत्रे स्वयमपि तथैवोक्तेषु चिन्त्यमेतत् । तस्माद्विशेषण-
समासोऽप्यत्र बाहुलकान्नेत्येव तत्त्वमिति कश्चित् तन्न । अधपिप्यङ्गी-
त्याद्यनुरोधेन तस्या अन्वयत्वाश्रयणमशक्यमित्याशयात् ॥

विशेषणसमासे च वचनसामर्थ्यादिति । (वै)

समस्यताम् । अत एव नौकोत्पलस्य मेरुमहीभृत इत्यादावपि प्रथमान्तयो
विशेषणसमासे तत् षष्ठीतिन्याय्य न तु षड्यन्तयोविशेषणसमास ।
उक्तरोत्याऽसामथ्यात् । किं च यथा चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्याभिहित
त्वात्प्रथमा तथेहापि षड्यन्तयो समासे तत् प्रथमैव स्यान्न तु षष्ठी ।
उच्यते । कट एव कम भौष्मादयस्तु तत्सामानाधिकरण्यमात्रात्तद्विभक्ति
लभन्त इति पक्षे इदं बोध्यम् । समानाधिकरणेन निषेध एव चैतत्पक्ष
ज्ञापक । अत एव विशेषणविभक्ति साधुत्वार्थेत्युद्घोषोऽपि सङ्गच्छते ।
न चैवमपि समासाः षष्ठी न स्यादिति वाच्यम् । पक्षकपक्षे द्वितीयादेरि
वोपपत्ते । सकलविभक्तिसाधारणेन कमधारयेणान्यतरस्य स्फुटमनभि
धानात् एषैव च वैयधिकरण्यस्थले सर्वथा गति । तथाहि । राज्ञ
कुमार्यां राजकुमाया इति षड्यन्तस्य समासे पूर्वनिपातानियममाश्र
उक्त्योपसजनसज्ञाया अन्वयतामाश्रित्य समाहितमाकरे । न च तत्र
त्वदुक्तस्यासामर्थ्यस्योक्तिसम्भवोऽपि येन प्रथमान्तमेव समस्येत । तथा च

ददातीति माराविद स एवार्थ । किं च स्यादिति । भवितव्यमेवान्न
विशेषणसमासेन तत् षष्ठी समास एवास्तु को दोष इतिप्रश्न, 'पूर्वनि
पातानियम स्यादिति' । द्वयोरपि प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसजनत्वादिति
भाव । ननु विशेषणसमासेऽपि द्वयोरपि यत्र विशेषणविशेष्यभावस्तत्रेत्य

(अ २ । पा २ । आ १)

(पूरणगुणसुहितार्थसदस्यतव्यसमा
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

१ पूर्वापरप्रथमचरमेति सूत्रे समानेत्यादिवचनसामर्थ्यादि-
त्यथ । एव च षष्ठीसमासे तदप्रवृत्तौ मानाभाव । न चैव बज्ज-
ब्रीहिरुच्छिद्येत । शेषग्रहणसामर्थ्येन तत्राप्यस्याप्रवृत्ते । न च सुन्दर-
पाचक इत्यादौ तस्य सावकाशता । एव तद्दि समानेत्यादिसामा-
न्यापेक्ष यत्र समानाधिकरणाना विशेषविहित समास तत्रैतद-
प्रवृत्ति समानादेश्च कृदन्तेन न समासोऽनभिधानादित्याशय ।
केचित्तु २ प्रथमानिदिष्टमिति सूत्रभाष्योक्तरीत्या ३ षष्ठी तिसूत्रे-

१ अ २ । पा १ । सू ५८ ॥

२ अ १ । पा २ । सू ४३ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ८ ॥

राज कुमारी कुमारी इत्यादय एव विग्रहा इति उपसजनसञ्जाविधाय
कयो सूत्रयो काशिकादौ स्पष्टम् । “अनेकमन्यपदाद्य” इति सूत्रे “तत्पु
रुषे तुल्याद्य” इति सूत्रे च भाष्यकैयटयोरपि स्पष्टमेवेदम् । तथा च प्रथ
मान्तेन विग्रह इति नियमाभावात्सर्वत्र तत्पुरुषोपरि द्वितीयादिविभक्तय
पञ्चकपञ्चवदेवोपपदनीया इति तत्त्वम् । राजपुरुषादौ सङ्ख्याया इवो
त्तरपदाद्यप्रविष्टसम्बन्धस्यापि वृत्तावप्रवेशाच्च । प्रयोगार्हे विग्रहे पर
समासोत्तरविभक्तिसजातीयाया प्रयोगात् । पचन्तीति पाचका इतिवत् ।
वाक्यसंस्कारपक्षे ऽलौकिकेऽपि बज्जवचना षष्ठादिकल्पनाया एव न्याय्यत्वा
दिति दिक् । यत्तु वृत्तावुत्पाद्वत् शुक्रस्य माराविकस्य राज पाट-
लिपुत्रकस्येति । तत्र मारावौत्पाद्वेति माराविक । ‘तदाहेतिमा

कमवस्तेनापि समासे विशेषणमिति प्रथमानिर्देशो द्वयारपि तुल्य, अथ
तत्राप्रधानमुपसजनमर्थ चाप्राधान्यमिति द्रव्यगणादिष तेन प्रकारेण च

(पूरुषगुणसुहिताश्रयव्ययतयसमा (अ २ । पा २ । आ १)
नाधिकरणेन । २ । २ । ११ ।)

येन सुवन्तेन समासस्तद्व्यनिरूपितसवन्धायकषष्ण्वेव गृह्यते तादृश-
मेव च सामर्थ्यं षष्ठीसमासप्रवृत्तौ निमित्तम् । न चेद सामर्थ्यं
प्रकृतेऽस्ति तच्च इत्याश्रयेनाह

असामर्थ्याद् न भविष्यतीति । (भा)

एव च प्रत्याख्यात समानाधिकरणग्रहणम् । अग्रिमभाष्य त्वे-
दाश्रयानभिन्नपूर्वपक्षिद्वान्निनोरेकदेशिनोरुक्तिपरमित्याहुः ॥

शब्दादिभ्य उपसखानाम्” इति ठक । शब्दनक्रियाया प्रतिषेधको मारा
विक । माराविदस्येति पाठे मारादिशब्द ददातीति स एवाथ । एव
पाटलिपुत्रे भव पाटलिपुत्रक । इत्यस्थिते षदौह समासोनिष्ठ स्यात्तदेद
समानाधिकरण इत्यस्योदाहरण सङ्गच्छेत । समास इष्ट इति तु वदता
तेनैव नेदसुदाहृतु यत्तम् । यत्तु तत्रैव समथितम् । षष्ठीसमासे सति
पूर्वनिपातानियम स्यात् । विशेषणसमासे तु विशेषणस्यैव पूर्वनिपात
सिध्यतीति । तत्रेद वक्तव्यम् । विशेषणविशेष्यभावस्याव्यवस्थितत्वेनातिप्रसङ्गे
प्राप्ते ऽप्रधानमुपसजनम् अर्थ चाप्राधान्यमित्यादिक्रमेण अथगुणादिशब्देषु
श्रवणस्थिते । तच्च षष्ठीसमासेऽपि सुवचमिति किन्तन्निषेधेनेति । वस्तुतस्तु
गोधेनो भोज्योष्णस्य कुमारश्मलाया गोगभिण्या इत्यादीनीहोदाहा-
र्याणि । पोटाश्रयतीत्यादीना विभक्त्यन्तरे विशेषणसमास बाधित्वा चरि
तार्थाना परेण षष्ठीसमासेन बाधापत्ते । तथा च विशेषणस्यैवोपसजन-
तया पूर्वनिपातेऽप्यनिष्ठ स्पष्टमेवेत्यवधेयम् ॥

तत्तक सप इति तयो षष्ठ्यन्तयो समासप्रसङ्ग एव दोष, तन्निरुक्तये च
प्रतिषेध इति वाच्य, तदिह किं च स्यादित्यादिकमेवानुपपन्नम् उदाहरण
रूपपन्न यदि माराविकशब्द सञ्ज्ञा, अथ सोऽपि योगवृत्ति, तच्च तदप्यनु
पपन्नम्, एव पाटलिपुत्रकेऽपि अष्टव्यम् ॥

कर्मणि च । २ । २ । १४ ॥

दोषदर्शनादिति । (कै)

पक्षद्वयेऽपि दोषदर्शनादित्यथ ॥

क्वचित्तु ढजकाभ्यामिति । (कै)

१ ढजकाभ्यामि त्यस्य कत्तयढजकाभ्यामित्यर्थे इदम् ॥

२ कत्तरिचे त्यस्यैवायमथ इति वृत्तिमते आह

कर्त्तरि चेति । (कै)

अन्यैस्त्वनुपपदकृदन्तै श्लेषश्रया समासो भवत्येव । गङ्गाधर-
भूधरादौ स्खरेऽपि न विशेष । उभयथाप्पन्तोदात्तत्वात् । न च
२ गस्यकनि गायकशब्देन सान्ना गायक इत्यर्थे समासानापत्ति ।
श्लेषश्रया समासेऽपि स्खरे विशेषादिति वाच्यम् । अकत्तरीत्यस्य
ढजकाभ्या कत्तरीति सूत्रनिदिष्टभिन्ने नेत्यर्थात् कमणीत्यस्य
षष्ठीविशेषणत्वे क्तेनेत्यस्याचाननुवृत्तिरेवेति बोध्यम् ॥ भाष्ये

१ अ २ । प २ । सू १५ ॥ २ अ २ । पा २ । सू २६ ॥

३ अ ३ । पा १ । सू १४६ ॥

कमण् च ॥ चकार इतिशब्दार्थे ॥ कमणीतिशब्दमुच्चाय विहित्वा
परिश्लेषिता वा या षष्ठी सा न समस्यते । चित्रङ्गवान्दोहो ऽगोपेन ।
यद्यनेन कमषष्ठीमात्रं न समस्यते इत्यभिप्रेत स्यात्तद्वि ढजकाभ्या निषेध

कमण् च ॥ 'उभयप्राप्तौ कमणीति' । अनेकार्थत्वान्निपाता
नामितीत्यर्थे चशब्दोय तेन कमणीत्युच्चाय या षष्ठी विधीयते सा न
समस्यतइत्यर्थे । यदि च या काचन कमण्णि षष्ठी गृह्येत कत्तरि चेति'
निषेध न कुथाद् अनेनैव सिद्धत्वात् साधु पयस पानमिति, कमण्णि च

तृजकाभ्या चेति । (भा)

अस्यैव कत्रयतृजकाभ्यामित्यथ इति भाव ॥

पारपर्येणेति । (कै)

भुजेरोदनेनौदनस्य ब्राह्मणेनेतीत्यथ ॥

भवति वै इति । (कै)

ब्राह्मणस्य शुक्ला इत्यचोक्तो न्याय ॥

समासशङ्कानिवारणार्थेति । (कै)

अनेन तस्याथाश्रयणेऽपि पूरणेति सूत्रोक्तमद्रीत्या वस्तुत
सामर्थ्य नास्त्येवेति सूचयति । तदाह

अबुधानामिति ॥ (कै)

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

अन्यत्राप्येव न्यायै समासापादनसम्भवात् तत्रापि प्रतिषेधो
वक्तव्य इत्यथ ॥ भाष्ये

ब्राह्मणस्य गत (भा)

इत्यादेर्ब्राह्मणस्य ग्राम गत इत्यादिक्रमेणाय ॥

इत्याद्युदाहरणमिति । (कै)

ब्राह्मणस्य भुक्तो ब्राह्मणस्य गत इति पूर्वोक्ते तु असाम-
र्थ्यादेव समासो न भवतीति हृदयम् ॥

नारभेत । यत्र हि कतरि तृजकौ तत्र कमण्णिषथाभाव्यम् । शब्दानुशास
नमित्यादौ यथा न समासनिषेधस्तथोक्तं पस्पश्रायाम् ॥

येन सस्पश्रादिति नित्यसमासाश्रयचनमिति वक्ष्यति, तत्र पय पान सुख
मित्युदाहरिव्यते, इदं तु शरीरसुखस्याविवक्षाया रोगाद्यभिभूतो ऽशङ्क
वज्जेव यदा साध पिबति तदा द्रष्टव्यम् ॥

नित्य क्रीडाजीविकयोः । २ । २ । १७ ॥

प्रतिषेधे सिद्ध इति । (कै)

जीविकाविषये ढजकाभ्यामित्यनेन १कत्तरि चेत्यनेन वेति
भाव ॥

नित्यप्रतिषेध इति ।

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

नित्य क्रीडाजीविकयो ॥ एतयोरथयोरकेन नित्य षष्ठी समस्यते ।
उद्दानकपुष्पभङ्गिका । क्रीडाविशेषस्येय सञ्जा । सञ्जायामिति भावे
श्वल पुष्पायामिति कमणि षष्ठी । जीविकायाम् । दन्तलेखक । तत्र
क्रीडाया विकल्पे प्राप्ते जीविकाया कतरिचेति निषेधे प्राप्ते वचनम् ।
जयादित्यस्तु ढजकाभ्यामिति सूत्रे कतरित्येतदनुवृत्ताया षष्ठा विशेषण ।
ढजुत्तरार्थं इत्यङ्गा कतरिचेति सूत्रे कटग्रहण ढजकयोविशेषणतया
व्याख्याय नित्यक्रीडेति सूत्रे अक्षप्रत्ययमेवोदाजहार । तत्रेद वक्तव्यम् ।
प्रथमसूत्रेकटग्रहण ढजकयोरेव विशेषण युक्तम् । तयो श्रुतत्वात् । न
तु षष्ठा । एव च ढजुत्तरार्थं इत्यपि न कप्यम् । अकस्यैव चोत्तरत्रानु

नित्य क्रीडाजीविकयो ॥ नेति निवृत्तमिति । नित्यग्रहणाद्
महाविभाषाधिकाराद्विकल्पेनैव पाद्विकस्य प्रतिषेधस्य सिद्धत्वानित्यः
प्रतिषेधो भविष्यति किं नित्यग्रहणेन । ढच क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति ।
वामनस्वके जीविकार्थइत्यत्राकइति किं रमणीयकर्तेति जीविकाया ढच
प्रत्यदाहरिष्यति स मन्यते मा भूत्क्रीडायां ढच लक्षणाभावात् जीवि

(नित्य क्रीडाजीविकयो । २ । २ । १७ ।) (अ २ । पा २ । आ १)

प्रतिषेधवाक्यैस्तद्विषये व्यपेक्षाया एव बोधनादिति भाव ॥
विधिले तु जीविकाया कत्तरि चेति निषेधे प्राप्ते ऽख्यारम्भात्त-
द्विषये नित्यमित्येतत्साथक क्रीडाया तु विकल्पे प्राप्ते ऽख्यारम्भा-
त्सामर्थ्यादेव नित्यत्व सिद्धमिति बोध्यम् ॥

शक्तिन तुल्य च असम्भवात् । तथा च सूत्रद्वयस्य व्यत्यासेनाथ उचित
इति । वामनस्तु अके जीविकायइति सूत्रे अकइति किम् । रमणीयक
तेति । जीविकाया त्वच प्रत्युदाजहार । तस्यायमाश्रय । मा भूत्क्रीडाया
त्वच । लक्षणाभावात् । जीविकायान्तु गवुलत्वचाविति गवुलि त्वचपि सुलभ
एवेति । एतन्मते नित्यक्रीडेत्यत्र त्वजग्रहणासम्बन्धेऽङ्गावारणाय त्वजुत्तराय
इत्यादि कुसृष्ट्यादरण्यामित्याहुः ॥

काया तु गवुलत्वचाविति गवुलिव त्वच् कस्मान्न स्यादिति, अन्ये तु तदगु
सारेणोदमप्येव व्याचक्षते क्रीडाजीविकयोर्नास्तीति द्वयोर्नास्ति किन्त्वन्य-
तरत्रैवेत्यर्थ । 'अक एवोदाङ्गियते इति । उभयत्रैत्यर्थ । उदासक
पुण्यभङ्गिकेत्यादौ सञ्जायामिति गवुल नित्यग्रहणमुत्तरार्थं नहि वाक्येन
क्रीडाजीविकयास्त्वगतिरस्ति क्रियाकारकसम्बन्धमात्रावगमात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ४४६
(अ २ । पा २ । आ १) (कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ।)

कुगतिप्रादयः । २ । २ । १८ ॥

ननु गतिग्रहणेन प्रादीनां विशेषणात्कमप्रवचनीयेषु प्राप्स्य
भावादनयक प्रतिषेधोऽत आह

प्रादिग्रहणस्येति ॥ (कै)

प्रत्यादिविषय एवेति । (कै)

व्याख्यानादिति भाव ॥

सामर्थ्यसङ्गावादिति । (कै)

वृत्तगतलक्षणलघोतकत्वादिति भाव ॥

द्वितीयापि न स्यादिति । (कै)

कुगतिप्रादय ॥ कुप्रब्दा गतिसञ्ज्ञा प्रादयश्च समर्थेन नित्य सम
स्यन्ते । कु पापार्थे । कुपुरुष नित्यसमासविषयस्याप्यस्य पूर्वपदप्रकृति
स्वराथमव्ययत्वमिच्छते । तथा च वाक्तिकम् । अव्यये नञ्कुनिपाताना
मिति । तस्मादयं स्वरादिषु बोद्धव्यं । स एव चेह गृह्यते न तु पृथिवी
वृत्ति । गत्यादिसाहचर्यात् । गति । उरौकृत्य । प्रादिग्रहणमगत्यर्थम् ।
तद्विषयविभागार्थानि तु वङ्गानि वार्त्तिकानि । तथाहि । दुनिन्दायाम् ।
दुःपुरुष । स्वती पूजायाम् । सुपुरुष । अति पुरुष । आङ्गीषदर्धे । आ

“कुगतिप्रादय” ॥ कुप्रब्दोऽव्यय गृह्यत इति । स्वरादिव्यपठितो
ऽप्यय पठितव्य इति भाव । नित्यसमासविषयस्यास्य पूर्वपदप्रकृतिस्वराथं
मव्ययत्व यथा वक्ष्यति अव्यये नञ्कुनिपातानामिति वक्तव्यमिति । न

१ कमप्रवचनीययुक्त इति युक्तग्रहणादिति भाव ॥

व्यवहितानामिति । (कै)

स्वान्वययोग्याथवाचकपदापेक्षया पदान्तरेण व्यवहितानामि-
त्यथ ॥

समास इति । (कै)

अव्यवहितपदैरित्यथ ॥ सामर्थ्याभावमाशङ्क्याह

याहीति ॥ (कै)

एकस्वर्यमिति । (कै)

अव्ययपूर्वपदप्रकृतिसूत्रे षति मन्द्रस्य प्रयुगुदान्तत्वं न स्यादि-
त्यथ । यद्यपि वेदे आपाद्य रूप नास्ति तथापि एव जातीयके
लौकिकप्रयोगे दोष इत्यथ । वेदेऽपि तस्यासाधुत्वशङ्कानिवृत्ति
फलमित्यन्ये ॥

१ अ २ । पा ३ । सू ८ ॥

पिङ्गल । प्रायिक चैतदुप्राधिवचनम् । अन्यथा ईषदर्थे चैति को कादेश
विधानमनुपपन्न स्यात् । कोष्ठा दुष्कृत । दुरत्र छच्छार्थे । अगभिधानात्तु भूते
खल न भवति । सुष्टुतम् । सुशब्दोऽतिशये न तु पूजायाम् । अत एवोप
सगनिबन्धन षत्वम् । अतिस्तुतम् । अतिरतिक्रमयोचेति कामप्रवचनीयत्वा

अव्यवचन इति । पृथिव्यादिद्रव्ये यो वक्तते स न गृह्यत इत्यर्थ । 'दुनि
न्दायामिति' प्रशस्ते हेषामिन्दा भवति पाप तु वस्तुस्थित्या गृहितमिति ।
हयोरप्यपादानम् । प्रायिकमिति । अन्यथेषदर्थे चैति को कादेश

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ४५१
(अ २ । पा २ । आ १) (कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ।)

सामर्थ्यमेव नास्तीति । (कै)

एकक्रियान्वयित्वरूपसामर्थ्यग्रहणे कृत सर्वा मृत्तिकथेत्यादौ
समासापत्तिरिति भाव ॥ दध्योदनादौ तु क्रियान्तर्भावेण साम-
र्थ्यमेव च वचनद्वयमपि प्रत्याख्यातमिति बोध्यम् ॥ वृत्तौ गत-
शब्दाप्रयोगे हेतुमाह

वृत्तिविषय इति । (कै)

पदैकदेशन्यायेनेति भाव । प्रगत शिष्ये प्राप्त गुरु प्राप्त
पितामहस्य पित्रत्व प्राप्त इति चाथ ॥ पूजामित्युपलक्षणमित्याह

उपाधीनामिति ॥ (कै)

अतिसिक्तमेवेति । (कै)

तथा प्रयोगदर्शनादिति भाव । कमप्रवचनीयत्वाच्च षत्वा-
भाव ॥

भाव । प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया ॥ वृत्तिविषये गताद्यर्थवृत्तय प्रादयो
गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहणेन समस्यन्त इत्यर्थे प्रगत आचाय प्राचाय ।
प्रान्तेवासौ । अत्याद्य ज्ञान्ताद्यर्थे द्वितीयया ॥ अतिक्रान्तो मात्नामति
मात् । अवाद्य क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया ॥ अवक्रुष्ट कोक्लिषया अवकोक्लिष ।

विधानमनुपपन्न स्यात् । 'दुष्कृतमिति' । दुनिन्दायामिति विषयनिर्देशो
गतित्वेन प्राप्तस्यापि समासस्य नियामक स्यादिति मन्यते, यदा तु प्रादि
ग्रहणप्राप्तस्यैव नियामकस्तदा गतित्वादेवात्र सिद्ध समास, दुरत्र ह्यच्छा
द्योऽनभिधानात्कृते खल न भवति, दुष्कर इत्यादावुपपदसमास, आम
न्त्रैरिन्द्रहरिभिरित्याहो मन्द्र प्रत्यगतित्वादनौषदर्थत्वाच्च समासाभाव इत्यैक

अर्थान्तरेऽपि (कै)

इत्यस्य समासो भवतीत्यनेनान्वय ॥ तत्र हेतु

गतित्वादिति ॥ (कै)

दुष्कृतमिति । (कै)

दुःकृत्तार्थं । अनभिधानान्तु भूते खल्ल न भवति ॥

सत्यपीति । (कै)

अपिना वस्तुत सामर्थ्यमेव नास्तीति ध्वनितम् ॥

अगतित्वादिति । (कै)

मन्द्रस्य क्रियात्वाभावादिति भाव ।

ईषदर्थेऽपीति । (कै)

अत एवोत्तरपदाधिकारे ॥

पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्यां ॥ परिग्लानोध्ययनाय पयध्ययन । अल कुमार्थे
अलकुमारि ॥ नित्यसमासत्वेऽपि चतुर्थीविधानसामर्थ्यात्पक्षे वाक्यमिति
रक्षित । एतेनैकविभक्तिष्ठापूर्वनिपात इति सूत्रे अलकुमारिरिति भाष्य
पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे इति समास इति कैयटवचन च व्याख्यातम् । तदेव
भाष्यमनित्यतायां स्थापकमिति वास्तु । वस्तुतस्तु नेहानेन समास ।
अलमो ऽप्रादित्वात् । प्रादिसमासस्य त्वय प्रपञ्च इत्याकर । किन्तु द्विगु

स्वर्यं न भवति । सुकृतमिति । सुशब्दोऽतिप्रथमे न पूजायाम्, अत एवोप
सगनिबन्धन षत्वम् । अतिस्तुतमिति' । अतिरतिक्रमण्ये चे'ति कामप्रवच
नीयत्वाऽवत्वाभाव ॥ प्रादयो गताद्यर्थे इति' । वृत्तिविषये गताद्यर्थेऽन्तय
प्रादयो गतित्वाभावेऽपि प्रादिग्रहण्येन समस्यन्त इति । 'पयध्ययन इति' ।
परिआन्तोऽध्ययनार्थमित्यर्थं । वाससौ इवेति' । वसोयिञ्चेत्वसुन्प्रत्ययान्तो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष । ४५३
(अ २ । पा २ । आ १) (कुगतिप्रादय । २ । २ । १८ ।)

ईषदर्थ इति । (कै)

को कादेशविधान चरितार्थं पृथ्वीवाचकस्य व्यावृत्तये त्वे-
दचनम । साहचय्यं तु न सवच व्यवस्थापकमिति भावः ॥ सहसुपेति
योगविभागेन सिद्धे इदं व्यथमित्यत आह

सहसुपेत्यत्रेति । (कै)

एतेन नित्याथमिदमित्यपास्तम । तद्भाष्यप्रामाण्येनेह वाचिकेषु
नित्यपदासबन्धादिति भावः ॥ वस्तुतस्त्युत्पुरुषसञ्ज्ञायमत्र वचनानां
पाठः । अत एव पुनगव इत्यत्र टच् । तत्र करणादतत्त्वमपि
लक्ष्यानुरोधेन व्यवस्थेत्याहुः ॥

अत्र पूर्वमिति । (कै)

अनुना समासात्पूर्वमित्यथ ॥

चयाणा पदानामिति । (कै)

गतिविशिष्टिडन्तेनाव्ययस्य समासविधानादित्यथ ॥

प्राप्तापन्नात्मपूर्वेत्यनेन ज्ञाप्यमानो ऽलपूर्वस्त्युत्पुरुष पृथग्गतिग्रहणात्पर्या-
यर्थेनापि भवन्नभिधानानुरोधोच्चतुथ्यन्तेनैव भवति । तस्य चानित्यसमासत्व-
निर्वाधमेवेत्यवधेयम् । निरादय क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या ॥ निष्क्रान्त कौशा-
म्या निष्कौशाम्बि । प्रादिग्रहणस्य अगत्वर्थत्वादतिप्रसङ्गे प्राप्ते कमप्रवच

वास शब्दः, वस्त्रशब्दं ह्यनप्रत्ययान्तं हावपि नित्याद्युदात्तौ । प्रादि-
प्रसङ्ग इति । सूत्रे प्रादिग्रहणमगत्वर्थमिति कमप्रवचनीयानां प्रतिषेध-
उच्यते प्रत्यादिविषयश्चायं निषेधः स्वत्योस्तु समासो भवत्येव । वृत्त-
प्रतीति । कमप्रवचनीयेन योगाद् द्वितीयावत्समासस्यापि प्रसङ्गः, उदा

उदात्तवता (भा)

इत्यनेन तु न विना समास । निघाते तु तस्योदात्तवत्त्वा-
भावादिति भाव ॥

तत्पुरुषे तुल्यार्थेति । (कै)

समपाद इत्यादौ पूर्वपदप्रकृतिस्त्रेण पूर्वपदानुदात्तत्ववारणाय
उदात्तस्वरितग्रहणानुवृत्त्या तद्योगिपूर्वपदस्यैव ४ वङ्ग्रीहौ प्रकृत्ये -
त्यत्र ग्रहणादिति भाव ॥

पूर्वपदत्वाभावादिति । (कै)

विनाऽचलद्रित्यस्य न समास । किं तु विशिष्टेनाचलद्रित्यने-
नानोरित्याशय । अन्यथा वेरुदात्तत्वे उदात्तयण परत्वादकारस्य
स्वरितत्व स्यादिति भाव ॥

१ उदात्तवता निडा गतिमता च तिडाव्ययम् (अत्रैव वार्त्तिकम्) ॥

२ “विना” इति ढतीयान्त पदम् ॥

३ अ ई । पा २ । सू २ ॥

४ अ ई । पा २ । सू १ ॥

५ अत्रापि “विना” इति ढतीयान्त पदम् ॥

६ अ ई । पा १ । सू १७४ ॥

नीयाना प्रतिषेधो वक्तव्य । वृक्षमिति विद्योतते विद्यत । कथन्तहि
अधीत्येति । इह हि अधिपरौ अनर्थकाविति कमप्रवचनौयत्वम् । उच्यते ।
अध्यापकधूर्तेरितिनिर्देशादनित्य प्रतिषेध । अत एव सुस्तुतमतिस्तुतमिति
यत्त्वाभावेऽपि समास उदाहृत । स्वती पञ्जायामिति बचनाद्वा तत्सिद्धि ॥

त्तवता तिडा गते समासवचन, यो जात एव पयभूषत य शम्बरमन्त्र
विन्दत, योऽन्तरिक्ष विमने यौ वै प्रजव यातामपथेन प्रतिपद्यते ॥

उपपदमतिङ् । २ । २ । १८ ॥

यदि तिङन्तस्येति । (कै)

उपपदस्येत्यथ ॥

तिङन्त एवेति । (कै)

१ इदमिहितस्य द्रव्यवद्भावादिति भाव । न च मा भवान्भू-
दित्येतद्भावात्तथे ऽतिङन्त समास इत्यथक तत । २ माडी त्यस्य
सतीत्यर्थात् । तत्रोपपदत्वमेव नेत्यदोषात् । प्रथमार्थं सौची सप्तमी
हि उपपदसञ्ज्ञास्त्रिङ्मत एव पञ्चावित्यादौ नोपपदत्वम् । तुमुन्-
एल्लावित्यत्र तु ३ क्रियाार्थापपदस्येति कार्याथमुपपदत्वमावश्यकमिति
भाष्याग्रथ ॥

१ अ २ । पा २ । सू १६ ॥

२ अ ३ । पा ३ । सू १७ ॥

३ अ २ । पा ३ । सू १८ ॥

उपपदमतिङ् ॥ उपपद सुवन्त समर्थेन नित्य समस्यते । अतिङन्तस्य
समास । कुम्भ करोतीति कुम्भकार । इह कुम्भ अस कार इत्यलौकिक
प्रक्रियावाक्यम् । लडर्याद्याधिक्येऽप्यदूरविप्रकर्षेण तृक्त लौकिक वाक्य

“उपपदमतिङ्” ॥ एधानाहारको व्रजतीति । ‘तुमुनयवु नौ
क्रियाया क्रियाार्थाथ’मिति यवुल । ‘अतिङिति किमिति । येनाभिप्रायेण
ष्टु तमाविष्करोति । ननु चेति । ‘एतञ्चापयतीति । स्यादेतत ।
मुख्यस्य तिङन्तस्य प्रतिषेधोऽनर्थक इति यस्तेन समानार्थं सुवन्तस्तस्य

अर्थशब्दसन्निधाने इति । (कै)

तिडन्तशब्दरूपपाथकस्योपपदस्थाभावादिति भाव ॥

तिडर्थ उच्यत इति । (कै)

कस्य तिडयस्येति भाष्येऽपि तिडपदेन तदर्थां याञ्च इति भाव ।

कस्येति (भा)

प्रश्नोऽपि तदर्थशब्दाथप्रश्नद्वारा तच्छब्दाथप्रश्न एवेति बोध्यम् ॥

पुरुष ॥ (कै)

प्रत्यक्त्वादि ॥

उपग्रह । (कै)

कच्चभिप्रायत्वादि । यद्यपि कच्चभिप्रायत्वं न तिडयस्तथापि
यथाकथञ्चित् द्योत्य भवत्येवेति बोध्यम् ॥

बोध्यम् । अतिड किम् । मा भवान् भूत । माडिङुडिति सप्तमीनिर्देशा
न्माडपदम् । ननु सुपेत्यधिकारान्तिडन्तेन न भविष्यति । सत्यम् । तन्नि
वृत्तिरनेन ज्ञाप्यते । तत्फलं त्वनुपदमेव स्फुटीकरिष्याम । प्रथमान्तन्तु
सुपग्रहणमिहानुवर्तत एव । अत एव राजदर्शीत्यादौ पूवपदे नञोपादि

प्रतिषेधो विज्ञायते तत्र यद्यपि कालकारकसंस्थोपग्रहयुक्तं पूर्वापरभूत
क्रियारूपस्तिडन्तार्थप्रधानोऽर्थो न सुबन्तस्य सम्भवति तथापि क्रियावाचि
त्वमात्रेण तदर्थत्वमाश्रीयते क्रियावाच्युपपदं न समस्यत इत्यर्थं, तेन
कारको गत कारकस्य ब्रज्येति गतब्रज्याशब्दयोः कारकशब्देन समासो न
भवति, अन्यथा हि क्रियार्थायामिति सप्तमीनिर्देशेनोपपदत्वादनयोरेपि
समासः स्यादिति । तन्न, अनुपपदत्वात् क्रियाया क्रियार्थायामिति

तिडर्थ (कै)

इत्यस्य तिडन्ताथ इत्यथ ॥

अनेकार्थेति । (कै)

कालसाधनादिरूपेत्यथ ॥

साध्यत्वादिति । (कै)

साधनसाध्यत्वेन ग्राह्यप्राधान्यादित्यथ ॥ तिङ्ग्रहणमपनीय
क्रियापदग्रहणे लाघव दृश्यति

यदीति ॥ (कै)

अतिङ्ग्रहणादिति । (कै)

अक्रियाग्रहणादेत्यपि बोध्यम् ॥ नन्वत्र गतशब्दस्य सत्त्वप्रधान-
तया कथं क्रियावाचिलमित्याशङ्क्याह

अत्र चेति । (कै)

द्रव्यवाचिले प्रत्ययानुपपत्ति । क्रियावाचिले तु उपपदसमासो

पदकाय सिध्यति । सुसुपेतीह नानुवत्तत इति भाष्यवृत्त्यादिग्रन्थास्तु
सिञ्चित नानुवत्तत इत्येव परा । अतिडिति नोपपदस्य विशेषणं किन्तु
समासस्येति । यद्यपीह भाष्ये न स्पृष्टं तथापि अनवज्ञाद्यमवयोरिति सूत्रे
भाष्य एव स्पृष्टम् । तत्र हि किञ्चित्तस्यानधिकारादकिञ्चित्तग्रहणानर्थक्यमि

सप्तमौनिर्देशेन क्रियावाचिन उपपदत्व धातुरेवात्र क्रियावचनस्तदाश्रयश्च
शुक्लप्रत्ययो गतशब्दस्तु क्रियोपसजन कर्त्तारमाह ब्रज्याशब्दोऽपि यस्तस्य
सिद्धता नाम धर्मस्तत्र घञादयो भवन्तीति धात्वर्थस्य सिद्धताया वतन्ते,
अतो यत्क्रियावाचित्वादुपपद न तत्सुवन्त यत्सुवन्त न तत्क्रियावाचि नाप्युप
पदमिति नार्थ एवमर्थेनातिङ्ग्रहणेन । इत्यथार्योऽगयोरिति' । ननु सास्त्रि-

(उपपदमतिङ । २ । २ । १६ ।)

(अ २ । पा २ । आ १)

दुर्वार इति तद्भाष्यार्थमक्रियाग्रहणमिति भाव ॥ इदानीमेव
क्रियावाचिलोपपादनादाह

सुबन्तेति । (कै)

उपपदविशेषणमित्यथ ॥

नैव क्रियावाचीति । (भा)

भाष्यस्य नैतन्नाधान्येन क्रियावाचीत्यथ ॥ नन्वेवमत्र समासो
दुर्वारोऽत आह

अत एवेति ॥ (कै)

प्रत्ययोत्पत्तिनिमित्तमुपपदत्व च न गतशब्दस्य किं तु
धातोरेवेत्याह

धातोश्चेति । (कै)

अन्यथा भावेऽपि सामर्थ्यादुपपदत्वमित्यभिमान ॥ ननु
प्रत्ययोत्पत्तिवत्समासोऽपि स्यादत आह

धात्वर्थस्येति । (कै)

त्यक्त्वा उपपदसञ्जाय तर्हीत्याशङ्क्यातिङिति समासप्रतिषेधात्सञ्ज्ञानर्थक्य
मिति सिद्धान्तितम् । एव पूर्वसूत्रेऽपि गतियद्ग्रहण एथक्कृत्य तेनाप्यतिङ
ग्रहण सम्बन्धनीयम् । गति समस्यते अतिङन्तश्च समास स्यादिति ।

नैव योगे तदनभिसम्बन्धो युक्तो यत्रातिङ्ग्रहणमस्ति न पूर्वत्र, एव मन्यते,
योगविभागेनातिङ्ग्रहण पूर्वसूत्रेणापि सम्बन्धनीयमिति । अथैव कुशब्दे
प्रादिषु चातिप्रसङ्ग, तत्रापि प्राक् सुबुत्यत्तेः समास स्यात्, एव तद्धि
पूर्वसूत्रे गतियद्ग्रहण एथक्कृत्य तेनैवातिङ्ग्रहण सम्बन्धनीय गतिकार
कोपपदानामस्यायमर्थ, गतीना कारकाणामुपपदाना च द्वि सद् य

(अ २ । पा २ । आ १)

(उपपदमतिङ् । २ । २ । १६ ।)

एव च तन्मात्रस्थान्येनैकार्थीभावासम्भव इति भाव ॥ वस्तुतस्तु
नैतत् क्रियावाचौत्यनेनात्र तुमुन्पुलाविति एवमेव नेति बोध्यते ॥

क्रियार्थायामिति । (पा)

स्त्रीलिङ्गनिर्देशेन क्रियार्थाया क्रियाया एव लामे पुन
क्रियाग्रहणेन प्राधान्येन साध्यमात्रवस्थक्रियाप्रतिपादकस्यैव ग्रह
णात्किं च क्रियाग्रहणेन क्रियावाचकग्रहणे क्रियाप्रधानभूता
साध्यावस्थैवा च गृह्यते इति गतिकारकोपपदादिति सूत्रेऽपि भाष्ये
स्फुटम् । अथग्रहणे तु गुणीभूताया अपि ग्रहणमिति पाकादि-
योगे कारकविभक्तिज्ञत्वसुजादीनां साधुत्व भवत्येवेत्याग्रथ । अन्यथा
सिद्धान्ते कारको गत इत्यत्र समासो दुर्वार स्यात् । किं च
क्रियावाचिवाभावादत्रापत्युदाहरणत्वं तुमुनन्त भवतीत्यस्यान्याय्य-
त्वात् । कैयटोक्तरीतिस्तु अनुपसजनाद् (४।१।१४) येनविधि
(१।१।७२) समय पद (१।१।१) इत्यादि सूत्रभाष्यविरुद्धा ।
तत्र हि निष्कृत्यैकार्थीभाव विनापि समासतद्धितादिप्रवृत्तेरङ्गी-

तेन प्रथवतीत्यादौ तिङन्तेन समासो न । अतिङग्रहणाच्च सुपेति तृतीयान्त
निवृत्तते । तथा च गतिकारकोपपदान् कृद्धि सहसमासवचन प्राक्
सुबुत्यत्तेरिति प्राचां परिभाषा एकदेशानुमतिद्वारा सामान्यापेक्षज्ञापक

समासस्तेनतेन लक्षण्येन स उत्तरपदात्सुबुत्यत्ते प्रागेव काथ पूर्वपदन्तु
सुवन्तमेव समस्यत इति, गतीना तावत् व्याजिघ्रतीति व्याज्री, 'प्राज्ञाध्या
धेटदृश श' इति प्राप्तस्य जिघ्रते सज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्य इति निषेधा
दावश्चोपसर्ग' इति क व्याडोघ्रशब्देन गतिसमास स यद्यत्तरपदे
सुवन्ते जाते पश्चात्स्यत्तत् सुबुत्यत्तवे सख्याकर्मादियोगो विवक्षितव्य,

कारात् । न चैवमपि कारको व्रजिततरामित्यत्र समासाभावात्-
प्रतिषेध आवश्यक । अनभिधानेन तत्र तादृशप्रयोगाभावादिति
भाष्याशय ॥

उपसहृतक्रमरूपाम् । (कै)

उपसहृतक्रमत्वसमानाधिकरणवैजात्यविशेषरूपाम् ॥

प्रधानमिति । (कै)

प्रत्ययाथवैजात्येन लिङ्गाद्यनन्वयरूपप्रकृत्यथवैजात्यकार्याभिभ-
वात्तस्य प्राधान्यमिति भाव । एव चात्रापि न एवुञ्जिति तात्पर्यं
भाष्यस्येति बोध्यम् ॥ भाष्ये

एव तर्हि सिद्धे इति । (भा)

तादृशप्रयोगाभावादतिप्रसङ्गनिरासे सिद्ध इत्यथ ॥

एव तर्हि योगविभाग इति । (कै)

अत्रातिङिति पूर्वसूत्रे गतिरिति चेत्यथ ॥

अतिङ्गहणेन चेति । (कै)

भूतेन अतिङग्रहणेन सम्भ्यते । गतौना कारकाणामुपपदाना च कृद्धि सङ्घ
य समास स उत्तरपदात्सुबुत्पत्ते प्रागेव काय इत्यर्थ । पूर्वपदन्तु सुबन्त
मेवेत्युक्तम् । गतौना तावत् । व्याजिघ्रतौति व्याघ्री । आतश्चोपसग इति

तद्योगाच्च प्रागेव लिङ्गयोग स्वार्थमभिधाय शब्द इति न्यायात् ततश्च
लिङ्गनिमित्त प्रत्ययो भवन अशब्दमात्रस्याजातिवाचित्वादाय स्यात् ततश्च
व्याडोर्ग्राशब्देन समासस्ततो व्याघ्राशब्दस्य जातित्वेऽप्यनकारान्तत्वाज्जाति
सङ्घणो ङीष न स्यात् प्राक् सुबुत्पत्ते समासो भवन लिङ्गयोगमपि
नापेक्षत इत्यन्तरङ्गत्वात् एव तावद्भवति पश्चात्स्त्रीप्रत्ययो भवन्ङीषेव

अतिडित्यस्य प्रथमान्ततया समास एव विश्लेष्यते । अतिडिति बज्जनीहि ॥

गतिकारकेति । (भा)

प्रपचिततरामित्यादौ नित्यसमास इष्ट एव । तिडिचोदात्त-
वती त्यनेन गतेनिघातेऽन्तोदात्तमेव । तत्र एतद्विध्यमेव तिड्-
ग्रहण प्रत्याख्यायते भाष्ये । स्वरस्य तु नात्र प्रवृत्ति इदग्रहणात् ।
इदग्रहणप्रत्याख्यान तु न भाष्यारूढमिति तत्रैव वक्ष्याम । एतेन
तत्र नित्यसमासवारणायातिडिति तद्वटितप्रतिषेधायावश्यकमिति
कथं तत्र तन्निवृत्तिज्ञापकं प्रपचिततरामित्यादौ च गतिकारकोप-
पदादि ति तिडिचोदात्तवती ति सूत्रमथ्यप्रामाण्येन उदा-
त्तवते त्यादिवात्तिकोक्तो वैकल्पिकसमास एवेत्येते इति परास्तम् ॥

सुपग्रहण त्विति । (कै)

उपपदमित्यन्वयसञ्ज्ञया सुबन्तस्यैव पदत्वेनोपपदत्वात् गते
सुबन्तत्वाद्वाजयुधेत्यादौ पूर्वपदेन लोपादिपदकायसिद्धे ॥ तिड्-

क । पात्राभ्येति श्रुत्यर्थस्तु न भवति । जिघ्रते सञ्ज्ञाया प्रतिषेधो वक्तव्य
इत्युक्ते । व्याडोघ्रप्रभन्नेन गतिसमास । स च यदि ब्रशब्दस्य सुबन्तताम
पेक्षेत तर्हि सुबुत्पत्तये सख्याकर्मादियोगा विवक्षणीय । तद्योगाच्च प्रागेव

भवति, पूर्वपदस्य तु सुबन्तत्वात्पदकार्याणि भवन्ति, निगत इति खलु,
सथ्यन्तेति परसवयविकल्प इत्यादीनि । कारकाणाम् अन्वेलिप्ताऽभ्रजिप्ती,
कटकरणे वृता बज्जल मिति समास, यद्युत्तरपदस्य सुबन्तत्व स्यात्पूर्व
वृत्ताप स्यात्तत क्रौतात्कारणपूर्वात् 'क्लादल्याख्याया मिति डीष न स्याद्

घटित इति समासविशेषणेन कारको ब्रजतीत्यादिव्यावृत्तिमिद्वे
प्रथमान्तसुबन्तुत्तरपि फलाभावेन चिन्त्यमेतत् ॥

कृदन्तावस्थायामेवेति । (कै)

काष्ठे पचतिरामित्यादिवारणाय वृद्धग्रहणस्यावश्यकत्वेन
चिन्त्यमिदमिति कश्चित्तत्र बङ्गलग्रहणेन शानजन्तादिभिरिव
तेनापि समासस्य वारयितुं शक्यत्वात् परिभाषाया प्रयोजनवत्त्वे
ह्यतिङ्ग्रहणं प्रयोजनवत्स्यादत आह

अस्याश्चेति ॥ (कै)

तन्निबन्धनं स्वर इति । (कै)

गतिकारकोपपदात् कृदिति विहित इत्यथ ॥ स्वरासिद्धा-
हचैराह

यद्वेति ॥ (कै)

सुपेत्यस्य निवृत्ताविति । (कै)

सुपैवेति नियमाभावाद्यथेष्टं समाससिद्धिरितिभावः ॥ लक्ष्या-

लिङ्गयोगे स्वार्थमभिधायेत्यादिन्यायात् । ततश्च लिङ्गनिमित्तं प्रत्ययो
भवनं टावेव स्यात् न तु डीष् । ब्रह्मन्मात्रस्य अजातिवाचित्वात् । ततश्च
थाडोर्ब्राह्मन्नेन समासः । ततो याम्नाशब्दस्य जातिवाचित्वेऽप्यनकारान्त

अत इत्यधिकारात् वचनसामर्थ्याद्वा पूर्वशब्दं व्यवस्थावचनमाश्रित्य वाक्या
वस्थायामेव स्यात्, अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत प्राक् सुबन्तत्वे
समासे पूर्ववत्सिद्धमिष्टम् । अत्रापि पूर्वपदस्य सुबन्तत्वाच्चमक्रीतीत्यादौ
श्लोपादिकार्याणि भवन्ति । उपपदानां कच्चेन पिबतीति सुपि स्थ'
इत्यत्र सुपीति धोःगविभागात्, कच्ची याङ्गीतुल्य, माघान्वपति सुप्य

नुषारेण च व्यवस्थेति बोध्यम् । तत्र सुबुत्पत्ते प्रागित्युपलक्षणं लिङ्ग-
बोधकप्रत्ययोत्पत्ते प्रागपीति बोध्यम् ॥

सुबुत्पत्तेरिति । (कै)

सुबुत्पत्तेरनन्तरमित्यथ ॥

धनक्रीतेति । (कै)

सुपटाबुत्पत्ते पूर्वं समासे क्रीतात्करणे तिङीप स्यात् ।
सुबन्तेन तु समासेऽन्तरङ्गत्वाद्वाप सिध्यतीति भावः ॥ यत्र सुबुत्पत्ते
पूर्वं समासस्तत्र खराप्राप्तेराह

उत्तरपदशब्द इति ॥ (कै)

सुबित्यस्येति । (कै)

तदनुवृत्तावपि प्रागुक्तरीत्या पदविधिल बोध्यम् ॥ सुपेत्यस्या-
ननुवृत्तावतिप्रसङ्गमाह भाष्ये

यद्येवमिति । (कै)

त्वाञ्जातिलक्षणे ङीष् न स्यात् । सुबुत्पत्ते प्रागेव जायमानस्तु समासो
लिङ्गयोगानपेक्षत्वेन अन्तरङ्गत्वाद्भवति । ततो ङीष्पूवपदस्य तु सुबन्तत्वा
त्पदकार्याणि स्युरेव । निगत इति खलु सथ्यन्तेति परसवणविकल्प इत्यादि ।

जातौ णिनिस्ताञ्छीत्ये माघवापिणी ङीष् प्राक् समासे प्रातिपदिक
स्यान्तो नकार इति शक्यं भवति सुबन्तस्य तु समासे ङीष्पूवपदस्यान्तो
न तु नकार इति न स्यात्, अत्रापि पूवपदस्य सुबन्तत्वाच्चमकारादौ नलो
पादिपदकार्यं भवत्येव । अत्रोपपदग्रहण गतिकारक्यतिरिक्तोपपदपरि-
ग्रहार्थं मघवापिणी, ईषद्दर्शाया अपत्य शेषद्दर्शेय, अत्र दशाशब्देन
समासे सति समुदायात्स्त्रीभ्यो ङक बाधित्वा दर्शाशब्दात् स्त्रीप्रत्यय

कुगती त्यनेनेति भाव ॥ अतिङि त्यनेन तिङन्तस्यैव
प्रतिषेध इति तात्पर्यम् ॥

एकस्वर्यादीति । (कै)

आदिनैकपद्य किं च तयो समासे प्रातिपदिकतया परत्वा-
स्तुबुत्पत्तिरेव स्यान्न तिङित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वं धातुरूपसर्गेणेति । (भा)

तत्सञ्जकशब्देनेत्यथ ॥ पूर्वं साधनेन योगेऽपि उपसर्गस्य क्रिया-
विशेषकत्वाविशेषात्सामर्थ्यस्य दुर्वारत्वमित्यत आह

ततश्च पूर्वमिति । (कै)

साधनससृष्ट एवोपसर्गेण युज्यत इति केवलेन सामर्थ्याभाव इति
भाव ॥ न च निष्कृत्यैकार्थीभावो न समासादिप्रयोजक इत्युक्तम् ।
एव च विशिष्टेनैकार्थीभावे ऽवयवानामपि तत्सत्त्वात्स दुर्वार इति
वाच्यम् । तिङन्तेनैकार्थीभावाभावात् । अतिङिति निषेधात् तद-
वयवेन तु प्रत्ययार्थासृष्टेन नैकार्थीभाव साधनससृष्ट्याथस्वैवोप-
सर्गेण योगादित्यदोषात् ॥ भाष्ये

कारकाणाम् । अथैव ज्ञोता । अत्यैरथैखिप्ता । कर्त्तृकरणे छतावङ्गमिति
समास । स यद्युत्तरपदस्य सुबन्तस्य स्यात्तद्धि पूर्ववद्भाष् स्यात् । ततश्च
ज्ञोतात्करणपूर्वात् क्तादस्यास्याधामिति डीष न स्यात् । अत इत्यधिका-

कक्षणो ढक स्यात् स्त्रीप्रत्यये तदादिनियमाभावेऽपि दर्शाशब्दादपि कदा
चित्स्यादित्येषा दिक्, जातान्यस्या परिभाषाया प्रयोजनानि । कथ
पुनरतिङयङ्येनाथमर्थ साधयितुं शक्यं, यावता प्रथमान्तमतिङयङ्य
प्रथमान्तस्यैव सुबयङ्गस्य निवृत्ति सूचयेदिति पूर्वपदे पदकार्याणि न स्य,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४६५

(अ २ । पा २ । आ १)

(उपपदमतिङ । २ । २ । १६ ।)

साधन हि क्रिया निर्वर्त्तयतीति । (भा)

क्रिया तत्प्रतीति साध्यत्वेन प्रतीते । तत्सबन्धाधीनत्वात् साध्य-
त्वेन प्रतीतायकयोगे च तेषामुपसर्गत्वादिति भाव ॥

अभिनिर्वृत्तस्य । (भा)

अभिनिर्वृत्तज्ञानविषयस्येत्यथ ॥

अनिष्पन्नस्येति । (कै)

अज्ञातस्येत्यथ ॥ नन्वेवमुपसर्गसम्बन्धात् प्राक् केवलभाषादे
सकमकलाभावेन कमणि ज्ञादयो न स्युरत आह

अनुभूयते सुखमिति ॥ (कै)

धातुरेवेति । (कै)

केवलधातुरेवेत्यथ ॥

उपसर्गस्तु द्योतक इति । (कै)

स च ओटबोधाय पञ्चादेव सम्बन्धते इति भाव ॥ एतेनोप-

रात् । वचनसामर्थ्यात्स्यादिति चेत्तद्धि वाक्यावस्थाया स्यात् । पूर्वशब्दस्य
व्यवस्थावचनत्वसम्भवात् । अत इत्यधिकारो वा व्यवच्छिद्येत । तथा च सा
हि तस्य धनक्रीता प्रायेर्भ्योऽपि गरौयसीति भट्टिप्रयोगे न सिद्ध्येत ।

उत्तरपदे धोक्तमिष्ट न सिध्यति तदेतत्क्रियमाणमतिङग्रहण विषययनेव
साध्यति तदपि गत्युपपदयोरेव कारकैष तु 'कालकारणे कृता वञ्ज
मि'त्वादावस्था कथाया अप्रसङ्ग एव उच्यते । योगविभागेनातिङग्रहण
गतिनापि संबन्धत इत्युक्तम्, एव स्थिते योगद्वयविहितसमासमतिङग्रह
योगे विशेषयिष्याम गति समस्यते अतिङ समासो भवति उपपद सम
स्यते अतिङच समासो भवतीति, तदेव 'माडि लुड' माकार्थीदित्यादौ

सर्गाणा द्योतकत्वेऽपि तद्द्योत्याथस्य साधनसम्बन्धात् पूर्वमेव धातुना बोधनावश्यकत्वेन धातूपसगद्यो सामर्थ्यसत्त्वेन समासो दुर्वार इत्यपास्तम् । एतच्च सुद्धादि त्यत्र विस्तरैणोपपादधिष्यते । विपराभ्या जेरि त्यादौ व्यादिद्योत्याथप्रतिपादकत्वेत्यथ । विपराभ्या परलयोग्यस्येत्यर्थो वा ॥

विरोधसङ्गाव इति । (कै)

इत्यभिमान इति शेष । अभिमानल वा ऽस्यानुपपदमेव स्फुटीकरिष्यते ॥ ननु कम्पण्युपपदे ऽण् कम्पल च विभक्त्या गम्य तत्राणुत्पत्ते पूर्व कदन्तत्वाभावात्षष्ठ्या अप्राप्तौ द्वितीयथैव भाव्यमिति जातेऽपि अणि तन्निवृत्तौ मानाभाव इति कुत षष्ठीसमासप्राप्तिरत आह

पञ्चके इति । (कै)

प्रातिपदिकस्य पदत्वाभावादुपपदल कथमिति चिन्थयेतत् ॥

सुबन्तमेवोपपदमिति । (कै)

सिद्धान्ते तु कर्तृकरणे कृतेत्यत्र बहुलग्रहणात्क चित्सुबन्तेन समास, अतो न डीष । उपपदानाम् । कच्छेन पिबतीति कच्छपी । व्याज्रीवत । सुपीति योगविभागात्क इत्यादि । यत्त्वतिङग्रहणमुपपदविशेषणमिति । तन्न ।

तिङन्तेन समासो मा भूदित्येवमर्थे क्रियमाणमतिङग्रहणं सुपेति ढवी यान्तस्य निवृत्ति साधयतीति गत्युपपदयोस्तावत्सिद्धमिच्छ दत्तावपि सुप सुपेति न सवध्यत इति समुदायस्य निवृत्तिर्विवक्षिता न केवलस्य सुब ग्रहणस्य प्रत्युदाहरणमपि दिङ्मात्र प्रदर्शित न हि तत्र तिङन्तेन समास किं तर्हि तिङन्तस्य सुबन्तेन, 'कर्तृकरणे कृता बज्जल मित्यत्रापि कृतेति न वक्तव्य, कथं कर्तृकरणयो क्रियापेक्षत्वात्क्रियावचनेन तावत्समास

‘तचोपपदमि तिसूत्रे भगवान्वक्ष्यति स्वयं च । किं च पञ्चकपचेऽपि सकलकारकशक्तिमानय समुग्धाकारेणैव प्रातिपदिकेनोच्यते न तु विशिष्य इतिकर्मापपदत्वप्रयुक्ताणोऽप्राप्ति । अन्यथा करणाद्युपपदेऽपि कर्मापपदप्रसंग । तस्माद्वस्तुतः कृत्प्रकृत्यकमत्वसत्त्वेन कृदन्तुत्पत्तावपि भावितत्त्वं गृहीत्वा षष्ठीप्रवृत्तिरित्येव भाष्याग्रय उचित ॥

अतरङ्गत्वादिति । (कै)

षष्ठीति सूत्रे सुपेति तृतीयान्तस्य सबन्धादिति भावः । अत एव मातु स्मरतीत्यादौ न षष्ठीसमासः । अत एव च षष्ठ्यन्तस्थानेकसुबन्तेन न समास इति बोध्यम् ॥ एतद्वाक्तिकद्वयमपि प्रत्याचष्टे ।

अथवेति । (भा)

भाष्ये विप्रतिषेधे परमि त्यस्य तु न प्रवृत्तिः । युगपदुभयविहिततत्पुरुषसमाससञ्चयो प्रवृत्तिसभवेनासभवरूपविप्रतिषेधाभावात् । उपपदसमासो भविष्यतीत्यस्य उपपदमि तिसूत्रविहितसमाससञ्जा तत्पुरुषसञ्जा च स्थास्यतीत्यथ । अन्यादृशविरोधस्य तत्प्रवृ-

तथा सति प्रथमान्तसुबन्तद्वयस्य निवृत्त्यापत्त्या बहुविधवापत्तेः । एतेनातिड किम् एधानाहारको व्रजतीति प्रत्युदाहरणमपि प्रत्युक्तम् । यदपि कौमुद्या जुगतीति सूत्रे उक्तञ्च सुभ्रूण्यनुवृत्तेन्तिडापि समास ऊरी

धातुश्च क्रियावचनो धातोश्च द्वये प्रत्यया कृतस्तिङ्श्च तत्र सुबन्धिकारात् तिङन्तेनाप्रसङ्गः, तदेतत्कृद्गुह्यं कृदन्तावस्थायामेव यथा स्यादित्येवमर्थमिति केचित्, नेति वयः, काष्ठैः पचतितरा दध्ना मुक्तपूर्वीत्यादौ तद्धितान्तेन समासो माभूदित्येवमर्थं कृद्गुह्यं कत्तव्यं कष्टश्चित्तादिषु प्राकसुबुत्पत्तेः समासो न साधित इति कष्टश्चित्तेत्यादि न सिद्ध्यति एव तर्हि

त्तिनिमित्तत्वे न मानमिति तात्पर्यम् । न च नित्यत्वानित्यत्वज्ञानयो-
र्विरोध । बोधे बाधज्ञानस्याप्रतिबन्धकत्वात् । एव च षष्ठीसमासोऽपि
नित्य एवैतद्विषये फलित । तद्धोधिताभावाश्रयैतद्विरोधेनैतद्विषये
त्यागात् । नित्य क्रीड़े त्यादिविषये तस्य कृत्तृबाधत्वाद् गति-
कारकोपपदादि त्यत्र प्रकृतपरिभाषाया च लक्षणप्रतिपदोक्त-
परिभाषा न प्रवृत्तते इति षष्ठीसमासोऽपि सुबुत्पत्ते पूर्वमेव
स्वरस्य । तत्रापि समासे इत्यन्तरङ्गत्वमेव नास्तीति भाव । परि-
भाषाया सामान्यत्वं कारकपदोपादानेन कारकविभक्त्यन्तसमा-
समात्रस्य सुबुत्पत्ते प्राक्कृद्भिर्जाभाद् इति बोध्यम् । कैयटे
सिञ्चित्यसमासयोरि त्यादियथाख्यादित्यन्तो यथो बह्वषु पुस्तके-
ष्वनुपलभ्यन्तत्रनित्यग्रहणप्रत्याख्यानान्च ॥

उत्तरपदेति । (कै)

एव चाग्निचित्येत्यदौ विभक्त्युदात्तत्वमपि स्यादिति भाव ॥

करोतीत्यादि । तदप्यसत् । तत्र शेषीकृतेनातिडग्रहणेनैव विरोधात् ।
तिङ्समासस्तु सहेति योगविभागवत्त्वमभ्यो वार्त्तिकोक्तविशेषविषयच्छान्द
सञ्चेति प्रागेव प्रपञ्चितम् ॥

गतिकारकोपपदानमिति परिभाषा पूर्वार्थे पठिता श्रुत्कारेणाप्यतिङ्
ग्रहणेन तद्देश आश्रिता तत्र सामान्यापेक्षं ज्ञापकमिति कृत्वमेव परि-
भाषार्थं ज्ञापयतीति सिद्धमिष्टम् ।

तदेतत्प्रतिपद्यन्ता भाष्ये कृतपरिभ्रमा ।

नान्ये सङ्ख्यमप्यन्वा सूर्यं पश्यन्ति नाज्जसा ॥

अमैवाव्ययेन । २ । २ । २० ॥

नचवे वचनवैयर्थ्यमतस्तात्पर्यात्सुबुत्पत्त्यनन्तरमपि समासो
ज्ञायते इत्यत आह

नियमान्तरे इति । (कै)

वक्ष्यमाणे इत्यथ ॥

अमैवाव्ययेन ॥ अमैव तुल्यविधानं यदुपपदन्तदेवाव्ययेन सह सम
स्यते । खादुङ्कारं मुक्ते । सपन्नकारं लवणकारम् । खादुमि णमुलं खादु
मीत्यत एव निपातनात्पदस्य मान्तत्वम् । खादुमीत्यर्थग्रहणं सन्पन्नलव
णशब्दावपि खादुपर्यायौ येन वाक्येनामेव केवञ्चो विधीयते न तु प्रत्यया
न्तरसहित । तस्मिन् वाक्ये सप्तमीनिर्देशबलेन यस्योपपदसञ्ज्ञा तदमैव
तुल्यविधानमित्यच्यते । सूत्रे च तुल्यविधानमित्यध्याङ्गियते । नियमाङ्ग

“अमैवाव्ययेन” ॥ खादुकारमिति । खादुमि णमुलं, खादुमी-
त्यत एव निपातनात्पदस्य मान्तत्वम् । खादुमीत्यर्थग्रहणं तेन सप
न्नकारमित्यत्रापि भवति । ननु सिद्धे विधिरारभ्यमाणो नियमाय भवति
एव कारं किमर्थं, इष्टतोऽवधारणार्थं, एव यथा विज्ञायेत अमैवाव्यये
नेति, मैव विज्ञायि अमाव्ययेनैवेति, अनव्ययस्यासम्भवादेवाय नियमो न
भविष्यति, ननु चायमस्ति स्वशयं ब्राह्मणकुलमिति, अधिक्तरणे श्रेते’
रित्यत्र अतोमिति’ सौरम्भाव । अनेनानव्ययेन समासो माभूदित्येवमर्थो
नियमं स्यात् न अत्र ह्यन्तरङ्गत्वादन्यत्पन्न एव सावुपपदसमासेन भाव्य
पञ्चात्सुपेति विधानवेलायानव्ययस्यासोऽसम्भवाच्चियमान्तरेण वचनव्य

अमेत्यस्यावृत्तिरिति । (कै)

चिन्त्यमेतत् । आवृत्तौ मानाभावात् । अमैव तुल्यविधानं यदुपपद्यते तदमाव्ययेन समस्यते इत्यर्थे अग्रेभुक्त्वा इत्यत्र समासापत्तिरव्ययग्रहणवैयर्थ्यापत्तिश्च । किं च कालो भोक्तुमित्यत्र समासापत्तिस्तस्मादमैव तुल्यविधानं यदुपपद्यते तदमाव्ययेनेति नियमेन सर्वेष्टमिच्छि । अत एव भाष्ये ऽग्रेभुक्त्वेत्यप्युदाहृतम् । १ अग्रादिषु

१ अग्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेधं चोदयिष्यति स न वक्तव्यो भवति (अत्रैवभाष्ये) ॥ अथाप्राप्ते अग्रादिष्वप्राप्तविधे समासप्रतिषेधं (वा) ॥ ३ । ४ । २४ ॥

भूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते न तु सूत्राख्ये । अमैव च यत्तुल्यविधानं तस्य प्रत्ययान्तरं प्रति उपपदत्वमेव नास्तीति अव्ययान्तरेण सह समासो नाशङ्कनीयः । सूत्रस्य प्रयोजनन्तु कालसमयवेलासु तुमुन्, कालसमयो वेला वा भोक्तुमित्यत्र समासनिवृत्तिः । अमैवेति किम् । अग्रेभोजे अग्रेभुक्त्वा, विभाषाग्रेप्रथमपूर्वेत्विति क्त्वाणमुक्तौ । अमाचान्येन च तुल्य

चरितार्थत्वाद्द्विपरीतनियमो न भविष्यतीत्यत आह । 'एवकारकरणमिति । अमैव यदुपपद्यते तदमाव्ययेन समस्यते इत्यन्तरार्थो न पुनरमैव समस्यते इति, तत्रामैव यदुपपद्यमित्यत्र तुल्यविधानमिति वाक्यशेषः किं चामैव तुल्यविधानं येन वाक्येनामैव केवलो विधीयते न प्रत्ययान्तरसहितस्तेन वाक्येन यदुपपद्यते तत्र सप्तमीनिर्देशान्नादमैव तुल्यविधानं, नियमाङ्गभूतस्त्वेवकारो नियमस्वभावादेव लभ्यते अमैव यत्तुल्यविधानं न तु प्रत्ययान्तरोत्पत्तौ निमित्तमिति तदपेक्षया ऽनुपपदत्वाद्

अप्राप्ते ति वान्तिकप्रत्याख्यान च सङ्गच्छते इत्याहुः ॥ अप्राप्त-
विधेरिति विशेषणव्यावच्यमुपपादयति

प्राप्तविभाषाया त्विति । (कै)

आभौक्षण इत्यनुवृत्त्या हि सा तस्मिन् सत्येव प्रत्यय इत्याद्युक्ते
प्रत्ययोत्पत्तिसन्नियोगेनैवोपपदसञ्ज्ञास्वीकारादिति भावः ॥

विधानपेतम । अव्ययेनेति किम् कुम्भकार । असति ह्यव्ययग्रहणे अमैव
यत्तुल्यविधानन्तदेव समस्येत । न च पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्वादव्ययविषय एव
नियम इति वाच्यम् । तथासत्यमैव नियमापत्ते । अमन्तेनोपपदस्य यस्मात्
मास सोमैव तुल्यविधानस्येति । तथा अग्नेभोजमित्यत्र मा भूत् । अग्ने
सुक्ता कालो भोक्तमित्यत्र तु स्यादेव ॥

अव्ययान्तरेण समासो नाशङ्कनीयः । अग्नेभोजमिति । 'विभाषाये
प्रथमपूर्वेत्वि'ति ह्यायसुलौ, अव्ययग्रहणे किम् । असत्यव्ययग्रहणे अमैव
तुल्यविधानं तदेवोपपदं समस्येत इत्युच्यमाने कुम्भकारादावपि न स्यात्
अथ पूर्वसूत्रस्यानवकाशत्तादमैव तुल्यविधानस्योपपदस्याव्ययविषयत्वात्
द्विषय एव नियमो विज्ञास्यत इत्युच्यते एव त्वमैव नियमः स्याद् अमन्ते
नोपपदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति तत्र को दोषः अग्नेभोज-
मित्यत्रैव न स्यात् अग्ने सुक्ता कालो भोक्तमित्यत्र तु स्यादेव, अव्यय-
ग्रहणे तु सति अव्ययेनोपपदस्य य समास सोमैव तुल्यविधानस्येति
विज्ञानान्न कश्चिद्दोषः ॥

शेषो बहुव्रीहिः । २ । २ । २३ ॥

उपयुक्तादन्य शेष । सामान्य सह सुपे त्यादि । विशेषो
“द्वितीयाश्रिते त्यादि ॥

पूर्वोत्तरेति । (कै)

यद्यप्यन्यपदाथवत पूर्वोत्तरपदार्थयोस्तद्विधान नास्मच्छाले
तथाप्यव्ययीभावादिमहासञ्जाबलेन पूर्वाचाथपरिगृहीताथस्य निमि-
त्तत्वमख्येवेत्यभिप्राय ॥ १ विशेषण विशेष्येणे त्यादौ प्रथमाया
अप्युपयुक्तत्वमित्यत आह

१ अ २ । पा । १ । सू ५७ ॥

शेषो बहुव्रीहिः ॥ अधिकारोऽयम् । शेषः किम् । उच्चतगङ्गम् ।
प्राक्काठारात्परङ्गावमिति पाठे परत्वाद्बहुव्रीहिसञ्जा मा भूत । उपयुक्तादन्य
शेष । शिष्य असर्वोपयोगे । कमणि घञ् । येषा पदाना यस्मिन्नर्थोऽव्ययी

“शेषो बहुव्रीहिः” ॥ ‘उपयुक्तादन्य शेष इति’ । शिष्य असर्वोप
योग इत्यस्मात्कमणि घञ् । ‘कश्च शेष इति’ । ननु चोपयुक्तादन्य शेष
इत्युक्त सत्य सर्वेषामेव पदाना सामान्यविशेषरूपेणोपयोगात्सर्वेषु च
पूर्वोत्तरान्यपदार्थेषु यथायोग तत्प्रसवाव्ययीभावयोर्विधानादुपयुक्तादन्यो न
सम्भवतीति पुन प्रश्न, उक्त च शेषग्रह पदत्वञ्चेन्नाभावादर्थतश्चेदविशिष्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४७३

(अ २ । पा २ । आ १)

(श्लेषो बङ्गव्रीह्वि । २ । २ । २२ ।)

द्वितीयादीनामिति । (कै)

गतायप्रथमये त्यादि तु व्याख्यानभूत न स्वतन्त्रविधायक-
मिति भाव ॥ यद्वा श्लेष इत्यस्य प्रथमान्तत्वात्प्रथमान्तगृहीत-
त्रिकस्य प्रतिपदमुच्चरितस्यैव ग्रहणमिति सर्वेष्टसिद्धि ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
द्वितीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

भावादिसञ्ज्ञा नोक्ता स बङ्गव्रीह्विरित्यर्थ । एकसञ्ज्ञाधिकारे तु त्रिकत
श्लेषो ग्राह्य । तथाह्वि । सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य षडङ्गग्राहिकया
समासो नोक्त स श्लेष ॥ प्रथमेति यावत् । ततश्च प्रथमान्तानां बङ्गव्रीह्वि
रित्यर्थात्प्रथमानाधिकार्यानां भवति । कण्ठेकाक्ष इत्यादौ तु सप्तमीविशेषण
इति ज्ञापकात्सिद्ध इति ॥

मिति । यत्रान्य समासो नोक्त इति । तेषां पदानां यस्मिन्नर्थे ऽप्यथी
भावादिकः समासो न विहित स श्लेष इत्यर्थ । अथैव कस्मान्न विज्ञायते
सप्तसु सुपा त्रिकेषु यस्य त्रिकस्य षडङ्गग्राहिकया समासो नोक्तो यथा
प्रथमायां स श्लेष इति, कण्ठेकाक्ष इत्यादावप्रथमान्तानामपि समास
स्येष्टत्वात् श्लेषग्रहणं प्राक्काण्डारात्परं कायमित्यस्मिन्पक्षे कतन्वयम् एक
सञ्ज्ञाधिकारपक्षे न कतन्वयमित्याकाण्डारसूत्र एव प्रतिपादितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

कृते ऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदर्शना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलक्ष्यगाधे गाम्भीर्याद्भुक्तान् इव सौष्टुवात् ॥

अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ॥

भाष्ये क्रमोल्लङ्घनेऽभिप्रायमाह

अनेकेति ॥ (कै)

चित्रगु । चित्रा गावो यस्येति विग्रहः । चित्र गोसम्बन्धीति समासार्थः । यत्सम्बन्धिनाश्चित्रा गाव इति विग्रहे बोधः । वृत्तौ विशेष्य विशेष्यभावात्प्रासः । यत्तु बङ्गव्रीहौ अन्यपदार्थे उत्तरपदस्य लक्षणानि च गोपदेनैव गोस्वामिलक्षणाया तत्र चित्रपदार्थानन्वय एकदेशत्वादिति वाच्यम् । चित्रपदस्य तात्पर्यग्राहकतया गोपदेनैव चित्रगोस्वामि

अनेकमन्यपदार्थे ॥ अनेकं सुबन्तमन्यस्य पदस्यार्थे वतमानं वा समस्यते स बङ्गव्रीहिः । पदेन प्रकृत्यर्थोपसर्जनं प्रत्ययार्थोभिधीयत इति स्थिते त्रिकलं शेषस्योक्ततया अप्रथमाविभक्त्यर्थे बहुव्रीहिरिति फलितं त्रिकलं

“अनेकमन्यपदार्थे” ॥ अनेकं सुबन्तं सह समस्यत इति । परस्य रमित्यर्थः । तदनेन सुबन्तित्वात्तदन्तर्गतत्वे न सुपेत्येत् इति, उत्तरपदस्याप्यनेक

(अ २। पा २। आ २) (अनेकमन्यपदार्थैः । २। २। २४।)

अन्यपदार्थो लभ्यते इति । (कै)

अन्यार्थे इत्यस्य भिन्नेऽथ इत्यथ । भेदप्रतियोगी चोपस्थित
स्वपदाथ एव पयुदासविधया च स पदाथ एवेति भाव ॥ वाक्य-
व्यावक्तक युक्त्यन्तरमाह

वर्त्तीति । (कै)

तेषा सुबन्तत्वादित्यभिमान ॥

एतानि पदानीति । (कै)

समानाधिकरणानामित्यनपेक्षेदम् । वस्तुतोऽथपरमेतत । यथा
मदीया मातेत्यत्र समासप्रसङ्ग इति बोध्यम् ॥ सुखात् भो इति
पाठे आह

अक्षयान्न दोष । एव प्राप्तोदकग्राम इत्यादौ उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूतौ
लक्ष्यते प्राप्तपद तात्पर्यग्राहकम् । प्राक्तिकर्त्तृभिन्नमुदकम् इति बोधोत्तर
स्वकचतृकप्राप्तिकमत्वसम्बन्धेन तत्सम्बन्धिग्रामे लक्ष्येति तु न युक्तम् ।
उदककर्तृकप्राप्तिकमग्राम इति विवक्षितार्थानिर्वाहात् । प्राप्तेऽति क्तस्य
कचर्थकस्य कमणिलक्षणा प्राप्तौ चोदकस्य कर्तृनासम्बन्धेनान्वय इत्यपि

शेषो हि प्रथमा वदन्यपदार्थैश्च कर्मादिरिति । प्राप्तमुदक च प्राप्तोदको
ग्राम । उदककर्तृकप्राप्तिकर्मीभूत इत्यर्थे । यद्यपि क्तप्रत्ययार्थस्य कतुर्धा
त्वर्थे प्रति विशेष्यवोचिता तथापि व्यपेक्षावादिभिरगत्या समासे भिन्नैव

मित्यनेनैव प्रतिपादितत्वादिति दृश्यति । 'सर्वेषु विभक्त्यर्थेष्विति' । पदेन
प्रकृत्यर्थोपसर्जन प्रत्ययार्थोभिधीयतइति विभक्त्यर्थस्य प्राधान्यात्तस्यैवान्य
पदार्थेऽग्रहणेन ग्रहणमिति भाव । अत एव प्राप्तोदकोऽय ग्राम इति ग्राम
शब्दानुप्रयोग अन्यथा भ्रावनेवार्थो ग्रामपदस्य तावतोऽभिधाने गतार्थे

अथवेति । (कै)

अत्र सवचान्योऽर्थो व्यङ्ग्य इति बोध्यम् ॥

अभिजनशुद्धिरपि (कै)

इत्यपिरेवार्थं ॥ भाष्ये वाक्यशब्देन पदसमूहमात्रम् ॥

व्याप्तिसमाश्रयणेति । (कै)

पदाद्यग्रहणसामर्थ्याद् व्याप्तिन्यायस्त्वैवानुसरणे नान्तरङ्गन्याय-
स्त्वेत्यथ । राजान् पुरुषमित्यत्र सावकाशस्त्युपलक्ष्य । बह्व्रीहिरपि
बहुपदे सावकाश इति प्रथमान्तपदद्वयेन विग्रहे परत्वात्त्वपदार्थोऽपि

न युक्तम् । उदकरूपकर्तुरनुक्तत्वेन ततस्तृतीयाया वैयधिकरण्याद् बहु
श्रीहृणापत्ते । उदककर्तृकप्राप्तिरिति बोधोत्तर तत्कमनाम्नो लक्ष्यत
इत्यपि न युक्तम् । प्रत्ययार्थप्राधान्यस्य नाम्न सत्त्वप्राधान्यस्य च भङ्गा
पत्ते । विशेषणो कर्त्तरि एकदेशत्वेनोदकान्वयासम्भवाच्च इति नथन्याय
विद तन्न । उत्तरे पदे एव लक्षणाया विनिगमकाभावात् । न च प्रत्य
याना सन्निहितपूर्वपदार्थगतस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तिरुत्तरपदे तत्करणे विनि

व्युत्पत्ति स्वीकरणीया । सिद्धान्ते तु एकार्थीभावाभ्युपगमात्सर्वं सुस्थमि
त्युक्तम् । ऊढरथो नडवान् । उपहृतपशू रूद्र । उद्धृतौदना स्थासौ ।
चित्रगु । वीरपुरुषको ग्राम प्रथमार्थे तु न भवति । वृष्टे देवे गत ।

त्वान्न स्याद्यथा द्वन्द्वे चशब्दस्य यदा तु समासेन विभक्त्यर्थे एव सम्बन्धा
दिरभीष्यते तदा विभक्तिर्मानुप्रयोजि अथस्यानभिहितत्वात्तद्वाचिनोऽनु
प्रयोग कस्मान्न स्यात् यदि विभक्त्यर्थोऽभिधीयते कथं ग्रामादिभि सामा
नाधिकरण्ये तस्मिन्संख्यायोगे वा बहुश्रीहिभवति प्राप्तोदको ग्राम उद्धृ
तौदना स्थासौति । उच्यते । विभक्त्यर्थस्य सम्बन्धादेराश्रितत्वेन गुणत्वाद

(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

बज्जत्रीहि प्राप्नोतीति तज्जावृत्त्यधमन्यग्रहणं त्रिकतश्चात्र प्रोष इति
भावः ॥ भाष्ये एकदेश्याह

नैतदस्तीत्यादि ॥ (भा)

तत्पुरुष । (भा)

समानाधिकरणतत्पुरुष । राजपुरुष इत्यादिरपि कमधारय
एव ॥ इतर एकदेश्याह

भवेदित्यादि ॥ (भा)

स्वरसमासान्तेति । (कै)

पर्यायेणेत्यथ । यद्वा कस्य चित्स्वर कस्य चित्समासान्त
इत्यथ ॥ भाष्ये

गमिका राज्ञः पुरुष इत्यादौ षष्ठ्यर्थस्य पुरुषे ऽन्वयवारणाय पूर्वपदार्थेन
वाच्यम् । सवक इत्यादौ व्यभिचारात् । दधीषद्ददाति इत्यादौ दधि
वत्त्वार्थान्वयापत्तेः । दधिबज्जपटुददाति इत्यादौ दधि बज्जजर्थान्वया
पत्तिः । पटावनन्वयापत्तिश्च । किं चैवमन्यपदार्थे वर्त्तमानानेकसुबन्ता
भावेन बज्जत्रीहेरेवानापत्तिः । अपि चैव घटादिपदेऽपि चरमवशात्साच
प्रत्ययरूपस्य लक्षणयैवोपपत्तौ विशिष्टशक्तिकथोच्चेदापत्तिः । अवयव

अनेकोक्तेबहूनामपि चित्राजरतीगु । तन्वीदीर्घाजङ् । इह प्रथमो
न पुनव । उत्तरपदत्वाभावात् । द्वितीयोऽपि न । अपूर्वपदत्वात् । उत्तर
पदे नित्यसमासस्य तु नाय विषय इत्यक्तम् । एतच्च केषां चिन्मतम् ।

भेदोपचारात्सामानाधिकरणमाश्रयतश्च लिङ्गवचनानि भविष्यन्ति शुक्लादि
वत् तथा शुक्ल वस्त्रं शुक्ला पटी शुक्ला कम्बलं शुक्लैः शुक्ला इति । नन्वेव
यथा शुक्लाशब्देन कदा चिद्गुण उच्यते कदा चिद्गुणी तथा बज्जत्रीहावपि
प्राप्नोति । नैधोऽस्ति नियमो गुणशब्देन कदा चिद्गुणमात्रमभिधीयतइति

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

अशेषत्वान्न भविष्यतीति । (भा)

पदतोऽथतो वा शेष इत्यभिमान ॥ एतदथक शेषग्रहण प्रत्या-
ख्यातमित्याह

प्रत्याख्यानमिति । (कै)

१ आकडार सूत्रोक्तमित्यथ । पदतोऽथतश्च शेषे दीरावतीके
दोष । पदत एव शेषे वीरपुरुषकादौ दोष ॥

समासविधाविति । (कै)

१ सख्यावश्येन १ नदीभिश्च ४ अन्यपदार्थे च सञ्ज्ञाया

१ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

२ अ २ । पा १ । सू १९ ॥

३ अ २ । पा १ । सू २ ॥

४ अ २ । पा १ । सू २१ ॥

तल्लक्षणाद्यजानतामपि बोधात् तत्र सा चैव प्रकृतेऽपि तुल्यम् । कस्यचि
दवयवसंज्ञाज्ञानाद् बोधेऽपि न तत् तत् साधत्व सूत्रविरोधात् । सूत्रे
ज्ञानार्थान्वाख्यानस्यादृष्टत्वात् । व्याकरणस्य शास्त्रग्राहकत्वभङ्गा
पत्तेश्च । किं चैव प्रातिपदिकात् कमत्वादौ स्वादय इति शास्त्रत प्रत्या
सत्या सम्बन्धाया प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वव्युत्पत्तेश्च
परस्पर प्रकृतिप्रत्ययार्थान्वये एव तयो साधुत्वस्य च भङ्ग । उत्तरपद

परमार्थस्तु षाड्भाष्यादिपर्यालोचनया नेह पूर्वपदमाक्षिप्यते । आनङ्
ऋत इत्यत्र यथा । इच्छसिञ्जनुरोधेन पूर्वपद क्वचिदाक्षिप्यते न तु सवचेति
स्यो ज सङ्गोभ इति सूत्रे ह्रदत्तेनोक्तत्वाच्च । तेनोपान्त्यस्य पुवदेव ।

पद्मादिष्वदप्रनात् नहि भवति देवदत्तस्य षट्ठिरिति तद्वदिहापि निवमेव
गुणनिष्ठता भविष्यति, एवमपि बहुव्रीहिस्या यथा विभक्त्यर्थस्याभिधानात्
षष्ठ्यादयो न भवन्ति तथा लिङ्गसंख्योरप्यभिधानान्तयोर्वाचका प्रत्यय

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

कठेकाल इत्यादिश्चेति । (कै)

बहुपदके बहुव्रीहिविधान सावकाशमिति वक्तुं युक्तम् ॥

ततश्चेति । (कै)

न चैकसज्ञाधिकारात् बहुव्रीहिसञ्ज्ञया कमप्रवचनीयत्वबोधे षत्व स्यात् । किं च कमप्रवचनीयत्वस्य निरवकाशत्वेन तथा बाधा-
द्वहुव्रीहिसञ्ज्ञैव न भविष्यतीति वाच्यम् । उपसगसज्ञाया अपि
तद्व्रीत्या बाधात् पर कायत्वपक्षे समावेशसम्भवाच्चेत्यभिमान ॥

चित्रगुरित्वाद्दे स्वामिभावादिसम्बन्धेन चित्रगोविशिष्ट समासार्थस्तत्रा-
न्वय स्वस्वामिभावादि सम्बन्धस्त्रेत्युभय समासार्थः । यद्वा ससगरूपो
विभक्त्यर्थ एव बहुव्रीहिशक्य । न च विभक्त्यर्थस्यासत्त्वरूपतया लिङ्गसख्या
काव्यानुपपत्तिरिति वाच्यम् । गुणवचनवत् यत् द्रव्याश्रितो ऽसौ सम्बन्ध
तल्लिङ्गसख्याभ्या तस्य योगाङ्गीकारात् । एव समासेनाभिधीयमान सम्बन्ध
सम्बन्धितादात्म्येनैवाभिधीयते । तत्र द्विवृत्तेऽपि सम्बन्धस्य सम्बन्धन्तरस्य
विश्लेषणतया शब्देनैवोपात्तत्वात् प्राधान्याच्च स्वामिन एवाश्रयत्व व्यवस्था-
प्यत इति तद्वत्लिङ्गसख्या भवत ॥

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुनताजिनवाससा ।

समन्तश्रितिरन्ध्रेण द्वयोः क्तौ न सिध्यति ॥

अयं श्लोक समर्थसूत्रे भाष्ये पठित । सुसु सूक्ष्मा जटा केशा

त्वादिति कर्मादिगतैकत्वादिप्रतिपादनाय वचनानि भविष्यन्ति चित्रगुं पश्य
चित्रगुणा क्तमिति, एवमपि प्रथमा न प्राप्नोति समासेन सख्याया
अभिधानात् वचनग्रहणादेको द्वौ बहुव इतिवद्भविष्यति अथवा लिङ्ग-
मात्र सख्यामात्र बहुव्रीहियाभिहित न विशेषस्तत्रापश्य विशेषार्थिना

महाभाष्यप्रदीपोदयोत ।

४८१

(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

केचिदिति । (कै)

अत्राहचिस्तु स्यादित्यनेन व्यपेक्षासत्त्वेऽप्येकार्थीभावाभाव
स्यादिति ॥

पदमिति । (कै)

प्रकृतिप्रत्ययाप्रयोरत्रैकार्थीभाव स्यादित्यभिमान । अत्र
व्याख्याने एकसंज्ञाधिकारेऽप्युक्तदोषो न सन्नयोभिन्नाश्रयत्वात् ॥

विच्छिन्नत्वादिति । (कै)

अतिङ्प्रहणं तु नानुवृत्तते व्याख्यानादिति भाव ॥

योगद्वये एवेति । (कै)

तत्रैवातिङ्पदसंबन्धादिति भाव ॥

सम्बन्धसम्बन्धिनो स्वरूपातिरिक्तसम्बन्धाभावेन सम्बन्धितादात्त्ये एव
पर्यवसानं बोध्यम् । शब्दशक्तिस्वभावाच्च । पटस्य युक्तं इत्यत्रेव न भेदेनात्र
विवक्षा । वाक्ये तु भेदेनैव विवक्षोत्यन्यत् । पदद्वयमपीदं भाष्ये स्पष्ट-
मितिबहव । परे तु एव सति प्राप्तादि पदेऽपि विशेषणविशेष्यभाव

यस्येति चतुर्णां बङ्गव्रीहौ “ऽग्रापो सञ्जाहृन्दसोबङ्गलमि”ति बङ्गलवचना
ङ्गत्वम् । यद्वा जटावन्तो जटा । अग्र आयच् जटा कृता जटा इति

तद्वाची शब्द प्रयोक्तव्य । एव च कृत्वा सह प्रकृत्यर्थेन विभक्त्यर्थे बङ्गव्री
ह्विणाऽभिधीयमाने ऽपि न कश्चिद्दोष । कथं सामान्यमभिहितं विशेष
स्यानुप्रयोगं सामान्यस्य तद्धि न प्राप्नोति देवदत्त कश्चिदिति । सामान्य
मपि विशेषो यथा विशेषेण विशेषान्तरं व्यावृत्यते तद्वत्सामान्येन विशेषो
व्यावृत्यते । अन्यथा सन्देह स्यात्सामान्यमत्र विरुद्धिब विशेषो वेति ।
प्राप्तोदको ग्राम इत्यादीनि द्विवीयाद्यर्थेषु यथाक्रममुदाहरणानि । ऊञ्जे

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

गुणे सख्याया इति । (कै)

सुवन्तलस्य प्रत्येकसमाप्तत्वादिति तु वक्तुं युक्तम् । समासविधान
चेति पाठे चत्वर्ये ॥

द्वहजातादाविति । (कै)

१ काला परिमाणेनेति सूत्रस्थेन उत्तरपदेन परिमा-
णिना दिगो सिद्धय इति वाक्तिकेन सिद्धे बह्वना तत्पुरुषे
इत्यथ । तदपि वचनमेतज्ज्ञापकसिद्धमेव नापूर्वमित्याशयेन भाष्ये
दिगुग्रहणम् । तत्पुरुषोऽपीत्यस्य काला परिमाणेने त्येतद्भिन्नो-
ऽपि तत्पुरुष इत्यथ इत्यन्ये ॥

१ अ २ । पा २ । सू ५ ॥

व्यत्यासकल्पने गौरव बङ्गोऽप्यस्यैकधमिबोधकत्वरूपसामानाधि-
करण्याभावात् पुवत्वानापत्तिश्च । किं चालौकिकविग्रहे एकार्थीभावरूप
सामर्थ्यकल्पनया तत्र तन्मूलके विशेषणत्वव्यत्यासे पदयो सामानाधि-
करण्याभावेन समासशास्त्राप्रति । स्वप्रकार्यघटितैकार्थीभावस्य चित्र

वा तत्त्वरोतीति ग्यन्तादेरच । एव सुसु नतम् अजिन वास आच्छादनं
यस्य तेन समन्तानि शिवीनि रन्त्याणि यस्येति विग्रह । द्वयोवृत्तौ हि

रथो येन । उपहृत पशुधम्नै । उद्धत आदनो यस्या । चित्रा गावो यस्य ।
वीरा पुरुषा यस्मिन्निति विग्रहा । प्रथमार्थे तु न भवन्तीति । अनभि-
धानात् । एवमनन्तरादिषु न भवति चित्रा गावो यस्यानन्तरा इति ।
अनेकमिति किमिति । सुपसुपेत्वधिकारादेव तत्पुरुषवद्बङ्गोऽहिरप्येकस्य
न भविष्यतीति प्रश्न । 'बह्वनामपि यथा स्यादिति' । अन्यथा सुपसुपेति
ज्ञास्याया विवक्षितत्वाद्यथा तत्पुरुषो बह्वना न भवति महत्कष्ट अत्र इति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

४८३

(अ २। पा २। आ २)

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

ज्ञापकफलस्येति । (कै)

सख्याऽविवचारूपस्येत्यथ । यद्वा यथाकथञ्चित्सुबन्तत्वादियहण-
रूपस्येत्यथ ॥ सवस्यापि समासस्य ग्रहणेन विधानादाह

विशिष्टेति ॥ (कै)

सख्याविवक्षेति । (कै)

मुख्यसुबन्तत्वपर्याप्त्यधिकरणग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

सख्याया अविवक्षेति । (कै)

यथाकथञ्चिद् द्वितीयान्तग्रहणविवक्षेत्यपि बोध्यम् ॥

न्वादौ क्लृप्तस्य भङ्गश्च । तस्मात् प्राप्तिक्त्त उदककम इत्यादि प्रकारेण
बोध । उदके तन्निरूपकत्ववाधेन तु विशेषणभूतप्राप्तौ तत्पय्यवसानम् ।
स्वर्गे ध्वस्त इतिवत् । अत एव विशेष्यविशेषणभावव्यत्यासस्यैकार्थीभाव
कृतविशेषेऽनुक्तिर्भाष्ये विभक्त्यर्थस्य प्राधान्येऽपि धमिवोधकत्वमुत्तरीत्यैव ।

केशवासो रन्ध्रेण भूव उदात्त स्यात् । इष्यते तु सुसमन्तयो प्रकृतिस्वर
इति भाव । एव गौलोञ्जलवद्गु । इहापि गौलशब्दस्य प्रकृतिस्वर । न

तथा बज्रग्रीहिरपि न स्यादिति भाव । ज्ञापकात्सिद्धम् । यदय तद्धितार्थे
त्युत्तरपदे द्विगु शान्ति तज्ज्ञापयति बङ्गनामपि समास इति । यद्येव तत्पु-
रुषेऽपि प्रसङ्ग । अथ चित्रगुरित्युत्तरपदस्याप्युपसर्जनसञ्ज्ञा प्रयोजन
कस्मान्न भवति सत्यनेकग्रहणे सुपेत्यस्य निबतितत्वाद्दुत्तरपदमपि तेनैव
प्रत्याख्यते तदपि समासशास्त्रे प्रथमानिदिष्ट भवति नान्यथा । एव मन्यते
चित्रगुस्तिकृति चित्रगु पश्येति प्रधानस्यान्यपदार्थस्य नावाविभक्त्ययोगेऽपि
वत्तिपदयोगित्वात्प्रथमान्तत्वादेकविभक्तौत्येव सिद्धमुपसर्जनत्वमिति । 'सुसुखा
जटकेऽनेनेति' । सुसु खस्मा जटा केशा अस्तेति चतुर्णा बज्रग्रीहौ इरापो

(अनेकमन्यपरार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । प्र २ । आ २)

अत्राध इति । (कै)

अन्यत्र मुख्यद्वितीयाद्यन्तग्रहण 'सुपसुपे त्यत्र तु ज्ञापकेन यथाकथंचित्सुबन्तग्रहणमिति तत्त्वमत्र तदापि द्वन्द्वबहुव्रीहि-विधायके एवेष्टानुरोधात् । परिमाण्युत्तरपदकसमासविधौ चेति बोध्यम् ॥ ग्रहणेन तत्पुरुष' इत्यत्र तत्पुरुषपदमव्ययीभावस्याप्यु-पलक्षणम् ॥

*यत्तु मीमांसका । बहुव्रीहौ "चित्राणां गवाम् अयम्" इति विग्रह उचितो न तु 'चित्रा गावोऽस्य इति । वृत्तविग्रहयोर्भिन्नार्थत्वस्यानौचित्यात् । प्राप्तोदक इत्यादेरपि प्राप्तस्रोदकस्यायम् इति विग्रह । प्राप्तोदकसम्बन्धोतिबोध । सम्बन्धश्च स्वकर्तृकप्राप्तिकमत्वादिरिति तन्न । एव

च चित्रगुरित्यत्र उत्तरपदस्याप्युपसजनसञ्चार्यमनेकग्रहणमिति वाच्यम् । प्रथमानिदृश्यत्व विनापि एकविभक्तौत्वेन तत्सिद्धे । प्रधानस्यान्यपदा

सञ्चाहृन्दसोवहुत्वमिति बहुवचनान्द्रखत्वम् । यद्वा सुष्ठु सूच्या जटा येषु ते सुसूच्याजटास्तादृशा केशा अस्येति पुनर्बहुव्रीहि । एव सुष्ठु गजाजिनवास आच्छादन यस्य तेन सुगजाजिनवाससा द्वितीयान्तोदाहरण प्रलोकितथा पठितत्वात् ॥

* अथवाशब्दो गुणवचन पिङ्गाक्ष्येकहायनीशब्दो दावपि कामा नाधिकरण्यादेकद्रव्यवचनौ । तत्र गुणो सदेह । किमेकवाक्यमतेनैव द्रव्येण सह संबध्यते । उत प्रकृतेन द्रव्यमात्रेणेति । ननु च पिङ्गाक्ष्येकहायनी शब्दयोरपि गुणवचनत्वान्नैवात्र वाक्ये द्रव्यमस्ति कथं गुणवचनत्वमिति चेत् । उच्यते

बहुव्रीहिसमासोऽयं मतुबर्थे विधीयते ।

स्रोऽस्याक्तौति च सम्बन्धे मत्वर्थीयं प्रवर्तते ॥

तन्निवृत्त्यर्थत्वादिति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तदनुवृत्तावपि द्वयोः समासाभावात्तदित्य-
स्यापि वक्तुं शक्यत्वात् तन्निवृत्तिं विना सर्वेषामुपसजनत्वासभवो
द्वयोः समासालाभश्चेति व्याख्यानात्तन्निवृत्तिरिति तत्त्वम् ॥

वर्त्तिपदानामेकविभक्तित्वादिति । (कै)

समासापेक्षयेति शेषः ॥

विधविग्रहस्य मत्वर्थे बद्धव्रीहि कर्त्तृकमवचनेनाप्रथमाया अप्रथमावि
भक्त्यर्थे बद्धव्रीहि शेषो बद्धव्रीहि त्रिकत शेष इति सुनिवचनविशद
त्वात् । नचालौकिके प्रथमान्तानामेव प्रवेशेन न तद्विरोध इति वाच्यम् ।

श्रेयस्य नानाविभक्तियोगेऽपि वतिपदयोनित्य प्रथमान्तत्वात् । न चैव राज
कुमारी पश्येत्यादावप्यतिप्रसङ्गः । तत्र द्वितीयाद्यन्तेनापि कुमारीशब्देन

सुसूक्ष्मजटकेशेन सुगजाग्निवाससा ।

समन्तश्रितिरन्ध्रेण द्वयोदृत्तौ न सिद्ध्यति ॥

इति भाष्ये श्लोक पठितः । तत्र तु श्लोकपूरणार्थं द्वितीयनिर्देशः ।
अन्यग्रहस्य बद्धव्रीहितत्परुषयोविषयविभागार्थमसति तस्मिन् कण्ठेकाक्ष

गोमानित्येवामादिषु हि गोषु प्रातिपदिकेनाभिहितेऽसु तद्वत्त्वर्थे
मतुपाभिधातव्ये अवश्य तावत्सबन्धः पूर्वतरमभिधातव्यः । कुत

न हि गोभिरसबद्धो गोमानित्यभिधीयते ।

तस्माद्विश्लेषणं तत्र सबन्धः पूर्वमिच्छते ॥

विश्लेषणं तावत्सबन्धः पूर्वतरमभिधीयत इति स्थितम् । इह च
सबन्धो विश्लेषणमिच्छते न गोमात्रम् । असबन्धेषु प्रत्ययानुत्पादात् । यदि
गोमात्रं विश्लेषणं भवेत् ततस्तासु प्रातिपदिकेनाभिहितेऽसु विश्लेष्य
प्रत्ययोऽभिदध्यात् ॥ सबन्धे पुनर्विश्लेषणे नियोगतः सोऽभिधातव्यः केन

यदपेक्षयेति । (कै)

विग्रहे यदेकविभक्तिकमित्युक्तौ प्रत्यासत्त्या विग्रहीयपदान्तरा-
पेक्षया यत्तादृशमिति लभ्यते । नहि चित्रा गाव इत्येतत्तथेति
भाव ॥

अथेति । (भा)

यथाकथ चित्पर्यायेण । अन्यस्य समासस्य समासपदाद्यत्किञ्चि-
देकविभक्तिकमित्यथ इति भाव ॥ भाष्ये

अलौकिके प्रविष्टानामेव पदान्तरे समासाभावे परिनिष्ठिताना तदर्थ
बोधनाय प्रयोगसम्भव उपस्थितपरित्यागेनानुपस्थितपदघटितलौकिक
विग्रहवाक्यकल्पनाया अनौचित्यात् । किञ्च न केवलमर्थबोधनायैव तद्वाक्य

विग्रहाभ्यगमात् । अन्यग्रहण किम् । बज्जब्रीहिस्य तत्पुरुषयोर्विषयविभागे
यथा विज्ञायेत । स्वपदार्थे हि सावकाशं तत्पुरुष परत्वादन्यपदार्थे बज्जब्री

हत्वादौ व्यधिकरणपदे सावकाशं बज्जब्रीहि स्वपदार्थ इव नीलोत्पल सर
इत्यादौ समानाधिकरणे तत्पुरुषो बाधेत । अन्यग्रहणे तु सति स्वपदार्थे

चित् । न चास्य प्रातिपदिकमभिधायकमाकृतिमात्राभिधायित्वात् । न च
प्रातिपदिकार्थो गमक । विनापि सबन्धेनोपपद्यमानत्वात् । केवलगोशब्दो
च्चारणोऽपि चाप्रतीते । गोमत्पदोच्चारणोऽपि प्रत्ययवलायामेव सबन्धबुद्धिः ।
अतश्च तदागमे हि तद् दृश्यत इत्यपि प्रत्ययार्थत्वम् । यच्च विशेष्ये वर्तते
तेन तत्प्रत्यासन्न विशेषणमुपादातव्यम् । न च प्रातिपदिक विशेष्ये वर्तते
यतस्तद्विशेषणभूत सबन्धमुपाददीत ॥ प्रत्ययस्तु तत्र वतत इत्युपादत्ते ।
स चेदुपात्तस्तेनैव सबन्धिप्रत्ययसिद्धेरभिधानशक्तिप्रतिबन्धाद् विशेष्यानभि-
धानम् । न च विशेष्यप्रत्ययात्सबन्धप्रत्ययो भवति । प्राक् सबन्धादि-
शेष्यत्वाभावात्सिद्धे च विशेष्यत्वेन सबन्धे न पश्चात्किञ्चित्प्रयोजनमस्तीत्य

कुतश्चिदेव । (भा)

समासार्थविग्रहे इत्युक्तिरूपहेतो किञ्चित्पद समासरूपमथा-
हृत्येत्यस्य ज्ञानविषयीकृत्येत्यथ । तदपेच इति च शेष ॥ अने-
नोक्तेऽप्यर्थे प्रत्यासत्तिमूलकत्वं दशितम् । अत एव सभाय इत्यादा-
वुपसजनत्वेन ह्रस्वसिद्धिः । अन्यथा विग्रहीयसहपदे विभक्तेरेवा-
भावेन तदपेचया नियतविभक्तित्वाभावात्तदप्राप्तिः । मम तु
अनियतविभक्तिकसमासान्तत्वं सूत्रपादं लुका विभक्त्यनुत्पत्तेरेवा-
न्वाख्यानाच्च ॥

प्रयोग । किन्तु समासादेवैकस्विकत्वप्रदशनाद्यापि तद्दृशकं चोक्तरीत्या
चिन्ना गावो यस्य इत्याद्येव न त्वदीयम् अत एवाविग्रहो नियतसमास

ह्रिर्वाघते । असति त्वन्यग्रहणे कण्ठेकाल इत्यादौ अधिकरणपदे बहूना
समुदाये च सावकाशं बहुव्रीहिं स्वपदार्थं इवान्यपदार्थेऽपि नीलोत्पल सर

सावकाशं तं पुरुष परत्वाद्बहुव्रीहिर्वाघत इति न कश्चिद्दोषः । पदग्रहणं
किं पदार्थं यथा स्याद्वाक्यार्थं माभूत् कश्चित्कचिन्नद्या सिष्णामुमाह नद्या

प्रतीतिरिवास्त्य प्राप्नोति । तस्मात्प्रथमतः प्रत्याख्यत्वात्प्रत्ययार्थं सबन्धः ।
इतश्च प्रत्ययार्थं सबन्धः ॥

शब्दवृत्तिनिमित्ते हि भावप्रत्यय इष्यते ।

देवदत्तस्य गोमत्त्वं सबन्धश्च प्रतीयते ॥

यथैव शाबलेयस्य गोत्वं विशेषणं यथा च विशेषणभूता जातिभाव
प्रत्ययेन निष्कृष्टाभिधेयत इति गोपदस्य सैव वाच्यत्वेनेष्टा ॥ तथा देव
दत्तस्य गोमत्त्वमित्यक्ते गवि प्रतिपत्त्यभावात्सबन्धनिष्कृष्टप्रतीतेश्च स एव
भावप्रत्ययार्थोऽध्यवस्रीयते ॥ यच्च भावप्रत्ययार्थं स प्रातिपदिकस्य विशेष्ये
वतमानस्य निमित्तम् । यच्च निमित्तं तद्विशेषणत्वान्मुख्यमभिधेयं लाक्षणिक

राज्ञो या कुमारीति । (भा)

प्रथमान्तेनैव समास इति दूषणम् ॥

किं तर्हीति । (कै)

वाक्यसंस्कारे परिनिष्ठितविभक्त्यापि समास इति समाधानम् ॥

ततश्चेति । (कै)

तस्य चेत्यथ ॥

इति वृद्धा । अन्यथा कुम्भकार इत्येतत्समानार्थकस्य कुम्भस्य कर्त्ता इत्यस्य सम्भवेन तस्य नित्यसमासत्व भज्येत । कर्त्तृपदस्य न समासघटकतेति चेद्

इत्यादौ समानाधिकरण्ये तत्पुरुषो बाधेत । पदग्रहणं किम् । ग्राहवती गदी । इह हि तत्र मा खासीदिति वाक्यार्थो गम्यते । अर्थग्रहणं किम्

ग्राहाः सन्तीति । एतानि पदानि तस्मात्तत्र माखासीरिति वाक्यार्थं गमयन्तीति तेषां बङ्गव्रीहिसञ्ज्ञा प्राप्नोति । अर्थग्रहणं किं यावता पदे

विश्लेष्यम् ॥ यदि च मतुपा सबन्धोऽभिहित तत प्रकृतिप्रत्ययौ प्रत्ययार्थं सह ब्रूत इति गोमत्प्रातिपदिकादुत्पन्नो भावप्रत्यय सबन्धमभिधातुमहति नान्यथा । तस्मादपि सबन्धोऽर्थः । एतेन सर्वे यौगिका कृतद्वितसमाक्षेपु व्याख्याता । सवत्र हि भावप्रत्यय सबन्धमभिधत्ते । राजपुरुषत्वमौपगवत्व पाचकत्वमित्यत्र एवैते यौगिका यतस्तेन निमित्तेन वतन्ते । तस्मान्मत्वर्थं विषयत्वाद्बङ्गव्रीहेरेकहायन्यादिशब्दैः सबन्धोऽभिधीयते किं च

यस्मिन्नन्यपदार्थे च बङ्गव्रीहिविधीयते ।

तत्रापि प्रत्ययार्थत्वात्सबन्धस्य प्रधानता ॥

एक हायनमस्या इति घञन्तेनान्यपदार्थं प्रदृश्यते । षष्ठीस्य च प्रत्ययार्थत्वादिह प्राधान्यम् । तद्रूपदृशनार्थमेव सर्वनामप्रयोगं केवलाया विभक्त्येरेप्रयोगात्सवनामार्थप्रतीत्यभावाच्च । षष्ठाश्च स्वस्वामिसबन्धसमूह

पर्यायेणेति । (कै)

प्रयोगभेदेनापि यत्रैकविभक्तित्वमेव तत्र यथास्यादित्यथमिति भावः ॥ तदेव प्रत्यासत्त्यनाश्रयणेन समासापेक्षया विग्रहे यन्निघत-विभक्तिकमित्यथमाश्रित्यानेकग्रहणं भगवता प्रत्याख्यातं ज्ञापकक्लेश-परिहृत्तुमनेकग्रहणं सूत्रकृता कृतमिति दिक् ॥ वाक्यसुपमृद्य समासप्रवृत्तेस्तस्यापि बुध्याद्दृढत्वमस्तीत्यत आह

लौकिकसमासवृत्त्या चित्राणामित्यादेरपि तदघटत्वं तुल्यम् । न च चित्रा गावो यस्य इत्यपि विग्रहोऽस्तु तद्वैकल्पिकत्वबोधकः । अर्थनिगमाद्य तु यावता पदे पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । सत्यम् । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा चित्रगुरिति षष्ठ्यर्थसम्बन्धमात्रपरः स्यात् । पदान्तरस्य वृत्त्यसम्भवादेव पदार्थे भविष्यति । कृत्स्ने पदार्थे यथा स्यात् । अन्यथा प्राधान्याद्विभक्त्यर्थ एव स्याद् न प्रकृत्यर्थे इत्ये तत्र यदुक्तमभेदोप-विकारावयवादिसबन्धो वाच्य इत्येतत्प्रसिद्धम् । अतोऽपि सबन्धाभिधानं बह्वव्रीहिणा ।

न चाप्यन्यपदार्थत्वं जातेरध्यवसोयते ।

न हि पिङ्गाक्षिसबन्धस्तस्या नाप्येकवषता ॥

व्यक्तिधर्मा ह्येते पिङ्गे अक्षिणी अस्याः । एकं ह्यायनमस्या चित्रा गावोऽस्येत्येवमादयः । तासां च व्यक्तीनामन्तत्वेन सबन्धानुपलब्धेः । अत्र चाराक्षावाचकं शब्द इत्युक्तम् । न ह्यद्य जाताया पिङ्गाक्ष्या प्रथमं प्रयोगो भवेत् । अतोऽवश्यं सामान्यं किञ्चिद्वाच्यमाश्रयितव्यम् । न च तदिह सबन्धादन्यदुपपद्यते । किं च ॥

बयोऽवस्थाभिधौयेत यद्यपि त्वेकहायिनी ।

तथापि गुण एवासौ न द्रव्यमिति गम्यते ॥

लौकिके प्रयोगे इति । (कै)

लोके सर्वेषां चित्रगुपदग्रन्थत्वेन तस्य सामान्यशब्दत्वमिति सामान्येनैव विग्रहः काच इति विशेषवाक्यं न बुद्धिस्थमिति । यदा समास सामान्येन तदा वृत्तिरिति भाष्याथ इति भावः ॥

स तद्विशेष एवेति । (कै)

इतरभेदकत्वमेव विशेषत्वमिति भावः । अविश्वमित्यस्यासवमित्यथ ॥ चित्रा गावो देवदत्तस्येति विशेषेऽपि न देवदत्त समासग्रन्थः किं तच्च विभक्त्यथ एवेति भाष्ये पदान्तरमाह

अथवा विभक्त्यर्थ इति ॥ (भा)

मदुक्तोऽपि समासघटकपदघटितवाक्यासम्भव एव नित्यसमासत्वमिति न बङ्गव्रीहेस्तत्त्वमितिवाच्यम् । फलद्वयार्थं युगपद्वाक्यद्वयप्रयोगापत्तेः । किञ्च

तथा च देवदत्तादिभिः सामानाधिकरण्यात् न स्यात् । सामानाधिकरण्यात् नैव बङ्गव्रीहिः । त्रिकतः शेषस्योक्तत्वात् । तेनेह न । पञ्चभिःशुक्तामस्य

चाराद्धमिण्योऽभिधाने सिद्धेऽपि शुक्तादिवद्धममात्रस्यापि कदाचिदभिधानं प्राप्नोति तदनेनापाम्निथते पद्मादिशब्दवन्नित्यं धमिनिष्ठो बङ्गव्रीहिरिति

तस्मान्न अथशब्दः कश्चिदत्र विद्यत इत्यनुदाहरणत्वम् । न चान्यदुदाहरणं सम्भवति साक्षाद् अथवचनशब्दाभावात् । सर्वत्र हि ऋद्धि शब्दानां जातिवचनत्वं यौगिकानां च सवन्नाभिधायित्वम् । यस्त्वेकान्तेन अथवचनं स्याद्धित्यर्थवित्यादिशब्दः स नैव वेदे प्रयुज्यते । तस्माज्जातिगुणयोर्गुणयोरेव वा नियमः स्यादिति सिद्धान्तोक्तावपि योजयितव्यम् । अथवाधिकरणमेव निर्विषयत्वान्नारब्धत्वमिति ॥ उच्यते ॥

सर्वत्र यौगिकैः शब्दैःअथमेवाभिधीयते ।

न हि सवन्धवाच्यत्वं सम्भवत्यतिगौरवात् ॥

तद्वाचष्टे

कृत्सेति ॥ (कै)

गृह्यत इति । (कै)

स्वतन्त्र सन समामशक्य इत्यथ ॥

प्रकृत्यर्थोपसजन प्रत्ययार्थ इति । (कै)

स च सबन्धरूप सामगिकविषयतानिरूपिता च तत्सत्त्वे
प्रकारतेति भाव ॥

अव्ययेनापीति । (कै)

अन्यथा 'पूरणगुणेति निषेध स्यादित्यथ । अव्ययशब्देन
कृद्व्ययमेव गृह्यत इति युक्त्यन्तरमप्युक्त तत्रैव मथेति दिक् ॥

१ अ २ । पा २ । सू ११ ॥

समसनम् एकौभाव इत्यथकसमासे पदप्रतिद्वन्द्वावग्रहपदस्य समास
घटकपदानां विभिन्नत्वेन ग्रह इत्यर्थकस्य त्वदुक्ते प्रयोगासम्भवात् । अनेन

पञ्च मुक्तवन्तोऽस्येत्यादौ तु न भवत्यनभिधानात् । अथयाना वाच्य ॥
उच्चैमुख । उच्चै शब्दस्याधिकरणप्रधानत्वाद्द्वैयधिकरणाद्वचनमित्याहुः ।

प्रतिपादनेन बहुव्रीहिः समानाधिकरणानामित्यादिरभिधानसिद्धस्यार्थस्य
प्रपञ्च । 'उच्चैमुख इति' । उच्चैसोऽधिकरणप्रधानत्वाद्द्वैयधिकरणाद्

यद्येकहायन्यादिभिः शब्दैः सबन्धोऽभिधीयेत ततो गोदाङ्गियेरन् ।
न त्वेते सबन्धोऽभिधीयते । कथमतिगौरवात् । इह हि सबन्धमात्र
वाभिधेय कल्प्येत तद्विशेषो वा । यदि तावत्सबन्धमात्रं ततः सवयौगिका
नामेकविषयोपनिपातात्पर्यायत्वप्रसङ्गः ॥ अथ सबन्धविशेष ततस्तस्य स्वतो
विशेषाभावादवश्यं सबन्धिकत एव भेदोऽभ्युपगन्तव्यः । सबन्धपि चानभि

खिङ्गसख्याभ्यामिति । (भा)

इदमुपलक्षणं चित्रगुर्वेदन्त इति समानाधिकरणेन व्यवहारो न स्यादित्यपि बोध्यम् ॥

न्यायसिद्धान्तीति । (कै)

अत्र चेदमेव भाष्यं मानमन्यथा १ गुणवचनेष्वस्य वाचनिक-
तया समासस्य २ आकङ्कारसूत्रोक्तरीत्या गुणवचनत्वाभावेन वचना-
प्रवृत्तावभगति । गुणवचनत्वे तु यथातथाशब्दासगति स्पष्टैव ॥

१ सिद्धं तु यथा गुणवचनेषु ॥ २ अ १ । पा ४ । सू १ ॥

इति वृत्तिघटकपदानां भेदेन स्वरूपज्ञापकस्य विग्रहत्वं लभ्यते । न च
त्वदुक्ते तदस्तीत्यलम् । वृत्त्यर्थप्रदप्रकारार्थे कल्पिते चित्रागावो यस्य इत्या

त्रिकत शेष इत्युक्तरीत्या प्रथमान्तस्यापेक्षितत्वात्तस्य चेद्वापि सत्त्वाच्छक्यं
मकतुमिदं वचनम् । अत एव वाकं च दृष्यच्च प्रिया यस्येति चिपदबहु

चनम् । सप्तम्युपमानेति । सप्तम्यन्तमुपमानवाचि च पूर्वपदस्य तस्य
शब्दान्तरेण समासस्तत्रस्थस्योत्तरपदस्य लोप इत्यर्थः । 'कण्ठेस्य इति ।

धीयमानो न शक्नोत्यभिधीयमानं सबन्धं व्यवच्छेत्तुमित्यवश्यं सोऽप्यभि-
धातव्यः । न चैकस्मिन्सबन्धिनि सबन्धोऽवस्थितः । न च तन्मात्रेणान्य-
स्माद्भावच्छिन्नं प्रतीयत इत्यभावप्यभिधातव्यौ । तत्र गोमानित्येकं सबन्धो
गोशब्देनाभिधीयते । द्वितीयस्य कश्चिदभिधाता दृश्यते । तेन मनुष्या
विशिष्टं सबन्धमभिदधता तद्वन्तं सन्तं सबन्धिगमेकमनुज्ञाभिधातुमशक्नु-
वता नियोगतः सोऽप्यभिधातव्यः ॥ ततश्च तमभिधाय सबन्धाभिधाय
मतिगौरवस्यात् ॥ अपि च ॥

सबन्धिनैव सबन्धं प्रत्येतुं यदि शक्यते ।

एतन्तस्याभिधाशक्तिं कश्चित् परिकल्पयेत् ॥

महाभाष्यप्रदीपोदयोत । १६३
(अ २ । पा २ । आ २) (अत्रकमन्यपदार्थे । २ । २ २४)

अभेदोपचारादिति । (कै)

आश्रयाभेदमापन्नविभक्त्य एव चित्रगादिपदैरुच्यत इति
भाव ॥

सबन्धभिधीयत इति । (कै)

विशेष्यतयाऽऽश्रीयते चित्रगर्देवदत्त इत्यादावित्यथ ॥ ननु
गवामपि सबन्धित्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये किं न स्याता तत्राह

तत्र द्विष्टत्वेऽपीति । (कै)

गवादिरूपस्वनिरूपितसबन्धस्यैव बोधनेन स्वामिन एवाश्रय-
त्वात्तद्गतलिङ्गसंख्ये एव भवत इत्यथ । एव च बहुव्रीहे सामान्य

दावपि विशेष्यविशेष्यभावव्यत्यासात् । चित्रगासबन्धौत्वैव बोध । व्यत्यास
बोधनाथैव चित्रा गावो यस्य स चित्रग इति प्रदृश्यते षड् । सवनामसञ्जा

व्रीहौ कृते अवान्तरद्वयोऽभ्युपगत । प्रादिभ्यो धातुजस्य बहुव्रीहिवक्तव्य ॥
वा चोत्तरपदलोप ॥ प्रपतितपण प्रपण । नचोऽस्यथाना बहुव्रीहिवर्षा

सुपिस्थ इति क । अमूद्रमस्तकादित्यलुक । कण्ठेस्थित इति पाठे तु
सप्तमीति योगविभागात्समास । समानाधिकरण्यात्समासे सिद्धे वचन

यदा च पूर्वतरामिहितसबन्धिऽतीत्यैव सबन्धोऽप्याच्छिन्न तदा नैव
प्रत्ययेनापि सोऽभिधीयत इति अथ वक्तुम् ॥ तस्मादर्थाच्छिन्नेनैव सबन्धेन
भवितव्यम् । यन्प्रतौते सबन्धे विशेष्य न प्रतीयत इति । तत्र ब्रूम ।

विशेष्यगाहिना नेष्टो विशेष्यप्रत्ययाद्भव ।

विशेष्यं च गावोऽत्र न सबन्ध कथं चन ॥

देवदत्तो हि गोभिरवच्छिन्नो विवक्षित ॥ तास्य प्रातिपदिकेनोपात्ता
सन्त्येव । यत्तु न सबद्धाभिरवच्छिद्यत इति । सत्य नावच्छिद्यते तेनैव ताभि

(अनकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

शब्दत्वमेवेति विशेषज्ञानायानुप्रयोग आवश्यक इति भाव ॥ ननु
वङ्गव्रीहे सबन्धिपरत्वस्योक्तत्वेन यदि तर्हीति भाष्यानुत्यान-
माशङ्क्याह

ययेति । (कै)

एव च कथमभिहित इति भाष्यस्य सवदेत्यादिबोध ॥

द्रव्यशब्देनेति । (कै)

तदेव दग्धित भाष्ये सल्लिङ्ग इत्यादिना ॥

अर्थस्यैव लाभादिति । (कै)

स चाथ प्राधान्याद्विभक्त्यथ एव गृहीष्यत इति भाव । अथ-
ग्रहणसामर्थ्याच्च सबन्धादिविभक्त्यथ आश्रयाभिन्न एव बुध्यत इति
तत्त्वम् ॥ एव च पट्टादिशब्दवन्नियमेन गुणिपर एवाथ न कदा

सूत्र (१ । १ । २७) भाष्येऽपि सव आदिर्येषा तानि इति विग्रहो दग्धित ।

सवनाम्नासुत्वगत प्रधानपरामश्रित्वात् स चित्रगु इत्यनेन खामिप्राधान्य

चोत्तरपदत्वाप ॥ अविद्यमानपुत्र अपुत्र । अस्तिक्षीरादीनामुपसख्यान
मसुबन्तत्वात् ॥ अथयत्वात्सिद्धम् । तथाहि । विभक्तिप्रतिष्पकत्वाद्भि

सुत्तरपदलोपार्थम् । तेन वैयधिकरख्येऽप्यत्र गमकत्वमस्तीति प्रदश्यते ।

‘उद्धमुखमिवेति’ । अवयवधर्मैण समुदायव्यपदेशादुद्धम्योपमानतेत्युपमान

सबन्धाक्षेपोऽर्थाह्वयते सवथा तावद्गोमच्छब्देन गोविशिष्टोऽयमित्येतद
भिहिते कथमवस्थितवास्ता गावस्त विश्पन्तीति तासामेवैष व्यापारो न
शब्दस्य । तथा हि ॥

न विश्पन्ति गावोऽर्थे पृथिव्यामनवस्थिता ।

तत्र किं शक्यते वक्तुं पृथिव्यप्यभिधीयते ॥

(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

चिदपि गुणपर इति भावः ॥ घदितर्ही त्यादिभाष्यमेकदेशिणो
घटादिशब्देष्विव तदुपपत्ते । पक्षकस्य सवच्च प्रातिपदिकाथत्वात् ॥

न प्राप्तुवन्तीति । (कै)

उक्तार्थानामप्रयोगादिति भावः ॥

कर्मादिगतैकत्वेति । (कै)

दृशादिनिरूपितकमादिशक्तिविशिष्टप्रातिपदिकाथगतैकत्व

इत्यथ ॥

प्रदश्यते” इति कैयटः । अत एव मासजात इत्यादिर्मासजातस्य यस्य स
इति वियह प्रदश्यन्ति । चित्रा गावो यस्य स चित्रगु इति वाक्ये चित्रगुप-

पातसञ्जा निपातोऽव्ययमित्यथयसञ्जा । इह द्वो द्वौथौ अद्द्वौथश्च अद्द
द्वौथो द्वौथश्च इति व्यवह्रियते तत्र अद्दद्वौथो येषामिति बहुव्रीहिः ।

पूर्वपदमुद्गमुखशब्दः । अत्रोपमानोपमेययोर्वैधधिकरणवद्बह्वचनसुत्तरपदलो
पार्थं च । ‘उद्गमुख इति’ । उद्गो मुखमस्येति वियहः । न च प्राणौ

न हि येन विनार्थात्मलाभो नास्ति तत्तदभिधातव्यं किं तद्दि यावता
विना विशिष्टबुद्धिर्नोत्पद्यते । गोभिश्चाप्रतीताभिः तद्वति बुद्धिनात्पद्यते न
सबन्धेनापि । किं च ॥

वक्तृत्वापारमात्रं च सबन्धप्रत्यवेक्षणम् ।

स हि गोभिरसबद्धं न गोमन्तं विवक्षति ॥

सर्वत्र हि वक्तृक्रमविषय्येषां श्रोतुं क्रमो भवति । स हि प्रथम
तावत्किं चिद्विशेष्यं विवक्षति ततस्तस्य केन चिद्विशेष्येण विनाभिधातुम
शक्ते विशेषणविवक्षां करोति ततः शब्दोच्चारणम् । श्रोता पुनः प्रथम
तावच्छब्दं शृणोति ततो विशेष्यं ततो विशेष्यं ततस्तदुपपत्त्यर्थानि वरुन्त
राणि प्रपद्यते । तेन अद्यपि वक्त्रा पूर्वं सबन्धं आलोचितं तथापि श्रोता

४६६ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । अ २)

समासेनेति । (कै)

प्रथमा हि प्रातिपदिकाथगतसख्यामात्राभिधायिनीति
तत्सूचानुवृत्तमनभिहित इति तस्या एव विशेषणमिति भाव ॥
नियोग इत्यस्यार्थे

नियमेनेति ॥ (कै)

नियमाभावमुपपादयति

प्रतिनियतैवेति । (कै)

समयो हि सामान्यतो विभक्ति बोधयति न प्रतिनियता
काचिदिति भाव ॥

तत्पदबोधपरम् । चित्रगोसम्बन्धौ यो भवति स चित्रगुपदो बोध्य इति
बोध । पक्षतीति पाचक इत्यादे पाचकपद पक्षतीत्येतत्समानार्थमितिबोध ।

उद्भूतावयवभेद समुदाय समासार्थे इति बद्धवचन द्रोणशब्दश्च द्रोणयोर
द्वद्रोणे च सक्षयया वर्त्तत इति सामानाधिकरण्यम् ॥

प्राख्यन्तरस्य सुखमुपपद्यत इति सामर्थ्यात् सादृश्यावगति । मुखेन च
सुखस्य सादृश्यात् प्रसिद्धमित्युच्चसुखमिव सुखमस्येत्ययमर्थो भवति तस्मा

पञ्चादेवै न ग्रहीष्यति । न त्वत्र वक्त्राप्यसौ पूवतरमबधारित ॥ सबन्धेनोद्
गृह्यतयोद्गृह्यतुमशक्यत्वादतस्तदीयेनापि क्रमेणोत्तरकालमेव प्रतीयमान
सबन्धो नार्थात्तिप्रत्यपरित्यजति । वस्तुधर्मश्चैव यदसबद्धा गावो न विशिष्य
न्ति स तासा व्यापारो न शब्दस्य । तेन य यथावस्थित शक्तवन्ति विशेष्यु
स तथावस्थास्यते । सबन्धश्चासौ विशेष्यत्व प्रतिपद्यत इत्यर्थात्मबन्धते ॥

विशेष्यत्वेन सपन्न तद्विशेषणसगतम् ।

गोविशिष्टोऽयमित्येव गोमच्छब्दोऽभिधास्यति ॥

(अ २ । पा २ आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

यदीति । (कै)

यत इत्यथ । यत प्रतिनियतैव समयाच्च भवति तद्वटित
समयाभावादित्यथ ॥

द्वितीयादयोऽपीति । (कै)

अर्थाभावेऽपि नियमपरिपालनाय विभक्तिश्चेत्प्रथमैवेति निय-
माभावादिति भाव ॥

प्रातिपदिकेति । (कै)

कर्मादिप्रातिपदिकाथव्यतिरिक्तो हि शेष इत्यथ ॥

पचति पाक करोति इत्यतोऽपि पचतिपदमेककर्तृकपाकक्रियाबोधकमिति
बोध । एवमन्यत्रापि । एव च वृत्तिवियहयो समानार्थता स्पष्टैव ।
वियहञ्च वृत्त्यर्थवृत्तिवैकल्पिकलृत्तिघटकपदस्वरूपबोधगोहेऽप्येन प्रवृत्त

दुत्तरपदलोपो न वक्तव्य । 'समुदायविकारषट्का इति' । समुदायावयव
सबन्धे प्रकृतिविकारसबन्धे च या षष्ठी तदन्तात्पर्यं यदुत्तरपद तदन्तस्य
समासस्य शब्दान्तरेण सह बङ्गव्रीहिरित्यर्थ । 'किंशूड इति' । इदमपि

तस्मादप्यनभिधेय सबन्ध ॥ किं च

विभक्तिवाच्यरूपेण सबन्धो नावगम्यते ।

रूपान्तरेण वक्तव्य इति नास्ति च लक्षणम् ॥

षष्ठीसप्तमीभ्यां हि यादृक् सबन्ध स्वप्रधानोऽसत्त्वभूतश्च प्रत्याख्यते न
तादृक् मत्वर्थीयेन । न च क्वदभिहितो भावो क्रयवत् भवतीत्येवमिव
रूपान्तरोपादानं केचिदभिदधति ॥ तत्र किमसत्त्वभूतसबन्धाभिधानं
माश्रीयताम उत सबन्धेवार्थलभ्यं तद्विप्रिष्टोऽभिधीयतामिति तदुच्यताम् ॥

प्राकप्रतीकमबन्धिविप्रिष्टोऽभिहिते परे ।

सबन्धिन्येव सबन्ध प्रतीत इति नोच्यते ॥

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

व्यतिकरो (कै)

व्यत्यास ॥ अर्थाभावेऽपि समयाद्भविष्यतीत्युक्त्वा ऽथतो व्यवस्थे-
त्युक्तिरसगतेत्यत आह

यथान्यचेति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्त्यन्यायत्वमिति भाव ॥ भाष्ये

अथवा सख्या नामेयमिति । (भा)

इय यद्वैशिष्ट्येन प्रातिपदिकाथ प्रतिपिपादयिषित सापर
प्रधाना इतरपरिच्छेदिकैव । तदेवाह

सख्येयमनया विशेष्यमिति । (कै)

सख्येय इत्य प्रातिपदिकार्थो ऽनया सख्यया विशेष्य परिच्छे-
द्यतया बोधनीयमेव च यावत्सख्य सख्येय तावत्सख्याप्रतिपादिका
विभक्तिरुचिता विभक्तिमन्तरा तस्या अप्रतिपत्तेरिति भाव ॥

वाक्यम् । तेन साके स्वातन्त्र्येणार्थबोधार्थं प्रयुक्ते यथास्थित एव विशेष्य
विशेष्यभाव ॥ तदुक्त हरिणा—

‘कचिद्गणप्रधानत्वमर्थानामविवक्षितम्’ ।

केशसमाहारे केशशब्दस्य वृत्ते सिद्धम् । एव खणविकारे खणशब्दस्य वृत्ते
खर्णाङ्कार इति सिद्धम् । वचन तु केशसमाहारचूड खणविकाराङ्कार

यत्त सिद्धे विशेष्ये न पश्चात्सबन्धप्रत्ययेन कायमिति । सत्य नास्ति ।
विनापि तु तेन नान्तरीयकत्वात्प्रतीयत इति किं क्रियताम् । यच्च भाव
प्रत्ययेनाभिधानादस्य मत्वर्थत्वमित्यत्रापि ब्रूम ॥

यदा स्वसमवेतोऽत्र वाचो नास्ति गुणोऽपर ।

तदा गत्यन्तराभावात्सबन्धो वाच्य आश्रित ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ४६६
(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदाथे । २ । २ । २४ ।)

यदि चात्र प्रथमा न स्यादिति । (भा)

असकरेणेत्यथ ॥ तदाह

यदा चिचगुरिति । (कै)

दावित्यादौ यथानुवादक वचन नियमेन तथात्रापीति
भाव ॥ भाष्ये

अथवा वक्ष्यतीति । (भा)

एव चोक्तेषु तेष्वासकरेणैव सेति भाव ॥

षष्ठ्यर्थस्येति । (कै)

अथ भाव । प्रथमाया समभिव्याहृतप्रातिपदिकस्य चिचगो-
रूपस्य प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपस्त्रायबोधनसामर्थ्येऽप्यतथाभूत-
सम्बन्धबोधे सामर्थ्य नेति तद्बोधाय सम्बन्धस्योक्तत्वेऽप्यनुवादिका
षष्ठ्येव स्यान्न प्रथमा प्रातिपदिकाथमात्राभावादिति ॥

इत्युपक्रम्य

‘आख्यात तद्धितार्थस्य यत्किञ्चिदुपदशकम् ।

गुणप्रधानभावस्य तत्र दृष्टो विपक्ष्यथ ॥

इत्युत्तरपदस्य श्रवण मा भूदिति । प्रादिभ्यो धातुजस्येति’ । इदं न
वक्तव्यमेव प्रादयो हि ससाधना क्रिया प्राङ्गुथा निष्कौशाग्निनिर्वाशाग्नि

गोमतो भावो गोमत्वमिति हि

यन्निमित्तमपेक्षाय गोमच्छब्द प्रवतते ।

स एव गोमतो भाव उच्यते त्वतन्नादिभि ॥

तत्र यस्तावत्प्रातिपदिकार्थी विशेषण गावस्तासा तद्वत् पुरुषादत्यन्त
भेदाद्भावप्रत्ययेनाग्रहणम् ॥ समवेतगुणग्राह्ये हि भावप्रत्यय । न चान्यो

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

लिङ्गान्तरेति । (कै)

एव च षष्ठ्यस्य चित्रगुरित्त्वे रूपे बङ्गव्रीहावय्वभिचरितत्वेन
नियमेन षष्ठ्येव प्राप्नोतीत्यथ इति भाव ॥

प्रातिपदिकार्थरूपत्वादिति । (कै)

तत्र चाभिहितत्वं हेतु । एव च प्रातिपदिकाथत्वान्तद्बोधिका
प्रथमेति भाव ॥ एतद् ध्वनयितुमेव

अभिहित सोऽर्थ (भा)

इत्युक्तम् । तेन च षष्ठ्यप्राप्तिबीजमप्युक्तम् । अनभिहिते शेष
एव षष्ठीविधानात् । अत एव घटशब्दान्न षष्ठी । अन्यथा तत्रापि
घटत्वसंबन्धस्य नियमेन भानात्षष्ठी स्यात् ।

इति दीव्यतीत्याद्यर्थविहिततद्धितानां साधनप्रधानत्वेन । सूत्रस्य
दीव्यतीत्यादौ विग्रहवाक्यस्थे च गुणप्रधानभावो विपरीतो दृष्टोऽन्यथा

प्राचाय इति, एव नञोऽस्त्यर्पानामित्वेतदपि । सुबधिकार इति ।
अस्तीति तिङन्तमिति मत्वा वचन निपातत्वात्सिद्धम् उपसर्गविभक्तिप्रति
रूपका निपाता खरादिषु चास्तिशब्द पश्यते । इह किं सन्नञ्चारातीति ।

ऽभिधीयमानस्तत्र गुण सभवति यो निमित्तभावाद्भाव इत्युच्येत । न च
पुरुष एव तस्य भाव इत्येव व्यपदेशभेद लभते । तेन भावप्रत्यय आनर्थक्या
त्तदङ्गेष्वित्यर्थप्राप्तं संबन्धमवलम्बते । निमित्तत्वमपि च तस्य वस्तुलक्षणा
मस्तीत्यभिधेयनिमित्तासभवे तदपि तावद् गृह्यतामित्येवमाश्रीयते ।
तस्मादकारणमेतत् । यौगिकानां संबन्धाभिधानशक्तिकल्पनायाम्

अतश्च दण्डिशब्देन संबन्धेवोच्यते तथा ।

तथैव यौगिकैः शब्दैः पिङ्गाक्ष्यादिपदैरपि ॥

अन्तभूत (भा)

इत्यस्य प्रवृत्तिनिमित्तत्वं तदाश्रयत्वं वा प्रतिपन्न इत्यथ ॥
ननु षष्ठ्या एवापत्तिः । कथम् प्राप्तोदक इत्यादौ द्वितीयादौ-
नामप्यापत्तेरिति चेन्न । तेषु प्राप्तोदककर्मण्येव बोधस्तत्र विशेष्ये
तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणमादाय पथवसानमिति द्वितीयादि-
प्रयोजककमत्वादेरबोधेन तदप्राप्तेः । षष्ठ्यथस्य तु षष्ठीप्रयोजक-
रूपेणैव भानमित्याश्रयात् ॥

वचनेनेति । (कै)

समानाधिकरणानाम् अप्रथमार्थं इति वचनाभ्यां चिकित्
शेषपक्षीयोऽथ प्रतिपाद्यत इत्यथ । शेषग्रहणं तु पदतोऽथतो
वा शेषबोधकं स्यात्तत्र फलाभावो दोषश्चेति वाक्तिकतात्पर्यम् ॥

१ ब्रह्मव्रीहिरिति समानाधिकरणानाम् ॥

२ कामप्रवचनेनाप्रथमाया ॥

वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वं भज्येतेतितदर्थं । यत्तु तत्र तद्वित्ते विषय्ययो
दृष्ट इत्यर्थं वचनं भावप्रधानम् । अतिउन्तार्थविहितस्यापि सत्त्वप्रधानते

ब्रह्मव्रीहिरयं के सन्नद्धाचारिणस्तव । किं सन्नद्धाचारौत्वमिति पूर्वपद
प्रकृतिसंखरो ह्यत्रेव्यते तत्र कठसन्नद्धाचायहमिति सम्भावितम्यतिवचनम् ।

सबन्धस्य च भावत्वव्याख्येयं तेषु पूर्ववत् ।

ब्रह्मव्रीहिरतोऽत्रयमभिधेयं न तद्गुणम् ॥

यद्येकं हायनमस्या इत्यन्यपदार्थं षष्ठ्यप्रधान्यात्सबन्धे ब्रह्मव्रीहिरिति । तत्राभिधीयते

अभिधेयो ब्रह्मव्रीहिरित्यप्यस्येति कथ्यते ।

तथापि प्रथमान्तेन तुल्योऽसौ सप्रतीयते

पू २

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

अमूर्धेति । (कै)

१ स्त्रे च भाषायामि ति तु अनन्तरस्त्रेति न्यायेन १ तत्पुरुषे
कृती त्यस्यैव बाधकमिति भाव ॥

उत्तरपदलोपार्थमिति ॥ (कै)

कण्ठेस्त्रकालनिवृत्त्यथमित्यथ ॥ मुखस्यैवोपमानत्वेनाद्मुखशब्द-
स्योपमानपूर्वत्व कथमत आह

अवयवधर्मेणेति । (कै)

मुखगतोपमानत्वेनोद्गस्यापि व्यवहारादिति भाव ॥

वैयधिकरण्यमिति । (कै)

वाक्ये समासे च सादृश्यसम्बन्धेनान्वय ॥ इवशब्दस्तथा सम्बन्धे-
नान्वयस्यैव द्योतक इत्यभिमान ॥ १ उपमानानीति सूत्रभाष्योक्त-
रीत्या सामानधिकरण्यमस्यैवेत्यत आह

१ अ ६ । पा ३ । सू १ ॥ २ अ ६ । पा ३ । सू १४ ॥

३ अ २ । पा २ । सू ५५ ॥

त्याशय इति तन्न । अक्षरस्वारस्यानुगुण यत्पदपरामृष्टम्य प्रधानस्यैव
तच्छब्देन परामर्शात् । एकत्राधिकरण्ये पूर्वदृष्टगुणत्वागपूर्वक गुणान्तरा

यत्तु कठोऽहमिति न तस्याक्षात्प्रतिवचन किं तर्ह्यार्थिकम अह तावत्कठ
इत्युक्ते गम्यत एतन्ननुतेऽपि कठा इति । कठस्य हि कठा एव सन्नञ्च

यदि त्वन्यपदाथ घञन्त एव सम्बन्धौ स्यात् ततो यथैव राज्ञ
पुरुष इत्यत्र घञन्तत्वाद्वाजा पुरुषविशेषण भवति । प्रथमान्तत्वाच्च पुरुष
प्रधानरूपेण समासार्थी भवति । एवमेव चित्रगवादिशब्दैर्देवदत्तादि
विशिष्टा गाव एव प्रतीयेरन न चित्रगोविशिष्टो देवदत्तादि ॥ तस्मात्

महाभाष्यप्रदीपाद्द्योत । ५ ३
(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

उत्तरपदेति ॥ (भा)

समुदायविकारवाचकपदस्य षष्ठ्यन्तस्योत्तरपदेन समास इत्यथ-
भ्रम वारयति

समुदायावयवसबन्ध इति ॥ (कै)

भाष्ये

यथा पञ्च भुक्तवतोऽस्येति । (भा)

अनेन त्रिकत शेष इत्यर्थेऽपि शेषग्रहण प्रत्याख्यात तुल्यन्या-
यादिति बोध्यम् ॥ इदानीमनभिधाने सत्यपि समानाधिकरणा-
नामि त्यादिवचनारम्भे ऽन्यथापि कन्तव्यत्वमापादयति । भाष्ये

अथैतस्मिन् (भा)

इत्यादिना ॥

ङ्गीकारस्यैव विपथ्ययपदार्थत्वाच्च । अत एव एतद्वाख्यायार्था तेन दीव्यति
(४ । ४ । २) इत्यादौ निर्देशे गणप्रधानभावो न विवक्षित इत्याह

चारिणो भवन्ति नान्ये समाने ब्रह्मणि व्रतचार्येव सन्नद्धचारी भवति । के
सन्नद्धचारिणस्तवेति वाक्येन तु प्रश्ने कठा इति प्रतिवचन समासेन तु प्रश्ने
कठा इति प्रतिवचन कदाचिदपि न भवति वतिपदार्थानामुपसजनत्वात्

“चिचाराणा गवामयमिति” इदंश्लोके बह्वोहिवत्तते ॥ यद्यप्यन्यथा
विग्रह तथाप्युत्तरकालमौदृग्मर्थदशनादवमेव विग्रहोऽपि कतथ ॥ ततश्च
सबन्धविशिष्टाभिर्गीभिर्देवदत्तादिविशिष्ट इति समासार्थो विज्ञायते ।
यथैव च राज्ञ् पुरुष इत्यत्र यथा प्रयज्यमानाया सबन्ध प्रधानभूतो
ऽभिधीयते ह्यते च समासे निष्ठताया विभक्तौ पूर्वोत्तरपदयो प्रत्येक
प्रयोगदृष्टार्थापरित्यागात्सबन्धाधिक्यस्य च सामीप्यावगतविशिष्टाथ
प्रत्ययादेव सिद्धेन सबन्धपर समासो भवति । एवमेव षष्ठ्यप्रयोगादव

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

वृत्तिपरिगणनम् । (भा)

वृत्त्याश्रयाणा परिगणनम् ॥

कष्ट श्रितमनेनेति । (भा)

१गत्यर्थेति वा १आदिकमणीति वा भावे ऋ । यदि कत्तरि कमणि वा ऋ स्यात् तदोत्तरवचनाभ्यामत्रसमास स्यादेव । ऊढरथादाविवेति बोध्यम् । मत्वर्थे वत्तमानमनेकमित्युक्ते सामानाधिकरण्यमपि लब्धमेवेति बाध्यम् ॥

तथा चोत्तरस्येति । (कै)

वाक्य केन १चित्त्वख्येति सूत्राभिप्रायतया व्याख्यातम् ॥ तन्निबध्नाति भाष्ये

१ अ १ । पा ३ । सू ११ ॥ २ अ ३ । पा ४ । सू ७१ ॥

३ अ २ । पा २ । सू २५ ॥

पुञ्जराज । अनेन तुल्यन्यायात् सवत्र वृत्त्यर्थप्रदशनाय प्रवृत्ते वाक्ये वृत्तिवाक्ययो समानार्थत्वाय विशेषणत्वादित्यत्यास इति सूचितम् । तथा

किं स्रज्ज्ञाचारौति समासेन स्रज्ज्ञाचारिणामभिधानात् । 'इह द्वौ द्रोणा वज्रद्रोणश्चाद्भ्रतौया द्रोणा इति' । अद्भ्रतौयो येषामिति वज्रद्रोणो वज्रद्रोणव्यवभेद समुदाय समासार्थ इति बहुवचन द्रोणशब्दश्च द्रोणयो रद्भ्रोणोऽपि लक्षणाया वर्त्तते इति सामानाधिकरण्यं च भवति ॥

वज्रद्रोणोऽपि न सबन्धप्राधान्यम् ॥ तच्च न पूर्वोत्तरपदार्थयोर्नाप्यन्यतरस्येत्यन्यपदार्थभूतद्रव्यप्राधान्याध्यवसानम् ॥ स चान्यपदार्थ सबन्धौ योग्यता वशेन जातिद्रव्यगुणक्रियाणामन्यतम परिगृह्यते ॥ तद्यथा

चिन्नव्यक्तिरियं जातिद्रव्यं नानागुणं त्विदम् ।

गुणोऽनेकाश्रयं कश्चिदिदं त्वेकाश्रया क्रिया ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५५

(अ २ । पा २ । आ २)

(अनकमन्यपदार्थे २ । २ । २४ ।)

केचिदिति । (भा)

अत्र प्रथमान्तसंख्यापद समानाधिकरणानामित्युक्तावपि व्यर्थं
स्यात् । द्वौ वा त्रयो वेत्यादावेकैव समुदाये द्वित्वचित्वविकल्प-
प्रतीतेययाकथं चित्सत्त्वात् । एव द्विद्वा इत्यचाप्युद्धम् । अत्र पचे
उत्तरस्य योगस्य यदचन करण तस्याथ फलमुपपन्नमित्यचराथ ॥
अस्य कबभावाथमावश्यकत्वमभिप्रेत्य स्वयमाह

च “तद्वहति” (४ । ४ । ७६) इति सूत्रे भाष्ये “वहत्वर्थे रथादिभ्य
प्रत्ययविधिरनर्थक ‘तस्येदम (४ । ३ । १२) इति विहितत्वात्”
इत्युक्त्वा ‘वहती’ त्वस्य क्रियाप्रधानत्वेन ‘वोढे’ त्वस्य सत्त्वप्रधानत्वेन
शब्दभेदान्न प्राप्नोति ‘अन्य शब्दो रथ वहति अन्यो रथस्य वोढा’
इत्याशङ्क्य अर्थसामान्यात् सिद्धं य एवार्थो रथ वहति स एवार्थो
रथस्य वोढेति” इति तद्वैयर्थ्यं दृक् कृत्वा ‘द्विरथ्य’ इत्यादौ “यतोऽनुग
भावार्थं तद्” इति सिद्धान्तितम् । ‘य एवार्थं’ इत्यादे रथ्य इत्यस्य
विग्रहभूते रथ वहति इत्यत्र योऽर्थं स एव तद्विग्रहभूते “रथस्य वोढा’
इत्यचेत्यर्थं । एव च तद्वाक्यासस्तत्रैव स्पष्टमुक्तं । एव च कृत्तविग्रह

सवत्र च योग्यत्वात्समानाधिकरणपदान्तरूपनीतोऽन्यपदार्थविशेषो
गम्यते ॥ तद्विहैकं द्वायनमस्या इति जातेरनादित्वात् विशेषणं सभव
तीति व्यक्तिसाश्रीयते ॥ ननु व्यक्तीनामानन्त्यव्यभिचाराभ्यामनभिधानमुक्तं
नैव दोषः

अनन्त्येऽपि हि भावानामेकं कृत्वोपपन्नत्वात् ।

शब्दः सुकरसबन्धो न च व्यभिचरिष्यति ॥

यत्र तावज्जात्वैवान्यपदार्थं उपपन्नस्यते तत्र तथैवैकया सकृद्गृहीतयो
पलक्षिता व्यक्तयो देशादिभिन्ना अप्यभिधास्यन्त इति सुज्ञानं सवन्धं ॥ न

यद्दार्तिके इति ॥ (कै)

तदेव दृश्यति ।

कर्मवचनेनेति । (भा)

कर्मवचनेनेत्यस्याथमथ । प्रथमाभिन्नविभक्तेरर्थं कर्मबोधनेन
शब्देन प्रत्यासत्त्या कर्मवाचकस्य समास इति तेन व्यधिकरणे न
दोषः । अन्यथा मत्वर्थं द्रव्यस्याभावे ।

योविषयतापि समाना । अत एव समर्थसूत्रे भाष्ये 'महत् कष्टञ्चित
इति विग्रहे कष्टञ्चितयो समास कुतो न इत्याशङ्क्य 'इह समानार्थेन
वाक्येन भवितव्यं यस्मैद्वार्यो वाक्येन गम्यते महत् कष्टञ्चित इति न णातु
चित्त समासेनासौ गम्यते' इत्युक्तम् । तत्र पदार्थानां वाक्ये समासे च
प्रतीतिस्त्वैव । तथापि महत् कष्टञ्चित इति वाक्ये कष्टपदार्थो
विशेषणत्वानाक्रान्तं खनिष्ठं विशेष्यतया बुध्यते । समासे तु अतनिष्ठ
पितविशेषणत्वाक्रान्तं तथैवेति न महत्पदार्थस्य तत्र विशेषणत्वम् । एव च
विषयता विशेषस्य वाक्ये भासमानस्य समासेन कथमपि भागमिति तदर्थं ।
एतदेवाभिप्रेत्य कैयटः । यः कष्टञ्चितः स महत्कर्मकरोतीत्यादि

च तदुपलक्षिताभ्योऽन्यत्र प्रयोग इत्यव्यभिचारः ॥ यत्र तु व्यक्तिभिरेव
व्यक्त्यन्तराणि विशेष्यन्ते तत्रापि मूलोपलक्षणा जातिरेवाभ्युपगम्यते ॥ स्वधा
दूरमपि विशेषणमाज्ञायामनुवतमानाया प्रथमोपलक्षणास्थामेदात्मबन्ध
दृश्यन्मुपपत्स्यते । स्वप्रथमसर्वान्ययोश्च शब्दार्थत्वम् । आन्तराजिकानां
तु लक्षणासिद्धज्ञानत्वादनभिधेयत्वम् । अतश्च पिङ्गलाक्षित्वाभ्यां स्वयत्तयो
गुणावयवात्मिका लक्ष्यन्ते ताभिरवयवि ब्रह्ममुपलक्ष्यते ॥ तच्च समासार्थो
भवति । स पुनः किमभिधेयो लक्षणात् इति । प्राधान्येन प्रतीते सामाना
धिक्यरण्याद् "अनेकमन्यपदार्थः" इति च स्मरणाद्देवतातद्भित्तमत्वर्थीयादि

अवक्तव्यमिति । (कै)

सूत्रेष्वैव सिद्धेरिति भाव । आद्यमेव त्वि त्यादि उपन्यस्यती
त्यन्त कैयटग्रन्थस्य चिन्त्य । अस्यान्यवात्तिककारौयत्वान् 'लुप्ता-
ख्यातेषु च वचनप्रामाण्यादि ति समथसूत्रस्य वात्तिकस्य
'वात्तिकवचनप्रामाण्यादि ति भाष्ये व्याख्यानाच्च । एव च सवथा

१ समर्थ पदविधि (२ । १ । १) इति सूत्रस्यवात्तिकम् ॥

२ कि तद्धि वात्तिकवचनप्रामाण्यादिति । २ । १ । १ ॥

प्रतीयेन न तु महत् कष्टविशेषणत्वमिति । एव चालौकिक इव
वृत्तिविग्रहभूते लौकिके एकार्थीभावारोप एतद् भाष्येण बोधित इत्यपि
केचित् । युक्त चैतत् । अन्यथा कष्ट भिन इत्यस्यापि विग्रहत्व न स्यात्
तद्भवे विषयता भेदात् । विशेषणसमभिव्याहारे तु तत सम्बन्धानुपपत्त्या
न अत्रादिह्यप्रधाननिरूपितविशेषणतयोपस्थिति तदसमभिव्याहारे
तु तथैवोपस्थितिरेव सवत्र द्रष्टव्यम् । समासतद्भूतकपदमात्रघटितविग्र
हयो समानार्थत्वे एतद्भाष्यतात्पर्यम् अत एव 'काखा परिमाणिना
(२ । २ । ५) इति सूत्रे किप्रधानोऽय समास उत्तरपदार्थप्रधानम्

भिरिवाभिधीयत इति केचित् । अपरेत्वाङ् ॥ युक्त देवतातद्धितादावन्य
प्रयोजनत्वाद्भ्रष्टाधिक्यस्यान्यपदार्थाभिधानम् ॥ न च तत्र प्रातिपदिकार्थेन
सोऽर्थ शक्यो लक्षयितु व्यभिचारात् केवलाच्च प्रातिपदिकादप्रतीते । अङ्
ब्रौह्मै तु पूर्वोत्तरयो पदयोवद्यमानस्वार्थत्वादन्यस्य चाभ्यधिक्यस्य श्रद्धा
वयवस्थाभावात् पिङ्गत्वात्तित्वाभ्यामेव च द्रव्यप्रत्ययसिद्धेन शक्यमभिधेयत्व
कल्पयितुमिति । न त्वेतद्वापित्वेन शक्यनाश्रयितुम् । कश्चिदर्थे ह्येतद्वापि
त्वेन स्यात्सर्वथा लक्षणाभिहितोपपत्ते । इह तु चित्रगुरित्वेवमादिषु चित्र
गोशब्दयोरत्यन्तव्यतिरिक्तार्थाभिधाधिक्यात् देवदत्तादिशब्दैश्च न अत्रा लक्ष

(अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । या २ । आ २)

पञ्च भुक्तवन्तोऽस्ये त्यत्र समासवारणाद्यानभिधानस्यावश्यकतया
पञ्चभिभुक्तमस्य वृष्टे देवे गत तत्र गत पश्ये त्यादावप्यन-
भिधानमाश्रित्य वाक्तिकाना शेषग्रहणस्य च प्रत्याख्यानमेव
युक्तमिति भाष्याग्रथ ॥

अव्ययाना च (कै)

इत्युक्तं नायं प्रश्नः समासमात्रविषय उचितः । ततः पुरुषस्योत्तरपदार्थं
प्रधानताया 'अव्यय विभक्ति' (२ । १ । ६) इत्यादिषु सूत्रेषु भाष्ये
उक्तत्वेन मासजातो वृष्यतामित्यादौ ज तस्यैव काव्यसम्बन्धदर्शनात्
प्राधान्यनिश्चये न च तन्मात्रविषयप्रश्नानुपपत्तेः । तस्मात् वृत्तिविग्रहयो
समानार्थत्वनिर्वाहसपश्यतो विग्रहसमासोभयविषय प्रश्न उत्तर चेति
विभाति । समासपदं च समासविग्रहोभयपरमं । न च विग्रहेऽपि
जातस्य प्राधान्येऽजातस्य मास इतिषद्यनुपपत्तिविशेषणादेव षष्ठीविधाना
दिति वाच्यम् । वृत्तिविग्रहयोः समानार्थत्वानुद्घेने तस्य वाक्यस्य वृत्त्यर्थं

शया वा सासानाधिकरणमवकल्पते । प्रागपि च देवदत्तादिशब्दान्यपदार्थं
प्रतीते न वाक्यार्थत्वकल्पना । न च केवलं समासवेत्तारो यौ पदार्थावव
धारितौ तौ देवताद्यर्थसंबन्धिनौ यतो वाक्यार्थो देवदत्तः स्यात् । तस्मादवश्यं
प्रतीते स्मरणाच्चान्यपदार्थोऽस्य वाच्य इत्यभ्युपगन्तव्यम् । एवं च प्राधान्यम
विरुद्धं भविष्यति । अतस्त्वैवमादिषु बह्व्रीहैरन्यपदार्थाभिधानशक्तिदृष्टेति
यत्रापि कथं चित्तुं क्षाया स भवति तत्रापि पूर्वोक्तप्रश्नानुपपत्त्यादभिधेयत्वमेवा
ध्यवसीयते । तस्मादुपपन्नं पिङ्गाद्यादीनां द्रव्यवचनत्वम् । यत्केकहायनीति
वयोवचन इति तदनुपपन्नम् ॥ वयसो लक्षणायावगते । उच्चादिशब्दानां
हि वयोवचनत्वम् । एकहायन्यादिशब्दा एव कालविशेषयुक्तद्रव्यवचना
सन्तो वयो लक्षयन्तः प्रवृत्तन्ते । न ह्येकहायनमस्या इत्येव वयो निहिश्यते

(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

इत्यपि न काथम् । उच्चैरादीना वृत्तिविषये शक्तिमत्प्रधान
त्वाङ्गीकारेण सूत्रेण सिद्धे । अन्यान्यप्यनिष्ठाग्नेभिधानमाश्रित्य
प्रत्याख्येयानीति दिक् ॥

अस्तीति (कै)

तिङन्तमेवेति मत्वा भाष्ये

बोधकत्वरूपविग्रहत्वविवक्षाया विशेषणविशेष्यभाववैपरीत्येऽपि पूर्वज्ञात
संस्कारानिदृत्ते । एव च विग्रहे तदुत्तरमद्येव मासविशेषणकसम्बन्धप्रतीति
वत समासेऽपि विशिष्टोत्तरमद्यथा ततप्रतीतिसम्भव इत्याशयेन यथैव
मन्येवूत्तरपदार्थप्रधानेष यैवासावुत्तरपदे प्रधानेऽन्तवर्तिनीविभक्तिस्तस्या
समासे अवयव भवति यथा राज् पुरुष राजपुरुष इति इह पुनर्वाक्ये
षधीसमासे प्रथमा केन एतदेव भवति इत्याशङ्क्य योऽसौ मासजातयो
रभिसम्बन्ध समासे निवर्तते । अभिहित सोऽर्थोऽन्तभूत प्रातिपदि
कार्थं सम्यन्न इति प्रातिपदिकार्थे प्रथमा इति अन्यथा विशेषणविभक्ते
मद्यथा प्रधानबोधकसमासादापत्त्यसंगते । कैयटोऽपि वृत्तिविग्रहयो

किं तर्हि द्रव्यम् । तस्य ह्येकं हायन जातस्य न वयस । तस्मादुभाभ्यामप्ये-
ताभ्यामात्मैकदेशोपात्तगुणविशिष्टद्रव्यप्रत्यायनादुपपन्नोऽय सशय । किम
रुग्णिमा कृत्स्नप्रकरणगतक्रयाङ्गद्रव्यशेषत्वेन निविशते । अथवा समानवाक्य
स्थाख्यातपदप्रत्यायितक्रय एवैकहायन्यामिति । अत्राप्युद्धननादिवदाक्षेप
सयुक्तश्रवणादसावन्निकत्वे प्राप्ते त परिहरति । एष गुण क्रयेयैकहायन्या
वा समानवाक्योपादानात्सबन्धे । तत्र तावत्कारकविभक्तिनिर्देशादनाशङ्कनी
यतरे सति द्रव्यसबन्धे क्रयसबन्ध श्रुतिबलीयस्त्वाद्भवेत् । न चासावभूतत्वा
न्निष्क्रियस्य गुणस्थोपपद्यते । यदि त्वगत्या पुनर्द्रव्ये सबन्ध आश्रीयते तत्रा
प्येकहायन्यामेकशब्दे परार्थवदित्येव क्रयारुग्णिमानो प्रति वैरूप्य स्यात् ।

सुबधिकारे इति ॥ (भा)

अनपेक्ष्येति । (कै)

सोऽप्रामाणिक इति तत्त्वम् । एव च तस्यातिङन्तत्वात् प्राति-
पदिकत्वेन सुबन्तत्वमिति सूत्रेणैव सिद्धमिति भावः ॥

समानार्थत्व न्याय्यमत्र तु वाक्ये जातो विशेषण समासे तु मासजातो
दृश्यतामित्यादौ जातस्यैव काव्यसम्बन्धावगमात् प्राधान्यमन्योत्तरपदार्थ
प्रधानवैधर्म्यं च लक्ष्यते इति मत्वा पृच्छतीति प्रश्नद्वयाश्रय वदन्नक्षरेण
तयोः समानार्थत्वमभिप्रैति । तत्र सम्बन्धस्य समासे निवृत्ति षष्ठ
निमित्तत्वेन तत्र हेतु अभिहित समासेन । अत एवान्तभूत सम्बन्धि
विषयकोपस्थितिविषयत्वमन्तर्भाव । अत एव प्रातिपदिकार्थं सम्यक्
इति प्रथमोत्पत्तिनिमित्तकथन षष्ठ्यभावनिमित्तकथन च कारकप्राति
पदिकार्थव्यतिरिक्तस्य शेषत्वात् । न च मासस्य जात इत्येव विग्रहोऽस्तु ।
एव च वृत्तिवाक्ययोः समानार्थतापि भवति षष्ठीप्रसक्तिश्च न । 'षष्ठी'

भिन्नविभक्त्यर्थयोगश्चासन्नभ्युपगन्तव्य । क्रियासबन्धस्य कारकविभक्तिसाध्य
त्वाद् गुणसबन्धस्य च षष्ठ्यधीनत्वात् । अतश्च वाक्यगतेन सबन्धिना योग्य
त्वाभावादसबन्धमान प्रकरणिना गृह्येत सर्वार्थं स्यादित्याशङ्कते ॥ तेन
तद्द्वयमेवार्थो निश्चीयत इति क्रयसबन्धो नाशङ्कितव्य । तदर्थमाह । न
चाशङ्कनीयमर्थं प्रमाणाभूत शब्दोऽभिधास्यतीति । यदेतत्समानवाक्योपा
दानकरणाविभक्तिनिर्देशश्चैतेनापि क्रयैकहायनौविशेषणचतुर्द्विदृठा जायते ।
तेन शब्दप्रामाण्यादस्तुविसवादाच्च किं समञ्जस किमसमञ्जसमिति जायते
सन्देहः । तत्र प्राथम्याच्छब्दानुरोधेन तावत्क्रियासबन्धमुपन्यस्यति ।
वैदिकशब्दस्यातिभाराभावात् । तत्र त्वनियोगबलेनास्य वस्तु सामर्थ्य
सद्भावान्बोधये यतिष्यामहे । तद्यदि केन चित्प्रकारेणोपपत्स्यते तत क्रय

(अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

अन्यपदार्थविशेषणेनेति । (कै)

अन्यपदार्थो विशेष्यते विशेषेऽवस्थाप्यतेऽनेन तादृशेन कट इति-
शब्देनोत्तर नोपपद्यते इत्यथ ॥

(२ । २ । ८) इति सूत्रेण सिद्धे 'काष्ठा परिमाणिना' इत्येतत्तु
काष्ठा परिमाणिना समस्यन्ते न तु परिमाणकालेन इत्यर्थेन जातमास
इत्येतन्नित्यर्थमिति वाच्यम् । एतद् भाष्यप्रामाण्येन परिच्छेद्यपरिच्छे-
दकसमभिव्याहारे परिच्छेद्यादेव षष्ठी स्त्रीकारेण तथा विग्रहासम्भ-
वात् । एवमवयवावयवि समभिव्याहारेऽवयवत्वादिसम्बन्धेऽवयवविवाचकादेव
षष्ठीनि बोध्यम् । तन्तूना पट इत्यादौ तु जन्यजनकभावसम्बन्धे षष्ठी
विशेषणत्वादित्यत्वासे च शब्दस्वभाव एव वीजम् । यत्वेकार्थीभाववत्त्वाद्
टन्तौ विशेषणत्वादि व्यत्यास इति तन्न । एकार्थीभावफलेषु भाव्येऽस्या
गणनाद् वृत्तिविग्रहयो समानार्थत्वभङ्गापत्तेश्च । एवमेव वज्रव्रीहिवक्त्रेऽपि
षष्ठीस्थितिवज्रव्रीहौ प्रथमादीत्यपि बोध्यमित्यन्यत्र विस्तर इत्याज ॥

एव निवेशमङ्गीकरिष्याम । अथ तु न कथं च नोपपत्स्यते ततो वाक्य
भेदमभ्युपगम्यप्रकरणधममेनमध्यवस्याम् । न चात्र वाक्यभेद प्रत्यया
द्यन्यतमावृत्तिशङ्का । कस्तद्धि विभागरूप । ज्ञयवाक्यस्याभेद विभाग
लक्षणमभ्युपगम्येत्यर्थ ॥

यद्वा भिद्यत इत्येव घञय कमकतरि ।

अखण्डशब्द एव च भेदो वाक्यस्य गम्यते ॥

पृथक् भवद्वाक्य भेदयतीति वाक्यभेद । तादृशं चाम्युपगम्य प्रकरण-
धर्माध्यवसानम् । एतदुक्तं भवति यावच्छ्रुतिवाक्ये व्याप्तिव्येते तावत्प्रकरण
धमत्व नास्ति । यदा तु वस्तुविसवादाद्विद्वत्प्रशक्तिनी ते निर्व्यापारे भवि-
ष्यत' तदा प्रकरणविनियोग इति ॥

दिगन्तराणि । (कै)

प्रकारान्तराणि ॥

विशेषणविशेष्यभावाभावात्त्विति । (कै)

परिच्छेदपरिच्छेदकभावा विशेष्यविशेषणभाव इत्यभिमान ।
वस्तुतो विषयताविशेषवत्त्वरूपमेव तत्र तन्निविष्टमिति तेनापि
समास इति चिन्त्यम् ॥

व्यधिकरणप्राप्नोतीति । (कै)

प्रश्नविषयेणेति शेष ॥ तत्र हेतुमाह

बज्रौहि द्विधा । तद्गुणसविज्ञान (१) अतद्गुणसविज्ञानश्च
(२) ॥ लम्बकणमानय इत्यादौ व्याह । तस्यान्यपदार्थस्य गुणाना विशेष
याना काव्यान्वयितया सविज्ञान यत्र इत्यर्थात् ॥ चित्रगुमानय इत्यादौ
अन्य । विधेयानन्वयिस्वघटकावयवार्थकत्व च तत्त्वम् । लम्बकणं भोजय
इत्यान्वयमेव । यदि विधेयान्वयित्वमेव विधेयक्रियाकाले समिहितत्व
मपि तद्गुणसविज्ञानत्वमित्युच्यते तदा लम्बकणं भोजय इत्यादावप्याद्यमेव ।
संयोगसमवायान्यतरसम्बन्धेन सम्बन्धौ यत्रान्यपदार्थस्तत्र तद्गुणत्व प्रायो
ऽन्यत्रान्य इत्यलम् ॥ बज्रौहौ विप्रिशृङ्गस्त्रीकारादेवाख्याधिकरणमुप
पद्यते । तत्र हि 'अरुणया पिङ्गाक्ष्यैकहायन्या सोम क्रीणाति इति
वाक्ये ज्योतिष्टोमप्रकरणपठिते किमरुणिभावाक्याद् भित्वा प्रकरणे
सन्नद्येषु निविशते उतक्रीणातिना सम्बध्यतदङ्गमेकहायन्या निविशत
इति सप्रथ । तत्र गुणस्यामूत्तत्वात् क्रयरूपक्रियासाधनत्वासभवेन
प्रथमं भूतोऽविशेषात् प्राकरणिकद्रव्यमात्रे निविशते । अरुणादिप्रश्नाश्च
गमावचना एव । गनु तदात्तिसन्नद्यस्य क्रयसाधनत्वसम्भ्रवोऽन्यथाप्रकरणोऽपि
निवेष्टो न स्यात् ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५१३
 (अ २ । पा २ । आ २) (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।)

अह कठ इति । (कै)

यतोऽहमित्यनेन सामानाधिकरण्यमतस्तेन व्यधिकरणमित्यथ ॥

विशेषाभावमिति । (कै)

प्रतिवचनानुपपत्तिपरिहाररूपस्य विशेषस्थाभावमित्यथ ॥

अनुकरणमिति । (कै)

एव च तद्विषयो न्याय इति मध्यमपदलोपी समास ।

अमूर्त्तत्वात् क्रियाभि कारकत्वाच्च द्रव्यै सम्बन्धासम्भवादिति चेन्न ।
 श्रौतैकहायान्यवरोधेन क्रये तदन्वयासम्भवात् । न च सत्यपि वजावले
 द्रव्यस्य वस्तुत एकत्वेन विरोधाभावादयत्नमेतत् । अन्तरङ्गवहिरङ्गभावेन
 क्रमेणान्वये द्रव्यैक्यस्यैवाभावात् एव चाविशेषादरणापदलक्षितान्तर्दर्थोद्धित
 वा द्रव्य प्राकरणिकं सवमेवेतिपूवपक्षं सोऽयत्नं स्यात् । एकहाय
 नौतिसमस्तस्यापि लक्षणात्कलेनश्रौतत्वाभावात् । **निरपेक्षो हि रव**
श्रुति । इतरपदार्थान्वयानुपपत्तिज्ञानसापेक्षप्रतीतिक लक्षणाक्रम ।
 अन्यथाऽरणापलक्षितं द्रव्यमपि श्रौतमेव स्यात् । न च लक्षणादिकं विभैव
 प्रकरणकल्पितश्रुतानुमितैकदेशनिष्यन्नेवाऽरणाया व्योतिद्योमापूवसाधनोभूत्
 द्रव्यपरिच्छेद भावयेदित्याकारेण वाक्येन प्राकरणिकसवद्रयाङ्गत्वमिति
 वाच्यम् । द्रव्यपरिच्छेद भावयेद् इत्यशस्य प्रकरणतोऽप्यन्ताभात् । तस्मात्तच्छ
 णाया प्रकरणे निवेश इति वृद्धीकमेव न्यायस्तत्र चानुपपत्तिरेव अरणायेति
 टाव निर्देशस्तुहान्दस इति पवपक्षीमन्यते । आश्रयलिङ्गग्राहित्वादि च
 गुणवचनानां पूवपक्षीन जानीते । आश्रयानिगथाच्च । न च स्त्रीद्रव्य
 लक्षणाया टाप । अरणापदलक्षिताद्रव्यमित्यस्य असगते । प्राकरणिकं
 द्रव्यमात्रे निवेश इत्यसगतेश्च । यत्तु टापसाधत्वार्थे इति । तन्न । एक
 वचनान्तस्वार्थिकप्रत्ययातिगिक्प्रत्ययानां साधत्वमात्रार्थताया भाष्यकारा

यत्वनुकरणस्य गतितात्समास इति तत्र ह्यभ्यस्तियोग एव
तद्वृत्ते ॥ भाष्ये

अग्नौ करवाणि । (भा)

इत्यस्याग्नौ हवि करवाणीत्यथ ॥

कर्त्तर्यनुज्ञात इति । (भा)

कुर्व इत्यत्र कर्त्तरि लोट् । एव च तात्पर्यत प्रधानस्य
कर्त्तरेवानुज्ञा भवति इति भाव ॥

हिभिरनभ्युपगमात् किञ्च समासशतत्रयनङ्गीकारे एकहायनी
पिङ्गाक्षौ पदयोरप्यरुणा पदतुल्यतया तत्र पूर्वपक्षा-
द्यकारणौ बीजानापत्ति ॥ मीमासावाक्तिकद्वयोऽप्येवमेव—

‘सवत्र यौगिकौ शब्दैश्च मेवाभिधीयते ।

न हि सम्बन्ध वाच्यत्व सम्भवत्यतिगौरवात् ॥’

इति तदुक्ते । तन्मात्रवाच्यत्वमित्यर्थ । सम्बन्धस्य सासर्गिकविषयतयैव
वाच्यत्वे तस्य सम्बन्धन्तरभान विना भानायोगात् । विशेषण च भावोऽत्र न
सम्बन्ध कथं न नेति तदुक्ते । अत्र चित्रगुरित्यादौ सम्बन्धस्य सखण्डत्वेन
तत्र वाच्यत्वकल्प्य सम्बन्धिनश्चाक्षेपात् भान स्वीकार्यमित्यर्थोऽतिगौरवा
दित्यस्य शक्तिमदवयवकत्वे सति ससगबोधकशब्दत्व यौगिकशब्दत्वम् ।
शक्तिमदवयवत्व च राजपुराणादौ लोकसिद्धम् । पाचकादौ शास्त्रसिद्धम् ।
जातेस्तु व्यक्त्यभेदेन गोपदादिभ्यो भानमिति । अजा इत्यादौ टाप सिद्धि ।
अत एव श्रावलेयस्य गौरिति कदापि न । सिद्धान्तस्तु अस्य गुणितादात्म्येन
गुणबोधकत्वम् । मुञ्चिष्य च वाक्ये श्रुतत्वेन सन्निहितत्वादेकहायन्येवेतिवि
शिष्टवृत्तिपरम् । अत एव टाप न्यायेन तस्मिन् सम्भवति क्त्वान्दसत्वकल्प

कर्मापीति । (भा)

कमकारकमित्यथ ॥ तदाह

सकर्मकत्वादिति । (कै)

दृष्टान्तान्तरमप्याह भाष्ये

यथैव खल्वपीति ॥ (भा)

दार्ष्टान्तिकमाह

एवमिति ॥ (भा)

नाया अयुक्तत्वात् । अत एव 'गुणे शुक्लादय पुंसि गुणिलिङ्गस्तु तद्धती' इति कोश सगच्छते । भेदेन भानेऽप्याश्रयलिङ्गग्राहिता वा गुणवचनाना माश्रयतो लिङ्गवचनानो' त्यक्ते । एक ह्यायनौ च गौरेव क्रमप्राप्तत्वात् गवा ते क्रीनातीतिमन्वलिङ्गात् । एतदभिप्रायेणैव वाचिके उक्त "गुणस्यैवास्य इत्यपरिच्छेदद्वारा क्रयसाधनत्वमित्यवगादीना भोग्यत्वाद्द्रव्यपरिच्छेद एव व्यापारस्तत्रैषा कर्तृत्वादितरत्रकरणत्व भविष्यति तत्राख्यापदादेतदव गतम् । किञ्चिद्द्रव्य परिच्छिन्दतावगुणेन क्रय साध्यितय इति एकहा थन्यपि केनचिद्गुणेन मे परिच्छेद काथ्य इत्येतावदपेक्षते । उभयापेक्षा लक्षणाच्च सम्बन्ध श्शीञ्जतर निवर्त्तते । तेन गृह्याश्रयदग्धरधवत्तयोरेव विनापि षष्ठीसम्बन्ध इति सनिहितानिक्रमे कारणाभावाच्चैवमेव ज्ञायते इति । परिच्छेदश्च स्वतादात्म्येन ग्रहणं स्वाश्रयत्वेन ग्रहण वा एतदधिकरण सिद्धान्तसूत्रमपि कट भौञ्ज कुब इत्येतद्द्युतपादनावसरे तत्पुत्रव्यप्रकरणे उक्त थाख्यात् च इतिदिक । अत एव इन्द्रपीताधिकरण सगच्छते । तथाहि । भ्रात खवनस्य गावत्रच्छन्दस इन्द्रपीतस्योपहृतस्योपहृतभक्षयामोतिमन्व इन्द्रदेवस्य सोमभक्ष्य एव नान्यदेवस्य सोमभक्ष्ये । इन्द्र पीतस्येति लिङ्गात् । न च ऐन्द्राणे तु लिङ्गाभावात् स्याद्" (मीमासाद-अ ३ पा २ सू ३६)

५१६ महाभाष्यप्रदीपोद्घात ।
 (अनेकमन्यपदार्थे । २ । २ । २४ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

नहि तेषामिति । (कै)

कठ इत्यस्य कठशाखाध्येतेत्यर्थादिति भाव ॥ चरण शाखा ।
 तथा च तस्य प्रश्नस्याथमिदमुत्तरमिति बोध्यम् । नन्वसमासेन प्रश्न
 इव समासेन प्रश्नेऽपि बहुवचनान्तमुत्तर कुतो नेत्यत आह भाष्ये
 न खल्वपीति । (भा)

सत्रद्वयचारिण समासेन प्रतिनिर्देष्टुं प्राधान्येन बोधयितुमशक्या
 अतः समासेन प्रश्ने कठा इत्युत्तरम् इत्यथ ॥ प्रश्नवाक्ये चत्प्रधान
 तद्विषय यथाकथञ्चिच्चिज्ञासानिवक्तकमुत्तरमिति तात्पर्यं तदाह

इति सूत्राद्दृष्टव्यं कपित्थयोमातरि दित्यमाहत्ववद् इन्द्राभिप्रीते इन्द्रपी
 तत्वरूपलिङ्गस्यसत्त्वेन इन्द्राभिदेवत्वसोमभक्षणे मन्त्रापत्तिरितिवाच्यम् ।
 अमौभस्मोक्तस्य पानासम्भवेन इन्द्रपीतशब्दस्य तृतीयाततप्ररूपेण सोम
 परत्वस्यायुक्तत्वेन दानकक्षणाया साधन कृतेति चतुर्थीततप्ररूपेण सोमपर
 स्येन्द्रोद्देशेन दत्तस्येत्यर्थकतया इन्द्राग्न्यद्देशकस्येन्द्रोद्देशकत्वाभावेनादोषात् ।
 यत्तु इन्द्राभिविषये इन्द्रस्याभिसापक्षत्वेनासामथ्यादिन्द्रप्रीत इति समासो
 न स्यादिति शबरस्वामिनोक्तं तत्रोक्त्वा । उपात्तपदजप्रतीतिविषयसाधेत्
 एव 'सापेक्षमसमर्थवत्' इत्यस्यप्रवृत्ते पतञ्जलिनोक्तत्वात् । विशेषणस्या
 योगान्यभोग्यवच्छेदफलकत्वेन त्रीद्विभियजेत इत्याशविवेन्द्रायैव इत्त
 इत्यर्थेनेन्द्राभिदेवत्वे मन्त्राप्रवृत्तेऽपि । तथा च सूत्रम् "एकस्मिन् वा
 देवतान्तरादिभागवत् (मीमासाद—३ २ ४) इति । एकैन्द्रदेवत्व
 एवाय मन्त्र । यथादेवतान्तरसोमादस्य विभागोऽसम्बन्धस्तददित्यर्थ
 इति पूर्वपक्षे सोमपरत्वे ह्युत्प्रेष्यस्य भक्ष्यार्थमुद्धृतस्येन्द्रपीतत्वाभावेन
 तत्रोक्तस्यैव साधनकक्षणाया सोमपरोपहृतशब्देन व्यधिकारणान्वयो वा स्यात् ।
 एतच्चान्तस्यैव देवतायै दानेन सवस्येति भाष्यमते स्पष्टमेव । इन्द्राय

अन्यपदार्थशब्दस्य । (भा)

अन्यपदस्यैव योऽथ । न तु स्वपदस्थापीत्यथ इति भाव ॥

अत्र अधत्तीया इत्यत्र द्विवचन स्यादिति कुतो नोत्रमत आह

समासस्येति ॥ (कै)

अवयवेन विग्रह इति । (कै)

अवयवार्थेन वाक्यमित्यथ । वक्तिपदार्थोऽवयव इति यावत् ॥

नन्वधस्य द्वयोश्चेत्यनुपपन्न समुदायस्यावयवानतिरिक्ततया अर्द्धं द्वय
च समुदाय इत्येवोचितम्

रूपस्य तस्य भक्षणासम्भव इति वाच्यम् । तेन तत् सम्बन्धि हविषो लक्षणाया
उपहृतस्येत्याद्यन्वयाय तवाप्यावश्यकत्वात् । सवनीय हविरन्यपदार्थ इति तु
न युक्तम् । तस्मिन् ऊतशिशु इन्द्रपीतस्याभावेन तस्य तदधिकरणत्वाभावात् ।
अतीतासु गोष चित्रगरितिव्यवहाराभाववत् इन्द्रेण पीतस्य नष्टत्वेन तस्मा
दाय हविष इन्द्रपीत इति बज्रव्रीहियाऽव्यवहाराच्च न च पूर्वपदप्रकृति
स्वरैश्चैव बज्रव्रीहिविनिर्णय इति तदर्थमधिकरणारम्भो वृथेति वाच्यम् ।
इन्द्रेण पीत इति द्वितीया तत्परुषेऽपि “द्वितीयाकमणि” (६ । २ । ४८)
इत्यनेन पूर्वपदप्रकृतिस्वरस्यैव सत्त्वात् । देवानामभिमुखत्वेन इन्द्राय स्वाहा
इत्यादिमन्त्रेणाभौ दाहस्यैवेन्द्रकर्तृकपानत्वान्न तदनुपपत्तिः । अत पाधा
तोर्दानेन लक्षणेत्वाश्रयात् । पूर्वपदो दानलक्षणायांमपि चतुर्थे बह्वल
च्छन्दसीति द्वितीयान्तेनैव समासाच्च प्रकारान्तरेणापि पूर्वपदोप-
पादानस्य कृतत्वाच्च । किञ्च दानलक्षणायांमपि इन्द्राय पीत इति चतुर्थी
समासो दुष्कम् । “चतुर्थी तदर्थाथ” इति समासस्य प्रतिपदोक्ततादर्थ्य
चतुर्थेव प्रकृतिविह्वलितभाव एव च प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात् । साधन
कृतेत्यपि न । चतुर्थीतदर्थाथेति सूत्रे रक्षितग्रहणेन चतुष्पन्तस्य तेन

१ अवयवेन विग्रह समुदाय समासार्थ इति (भा)

चायुक्तामत आह

समुदायावयवाना चेति । (कै)

समुदायस्यान्यपदस्यैवार्थो नतु समस्यमानपदस्य च चावयवेभ्यो-
ऽभिन्नो ऽत्रान्यपदाय । अवयवगतवाङ्मयस्य च तचारोपाङ्गवचन-
मिति भाव ॥

१ असिद्धितीयोऽनुससार पाण्डवम् ।

सकषणद्वितीयस्य बल कृष्योऽस्य वधताम ॥

समासाभाव बोधनात् । तादर्थ्यचतुर्थी कारकविभक्तिवाभावान्न तत्र
तेन समासस्य दुर्लभत्वाच्च । किञ्च तेन समासपूर्वपदप्रकृतिसंख्यैव बद्ध
त्रौहृत्वनिगयेऽधिकरणोच्छेद । न च चतुर्थीतदर्थ इत्यनेन तत्रापि
पूर्वपदप्रकृतिसंखर इति वाच्यम् । तस्य खरस्यापि प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रवृत्तेर्भाष्यसम्मतत्वात् । प्रतिपदोक्ततादर्थ्यचतुर्थ्यन्तसमास एव तत्प्रवृत्तेश्च ।
प्रकृते तु न तादर्थ्यचतुर्थी उपपदविभक्तिरिति न्यायात् । 'क्तेच' इत्यत्रापि
तदर्थ इत्यनुवर्त्तते गोर्द्धितमित्येव तदुदाहरणं न तु गोर्द्धितम् इत्यन्यत्र
निरूपितम् । अत एव चतुर्थी तदर्थे इत्यस्य प्रकृतिविकृतिभाव एव
प्रवृत्तौ 'क्तेच' इति ज्ञापक भाष्योक्तं रमच्छते । समासे प्रकृतिमङ्गीकुवता
बहुव्रीहावप्यस्य पदार्थे लक्षणाद्यधिकरणत्वात् । त्वदरीत्या पूर्वपदस्य
विभक्त्यर्थान्तर्भावो लक्षणेति तत्पुरुषादविशेषे । न च दानार्थकपाद्यातो
र्भावत्त्वान्ताद् अथ आद्यचि पीत इन्द्रा यस्येति बद्धत्रौहृदाङ्गसम्बन्धीन्द्र
सम्बन्धिन इति बोध । 'आहिताभगादि'त्वात् । पीतशब्दस्य परनिपात
इति न बद्धत्रौहृदौ लक्षणादयमिति वाच्यम् । धातोः सक्रमत्वभावे
लक्ष्यासम्भवात् । अनुपपत्तिप्रतिसन्धानमूलकतयैव विधे रत्तिद्वयकल्प

द्विवचनप्रसङ्ग इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य समुदायस्य समासायत्वात् । तत्र बहुवचन-
मिवात्रापि द्विवचन स्यादिति भाव ॥

स्वस्वामीति । (कै)

साक्षात्सवन्धोपलक्षणं क्वचिदन्तिशब्दस्य युक्तपर्यायत्वदग्नादाह
असारेति । (कै)

अनेकार्थोऽयमिति भाव ॥

नाया लक्षणातोऽपि दुष्टत्वाच्च । तदुक्तं जैमिनिना 'सर्वेषां वैकमन्त्र-
मैतिश्रायनस्य भक्तिपानत्वात् सवनाधिकारो हि' (३ अ । २ पा । सू ४३ ।
मीमांसादश) इति "भक्तिपानत्वादि"त्वेन तत्पुरुषनिराकरणं दान
लक्षणा निराकरणं च । 'सवनाधिकारो हि' इत्यन्यपदार्थप्रदश्रनमतस्तत्
सवनसम्बन्धिना सवषामैन्द्रायाम् अनेन्द्रया च हविषा समन्त्रक भक्ष्या
यथा अन्नानामेक एव च मन्त्र सवत्र इति तदर्थं इति तद् भाष्यादौ
स्पष्टमित्यक्षम्* ॥

* लिङ्गविशेषनिर्देशात् समानविधानेऽनेन्द्रायाममन्त्रत्वम् । यथा देवत
वा तत् प्रकृतित्वं हि दृश्यति ॥ मीमांसादश—३ । २ । २७ २८ ॥

इन्द्रपीतस्येति भक्षमन्त्राश्च किमिहैन्द्रके ।

केवलोऽन्यत्र वोहाच्च सवत्रोत यथाश्रतम् ॥

येन्द्र एव समर्थत्वात्तृष्णीमेवास्य भक्ष्याम ।

ऊहो वाऽन्येषु कर्मैकेऽप्यस्तूहो भक्षमेदत् ॥

इन्द्रेण यस्मिन् सवने सोम पीत इतीरयात् ।

सवनस्येषु सर्वेषु मन्त्रोऽनूक्तेन पच्यताम् ॥

अवस्थानादिनिमित्त इति । (कै)

सवन्न सवन्धस्य क्रियाकारकभावपूर्वकत्वमिति उभयत्रापि
काल्पनिकोऽवयवावयविभावो व्यवहारनियामक इति भाव । यदा
सम्बन्धत्वेन सम्बन्धोऽसन्नपि विकल्पात्मकज्ञानविषय । पुरुषस्य चैत-
न्यमितिवत्षष्ठीप्रयोगनिमित्तमिति भाव ॥

नार्धस्येति । (कै)

एव च द्विवचनप्रसङ्गोऽपि नोदित इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

उपदशा दशाना समीपे ये सन्ति इति विग्रह । अत्राप्य समीप
सख्यावतपरो दशपदार्थस्य स्वतन्त्रिदशत्वसमीपसख्यासम्बन्धेनान्वय दश
समीपसख्यावन्त इतिबोध । ईदृशसम्बन्ध एवास्य साधुत्व शब्दशक्ति
स्वभावात् । सख्ययायया” इत्यादिसूत्रवशाच्च । अत एव नवैकादशत्वानेन
प्रत्याख्यन्ते न तु दशाना दश्यादीना समीपे ये ावादय ते प्रत्याख्यन्ते ।
एतेन “आसन्नविधा” अदूरत्रिधा इति व्याख्यातम् ॥ द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्रा । अत्र वा शब्दो विकल्पार्थक । अत्र कार्ये विकल्पो न तु शब्दाद्
बोधेऽत शब्दान्नियमेन बहूनामुपस्थितेनित्यबद्धवचनान्तता । अत्रापि
एककाल समभिव्याहृतान्वयिपदायासम्बन्धत्वरूपो विरोधो भासते प्रायो
ऽयमेव सवन्न विरोधो वार्थ । क्वचिदेकाधिकरणत्वत्त्वरूप । यथा शब्दो
नित्यो न वेति विप्रतिप्रतिवाक्ये । तस्य शब्दो नित्यत्वविरुद्धानित्यत्ववान
इत्यर्थ । क्वचिदेककालत्वत्त्वरूपो विरोधो यथा ‘त्रौहिभियनेत’
‘यवैयनेत’ इत्यादौ वा शब्द विनापि तातपथ्यवशाद् देवदत्तो वामेनाह्णा
पश्यवैतिवदेकविशेषविधेविशेषान्तरनिषेधफलकत्वात् निरपेक्षत्वलाभेन
समुच्चयासम्भवाद् विकल्पो बुध्यते स च समभिव्याहृतकारकविशिष्टक्रियाया
भिन्नकालिकत्वरूप । अत्र त्रौहिभियवैर्वा यद्युच्यमिति प्रसवाक्य

अस्ति सहायेति । (भा)

एव चैकस्यैवान्यपदायत्वं न तु द्वयवयवसमुदायस्येति भाव ॥

सयोगसमवायेति । (कै)

एव च प्रकृते तद्गुणसविज्ञानस्य वक्तुमशक्यत्वात्सोहितोष्णीष-
मानथ इत्यादौ उपलक्षणाथसाहित्यप्रयुक्तवचनादशनेन द्विवचन-
प्रसङ्गाच्च दुष्टोऽथ पच इति भाव ॥

यागत्वावच्छेदेन यवनिरपेक्षत्रीहिकरणाकत्वसश्रयपरमुत्तरमपि तथैव परन्तु
तदयागत्वसामानाधिकरण्येन ततपरमित्वाद् ॥ अन्ये तूत्तरे वा शब्दोऽन्यत
रार्थ । एव च द्वयोरपि यागसाधनत्वादिच्छयैकतरग्रहणादैच्छिक्रो
विकल्प । इदमेवाभिप्रेत्य प्रश्ने वाशब्द सवात्मना पदान्तरप्रतिपक्षेपार्थ ।
उत्तरे तु स्वप्राप्तिपक्षे ततप्रतिवोधार्थ इति प्रवाद । द्विजा इत्यत्रापि
द्वित्यन्यतर इत्यर्थ । अन्यतरत्वमुपात्तेतरव्यावृत्तैकत्वरूप तच्च क्वचिद्व्यक्तिगत
क्वचिदुधमगत तातपर्यवशात् । यत्तु स्वभिन्नभेद एवान्यतरत्वमिति तन्न ।
घटपटान्यतरमानथ इत्यादित कदाचिदुभयस्याप्यानयनापत्ते । तस्मिन्न
भेदस्य प्रत्येक घटपटयोरिव समुदितयोरपि सत्त्वाद् इत्याहुः ॥ तत्र धर्म
गतभेकत्वमिति पदार्थे पदार्थेन इति न्यायविसृद्धमिति द्वित्यन्यतरेत्यर्थकथ
नमसङ्गतम । किं च द्विजा इत्यादौ नित्यबहुवचनोन्ततानापत्ति । अन्यतरत्वे
कानेकबोधे तु घटपटान्यतरमानयेत्यादौ द्विवचनाद्यापत्तिरित्यन्ये । क्वचित्तू
द्देश्यतावच्छेदकावच्छेदेन पाद्विक समभिव्याहृतार्थप्रतियोगिकाभावोऽपि
वार्थ । यथा 'दीघात्' 'पदान्ताद् वा' (इ । २ । ७५ — ७६)
इत्यादौ । शास्त्रीयव्यवस्थितविकल्पे तु उद्देश्यतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन
भावाभावबोधो कक्ष्यानुसाराच्च व्यवस्था । स्थाणुन वा इत्यादौ सश्रयात्मक
श्राणञ्जनके एकाधिकरणावृत्तित्वरूपो विरोधो वार्थ । अन्यतरकोटे

अयमर्थ इति । (कै)

प्राग्वाख्यात एतद्भाष्याचराथ । एव च विग्रह उद्भूतावयव-
भेदस्य समुदायस्यान्यपदाथत्वान्तादृश एव समासशक्य इति तत्र-
त्यायनाथ बद्धवचनमेवेति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

कर्तव्यमर्थतृतीया इति । (भा)

प्रयोक्तव्यमित्यथ ॥

सबथा वाध्यत्वात् । अनेककोशपस्थितिरपि वा शब्दसमभिव्याहारात् ।
स्थायुन इत्युक्ते स्थायुभिन्न इत्येव प्रतीते । क्वचित्तु एकाधेयाधिकरणत्वरूपो
विरोधो वार्थ । यथा घटे पटे वा सौन्दर्यमित्यत्र । केचित्त द्वित्रा इत्यादौ
सशयविषयत्व वार्थ । सन्देहविषयद्वित्वत्रित्ववन्त इतिबोध । त्रित्वेनापि
सन्देहविषयत्वाद् बहुवचन शब्दो नित्यो न वा इत्यस्यापि नित्यत्वादि
सन्देहविषय इत्यर्थः । सशयज्ञापनाय च तथोक्तिरित्याज । अपरे तु
वाशब्दसमभिव्याहारे परस्परप्रतिच्छेपकानेकधमवत्त्व धमिणि गृह्यते ।
तदेव विषयनिष्ठ सशयत्व तदेव वाशब्दवाच्यभिदमेव विकल्पितरूपतद्विष-
यकत्वाच्च ज्ञान सशय । एव च स्थायुन वा इत्यादौ स्थायतदभावरूप
सशय इतिबोध्यम् ॥ द्वित्रा इत्यादौ द्वित्रिरूपसशयसाधनिका क्रिया
इत्यादिरीत्या बोध । अत एव भवेद् यदा बद्धनामानयन तदा बद्ध-
चनसुपपन्नम् । यदा द्वावानौयेते तदा न सिद्धतीत्याशङ्क्य द्वौवेत्युक्ते
त्रयो वा इति गम्यते । त्रयो वा इत्युक्ते द्वौवेति गम्यते । “नैषापञ्चा-
धिष्ठाना वाग” इति भाष्ये उक्तम् । अन्येतरार्थो वा शब्द इत्याशङ्का
शय । कैयटोऽपि विकल्पो वाथ इति द्वित्रशब्द कदाचिद्वयोर्वाचक
इति शङ्काशयसुक्तासशयोऽत्र वार्थ । न तु विकल्पः । विरुद्धानेकवि-
षयत्वाद्विमशस्य पर्यायस्थितद्वित्वत्रित्वाधारवस्तुसकलनया पञ्चाधिष्ठा

योऽवयवस्त समुदाय न व्यभिचरतीति । (भा)

यदवयवबुद्धिस्तद् बुद्धि न व्यभिचरतीत्यथ । अन्यथा द्रोणा-
भाववृत्तित्वरूपो व्यभिचारोऽधद्रोणेऽप्यस्त्विति तदसगति स्पष्टैव ॥

अर्धाढक पुनर्व्यभिचरति (भा)

इत्यस्य द्रोणमिति शेष ॥

नित्वमुच्यते इति आह । अनेकविषयत्वाद् अनेकविषयरूपत्वात् ।
विमशस्य सशयस्य इत्यथ । तत्र क्वचिद्वत्त्वत प्रमाणेनैकाकोटिर्वाधैव ।
यत्र तु न तथा बाधक तत्रैच्छिक पाक्षिकालुष्टान क्वचित् । यथा
व्रीहियवविषये । क्वचिद् व्यवस्थया इत्युक्त्यं सशयत्वस्य विषयनित्वा
देव सशयलक्षणपदे गौतमीये सूत्रे तद्वार्त्तिक कृता सशयपदे विरुद्ध
त्वात् सशयते विषयोऽनेन इति करणव्यत्यन्तिदर्शिता । विषयोऽत्र विषे
व्यभूत । अत एव 'प्रमाणप्रमेय' इति सूत्रे विषयभूतपदार्थेषु सश
यस्य पाठ । अत एव प्रमादयो ज्ञानभेदा न तत्रोक्ता ।

‘मात्स्यमुत्साय विचायकाय्यम ।

आय्या समर्थ्यादमुदाहरन्तु ॥

सेया नितम्बा किमु भूधराणाम् ।

किम्वा स्मरस्मेर विलासिनौगाम् ॥”

इति पद्ये च सशयो वाच्यो निश्चयो व्यङ्ग इति प्रकाशे उक्तम् । स
सन्देहालङ्कारादिकल्पालङ्कारश्च न तेन पृथगुक्त । निश्चयान्तसन्देहा
लङ्कारेण गतार्थत्वादित्याहुः ॥

द्विराहत्तादशा द्विदशा । अत्र सुजर्थान्तर्भावेणाहत्तिक्रियान्तर्भावेण च
द्विशब्दस्य वृत्तिविषये वृत्ति । आहत्तिजन्मगणने च द्विशब्दो द्वित्वसंख्या
विशिष्टोत्पत्तिकारत्तिविषया दर्शयति बोध । अन्यथाद्वित्वान्वयो न स्यात् ।

अर्धाढक कत्तूद्रोणेन विनेति (कै)

द्रोणबुधा विनेत्यथ ॥

द्रोणेन । (कै)

द्रोणबुधा ॥

एकाढकसङ्गावे । (कै)

तद्दुद्धिसङ्गावे ॥

दशत्वसख्याया सख्येय प्रत्युपसङ्गनत्वादेकत्वाच्च न तस्या तदन्वय सख्ये
ष्वपि न । विरोधात् न हि दशद्वौ भवन्ति । तदुक्त हरिया—

न सख्याया न सख्येये द्वौ दशेत्यस्ति सम्भव ।

भेदाभावान्न सख्याया न विरोधात्तदाश्रये ॥

केशेष केशेषु गृह्णीत्वेद यद्द प्रवृत्त केशाकेशि । अत्र क्त्वाप्रत्ययो
ऽध्याहृतस्थित्यादिक्रियामादाय बोध्य । ग्रहणकमत्व च प्रत्यासत्ताकेशा
दिविशिष्टपुरुषयोरेव । परस्परग्रहणादिरूप । कमथतिहार । समुदाय
शक्यो बुद्ध्यादिरूपक्रिया च । एव च परस्परकेशाधिकरणकतद्वत् । पुरुष
कमक ग्रहणोत्तरकालिकस्थितिकत्तृपुरुषकत्तृकाक्रियेति बोध । क्रिया
यद्वादिरूपेति क्वचित् प्रकरणात् क्वचिद् यद्वादिवाचकपदसमभिव्याहृ
रान्निर्येथम् । यथा—

मध किमच्छत्रकदण्डताण्डवम् ।

सुजासुजिह्वोशिभृता दिदृक्षस ' ॥

इत्यादौ । एतेन

‘कर्णाकशि प्रथितमयश्’

इति व्याख्यातम् । कर्णाभ्या कर्णाभ्यामाकर्ण्येद् प्रथितमित्यथ । एते
नाथ समासो युद्धक्रियायामेव इत्यपास्तम् ॥

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्याः संख्येये । २ । २ । २५ ॥

आत्वाभावाच्चेति । (कै)

द्व्यष्टन इत्यात्वस्य बह्व्रीहौ निषेधात्सोऽपि बह्व्रीहित्वनि-
श्चायक इति भाव ॥

कोऽयमिति (भा)

भाष्यस्य किंविग्रहकोऽयमित्यथ इति तात्पर्यम् ॥

कदाचिद् द्वयोर्वाचक इति । (कै)

बोधविषयत्वस्यैव विकल्प वाशब्दो द्योतयतीत्यभिमान ॥

संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्या संख्येये ॥ संख्येयार्थया संख्यया
व्यथादय समस्यन्ते स बह्व्रीहि । दशाना समीपे ये वर्तन्ते त उपदशा ।
नव एकादश वेत्यर्थ । सामीप्यप्राधान्ये त्वययीभाव इत्युक्तम् । उपविशा ।
बह्व्रीहौ संख्येय इति डच् । तिविशतेडिति । आसन्नदशा । अदूरदशा ।

‘संख्याव्ययासन्नादूराधिकसंख्या संख्येये’ ॥ ‘उपदशा इति’ ।
‘बह्व्रीहौ संख्येये डञ्बह्व्रीह्यादि ति डच् टिलोप, दशाना समीपे ये
भवन्ति त उच्यन्ते ते पुनर्नवैकादश वा, पूर्वप्रदार्थप्रधानोऽय समास,
उपशब्दोऽयमाराच्छब्देनैकार्थत्वात्समीपे समीपिनि च वर्तते तत्र समीपि
प्राधान्येऽय बह्व्रीहि सामीप्यप्राधान्येऽय विभक्तिस्मीपेत्वययीभाव ।
‘उपदश दन्तोष्ठा इति’ । अत्र ध्रुमध्रुमिणोरभेदोपचारात्सामानाधिकर

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५२७

(अ २ । पा २ । आ २)

(सख्यथायथासन्नादूराधिकसख्या
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

बहूनामानयनम् । (भा)

इत्यस्य बहूनामानयनान्वय इत्यथ इति तात्पर्यम् ॥ भाष्ये

यदा द्वावानीयेते इति । (भा)

द्वावेवानयनान्वयित्वेन बुध्यते इति भाव ॥

अनिर्ज्ञाते इति । (भा)

परस्पर प्रतिषेपकद्वित्वचित्त्वन्त इति बोधे ऽनिर्णीतसख्यात्वाद-
ङ्गवचन भवतीति भाव । तदाह

केचिदिति । (के)

परस्परप्रतिषेपकत्वं हि वाच्यं । कदा चिद् द्वयोर्बोध कदा
चित्तथाणामिति । अनिर्णीतसख्यायकत्वाद्गचनेन बहुवचन साध्य-
मिति तदाशयः ।

अधिकदशा । द्वौ वा त्रयो वा द्वित्रा । वार्थेऽयं समासः । ततश्च विकल्पिकौ
द्वौ त्रयश्चेति पञ्च अस्माच्छब्दादुपतिष्ठन्ते । अत एव बहुवचनम् । उक्तं च
“सैवा पञ्चाधिकाणां वागिति” । कार्वाण्ये हि विकल्पो न त्वेतच्छब्दजन्य
बोधविषयत्वेऽपीति भावः । त्रिचतुरा । चतुरोऽत्रप्रकरणे व्युत्पत्त्यासुप

ण्यम् । उपविशा इति । ‘ति विशतेद्विती’ति लोप आसन्ना दशा
नामासन्नदशास्तेऽपि नवैकादश वा अधिकदशास्वेकादश, द्वौ वा त्रयो वा
द्वित्रा, वार्थेऽयं समासः वार्थश्च यदि विकल्पः स्यात् ततो यदि द्वौ
भवत्तदा बहुवचनं न स्यात् तस्मात्त्रयोऽत्र वार्थः, स चानियतसख्या
विमशः, तत्र तु त्रयोऽपि सवदा परिस्फुरन्तीति तदपेक्षं बहुवचनम्
अथ वा पञ्चैवान् सवदा भवन्ति कथं विमशं ज्ञानसुभययक्षात्मि एक

(सख्यथाव्यथासन्नादूराधिकसख्या (अ २ । पा २ । आ २)
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

अन्येत्विति । (कै)

सशयोऽचेति । (कै)

अनिज्ञात इत्यस्य निश्चयेनाविज्ञाते इत्यथ इति भाव । तथा
च सशयविषये इति फलितम् ॥

अर्थशब्देनाचेति । (कै)

प्रकरणादिति भाव ॥

अन्तर्भावितेति । (कै)

सख्यान्तो बद्धव्रीहि । अत एवैको द्वावित्यप्युत्तरम् । अन्यथा
बद्धविषयप्रश्ने तदुत्तरासगतिरिति भाव ॥

विरुद्धानेकेति । (कै)

विकल्पाथ एव वाग्बद्ध । क्रियाविषयत्वस्यैव च विकल्पो न तु
बोधविषयत्वस्यापि स इति भाव ॥

सख्यानमि"त्यच । द्विरावृत्ता दश द्विदशा । अत्र वृत्तौ द्विशब्देन दशत्वा
वृत्तिगता द्वित्वसख्योच्यते । ननु द्विजा इत्यत्र वार्थ । द्विदशा इत्यत्र
सुजर्थस्खान्यपदार्थ इति पूर्वैर्गैव सिद्धम् । न च मत्वर्थे पूवयोग अमत्वार्थाथ
चेदमिति वाच्यम् । प्राप्तोदकादिषु मत्वर्थे विनापि तत्स्वीकारात् । सत्वम् ।
अन्यपदार्थप्राधान्ये पूवयोग । इह तु वार्थसुजर्थी न प्रधानम् ॥

च तत्र यथा द्वौ वा त्रयो वा पुरुषा आनीयन्तामित्यत्र पुरुषशब्दे तिङन्ते
च बद्धवचनमेव भवति कस्य हेतो मिश्रितेषु तयोदृते , एव द्वित्रिपद
मपि मिश्रितेषु वतत इति सैषा पञ्चाधिष्ठाना वाक्, अतो बहुवचनमेव
भवति, आनयनादिकार्यं तु द्वयोस्त्रयाणां वा यथास्तु भवति वाक्यवदेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५२६

(अ २ । पा २ । आ २)

(सख्याव्ययासनादुराधिकसख्या
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

विमर्श । (कै)

परस्परप्रतिक्षेप ॥

विकल्पे । (कै)

इयत्तानिर्धारणसमये लनिर्धारणमिति भेद । यद्वा सशय
एव वाच ॥

अनेकविषयत्वात् । (कै)

अनेकविषयरूपत्वात् ॥

विमर्शस्य । (कै)

सशयस्येत्यथ । सशयत्वं च विषयनिष्ठमित्यन्यत्र निरूपितम् ॥

पञ्चाधिष्ठानत्वमुच्यते इति । (कै)

वाच इति शेष । द्वित्रशब्दजन्यो बोधो नियमेन पञ्चविषय
इति भाव ॥ भाष्ये

द्विदशा इति । (भा)

अत्रापि उज्ज्वलाभावाभ्या बह्व्रीहिलस्य निश्चय । द्वौ दश
एषामुन्मृगानामिति विग्रहे उज्ज्वलपपत्ति । सख्येयं समासावत्तनात् ।
तस्माद्विग्रहविषय एवात्रापि प्रश्न । तत्र स्वपदविग्रहपरित्यागेना-
स्वपदविग्रह कस्मादित्यत आह

समासस्य चैषा द्वि आपदतस्त्रेषु मिश्रितेषु वृत्ति तेन द्वौ वा गुरुषा
आनौयन्तामिति वाक्ये द्विशब्दाद् द्विवचनमेव भवति । 'त्रिचतुरा इति' ।
चतुरोऽचप्रकरणे व्युपाभ्यामुपसख्यानमित्यत्र । 'द्विदशा इति । अत्र
द्विशब्देन दशत्वावृत्तिगता द्वित्वसख्या प्रतिपाद्यते न दशत्वसख्या एक
त्वात् नापिसख्यायुक्ता, बह्वत्वात्, तत्र वाक्ये सुचमन्तरेणाभ्यावृत्ते

(सख्ययाथयासन्नादूराधिकसख्या (अ २ । पा २ । आ २)
सख्येये । २ । २ । २५ ।)

अथ भाव इति ॥ (कै)

नापि सख्येयानामिति । (कै)

तेषा बङ्गत्वात् ॥

दशत्वावृत्तीति । (कै)

यद्यपि १ क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्वत्वसुच् एव च दशत्वावृत्ती-
त्यसगत तथाप्यावृत्तिक्रियाजन्मगणनमेवाचेति बोध्यम् । दशत्वा-
वृत्तीत्यस्य दशत्वावृत्तिजन्मगतेत्यथ । यद्यपि मुजन्तोऽप्यावृत्ति-
गतसख्याबोधकस्त्थापि सख्या सख्येयस्य वा प्राधान्येन बोधक
सख्याशब्द उच्यते नाथ तथा द्वित्वसख्यावृत्तिकदशत्ववन्त इति
प्रतीतेरित्याह

मुजन्तस्येति ॥ (कै)

शब्दान्तरत्वात् । (कै)

सख्या सख्येयातिरिक्तबोधकत्वात् ॥

वर्गाविति । (कै)

१ पञ्चदशतौ वर्गेवेति निपातनात् वर्गगतद्वित्वप्रतिपादकतथा
द्विशब्द सख्यावाचीत्यथ ॥

१ सख्याया क्रियाभ्यावृत्तिगणने क्वत्वसूच । ५ । ४ । १७ ।

२ अ ५ । १ । सू ६ ॥

रजवगमात्सुच भवति ततश्चास्वपदविग्रह क्रियते द्विदश द्विदशा इति,
वृत्तौ तु स्वभावादेव सुचमन्तरेणाभ्यावृत्तिसख्या द्विशब्द एवाहेति
सख्यावाचित्वात्समस्यते । नन्वत्र वार्थं मुजर्थश्चान्यपदार्थं इति पूर्वैरेव
सिद्धं तन्न, सुच स्वार्थिकत्वान्तर्दर्थो ऽपि पदार्थ एव । मत्वर्थे पूर्वयोगो

अभ्यावृत्तिसख्याभिधायीति । (कै)

आवृत्तिजन्मगतसख्याभिधायीत्यथ ॥

आवृत्तिश्च समासश्चेति । (कै)

द्विशब्दस्तद्गतसख्यायासेव वक्तव्य इति भाव ॥ भाष्ये

'सुजन्तत्वादित्युच्यते इति । (कै)

त्वया सुजन्तत्वात्सख्येत्यप्रसिद्धिरित्युच्यते । न च वृत्तौ सुजन्त-
मस्ति तस्मात्केवलेनैव समास ॥

सुजन्त इति । (कै)

सख्येति । (कै)

प्रसिद्धिरित्यथ ॥

सुजर्थमिति । (कै)

यदुत्पत्तिगणने द्विशब्दस्तामुत्पत्तिविशिष्टा क्रियामित्यथ ॥

नहि शब्दैरिति । (कै)

तत्रतत्राथविशेषोपादानमबुधबोधनायान्वाख्याननिमित्तत्वेना
श्रीयते नतु शक्त्याधानाय न ह्येतावता सवच तदुपादानमावश्यक-
मिति भाव ॥ भाष्ये समासेन तत्पतीतौ बीजमाह

१ उपलब्धभाष्यपुस्तके "असुजन्तत्वात् । सुजन्तेत्युच्यते" इत्येव पाठोऽस्ति ॥

ऽमत्वर्थार्थोऽयमारम्भ । ननु प्राप्तोदकादिप्रथमार्थं वज्रयित्वा सबविभक्त्य
र्थेषु यथाभिधानं भवतीत्युक्तम् एव तद्धि प्रथमार्थोऽपि यथा स्यादिति
त्वयमारम्भ, अथ प्रथमार्थं वज्रयित्वात्वेतदनादृत्य यथाभिधानं भवतीत्युच्यते
एव तद्धि तस्यैव प्रपञ्च सख्याया समास, अव्ययानां तु चतुदशादिभि

(सख्ययाद्यथासन्नादूराधिकसख्या
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

(अ २ । पा २ । आ २)

यावता सख्येयो य सख्येति । (भा)

सख्येयत्वयोग्यो य सख्यया सख्यायते गण्यते । सख्येयश्च पूर्व-
पदाथसख्याया प्रकृतानोत्तरपदाथ स च सख्यारूप सख्येयरूपो
वा । उभयथापि न ज्ञादिसख्येय । आद्यस्यैकत्वाद्द्वितीयस्य
दृशत्ववत्त्वात् । अत सामर्थ्यात् क्रियाजन्मरूप सोऽर्था वाच्य इति
सामर्थ्यादेव स समासेनोक्त इति भाव ॥ तद् ध्वनयन् व्याचष्टे

क्रियाभ्यावृत्तीति ॥ (कै)

भाष्ये

स च क्रियाभ्यावृत्त्यर्थं (भा)

इति कमधारय । सख्येयश्च क्रियाजन्मरूपोऽथ ॥

स चोक्त इति । (भा)

क्रियातज्जन्मरूपोऽथश्च समासेनोक्त इत्यथ । अनेन पञ्चकल
पचतीत्यादौ क्रियोत्पत्ति सुजाद्यथमिति बोधितम् ॥

अचोक्तत्वादिति । (कै)

वदतास्यैकार्थीभावकृतत्व नेति सूचयति । अपृथगुपस्थितिहि स
न तत्कृतत्वमस्य । एवमन्यपदाथादयोऽपि न तत्कृता इति बोध्यम् ॥
नन्वनया युक्त्वा वाक्येऽपि सुचप्रयोगो न स्यादत आह

सख्येयवाचिभि समासो विधेय एव । केचित्तु ये विशत्यादय सख्याने
वर्तन्ते तै पूर्वैशैव सिद्धम् अधिक्या विप्रतिर्येषा त इमे ऽधिकविशा,
विप्रतिसख्या आसन्ना येषा ते आसन्नविशा इति तत्र सवनामसख्ययो
रिति विप्रतिशब्दस्य पूर्वनिपात प्राप्नोति, तस्माद्विशत्याद्यर्थमप्यव्ययादीना
ग्रहण कतव्यमेव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५३३

(अ २ । पा २ । आ २)

(सख्याख्ययासद्भाषुराधिकसख्या
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

वाक्येत्विति । (कै)

शब्दशक्तिस्वाभाव्यादिति भाव ॥

अनेनैवेति । (भा)

वृत्तौ दशशब्दो दशदशक सामर्थ्यात् । उद्धृतावयवभेदो वग
एव समासाथ इति नित्यबहुवचनान्तत्वमिति भाव । अधिका
विशतिर्यासामिति किञ्चिद्दशिका विशति सख्या यासामित्यथ ॥

भाष्ये

वार्थश्चेति । (भा)

सुजयस्तु विशेय्य इति स नोक्त ॥

सख्यानेति । (भा)

द्वौ दशतौविशतिरिति दशतौ परिमाणमस्य विशतिरित्यु-
भयथा तद्भुत्पत्तेरिति भाव ॥

सख्येयाभिधायित्वादिति । (कै)

‘ द्विदशा इत्यादावपि द्विरावृत्तदशत्वसख्यावन्त इत्यर्थात्सख्येय-
नेवान्यपदाथ इति भाव ॥ ‘ द्विचा इत्यत्रापि द्विचान्यतरा
इति बोधाद्वाथस्य प्राधान्यम् ।

अधिकविशा । (भा)

इत्यादौ सवनामसख्ययोरिति विशतिशब्दस्य पूर्वनिपात
स्यादिति न शङ्क्य तत्प्रकरणस्थानित्यत्वान्तत्र द्वि चा इत्यत्र
वार्थान्यपदाथ । अधिकविशा इत्यादौ च सख्येयमिति सवचान्य-
पदाथ इत्येव सिद्धं उजापि सख्येये वत्तमानबहुव्रीहेरित्यर्थेन सिद्धं

(सख्यवाक्यवासनादूराधिकसख्या
सख्येये । २ । २ । २५ ।)

(अ २ । पा २ । अ २)

अतिप्रसङ्गस्त्वनभिधानान्नेत्याशयेन पूर्वपक्षे विशत्यादीना सख्यासख्ये-
योभयपरतया सिद्धावपि दशादीना सख्येयमात्रपरतया अधिक-
दशा इत्यादिपूर्वेण न सिध्यतीत्याह भाष्ये

भवेत्सिद्धम् (भा)

इत्यादि । यद्यपि ^१ बङ्गषु बङ्गवचनमि ति सुत्रे एकदिवङ्ग-
शब्दाना सख्यासख्ययोभयपरता भाष्ये उक्ता तथापि सौत्रप्रयोग-
विषयमेव तदिति बोध्यम् ॥

सप्तम्येति । (कै)

तथा च सन्तीति । (कै)

क्रियाच्चेपाद्ये समीपे सन्ति ते लभ्यन्ते अन्यथा प्रथमान्तमेव
पठेदित्यथ । एव च पूर्वपदाथप्रधानोऽयमिति पूर्वेण न सिद्धि-
रितिभाव ॥ समासस्य समीपिप्रधानताया उक्तत्वेन कस्य समी-
प्यमथ इति अयुक्तमित्यत आह

धर्मेणेति । (कै)

समीपिशब्दाद् ब्राह्मणा दित्वात् व्यञ् इत्याशय ॥

आराच्छब्दवदिति । (कै)

अनेकाथत्वमात्रे दृष्टान्त । अत्र निपातस्याप्युपमावाचकत्व
दृष्टव्यम् । अत एव तदथस्य विशेष्यतया न भानम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५३५

(अ २ । पा २ । आ २)

(सख्ययाव्ययासनादूराधिकसख्या
सख्ये । २ । २ । २५ ।)

वार्थस्येति । (कै)

सख्येयस्योपलक्षणमेतत् । अधिकदशा इत्याद्यर्थं तदितिभाष्य-
ज्ञतोक्तम् ॥ इदानीमिकेकार आह

मत्वर्थे इति । (भा)

एव च पदानामसामानाधिकरण्याद्द्वित्रा द्विदशा इत्याद्य-
सिद्धिरितिभावः । द्वित्रान् पश्य इत्यादौ परिनिष्ठितविभक्त्या
समासे शेषग्रहणबोधितप्रथमान्तत्वाभाव इत्यपि बोध्यम् ॥

कवभावार्थं वेति । (कै)

अनन्तरबहुव्रीह्याधिकारापेक्षानुक्तसमासान्तत्वरूपशेषत्वस्यैव वक्ष्य
माणत्वादितिभावः । अनेन समासे तु शेषाधिकारस्तु समासा-
भावाच्चेति तात्पर्यम् ॥

शेषाधिकारेति । (कै)

न च समानाधिकरणानाम् इत्यादिवाचिकप्रत्याख्यानरीत्या
शेषग्रहणमपि प्रत्याख्यातमेव स्पष्टं च आकङ्क्षार (१।४।१)
सूत्रादावुक्तम् । तत् कथमेतदथलाभ इति वाच्यम् अनभिधानस्य
दुर्ज्ञेयतया तदथमेतदर्थं च शेषग्रहणमावश्यकमित्याग्रयात् प्रत्या-
ख्यानं च प्रौढ्या । अनभिधानम् अगतिकगतिरिति सत्
(३।२।१२७) सूत्रे उक्तत्वात् ॥

दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ॥

तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ॥

तत्र तेने ति (२।२।२७) मध्यपतितसूचमतिक्रम्य योग-
द्वयस्य सहविचारे कारणमाह

तुल्यन्यायत्वादिति ॥ (कै)

भाष्ये

सहयोगयोरिति । (भा)

सहेन योगोऽस्येतिविग्रहेण स पुत्र इति समास उच्यते । तत्रा
पदाथ इत्येवेति सहशब्दस्य साहित्यमेवाथस्तदवान् पित्रादिस्तु

दिङ्नामान्यन्तराले ॥ दिशो नामान्यन्तराले वाच्ये समस्यन्ते स
बहुव्रीहि । दक्षिणस्या पूर्वस्याश्च दिशोरन्तराल दक्षिणपूर्वा । सवनाम्नो

तेन सहेति तुल्ययोगे ॥ सहेत्येतत्तुल्ययोगे वतमान द्वतीयान्तेन सह
वा समस्यते स बहुव्रीहि । सपुत्र आगत । सह पुत्र । वोपसजनस्येति

“दिङ्नामान्यन्तराले” ॥ ‘दक्षिणपूर्वेति । अन्तरालस्यान्यपदार्थत्वा
त्पूर्वैव सिद्धे वचनमिदं त्वमत्वर्थेऽपि यथा स्थात्यथमार्थेऽपि यथा स्थादैवधि

तेन सहेति तुल्ययोगे” ॥ तुल्ययोगइति । ‘तुल्ययोग समान
सम्बन्धः’ ‘सपुत्र इति’ । ‘वोपसजनस्ये ति सभाव । नन्वत्र पिता प्रधानम

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५३७

(अ २ । पा २ । आ २) (दिङ्नामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।)
(तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

समासाथ इतिभाव ॥ समानाधिकरणानाम इत्यस्य शेष
इत्यस्य चापरामर्शनेदम् । अत एव वक्ष्यति मत्वर्थे वा पूर्वस्येति
नारब्धव्यम् इति कर्मधारयेणैव पुवत्त्वमपि सिध्यति इतिभाव ॥

बहुव्रीहिसञ्ज्ञैवेति । (कै)

इन्द्रकरणार्थं बहुव्रीहौ इत्यावश्यकं तत्र एतदभावप्रतिपदोक्तस्या-
भावात् । प्रतिपदोक्तत्वाद्यमेव वा इदं काव्यमित्याशयः ॥

प्रवृत्तिनिमित्तलक्षण इति । (कै)

भाषितं पुमान् यस्मिन् अर्थे इति व्युत्पत्तेरिति भावः ॥

न शब्द इति । (कै)

तत्र ह्यन्यपदार्थं यत्किञ्चिदधमादाय स्यादेव भाषितपुस्कत्व-
मिति भावः ॥

वृत्तिमात्रेण पुवद्भावो वक्तव्य इति भाष्यम् ॥ अत एव ठक्कसोश्चेति
वातिकस्योक्तिसम्भवः । यद्यपि तत्र शसा साहचर्याद्भवत्सुगैव गृह्यत इति
“नकोपधाया” इति सूत्रे कैयटहरदत्ताभ्यामुक्तम् । युक्तं चैतत् । गत्या
चरति धावन्त्या चरतीति प्राग्वहतीये ठक्कि गान्त्विको धावन्त्विक इति

सभावः । नन्वत्र पिताप्रधानमन्यपदार्थः । सत्यम् । व्यधिकरणयोः प्रथमार्थे
च यथा स्यात् । कपच मा भूदित्येवमर्थं वचनम् । तुल्ययोगेति किम् । स

करण्येपि यथा स्यात् किं च विभाषादिकसमासे बहुव्रीह्या वित्यत्र दिशा
प्रतिपदोक्तस्य बहुव्रीहेः गृह्यत यथा स्यात् या पूर्वा सोत्तरास्योन्मुग्धस्य तस्मै

न्यपदार्थोभिधेयः, सत्यं, व्यधिकरणयोः प्रथमार्थेपि यथा स्यादित्ययमारम्भः,
कवभावाद्यं च, उक्तञ्चात्र कवभावः, । दशभिः पुत्रैरिति । इत्यम्भूतेत्यर्थः ।

(दिङ्नामान्यन्तरात्ते । २ । २ । २६ ।) (अ २ । पा २ । व्या २)
 (तेन सहेति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

विना प्रवृत्तिनिमित्तेनेति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तेनेत्यथ । यद्वा व्यक्तिमात्रबोधस्ततो
 ह्येति । दक्षिणादिशब्द एव तत्र प्रवृत्तिनिमित्तं तदभाव एव वा ।
 न तु व्यवस्थाविषय प्रवृत्तिनिमित्तमित्यथ ॥

व्यवस्थाशब्दौ । (भा)

इति भाष्यस्यापि व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्तकावित्यथ ।
 न हि स्वाभिधेयापेक्षावधिनियमरूपव्यवस्था कस्यापि प्रवृत्ति-
 निमित्तं भवति । दिक्शब्दानां सवनामत्वमवश्यमेष्टव्यमिति तात्प-
 र्यकस्य यदि पुनर्दिक् शब्दा अपि व्यवस्थाशब्दा स्तुरि तिभाष्यस्य
 तद्दि तद्भावित पुस्कत्वमिति शेष । दिग्वाचकपूर्वादीनां पृथ्वी-
 मध्यभागवधिकोदयाचलादिपथ्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदिशि प्रवृ-
 त्तिरितिभाव ॥

यथा स्याद्भ्रान्तको धावत्वो मा भूदिति । तथापि भाष्ये दृष्ट्वा वातिककृतोऽ
 प्रवृत्ते । अत एव हि “एकतद्भित्तेचे’ ति सूत्रस्याप्युक्तिसम्भवो लभ्यत इति
 दिक् । भवन्मय । सवकाभ्यति । सवकभाय । सवप्रिय इत्यादिदृष्टौ पूव

हैव दशभि पुत्रैर्भार वृद्धति गदभौ । विद्यमानतावाची सहशब्द दशसु
 पुत्रेषु विद्यमानेष्वित्यर्थ । तुल्ययोगवचन प्राधिकम् । ज्ञापकात् । यदय

उत्तरपूर्वाय देहीत्यत्र मा भूदित्येवमर्थम अतस्तदर्थोप्ययमारम्भ, क्व
 भावार्थं च ‘श्रीषादिभाषे त्यत्र श्रीषाधिकारविहितस्य बहुव्रीहेश्चद्वयम्

‘प्राधिकमिति’ । ज्ञापकात् यदय विभाषा साकाङ्क्षे’ ‘ह्यन्त्यनेकमपि
 साकाङ्क्षे पूर्वादिनि ‘सपूर्वाच्च सपूर्वाया प्रथमाया विभाषा’ ‘विभाषा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५२६

(अ २ । पा २ । आ २) (दिङनामान्यन्तराले । २ । २ । २६ ।)
(तेन सहेति तुल्ययागे । २ । २ । २८ ।)

व्यवस्थाकृताविति । (कै)

व्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्ते समाने इत्यथ ॥

न तु रूढ्येति । (कै)

शब्दातिरिक्तप्रवृत्तिनिमित्तनिरपेक्षरूढ्येत्यथ । प्रवृत्तिनिमित्त-
विशेषानपेक्षदिग्रूढशब्दत्व हि तत्त्वमितिभाव ॥

विषयवशादिति । (कै)

दिगादिरूपविषयवशादित्यथ । अस्य दिक्शब्दत्वमित्यनेना -
न्यथ ॥ भाष्ये

यदादिश इति । (भा)

यदादिस्वृत्तिव्यवस्थाविषयप्रवृत्तिनिमित्त वक्ष्यन्तीत्यथ । आका-
शवदेकस्यैव दिक्पदायस्यौपाधिकाभेद । उपाधिश्च पृथिवीमध्य

भागतया प्रविष्टस्यैवाय एवङ्गाव । मत्वन्यस्या “भस्त्रैषाद्दे”ति लिङ्गात् ।
तेनाकचि एकशेषवृत्तौ च न । सविका सर्वा । न चान्तरालस्यान्यपदार्थ
त्वात्पूर्वस्यैव सिद्धमिति चेन्न । अप्रथमार्थे तदित्युक्तत्वात् । वैयधिकरण्याच्च

“विभाषासाकाक्षे” “विभाषासपूर्वस्ये”त्यादिनिर्देशात् । तेन सक्रमक
सङ्गोमक इत्यादि सिद्धम् ॥

“अनेकमन्यपदार्थ” इत्यत्रैव शेषग्रहणमनुवर्तते तेनात्र क्व न भवति सव
नाम्नो वृत्तिमात्र इति मात्रग्रहणा “द्विभाषा दिक्समास” इति यदा सर्व
नामसङ्गा नास्ति तदापि भवति ॥

सपूर्वस्येति विश्वमानार्थेपि समासो निदिश्यति तज्ज्ञापयति प्राथिक
विशेषणमिति ॥

(दिङनामान्तराले । २ । २ । २ई ।) (अ २ । पा २ । आ २)
 (तेन सहैति तुल्ययोगे । २ । २ । २८ ।)

तन्मान्तरालाश्च चत्वार पवता । एव च तत्राप्युदयाचलमनिहित-
 त्वादिकमेव प्रवृत्तिनिमित्तम् । अवधिस्तु पर पृथ्वीमध्यमेकमेव ।
 एव चावधिल सिद्ध दिक् शब्दत्वं च विशेष्यतया दिक् बोधक
 शब्दत्वमेवेति अभिमान ॥

दिशि दृष्ट इति । (भा)

दिशि रूढ्या दृष्ट इत्यथ ॥

यो दिशमिति । (भा)

दिगतिरिक्तमर्थं प्रवृत्तिनिमित्ततथापि यो नाश्रयत इत्यथ ।
 एव च तत्र शब्दस्यैव प्रवृत्तिनिमित्तत्वेन व्यक्तिमात्रशक्ततथाचा-
 समानायामाद्यतौ भाषितपुस्कत्वाभाव इतिभाव । सवनामत्व तु
 भवत्येव पृथिवीमथान्तत्तत् पथ्यन्तदेशरूपोपाधिविशिष्टदेश एव
 पूवादिशब्दवाच्यत्वेन व्यवस्थाविषयत्वाच्चेतिदिक् ॥ भाष्ये

कवभावार्थो वेति । (भा)

शेषाधिकारस्त्वबज्जब्रीह्यावेव तद्विधेरितिभाव ॥

“विभाषादिकसमास” इत्यत्र प्रतिपदोक्तस्यास्यैव ग्रहणार्थमपीदम् । तेन
 या पूर्वा सोत्तरा यस्य सुगमस्य तस्मै उत्तरपूर्वायेत्यत्र न विकल्प । कव
 भावार्थं च । तथा हि शेषाद्विभाषे”त्यत्र तन्वाट्टत्याद्याश्रयणेन एक
 शेष उपयुक्तादन्य अपर शेषाधिकार । तेनोत्तरपूर्वादौ न कप । इह
 शेषग्रहणानुवृत्ते । द्वितीयशेषग्रहणात् प्रियपथ प्रियधुर इत्यादौ न
 कप । यत् तत्र तेनेदमिति सूत्रे कैयटेनोक्त शेषाधिकार एव गृह्यते न
 तूपयुक्तादन्य इति । तत् तत्रत्यभाष्यस्योक्तिसम्भवमात्रपरम । नामग्रहण
 रूढ्यर्थम् । इह मा भूत् । ऐन्द्राश्च कौबेर्याश्चान्तराजमिति ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ॥

युद्धक्रियायामेवेति । (कै)

इदं च खोक्तोदाहरणविशेषाभिप्रायम् । अत एव कर्णाकणि-
प्रथितमथश्च इत्यादिप्रयोगा सगच्छन्ते । अत एव भाष्ये

क्रियाभिधानाद् (भा)

इत्येवोक्तम् ॥

सिद्ध समास इति । (कै)

पूर्वसूत्रेण क्वचित्तु पूर्वेणेति पाठोऽपि । 'सरूपत्वादिति
विरूपाणां त्वनभिधानात् समासो नेति भाव ॥

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ सप्तम्यन्ते ग्रहणविषये सरूपे पदे तृतीयान्ते
च प्रहरणविषय इदं युद्धमित्यर्थे समस्येते कमव्यतिहारे स वज्रग्रीहि ।
इतिकरणात्कौकिकविवक्षातात्पर्यकात् ग्रहणप्रहरणकमव्यतिहारयुद्धानि
सम्भन्ते । गृह्यतेऽस्मिन्निति ग्रहण केषादि प्रहरण दण्डादिकमव्यतिहार ।

तत्र तेनेदमिति सरूपे ॥ इतिकरण इत्यादि' । तत् समासा
कौकिकस्य यदि विवक्षा भवति एवमथ समासो भवति नान्यार्थमित्येवमर्थ
सूचयितुमितिशब्द इत्यर्थे तेन किं सिद्धं भवतीत्याह । कौकिकमर्थ
मिति' । कः पुनरसौ कौकिकोर्थ इत्याह । 'तत्सत्त्वादि' । एवदेव विवक्ष्योति

(तत्र तेनेदमिति सरूपे । २ । २ । २७ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

समूहान्यथानुपपत्त्येति । (कै)

सुषुपा इत्यधिकारात् तस्मात्पदसमूहवृत्तिवादिनि भाव ॥

अन्यपदार्थापेक्षत्वादिति । (कै)

सुषुत्पत्त्यपेक्षत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

पूर्वदौर्घार्थं चेति । (कै)

भाष्ये इतिशब्दादिदमपि लभ्यमित्येके ॥

पक्षान्तरेत्विति । (कै)

प्रत्याख्यानपक्षत्वित्यथ ॥

परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । केषु मृच्छीत्वा यद्ग्रहणं प्रवृत्तं केषांकेषु ।
सुष्ठौसुष्ठौ । दग्धैश्च दग्धैश्च प्रहृत्य युद्धं प्रवृत्तं दग्धादग्धि । ‘इचकमथ्यति
हार’ इतीचसमासान्तं । तदन्तमथ्यति तिष्ठद्गुप्रभृतिस्त्रिचप्रत्ययस्य पाठेन
अथयीभावत्वात् । “अन्येषामपि दृश्यते” इति पूर्वपदस्य दौषः । अत एव
सुष्ठौसुष्ठौति प्रामादिकम् । न च सूत्रे इदंशब्दात् प्राक् आकारं प्रपिण्ण्य
तामिति वाच्यम् । भाष्यकैयटाद्यसम्मतत्वात् । अस्यसीत्यादावतिप्रसङ्गाच्च ।
परिशिष्टे तु आच्च गुणिन इति सूत्रितम् । गुणोऽप्यस्येति गुणौ नापीति
थाख्याय सुष्ठौसुष्ठौत्युदाहृतं तदपाणिनीयम् । सरूपग्रहणं किम् । हलैश्च

‘यत्तत्रेत्यदि । मृच्छतेस्मिन्निति ग्रहणं केषु दि, प्रहरणं दग्धादि, कम
अतिहारं परस्परग्रहणं परस्परप्रहरणं च । ‘स चाथ्यमिति । तिष्ठद्गु
प्रभृतिषु पाठेनाव्ययत्वात् । नन्वत्र युद्धस्यान्यपदार्थत्वात्पूर्वैरेव सिद्धं न
वैयधिकरण्यादेकशेषप्रसङ्गाच्च । तथाहि । ग्रहणप्रहरणे च केषादीनां
सङ्घविवर्द्धितत्वादेकविभक्तिवाचैकशेषं प्राप्तोऽनेन वचनेन बाध्यते कथं न

न तूपयुक्तादिति । (कै)

इत्यभिमान इति शेष ॥ उपयुक्तादन्य शेष इत्यथस्य शेषा -
दिति सूत्रे भाष्यकृतैव स्थापयिष्यमाणत्वात् । आदृत्या शेषाधि-
कारस्यादित्यप्यथ इति पूर्वसूत्रस्य कवभावार्थं वेति वात्तिकाद्
ज्ञायते तस्मात् कवभावार्थं वेति अत्रैकदेशुक्ति । वैयधिकर-
ण्यात् पूर्वेण न सिध्यतीति अस्य सूत्रस्यावश्यकत्वेऽनेनापि कवभाव
सिध्यतीत्याशयेन ॥

सुसलैश्च युद्धम् । इदमपि सूत्रे वैयधिकरण्यार्थं प्रथमाविभक्त्यर्थं एकशेष
बाधनार्थं च । कवभावार्थं चेति तु भाष्येभ्युच्चयमात्रम् । शेषग्रहणस्य प्राग-
नुक्तपरताया पक्षमे स्पष्टत्वात् ॥

समूहविवक्षाया बहुव्रीहिसत्त्वा समूहस्यैकशेषे नोपपद्यते, ननु चासत्यस्मि
पूर्वयोगेनैव परत्वादेकशेषो बाधियते, न शक्यते बाधितुम् अन्तरङ्ग
एकशेषो बहुव्रीहिस्वान्यपदार्थापेक्षत्वाद्बहिरङ्ग ॥

चार्थे द्वन्द्वः । २ । २ । २६ ॥

भाष्ये

चार्थं इत्युच्यते । (भा)

उभयत्रापि साहित्यसमूहो विशेष स च समाहारेऽनुद्धृतावयव-
भेदः । अन्यत्र तु विपरीत इत्याशयेनेदम् । यद्यपि चार्थोऽसत्त्वभूतो
विशेषण च तथापि चार्थं इत्यस्य तत्सदृशे इत्यथ इति बोध्यम् ॥
पूर्वपक्ष्याह

चार्थे द्वन्द्वः ॥ धवखदिरौ इत्यादौ इतरेतरद्वन्द्वे उद्धृतावयवभेद
समूहः समासार्थः । अत एव 'चार्थे द्वन्द्वः' इति सूत्रे भाष्ये चार्थे
विधीयमानस्य द्वन्द्वस्य तद्देवालिङ्गसखातामाशङ्क्य शब्दशक्तिस्वभावेन
गुणवचनानामिवाश्रयतो लिङ्गवचनानीत्यनेन वा परिहृतम् । बह्व्रीहो
अन्यपदार्थस्यैव अत्रापि चार्थस्यैव प्रधान्यौचित्यात् । अत एव "गोस्त्रियो "

चार्थे द्वन्द्वः ॥ प्रागनुक्तसमासमनेक सुबन्त चार्थे वर्त्तमान वा
समस्यते स द्वन्द्वः । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराच्चार्थाः । पर-
स्परनिरपेक्षस्थानेकस्यैकस्मिन्प्रति सम्बन्धिन्यन्वयः समुच्चयः । यथा
अहरह्नयमानो गामश्च पुरुषः पशुः वैवस्वतो न ढप्यति सुराया इव

'चार्थे द्वन्द्वः' ॥ समुच्चयेत्यादि' । यदा परस्परनिरपेक्षा पदार्था
एकस्मिन्प्रतिसम्बन्धिनि समुच्चयन्ते तदा समुच्चयः, यथा 'अहरह्नयमानो
गामश्च पुरुषः पशुः वैवस्वतो न ढप्यति सुराया इव दुमदी ति, दुमदी
यथा सुराया न ढप्यति तथा यमो गवादीन्नयमान इत्यर्थः । अत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५०५

(अ २ । पा २ । आ २)

(चार्थे इन्द्र । २ । २ । २६ ।)

पाठेनापीति । (भा)

अपिना पाठेन तस्या कन्तुमग्रक्यत्वसूचितम् । खरादिचाद्यो-
राकृतिगणत्वात् । अभिधेयवद् विशेष्यवत्क्षिप्त्वादि क वक्तव्य विशेष्यस्य
चाथस्य लिङ्गादिराहित्यात् तदन्तुमग्रक्यमिति भाव ॥ नेद् भाष्य
समाहारविषय तत्र नपुसकृतेकवचनयानियतत्वात् । तस्मादितरे-
तरयोगविषय तच्च तत्र चाथस्य विशेष्यत्वे सगच्छते नान्यथेति
बोधम् ॥

समुच्चितद्रव्याश्रये इति । (कै)

समाहारे तु लिङ्ग वाचनिकम् । वचनमपि इन्द्र इत्यादौ
एकवचनशब्देन योगत समाहारस्य निर्देशा ज्ञापकसिद्धमिति ।
इतरेतरयोगविषये एव पूर्वपक्षसिद्धन्ताविति भाव । एव चेतरे-
तरयोगे समारारे द्रव्येणाभेद एवोच्यते इत्याहु ॥

इति सूत्रे भाष्ये 'कुक्कुटमयूथी' इत्यत्र ऋसमाशङ्क्य "इन्द्रे प्रतिषेधो
वक्तव्यः' इत्यन्तम् । समासार्थे अवयवार्थस्याप्राधान्यात् प्रथमानिदिष्ट
त्वाद्योपसजनत्वम् इति कैयटेनोक्तम् । प्रमाणाप्रमेय" इत्याद्यसूत्रे न्याय
भाष्यकारोपि चार्थे इन्द्र समास" इति । अत "सव एते प्रमाणादयो
विज्ञेया इति सिद्धम् इति वाक्तिक च ॥ तेन हि समासस्य चार्थे वृत्ति

दुमद् इति अत्र नयतिक्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय । गन्धमा
नत्वा तु चशब्दस्याप्रयोग । यदा तु एकस्य प्राधान्यमितरस्यानुषङ्गिकता

नयतिक्रियायामेकस्या गवादीना समुच्चय गन्धमानत्वाच्च चशब्दस्याप्रयोग
एव राजा गौश्वान्श्चेति द्रव्ययो रक्त शुक्लश्चेति द्रव्ये गणयो, रक्त पट

चार्थसद्भावादिति । (कै)

अत एव तद्विग्रहे चस्य प्रयोग । याञ्जिकत्वसमानाधिकरण-
वैयाकरणत्ववान याञ्जिक इति बाध इति भाव । स च वाक्ये च-
शब्दवलात् समासे समासवलादिति बोध्यम् ॥

वैयाकरणशब्दस्यैवेति । (कै)

अभ्यहितत्वात् समाया तु अल्पात् चाद् याञ्जिकशब्दस्यैव स
स्यादिति बोध्यम् ॥

विशेषेति । (कै)

चार्थे इति व्यधिकरणधम्मवाचके सावकाशम् ॥ भाष्ये

अश्लेषत्वादिति । (भा)

उक्त्वा । तेन च समूहस्य ज्ञेयत्वलाभ । अन्यथा समासान्तरे इव चकारा
घटितवाक्ये इव चात्रापि समासे कथ सर्वेषां ज्ञेयत्वलाभ स्यात् ।
एव च पदाबोधे अर्थे समासस्य शक्तिरित्यक्तमिति दिक् । पाणिपादम्
इत्यादिसमाहारे त्वनुद्भूतावयवभेद समूहो विशेष्य इति बोध्यम् ।
उद्भूतावयवभेदत्व चावयवगतसख्याधारोपवत्त तद्विपरीतमनुद्भूतावयव
भेदत्वम् उभयत्रापि द्वन्द्वे समूहोनावयवव्यतिरिक्त । धवखदिर धवखदिरौ
इति ऋद्धैरेवाभिधानात् । अवयवातिरिक्तस्तु यूथ वनम् इति शब्दा

तदान्वाचय । यथा भिक्षामट गा ज्ञानयेति । अत्र हि अदशनाङ्का
मानयन्नपि भिक्षामट इत्येव । अणटस्तु भिक्षा न । गामानयति तथा

कृण्वन्त चेति गुणे द्रव्ययो समुच्चय इत्यादि द्रष्टव्य यदानेकस्य प्राधान्या
त्तदनुरोधेन त्वितरदन्वाचीयते तदान्वाचय, यथा भिक्षामट गाज्ञानयेति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५४७
(अ २ । पा २ । आ २) (चार्थे इन्द्र । २ । २ । २६ ।)

समासघटकपदबोधप्रधानाथस्यैव चाथसम्बन्धित्वे द्वन्द्व । प्रधा-
नाप्रधानयोरिति न्यायादित्याशयोऽत्र गूढ ॥

सुद्वतदुष्कृते इति । (कै)

१कृताकृतशब्दयोस्तयोर्द्वन्द्वरिति भाव ॥ नन्वत्र वैयधिकर-
ण्यात् कथं क्तेन नञित्यस्य प्राप्तिरत आह

कर्मसामान्य चेति । (कै)

कर्मसामान्यस्य विशेषाश्रयत्वादिति भाव ॥

भिन्ने । (कै)

धर्माधमलक्षणे ॥

१ उपस्वात स्थूलसिक्ता तूष्णी गङ्ग महाङ्गदम ।
त्रोण चेदशको गन्तु मात्वा तामा कृताकृते ॥

न्तरेणैवोच्यते । एतेनेतरयोगे तदनतिरेकेण इति भेद इत्यपास्तम् ।
यत्तु इतरेतरयोगे साहित्य विशेषण तच्च समुदायशक्यम् । उत्तर
पदलक्षम् इति तु वज्रवैद्युत्तरीत्या निरसनीयम् । समुदायलक्षम् इति
तु न युक्तम् । उपपत्तिप्रतिसन्धान विनापि प्रतीतेः । समाहारे तु
तद्विशेष्य साहित्यस्य इतरेतरयोगद्वन्द्वेऽभावे तु द्वित्वाद्यन्वययोग्यतावच्छेद
कसाहित्यमन्तरा तदन्वयो दुर्लभ स्यात् । ननूपस्थिते योग्य एव तदन्वय

अटन्नपि नान्विध्य गामानयति । भिन्नितानामन्वय इतरेतरयोग ।
समूह समाहार । तत्र समुच्चयान्वाचययोन समास । असामर्थ्यात् ।

अत्र ह्यशनादनानयन्नपि गामटेत्वेव भिक्षाम्, अण्टस्त्व भिक्षा न गामा
नयति अटन्नपि नान्विध्य गामानयति इतरेतरयोगस्तु परस्परपेक्षाया

समुच्चिते इति । (कै)

क्रियाया समुच्चिते । केचित्तु कृताकृते इत्यस्य पापपुण्ये
क्रमेण कृताकृत इत्यथमाहुः ॥

अतिप्रसङ्ग इति । (कै)

दन्दसञ्ज्ञातिप्रसङ्ग इत्यथ ॥

गामश्च पुरुष पशुम् । (भा)

इति वाक्येऽपि परस्परसाहित्यरूपेतररेतरयोगे पदानां वृत्ते-
दन्दसञ्ज्ञास्यादिति भावः ॥

१ समुच्चिते प्राप्तिमिति' इत्यख्यौयविवरणे पाठोऽस्ति ॥

२ अहरहृन्नयमानो गामश्च पुरुष पशुम् ।

वैवस्वतो न हृष्यति सुराया इव दुमदी ॥

नियमो न तु योग्यतावच्छेदकोपस्थियपेक्षा । अत एव घटेन जलमाहर
इत्यादौ छिन्नेतरस्यैव योग्यतयान्वयो न तु छिन्नेतरत्वप्रकारको बोधः ।
न च घटाकाशद्वित्वादे । प्रत्येकावृत्ते समुदायावृत्तित्वेनाकाशेऽपि
सत्त्वेन आकाशप्रदाद् द्विवचनाद्व्यापत्तिवारणाय सख्याया अन्वयितावच्छे-
कथाप्यत्वविशिष्टसमवायसम्बन्धेन प्रकृत्यर्थेऽन्वये तेषां साधुत्वमवश्यं
बोध्यम् ॥

एकार्थीभावे हि सति पृष्यवन्तौ पश्येत्यादाविव एकपदोपात्तौ भिलि
तावेव अन्विताता न तु प्रत्येकम् । धवखदिरौ । वागदृषदम् । श्रेष

सवयवभेदानुप्रगमेन समुदायरूपतामापन्नानामेकस्मिन्नर्थेऽन्वये सति भवति,
यथा देवदत्तयज्ञदत्ताभ्यामिदं कायमिति, तथैकापात्रेऽपि तद्भवति, तद्भूता

महाभाष्यप्रदीपोद्घात । ५४६
(अ २ । पा २ । आ २) (चार्थे द्वन्द्व । २ । २ । २६ ।)

दु खेनेति ॥ (कै)

क्लेशेनेत्यथ । अल्पपाने न मदोत्पत्तिरस्येति फलितम् ॥

'सुराया इति । (भा)

शेष षष्ठी । सुरया इत्यथ ॥

इन्द्रादीनामिति ॥ (कै)

भाष्ये लोकानां पात्रका इत्यव्याहृत्यमितिभाव ॥ धवखदिर-
चोरिव अत्रापि विवक्षा स्यादत आह

अर्था इति ॥ (कै)

१ सुरया इत्यपि भाष्ये दृश्यते ॥

अत एव एकोन इतिव्याप्त्युपपद्यते । द्वित्वान्वययोग्यतावच्छेदकोभय
वृत्तिधर्मव्याप्यसमवायस्य प्रतियोगितावच्छेदकसम्बन्धत्वात् । अन्यथा केवल
समवायस्यैकस्मिन्नपि सत्त्वेन तदनुपपत्ति । समवायस्तु नाना । तस्यैकत्वे
तु तदव्याप्यत्वविशिष्टापय्याति सम्बन्धोऽस्तु । एव च धवखदिरावित्यादौ
साहित्यभागमावश्यकम् । अन्यथान्वयितावच्छेदकधवखदिरत्वादिव्याप्यद्वि
त्वहयादिप्रतीत्यापत्ति । तथाचैकैकखदिरादित्वात् पर्यायेण तथाप्रयोगा
नुपपत्तिरितिवाच्यम् । घटद्वयवृत्तिद्वित्वस्य घटत्वव्याप्यसम्बन्धेनान्वये एक-

किम् । नीलोत्पलम् । इह हि एकस्मिन्वमिणि अनेकधमसमुच्चयात्
द्वन्द्व स्यात् । न चेष्टापत्ति । पटुश्चासौ खड्गश्चेत्यादावपि द्वन्द्वे सति

वयवभेदत्वाच्च द्विवचनबहुवचने भवत, तादृशानामेवावयवतिरोधानस
हृतिरूपेणान्वये तत्समाहारो यथाच्छत्रोपानहमिति, सङ्घतिप्रधानत्वात्

५५ महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।
(चार्थे इन्द्र । २ । २ । २६ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

युगपदनुभवाभावादिति । (कै)

परस्य स्खञ्जानसदृशज्ञानसमपणाय शब्दप्रयोग इति भाव ॥
विप्रतिषिद्धत्वादेव युगपदेव युगपदभिधानानुपपत्तौ प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

आरादिति ॥ (कै)

तच्च दूरसमीपयोवन्तते ॥

पुरेति ॥ (कै)

चिरातीतभविष्यदासन्नयोवन्तते ॥

सुखप्रतिघातेन (भा)

घटाभिप्रायेणापि घटौ इत्यापत्ते । तस्माद् द्वित्व द्वयोरेव पर्याप्तमेकोन
द्वावित्यादिप्रतीतिवशात् पर्याप्ते । प्रत्येकावृत्तेरपि समुदायवृत्तित्व
स्वीकार्यं प्रत्येकावृत्तेरपि वनत्वादे समुदाये वृत्तित्ववत् । अन्त करण
विशिष्टब्रह्मरूपजीववृत्तिजीवत्वस्य प्रत्येकावृत्तेरेव विशिष्टवृत्तित्ववत् ।
यद्वा द्वित्वादिसमवायस्यैव तादृशत्वमेको न द्वावितिप्रतीते समवाय
विषयताया एवानुभवाद् द्वित्वादिसमवायस्यैव च पर्याप्तिरिति नामा
न्तरम् । अन्यथा साहित्यभानाङ्गीकारोऽपि तत्र प्रत्येकधमयोरेव
सम्बन्धितावच्छेदकतया साहित्यद्वयबोधोपत्तिरिति चेन्न । घट

इन्द्रे घीत्यादिनियमापत्ते । विशेषणमित्यादिना तत्पुरुषे तु काण्यखञ्जव
दनियम सिद्ध्यति । पर कायमिति पाठे चेदम् । एकसच्चाधिकारे तु

कावचनम् । 'तत्रेत्यादि' । स्यादेतत् । समुच्चये परस्परानपेक्षत्वेऽपि तत्रा
दीनामेकक्रियाद्वारक सामर्थ्यं दध्योदनादिवदस्थेवेति तत्र युक्तं, दध्योद

इत्यादिना सुखप्रतिवधिकायास्तन्नाशिकायाश्च सामग्र्या । दु ख-
जनकत्वं दु खप्रतिवधिकायास्तन्नाशिकायाश्च सुखजनकत्वं सूचि-
तम् । एव दु खसुखजनकसामग्र्योनियमेन सुखदु खप्रतिबन्धक
त्वादि च सूचितम् । एतेन भारोत्तीर्णे गौण सुखव्यवहार इत्य-
पास्तम् ॥ षष्ठीसमासे कवयसामानाधिकरणमत आह

दृत्ताविति ॥ (कै)

अथ भाव । सामानाधिकरण्यं नामत्वित्यतयैकद्रव्योपस्थापकत्वं
तच्चापि पृथक् पूर्वपदेन स्वार्थानुपस्थितेरिति ॥

न दोष इति । (कै)

अन्यैव रीत्या विह्वपाणामपीत्येक शेषोऽपि करणीय । द्वन्द्वा-
रम्भसामर्थ्येन वाक्यीयस्य समानाथस्यैवाश्रयणादिति बोध्यम् ॥ ननु

इत्यादौ विभक्त्युपस्थाप्य सख्याया प्रकृत्यर्थावच्छेदकव्याप्यत्वदर्शनात्
तदुपस्थाप्य सख्यात्वावच्छेदेनेव तत्त्वकल्पनेन द्वन्द्वे तद्व्यापकस्य पदार्थतावच्छेदकस्य
साहित्यस्यावश्याभ्युपेयत्वात् । किं चाश्रययोग्यतावच्छेदक
धमवत्त्वेनोपस्थिते एव द्वित्वादे साकाङ्क्षात्वात्तद्भ्रान्मावश्यकम् । किं च
दन्तचैत्रौ पचत इत्यादौ आख्यातोपात्तद्वित्वान्वयेऽन्वयितावच्छेदकत्वाभावात्
तद्भ्रान्मावश्यकम् । सुबुपात्तद्वित्वमेव तथेति तु न युक्तं चैत्रो मैत्रश्च

विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसञ्ज्ञैव भवति । सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व
एव । यथा प्रमाणाप्रमेयेत्यादौ साधर्म्यवैधर्म्याभ्यामित्यत्र च न ह्यत्रामे

नादावेकत्वात्क्रियाया इह तु कमभेदात्क्रिया भिद्यते तथा च 'समुच्चये
ऽन्यतरस्या मित्यत्र भ्राष्ट्रमट मठमटेत्यादिक कमभेदनिवन्धन क्रियाभेद

५५२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(चार्थे द्वन्द्वे । २ । २ । २६ ।)

(अ २ । पा २ । आ २)

अत्र पक्षे इत्येव वाक्यसमासाथमिति तत्रापि सामानाधिकरण-
मख्येव इत्यत आह

लौकिक चेति ॥ (कै)

स्वतन्त्रेणाथबोधाय प्रयुक्तमित्यथ । इदं त्वलौकिकवृत्ति-
समानाथकमेवेति भावः ॥ शब्दानां स्वरूपतो विप्रतिषिद्धत्वाभावा-
दाह

विप्रतिषिद्धार्था इति ॥ (कै)

तदप्युपपादयति

परस्यरेति ॥ (कै)

भाष्ये

निवृत्तयतीति । (भा)

शब्दत इत्यादावनन्वयापत्तेः । च शब्दस्य न द्वित्वबोधकं कोशभाष्यादा
वस्तुत्ते । चार्थे द्वन्द्वविधानेन द्वन्द्वात् च शब्दस्येव द्विवचनस्याप्यनापत्तेश्चेति
तत्र । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकानेकधर्मावच्छिन्नान्वयेऽपि द्वित्वादेराकाङ्क्षा
योग्यतयो सत्त्वेनाक्षते । क्वचित् सख्याया प्रकृत्यर्थतावच्छेदकत्वाप्यत्वेऽपि
सवच्च तत्त्वकल्पने मानाभावाच्च । मम तु न दोषः । द्वित्वादिसम्बन्धस्य
प्रत्येकावृत्तेरेव समुदायवृत्तित्वास्वीकारात् । समूहस्य विशेष्यतयाभा

दान्वयो विवक्षितः । यद्यपि सामान्यविशेषयोर्धर्माचनिको द्वन्द्वनिषेध
स्तथाप्यनित्यः स इति त्वदाद्येकशेषसूत्रण्यवोपपादितम् । अनेकं किम् ।

माश्रित्योदाहरिष्यते अन्वाचये त्वप्रधानमेव चार्थे वक्तव्ये न प्रधानमित्यने
कस्य मदस्य चार्थे वृत्त्यभावादपि समासाभाव इह पदुच्चासौ खञ्जश्चे

बुद्धित इति शेषे ॥ ननु निवृत्तौ तात्पर्यभेदात् तदितर-
भेदस्तदान् वा न चेन्नित्यदुक्तमोऽत आह

एकस्मिन्निति ॥ (कै)

विरुद्धानामिति । (कै)

न हि सहानुभवासम्भव शब्दात् सहबोधे प्रतिबन्धक इति
भाव ॥

एकासन्निति । (कै)

नाङ्गीकारेण द्वित्वादे समूह एव भावत । पटाविद्यादावेकशेषेऽपि
द्वन्द्ववत् समूहे एव विशेष्ये तदन्वय । किञ्च साहित्यस्य विशेषणत्वे प्रमा
णप्रमेय इत्यादौ सवस्य श्रेयत्वादिद्विदेव सहितद्विद्यादिज्ञानेऽपि प्रास्तार्य
सिद्धे । परस्परसहितानां सर्वेषां ज्ञेयत्वमित्यस्य समूहस्य विशेष्यत्व
एव सिद्धे । एकस्याप्यज्ञाने समूहाज्ञानात् । समूहस्य विशेषणत्वेऽपि
एवमेव । न ह्यनेकघटपटराशौ चस्य राशेघट पटम आगव इत्यङ्गे इम
राशिमाणव इत्यत इव सकलघटाद्यानयन नियमेन प्रतीयते । अत एव
समासस्यालिङ्गासखत्वादिश्रद्धापरमुक्तभार्य्यं सगच्छते । तत्र नैतद्भाष्य
समाहारविषय तस्य वाचनिकलिङ्गैकवचनयो सत्त्वात् । तस्याश्रयगत

होतपोत्तनेष्टोद्गातार । न ह्यत्र द्वयोद्वयोद्वन्द्वं कृत्वा एगद्वन्द्वं कतु शक्यं ।
होतपोचोरघ्यानडापत्ते । वाक्कलखभृषदमित्यादौ त्वगादेरपि टजापत्तेः ।
न चोत्तरपदे नित्यसमासोपसख्यानात्तथापि तदापत्ति । सकृत्समुदाये

त्येकस्मिन्वमिण्यनेकधमसमुच्चयार्थसद्भावात्समानाधिकारणयोरपि द्वन्द्व
सञ्ज्ञाप्रसङ्गं ततश्च 'द्वन्द्वे घी'ति नियम स्यात् विशेषणमित्यादिना तु
तत्पुरुषकारयो खञ्जपटुरित्यपि सिद्ध्यति, नैव दोष । एकसञ्ज्ञाधिकारा

एको वाचक शब्द इत्यथ ॥ ननु वाच क्रमो न वाच्यप्रतीति-
योगपद्यविरोधीत्यत आह

अभिधानक्रमेति ॥ (कै)

अभिधेयक्रम । (कै)

अभिधेयज्ञानक्रम ॥

क्रमवदर्यावगमादिति ॥ (कै)

क्रमवतोऽर्यावगमस्य सत्त्वादित्यथ ॥ भाष्ये

सक्षशब्द सार्थको निवृत्त इति । (भा)

सिद्धसंख्याग्राहित्वाभावाच्च । इतरेतरयोगपदेन च समूह एव तस्याश्रय
गतसिद्धसंख्याग्राहित्वोक्त्याऽवेषवत्तादात्म्येन भाग स्पष्टमेवोक्तम् । एताव
तैवोभयपदार्थप्रधानो द्वन्द्व इति व्यवहार । समूहस्यावयवेष्वो भेदेना
प्रतीतिः । किञ्च दशसाध्योक्त्यापनकभावोक्त्यापनक्रिया तत्कर्तृत्व च प्रत्येक
सम्बन्धमपि इतरसाहित्येनैव बुध्यते । तत्र कैकेनोक्त्यापयति समूह
उक्त्यापयतीति च प्रयोग । तत्राद्ये एकशब्दोऽसहायपर । एव द्वित्वा
दिकमपि प्रत्येकसम्बन्धमेव । इतरसाहित्यरूपसमूहबुद्धिश्च तदुत्पत्तिका

प्रवृत्तस्य द्वन्द्वस्य एकाजद्विर्वचनन्यायेनावयवे पुनरप्रवृत्ते । उपसंख्यान
स्यान्यत्रोपक्षयात् । न चैव वाक्चसङ्गवृषद् होताधीतानेष्टोद्गातार
इत्यादि न स्यादेवेति वाच्यम् । द्वयोर्द्वयोरेव सहविवक्षया द्वन्द्वे समुदाययो

विशेषविहितत्वात्तत्पुरुषसञ्चैव भविष्यति, अन्यथा नौत्त च तदुत्पन्न चेत्वा
दावपि द्वन्द्व स्यात् यद्वा शेष इति वर्त्ततेऽतो विशेषणमित्यत्रोपयुक्तत्वात्
भविष्यति सामानाधिकरण्याभावे तु द्वन्द्व एव पटुखञ्जावागताविति ।

द्यावाह इति । (भा)

१ द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेन इति मन्त्रस्थमिदम् । ह शब्दो-
ऽसमासद्योतक । इतरेतरापेक्षयोभयत्रापि द्विवचनम् । द्वितौचे

चिदस्मै (भा)

शब्देन व्यवधानात् समासाभाव । प्रधाने द्यावापृथिव्यावि-
त्याद्यमन्त्राय ॥ यथोक्त सूचित कैमुतिकन्याय

१ द्यावा ह क्षामा प्रथमे ऋतेनाभि आवे भवत सत्यवाचा ॥ म२
सू१२ ऋ१

वाचको यथा वाचोर्गैः शाखा वृक्षस्यावयव इत्यर्थ । अनेन हि तत् तत्
सख्यावत्त्वेन प्ररस्परसापेक्षसमूहप्रतीतिः स्पष्टमेवोक्ता सव एव द्वाद
योऽन्योन्यमपेक्षन्ते इति च तत्रोक्तम् । तत्र समूह उद्भूतावयवभेद एव
वाच्य । अत एव पञ्चादयोऽनित्य बहुवचनान्ता एव । ननु

द्वित्वादिद्योनिरेकात् भेदास्तत्पूर्वकायत ।

विना तेन न सख्यानामन्यासामस्ति सम्भव ॥

एकत्वेन विना द्वित्वादीनामुत्पत्त्यसम्भवाद् द्वित्वादीनामेकात्मम् ।
द्योनि कारण तेन विना न्यासासम्भव दश्रयितु भेदा इति । तत् पूर्वका

पञ्चान्तरे तु प्रत्येकम् । तदेतदुच्यते । युगपदधिकरणवचने इन्द्र इति ।
अधिकरण प्रतिपदार्थः । तस्य युगपद्वचन इत्यर्थ । अत एव आहुश्च

शब्द उपस्थितः, एक एवार्थस्तस्यैकात्वादेकवचनमेव प्राप्नोति, तथा अ-
'सन्तौ टिकितौ'विति क्रमेण प्रतीतिमङ्गीकृत्य यथासंख्यमित्यस्य प्रवृत्तिः
न च क्रमेण द्वयोश्चार्थो प्रतीतौ द्विवचन भवति यथा वा वाक्ये अक्षश्च

उक्तष्टेति । (कै)

एव च युगपदधिकरणवचनताया सत्त्वस्येदमनुमानमनुमा-
पकमित्यथ ॥

साहचर्यादीति । (कै)

‘द्यावा ह चामा’ इति वाक्ये परस्परसाहचर्यात् द्यावा चिदस्मै
पृथिवी इत्यत्र साहचर्ये द्विवचनानुपपत्त्या च तथा कल्पना-
श्रीयते चेत् किं समासे वक्तव्यमित्यथ ॥

द्वन्द्वेनेति । (कै)

अभेदमूलकैकत्वपूर्वका इत्यर्थे । तस्मादेकत्वमाद्य द्वित्वादवस्तु पदार्था
न्तर सनिधौ तत् पूर्वका जायन्ते । तदेवाह

एकत्वे बुद्धिसहिते निमित्त द्वित्वजन्मनि ।

एकत्वाभ्या समुत्पन्नमेव वा ततप्रतीयते ॥

एकत्वद्वयविधयावुद्धिर्द्वित्वादेः कारण तत्र अथस्यैव समवायिकारण
त्वात् प्रत्यासत्तभावाच्च । समवायिकारणत्वासम्भवेन तस्यानिमित्तकारणत्व
मेव । समवाय्यसमवायिकारणभिन्नसामान्यसमाख्यया निमित्तमित्युच्यते ।
अथा अज्ञत्वाभ्यामेव द्वित्वसुतप्रममेकत्वद्वयलुब्धा तु तज्ज्ञानम् एतदेव
मीमांसकमतम् ॥ द्वित्वादिसंख्येय मतभेदमाह

वाङ्मय कालिङ्गश्चेत्यत्र सहविवक्षाया तेनैव वङ्गव्यति लुकि अङ्गवङ्गकलिङ्गा
इति निश्चयतीति लुकाप्रकरणे भाष्य एव स्पष्टम् । यत्सिद्ध सूत्रे सेय

न्यग्रोक्षश्चेति, अत्र न्यग्रोधार्थप्रतीतिदृष्ट्या अन्वयार्थस्याप्रतीतिरेव कार-
णम्, अस्तु तद्वि युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व । किमिदं युगपदधिकरण
वचन इति अधिकरणं वर्तिप्रदार्थं अधिकरणे युगपद्वचन युगपधि-

इन्द्ररूपसमुदायेनोद्भूतावयवभेद समूहरूपोऽथ । स्रग्नादि-
शब्दक्रमोच्चारणेन यद्यपि क्रमेण बुध्यते तथापि इन्द्ररूपैकप्राति
पदिकजन्यबोधविषयताया इयो सत्त्वेन द्विवचनाद्युपपत्तौ युगपद्वचने-
ऽभाव इति भाव । एव च खण्डनवादी स्वमते द्विवचनादिकसुप-
पाद्युगपदधिकरणवचनतावाद दूषयितु तन्मतमनुवदति

स्रग्नादपि द्वर्थ न्यग्रोधोऽपि द्वर्थ इति । (भा)

इति तव मतमिति शेष ॥

एकत्वसमुदायो वा सापेक्षे वा पृथक् पृथक् ।

द्वैक्योरिति निर्देशे प्राप्ते रामस्तथा स हि ॥

एकत्वाभ्या नापूर्वद्वित्वसुतपाद्यते । किन्तु तयो समुदाय एव
द्वित्वम् । तत्रावयवाश्रयो भिन्नकारावभासः । सद्याश्रयश्चैकाकारावभास ।
यथा वृक्षसमुदायो वनशब्देनोच्यते । तथैकत्वसमुदायो द्वित्वशब्देन बोध्यते ।
यथा परस्परापेक्ष एकत्वे एव द्वित्वम् । अन्य दूषयति एकत्वद्वित्व परे
द्वैक्यो' इति निर्देशे एकत्वत्रयस्य इन्द्रविषयत्वात् बज्रवचनपत्तिस्तथा
क्रीकारे इत्यर्थः । अस्मादेकत्वाभ्या जनितमन्यदेव समुदायरूपे द्वित्वम्
एव त्रित्वादयोऽपि इत्येव न्याय्यम् । ननु द्वित्वादेरेकत्वाद् 'द्वयोद्विवचनम्'
इत्याद्यनुपपन्नम् । तत्रोक्तम् ।

युगपदधिकरणवचनता दुःखा च दुरूपपादा चेति भाष्य उक्तम् ।
तस्याद्यमाश्रय । अस्तु जहत्त्वार्थता तथापि धवौ च खदिरौ चैत्यादिवि

करणवचन, तत्र इन्द्रो भवति, केन पुनयुगपद् द्वयोर्वचनम्, एकैकेन पदेन,
एतदुक्तं भवति यावता पदाना इन्द्रो यदि तावतामन्योन्यार्थाभिधान
युगपद्भवत्येव इन्द्रो भवतीति, अत्र हि द्विवचनबज्रवचनान्यथालुपपत्तिरेव

यदि तर्हीति । (भा)

यद्येव स्त्रीकुरूपे इत्यथ । यत्तु लघुविवरणे सच्च सच्चग्रन्ध-
घटितो इन्द्ररूप समुदाय इत्यथ । ज्ञथ ज्ञवयवसमुदायाथ ।
एव न्यग्रोधोऽपि इत्यपि व्याख्येयमिति तन्न । न्यग्रोधोऽपत्यग्रस्य
वैयर्थ्यापत्ते । यदि तद्धि इत्यादेरनुत्यानापत्तेश्च । न च प्रागुक्ता
ग्रथमविदुषो युगपद्वचनतावादिनोऽथ पूर्वपक्ष इति वाच्य तत्
समाधानकाल पूर्वोक्तस्वाग्रथप्रकटेनैव समाधानस्योचितत्वेन या-
भ्यामेवात्रैकोद्ध्यस्ताभ्यामेवापरोऽपीत्यादितस्य समाधानपरग्रन्थासंगते ।

एकोऽपि गुणमेदेन सघो भेद प्रकल्पयेत ।

गुणा समूहावयवास्तेषा भेदेन स्वात्मन ॥

एकस्यापि द्वित्वादभेद इति तदुपपत्तिरिति हरिणोक्तम् ॥ ननु
'पक्षि विशति' इति सूत्रे भाष्ये विशत्यादिषु प्रकृतिप्रत्यययोस्तदर्थं
योश्चाज्ञानमितिप्रश्ने द्विशब्दादथ दशदर्थदभिधायिन श्रुतिप्रत्ययो द्वौदशतौ
विशतिः । विशत्यादयोदशदर्थं चेत् सामानाधिकरण्याभावेन विशति
गवमिति समाह्वानापत्ति । विशतिर्गाव इत्यस्य चासिद्धि । दशतोद्वित्वा
द्विवचन च प्राप्नोतीत्युक्ते सिद्धान्तिनोक्तम् । समुदाये एते विशत्यादयो
भविष्यन्ति कथं सङ्ग इति वर्त्तते । न च प्राणिसमूह सङ्ग इति वृत्त्या

ग्रहो ऽसङ्गत प्रक्रियादशायामपि प्रथमप्रवृत्तस्यैकवचनस्य त्यागाद्योमात् ।
अन्यथा षष्ठीतत्पुरुषादेरपि प्रथमस्यैव राजा चासौ पुरुषस्येत्यादिविग्रहा

प्रमाण, विग्रहे चापि दशनात्, विग्रहे खल्वपि युगपद्वचनता दृश्यते
प्रतिन्नयोरवखण्यो, यावाचिदस्यै पृथिवी नभेते इति किं पुन समासे यत्र
चान्या चान्या च शक्ति प्रादुभवति कथं पुन सच्चग्रन्धेन न्यग्रोधाभिधान

तत् ग्रन्थस्वारखेन युगपदधिकरणवचनतावादिन एवैतत् पूर्वपक्षे
सिद्धान्तित्वप्रतीते ॥ ननु स्रचन्यग्रोधयोर्भयाथत्वमिति वदतोऽन्य-
वाचकत्वमसिद्धमत आह

लौकिकादिति ॥ (कै)

नन्वस्यान्यारूपत्वाभावेन स्रचस्य न्यग्रोधत्वादित्यनुपपन्नमत आह

स्रस्रशब्दस्येति ॥ (कै)

भाष्ये स्रचशब्दस्य न्यग्रोधाय ॥

विश्रतिरिति न सिद्ध्येत । सङ्घ समूह समूदाय इत्यनर्थान्तर इयोदशतो
सङ्घो विश्रतिरिति । न च विश्रको गोसङ्घ इति न स्यात् । विश्रतिशब्देनैव
गोसङ्घस्योक्तत्वात् । तत्र परिमाणिना उङ्गनोनापत्तेरिति वाच्यम् । इत्याया
इत्यसङ्घस्य दशता दशत्सङ्घस्य दशतो गवा च पारमार्थिको भेदो नास्ति
केवल बुद्ध्या परिकल्प्यते । बुद्धित्ववस्थापितार्थनिबन्धनाच्च शब्दाबुद्धिमेवा
र्थाकारामूपजनयन्तोऽसत्त्वपि वास्तवे भेदे भेदमुपगमयन्तीत्यदोषात् ।
दशतो षट्साद्विश्रतिशब्दाद्द्रव्यसङ्घे परिमाणिनिङ्गनसिद्धे वास्तवमभेद
मादाय सामानाधिकरण्यं च सिद्धं विश्रतिर्गाव इति गवा दशतस्र
त्वात्तिकभेदाभावाद् गवामपि दशतसङ्घगुणित्वेन गुणिना गुणविशेषणे
गवा विश्रतिरिति बध्नी । समुदायाभिधाने समुदायस्यैकत्वादेकवचन

पत्ति । तत्पुरुषे तुल्यार्थत्वादीना निबिधयतापत्तिश्च । स्यादेतत् । भूत
पूर्वगत्वा तन्निर्वाह उत्तरपदार्थप्राधान्यादिवत् । अस्तुक्समासे तु षष्ठा

तेन वा तस्य, साहचर्यादिति, यद्वा तद्वा निमित्तं भवतु यद्यपि च लोक
व्यवहारे केवलस्य स्रचशब्दस्य न्यग्रोधाभिधायित्वं न दृष्टं न्यग्रोधशब्दस्य
वा स्रचाभिधायित्वम्, इन्द्रावयवनात्वनेकार्थाभिधायित्वं न केवलानामित्व

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५६१
(अ २ पा २। आ २) (चार्थे इन्द्र । २। २। २६।)

संक्षेपि न्यग्रोधशब्दो दृश्यते । (भा)

इत्युक्तम् ॥ तत्र दशनमुपपादयति

लोकव्यवहारे संक्षेपि । (कै)

पूर्वोक्तेन शब्दप्रयोगक्रमेणाथज्ञानक्रमादुभय क्रियान्वय द्विवचन
च न स्यादित्यभिमान ॥ भाष्ये

तुल्य हि कारणम् इति । (भा)

दशनरूप कारणमपि तुल्यमित्यथ । तदाह

सिद्धम् । सामानाधिकरण्येऽपि विश्रुतिर्गाव इत्यादौ विश्रुतिसंख्या
समुद्दिता त्रयसमवायिनौ न तु प्रत्येक समाप्तेति आबोधनमित्यादिवत्
तद्गतैकत्वस्य विशिष्ये आशोपेयैकवचनसिद्धिरत एव त्रयगतसिद्धिसंख्या
न गृह्यति । प्राकश्रुतादेशा स्त्रीलिङ्गत्वमेकवचनान्तत्वं च । श्रुतस्य नपुंसकत्वम् ।
विश्रुती विश्रुतय इत्यादित्वेकशेषे साध्येवेति कैयट । तदुक्तं भाष्ये एते
विश्रुत्यादयः समुदाये सन्तो भाववचना भवन्ति । भाववचना सन्तो गुणवचना
भवन्ति । गणवचना सन्तोऽवशिष्टा भवन्ति । अन्यैर्गुणवचनेषु कदाचिद्
गुणो गुणिविशेषको भवति यथा पट शुक्ल इति कदाचिद् गुणिना गुणो
विशेष्यते पटस्य शुक्ल इतीति भाववचनत्वं सङ्गनक्रियावचनत्वात् ।

आत्रोश इत्याद्यनुवादसामर्थ्यादेव निमित्तापायन्यायो नाश्रयिष्यते । मैवम् ।
ज्ञापकस्य सामान्यविषयताया साधवेन इन्द्रावस्येऽपि द्विवचनाद्यजाभात

दोष, नियतविषयाश्चापि शब्दार्था भवन्ति यथा आत्प्रशब्दस्यैकशेष एव
स्रसरि वृत्ति एतन्नशब्दस्य दुहितरि, एतेनैतदपि निरस्तम्, एकेनोक्त
त्वान्तस्यार्थस्य परस्य प्रयोगो नोपपद्यत इति, कथं इन्द्रावयवादामेव पर

तुल्यो लोकेति ॥ (कै)

पुनर्भाष्ये शङ्कते

नवै लोके इति ॥ (भा)

कि युक्तमेतदिति । (कै)

‘युक्त पुनरि त्यत्र काका प्रश्नो व्यङ्ग इति भाव ॥

भिन्नरूपत्वादिति । (कै)

सूत्रो दृश्यतामित्यादौ सविभक्तिसमासे निविभक्तिकमित्यथ ॥

गुणवचना इत्यस्य तत् सादृश्यात् तच्छब्दव्यवहार्या इत्यर्थ । गुणवचना सन्त इत्यादिना तत् सादृश्योपपादनात् । अत एव गोविशत्वादिषु षष्ठीसमास सिद्धि । गुणवाचित्वे हि ‘पूरणगणेति’ निषेध स्यात् । मुख्यगुणत्वेन कैयटादिकतो व्यवहारस्त्वसगत एव । भाष्यविरोधात् । एव च विशतिद्रव्यसमुदाय एव विशतित्वमिति भङ्गान्तरेण प्रकृतिप्रत्ययवि भागबोधनायोक्तम् । तथाच द्वादयोऽपि तत्तद् द्रव्यसमुहवचना इत्युक्तमेव । असमूह एव चैकत्वम् । “अर्हात” सूत्रे भाष्येऽपि भेदमात्र सख्या आह इत्युक्तम् । भेदो वैलक्षण्यमिति कैयट । एकत्वस्याभेदबोधकत्वात् तथा व्याख्यातम् । तदुक्त हरिणा ।

निमित्तापायन्यायस्थानित्वत्वाच्च । न चैव तद्राजलुगसिद्धि । तेनैवेति सौत्रमश बज्जवचने पर इति व्याख्या च प्रत्याख्याय बज्जु वर्तमानस्येत्यर्थस्य

स्यसन्निधानादेशा शक्तिवज्जिसन्निधाविव घृते ब्रवता, नो खलु वज्जिविगतौ भवति, यदि तद्धि सूत्रोऽपि ह्यर्थो न्ययोधोऽपि ह्यर्थो बज्जत्वाद्बज्जवचन प्राप्नोति नात्र चत्वारोर्था किं तद्धि याभ्यामेवात्रैकोद्वर्थस्ताभ्यामेवाम

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५६३
(अ २ । पा २ । आ २) (चार्थे इन्द्र । २ । २ । २६ ।)

भिन्नशक्तित्वादिति । (कै)

तत्र भिन्नोपस्थितिजनिका शक्ति । समासे एकोपस्थितिजनिका
सा इत्यथ ॥

संश्लेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)

संश्लेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)
संश्लेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)
संश्लेषेण न्यग्रोधस्य न्यग्रोधप्रयोग इति । (भा)

न्यग्रोधशब्देति ॥ (कै)

भारोद्यचिति । (कै)

‘भेदाभेदविभागोऽपि लोके सख्यानिबन्धन ’

इति द्वित्वादिभेदव्यवहारकाल्पमभेदव्यवहारकाल्प इति हेतुकारण ।
विषयज्ञान विषयज्ञानसमूहरूपत्व च द्वादश आह । असमूहरूपत्व चैकशब्द
आह । एव च हरिणा कथमेकत्व समुदायरूपत्वमुक्तमिति चेत् सत्यम् ।
परमतेन तथाभिधानात् । अत एवोपक्रमे ।

‘सख्यावानसत्त्वभूतोऽर्थः सव एवाभिधीयते ।

सधर्मा व्यतिरिक्तो वा तेषामात्मैव वा तथा” ॥

इत्युक्तम् । सधर्म सख्यारूपो धर्म व्यतिरिक्त इति वैशेषिकमतं तेषा
प्रथ्याश्रिता गुणरूपा सख्या । स्वमतमाह तेषामाद्यैवेति तेषा सत्त्वभूता

स्थापयिष्यमाणात्वात् । अत एव जहत्स्वार्थायामपि लुक् स्थिति । सम्प्रति
प्रतीयमान यद्भूत्वा तदाश्रयस्य तद्भावेनप्रागभिधानात् भूतपूर्वमतेषु

रोऽपि । स्यादेतत् । उभयोरत्र पर्यायत्वे यथा ज्ञानन्यग्रोधौ ज्ञानन्यग्रोधा
विति द्विवचने प्रतीतिरेव ज्ञानन्यग्रोधावित्यत्रापि प्राप्नोति तन्न, युगप
दुत्पादात् तद्यथा द्वयोरुद्भयोयुगपद्विस्कारितयोः पुरोवर्त्तिन्यर्थद्वये युगप-

इतरसन्निधाने एव शक्याविर्भावो न तु केवलस्यापीति भाव ॥

किमिमौ लक्ष्यावेवेति (भा)

भाष्यस्य मुख्यौ लक्ष्यावित्यथ ॥

तत कुत इति । (कै)

तस्मान्न्यग्रोधप्रतीतिरेव न स्यादतो न्यग्रोधशब्दप्रयोग आवश्यक इति बोध्यम् ॥ गौणस्याप्यस्य लक्ष्यग्रोधावित्यादौ लोकव्यवहारे परस्य प्रसिद्धत्वात् मुख्यसमकक्षतया भाष्ये सदेह उक्त इत्यन्ये ॥

र्याङ्ग समूहस्य समूहभिरत्यन्तभेदाभावादात्मैवेत्युक्तं तथा सख्यात्ववान । असमूहरूपमेकत्वं समूहरूप द्वित्वादि । तत्रैव सख्यात्वस्याप्यङ्गीकारेण समूहप्रत्ययापेक्षया विलक्षणं प्रत्यय उपपन्नः । एतेन पदार्थमात्रादनुपाघेविलक्षणप्रत्ययानापत्तिरित्यपास्तम् । सख्यात्वस्य समूहरूपत्वस्य घोषाधित्वाद् इति शुङ्गराजादयः । तत्र द्वादावनुद्धूतावयवभेद सख्या लक्ष्यरौतश्च तदाश्रय । यद्वा समूहत्वेन आधारताद्वित्वत्वेन चाधेयता सख्या गतैकत्वस्य तु विशेष्येणारोप शब्दशक्तिसभावात् । दशशब्दश्च दशसम्बन्धि समूहबोधक । अनुद्धूतावयवभेद सविशेष्य समूहत्वेन च विशेष्यता सख्या च सवपदार्थं भेदिका । स्वस्यापि भेदिका गुणक्रियादिभेदिका च ।

त्वयापि वाच्यत्वात् । न हि तद्धितवृत्तौ एकश्लेषवृत्तौ च तत्राज्ञोऽर्थवान् । तत्राज्ञात्तत्राज्ञद्वन्द्वे तु वैकल्पिको लुगिति वक्ष्यते । एव स्थिते द्वन्द्वैकश्लेष

देहा प्रतीतिजन्यते तथेहापि ऋत्थं ननु यदा लक्ष्यशब्दो न तदा न्यग्रोधशब्दो यदा न्यग्रोधशब्दो न तदा लक्ष्यशब्द इति कथमत्र युगपद्वापार, स्रुतिस्थयोर्धुगपद्वापाराददोष, पदानि हि श्रुतमात्राणि लक्ष्यमर्थ स्मार

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५६५
(अ २ । पा २ । आ २) (चार्थे इन्द्र । २ । २ । २६ ।)

प्रतीताविति । (कै)

समुदायेन द्वयोरुपस्थितिरित्येवानुभवो न तु प्रत्येक व्यथता-
नुभव इत्यथ ॥

समासस्य चानेकार्थेति । (कै)

अनेकाथबोधकत्वादित्यथ ॥ उद्भूतावयवभेदसमुदायाभिधान-
शक्तिरूपथो पर्याप्तान्नाश्रयप्रयोगवद्भिरपि पदैः क्रमेणैकैव बुद्धि
समूहालम्बनवदिति भाव ॥

‘क्रिया भेदाय कालस्तु सख्या सवस्य भेदिका’

इत्युक्ते । एकविंशत्यादयोऽपि सख्यानुराख्येव न सख्यासमूह सख्या
कार्यानापत्ते । खाङ्गसमुदायादौ खाङ्गादिकार्याभावाद् इत्यलम् ॥ एव
चैतरेतरयोगे साहित्य विशेषणमिति सूत्रभाष्याद्यसम्मतम् । एतेनोपस्थित
धवखदिरयोरेव द्वित्वान्वय । एकक्रियान्वयित्वस्यैकबुद्ध्यवच्छिन्नत्वरूपस्य
वा साहित्यस्य पश्चादेव भानेन तत्र वृत्तिकल्पनाया अनौचित्यात् । अन्य
तरस्यान्यतरत्वान्वयविवक्षाया प्रश्न धवखदिरौ छिन्नीति तु न असामर्थ्येन
समासाप्राप्ते । एकरूपेणैकविंशत्यान्वयित्वरूपसामर्थ्यस्यैव इन्द्रनिमि
त्तत्वात् । द्वित्वरूपैकधर्मावच्छिन्नयोरेकत्रान्वयस्यैवौचित्याच्च । ह्यत सर्वा

योरलौकिकवाक्येऽपि द्विवचनादिदुर्लभम् । लौकिके विग्रहे तु दूरापास्त
तदिति दुःखित्यनेनोक्तम् । एतेन राजा चासौ पुरुषश्चेत्येव विग्रहन्तो

यन्ति पश्चादाकाङ्क्षसन्निधियोग्यत्वेव परामृष्टेषु स्मृतिस्थान्यभिदधति,
तस्यामेव स्मृतौ यगपदारोहात्सम्भवत्येव युगपद्वापार या च सा पदा
र्याना स्मृति सा क्रमभाविनीति तत्त्वमेणैव यथासख्यादिव्यवस्था युगप

द्विवचनमित्यर्थ इति । (कै)

अत एव पृथिवीत्यस्य प्रगृह्यत्वोपपत्तिरिति भाव ॥ द्वितीयबोधस्तु
एकत्र चामापदेन । अपरत्र द्यावापदेन । अत एव सन्नमेत इति
द्विवचनोपपत्ति । देवदत्तश्च यज्ञदत्तश्च तिष्ठत इति वत ॥

परस्परनिरपेक्षा इति । (कै)

न्ययोधङ्कृतता ज्ञञश्च इत्युक्ते न्ययोधस्य छेदान्त्वये ज्ञञा
पेक्षाया अभावमात्रेण परस्परनिरपेक्षत्वमित्यथ ॥ नन्वेतावतोक्ते
अहरहनयमान इत्यादौ कथ समासप्रसङ्गो वारितोऽत आह

मृत्तिकथेत्यादावेव रीत्या समासो नानभिधानात् । किं च नात्र द्वन्द्व ।
एकरूपेण तथान्वयाभावात् । नापि तत्पुरुषस्तत्र तथा सामर्थ्यग्रहणे
मानाभावात् । 'चार्थे द्वन्द्व' इत्यस्य चार्थे सति यथा विशेष्यान्यवस्तथा
विशेष्यान्यवे सति द्वन्द्व इत्यर्थ । 'समर्थ' सूत्रे तन्त्रेण उभयविधसामर्थ्य
ग्रहण परन्तु व्यवस्थितसमुच्चयान्वाचययोस्तु न समासोऽनभिधानात् ।
'क्षौमे वासानावभिमादधीयाताम्' इत्यादौ संहितयोरधिकारलाभस्तु
यत कर्त्तव्य तदनया सह इति वाक्याद् इत्यपास्तम् । तदुक्तसूत्रस्या
शब्दत्वाच्च । धवखदिरावित्वादौ प्रत्ययाना प्रकृत्यर्थान्वयित्वेन विभक्त्यर्थान
न्वयापत्तेश्च । सनिहितार्थबोधकत्वमिति तु बङ्गव्रीहिसंज्ञकणो दूषितम् ।

मीमांसका परास्ता इति दिक् । इह एकविंशतिर्द्वाविंशतिरित्यादौ
राजन्यबहुवचनद्वन्द्वेऽन्धकवृष्णिषु सख्येति पूवपदप्रकृतिखर इष्टस्तस्माद्

दभिधानेऽप्युपपद्यते तदेव युगपदधिकरणवचने द्वन्द्व इति स्थितम् ।
इहैकविंशतिर्द्वाविंशतिरिति यद्यय द्वन्द्वस्याद् एक च विंशतिश्चेतीत
रेतरयोगे द्विवचनबहुवचनप्रसङ्ग, समाहारे च 'स नपुंसक मिति नपु

तत्र चेनेति ॥ (कै)

चेनाप्यचेनापीति । (कै)

च विनापीत्यथ ॥ कश्चित्तु विनापि चेन इत्येव पाठ ॥

ननु समुच्चयेऽसामर्थ्यात् कथं समासप्राप्तिरत आह

सामर्थ्यं हीति । (कै)

कृतं सर्वे मृत्तिकया इत्यादौ समासापत्ते । किं च क्रिया-
द्वारके सामर्थ्यं दृष्टोदनादाविव सामर्थ्यस्य द्वारं भूतक्रियाया

धवे द्वित्वानन्वयापत्तेश्च । न चानुशासनिकसन्निधानग्रहणेन यदुत्तर
य प्रत्ययोऽनुशिष्टं स तद् घटकार्थतदर्थैतदन्यतरगतस्वार्थबोधक इति
धवेऽप्यन्वयो योग्यतादेनियामकत्वाच्च । अधपिप्यली राजपुरुष पश्य
इत्यादौ न दोष इति वाच्यम् । व्युत्पत्त्यन्तरकल्पने गौरवाद् एकरूपैकैक
क्रियान्वयित्वसमनियतसमस्यमानपदार्थसमूहभानानुरोधेन वृत्तेरावश्यक
त्वाच्च । अत एवात्र विग्रहवाक्ये इव चादिप्रयोगो न इत्यक्तम् । “चार्थे
द्वन्द्व” इति तु ‘अनेकमन्यपदार्थे’ इति वत शक्तियाहकमेव । एते
चार्थे इत्यस्यैकक्रियान्वयित्वरूपसाहित्ये सति द्वन्द्व इत्यर्थं इत्यपास्तम् ।
एकक्रियान्वयित्वे च शब्दशक्तेरभावाच्च । ‘अभिषोमावि’ त्यादौ समु
दितस्य देवतात्वाद्यत एव सगच्छते । न च चैत्रो मैत्रश्च गच्छत इत्यादावा

द्वन्द्व एवायम् । स च समाह्वारे । नेतरैतरयोगे । अनभिधानात् । पुस्वन्तु
लोक्यात् । यदा त्वेकाधिका विशतिरिति प्राक्पार्थिवादिसमास क्रियते

सकप्रसङ्गं अत एव एकाधिका विशतिरेकविशतिरिति प्राक्पार्थिवादि
त्वात्समास क्रियते नैव शक्यं राजन्यवज्जवचनद्वन्द्वेभ्यकटुष्णिष सख्येति

पूर्व

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(चार्थे द्वन्द्व । २ । २ । २६ ।)

(अ २ । पा २ । व्या २)

पृथक् प्रयोगनिष्पत्ति । किं चैव सति सूत्रस्य चाथपदविग्रहसुक्ता
पुनस्तदथप्रश्ने समुच्चयोल्लेखासगतिरेव । गर्भार्थेन सौत्रेण तदप्रतीते ।
किं च गामश्च पुरुष पशुम् इत्यत्र सवच नैरपेक्षे समुच्चयोऽपि
कथं समुच्चये एकत्र सापेक्षत्वात् ॥ भाष्ये

सूत्रस्य इत्युक्ते इति । (कै)

न्ययोद्यो दृश्यतामित्युपक्रमोक्तौ तु न सञ्चय इति गम्यते इति
भाव ॥

ख्यातोपाक्तसख्यान्याय चार्थसमूहस्य विशेष्यत्वाय च चस्य तद्वाचकत्व
वाच्यम् । एव च चैत्रस्य मैत्रस्य च समूह इत्यत्रेव षष्ठा प्रतिरितिवाच्यम् ।
तदात्मकत्वेन समूहप्रतीत्याभेदनिवन्धनषष्ठ्याप्राप्ते । सच समूह क्वचिद्
बाह्यव क्वचिद् बौद्ध इत्यन्यत । पुष्पदन्तादिपदेऽपि समूह शक्योऽत
एव द्वित्वान्वय पुष्पदन्तावित्यस्य प्रकृतिज्ञानाऽदन्ता वा । एकयोक्त्या
पुष्पवन्तौ दिवाकरनिशाकरौ इत्यमरे द्वन्द्वेन पर्यायप्रदश्रुतात् पुष्पवन्ता
वित्यत्र द्विवचनोच्चारणाच्चेकयोक्त्या इत्युक्तेः । समूहस्य शक्यताया
स्पष्टमेव लाभात् । पुष्पवन्तपद चन्द्रसूत्र्यसमूहे शक्तिमित्याकार शक्ति
ग्रहोऽतो न तत्र एकतरमात्रबोधो नापि शक्त्यागन्त्यम् । अतु भेदस्वार्थ
इति तन्न । तद्वोधाननुभवात् । चेन क्वापि तदर्थाप्रतीतेः । चार्थं साहित्य

तदा समासान्तोदात्तत्वमपीष्यत इति पाश्चमिकभाष्ये बज्जत्रीहौसख्येये
डजित्यत्र स्थितम् ॥

पूर्वपदप्रकृतिस्वरो न स्यात् तस्माद् द्वन्द्व एवाय स च समाहारे नेत
रेतरयोगे अनभिधानात्, नपुंसकत्वन्तु जिङ्गमशिष्य लोकाश्रयत्वाद्धिङ्ग
स्येति न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५६६

(अ २ । पा २ । आ २)

(चार्थे द्वन्द्व । २ । २ । २६ ।)

न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इति । (कै)

सूचो दृश्यतामित्युपक्रम्य न्यग्रोधश्च इत्युक्ते इत्यथ ॥ अन्वाचये
सलोपश्च इत्युक्ते इति पाठ ॥

सापेक्षोऽयमिति (भा)

प्रधानीभूतक्रियेत्यथ ॥ तदाह

यदात्विति ॥ (कै)

इतरस्य इत्यस्य तदा इत्यादिभिन्नकचतयाभिन्नक्रियान्वयितया
तत्रैव सामर्थ्याभावे युक्त्यन्तरमाह

अनेकस्य पदस्येति । (कै)

पर भिन्नानामित्यन्यत । शिवरामयोरभेद इत्यादौ तत्तदुपाधिकृतभेद
वतोरैवोपाधिनिर्मेकैऽभेदप्रतिपादनात्तद्विरोध । समूहश्च समूहिभ्यो
भिन्नाभिन्न इति निरूपितम् । सहिताभ्या कृतमित्यादे समूहबुद्धि
विषयाभ्या कृतमित्यादिक्रमेणार्थ । धवखदिरौ क्विन्धि इत्यादौ क्रियान्वय
एव समूहस्य । क्रियोत्पत्तिस्तु समूहेऽसम्भवात् प्रत्येकमेव । एव पित्रो
श्चाद् कुर्व्यादित्यादावपि । इदमेवाभिप्रेत्यतुल्यवदेकक्रियान्वयित्व साहि
त्वमिति प्राञ्च । यथा तुल्ययोरेककालमेकधमसम्बन्धानिमित्तक तुल्यत्व
तद्विना तुल्यत्वासम्भवात् । तथैककालमेकक्रियान्वयित्वनिमित्त साहित्य
समूह इत्यक्षरार्थ । समुच्चयान्वाचययोस्तु न समास । ईश्वर गुर च भजस्य
इत्यादौ समुच्चये । एकस्यान्यसहितस्यान्वयित्वनिमित्तसाहित्वेऽप्येकस्य
केवलस्यैवैकधर्मावच्छिन्नेऽन्वयेन चार्थेऽनेकसुबन्तस्य दृश्यभावात् । एक
धर्मावच्छिन्ने इत्युक्तोवस्तुतो भजनस्य भिन्नत्वेऽपि न दोष । अत्रैकस्य

इदं समुच्चयेऽपि बोध्यम् ॥ एव च समुच्चयेऽप्यनेकस्य चाद्य
वृत्तित्वाभावात् समासपरिहार इति प्रागुक्तमसगतमेवेति बोध्यम् ।
एव च समुच्चयेऽपि ॥

परस्वरापेक्षाणामिति । (कै)

एतेन व्यपेक्षा सामर्थ्यवादे इन्द्रेऽनुपपत्तिरित्यपास्तम् । पर-
स्वरान्वयित्ववत् इतरान्वये परस्वरापेक्षत्वस्यापि व्यपेक्षात्वात् ।
सा च प्रकृतेऽस्येवेति भावः ॥ एतद्विषय्यश्च समुच्चयादौ दृशित एव ।
'परस्वरापेक्षाणाम् इत्यनेन समुच्चयाद् वैलक्षण्यमुक्तम् । अत एव
भाष्ये 'सूचश्च इत्युक्ते गम्यते एतन्नयोधश्च' इति समुच्चयस्याकार-
— प्रदृशितत्वेन ह्येक परसाहित्यमपेक्षतेऽपर इतरसाहित्यमित्युक्तम् ।

केवलस्य क्रियान्वयान्तरमपरस्यान्यसहितस्यावृत्त्या तदन्वयः । स च विशेष्य
तथा विशेषणतया वा । आद्ये - देव पचति हसति चेत्यादौ । अन्यस्तूक्ते
समुच्चये । चैत्रो मैत्रश्च पचतीत्यादौ नित्यमेकवचनान्वाख्यातप्रयोग एव ।
चरहितस्य केवलस्यैवान्वयात् । च सहितेनाप्यनुद्गृतावयवभेदसमूहस्यैव
प्रतीतेः । किं चात्र समासे एकपदोपस्थाप्य समूहस्यैवाकालमेवेतरान्वयस्य
पुष्पवन्तादौ ऋग्वत्त्वेन समूच्यत्वस्यैव भङ्गापत्तिः । अत एव भिन्ना
मट गाचानय इत्यन्वाचयेऽपि न समासः । अत्र चकारसमभिव्याहृते
आनुषङ्गिकत्वमितरसाहित्यं च भासते । आनुषङ्गिकत्वं चान्यानिव्यादकय
त्ननिव्याद्यत्वम् एव च तद्व्याप्यत्वं प्रकृतिः । एव चानुषङ्गिकं भिन्नाटनसहितं
गवानयनमिति बोधः । प्रायेणान्वाचयस्य क्रियान्वये भवति । यत्र तु
क्रियान्वयमपि द्वयं हसन्ति च पचन्ति च इत्यादौ तत्र परस्वरसाहित्याव-
गमनाऽनुषङ्गिकत्वप्रतीतिः । एव समुच्चये च समभिव्याहृतस्य किञ्चिद-

अपि चानेन समुच्चये साहित्यविशेषणमित्युक्तम् । न्यग्रोधसहित
स्रज इति तदर्थ । अतोऽपि तत्र न समास । चाथप्राधान्ये एवैतत्
समासप्रवृत्ते । इतरेतरयोगस्य स्रजश्च न्यग्रोधश्च इत्युक्ते गम्यत
एतत् । स्रजोऽपि न्यग्रोधसहायो न्यग्रोधोऽपि स्रजसहाय इति
आकार । अनेनोद्भूतावयवभेदसाहित्यस्य विशेषता इति दृशितम् ।
एव च समुच्चयान्वयाचयश्चकारो द्योतक । अन्तयोस्तु वाचक । तत्र
तदर्थस्य विशेषत्वादिति बोध्यम् । तस्मात् गामश्चम् इत्यादौ न
समुच्चय । विनिगमनाविरहेण सर्वेषां परस्परसाहित्यावगते ।
अहरह शब्देन तथैव प्रतीते । चाथसाहित्यावगतिसङ्गावेन समास
प्राप्तिशक्ता । उत्तर तु चशब्देन साहित्य वाक्ये यत्र प्राधान्येन

प्रधान्य प्रतीयते । त एव समकक्षयोरेकस्य समुच्चयत्वे दुःख दृश्यते ।
इतरेतरयोगेन मिलितस्यैकधर्मावच्छिन्नेतरान्वय । धवखदिरौ क्विन्वि
इत्यादौ तथैवानुभवात् । मेखन च समूहरूपता । अत एव तद्विग्रहवाक्ये
चदयप्रयोगे तेन ह्यन्योऽन्यस्मिन् अन्योऽन्यसाहित्य गम्यते । तेन समूह
रूपता सिद्धिः । अत एव चैत्रश्च मैत्रश्च पक्षत इत्यादौ नित्य द्विवचनाद्य
न्ताख्यातप्रयोग एव । एकैकत्वेन द्वित्वादेर्विरोधेऽपि समूहवद्विवचन
गतनानेकत्वैरविरोधात् । एकधर्मावच्छिन्नेत्वक्ते । अजा ग्राम नयति
इत्यादौ न समास । क्वचिदेकचकारप्रयोगेऽपि प्रकारान्तराद्विहितत्वात्
पथ्यवशात् परस्परसाहित्यावगतिभवत्येव । यथा साकाशकाना पाटलि
पुत्रकाना च पाटलिपुत्रका अभिरूपतमा इत्यादौ । स्पष्ट चेद “द्विवचन
विभक्त्योपपत्” इत्यत्र भाष्यकैयटयो । एव क्वचिच्चकाराभावेऽपि तत्
प्रतीतिथया ‘अहरहर्नयमानो गामश्च इत्थं पशुम्’ इत्यादौ अहरह

(चार्थे द्वन्द्व । २ । २ । २६ ।)

(अ २ । पा २ । आ २)

भासते वृत्तौ चाभावे च समासे तत्र समासशास्त्रप्रवृत्ति चकृतार्थे
वत्तमानानेकसुवन्तसत्त्वात् । गामश्वम् इत्यादौ तु अहरह-
शब्देन साहित्य गम्यते न तु चेनेति भाष्याथ । समुच्चयेऽपि शाब्द-
बोधे एकत्रैव साहित्य बुध्यते । एकोत्तर च प्रयोगात् । इत्यनेक-
सुवन्तस्य प्रधानभूतचार्थे वृत्त्यभावात् समासाभाव इत्ययमथश्च
भगवता समुच्चयान्वयाचयस्वरूपनिरूपणेनैव तस्य प्रधानभूतचार्थे
वृत्त्या दग्धितम् । अत एव सन्नियोगग्रिष्टपरिभाषापि न्यायसिद्धेति
भाष्यतात्पर्यम् ॥ इन्द्रस्त्वष्टा वरुणम् इत्यादावपि परस्परसाहित्ये-
नैव लोकापालकत्व बुध्यते इति बोध्यम् ॥

तत्रापीति । (कै)

परन्वन्तुभूतावयवभेदमिति भाव ॥ भाष्ये

पदसमभिव्याहारात् तत्र प्रतीति । क्वचित्तु चद्वयसत्त्वेऽपि न तत्र
प्रतीति । वाक्यालङ्कारमात्रार्थत्वात् तयो यथा 'यदग्रथे च प्रजापतये च'
इत्यादौ । मन्त्रलिङ्गेन तत्र प्रत्येक देवतात्वस्यैव प्रतीते । समाहारोऽनुद्भू-
तावयवभेद समूहो विशेषोऽत एव तत्रैक वचन सिद्धम् । द्वन्द्वश्च प्राणी-
त्यादिप्रकरणा तु निधमाथे इति भाष्ये स्पष्टम् । पाणिपाद वादय इत्यादौ
वादनकमत्वन्तु वस्तुतस्तस्य पाणिपादाभिन्नत्वाद् बोध्यम् । यत्तु अत्र
समाहारो न भासते द्विवचनादित्यनुशासनेनासाधुत्वबोधनात्नेति तन्न ।
सर्वत्र तद्बोधकानुशासनाभावात् । एकवचनविधायकाभावात् । समा-
हारद्वन्द्वगर्भेतरैरयोगे द्विवचनानापत्तेश्च इत्यन्तम् । स्यादेतद् - 'अह-
रह्नयमानो गामश्व पुरुष पशुम्' इत्यादौ "इन्द्रो वरुणस्त्वष्टादित्य एते
लोकापाला" इत्यादौ च चार्थसप्रत्ययात् द्वन्द्व प्राप्नोति । चार्थे चशब्दस्य

समाहारेति । (भा)

पृथग्वाक्यम् । अत्र सूत्रोऽपि न्ययोधसहाय इत्याद्यनुकथ्यते ।
अनुद्धृतावयवभेदसाहित्यावगतिरिति विशेषोऽनुद्धृतावयवभेदमेव
साहित्य समाहारशब्देनोच्यते ॥ तदाह

क्रियते इति । (भा)

द्वन्द्व इति शेष ॥ सूत्रारम्भे प्रयोजनान्तरमाह

तत्रायमपीति ॥ (भा)

द्वन्द्वैकवद्भाव । (भा)

इति ग्रन्थेन पञ्चान्तरगौरव प्रदश्यत इत्याह

द्वन्द्वस्य च इत्युभयोरेव साधुताया शास्त्रेण बोधनात् । आद्ये “अहरह”
इत्यनेन अन्ये “लोकपाला” इत्यनेनेतरैतरयोगप्रतीते । ननुयुगपद
धिकरणवचने द्वन्द्व इति न्यासेन न दोष । अधिकरण वृत्तिपादार्यौ
तथोयुगपत पदद्वयेनाभिधाने द्वन्द्व इति तदर्थ । एव च रामकृष्णावित्यादौ
रामपदेन रामकृष्णयो कृष्णपदेन च तयोरभिधानाद् भवति द्वन्द्व ।
गामश्रमिव्यादौ तु गवाद्यो भिन्ने शब्दैरेकैकरूपा एव पृथक् प्रत्याव्यन्ते
इति न दोष । विरूपायामित्येकशेषस्तु नात्र द्वन्द्वविधिसामर्थ्येन समा
नार्थानामिति सामर्थ्येन च युगपदधिकरणता विनापि समानार्थताया
मेवैकशेषात् । पद्मी मृद्गावित्यत्र पुवत्त्वमपि न वृत्ते प्रागपि यत्र
सामानाधिकरण्यं तत्रैव तत प्रवृत्ते सहभूतयोरेव युगपदर्शयबोध
सामर्थ्यमिति नान्यतरवैयर्थ्यं द्वन्द्वविषयं चैतद् अत केवकरामपदाद्

युगपदिति ॥ (कै)

न च विषयेति । (कै)

नियमाथमित्यथ ॥ वस्तुतो द्वन्द्वैकवद् इत्यस्य सर्वोद्बन्धो
विषयैकवदितिवचन न कार्यमित्येवाथ इति न दोष ॥

न कश्चिद्दोष इति । (कै)

एकादीना नित्यबहुवचनान्तादिति भाव ॥ न केवलाप्रकृति-
रिति समयाद्वचनमित्यत एव अत आह

द्विवचनमिति । (कै)

उभयो सख्यापरत्वे द्विवचन सख्येयपरत्वे बहुवचनप्राप्नोति
इत्यतेत्वेकवचनमिति भाव ॥

राम कृष्ण च इति वाक्यघटकात् चैनोभयबोध । वेदे तु क्वचिद् वाक्येऽपि
सा 'द्यावा ह द्यामा' इत्यादौ । एकैकेनार्थद्वयाभिधानेऽपि "तिष्यपु
नवस्रो" इति सूत्रस्य बहुवचनस्य इत्यनेन 'सर्वो द्वन्द्वो विभाषैकवद्
भवति' इति ज्ञापनात् । पक्षे धवखदिरमित्यादौ सिद्धिरिति चेन्न ।
'स्येय युगपदधिकरणवचनता दुखा दुःखपपादा च' इत्यादिना भाष्ये
एव तस्या दूषितत्वात् । तत्र दुःखत्व प्रतीतावनुपारोहत्वात् । तथाहि
द्वन्द्वव्यवहारात् हि शब्दार्थनिर्णय । न च लक्ष्मणशब्दस्य न्यग्रोधभिधायित्व
लोक्ये दृश्यते । न च लक्ष्मणशब्दस्य लक्षणा न्यग्रोधशब्देनैव तन्नाभात् ।
द्विवचनाद्यन्तप्रयोगस्यान्यथासिद्धेश्च समूहस्यावयवापेक्षद्वित्वादिमत समु
दायात् प्रतीते । "दुःखपपादा" इत्यस्य 'दुःख नि सारम उपपादन

षष्ठीसमास इति । (कै)

सहस्राणां शतमिति विग्रह । सख्याया अल्पीयस इति
शतस्य पूर्वनिपात । तदस्मिन् अधिकम् इति सूत्रे ध्वनित
मेतत ॥ भाष्ये

अस्तु तर्हि द्वन्द्व (भा)

इत्यस्य सोऽपौत्यथ ॥ पूर्वसिद्ध त्विति वात्तिकोक्तेस्तद्भावकल्पने
मानाभावात् ॥

तिष्यपुनर्वस्वोरिति । (कै)

एकविशत्यादावितरेतरयोगस्तु न । अनभिधानादिति बोध्यम् ॥
द्वन्द्वतत्पुरुषाभ्यां स्वरभेदस्त्वित्यत एवेति केचित । परे तु तत्पुरुषत्वे
स्वरो न सिध्यति इत्याशङ्क्य

यस्याः सा निष्प्रमाणा' इत्यर्थे । न च 'द्यावा ह क्षामा' इत्यादौ व्यासे
दशनात् समासेऽपि सेति वाच्यम् । तस्य क्वान्दसत्वेन तत्र 'सुपा सुप'
इत्येव सिद्धिः । न च समासात् द्विवचनबहुवचनोत्पत्त्यर्थे तदावश्यकता
पूर्वसुपपादितत्वात् । समुच्चयान्वाचययो समासाभावार्थमपि न सा ।
उक्तरीत्याऽसामर्थ्येनैव तत्र समासवारणात् । आङ्गश्च वाङ्गश्च कालिङ्ग
श्चेति अङ्गवङ्गकलिङ्गा इत्यादौ 'तद्राजस्य बङ्गु तेनैवास्त्रियाम्' इति
लुक् तु तद्राजप्रत्ययार्थसमूहगतबङ्गत्वविवक्षायां तद्राजप्रत्ययस्य लुग् इत्य
र्थात् त विनापि सिध्यतीति चेत् सत्यम् । चेन क्तव्यस्यार्थस्वाभावात्
समासाप्राप्तेरिति भाष्ये एव समाधानात् । यत्र विग्रहे चेन बोध्यं साहित्य

अस्तु तर्हि द्वन्द्व इति (भा)

वाक्योक्ते । स्वरभेदो नेष्ट । उपक्रमे कोऽथ समास द्वन्द्व इति
सिद्धान्त्युत्तरत्र द्वन्द्व एवेत्येवाथ ॥

सिद्धन्विति । (भा)

सिद्धान्त्येकदेश्युक्तिरित्याहुः ॥

तत्रैव द्वन्द्वो न चात्र तथा अहरहरादिपदसमभिव्यवहारेण तस्य तत्र
बोधेऽपि चकाराबोधत्वात् उक्तार्थत्वाच्च तत्र चकाराप्रयोग इति दिक् ॥

“उपदश दन्तोष्टम’ दशसमीपोदन्तोष्ट समाहार इति बोध ।
समाहारे दशसमीपत्व च स्ववृत्तिदशत्वसख्या समीपसख्यावदवयवकत्वेन ।
अत्र वक्तृवैर्नामुप्रयोगस्तस्य नित्यवक्तृवचानन्तत्वेन दन्तोष्टमित्यनेन अन्व
यायोग्यत्वात् ॥

उपसजनम्पूर्वम् । २ । २ । ३० ॥

विपर्ययप्रयोग इति । (कै)

पदयोविपयथेण प्रयोग इत्यथ ॥ सूत्रप्रत्याख्यानं उत्तर-
ग्रन्थानुत्थानमाशङ्क्याह

इदानीमिति ॥ (कै)

न भिद्यते इति । (कै)

वाक्यापेक्षयाप्रधानत्वरूपभेदवाच्यं भवतीत्यथ ॥ तदाह

राजापेक्षया न व्यतिरिच्यते इति । (कै)

व्यतिरेकोऽत्र भेदमूलकसम्बन्ध । एव च राजनिरूपितभेद-
निबन्धवान् भवतीत्यथ । विशेषणनिष्ठ एव सम्बन्ध इति भावः ॥
परे तु षष्ठी सुबन्तेन समस्यते इत्युक्ते प्रत्यासत्त्या येन सुबन्तेन
समासस्तन्निरूपितसम्बन्धाथकषष्ठ्येव गृह्यते इति तदेव षष्ठ्यन्त

‘उपसजन पूर्वम्’ ॥ ‘अनियमो हि स्यादिति’ । यद्यपि विपरीत-
प्रयोगो लोके न दुष्ट परपुरुषापराधात्तु वाक्यवत्सम्भाव्येतेत्यर्थं इह राज्ञ

(उपसजनम् २।२।३०।) (अ २।पा २।आ २)

प्रथमानिदिष्ट न प्रधानमिति । एव चार्थात् “पूरणगुणेति सूत्रस्य समानाधिकरणेत्यपि प्रत्याख्यातप्रायमेव समानाधिकरणेन षष्ठीसमासप्राप्तत्वे “षष्ठी” (१।२।८) सूत्रे प्रत्यासत्त्याश्रयणाद्

अर्थाभेदाद् (भा)

इति भाष्यस्यायमथ । अर्थस्य पुरुषस्य राज्ञाभेदाभावात् राज-
निरूपितभेदनिबन्धनसम्बन्धवत्त्वाभावात् किन्तु धनादिनिरूपित-
सम्बन्धत्वादिति सम्बन्धस्य विशेषणनिष्ठत्वादित्याहुः ॥ यत्तु “अर्था-
भेदाद्” इति अप्रधानपदोपसर्जनपदधोरिति शेष इत्याहुस्तत्र ।
“प्रथमानिदिष्टम्” (१।२।४३) इति सूत्रस्य भाष्यविरोधात् ।
वाच्यसम्बन्धिनिरूपिताप्राधान्यस्यात्रापि सत्त्वाच्च । पूर्वकार्याभिध्या
तयो पर्यायताया अग्रक्यस्त्रीकारत्वाच्च ॥

पुरुषस्य पुत्रो राजपुरुषपुत्र इति षष्ठीसमासशास्त्रे द्वयोरपि प्रथमा
निदिष्टत्वेऽप्युपसजनसत्त्वाऽन्वर्थत्वाद्प्रधानस्यैव भवति, पुरुषस्यात्र राजा
पेक्षया प्रधानमिति पूर्वनिपातनिश्चयः ॥

अल्पाच्च तरम् । २ । २ । ३४ ॥

तरप अवणाविचारानुपपत्तिमाशङ्काह

किमिति ॥ (के)

तन्नेतरनिर्देशे सन्न्यपोधावित्यादिसिद्ध्यर्थं यत् किं चिदपेक्ष-
याख्यात्त्वमतिशयस्वरूपात्तापेक्षया । अतन्नेत्वल्पमेवोपात्तापेक्षयेति
बोध्यम् । अत एव शङ्खदुन्दुभिवीणानामित्यस्य सिद्धिसात्पक्षे
तन्नात इयो ' इत्यस्याविवक्षावद् अतिशयस्याप्यविवक्षौचित्या-
वित्याह ॥ भाष्ये

अल्पाच्चतरम् ॥ अत एव निपातनात्सार्थं तरप कुलचुत्वयोरभावश्च ।
इन्दे अल्पाच्च पूर्व स्यात् । धवखदिरौ । कथं तद्धि प्रासादे धनपतिराम
केशवानामिति । धनपतेश्च रामकेशवयोश्चेति विग्रहः । पूर्वाम्भ्यामस्या

'अल्पाच्चतरम्' ॥ अत एव निपातनात्सार्थं तरप कुलभावश्च
यदि तु प्रकर्षे तरप चेतदा धवखदिरपक्षाया इत्यादौ बहुषु सन्निकृतेषु
द्विवचनोपपत्त्याभावादस्याप्रवृत्तावनियमः स्यात् इयोरेव तु स्यात् सन्न
न्यग्रोधाविति । 'शङ्खदुन्दुभिवीणा इति' तूर्याङ्गानामित्येकवद्भावो न
भवति, तूर्यश्लेषोपज्ञौविनामेव तच्च गृह्यात्, नियतप्रत्यविवक्षाया
जातिपरत्वाभावा 'जातिरप्राणिनामि'त्येतदपि न भवति शङ्खवीणाभ्या

दुन्दुभिश्चत्वेति । (भा)

न चैतत् प्रवृत्त्यभावेऽपि द्वन्द्वेऽपीत्यस्य प्रवृत्त्या दुन्दुभिश्चत्वेव
पूर्वनिपात प्राप्नोतीत्यपिरसङ्गत इति वाच्यम् । पूर्वद्वन्द्वे ततो-
वीणाशब्देन द्वन्द्वे तद्वदेतस्य पूर्वनिपातप्राप्त्या तदुक्ते । तद्धन-
यन्नाह

कदाचिदिति ॥ (कै)

अथातन्मम इति भाष्याशयमाह

अतन्ने इति ॥ (कै)

अल्पाच्चत्वेति । (कै)

परत्वादस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥

चतर विप्रतिषेधेन ॥ वागभौ वागिन्द्रौ । एवमग्रेऽपि । कथं तर्हि
अधीतिबोधो धाचरणप्रचारयैरिति । अधीत्या च बोधादिभिश्चेति विग्रहे
भविष्यति । यद्वा । अनित्यमिदं प्रकरणम् । लक्ष्यहेत्वो क्रियाया

दुन्दुभेद्वन्द्वे दुन्दुभिश्चत्वेऽपीत्या इत्यपि भवति, एव मृदङ्गश्च शङ्खपणवौ च
मृदङ्गशङ्खपणवाः, धनपतिश्च रामकेशवौ च प्रासादो धनपतिरामकेशवा
नामित्यादि भवति, तथा ह्योता च पोता च नेष्टा चोद्गाता चेति बह्वना
युगपद् द्वन्द्वे तृतीयस्योत्तरपदमनन्तरमिति तस्यैवानु भवति नेतरयो
ह्योद्गाताद्नेष्टोद्गातारः, द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वे अयायामप्यानु भवति ह्योतापोता
नेष्टोद्गातार इति, एवमन्यत्रापि द्वन्द्वक्रियायामानुपूर्व्यविशेषाद्भूतविशेषो

मृदङ्गशङ्खतूष्णवा इति । (भा)

पचद्वयेऽपि भाष्योक्तरीत्यैव साध्यम् । अतन्त्रपचेत्वारोपितत्वा-
दस्यैव प्रवृत्तेरिति भावः ॥ मृदङ्गशङ्खतूष्णवा इत्यतिशये तरप्
परापरो दृष्टाय । खरिताद इति सूत्रे उदात्तानाम् इति
वङ्गवचननिर्देशवत् ॥ तन्त्रेतरनिर्देशे वङ्गेषु नियमाय भाष्ये उक्तम्

अल्पाजिति वक्ष्यामीति । (भा)

यत् कुतश्चित् सवस्थायल्पात्त्वात् सामर्थ्यादतिशयप्रतीतिरेव
च द्वयोरित्यशाभावात् शङ्खदुन्दुभीत्यादिसिद्धिः । एव च द्वयोरित्य-
शत्यागपूर्वकमतिशयो विवक्षित इति तात्पर्यम् । मृदङ्गेत्यादौ
चयाणा समाये तु शङ्खस्यैव पूर्वनिपात इति बोध्यमिति पाठः ॥

नियतद्रव्येति । (कै)

जातिप्राधान्ये हि तदाश्रयण व्यक्तीना विनिगमनविरहेण
नान्तरीयकत्वाद्बोध इति भावः ॥ तदाह

समुद्रान्नाह इत्यादिनिर्देशात् । तेन ससौष्ठवौदायविशेषशालिनीम् ।
लोचनाधरकृताद्दृष्टतरंगित्वादि सिद्धम् । ऋतुनक्षत्राणां समानाच्चरा
शामानुपूर्व्येण निपातो वक्तव्यः ॥ हेमन्तशिशिरवसन्ता । छत्तिकारो

वेदितव्यः । पूर्वाभ्यामल्पात्तरमित्येतत्पूर्वावसारेण गम्यमानत्वाद्दत्तौ न
पठित, इन्द्रे घौ' त्वस्यावकाश पटुगुप्तौ, 'अल्पात्तरमि' त्वस्यावकाश
ज्ञान्यग्रोधौ वागधौ इत्यत्रोभयप्राप्तौ अल्पात्तरमित्येतद्भवति । अजाद्य
दन्तमित्यस्यावकाश उद्धरम्, अल्पात्तरमित्यस्य स एव वागिन्द्रा
वित्यत्रोभयप्राप्तावल्पात्तरमित्येतद्भवति । 'ऋतुनक्षत्राणामिति' । ऋतु

लक्षणेति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नघिलजात्यवच्छिन्ने क्वचित् प्रवृत्त्याचरि-
तायत्नात् । एकस्य युगपदबन्धबन्धमङ्गावासम्भवाच्च । अन्तस्थावधि-
त्वेऽपि एवास्य व्यवधानाच्च पुनस्तत्रैवाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

व्यक्तिपक्ष इति । (कै)

एतदुदाहरणावच्छिन्नं तत् तद् व्यक्तिविषयलक्षणभेदेन तेषाम-
चारितार्थात् पुन पुन प्रवृत्तिरस्यैवेति भावः । वस्तुतो वाचनिक-
भेदेऽपि । जातिपक्षेऽप्यवृत्तिं विनैव तज्जात्याश्रयसवविषयकत्वसम्भ-
वात् ॥ 'उदगयनस्यौ इत्यस्यानुपयोगादाह

द्वितीयौ । समाक्षराणां किम । ग्रीश्वसन्तौ । लज्जक्षरं पूर्वम् ॥ कुश
काशम् । अभ्यहितश्च । मातापितरौ । वासुदेवानुनाभ्यां वृत्तिरिति निर्द्देशे
नेदं ज्ञाप्यत इति चतुर्थे भाष्यम् । वर्णानामानुपूर्व्यम् ॥ ब्राह्मणक्षत्रिय

नामानुपूर्व्यं प्रादुर्भावकृतम्, नक्षत्राणामुदयकृतम् । मातापितराविति ।
आचार्य श्रेष्ठो गृह्णा, मातेत्येक इति स्मृतिः । पितुश्शुश्रूषा माता
गौरवेणातिरिच्यत इति च । 'अद्भामेधे इति' । सत्या अद्भायामर्थज्ञिधा
कारिणी मेधेत्यभ्यहितत्वं अद्भया । 'दीक्षातपस्यौ इति । दीक्षार्थं तप
इत्यभ्यहितत्वं दीक्षायाः, लज्जक्षरादपि तपसो विप्रतिषेधादभ्यहित
मित्येतदेव भवति । समानाक्षराणामित्यत्र नास्तीति' । तेन ऋतु
नक्षत्राणामित्यत्रैव वशाग्रहणं न कृतमिति भावः । वर्णानामुत्पत्तिकृत

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५८३

(अ २ । पा २ । आ २)

(अल्पाच्च तरम । २ । २ । ३४ ।)

लौकिकेति ॥ (कै)

प्रदर्शनेति । (कै)

ब्राह्मणोऽस्य मुखमासौद् (ऋ-म१ सू ८ ऋ १२)

इत्यादिवेदेदग्रनात् ॥ अल्पीयस इत्युचितमत आह

अर्थस्येति ॥ (कै)

एतच्चेति । (कै)

अत एव तत्पुरुषेऽथेकादग्र इत्येव । बह्व्रीहौ द्विचा इत्यादि-
षिद्धिश्च इत्याहुः ॥

विटश्रुता । आतुश्च ज्यायस । युधिष्ठिराजुनौ । सख्याया अल्पी
यस्या ॥ एतच्च दन्द्वादन्धविषयकम् । द्विचा । द्वाविभ्रति । द्वोकथो
रिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

मानुपूर्थे अयत एव मुखतो ब्राह्मण्यमखण्डाहुः राजन्यमूर्ध्ना वैश्या
पद्भ्या श्रुतमिति । 'सख्याया अल्पीयस्या इति' । दन्धे चादन्धे चेत्याहुः ।
अल्पीयस इति पाठे अल्पीयसोर्थस्य वाचिकाया इत्यर्थः । नवतिभ्रत
मिति' । दन्ध द्वोकथोरिति तु सौत्रो निर्देशः ॥

सप्तमीविशेषणे बहुव्रीहौ । २ । २ । ३५ ॥

यदा विश्वस्येति । (कै)

देव इत्युपक्रमे तस्य तत्त्वसम्भव । विश्व देवो यस्येति विग्रह ।
‘न सञ्जायाम् (५ । ४ । १५५) इति कप् निषेध ॥

सप्तमीविशेषणे बज्जरीहौ ॥ सप्तम्यन्त विशेषण च बज्जरीहौ पूर्वं प्रयोक्तव्यम् । कण्ठेकालः । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निञ्जाति काल इति विशेषण तदेद बोध्यम् । अन्यदा तु सप्तमीग्रहण विनापि विशेषणत्वादेव सिद्धम् । सर्वनामसख्योरुपसख्यानम् ॥ सवन्धेत । द्विभुक्ता । कथ तद्धि त परो यस्मात्स तपर इति, कथ च जहत्त्वार्थेति । इह हि जहत् स्व पद य स जहत्स्व सोऽर्थो यत्रेति बज्जरीह्रिगर्भा बज्जरीहि । तथा च स्वपरशब्दयो सवनामत्वात्पूवनिपात स्यात् । सत्यम् । सूत्र भाष्यादिप्रयोगाद्वाजदन्तत्वं बोध्यम् । मिथोनयो समासे तु सख्यापूव शब्दपरविप्रतिषेधात् ॥ एतदर्थमेव हि सख्यासवनाम्नोरिति नोक्तम् । ह्यन्य । अन्य । वा प्रियस्य पूवत्वम् । गुहप्रिय प्रियगुह । गङ्गादे परा सप्तमीष्टा ॥ गङ्गकण्ठ । क्वचिन्न । वह्नेगङ्गुः । आह्वतिगणोयम् ॥

“सप्तमीविशेषणे बज्जरीहौ” ॥ ‘कण्ठेकाल इति । यदा कण्ठे किञ्चिदस्तीति निञ्जाति काल इति विशेषण प्रयुज्यते तदा सप्तमीग्रहणे न प्रयोजनम्, अन्यदा तु विशेषणत्वादेव सिद्धम् । ‘सम्प्रधारणायामिति’ । इदमस्तु इदमेवेति निरूपणा सम्प्रधारणा ‘परत्वादिति’ । शब्दपरविप्रतिषेधादित्यर्थः, एवमर्थमेव च सख्यासवनाम्नोरिति नोक्तम् । ‘गङ्गादिभ्य इति’ । गङ्गादय प्रयोगतो द्रष्टव्या ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

५८५

(अ २ । पा २ । धा २)

(निष्ठा । २ । २ । ३६ ।)

द्विशुक्त इति । (कै)

द्वौ शुक्तगुणकौ यस्य इत्यथ । अत्र हि द्वयोःशुक्तत्वात्-
नियमो विशेषणत्वस्य । पुत्रभार्या शब्दावपि गुणचनाविति भाष्या-
शय । अन्यपुत्रधमभोग्यानीलयोगुणात्वादित्यन्ये ॥

निष्ठा । २ । २ । ३६ ॥

यदयमिति । (भा)

भाष्ये बज्रवीहौ आच्छादनभिन्नजात्यादिभ्य परमुत्तरपद
क्लान्तमन्तोदात्त कृतादौन् वज्रयित्वा इति सूत्राय ॥

निष्ठा ॥ निष्ठान्त बज्रवीहौ पूर्व स्यात् । कृतकृत्य । जातिकाल
सुखादिभ्य परा निष्ठा बोध्या ॥ जातिकालसुखादिभ्योऽनाच्छादनादिति
ज्ञापकात् । सारङ्गो जग्धोऽनया सारङ्गजग्धी । क्लादल्याख्यायामित्यनु-
वतमाने अस्त्राङ्गप्रवपदादिति डीष । मासजाता । सुखजाता । कथ सच्चि
कृतकट्ट । धीतोदक । गङ्गादेरितिवत्प्राप्तबाधमान्ने सात्ययमिति कृत्ति
कार । कथ चारुस्मितमिति । अपुसके भावे क्त्वा इत्यस्य न पूकनिपात ।
निष्ठाशब्दोपादानेन विहितस्यैवेह शङ्खादित्याज्ज ॥

‘निष्ठा’ ॥ अत्रमुक्तोपादान्त्वा इति’ । उर प्रभृतिवत्कार्त्तम् । ‘ननु
चेत्यादि’ । यथा चित्रगुरिति’ । गुणद्रव्यशब्दयोरुपनिपाते गुणशब्दस्य
विशेषणत्व क्रियाद्रव्यशब्दयोरपि क्रियाया एव विशेषणत्व, तत्रच पूर्वैवै-
सिद्धमिति भाव । ‘विवक्षानिबन्धनत्वादिति’ । यदा कृत किञ्चिदनेनेति
निष्ठाते कट इति प्रयुज्यते तदा कटो विशेषणमिति मन्यते । कट्टे

५८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(कडारा कमधारये । २ । २ । ३८ ।) (अ २ । पा २ । आ २)

कडाराः कर्मधारये । २ । २ । ३८ ॥

कडारशब्दस्येति । (कै)

बहुवचनसामर्थ्यादजहस्यचणाच्छ्रिण इतिवदाश्रयणीया इत्यथ ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य

द्वितीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ।

पादश्च समाप्त ॥

कटेन कृतमिति वा विग्रहीतव्यमिति' । एव विग्रहे कृतस्य विशेषणत्वा
शब्दैव नास्तीति भाव । क्वचित्तु वाशब्दो न पठ्यते तत्र विवक्षानिवन्धन-
त्वादित्युक्ते तामेव विवक्षा दृश्यतीति आख्येयम् । जातिकालसुखादिभ्य
परवचनमिति' । आपकात्सिद्ध जातिकालसुखादिभ्यो नाच्छादनादित्याह
तजज्ञापयति जात्यादिभ्यः परा निष्ठा निपततीति । 'ग्राङ्गजगघीति' ।
ग्राङ्गजगघमनयेति बहुव्रीहि । 'क्तादख्याख्यायाम् अस्त्राङ्गपूर्वपदादे' ति
छौम । अत्राङ् । निष्ठाशब्देन या विहिता निष्ठा तस्या ग्रहण्य तेन
सुस्थित चारुहसितमित्यादौ नपुसके भावे क्त इत्यस्य परनिपात इति ॥

कडारा कमधारये ॥ कडारादय शब्दा कमधारये पूर्व प्रयोज्या ।
कडारो जैमिनि । जैमिनिकडार । कडार गडुज, काण खल्ल, जुगड,
खोड खलति गौर वृद्ध, भिक्षुक, पिङ्ग, पिङ्गलतनु, जठर, बधिर मठर,
कुञ्ज बबर, कमधारये किम् । कडारपुरुषको ग्राम ॥

'कडारा कमधारये' ॥ बहुवचननिर्देशादाद्यर्थोऽवगम्यत इत्याह ।
कडारादय इति ॥

महाभास्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

ऋतेऽथ पतञ्जलिना गुण्णा तीर्थदशिना ।
सर्वेषां न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्याद्दत्तान इव शोषवात् ॥

अनभिहिते । २ । ३ । १ ॥

स्ववाचेति । (कै)

प्रयोजककर्त्तव्यथ । करणभूतथेत्यर्थो वा स्वशब्देतरे भवाच्च-
स्वरूपाथयो प्रसिद्धत्वेऽपि तस्यानेकाथत्वात् सिद्धानभिमतमर्थं
तन्मुखेन वाचयित्वा सूत्रप्रत्याख्यातु प्रश्न इति भाव ॥

अर्थचतुष्टयासम्भवादिति । (कै)

तद्विषयत्वासम्भवादित्यथ ॥ भाष्ये

अनभिहिते ॥ अधिकारोयम । तिङ्ङत्तद्धितसमासैरिति वक्त
व्यम ॥ तेन तिडाद्यन्ते कमणि द्वितीया न तिङ्, सेव्यते हरि ।

‘अनभिहिते’ ॥ अनभिहितशब्दोयमनेकार्थं, तथाहि । अभिपूवस्य
दधातेहि नो तेऽन्तेऽपि सम्भवति, अभिपूवश्च दधातिबन्धनेऽपि दृष्टं, अत्रा
भिधानीमादत्त इति उच्चारणेऽपि, अनभिहित श्लोक इति प्रतिपादनेऽपि

विहितस्याभावादभिहिते इति । (भा)

लौकिके प्रयोगलाघवानादरेण भवत्येव तथाप्रयोग ॥ विहितस्य तु नेत्याग्रयेन तदुक्त

न सम्भवतीति । (कै)

ताभ्यामितिशेष ॥ कस्यापि तद्धितस्यान्यायेनोत्पत्त्यसम्भवादव्यर्थ विशेषण तथाह

उत्सर्ग इति ॥ (कै)

विरोधकाभावादिति । (कै)

परदेशरोधकाभावादित्यथ ॥

अण इति । (कै)

इदमुपलक्षणम् इञ् इति बोधे सप्तपणशब्दे समासे द्विवाभावात् कथ वीष्ठावगतिस्तत्राह

समासेन त्विति ॥ (कै)

ननु सवथोक्तार्थानामप्रयोग इति न्याये सति सूचारुभानुपपादनात् कि अन्तावदिति मन्येनात् आह

झब् झल कट । तद्धित, श्रुतेन क्रीत श्रुत्य श्रुतिक । शता चठन्यतावश्रुते । समास, प्राप्तामुदक य प्राप्तामुदको ग्राम । परिग

अभिहितोऽर्थ इति । हिनोतिरपि गतौ वृद्धौ च वक्तते इह तु वक्ष्यमाणायां कर्मादीना बन्धनार्थचतुष्टयासम्भवात्प्रतिपादनवचनोऽभिहितशब्द इत्योह । 'अनभिहिते निर्दिष्टेऽनुक्त इति' । वचिरत्र प्रतिपादनवचन ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५८६
(अ २ । पा ३ । आ १) (अनभिहिते । २ । २ । १ ।)

आरम्भवादीति । (कै)

तथा च तत्र्याये फलाभावेन तत्र्यायसत्त्वे न मानमित्यभि-
मान ॥ भाष्ये

न चाचास्ति नेति । (भा)

वत्तिपदायानामन्यपदार्थेन ससृष्टत्वात् पृथक्काभावेन वहिभू-
तास्तिसामानाधिकरण्याभाव इति भाव ॥ यत्तु कैयटेनाख्ययस्य
तत्रैवान्यपदार्थे एवान्तभूतत्वादित्युक्तं तदनुपयुक्तवज्जनीहावस्यर्था-
नन्तर्भावस्य मतुप् सूत्रे भाष्ये उक्तत्वात् । तत्र हि तद्धिताया-
दावपेक्षया पञ्चगुरित्यादौ वज्जनीहेरन्तलमुक्तं विशिष्टस्य
षष्ठ्ययस्य तद्धितायत्वादस्यर्थोऽवस्थापेक्ष्यो द्विगुना षष्ठ्ययमात्रापे-
क्षस्य वज्जनीहिरिति कैयट ॥

स्वार्थस्य ससृष्टत्वादिति । (कै)

अन्यपदार्थेनेति शेष । स्वार्थे वत्तिपदाय । अत्रोपसक्रान्तल
हेतु । तच्च नियमेन विशेषणत्वम् । भाष्ये

द्वितीयमर्थमुपसक्रान्तम् (भा)

इत्यस्य तस्यापत्यम्' इति सूत्रस्य द्वितीयपदवाच्यमय-
मित्यथ इत्याशयेनाह

यान किम । कट करोति भीष्मसुदारम् । इह विशेष्यात्कटादुत्पन्नया
द्वितीयया गतार्थत्वाद्द्विशेषणात् द्वितीया न स्यात् । परिग्रहणसाम

‘उक्तार्थानामप्रयोग इति’ । यथा सामान्येनानभिहित इत्येवावल्युच्यमाने
कट करोति भीष्मसुदार दशमीयमित्यत्र कटशब्दाद्द्विशेष्यवाचिन ७त्व

समर्थानामिति ॥ (कै)

न चाचेति । (कै)

सप्तपण्यशब्दस्तु तादृशे वृत्तविशेषे रूढ इति भाव ॥

पङ्क्त्यौ पङ्क्त्याविति । (भा)

अष्टापद आदि फलमित्यमर ॥

पूर्वाचार्य्येति । (कै)

खमते तु विकरणा द्योतका इत्यभिमान । वस्तुतो बङ्गक-
चोरपि द्योतकविषयेऽप्यथ न्याय । द्योतकविषयेऽपि एकेन द्योतिते
उक्तार्थानामिति न्यायेनापरद्योतकाभाव इति बोध्यम् ॥ भाष्य-
कारस्तु येन नाप्राप्ते योविधिरारभ्यते सतस्यापवाद इति लक्षणात्-
सारेण तत्रकौण्डिन्याथमूलकेन सत्यपि सम्भवे बाधनमिति
तद्भावात् । तन्मतेऽप्यथ न्याय आवश्यक । यथोक्त समासेना-
भिहित सुजय इति द्विदशा इत्यादौ सुजेति ॥

इदानीमिति । (कै)

दृष्टानामन्यथासिद्धिपरिहाराय जात इत्यथ ॥

अन्यस्य त्विति । (कै)

शास्त्रविहितस्येत्यथ । लौकिके प्रयोगलाघवानादरादिति भाव ।

र्यात् भवति । स्यादेतत् । कटोपि कम भौष्मादयोपीति पक्षे
सर्वेभ्यो द्वितीया उचितैव । अरण्यैकहायनीन्यायेन हि पाषाणक

द्यमानया द्वितीययाऽनवयवेन कटगतस्य कमत्वस्याभिहितत्वाद्भौष्मादिभ्यो
द्वितीया न स्यादिति मन्यमान पृच्छति । 'केनानभिहित इति' ।

एवमेव व्यतिस्ननीत इत्यत्रापि समावेश । ततो हि पूर्वमात्मने-
पद तत स्पष्ट तत्प्रतीतये व्यतिप्रयोगोऽपि ॥

अपूपौ (कै)

इत्यत्र द्विवचन तु विद्वद्विभक्त्यपेक्षया विभक्ते अन्योपसिद्ध-
त्वात्कृत विहितो न स्यात् । न भवितुमहतीत्यथ । अर्हं इत्यदचक्ष
इति चादर्हं लिङ् ॥

एकत्वादीनामिति । (कै)

सख्यावाक्यविभक्तिविधानयोरेकवाक्यत्वपक्षे एकत्वादीना विशे
व्यत्वमवलम्बेत्यथ ॥ आदिना द्वित्वादि । तदाह

कर्मणीति ॥ (कै)

एकस्य यदिति । (कै)

एकत्वस्याश्रयो यत् कम इत्यथ । द्वेकयोरिति षष्ठीति
भाव । इदं चिन्त्यम् । बद्धजित्यत्र सप्तमीदशनेन द्वेकयोरि-
त्यस्यापि सप्तमीत्वौचित्यात् । तस्मात्प्रातिपदिकाथस्यैकत्वे सति
तद्गतकमत्वशक्तौ द्वितीयैकवचनमित्यथ उचित । अथ च चतुष्क
सख्यान्त प्रातिपदिकाथ इति पक्षे । चिकपक्षे तु कमणि द्वितीया
भवतीत्येवार्थोऽस्य सूत्रस्य तत कमण एकत्वे तदेकवचनमित्यथ

परस्परवच्छेद । अत एव हि सङ्गबन्धावित्यादौ कारकपूर्वत्वप्रयु-
क्तो यण सिध्यति । पूरणगुणेत्यत्र समानाधिकरणसङ्ख्याजज्ञापकात् ।

इतरोऽपि विहिताभिप्राय आह । 'तिङ्ङत्तद्धितसमासैरिति' । बद्धु
प्रयुक्तेषु केषा चिद्बहनेन केषा चित्कार्यान्वयप्रतिपादन परिसख्यान,

सख्याबोधकस्य । इदमेवाभिप्रेत्याग्रे एतन्मते कर्मण एकत्वे इत्या-
दिक्रमेणार्थं दृश्यसिद्ध्यति भगवानित्याहुः ॥

नार्थ इति । (कै)

प्रधानाथस्योक्तत्वेन विशेषणीभूतार्थानुक्तावपि तेन न्यायेनाति-
प्रसङ्गविरहात् तन्मात्रबोधनस्य प्रथमया सिद्धत्वाच्चेति भावः ॥

तदभिधानायेति । (कै)

उक्तार्थानामिति न्यायस्तु प्रधानाथविषय इति भावः ॥

तेषामेवेति । (कै)

तथा च सख्याया विभक्त्यलमसम्भावितमिति भावः ॥

सप्तमीनिर्देश इति । (कै)

ननु द्वितीयाया सूत्रे श्रुतत्वान्तदपेक्षयैव सप्तमी उचिता न
लेकलापेक्षया किं च सख्याया प्रायेण विशेषणत्वस्यैव दृष्टत्वादे-
कत्वविशिष्टे कर्मणीत्येवाथ उचित इति चेन्न । कारकस्य प्राप्ति-
पदिकाथत्वेन तत्र विधानानुपयोगाच्छुद्धिनियमाथलापेक्षया एक-
त्वविशेषणतया विधित्वद्वारा आथनियमस्यापि सिद्धिरिति
विधित्वाय तथैवान्वय उचित इत्याश्रयात् । तत्र पक्षे यथा
प्रातिपदिकेनोक्ते द्वितीयादयो भवन्ति तथा तिङ्गद्यभिहितेऽपि

अभेदान्वयस्यले विशेष्यविभक्तिविशेषणादपि भवतीति पक्षेऽप्येवम् ।
सङ्गोक्त्याविति तु कारकेणाभेदान्वयतो विशेषणस्यापि कारकत्वानप-

प्रत्युदाहरणेषु स्वच्चद्वितीया न भवति । ऋट् करोतिभौषमित्यादि । ऋट्
कृतौ भीष्म उदारो दशनीय इति, करोतेत्यस्यमान क्तप्रत्ययो ऽनवयवेन

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अगभिहिते । २ । ३ । १ ।)

सुरित्येतदर्थं स आवश्यक ॥ एकत्वादथ इत्यस्य ते एवेत्यथ ।
एव च सख्यारहितं चतुष्कं प्रातिपदिकाथ इति पक्षे सूत्रमाव-
श्यकमित्युक्तं भवति । तदितरपक्षेषु च न कतव्यमिति । पञ्चक-
पक्षेऽपि सूत्रमावश्यकमिति बलव्यति सूत्रे भाष्यकैयटयो स्पष्टम् ।
पञ्चकपक्षे सुपां द्योतकत्वाद्वाचकयोर्द्योतकयोश्च समुच्चयस्य दृष्टत्वा-
दन्याभिहितेऽपि स्यादत स आवश्यकः । वस्तुतस्तु एकत्वादयो
विभक्त्यर्था इत्यस्य सूत्रे प्राधान्येन विभक्त्योक्तत्वेन बोधिता
इत्यथ । एव कर्मादयो विभक्त्यर्था इत्यस्यापि । यद्यपि द्योतक-
विषये क्वचिद् द्विर्बद्धं सुबद्धमिति न्यायेन समावेशो दृष्टस्तथापि
प्रकृते सख्यानुसारादुक्तार्थानामित्येवाश्रीयते । परं तु अथ न्याय-
सूत्रोक्तप्रधानविषय इति भावः । उक्तार्थानामिति न्यायस्य
द्योतकविषयेऽपि सख्यारो दृश्यतेऽधिपरी इति सूत्रे भाष्ये ।
अपूर्णे द्वयवित्यादौ व्यभिचारश्च तत्रैवोक्तः ॥ यन्तु प्राधान्यादेकत्वा-
दीनामेव निमित्तत्वं न कर्मादीनामत एव

कर्माद्याश्रितानामिति ॥ (कै)

साधूयञ्जितीति । (कै)

वाक्यसमाप्ताविति शब्दः ॥ भाष्ये

वाक्यसमाप्तेषु । तस्मान्नार्थं परिगणनेन । किञ्चानभिहितार्थकारे
यापि नार्थः । अहि कठं कृतं इत्यादावतिथ्याति । तत्राप्येवैव

सर्वकर्माभिधत्ते तद्वद् द्वितीयापीति यो मन्दधौम्यते व प्रतीद परि-
गणनं, सूत्रादृशस्तु प्रति न वक्तव्यमेव । तथाहि । प्रातिपदिकादुत्पद्यमाना

तेष्वभिहितेषु सामर्थ्यादिति । (भा)

सामर्थ्यमत्रोक्तार्थानामप्रयोगरूपम् ॥ स्वपक्षेनाथ दोष

इत्याह

एकत्वादीना त्विति ॥ (कै)

द्वितीयादिषु वैषम्य दर्शयति ।

द्वितीयादयस्त्विति ॥ (कै)

अनभिहितैकत्वाद्यभिधानायेति । (कै)

प्रातिपदिकाथ सूत्रे उपस्थितानभिहित इत्यस्य प्रातिपदि-
काथविशेषणत्वासम्भवेनैकत्वादिति विशेषणत्वमिति भाव ॥

कर्तुरेकत्वमिति । (कै)

येऽपि क्रियायामेव तिङ्वाच्यकारकगतसख्यामारोप्य तत्रैव
तिङ्थसख्यान्वय इति वदन्ति । तेषामपि आरोपमूलतया
सोक्तप्राथम्येति बोध्यम् । अन्यथा तिङ्थार्थश्रयगताया उक्तत्वेऽपि
चैत्रत्वविशिष्टरूपनामाश्रयगताया अनुक्तत्वेन तदसगतिरेव स्यात् । न
च क्रियाया स्वत एकत्वेन तदारोपानपेक्षत्वेन कर्तृगतैकत्वस्य
कथमुक्तत्वम् । तस्यापि साधने द्वित्वाद्यभावबुद्धिनिमित्तके
तदनारोपे सत्त्वात् । अन्यथा पक्षत इत्यादौ द्विवचनाद्यनापत्ति ।

कामत्वस्योक्तत्वात् । उक्तार्थानामप्रयोगात् । तद्यथा बङ्गपटुरित्यादौ
बङ्गोक्तार्थत्वान्न कल्पनादय । किं च कट करोतीत्यादौ सावकाशा

द्वितीया यदाकारविशिष्टोऽर्थ प्रातिपदिकेनाभिधीयते तदाकारविशिष्टस्यैव
कामभावमाचष्टे, कटशब्देन कटत्वजातिविशिष्टोऽर्थो ऽभिधीयते न भीष्मा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

५६५

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

मम तु आरोपितयाप्युत्तरया सख्यया बाधान्न दोष । आवृ-
त्तिगतसख्यारोपेण सहस्रदक्षिणत्वादिवत् । एव च द्वित्वाद्यभाव-
बुद्धौ द्रव्यस्य नि सख्यत्वाभावेन साधने एकत्वमवगतमेवेति भाष्या-
शयात् ॥ ननु तिङ्सुपोयुगपत्प्रवृत्तेवक्तुं शक्यत्वेन तिङोक्ता
इत्यसगतमत आह । भाष्ये

परिगणन चेति । (कै)

तथा च तिङ्कृदित्यादिपरिगणनबोधितापवादविषयपर्याप्तो-
चनया तिङुत्पत्तिपर्यन्तं सुप प्रतीच्यत इत्यथ ॥ अस्तिभवन्तिपर
इत्यस्य न्यायसिद्धत्वमाह ।

सर्वत्र चेति ॥ (कै)

श्लोकयोरिति सूत्रस्यान्यत्र सावकाशत्वात्सामर्थ्यासिद्धिमाशङ्-
क्याह ।

प्रातिपदिकार्थसूत्रेणेति ॥ (कै)

अभिहिते प्रथमाभाव इति (भा)

भाष्यस्याभिहिते प्रथमाया भावस्य प्रवृत्तेस्त्वयाङ्गीकारादि-
त्यथ ॥ भीष्मादीनामपि कमत्वात्कथं प्रथमाप्राप्तिरत आह ।

द्वितीया छत कट इत्यादिषु प्रथमया बाधियते । निरवकाश
त्वात् । न च वृद्धं ज्ञद्धं इत्यादिरवकाश । तत्रापि प्रतीयमाना

द्याकारविशिष्ट इति तद्व्यतिपादनाय यथा भीष्मादिशब्दप्रयोगो भवति
तथा तदाकारविशिष्टस्य कमत्वाभिधानाय द्वितीया भविष्यति, क्तप्र
त्ययस्य प्रकृत्यर्थस्य न कमतामाचष्टे किं तु प्रकृत्यर्थं प्रति यस्य

विशेषणविशिष्टस्य कटस्येति । (कै)

प्रधानगतकमत्वोक्तौ विशिष्टगतमपि तदुक्तमेव विशिष्टस्य
तदपेक्षयातिरिक्त्वाभावादिति शङ्कितुरभिमान ॥ आरम्भे
दोषाभावमाह ।

आरम्भवादिनस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

सामर्थ्यादिति । (भा)

भौष्पादिपदानामपि द्वितीयोत्पादकसामर्थ्यसत्त्वादित्यथ ।
विशिष्टस्य कमले विशेषणस्यापि द्वितीयोत्पादककमत्वशक्तिरूप-
सामर्थ्यवत्त्वम् । अन्यथा विशिष्ट कर्मत्युक्तिव्याघात । तच्च न
कटपदोत्तरद्वितीययाभिहितमिति भाव ॥ तदाह ।

तत्र च यथेत्यादिना । (कै)

विशिष्टगतैककमत्वप्रतिपादनेच्छायामथ प्रयोगस्तत्रप्रतिपादन
च नोभयत्र द्वितीया विनेति भाव ॥ अत्र पक्षे भौष्पपदात्
कमलाद्यनास्तिङ्गितशुद्धगुणसैवोपस्थितिरितरस्य तद्विशिष्टप्रतीतौ
पश्चाद्विशिष्टसैककमत्वशक्तिमत्तयोपस्थितौ च भौष्पाद्युत्तरद्विती-
यापि सहकारिणीति तात्पर्य तदाह

स्तिक्रियां प्रति कटत्वेन द्वितीयाप्रसङ्गात् । अथ नीलमिदं न तु
रक्तमित्यादौ विशेषणान्तरनिवृत्तित्वात्पर्यकेष्यस्तिक्रियाया अभावशकत्वात्

कमभावस्तमिति युक्तं यदनवयवेन स्वकर्माभिधत्ते । ननु च कर्मादयो
विभक्त्यर्थस्तेषां च तिडादिभिरभिहितवचनमनर्थकम् अन्यथापि विद्वि-
वस्त्वाभावादभिहिते, अत्राप्यनभिहितवाचिकरो न क्रियते तच्चापि

नन्यत्वदिति । (कै)

तद्विशिष्टं कटस्येत्यनन्तरं विशिष्टस्य कमल चेति शेषः ॥
यथा कटे करोतीत्यत्र विशिष्टकमलं न प्रतीयते । एव भीष्म
कटं करोतीत्यत्रापि विभिन्नविभक्तित्वाद्द्विशिष्टाप्रतीत्या तन्न
प्रतीयत इति भावः ॥

पञ्चादिति । (कै)

तथा च न विशिष्टस्य कमलं किं तु क्रियायां कमलेनान्वि-
तयोमनसा विशेषणविशेष्यभावबोध इति भाव इत्येकैः । परे तु
साक्षात्फलाश्रयादेरपि द्रव्यद्वारा फलाश्रयादेरपि कमलादिकमेव
च भीष्मस्यापि पृथक्कमप्रतिविशिष्टस्यैव बोधनं भीष्मपदात् ।
द्रव्येणाभेदान्वयान्तु तस्याः शक्तिर्वाक्याद्यबोधे विशिष्याग्रहो भीष्म-
कटयोर्बोधश्च विशेषणविशेष्यभावेनैव । कारकाणां भावनान्वय
इत्यस्य च साक्षात् स्वशक्तिनियामकाश्रयद्वारा वेत्यर्थान्तद्विरोधः ।
तदेव ध्वनयनं कैयट आह ।

प्रथमाया अवकाशं ब्रूषे । तद्धि विप्रतिषेधात् प्रथमास्तु । न च
ततोऽपि परत्वात् षष्ठीप्रसङ्गः । अशेषत्वात् । उच्यते । परिगणन
तावत्प्रत्याख्यातमेव भाष्ये । सूत्रं तु कतथं कट इत्यादिसिद्धये ।

शब्दान्तरप्रतिपादितेऽर्थे नैव विहितं भवति तद् यथा बज्जपटुरिति
बज्जोक्तत्वादीमदसमाप्ते सत्यपि सम्भवे कल्पवादयो न भवन्ति
द्विदश द्विदशा समासेनोक्तत्वात्सार्थस्य सूत्रं न भवति, यटुमत्तौ
इन्द्रेणोक्तत्वाच्चार्थस्य चशब्दो न प्रयुज्यते तद्द्वयत्रापि तिङादिभिरभि-
हितत्वादेव द्वितीयादयो न भविष्यन्ति । नन्वभिहितार्थस्यापि प्रयोगो

क्रियाया पृथक् सर्वेषा कर्मत्वे प्रत्येक द्वितीयोत्पत्ति
पश्चात्त्वैकवाक्यतया विशेषणविशेष्यभाव इति । (कै)

पश्चादित्यस्य द्वितीयोत्पत्त्यनन्तरमित्यथ । अक्षरस्वारस्तात्
पृथक् सर्वेषा कर्मत्वे इत्यस्य च साक्षात्परपरया वेति शेष ।
द्रव्यगुणयो करोतिना सबन्ध इत्यत्रापि स एव शेष पूरणीय ।
सबन्धस्य तदर्थफलाश्रयत्वरूप । एतेनात्रपक्षे प्रथम सर्वेषा भावना
नवद्य पश्चात्पाष्णिक परस्पर मनसा विशेषणविशेष्यभावबोध
इति परास्तम् ॥

ज्ञानद्वयकल्पनागौरवाच्चानुभवाच्चैकवाक्यतयेति (कै)

कैयटेन शाब्दस्यैव विशेष्यविशेषणभावस्य स्वीकाराच्चेत्याहुः ॥

क्रियान्तरे । (कै)

तद्विशेषे आसनशयनादिरूपे ॥

ईप्सिततमत्वादिति । (कै)

साक्षात् क्रियान्वयैव हीप्सिततमम् । एव करणसञ्ज्ञापि
साधकतमत्वाद् द्रव्यस्यैवेति बोध्यम् ॥ परेत्विद् चिन्त्यम् । अश्वेन

इह हि प्रथमा बाधित्वा कालकर्मणो कृतीति षष्ठी स्यात् । न
च द्वयानुगतार्थत्वान्नेह षष्ठीति वाच्यम् । सख्याविभक्त्यर्थ इति पक्षे
सुप्रारम्भात् । कर्मणि यदेकत्व तत्र द्वयानुगे षष्ठीकवचनमिति हि

दृष्टो ऽपूपौ द्वाविति, सत्यम् । अथ तु न्याय यदुताभिहिते
विहित न स्यात् नहि व्यसनितया शब्द प्रयुज्यते ऽपि त्वर्थाभि
घानाय, स चेदर्थ शब्दान्तरेणाभिहित किमिति शब्दान्तर प्रयुज्यते,

(अ २ । पा ३ । षा १)

(अन्भिहते । २ । ३ । १ ।)

यथा दीपिकया ब्रजतीत्यादौ सर्वेषां करणत्वानापत्त्या कारकान्त-
रापेक्षयैवप्रकर्षे न तु स्वकक्षायामपीति स्वयमेवोक्तत्वात् । गा
पयो दोग्धीत्याकडारसूत्रभाष्यासंगतेश्चेति दिक् ॥

अथवेति । (कै)

सामानाधिकरण्य नाम अनेकस्य पदस्य विशेष्यतयैकाथबोध-
कत्वं यदि भिन्नशक्तित्वं स्यात्तदा शक्तिभेदेनाथस्यापि भेदादे-
काथत्वं भज्येत तस्माद्विशेष्यसमानशक्तिकत्वं तदभिन्नविशेषणाना-
मिति नियमात्तत्समानविभक्तिकत्वमेव फलाश्रयत्वादिवत्तत्समा-
नाधिकरणत्वमपि विभक्त्युत्पत्तौ नियामकमिति ॥ तदुपपाद-
यति

ततो यथेति । (कै)

यथा मैत्रीभङ्गभियां सधनो निधनस्य स्वधनेन स्वसमानवा-
चीऽलङ्कारादीन् करोति । एव सामानाधिकरण्यभङ्गभियां स्वशक्ति
तत्तारोप्य स्वसमानविभक्तिकत्वं सपादयतीति भावः ॥ नत्वेवमेव
कृतं कट इत्यादावपि भीष्मादिभ्यो द्वितीया स्यादत आह । भाष्ये

वाक्यार्थः । तथा च षष्ठीवाच्यस्य कर्मैकत्वादेः छत्वेनानुक्तत्वाद् दुर्वारा
षष्ठी । कारक विभक्त्यर्थ इति पक्षे तु मासु सूत्रमिति स्थितम् ।

अन्तिनिकोच्चादिभिरप्यवगतेऽर्थे शब्दो नैव प्रयुज्यते किं पुन शब्दे
नवाभिहिते, अपूपौ हावित्वादौ तु हावान्य कौ द्वौ वाविति
सामान्योपक्रमे वाक्यमिति यथा कथञ्चिदुपपादनीयं, तस्मान्नार्थ
एतेनेत्याश्लक्ष्यं सख्यापि विभक्त्यर्थ इति दृश्यन्नाह । बहुषु वज्रवचनमि

६

महाभाष्यप्रदीपोद्भवो ।

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ २ । पा ३ । आ १)

अस्ति खल्वपीति (भा)

अभीष्मादिगुणगत इत्यस्य तद्गुणविशिष्टगतमित्यथ ॥

गुणगत कर्मत्वमिति । (भा)

भाष्ये कर्मशब्द शक्तिपर इति भाव । अथ भाव । कस्य धातारूपत्वात्प्रकृतिगतधर्माभावादन्यगते तत्राभिधातव्ये यद्यत्प्रकृतिवाच्यक्रियात्तिरूपितकर्मत्वशक्तिमत् तत्सवगता साभिधीयत इति युक्तम् । द्वितीयाया प्रातिपदिकादुत्पत्त्या खप्रकृतिभूतप्रातिपदिकाश्चर्षल्लक्षाभात्तदेव बोध्यन्नान्यदिति । भीष्म कटमित्यादौ ॥ आरण्यवादे पूर्वोक्तप्रथमाप्रातिरूपदोषाभावादेश इत्यनुपपन्नमत आह ।

अव्ययमाणा इति । (कै)

तिङ्भिहिते षष्कञ्जामर्थ्याद्दोषपरिहारेऽपि प्रकृत्यभिहिते दोष । तथा अज्यभिहितैकत्वादिके वृच इत्यादौ तस्याश्चारिता-र्थ्यादित्याह

अभिहितैकत्वादीति । (कै)

एक पञ्चेत्यादौ द्वितीया तु कर्मणो अनभिहितत्वादेकत्वे षष्केऽपि भविष्यतीति तथा षष्कञ्जाम्भावापत्तिरेव कृता ॥ ननु

आरण्ये तु सूत्रं प्रयुदात्तोऽन न तु षष्कप्रविधेः । असमर्थसमासापत्ते । वाग्दमेदापत्तेः । प्रालाद आस्त इत्यत्र सदिक्रियाया

त्वेवमादिनेति । असमर्थः । शिक्वाप्रातिपदिकार्थ इत्यस्मिन्देशने कर्मद्विवेकत्वादिसंस्थाविभक्त्यर्थः, तत्र कर्मदीना युगप्रतिभक्तिभिरभिधीयमानानां परस्पर विशेषणविशेष्यभावमनाद्यङ्गानां केवलप्राति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६१

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अत्रभिहिते । २ । ३ । १ ।)

कर्मादीनां विभक्त्यथत्वे एकत्वादीना निमित्तत्वं कथमतस्तदुप-
पादयति ।

यस्यापीति । (कै)

प्रातिपदिकाथगतैकत्वादिविशिष्टे कमणीति सामानाधिकर-
ण्यसम्बन्धेनैकत्वविशिष्टकमग्रजावित्यथ ॥

वाचिकेति । (कै)

बोधिकेत्यथ । द्योतकत्वपक्षेवोचितत्वादेकत्वादीना विशेषण-
तथैव भानात् । एव चैकत्वविशिष्टे प्रातिपदिकार्थं प्रथमेत्यर्थं
तदपेक्षयातिरिक्तं यच्चैकत्वं वृत्त इत्यादौ तथैव स्थान् न त्वेक
इत्यादौ । इत्याह

ततश्चेति । (भा)

उक्तार्थानामित्यस्य प्रधानाथविषयत्वादेकत्वे उक्तोऽपि प्रधान-
कर्माभिधानाथ द्वितीयादीनामेतन्नतेऽपि सिद्धिरिति तदनाप-
त्तिर्नाकारि । एतद् भाष्य हरिणाथेवमेव व्याख्यातमित्याह ।

तदुक्तमिति । (कै)

निमित्तप्रवृत्तिनिमित्तम् ॥

आसिक्त्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादात्थं तच्च सदे परेण घना अत्रि
हितमिति सप्तमौनिषेधापत्तेश्च । पयुदासे तु आसिक्त्रियानिरूपितम्

पदिकार्थगतानामभिधानं वृत्तं एको वृत्तं कम पशुरेकं पशु
करणमिति वाभिधानं, पञ्चाशैकक्रियान्वयबलेन परस्परसम्बन्ध इति
प्राभाकरा मन्यन्ते । भाट्टास्तु परस्परसम्बन्धस्य स्वतन्त्रस्थानेकार्थं

६ २

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ २ । पा ३ । आ १)

द्वे एकत्व इति । (कै)

द्वयोरपि तयोर्ब्राह्मणौ द्वावित्यादाविवैकरूपेणैव भानात्
बोधावृत्तनुभवविरोधौ । इय च कल्पना शब्दशक्त्याश्रयेत्याह

एव शब्देति ॥ (कै)

अत्रापि पक्षे प्रातिपदिकेनैकत्वविशिष्टद्रव्याभिधानाद्बोधस्तदव
स्थोऽत आह

गुणोपसर्जनमिति ॥ (कै)

द्रव्योपसर्जन इति । (कै)

गुणगुणिनोरभेदाच्चैक पट इति सामानाधिकरणम् ॥ ननु
प्रातिपदिकस्यैकत्वादिविशिष्टे शक्त्या तेनैव द्रव्य विशेषयितु शक्य
किं तत्र विभक्त्येत्यत आह

केवलस्येति । (कै)

अथ भाव । वृद्धव्यवहाराच्छक्तिग्रह वृद्धव्यवहारश्च विभक्त्यन्ते-
नैवेति विभक्तिसमभिव्याहृते गृहीतायाः शक्तेस्तदभावे अनुद्बोधात्
पदार्थानुपस्थित्या सख्येयमविशेषितम् । एव च पदार्थोपस्थित्यन्य
धानुपपत्त्या ऽभिहितेऽपि विभक्त्युत्पत्तिरिति लोकोप्यवहारे प्रयुज्य

धिकरणशक्तिमगभिहितामाश्रित्य सप्तमीविधि प्रवृत्तते । आसने
आस्ते शयने शेते इत्यादौ तु षट् प्रकृतिभ्यां कियोपस्थितौ तद्यो

स्यात्ता पादा माप्ता इत्यादावभिधानदशनेऽप्येकशेषमन्तरेणादशनाद्येते
त्यादौ च कृत्तिकाययोर्युगपत्सिद्धाभिधौयमानयोरपि विशेषणविशेष्य
भावस्य प्रभाकरैरप्यस्युपगमात्तददेव विशिष्टाभिधान मन्यन्ते । अस्मा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६३

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अत्रभिहिते । २ । ३ । १ ।)

मानानामेव साधूनां साधुत्वान्वाख्यायकमिदं शास्त्रमिति दृढव्यव-
हारे एव किं मूलमिति न शङ्क्यम् । भाष्ये

न नियोगत इति । (भा)

न नियमत इत्यथ ॥ प्रातिपदिकाद्यस्याग्रेषत्वात्कथं तत्र
षष्ठीत्यत आह ।

कर्मादीति । (कै)

तावन्मात्रमेव शेष इत्यभिमान ॥

अव्यतिरिक्तस्येति । (कै)

अतिरिक्तेन विशिष्टो व्यतिरिक्तस्तदभिन्नस्येत्यचराय । एव च
कारकप्रातिपदिकाद्यव्यतिरिक्तं शेष इति नात्र षष्ठी तदतिरिक्तस्य
कस्याप्यप्रतौतेरिति भावः ॥ अर्थाभावेऽपि समयपरिपालनाय
विभक्तौ कथमथतो व्यवस्थेत्यत आह

सामर्थ्यादिति ॥ (कै)

तदेवोपपादयति ।

एक इत्येति । (कै)

विरुद्धविभक्त्यपेक्षयानुवादकविभक्तिर्न्याय्येति भावः ॥ पक्षद्वयेऽपि

यम् अगुद्भूतशक्तिकं वस्तुमात्रं कृता उच्यते । तस्य च वर्त्तमानैककाटका
तिङ्प्रकृत्यपस्त्राप्यक्रियानिरूपितशक्त्युद्भवप्रतिपादनाय सप्तमीति दिक् ।

कमप्यथमेव पक्षः । तत्र कर्मादयो विशेषणमेकत्वादयो विशेष्या
कमणि यदेकत्वं तत्र द्वितीयैकवचनमिति विषययो वा एकत्वादि
विशिष्टं यत्कमं तत्र द्वितीयेति, तत्र यद्यपि कर्मादिप्राधान्यपक्षे

दोषाभावप्रतिपादनात्सङ्ख्या सुबन्ध इति दशने सूत्रम् । कायदशनान्तरे
नेति स्थितम् । तत्रारम्भपक्षे परिगणनादिप्रवृत्ति बोधयितुमाह

तदेवमिति । (कै)

सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति सूत्रे प्राधान्यात्तस्या विभक्तिद्योत्यता
कारक तु तद्विशेषणत्वेन तथेति दशनमित्यथ ॥ भाष्ये

तिङ् क्रियते कट इति ॥ (भा)

न चात्र सङ्ख्याकारकयोरुभयोरप्युक्ते सङ्ख्या विभक्त्यर्थ इति
पक्षेऽपि नेदमनभिहिताधिकारप्रयोजनमिति तिङ्ग्रहण व्यथमिति
वाच्यम् । सख्याया क्रियायामेवान्वयेन कारकगतसङ्ख्याया शब्दे-
नानभिधानादित्याशय । एव च पचत्योदन देवदत्त इत्यादौ
तिङोक्ता एकत्वादय इति प्रथमा न प्राप्नोतीति पूर्वोक्तभाष्यमे-
कदेशुक्तिरिति यथा कथ चिद् व्याख्येयमिति सूचितम् ॥
तिङ्कृतोरिव तद्धितसमासयो कस्मिंश्चिद्विभक्त्यर्थ विधानादाह

अपत्यापत्यवदिति ॥ (कै)

तद्धितोक्तत्वादिति । (कै)

तद्धितान्तोक्तत्वादित्यथ ॥ नन्वेतयो संबन्धस्य प्रातिपदिकाथ-

स्यादेतव । यद्यथ पयुदासस्तद्धि पक्त्वौदनो भुज्यत इति न सिद्धोत ।
भुजिप्रत्ययेनाभिहितेऽप्योदने क्त्वाप्रत्ययेनानभिधानमाश्रित्य द्वितीयापत्ते ।

तिङादिभि प्रधानभूताना कर्मादीनामभिहितत्वात्प्रसङ्गो द्वितीयादीना
सख्याप्राधान्यपक्षे कर्मादिष्वभिहितेष्वपि प्रधानभूतसख्याभिधानाय
द्वितीयादय स्युरेव । प्राभाकरे तु पक्षे कर्माद्यभिधानेऽपि सख्या

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

त्वेनाग्नेषत्वाच्च षष्ठीप्राप्ति । कारकप्रातिपदिकाथव्यतिरिक्तो हि तत्र शेष । न च कर्मादिव्यतिरिक्त एव शेष इत्याग्नेनैते उदाहरणे । यद्वा । सबन्धो न प्रातिपदिकाथ । प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयभिन्नत्वादिति वाच्यम् । घटपदाद् घटघटत्वयो सबन्धस्य भानेन तत्र षष्ठ्या दुर्वारतापत्ते । तत्र हि नैतदन्यतमेनाभिधानमिति चेत्सत्यम् । वाक्ये ऽस्य सबन्धस्य षष्ठ्यथल दृष्ट्वा ऽचायप्रातिपदिकाथत्वमित्यभिमानात् । किं च का तद्धि स्यात् शेषस्य च षष्ठी अग्नेषत्वाच्च समयाच्च द्वितीयैवेत्यग्निमग्न्येन कट भौममित्यादौ अभिहितत्वाद्प्राप्तद्वितीयासाधनाथ परिगणनमित्येतत् खण्डनपरेण परिगणनप्रत्याख्यानवदेतथोरुदाहरणत्वाभावस्यापि कथनेन तद्धितसमासोदाहरणमधिकमित्यथस्यापि कथनात् । अनेकमन्यपदार्थ इति सूत्रे भाष्येऽप्यनयोरनुदाहरणत्व सूचितम् । न च श्रुतेन क्रीतशत्य प्राप्तमुदकं य प्राप्तोदक इत्यादि तद्धितसमासोदाहरणमिति वाच्यम् । प्राप्तोदक इत्यादौ प्राप्तोदककर्मत्वादिप्रकारेणैव बोधस्तच्च विशेष्ये तन्निरूपकत्वबोधेन विशेषणभादाथ तात्पर्यावसानमिति द्वितीयादिप्रयोजककमत्वादे शब्दादबोधेन द्वितीयाद्यप्राप्ते । एव च विशेषणत्वव्यत्यासोऽपि न । उपजीव्यस्यैकधमिबोधकत्वरूपसाभा-

भावे हि क्लृप्ते वक्ष्यते । प्रसज्यप्रतिषेधे तु मुनिप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य प्रसज्यप्रतिषेध सुवच । किन्तु प्रागुक्तदोषानिस्तार । अत्रो

शस्यानभिहितस्याभिधानाय द्वितीयादय स्युरिति । 'अनभिहितकर्माश्रयेष्विति' । अनभिहितानि कर्मादीन्याश्रयो येषां तेऽश्रित्यर्थः । श्रुतेन कामश्रीत्यादिसप्तमीनिर्देशे एकत्वादीनामाधारतया न पुनरभि

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

(अ २ । पा ३ । आ १)

नाधिकरणस्य च न बाध । चिच्चरित्यादौ चिचाणा गवामथ-
मित्यादौ यथा तस्य षष्ठीप्रयोजकता तथात्रापि स्यात्तेनैव रूपेण
भानादिति बोध्यम् । एव यथा क्रीतशब्दे धातुना क्रियोपस्थाप्यते
न तेन रूपेण श्रुत्यशब्देनेति न तदर्थे इतरकारकान्वय । इदं च
कर्तृकमणोरित्यत्र भाष्ये ध्वनितम् । अतो न तदथकमणो विभक्ति-
प्राप्तियोग्यता । एव च साप्रतमित्यादिनिपातैरपि न तेन रूपेण
क्रियाया कारकस्य चोक्तिरिति न तदन्वयिनि विभक्तिप्रसक्ति ।
अतो निपातेनाभिहितत्वाद्भिन्नानुत्पत्तिरित्यपि चिन्त्यमेव । नारद
इत्यबोधिस इत्यत्रापि नारद इतीत्यनेन श्री कृष्णायज्ञानाकारानु-
वादान्तत्र न द्वितीयादिप्रसक्तिरित्यलम् ॥ परिगणनफलमाह भाष्ये

उत्सर्गे हीति ॥ (भा)

तद्वाचष्टे ।

सामान्येनेति ॥ (भा)

एकयोगक्षेमत्वादिति । (कै)

एकाथबोधकस्यैव सामानाधिकरण्यपदायत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

कर्मादीनामभावादिति । (भा)

अनभिहितकर्मादीनामभावादित्यथ ॥

अते । प्रधाननिरूपितशक्त्यभिधाने प्रथमैव । अनभिहिते नेति प्रस-
ज्यप्रतिषेधात् । आसने आस्ते शयने शेत इत्यत्र तु न प्रधानशक्तेर

धेयतयेति दृशितम् । 'अनभिहित इति' । यदि प्रसज्यप्रतिषेध-
स्यात्ततो द्वयो क्रिययो कारकेन्यतरेणाभिहितेऽपि विभक्त्यभावप्रसङ्ग,
प्रसाद आस्ते इत्यत्र सदिक्रियाया आक्रियायाश्चैकमधिकरण्या प्रासादाख्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६ ७

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अत्रभिहिते । २ । ३ । १ ।)

अन्येति । (कै)

प्रथमेत्यथ । एतमभिसवन्ध सामानाधिकरण्यरूपमितरसवन्धा-
नवच्छिन्नविशेष्यविशेषणभाव सामानाधिकरण्यम् ॥

द्वितीया भविष्यतीति । (कै)

अस्याग्रथ उक्त ॥

तस्मान्नार्थ इति । (कै)

भीष्मादिभ्यो द्वितीयादे प्रकारान्तरेण वारणवद्भावत्यान्तर-
स्याभावाच्चेति भाव ॥ यत्तु एतद्वत्त्वेन निपातेनाप्यभिधानमिति
वदन्ति । तदयुक्तम् । उक्तरीत्या निष्फलं च विभक्त्यर्थे यदव्यय
तेन समासविधायकामगतिश्चेति दिक् ॥

तन्निराकरणयेति । (कै)

ननु परिगणनप्रत्याख्यानमूलकोऽथ दोष । घञ् कृत्वेन
परिगणनेऽपि दोषतादवस्थादिति भाव ॥

नास्तीति । (कै)

अभिहितत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताको भेदो नास्तीत्यथ ॥ ननु
क्रियाभेदे शक्तेभिन्नत्वात्सदिनिरूपितस्याभिहितत्वेऽपि व्याप्तिनिरू-
पितस्याभिहितत्वाभिद्धिरित्याह ।

भिधान येन प्रथमा स्यात् । एतच्च खादुमि णसुलिति कृत्रे कैयटादौ
स्पष्टम् । हरिरप्याह ।

तच्चान्यतरेण सदिप्रत्ययेन घञाभिहित प्रसौदन्यस्मिन्प्रासाद् इति
तच्चाभिहिते न भवतीत्युच्यमाने सप्तमी न स्यात् पयुदासे त्वासि
प्रत्ययेन यदनभिधानं तदात्रया सप्तमी सिद्धति । ननु च प्रासादा-

द्रव्य चेति ॥ (कै)

तद्यतिरेकेणेति । (कै)

गुणसमूहो द्रव्यमिति भाव ॥

नतावत्प्रत्यक्षमिति । (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादित्यथ ॥

स्वरूपेति । (कै)

शक्तिस्वरूपेत्यथ ॥ अत एव सबन्धस्य दुग्धत्वात् तत्पूर्वक-
मनुमानमपि नेत्याह ।

तत्पूर्वकस्येति ॥ (कै)

ननु यथा दाहके सत्यपि दाहादिकायस्य कादाचित्कत्वानु-
पपत्त्या शक्तिरवगम्यते तद्वदिहाप्यस्य अत आह

कार्यं चेति । (कै)

द्रव्यस्वरूपेति । (कै)

ननु तद्भातिरिक्तशक्त्यायत्तमित्यथ ॥

शक्तिसाधनपक्ष चेति । (कै)

एकस्यैव परस्परविरुद्धकतृकर्मादिव्यपदेश शक्ति गमयति । एव

प्रधानेतरयोश्च द्रव्यस्य क्रिययो पृथक् ।

शक्तिगुणाश्रया तत्र प्रधानमनुसृज्यते ॥

स्यस्य द्रव्यस्य कारकत्वाद्भिहितत्वादन्यत्वं नास्ति । नैष दोष, शक्ति
कारकं तत्र सदिक्रियाशक्त्यभिधानेप्यासिक्रियाशक्तेरनभिधानं, नन्वेव
प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि वा शक्तिरभिहिता तत्र मा भृद्धिभक्तिर्यां त्वनभि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

६ ६

(अ २ । पा ३ । आ १)

(अनभिहिते । २ । ३ । १ ।)

चैकनिरूपितशक्तेरभिधाने तच्छक्त्यन्तरस्यानुक्तत्वमेवेत्येतदाशय ॥

पर्युदासपक्षे कुत इति प्रश्नानुपपत्तिरत आह

प्रसज्येति । (कै)

द्रव्य कारकमित्यपि बोध्यम् ॥

एकैवासनक्रियेति । (कै)

तथा च तन्निरूपिता शक्तिरप्येकैवेति भाव ॥ प्रत्यभिज्ञाचैक-
त्वावगते कथमन्यत्वमत आह

भिन्नपदेति । (कै)

प्रत्यभिज्ञा तु साजात्यनिबन्धनेति भाव ॥ नन्वेवमनभिहित
इति सूत्र व्यथमत आह

एकपदेति । (कै)

अत एव गोप्राय हन्ति हत कटमानय भीमादिभेतीत्यादौ
चतुर्थ्यादय इति भाव । तथा च पदभेदमर्थं आरोप्य तन्निरूपित-
शक्तिभेदोपीत्यमिप्राय ॥ एकस्येत्यस्यायमाह

प्रधानविषया शक्ति प्रत्ययेनाभिधीयते ।

यदा गुणे तदा तद्वदनुक्तापि प्रतीयत इति ॥

हिता तत्र भविष्यति । उच्यते, अनभिहिते कमण्यौत्वेकत्वादीनामा
धारनिर्देशं सख्या च द्रव्यधर्मो ऽतो ऽनभिहिते कमण्यौत्वादिभिरपि
शक्तिद्वारेण द्रव्यमेवोच्यते, अनभिहिता या कर्मादिशक्तिस्तदाधारभूत
यद्द्रव्य तस्यैकत्वादिषु विभक्तय इति । एव च यदि प्रसज्यप्रतिषेध

आसनमित्यचेति ॥ (कै)

आसनत्वसिद्ध्यनुपपत्तिलक्षणसामर्थ्यनाप्तिसाधनत्वमाह

आस्यत इति । (कै)

आस्ते इति खोक्तस्य व्याख्यानम् ॥

सनिधीयत इति । (कै)

अस्मिन्नितिप्रत्ययात्त्वेन निद्दिष्टवस्तुन आसिक्रियासन्निधान-
मन्तरेणासनत्वायोगादासिक्रियासाधनत्व इत्यत्रत्यथस्यासे स्वाधि-
करणद्रव्यद्वारेष्टव्य तदाह ।

एव सामर्थ्यादिति । (कै)

कर्त्ता भवतीत्यस्य कारक साधन भवति स्वप्रकृतिकल्मुडन्ताथ-
द्वारेत्यथ ॥

यतइति । पशुदासेष्यनभिहिता प्रधानशक्तिमाश्रित्यैव विधि प्रवर्तते ।
एतेनपक्व सुडक्ते दत्त गृह्णातीत्यादिपक्षद्वयेऽपि समथित भवति । वस्तुतस्तु
पक्त्वा सुव्यत इत्यादौ ओदनस्य पचिसुजिभ्या न युगपच्छब्दोऽन्वयबोध ।

स्यात्ततोऽभिहितशक्तिद्वारेण द्रव्यस्याभिहितत्वात्प्रतिषेध स्यात्, पशुदासे
त्वनभिहितशक्तिद्वारेणाविधिरिति स्पष्ट एव फलभेद, यत्र तद्वि
शक्तिभेदो नास्ति तत्र कथम् आसने आस्ते शयने शेत इति,
अत्राप्यासनशयनादिशब्दैरासनादिक्रियायोग्य वस्तुमात्रमनुद्भूतशक्तिक
मभिहितमिति तस्य शक्त्युद्भवप्रतिपादनाय विभक्तिभविष्यति यदि
तद्वि पशुदासो ऽयमिति निर्णीयते इह पक्त्वा सुव्यते ओदन इति

भङ्गाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६११

(अ २ । पा ३ आ १)

(अमभिहिते । २ । ३ । १ ।)

एकस्याचासेरिति । (भा)

भाष्ये आसि श्रेतेरप्युपलक्षणम् ॥ नन्वेव व्युटप्रकृतिभूतासि-
क्रियायास्तुडन्तोपात्ता आसिक्रिया साधनमिति भाष्योक्त न
सिद्धमित्याशङ्कते ।

नन्विति । (कै)

केचित्तु आसनक्रियायास्तस्मिन्नित्यासनमिति व्युत्पत्ति ।
प्रकृतिभूत आस्तिरख्यथ । तदथस्यापि लोके प्रयोगदशनात् । एव
श्रेतेरपि तिष्ठत्यर्थो जलाशय इत्यादौ उभयत्राप्यासिग्रहणमुप-
लक्षणमेव च भाष्य समञ्जसमेवेत्याहुः ॥

वस्तुमात्रमिति । (कै)

नासादिक्रियाधिकरणत्वेन तदबोध ॥ किं लासनत्वेनेत्यथ ।
तदेवाह

अनुद्धृतशक्तिकमिति ॥ (कै)

किन्वन्यतरेण शाब्द अपरेणार्थं । तत्र च प्रथमाद्वितीययोश्चवस्थैव ।
पक्त्वा भुज्यते ओदन । अर्थादोदनमेव पक्तेति । न हीष्टका पक्ते
त्यादि सम्भवति । न चोपस्थितपरित्यागोनुपस्थितकल्पना च न्याय्या ।

भुजिप्रत्ययेनाप्यभिहित ओदने क्त्वाप्रत्ययेनाभिधानमाश्रित्य द्वितीया
प्राप्नोति भावे हि क्त्वाप्रत्यय, प्रसज्यप्रतिषेधे तु भुजिप्रत्ययेनाभिधा
नमाश्रित्य प्रतिषेधः सिद्ध्यति, उच्यते, नाचौदनस्य शुगपदुभाभ्यां शाब्द
एवान्वय किं तद्धि भुजिनैव सन्निधानात्तु पचिभान्वय, केवलशब्द
व्यापारनिरूपणे तु किमिष्टका पक्त्वादनो भुज्यते उतौदनमेवेति न

शब्दव्युत्पत्तये इति । (कै)

अनुसोमादिवद्रुहा एवेत्यथ ॥ अत एव पक्व इत्यादौ केनेति कर्त्राकाङ्क्षावदासनमित्युक्तेन तदाकाङ्क्षा । अत एवासि साधनमित्यस्य साधनान्तरनिरासे तात्पर्यमुक्तम् ॥ प्रयोजन वदन् विचारस्य प्रकृते सगतिमाह

यदि द्रव्यमिति । (कै)

अत्र द्रव्यमित्यस्य प्रकृत्याविष्ट द्रव्यमित्यथ ॥ ननु वृत्तशब्दोपात्तस्याधिकरणत्वेऽपि यच्छब्दोपात्तस्य कन्तुत्व भविष्यति शब्दभेदेन भेदाद् अत आह

अथ भाव इति । (कै)

शब्दभेदमात्रेणाथभेदासिद्धिरिति भाव ॥ वृत्ते देवदत्तस्त्रि-
ष्टति वृत्त पश्येत्यादौ दोषाच्च ॥

द्रव्यमिति । (कै)

शक्तिरहित शुद्धद्रव्यमित्यथ ॥

ओदन पक्वेति प्रयोगे तु मुच्यत इत्यत्रार्थे ओदनस्य कमता । अत एव घट कतु शक्यत इत्यपि भवत्यवेति यस्यशया कैथट । तस्मा

ज्ञायते अत शब्दव्यापारापेक्षयाभिधानमेवेति द्वितीया न भविष्यति, अनभिहितवचनमर्थक प्रथमाविधानस्यानवकाशत्वात्, हतः कट इत्यादिषु द्वितीयादयो मा भूवन्निति सूत्रारम्भ, यदि चात्रापि स्यु क्तेदानीं प्रथमा स्यात् । नन्वनवकाशत्वात्प्रथमा भवन्ती हत कट

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६१३
(अ २ । पा ३ । आ १) (अत्रभिहिते । २ । ३ । १ ।)

तन्निबन्धनेति । (कै)

एकरूपलनिबन्धनेत्यथ ॥

नानार्थक्रियेति । (कै)

आयक्रियानिरूपितभिन्नकारणलनिबन्धन इत्यथ ॥

नानाशक्तौति । (कै)

एव च प्रसज्यप्रतिषेधेऽपि न दोष इति ध्वनित । अत्र हि पक्षे अभिहिताया शक्तौ नेत्यथ । तत्र या शक्तिरभिहिता तस्या मा भूत्प्रत्यय । या लनभिहिता तद्बोधनाय सादेव प्रत्यय इति बोध्यम् ॥

सूत्र प्रत्याख्यातमिति । (कै)

एकत्वाद्यो विभक्त्यर्था इति पक्षेऽपीत्यथ ॥ भाष्ये

अनवकाशत्वादिति । (भा)

नन्वेव क्त कट इत्यादावेव न कट करोतीत्यादावित्यत्र कि

त्यर्थादासे एकवाक्यत्व समाससौष्ठव चेत्येव । गुणरूपन्तु पक्षद्वयेऽपि तुल्यमिति स्थितम् । एतेन विषयद्वयोऽपि सवध्य स्वयं क्तेतुमसाम्यत

इत्यादावेव भवतीति न पुन कट करोतीत्यादावपीति कुतोऽय नियम, उच्यते, क्त कट इत्यादौ यद्यपि क्तशब्दसन्निधाने कटस्य कमता प्रतीयते तथापि तत्र वाक्यार्थत्वादव्यतिरिक्त एव प्रातिपादिकार्थ इति प्रथमा भविष्यति यथा वीर पुरुष इति कट करोतीत्यत्र तु कटशब्देनैव कमशक्तिमान्ऽर्थोऽभिधीयत इति व्यति

विनिगमकमिति चेन्न । न माचग्रहणेनानभिहितविभक्त्यर्थाधिक्ये
प्रथमाया अप्रवृत्ते कृत इत्यादौ तद्वृत्कप्रत्ययेनाभिधानेनाधिक्या
भाव इति भाव ॥

अस्तिर्भवन्तीपर इति । (कै)

प्रथमाया अपि कमणि द्वितीयेत्यादिसाहचर्येण क्रियायोग
एव प्रवृत्तेरिति भाव ॥

ज्ञान च सत इति । (कै)

बुद्धिसत इत्यथ ॥ अनवकाशत्वमुक्त्वा विप्रतिषेधोपन्यासोऽस-
गत इत्यत आह

सावकाशत्वमभ्युपगम्येति । (कै)

नीलमिदं न तु रक्तमित्यादौ रक्तत्वादिनिवृत्तिपरे वाक्ये
सत्त्वाया अनावश्यकत्वादस्तिर्भवन्तीपर इत्यस्याभावात्साहचर्यं च सर्वत्र
न व्यवस्थापकमित्यभिमान । वैतण्डिकोक्तिरिद्यमिति तात्पर्यम् ।

मिति व्याख्यातम् । साम्यतमिति निपातेनाभिहितत्वात् । युक्तमिति
हि तदर्थं । परिगणनं तु प्रत्याख्यातमेव । इह ह्यरदत्तेन भाट्टमते

रिक्तत्वात्प्रातिपदिकार्थस्य प्रथमा न भविष्यति । नन्वकारकेषु साव-
काशा प्रथमा यथा वृत्त इति, तन्न । अत्राप्यस्तीति प्रतीते,
कटत्वात्तृतीयाप्रसङ्गं यत्र ह्यन्यत्क्रियापदं न श्रूयते तत्रान्तरङ्गत्वादस्तीति
मन्यते लब्धसत्ताकस्य हि विशेषणान्तरयोगो भविष्यति, अथापि
यत्र विशेषणान्तरनिवृत्तौ तात्पर्यं न क्रियासम्बन्धे यथा नीलसुतयत्नं न

अनेन वस्तुतो निरवकाशत्वमेवेति सूचितम् । उक्तरीत्या तत्रापि सत्ताचेपात् । अत एव तिङ्ममानाधिकरणे प्रथमेति न्यास सगच्छत इति बोध्यम् । स्पष्ट चेद प्रातिपदिकाथसूत्रे भाष्ये ॥

अशेषत्वादिति । (कै)

अभिहित सोऽर्थोऽन्तर्भूत प्रातिपदिकाथ समञ्ज इत्यनेकमिति सूत्रोक्तरीत्या प्रातिपदिकाथत्वेन प्रातिपदिकाथकारकव्यतिरिक्तत्वरूपशेषत्वाभावादिति भाव ॥

षष्ठी प्राप्नोतीति । (कै)

न च कृत्यानामिति विभक्तेन षष्ठीनिषेधात्कथ तत्प्राप्ति । न च नाचोभय प्राप्ति । तदधिकाराभावेनोभयप्राप्तेरपि सत्त्वादिति वाच्यम् । एकसूत्रपक्षे दोषात् । योगविभागस्तु भाष्यकृता वक्ष्यते न वान्तिककारेण ॥

कारकविशिष्टा सख्या विभक्त्यर्थ इत्युक्तं तत्तु कत्रधिकरणस्थयथाश्रुत भाष्यखरसमनुसृत्य कथञ्चिन्नेयम् । वस्तुतस्तु भाट्टमते प्रकृत्यर्थेन सख्य

रक्तं राज्ञोयं पुरुषो न देवदत्तस्येति, नह्यत्र नीलमुत्पलमस्त्रि राज्ञं पुरुषोऽस्त्रीति प्रतीतिरतोस्थेवाकारकमवकाश इत्युच्येत एवमपि विप्रतिषेधात्प्रथमा भविष्यति, द्वितीयादीनामवकाशो यत्र प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक, कट करोतीति प्रथमायास्त्वकारकमवकाशो नीलमुत्पलमिति, कृत कट इत्यचोभयप्रसङ्गे परत्वात्प्रथमैव भविष्यति । ननु तामपि बाधित्वा परत्वात् षष्ठी प्राप्नोति, शेषलक्षणा षष्ठी

यद्येकत्वादय इति । (कै)

प्राधान्येनविभक्तियोत्या सख्यैव कारक तद्विशेषणत्वेन तदेद
 सूत्र कायमित्यथ । एवमप्येऽपि व्याख्येयम् ॥ उक्तार्थानामिति
 न्याय शास्त्रोपात्तप्रधानाद्यविषय एव । कारकस्य प्राधान्येन तत्त्वे तु
 व्यथम् ॥ ननु तदापि द्योतकसमावेशस्य दृष्टत्वात् कृत कट इत्यादौ
 क्रियते कट इत्यादौ च तद्धारणाय स आवश्यक इति चेन्न ।
 आद्ये विशेष्यत्वेन भानेन तस्य द्योत्यत्वासम्भवादन्ये क्रिया प्रति यस्य
 विशेषणत्वेऽपि कटपदार्थे तच्चाभावेन तदुत्तरद्वितीयाद्योत्यताया
 असम्भवाच्चेति दिक् ॥

या च करणत्वादिप्रज्ञाथो विशेष्या । अत एवैकशक्तिकोऽङ्गीकृतानेक
 विधिस्तत्रतत्र स्वीकृत इति दिक् ॥

प्रातिप्रदिकार्यमात्रस्य प्रथमाविधावप्रयोगादशेषत्वान्न भविष्यति । इह
 तद्धि कत्तथ कट इति द्योत्ययोगे प्रथमा बाधित्वा कटकमणो
 क्तौति षष्ठी स्यात् तत्रतिषेधार्थमनभिहिताधिकार कत्तथ, तदेव
 सख्याविभक्त्यर्थ इत्यस्मिन्पक्षे कत्तथ सूत्रमिति स्थितम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६१७
(अ २ । पा ३ । आ १) (कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।)

कर्मणि द्वितीया । २ । ३ । २ ॥

सामीप्यसंबन्धे इति । (कै)

समयाशब्दशक्यस्यापि सामीप्यस्य तत्रधानाथनिरूपितसंबन्धत्वमपि । यथा राज्ञ स्वमित्यत्र स्वत्वस्येति भावः । सामीप्यान्तर्गादीनां न षष्ठ्यत्वमिति तु समभिव्याहृतपदाथभिस्यसामीप्यादिपरम् ॥

कर्मणि द्वितीया ॥ द्वितीयादयः शब्दाः सुपा त्रिकेषु वर्तन्ते । समः स्यादश्रुतत्वादिति न्यायात् । पूर्वोच्चार्यव्यवहाराच्च । इह स्वादि सूत्रेणैकवाक्यतया विधिः भिन्नवाक्यतया नियमो वा । सोऽपि प्रकृतान्तर्यानेच्छ प्रत्ययनियमो वार्थनियमो वेति सर्वे पक्षाः साधवः । उक्तं च ।

सुपा कर्मादयोप्यर्थाः सख्या चैव तथा तिडाम् ।

प्रसिद्धो नियमस्तत्र नियमः प्रकृतेषु चेति ॥

व्याख्यात चेदं प्रथमे ॥ इह च तिडामिति स्वरसात्पुण्यस्य कर्माद्येव वाच्यं न तु कमत्वम् । न च तिड्व्यपि कमत्वमेवार्थं इति वाच्यम् । तयोरेवेत्युत्तरसूत्रेऽपि तथात्वापत्तौ घटः कृत इत्यादावभेदा न्वयानुपपत्तिप्रसङ्गात् । तथा च लकर्मणि, कर्मणि द्वितीयेति सूत्रं स्वरसोपि सङ्गच्छते । घटमित्यत्र च घटः कर्मत्वादान्वये आनयनादौ

‘कर्मणि द्वितीया’ ॥ ‘द्वितीयादयः शब्दा इति’ । स्वनिकायप्रसिद्धिरेषेत्यर्थः । ‘उभयसवतसोरिति । उभयसवशब्दयोस्तसिलन्तयोः प्रयोग इत्यर्थः । उभयशब्दैकदेश उभयशब्दोऽनुकृतः । उभयशब्दस्य तसिलन्तस्याभा

उपर्यर्थे वर्तते इति । (कै)

उपरि सामीप्ये वर्तते इत्यथ ॥

सबोधनेति । (कै)

सबोधनविभक्ते पदान्तरानपेक्षत्वादित्यथ ॥

उभसर्व इत्येताभ्यामिति (भा)

भाष्यस्य एतत्प्रकृतिकाभ्यामित्यथ ॥ उभशब्दान्तसोनुत्पत्त्यास्या-
युक्तत्वं परिहरन्नुक्तस्याथस्य वान्तिकाद्यथा ज्ञाभस्तथा दृश्यति

कमत्वेन ससर्गेण विशेषणत्वम् । तथा च प्रकारतया ससर्गविधया वेति
द्विधाकमत्वादिभानमित्येकं पक्षं । शक्ति कारकमिति भाष्यस्वरसात्सैव
वाच्यत्वपरं । अनन्यलभ्यस्य शब्दार्थतया आधार आधेय वा द्वितीयार्थं ।
ओदनं पचतीत्यत्र हि ओदनरूपो य आधारेत्तद्विशिष्टा विक्रान्तिर्भासते
वैशिष्ट्यं त्वाधेयता ओदनाधेया वा विक्रान्तिरर्थं । आधेयरूपप्रत्ययार्थस्य
प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यत्वात् । आधेयत्वमेव च ससर्ग इति पक्षान्तरम् ।
आकृत्यधिकरणन्यायेनाधारत्वाधेयत्वे एवार्थे इति चापरम् । ससर्गा
एवैते । तात्पर्यग्राहिका एव परं विभक्तय इति मतान्तरम् । सर्वेऽप्यमी
पक्षा हेलाराजीयादौ तत्रतत्र स्थिता भाष्यादिसम्भन्ताश्चेति दिक् ।
ओदनं पचतीत्यादौ,

उभसवतसो कार्या धिगुपर्यादिषु त्रिषु ।

द्वितीयास्मेडितान्तेषु ततोऽन्यत्रापि दृश्यते ॥

वात तस्य द्विवचनटावविषयत्वात्, धिगित्यविभक्तिको निर्देशः । 'आस्मे
डितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वित्यर्थे । उभयतः सवत इति । पञ्चम्या
स्तसि । 'धिगिति' । निन्दार्थीयम् । उपशुपरौति' । 'उपशुभ्यध ससा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६१६
(अ २ । पा ३ । आ १) (कमणि द्वितीया । २ । ३ । २ ।)

उभसवयोरिति ॥ (कै)

ननु वृत्तिविषये पूर्वमेवाद्यच्च प्रवृत्तेरुभप्रकृतिकत्व न तस्य
इत्यत आह

उभयेति ॥ (कै)

उभेति । (कै)

तद्वटितोभयशब्दलाक्षणिकमिति भाव ॥

अस्यार्थ । उभयशब्दसवशब्दयोस्तत्सिलन्तयो प्रयोगे द्वितीया
कार्या । उभशब्देन ह्युभयशब्दो लक्ष्यते अन्यथा तत्सिलसम्भवात् ।
उभशब्दो हि द्विवचनटाव्विषय इत्यक्तम् । धिगित्यत्र सप्तम्या लुक् ।
प्रकृतिवदनुकरणमित्यतिदेशात् । न त्वविभक्तिकः । गवित्ययमाहेत्यत्र
यथा पदान्ताभावाद्धोप शाकल्यस्येत्यस्याप्रवृत्तिस्तथेह जशत्वाप्रवृत्ति
प्रसङ्गात् । न चाय गान्त एवेति वाच्यम् । कस्य च दइत्यस्याप्रवृत्तौ
धकितित्यस्यासिद्धिप्रसङ्गात् । आम्नेडितान्तेष्विति । कृतद्विवचनेष्वि
त्यर्थ । उभयत वृष्ण गोपा । सवत वृष्णम । धिक वृष्णाभक्तम ।
उपयुपरि लोक् हरि । अध्यधिलोकम । अधोधो लोकम् । कथ तहि,
उपयुपरि बुद्धीना चरन्तीश्वरबुद्धय । उच्यते । उपरिबुद्धीना उत्तानबुद्धी
नामुपरि चरन्तीत्यर्थ । एव चाम्नेडितान्तत्वाभावान्न द्वितीया । यद्वा ।
प्रतिपदोक्तस्योपथध्यधस सामीप्य इति कृतद्वित्वस्यात्र ग्रहणम् । तेन
वौष्णाद्विवचने सति नास्य प्रवृत्ति । ततोन्वत्रापौत्युक्तम्, तान्परिगणयति

समीप्य' इति द्विवचन, ततोन्वत्रापौत्युक्त, तानेवान्यापरिगणयति । 'अभित
इत्यादि' । 'अभितो ग्राममिति' । उभयत इत्यर्थ । परित इति' । सवत
इत्यर्थ, 'प्रथमिभ्या चै'ति तत्सिद्ध, आभिसुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रति

ननु कर्मप्रेति । (कै)

अन्यथा कमप्रवचनीययुक्ते इत्येव सिद्ध स्यादित्यर्थ ॥

वृत्तिकार, अभित परित समयानिकषाहाप्रतियोगेपीति । अभित कृष्णम् । उभयत इत्यर्थ । परितः कृष्णम् । सवत इत्यर्थ । पयभिभ्या च्चेति तसिन्न । आभिमुख्यवृत्तिरपि विभक्तिप्रतिरूपको निपातो ऽभित शब्दोक्ति सोपीह गृह्यते । समयानिकषाशब्दौ समीपपर्यायौ । ग्राम समयानिकषा वा । हाशब्द श्लोकवृत्ति । हा कृष्णाभक्तम् । तस्य श्लोचत इत्यर्थ । षष्ठ्यपवादो द्वितीया । सम्बोधने त्वन्तरङ्गत्वात्प्रथमैव । हा तातेति यथा । एतेन धिडमूर्खेति प्रयोगो व्याख्यात । बुभुक्षित न प्रतिभाति किञ्चित । एष प्रतिशब्द क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न तु काम प्रवचनीय । एवमन्येऽपि वृष्टिशय्यात्साधनीया । तद्यथा, चैत्र यावच्छी तमिति । परमपुरुषाराधनमृते इति च । तथा च चान्द्रसूत्रम् ऋते द्वितीया चेति अकारात्पञ्चमी । सा चास्मच्छास्त्रे अन्यारादित्यनेन विधास्यते ॥

रूपको निपातोभित शब्दोक्ति सोपि गृह्यते समयानिकषाशब्दौ समीप वचनौ गृह्येते हाशब्द श्लोकादिवृत्ति, हा कन्ये इत्यादौ कारकविभक्ति त्वादन्तरङ्गत्वात्सम्बोधनविभक्तिभवति । बुभुक्षित न प्रतिभातीति । प्रतिरत्र क्रियाविशेषकत्वादुपसर्गो न कामप्रवचनीय इति पश्यते ।

तृतीया च होश्चन्दसि । २ । ३ । ३ ॥

अस्योदाहरणेऽग्निहोत्रशब्दो हवि परस्तत्रद्वितीया । तत्समा-
नाधिकरण्यवागूशब्दादनेन तृतीयापि । विरुद्धविभक्त्यनवरुद्धत्वाच्च
सामानाधिकरण्यमिति सूत्रमतम् भाष्यमतं च । एव तद्द्वि-
तृतीयापि सिद्धे त्यादेर्भाष्यस्योक्तिप्रत्युक्तिक्रमेण पूर्वपक्ष्युक्तित्वात् ॥
ननु जुहोते प्रीणात्यथत्वेऽग्निहोत्रशब्दस्याग्न्यथत्वे करणत्वात् तृतीया
सिद्धिमाशङ्क्याह

तृतीया च होश्चन्दसि ॥ जुहोते कमणि तृतीया स्याद् द्वितीया च
चन्दसि । यवाग्वाग्निहोत्रं जुहोति । अग्निहोत्रशब्दोऽत्र हविषि वतते ।
यस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तमनेध्यमापद्यते इत्यादिप्रयोगदर्शनात् । अग्नेये ह्वयत
इति व्यत्यत्तेश्च । जुहोति प्रक्षेपे । अस्मिन्नेव च प्रयोगे यवागूशब्दात्
तृतीया । अग्निहोत्रशब्दाच्च द्वितीया । विरुद्धार्थकार्वाक्यविभक्त्यनवरुद्धत्वात्
सामान्यथोरभेदान्वय । यवाग्वाख्यं हविरभौ दवतोद्देशेन त्यक्त्वा प्रक्षेप
तौत्वर्थ । एतत्सूत्रं भाष्ये प्रत्याख्यातम् । अग्निहोत्रशब्दो हि ज्योतिष्यपि

“तृतीया च होश्चन्दसि” ॥ यवाग्वाग्निहोत्रमिति’ । क्व पुनरग्नि-
होत्रशब्दो वतते हविषि, तेष्वग्निहोत्रमधिश्चयेत अग्निहोत्रं शरशरा
थत तदाङ्गर्थस्याग्निहोत्रमधिश्चित्तमनेध्यमापद्यतेत्यादिषु दर्शनात् जुहो-
तिरपि प्रक्षेपे एकस्मिन्नेव प्रयोगे यवागूशब्दात् तृतीया अग्निहोत्रशब्दाद्
द्वितीया यवाग्वाख्यं हविर्वदवतोद्देशेन प्रक्षेपतौत्वर्थ । अयं थोग शब्दो
ऽवक्त, कथम् अग्निहोत्रशब्दो ज्योतिष्यपि वतते अग्निहोत्रं प्रज्वलितं

देवतेति । (कै)

अग्निहोत्रशब्दो हवि पर । तद्विशेषण यवागूरिति भाव ॥
 यद्यपि अग्नौ हविरिति चिन्त्य पदे जुहोति अग्नौ जुहोतीत्यादिश्रु-
 तिविरोधात् । तस्माद्द्वैधआधारे प्रक्षेप इत्येव युक्त तथापि प्रक-
 ताभिप्रायमेतत् । तत्र यवाग्वा कमत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्यथ ॥
 चकारेण द्वितीयाविधानात् प्रश्नानुपपत्तिमाशङ्क्याह

किमप्राप्तेति ॥ (कै)

प्रयोजनान्तरसिद्धमेतस्यावश्यकत्वाद् सत्येतस्मिन्नित्ययुक्तमत आह

नहीति । (कै)

एव च बुद्धावसति तस्मिन्नुपाचान्तरपरमिति भाव ॥ एव
 तद्दि तृतीयापी त्यादिभाष्य पूर्वपक्ष्युक्ति । अथभेदात्मा न युक्तेति
 स्फुटत्वाद् भाष्ये नोक्तम् ॥

वतते । अग्निहोत्र प्रज्वलितमिति दशनात् । ह्यतेस्मिन्निति व्युत्पत्तेश्च ।
 जुहोतिश्च । प्रीणने । तद्यदा यवागूशब्दात्तृतीया तदा यवाग्वाग्नि प्रीण
 यतीत्यर्थ । यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्यमग्निहोत्र हविद्रथ प्रक्षिप
 तीत्यर्थ इति । मीमांसकास्वाज्ज । अग्निहोत्रशब्द कमनामधेय तस्यस्य
 चान्यशस्त्रमिति न्यायात् । दृश्यते च स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र

मिति जुहोतिरपि प्रीणने तद्यदा यवागूशब्दात् तृतीया तदा यवाग्वाग्नि
 होत्र प्रीणयतीत्यर्थ, यदा तु द्वितीया तदा यवाग्वाख्य त्रयमग्निहोत्र
 हविरग्नौ प्रक्षिपतीत्यर्थ । मीमांसकास्वाज्ज । अग्निहोत्रशब्दः कम
 नामधेयमिति दृश्यते च स एष यज्ञः पञ्चविधोऽग्निहोत्र दशयूयमासा

अग्निधिति । (कै)

बहुवचनेन सामानाधिकरण्यावगतेरर्थान्तरासम्भवात्प्रीणात्यथ-
त्वमित्यथ । यत्तु मीमांसका अग्निहोत्रशब्दस्य कर्मनामधेयत्व
तत्प्रत्यन्यायात् स एष यज्ञ पञ्चविधोऽग्निहोत्र दशपूर्णमासाविति
दशनाञ्च । एव च करणभूते होमे सामानाधिकरणस्याग्निहोत्रस्य
करणत्वात् तृतीयाया प्राप्ताया पक्षे द्वितीयार्थमिदं यवाग्वा अपि
करणत्वादेव तृतीया सिद्धेति । तत्र सूत्रानुगुणं नापि भाष्यानु-
गुणं कमणीत्यनुवृत्ते । पाणिनीयस्मृतेवचनरूपत्वेन जैमिनीयन्या-
यरूपत्वेन तदाधिकताया अस्या उचितत्वाच्च । एवञ्च यवाग्वाग्निहोत्र
जुहोतीत्यादिवक्त्रे नामधेयत्वाभावोऽत एव यवागूमग्निहोत्र जुहो-
तीत्यादिशिद्धिरिति दिक् ॥

दशपूर्णमासावित्यादि । एव स्थिते भावार्थाधिकरणन्यायेन करणकोटि
निक्षिप्ते होमे सामानाधिकरण्यापन्नस्याग्निहोत्रस्य करणत्वात्तृतीयाया
प्राप्ताया पक्षे द्वितीयार्थमिदं वचनमिति तत्तु सूत्रसन्दर्भविरुद्धम् । कम
णीति ह्यनुवचने ॥

वित्यादि तस्य वा एतस्याग्निहोत्रस्य सप्त च श्रुतानि च एतद्वा अग्निहोत्र
मन्येद्युह्यते अजरामर्धं वा एतद्यदग्निहोत्रमिति च त इत्याहुः । करण
त्वात् तृतीयाया प्राप्ताया पक्षे द्वितीयार्थं वचनम्, इदं च सूत्रानुगुणं न
भवति कमणीति हि वचने ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ॥

अन्तरेणेति । (कै)

तृतीयान्ताभिप्रायेण प्रश्न इत्याह

अन्तरेति । (कै)

नतशब्दोऽज्ञाताथक इति भाव ॥

बहिरङ्गत्वादिति । (कै)

अथकृतबहिरङ्गत्वस्य शास्त्रेनाश्रयणाच्चिन्त्यमिदम् ॥ साचणिक-
त्वन् परिहारे तेनैवान्तरेणेत्यस्य व्यावृत्तौ भाष्यानुपपत्तिस्तदवस्था
पूर्वस्मादविशेषश्चेत्यत आह

अथवेति । (कै)

साहचर्यमत्र सादृश्यम् ॥

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ आभ्या योगे द्वितीया स्यात् । अन्तराशब्द
सप्तम्यन्तस्य मध्य इत्येतस्यार्थे व्रतते । अन्तरेणशब्दस्तु तत्र च विनार्थे च ।
अन्तरा त्वा मा च हरिः । मृगालसूत्रामलमन्तरेण स्थितश्चलन्नामरथो
ईय स । अन्तरेण हरि न सुखम् । ननु मध्यस्यावध्यपेक्षतया यथा

अन्तरान्तरेण युक्ते ॥ 'अन्तरान्तरेणशब्दावित्यादि' । ननु यथा
नौर्नावि बद्धा नेतरेतरत्राणाय भवति तादृगेतत् द्वयोरपि निपातत्व
व्यभिचारात् सत्य, साहचर्यात्सजात्य लक्ष्यते सजातीयविजातीयभावे
सजातीयप्रत्ययो भवति तद्यथा गुरुभागवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिभवति
न त्वाचायपरशुरामयो, यद्वान्तराशब्देनाहृतीयान्तेन साहचर्यादन्तरेण
त्यस्याप्यहृतीयान्तस्य ग्रहण स च निपात एव, तथान्तरेण शब्देनाटाबन्तेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोषित । ६२५
 (अ २ । पा ३ । आ १) (अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।)

कोऽन्यः सहाय इति (भा)

भाष्यप्रयोगे इति शेष । यथा कार्यं सदृशस्यैव सहायस्य तथा
 प्रयोगेऽपीति भाव ॥

परस्परेति । (कै)

अन्तरासाहचर्यादन्तरेणेत्यद्वितीयान्त तत्साहचर्यादटाबन्तमेवेति
 निपातयोरेव ग्रहणसिद्धिरिति भाव । न च परस्परसाहचर्या-
 दनव्यययोरेव ग्रहणं कृतो ज्ञेति वाच्यम् । व्याख्यानात् । यत्त्व-
 व्यययो स्वरदौ चादौ वा षाठेन परस्परसाहचयसम्भवेऽप्यनव्यययो
 पाठाभावात्साहचयस्य वक्रुमशक्यत्वादिति । तत्र । उक्तभाष्येण
 सादृश्येन सादृश्यस्य सहप्रयोगे नियामकताया उक्तत्वात् । वस्तुतस्तु
 युक्तग्रहणात् सवन्धिनि नित्यसाकाङ्क्षयोरेवैतयोर्ग्रहणम् । न च
 टाबन्तान्तराशब्दस्तथा । अनावृत्तदेशत्वेन परिधानीयत्वेनैव च तेन
 बोधादिति भाष्याशयः ॥

अस्य गोर्द्वितीयेनेति । (कै)

द्वितीयशब्दोऽत्र सहायवाचौ मध्ये इत्यथकेनान्तरेणेत्यादिना
 कमण्डलोरपि योगात् प्रश्नानुपपत्तिरत आह

वधिभूताभ्या युद्धदस्मदर्थाभ्या चासरद्वयेन च योगस्तथा आधेयेनापि ऋह ।
 तस्मादाधेयादपि द्वितीया स्यात् । मैवम् । तत्रान्तरङ्गतया प्रथमाया
 एवोत्पत्तेः । तस्माद्विशेषणादिय मध्यमवाद्भूता द्वितीया न तु विशेष्या

साहचर्यादन्तराशब्दस्याप्यटाबन्तस्यैव ग्रहणं स च निपात एव । 'मध्यम
 वादो योग इति' । असत्त्वस्मिन्योगे शेषत्वात् षष्ठी प्राप्नोति सति तस्मिन्
 सुप्रयुक्तत्वात् षष्ठी न भवतीत्यपवादत्वमेतत्, मध्यमाधेयेति' । आश्लेष

६२६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।) (अ २ । पा ३ । आ १)

अन्तरेति । (कै)

अन्तरेत्यादिमध्यवर्तीत्यथ ॥ ननु

कमण्डलोरिति । (कै)

अभेदस्य सत्त्वेऽपि तस्य षष्ठौप्रयोजकत्वाभावेन तदपवादविभ-
क्तिप्रयोजकत्वमपि नेति भाव ॥

आधारार्थत्वादिति । (कै)

आधारस्य तन्त्रत्वादित्यर्थ । तस्य तत्परतन्त्रत्वे समानन्याये-
नाधेयपरतन्त्र आधार इति कमण्डलोरपि तद्योग इति भाव ॥

नत्वाधाररूपेति । (कै)

आधारशक्तिप्रधानेत्यथ ॥

ततस्थानमिति । (कै)

अन्यथा तत्र स्थानमिति वक्तव्य स्यादिति भाव ॥

कमण्डलुयोगेति । (कै)

अत्यन्तभेदप्रतिपादनद्वारेत्यर्थ ॥

दपौति स्थितम् । अथ टाबन्तेनान्तराशब्देन द्वितीयान्तेनान्तरेणेत्यनेन च
योगे कुतो नेति चेत् । प्रतिपदोक्ततया तयोरेवेह ग्रहणात् परस्पर
साहचर्याच्च । तद्यथा गुरुभागवावित्युक्ते ग्रहयोरेव प्रतीतिनत्वाचायपरश्च

परतन्त्रमित्यर्थ सप्तम्यन्तस्य मध्यशब्दस्यार्थे वक्तव्य इति यावत् । 'अन्तरा
त्वा च सा च कमण्डलुरिति । तव च मम च मध्ये कमण्डलुरित्यर्थ । अत्र
यथा मध्यस्यावध्यपेक्षायांमवधिभूताभ्यां शुद्धदस्मज्ञा योगस्तथाऽधारस्याधेय
परतन्त्रत्वादाधेयेन कमण्डलुनापि योगात्ततोऽपि द्वितीया प्राप्नोति, नैव
दोष कमण्डलुरित्यत्र विच्छेद्यस्तीति वा क्रियायदानुषङ्गात्कमण्डलुः कर्ता स
च तिखाभिहित इति प्रथमेव भविष्यति कारकविभक्तित्वात्, तदेतत्सह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६२७
(अ २ । पा ३ । आ १) (अन्तरान्तरेण युक्ते । २ । ३ । ४ ।)

उद्भूताधारेति । (कै)

तस्य चाधेये आधाराधेयभावेनैवान्वये साधुत्व न तु केन
चिदभेदान्वये इति भाव । उपपदविभक्तेरिति न्यायमूलक न
वाचनिकमित्याह

सा चेति ॥ (कै)

क्रियाद्वारक इति । (कै)

सर्वत्र सम्बन्धस्य किञ्चित् क्रियाकारकभावमूलत्वाद् यथा स्वत्व
क्रयादिनिबन्धनमिति भाव । युक्तिरत्र शिथिला सवच प्रथमाया
एवापत्तेर्युग्मदाद्यर्थेऽपि सत्ताकत्वस्याव्यभिचारात् । न चैव सूत्राणां
वैयर्थ्यं न्यायानुगतेऽर्थे किं कुमस्तस्माद्वचनमेवेदम् । अत एव
नमस्यति देवानित्यत्रानेन न्यायेन द्वितीयां वक्ष्यति भाष्यकृत ।
तत्र हि क्रियाकारकभावेनैवान्वयादित्यन्ये । न च विशेषणं सम्-
बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेस्तत्रैव षष्ठ्यपवादत्वेन सम्बन्धाधिकैव द्वितीयेति
वाच्यम् । प्रथमापवादत्वस्यापि सम्भव इत्याश्रयात् । उपपदविभ-
क्तेरिति वचनात्तु षष्ठ्यपवादत्वमेव न प्रथमापवादत्वमित्युत्तराश्रय ।
प्रथमाया अपि कारकविभक्तित्वं क्रियाजनकेऽर्थे तस्या अपि विधा-
नादिति बोध्यम् । तदुक्तं कमण्डलो कद्वल तिडाभिहितमिति ॥

रामभो । तेन किमनयोःन्तरेण गतेनेति सिद्धम् । किमनयोविशेषेण
ज्ञातेनेत्यर्थ । युक्तग्रहणाद्नेह । अन्तरा त्वा मा च कृष्णस्य मूर्ति ।
इह कृष्णाद् द्वितीया । अन्तरेत्यनेनान्वयात् ॥

युक्ते प्रधानं इत्यत्रोपपादयिष्याम । निपातयोःग्रहणादिह न भवति किं
तेन तयोःन्तरेण ज्ञातेन, विशेषवचनोयम् अन्तराया पुरि वसतीति सुब्रह्म
प्राकार इति नात्र सप्तस्यान्तराश्रयार्थेन योग किं तद्वि प्राकारेण ॥

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे । २ । ३ । ५ ॥

छाद्यथमित्युत्तरं छादिभिरभिधानं यथा स्यादिति भाष्ये
पाठमभिप्रेत्याह

ननु कर्मणीति । (भा)

अकमकधातुभिर्योग इति तु न विधायकमिति प्रागेव निरूपितम् । छाद्यथमित्युत्तरं भाष्ये पाठान्तरं छादिभिरभिहिते द्वितीया मा भूदिति त्वयुक्तं प्रकारान्तरेण लप्रान्तेरभावात् ॥ नन्विदं वार्तिकं सकमकाकमकविषयमकर्मकविषयं वा । नाद्य ।

कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे ॥ इह द्वितीया स्यात् । मासमास्ते । यद्यपीह कर्मत्वादेव सिद्धम् । कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकमया मित्युक्तेस्तथापि सकमकार्थं गुणद्रव्याभ्यां योगात् चेदम् । मासमधीते । मास कल्याणी । मास गुडघावा क्रोशमधीते । क्रोश कुटिला नदी । क्रोश पवत । अत्यन्तसंयोगे किम् । मासस्य द्विरधीते । छत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी ॥

“कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे” ॥ मासमधीत इति’ । ननु कर्मत्वादे वाच्यं द्वितीया सिद्धा कथं, कालभावाध्वगन्तव्या कर्मसञ्ज्ञा ह्यकमयाम्, अवश्यं कर्मसञ्ज्ञाश्रयणीया आस्यते मास आसितव्य आसित मास इति कर्मणि ल छत्वक्तखलर्थां यथा स्युरिति, सत्यम्, इदमप्यवश्यं वक्तव्यं द्रव्यगुणाभ्यामत्यन्तसंयोगे द्वितीया यथा स्यादिति तत्र क्रियात्यन्तसंयोगेऽपि परत्वादेनेव युक्ता द्वितीया मासस्येति छत्वोर्थप्रयोगे कालेऽधिकरण इति षष्ठी ॥

(अ २ । पा ३ । आ १) (कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे । २ । ३ । ५ ।)
 मास पठति वेद देवदत्त इत्यादौ मासादिकमण्यपि लाद्यापत्तौ
 मास पच्यते वेद देवदत्तेनेत्यादिप्रयोगापत्ते । नान्य । सङ्कोचे
 मानाभावात् । सकमकाथ कालाध्वनोरित्यस्यावश्यकत्वेन न तर्ही-
 दानीमिद् सूत्र क्तव्यमिति भाव्यविरोधापत्तेश्चेति चेदुच्यते ।
 सवविषय वान्तिक सूत्र च न काथमित्येव तात्पर्यम् । न च मास
 पच्यते वेद देवदत्तेनेत्यस्याप्यापत्ति । उभयसन्निधौ अनरङ्गे मुखे
 च द्रव्यकमण्येव लप्रवृत्तिरिति न दोष । द्रव्यकमणोऽन्तरङ्गत्व च
 धात्वन्तरार्थानङ्गस्वाथकमत्वेन वान्तिकप्रामाण्येन 'गौणे कमणि
 दुह्यादेरि त्यादिवद् भाव्यप्रामाण्येनात्राप्येव विकल्पनाश्रयणाच्च ।
 एव च प्राकृतमेवेति पक्षेऽपि न दोष । अत्र पक्षे आस्यते मास
 इति कमणि ले यत्राक्रिययेति वक्ष्यमाणरीत्या ऽवश्यकेनाप्यनेन
 द्वितीया तु नात्यन्तसयोगस्य व्याप्तिरूपस्य धातुनोक्तत्वात् ॥

यद्येवमिति । (कै)

अकर्मणि कमशब्दप्रयोगेण वत्यर्थावगतौ अतिदेशस्वाभाव्यादेव
 स्वाश्रयसिद्धेरिति भाव ॥

तद्रूपासङ्ग इति । (कै)

कमशब्दरूपस्यासङ्ग सम्बन्ध सञ्ज्ञालमित्यथ ॥

धात्वर्थाङ्गे इति । (कै)

आसनपूर्वके व्यापने धातोवृत्तिरित्यथ ॥ नन्वनथा रीत्या
 कटमास्ते इत्यपि स्यादत आह

नियतत्वाच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये एकदेशी वार्त्तिकाश्रयमाह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६३१
(अ २ । पा ३ । आ १) (कालाध्वनोरत्यन्तसयोगे । २ । ३ । ५ ।)

यद्यपीति । (कै)

अकमकाणामित्यस्य कर्मानन्वय्यथप्रतिपादकानामित्यर्थ इत्य-
भिप्राय ॥

तथापि धातूनामिति । (कै)

धातूनामन्यपदाथत्वात् क्वचित्कमस्यर्गोऽप्यकमकत्वहाने । साम-
र्थ्यान्नविद्यते द्रव्यकर्म येषामिति विग्रह इति भाव । अर्थाना-
मन्यपदाथत्वेऽपि भाष्योपपत्तिरुक्तैवेति चिन्त्यम् ॥

तदर्थानामेवेति । (कै)

अधिकार्थं वृत्तावपि तदथस्यात्यागादिदसुक्तम् ॥

द्रव्ये इति । (कै)

विषयसप्तमौथम् । सामर्थ्याद् द्रव्यरूपकमरहिता इत्यथ इति
भाव ॥ शिष्ट भाष्य कैयटस्य गत्यादिसूत्रे व्याख्यातौ । एतद्भा-
ष्यस्य वास्तवार्थोऽपि तत्रैवोक्त ॥ ननु तुल्यन्यायेन कालकमणा सक-
मकव्यवहारस्याप्यभावे तत्र कर्मणि लो न स्यादत आह

यच्च त्विति । (कै)

तत्सन्निधौ तु न तेन व्यवहार इति मास पथते वेदमिति न
प्रयोग ॥ तद्धनयैव कल्पनया सवच्च द्वितीयादिसिद्धौ सूत्र न
कायमिति पृच्छति भाष्ये ।

न तर्हीति ॥ (भा)

उत्तरयति ।

यत्राक्रिययेति । (भा)

न च मासमास्ते इत्यादौ प्राकृतकमण शेषत्वविवक्षायां षष्ठी
बाधनाथ तत्राप्यावश्यकत्वेनाक्रिययेति असंगतम् । क्रियाकारक-
भावेन यत्रान्वायाभावस्तदथमित्यथात् ॥

अपवर्गे तृतीया । २ । ३ । ६ ॥

निष्ठा । (कै)

समाप्ति ॥

साधनापवर्गे इति । (कै)

साधनोपरमकृतक्रियात्यागेऽपीत्यथ ॥

क्रियाया एवेति । (कै)

स्तत एवेत्यथ । स च फलत्वप्राप्तावेव भवतीत्यथ । साधने
आलस्यादिरहिते सत्यपि प्रयोजनलाभेन क्रियाया समाप्ति स
क्रियापवग प्रयोजनास्त्राभेन क्रियाया आवृत्त्यावश्यकत्वेऽपि आल-
स्यादिना क्रियातो निवृत्ति साधनापवग इति भेद इति भाव ॥

अपवर्गे तृतीया ॥ अपवग फलप्राप्तिस्तस्या द्योत्याया कालाध्वनो
रन्त्यन्तसयोगे तृतीया स्यात् । अज्ञा क्रोगेन वानुवाकोऽधीत् । अपवर्गे
किम । मासमधीतो नायात् ॥

“अपवर्गे तृतीया” ॥ ‘अपवग फलप्राप्तौ सत्या क्रियापरिसमाप्ति
रिति । तत्रैवापवगशब्दो लोके प्रसिद्ध इति भाव । ‘कटव्यावृत्ताविति’ ।
अश्रुत्यादिना कतुबपरमादित्थर्थ, तत्र मध्ये क्रियाविच्छिन्नेति प्रवृत्त्यप्रायो
न त्वपवृत्तेति ॥

महाभाष्यप्रदीपाद्घोत । ६३३
(अ २ । पा ३ । आ १) (सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये । २ । ३ । ७ ।)

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ।

२ । ३ । ७ ॥

प्रदेशादिति । (कै)

स चेह

इहेति सप्तम्या निर्दिष्ट इति । (कै)

यद्यपि तस्य स्थितिक्रियायामधिकरणत्वं न तथापि बोध-
क्रियायामपादानत्वमित्यभिप्रेत्य भाष्ये यत इति पञ्चमीति
बोधम् ॥

क्रोशात्क्षम् (कै)

इत्यस्येत क्रोशादूर्ध्वं विद्यमान लक्षमित्यय ॥ तद्ध्वनयन्नाह

सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ शक्तिद्वयमध्ये यौ कालाध्वनौ ताभ्या
सप्तमीपञ्चम्यौ स्त । अद्य सुक्ताय इहे इहाद्वा भोक्ता । कटशक्योमध्येय
कालः । इहस्थोय क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्य विध्येत । कटकमयोमध्येय
देश । कालाध्वभ्या विभक्त्यायथासख्य न भवति । अस्वरितत्वात् ॥

‘सप्तमीपञ्चम्यौ कारकमध्ये ॥ ‘कारकमध्ये इति’ । मध्यस्याव
धिद्वयापेक्षत्वाद् द्विवचनान्तेन समास कालाध्वनोश्चैतद्विशेषणमित्याह ।
‘कारकयोमध्ये यौ कालाध्वनाविति । अद्य सुक्तेत्यादि’ । ननु चात्र देव
दत्त एक कर्ता तत्कथं कारकयोमध्ये काल इत्याह । ‘कटशक्त्योरिति’ ।
स्यादेव यदि द्रव्य कारक स्यात् शक्तिस्तु कारक सेह भिद्यते एका अद्य
भुजे साधनमपरा इहभुजे तेनानयोमध्ये काल इत्यर्थ । कटकमयो
रिति’ । इधूनस्यतीतीध्वास पुरुष स कर्ता इध्वसने व्यधने स्थाने वा कर्म

६३४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ।) (अ २ । पा ३ । व्या १)

कर्मापादानयोरिति । (कै)

भाष्ये साधनशब्देन तद्गता शक्तिरुच्यते इत्याह

शक्तिरिति ॥ (कै)

शक्तेरतीन्द्रियत्वादाह

क्रियानुमितशक्तीति ॥ (कै)

कर्मप्रवचनीययुक्ते द्वितीया । २ । ३ । ८ ॥

पुनर्द्वितीयेति । (कै)

वात्तिकेनेति शेष ॥ भाष्ये

तावदयुक्तमप्रतेरिति । (भा)

तत्रत्य प्रतिपल्लवणेत्यमिति सूत्रस्यप्रतिपयनूनामुपलक्षणमित्यर्थ ॥ भाष्ये

वजनार्थ एवेति । (भा)

तत्रैवार्थं तस्य कर्मप्रवचनीयत्वादिति भाव ॥

लक्ष्यम् । कर्मापादानयोरिति' । कर्म तदेव सामर्थ्याद्गम्यमानं घनुरपदानं यत शरा अपयन्ति । कर्माधिकरणार्थोवेति' । काम तदेवाधिकरणमिहेति निर्दिष्टं प्रदेशं इहकालाध्वानौ द्वौ सप्तमीपञ्चम्यावपि द्वे तत्रस्य सख्यातानुदेशं प्राप्नोति कालात्सप्तमी अध्वन पञ्चमीति अत आह । 'सख्यातानुदेश इत्यादि । 'अखरितत्वादिति' । खरितेन लिङ्गेन यथा सख्यमित्येतत्तत्रैव प्रतिपादितम् ॥

कर्मप्रवचनीय युक्ते द्वितीया ॥ स्पष्टोऽर्थः । हरिः प्रति पयनु वा ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् ।

२। ३। ६ ॥

अन्यतरस्य वेति । (भा)

अधिरीश्वरे इति ईश्वरसबन्धे ऽधे कमप्रवचनीयत्वविधानेन सबन्धस्य च स्वस्वामिनिष्ठत्वेनोभयो कमप्रवचनीययुक्तत्वेऽपि यस्य चेश्वरवचनमित्यस्यावृत्तौ मानाभावेनान्यतरस्यैव प्राप्नोतीति भाव ॥ तात्पर्यग्राहकाभावात् । भावप्रधानत्वे ऽपरितुष्यन्नाह

अथवेति । (भा)

प्रवृत्तिनिमित्तनैवैश्वर्येण हि ईश्वर उच्यते इति ईश्वरवचनशब्देनैश्वर्यमुच्यत इत्यथ । यद्गतमैश्वर्यं तदाचकात्सप्तमी ॥

तत्रेति । (कै)

तदेतिपाठ उचित ॥

यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी ॥ कमप्रवचनीययुक्ते इत्यनुवतते । यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण पञ्चमीसप्तम्यौ स्त । प्रकृतसूत्रार्थस्तु यस्मादधिकं यस्य चेश्वर

‘यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी’ ॥ यस्मादधिकं तदस्मिन्नधिकमिति च निर्देशादधिकशब्दयोगे पर्यायेण सप्तमीपञ्चम्यौ भवत । ‘उपखाया द्रोण इति’ । ‘उपोधिके चेति कमप्रवचनीयसज्ञा । यस्य

ई३ई

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

(यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ २। प्रा ३। व्या १)

एतत्सूत्रेति (कै)

तदेकदेशे यस्य चेश्वरवचनमित्येतदित्यथ ॥

ब्रह्मदत्ताधीना इति । (कै)

अषड्चेत्यादिनाध्युत्तरपदत्वात्ख । अत एव परिग्रहीत्रधीन-
मिति वक्ष्यमाणभाष्यप्रयोगोपपत्ति ॥ नन्वेवमधिनाव्ययीभावो न
स्यादत आह

विभक्त्यर्थेति ॥ (कै)

समन्वयत इति । (कै)

द्वितीय उक्तोर्थे उपपत्तियुक्त इत्यनुमोदत इत्यथ ॥ अनु-
मोदनाकारमाह । भाष्ये

नित्यमित्यादि । (भा)

परिग्रहीत्रधीनम् परिग्रहीत्राधारकमित्यथ ॥

प्रथमा चेति । (कै)

भाष्ये तु शब्दस्यार्थे इति भाव । सूचारम्भे तस्य वैद्यर्थप्रथ-

वचन कमप्रवचनीययुक्ते यत्र सप्तमी स्यात् । उपपराद्धे हरेगुणाः । परा
र्द्धादधिका इत्यर्थे । ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिनो पर्यायेण सप्तमी । तथाहि ।
ईश्वर इत्युच्यते येन तद्वैश्वर्यवचन ऐश्वर्यम् । अथ वैश्वर्यशब्दो भावप्रधान ।

चेश्वरवचनमित्यादि । इयमनेनोच्यते इयोरपि भवति तत्रापि पर्यायेत्येति
तत्र इयोरपि तावद्भवति कथम् ईश्वर उच्यते येन तद्वैश्वर्यवचनमैश्वर्यम्
अथ वा ईश्वरशब्दो भावप्रधान ईश्वरत्वस्योक्तिरैश्वर्यवचन यस्य स्वामिन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोष ।

६३७

(अ २ पा ३। अ १) (यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।)

भानुपपत्तिश्चेति दोषद्वयमिति द्वितीयो वदतीति तात्पर्यम् ।
एतत्सूत्रसत्त्वे हि अधिरौश्वरे इति कमप्रवचनीयसज्ञाविधायक
कायम् । तथा चाधे कमप्रवचनीयत्वात्तद्योगस्थोक्तरीत्या स्ववा-
चकेऽपि सत्त्वाद् द्वितीया प्राप्नोतीति दोष । एतत्सूत्राभावे तु
ऐश्वर्यविषयोऽधे क्रियायोगाभावेन गत्यादिसज्ञाबाधरूपफलाभावात्
कमप्रवचनीयसज्ञाया अप्यभावेन कमप्रवचनीययोगाभावाद् द्विती-
याप्राप्तौ प्रथमा सिध्यतीति भावः ॥ भाष्ये

का तर्हि स्यात्षष्ठीसप्तम्यौ (भा)

इत्यादिरेकदेश्युक्तिः ॥

अधिपतिदायाद् इति । (कै)

यस्य यो दायाद् स तद्दानादिस्वामित्वात्स्वामीति लोके व्यव-
ह्रियत इति ईश्वरपर्यायाविभाविति भावः ॥

व्यतिरेकाभावादिति । (कै)

भेदसबन्धनेतरान्वयित्वाभावादित्यथ ॥ ननु ईश्वरत्वद्योतकस्वे-
श्वरापेक्षया कमप्रवचनीयस्याधे कथं पञ्चास्रसबन्धद्योतकत्वे येन ततो
द्वितीया स्यादत आह

यस्य स्वामिन ईश्वरत्वमुच्यते इत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य
स्वस्य ईश्वर उच्यते तत स्वादित्यर्थः । पर्यायेण चैय विभक्ति श्लेषविषये
कमप्रवचनीयविभक्त्यारम्भात् विशेषणादेवोत्पन्नया सप्तम्या द्विष्टस्यापि सम्ब

ईश्वरत्वमुच्यते तत सप्तमीत्यर्थः । अथ वा यस्येति स्व निर्दिश्यते यस्य
स्वस्येश्वर उच्यते तत स्वात्सप्तमीत्यर्थः । पर्यायेण वा भवति श्लेषविषये

(यस्मादधिक वस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (अ २। पा ३ आ १)

अधिरीश्वर इत्यधेरिति । (कै)

ऐश्वर्यं विषयाद्यद्योतकस्याधेरिति तदथ इति भाव । एव च परस्परप्रतियोगिकसबन्धस्य परस्परनिष्ठस्य तेन द्योतनादस्त्वेव तदा भिरिति भाव । उभयगतस्य सबन्धस्येति । विशेषणादुत्पन्नया षष्ठ्यैवेति भाव ॥ भाष्ये

अधेर्ब्रह्मदत्तस्य चेति । (भा)

अधियोत्यो ब्रह्मदत्तनिष्ठ सबन्ध इत्यथ । एवमग्रेऽपि । चस्तुमयत्रापि वाक्यालकारे ॥

ईशितव्यस्येति । (कै)

ऐश्वर्यविषयाधे कमप्रवचनीयत्वमिति तदथ । षष्ठी तु विशेषणादुत्पन्नाप्युभयगत सबन्ध सामर्थ्याद्बोधयति । परत्र तद्बोधकविभक्त्यविधानादत्र तु परत्रापि तद्बोधकविभक्तिप्राप्त्या विशेष्यनिष्ठसबन्धबोधकत्व न विशेषणविभक्तेरिति तात्पर्यम् । द्वितीया प्रथमापवादिकापीत्यभिमान ॥ सूत्रे स्वपदानुपादाने कथं स्ववचनात्प्राप्तिरत आह

न्धस्याभिधानात् । प्रत्ययार्थस्य प्रकृत्यर्थं प्रति विशेष्यतया विशेषणादेव प्रत्ययौचित्याच्च । विशेष्यात्तु प्रथमैव । अधिरामे भू । सप्तमीश्रौण्डे रिति समासपक्षे तु रामाधीनेति भवति । अषडक्षेत्रादिना ख । विभ

कमप्रवचनीयविभक्त्यारम्भादेकत उत्पन्नया विभक्त्याद्विभक्त्यापि सबन्धस्याभिधानात् । अधिब्रह्मदत्त इति । सप्तमी श्रौण्डे रिति समासपक्षे ब्रह्म

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६३६

(अ २। पा ३। आ १) (यस्मादधिक यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।)

यस्येति । (कै)

तत्र द्वितीया प्राप्नोतीत्यन्त भाष्य पूर्ववदेव व्याख्येयम् ।

अत्र पक्षे द्वितीयावारणायाह भाष्ये

एव तर्हीति ॥ (भा)

स्ववचनादिति । (कै)

वाक्तिकमेवैतद्दोषवारकमपीति व्याचष्ट इत्याह ।

अन्यथा व्याख्यातमिति ॥ (कै)

भाष्ये

एवमपीति । (भा)

अधे स्वप्रति कमप्रवचनीयत्वादिति भाव ॥ ननु सञ्ज्ञा-
विधानसामर्थ्याद् द्वितीया प्रथमा बाधते इत्यत आह

कर्मप्रवचनीयसञ्ज्ञा त्विति । (कै)

तद्योगे ऽपवादविधेस्तस्या सञ्ज्ञाया द्वितीयाविधायनुपस्थान-
मित्यथ ॥ उपपदविभक्तेरिति न्यायेनेव षष्ठीशेष इति सूत्रे वक्ष्य-

त्तर्यथैतिले त्वय्ययीभाव । अघिरामम् । खाद्विभक्तौ अघिभुवि राम ।
इह सूत्रे यस्य चेश्वरवचनमित्यग्र प्रत्याख्यातो भाष्ये । तथाहि । स्वामि
न्याधारे भू स्थिता तस्या च स्वामी तत्रा यदा यदधिककरणत्वेन विवक्ष्यते

दत्ताधीना इति भवति विभक्त्यर्थैतिलेऽघिभ्रञ्जदत्तमित्यय्ययीभाव । अथ
योग शक्योऽवक्त स्वामिन्याधारेपश्चाल स्थिता स्वैयाधारेषु ब्रह्मदत्त स्थित
तत्र यदा यदधिकरण तत्र सप्तमौ भविष्यति एव च कृत्वा 'धिरौश्वर'

(यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनम् । २। ३। ६।) (स २। पा ३। व्या १)

भाषणया पुरुषादिप्रधानपदात् षष्ठीवारकयुक्त्याप्यत्र द्वितीया वार-
चितु शक्येति बोध्यम् ॥

यथाधिकरणत्वमिति । (कै)

केचित्तु अधिकरणसप्तम्या सञ्ज्ञासूत्राभावेन द्वितीयाया प्राप्त्य-
भावेन सूत्रप्रत्याख्याने तात्पर्यं सति स्वप्रति कमप्रवचनीयत्व
नोपन्यस्येत तस्मात् स्वस्वामिभावविवक्षायामाधारत्वाविवक्षाया
सप्तम्यथ 'यस्य चेश्वरवचनम्' 'अधिरीश्वर इति च सूत्रद्वय
कार्यं विनिगमनाविरहेण च सूत्रद्वयस्याभयत्रार्थं तात्पर्यमित्येव
भाष्यतात्पर्यं लभ्यते न तु प्रत्याख्याने । 'अधिरीश्वरे इत्येतदौ-
श्वरत्वे द्योत्ये ईश्वरे द्योत्य इति वा व्याख्येयमन्ये स्व प्रतिकमप्रव-
चनीयत्व लभ्यते कि चाधिकरणसप्तम्या पञ्चालेषु द्वितीयावारक-
युक्त्वेव पञ्चालेषु सप्तम्या ब्रह्मदत्तादपि वारचितु शक्यत्वेन स्ववच-
नान्तु सिद्धमित्यस्यायुक्तत्वे एव भाष्यतात्पर्यमित्याहुः ॥

तदा तत्र सप्तमी भविष्यति । एव चाधिरीश्वर इति सञ्ज्ञासूत्रमपि न
कतव्यम् । न चा गत्युपसगत्वबाधार्थं तत् । ऐश्वर्यविषयस्य अर्धे क्रिया
योगाभावेनैव तदप्राप्ते । उत्तरार्थमिति चेत्सिद्धि योगविभागो न काय ॥

इति कमप्रवचनीयसञ्ज्ञा भावक्या ऐश्वर्यविषयस्याधि क्रियया नैव युज्यते
अतो गत्युपसगत्वबाधार्थापि न युज्यते ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६४१

(अ २ । पा ३ । आ १) (गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चैष्टाया
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चैष्टा- यामनध्वनि । २ । ३ । १२ ॥

तद्धाधादिभ्यो द्वितीयापि न स्यादत आह ।

द्वितीयेति ॥ (कै)

भाष्ये

विवधमिति (भा)

पर्याहारश्च मागश्च विवधौ वीवधौ च तौ इत्यमर ॥

‘पर्याहाराध्वमार्गेषु समौ विवधविवधौ इति नानार्थकोश ॥

भाष्ये

गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चैष्टायामनध्वनि ॥ अध्वभिन्ने गत्य-
र्थानां कर्मणि एते स्तश्चैष्टायां सत्याम । ग्राम ग्रामाय वा गच्छति ।
गत्यर्थेति किम् । ओदन पचति । कर्मणीति किम् । अश्वेन व्रजति ।
चैष्टाया किम् । मनसा हरि व्रजति । अनध्वनीति किम् । पश्यात्

‘गत्यर्थकर्मणि द्वितीयाचतुर्थ्यौ चैष्टायामनध्वनि’ ॥ ‘चैष्टाक्रियाणां
मिति’ । वस्तुव्याख्यानमेतत् सूत्रे तु सप्तमी चैष्टायामिति । परिस्यन्दन
क्रियाणामिति’ । परिस्यन्दन एव चैष्टा शब्द प्रसिद्ध इति भाव ।
ख रूपमिति वचनात्खरूपग्रहणाशङ्कायामाह । ‘अध्वन्यर्थग्रहणमिति’ ।
सप्तमीनिर्देशादिति भाव, सप्तमीनिर्देशे ह्यनध्वनि कर्मणीत्वन्वय, नान

६४२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(गत्यर्थकमणि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टाया (अ २ । पा ३ । आ १)
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

पथे गच्छतीत्येव तत्र भवितव्यमिति । (भा)

एवकारो भिन्नक्रम । इति तत्र भवितव्यमेवेत्यर्थं ॥

प्रत्याख्यातमिति । (कै)

तथा चैतन्मात्रफलसाधकतद्वचनारम्भेऽपि तद्वचनप्रत्याख्यान न
चमत्कारकारीति भावः ॥

न्यायस्येति । (कै)

तत्फलस्यान्यथा साधनेन तद्वचनप्रत्याख्यानान्नापूर्वं तत्कृतव्य
भवतीति भावः ॥ तदेव ध्वनय व्याख्यानन्तरमाह

अथवेति ॥ (कै)

न्यायमेव दृश्यति ।

गच्छति । आस्थितप्रतिषेधो वक्तव्यः ॥ आस्थितः । सम्याक्तः । गन्ता
अधिष्ठित इत्यर्थः । तेन यदा उत्पद्यताम्या एवाक्रमितुमिच्छते तदा भव
त्येव चतुर्थी । उत्पद्येन पथे गच्छति । अजाज्ञयति ग्राममित्यत्र तु न
चतुर्थी । अगत्यर्थत्वात् । प्रतीयते ह्यत्र गतिः । न त्वसौ नयतेरर्थः ।

ध्वनः प्रकृतेरिति अर्थः एव क्व नाध्वशब्दः, तेनाध्वपर्यायेभ्योऽपि चतुर्थी
न भवति द्वितीया तु कमणि द्वितीयेति भवति । आस्थितः सप्राप्त इति ।
गन्ताधिष्ठित इत्यर्थः । यत्र त्विति यदोत्पद्येन पञ्चैवाक्रमितुमिच्छते तदा
भवत्येव चतुर्थीत्यर्थः । इह कस्मान्न भवति अजा नयति ग्राममिति अग
त्यर्थत्वात् प्रतीता ह्यत्र गतिः न त्वसौ नयतेरर्थः प्रापयवाचित्वात्, इह तद्वि
स्तरं गच्छतीति चतुर्थी प्राप्नोति, सिद्ध त्वसप्राप्तवचनात्, असप्राप्त

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६४३

(अ २ । पा ३ । आ १) (गत्यर्थकमणि द्वितीयाचतुर्थी चोष्ठ्या
मनध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

तच्च पदेति ॥ (कै)

भेदे इति । (कै)

सयोगानुकुलध्यापाराद यदा भेदो विवक्ष्यत इत्यथ । एतच्च
'कत्तरि कर्म ति सूत्रे सप्रदानसञ्ज्ञा सूत्रे च निरूपित तत
एवावधायम । सयोगश्च कर्तृनिष्ठ एव फलत्वेन विवक्ष्यते इत्यपि
बोध्यम् । अन्यथा परत्वात्कमत्वमेव स्यादित्याहुः ॥

यदात्वभेदेति । (कै)

ग्रामनिष्ठसयोगानुकुलत्वेनैव यदा विवक्षेत्यथ ॥

अत एवेति । (कै)

प्रापणवाचित्वात् । एव स्त्रिय गच्छतीत्यत्रापि न चतुर्थी । असम्प्राप्त
प्रेम्णाभावात् । अनध्वनीति ह्यपनीय असम्प्राप्त इति प्रयते । द्वितीया
ग्रहणमपवादविषयेऽपि यथा स्यात् तेन कृद्योगलक्षणा षष्ठी न भवति
अन्यथा चतुर्थीत्येव ब्रूयादिति वदन वृत्तिकारो ग्राम गन्तेति लजन्तयोगे
उदाजहार । इदन्तु भाष्यविरुद्धम् । तथाहि । सन्दर्शनादिभिराप्य

यद्वस्तु गमनेन संप्रेष्यते तस्मिन्कमणीति वक्तव्य स्त्री तु संप्राप्तैवेति
चतुर्थ्यभावः, अध्वनस्वानपवाद संप्राप्तो ह्यध्वा यदा त्वसंप्राप्त संप्रेष्यते
तदा भवितव्यमेव चतुर्थ्येव्युक्तं पुरस्तात् । 'न चतुर्थ्येवति' । नञ् काङ्क्षा
प्रयोगाद्विकल्पेतेत्यनेनाश्वय, कमणि चतुर्थ्या विकल्पिताया तया युक्ते
कमणि द्वितीयेत्येव द्वितीया भविष्यतीति भावः । ग्रामाय गन्तेति' ।
द्वितीया तावत्कृद्योगे षष्ठी बाधते तथा च तुल्यकक्षा चतुर्थी इन्द्रेण

(गत्यर्थकमस्मि द्वितीयाचतुर्थी चेष्टाया (अ २ । पा ३ । आ १)
मगध्वनि । २ । ३ । १२ ।)

चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादकर्तृकमणोरिति षष्ठी-
विषये कृद्योगेऽपि द्वितीयाथमिति न व्याख्यानीय प्रत्याख्यानानेन
भिन्नफलत्वादित्यन्वय । अप्रत्याख्यानोपमिति पाठान्तरे तु
चतुर्थी वेति वक्तव्ये द्वितीयाग्रहणमपवादविषयेऽपि द्वितीयाविधा-
नाथमिति न भवति । तस्य तथात्वे हि प्रत्याख्यानानेन सह भिन्न-
फलत्वादिद् सूत्रमप्रत्याख्यानोपमि स्यादिति योजना । एव च
भाष्यमते ग्रामस्य गतेत्यादौ षष्ठ्येवेति भाव ॥

अथवा नयतिरिति । (कै)

एतन्नगतीत्यत्र निरूपितम् ॥

मानत्वात्क्रियापि कृत्रिम कर्मेति क्रिययाभिप्रेयमाणस्य सम्प्रदानत्व सिद्ध
सन्दर्शनादीना गमनस्य च भेदाविवक्षाया तु द्वितीयापि सिद्धेति सूत्रमिदं
प्रत्याख्यात भाष्ये । एव हि वदता कृद्योगे षष्ठ्येवध्यते । अत एवाकेनो
रिति सूत्रे ग्राम गामीत्युदाहृत भाष्ये ॥

प्रतिपाद्यत इति चतुर्थ्यपि कृद्योगे भवतीति भाव । अथ योग शक्यो
वक्तु कथं, सदग्रनप्रार्थनाध्यवसायैराप्यमानत्वात्क्रियापि कृत्रिम काम तत्र
यदा गमनस्य सदर्शनादीना च स्वरूपभेदो विवक्ष्यते तदा सदग्रनादि
कामणा गमनेनाभिप्रेयमाणस्य ग्रामस्य सम्प्रदानत्वाच्चतुर्थी, अमेदविवक्षाया
तु गमनस्य कामत्वाभावाद्ग्राम कर्मेव भवतीति द्वितीया सिद्धा नार्थ एते
नेति भाष्यकारस्य पक्षे तत्र ह्यप्ययोगे षष्ठ्येव भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६४५
(अ २ । पा ३ । षा १) (चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।)

चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ॥

तदथशब्दाथमाह ।

तच्छब्देति ॥ (कै)

कार्यं प्रयोजनमिति । (कै)

बहुव्रीहि । कार्यप्रयोजकमित्यथ ॥ ब्राह्मणाय दधीत्यादौ
दध्नी ब्राह्मणकारणत्वाभावादुक्तम् ॥

विशिष्यकार्येति । (कै)

भोजनविशिष्टो ब्राह्मणस्तत्रापि कायमिति भावः ॥ सो ऽर्थो
षष्टेति बहुव्रीहिस्तु नोक्तः । तत्पुरुषस्यान्तरङ्गत्वात् ।

यथा षष्ठीति । (कै)

विशेषणनिष्ठतथैव सम्बन्धस्योद्भूततया प्रतीतेरिति भावः ॥
विभक्त्याभिधानेऽपि तिङादिभिरनभिधानाद्धेतौ तृतीया स्यादेवे-
त्यत आह ।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥ स्पष्टम् । विप्राय गा ददाति । तादर्थ्ये उप
सख्यानम् ॥ यूपायदारु । इह दारुशब्दाद्धेताविति तृतीया तु न भवति ।

‘चतुर्थी सम्प्रदाने’ ॥ ‘तादर्थ्य इति’ । तच्छब्देन कार्यं प्रति निहि-
श्यते तस्माद् इदं तदर्थमिति समासेन विशिष्टकायप्रयोजन कारणमभि-
धीयते तदर्थस्य भावस्तादर्थ्यमिति च्यन्ता कायकारणसम्बन्धोऽभिधीयते

प्रातिपदिकार्थव्यतिरेके चेति । (कै)

षष्ठीविषये हेतुत्वतीयाविधानादिति भाव ॥

प्रातिपदिकार्थेति । (कै)

हेतुत्वेनेतराम्बये च त्वतीया भवत्येतदयस्य च कश्चिदर्थं तेना-
प्यभावादिति भाव ॥ उक्तमथ श्लोकाभ्या सगृह्णाति ।

तस्यापीति ॥ (कै)

उपकार्यं हीति । (कै)

विद्यमानमेव यत्किञ्चिदुपकारविशिष्टं कायमित्यथ । तेन
घटाय दण्ड इत्यादि नेत्याहुः । मोक्षाय हरि भजतीत्यादौ
क्रिययायमिति सप्रदाने चतुर्थी बोध्या ॥

गम्यमानविभक्तित्वादिति । (कै)

चतुर्थीतदर्थं ति सूत्रेण ज्ञाप्यमानविभक्तित्वादित्यथ । तद्धि
ज्ञापकं कायवाचकाच्चतुर्थ्या सत्यामेव सङ्गच्छते इति भाव ॥

तदनुवादेनेति । (कै)

षष्ठीविषये हि सा । प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेव । ननुपसख्यानस्यावश्यकत्वे
सूत्रं व्यर्थमेवेति चेन्न । हरये रोचत इत्याद्यर्थं तस्याप्यावश्यकत्वात् ।

समाससङ्घत्तद्धितेषु सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेनेति वचनात्, तत्र द्विष्टत्वेऽपि
सम्बन्धस्य षष्ठीवद्विशेषणादेव चतुर्थी भवति यूपाय दाविति हेतुत्वतीयापि
विशेष्यान् भवति हेतुहेतुमद्भावस्यापि चतुर्थीव प्रत्यायित्वात् षष्ठीविषये

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६४७

(अ २ । पा ३ । आ १)

(चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।)

तदर्थानुवादेनेत्यथ ॥ नित्यशब्दत्वेनान्यत्रोक्तेनात्रापीतरेतराश्र-
यपरिहार सुकरस्तथापि कायवादेऽपि परिहर्तुमाह ।

तत्तर्हीति । (कै)

चतुर्थीविधायकमन्यद् वचनमित्यथ ॥ वस्तुत इतरेतराश्रयत्व-
मेव नेत्याह ।

न खल्वपीति । (कै)

यदि चतुर्थी समास विनान्य समासो न स्यात् स्यादेवेतरे-
तराश्रय । अस्ति चात्र षष्ठीसमास इत्याश्रय ॥ नन्वत्र षष्ठी
कथमित्यत आह ।

सम्बन्धसामान्येति । (कै)

तादर्थ्येन बोधे चतुर्थी सम्बन्धत्वेन बोधे षष्ठीति भाव ॥
षष्ठीसमासोऽप्येतद्विषये शब्दशक्तिस्वभावान्नित्यसमास इत्याश्रये-
नाह । भाष्ये

गुरोरिदमिति ॥ (भा)

भाष्ये

क्लृप्तिस्मप्रद्यमाने च ॥ विकारवाचकाच्चतुर्थीत्वर्थ । स हि सम्प्रद्यते प्रादु
भवति । भक्तिर्ज्ञानाय कल्पते । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षाया चतुर्थी

च हेतुत्वतीया, इह तु प्रतिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमैव भवति यदि
तद्धि तादर्थ्य उपसख्यान क्रियते नार्थ सप्रदाने चतुर्थ्या योऽपि ह्युपा
ध्यायाय गौदीयते उपाध्यायार्थ स भवति, अवश्य सप्रदानग्रहण कत्तय

यान्येनेति । (भा)

ह्यर्थानामित्यादिना । कर्मणामभिप्रेतौति सञ्ज्ञाविधानं तु 'दाशगोघ्नौ सप्रदान' इत्यथ । तद्व्यप्रदानकं दानमिति बोधार्थं च । दानकर्मणो गवादे सप्रदानाथत्वेऽपि दानक्रियायास्तदथत्वाभावे चतुर्थ्यन्ताथस्य दानक्रियान्वयानापत्तिरिति तदन्वयाथ चेति दिक् ॥ भाष्ये

यद्यमिति ॥ (भा)

यद्यपि । समास प्रकृतिविकृतिभाव एव तथापि तज्ज्ञाया चतुर्थी सवचेति भावः ॥

कृपि सम्पद्यमाणे च ॥ (वा)

सम्पत्तिशब्देन अभूतप्रादुर्भावरूपा उत्पत्तिरुच्यते इत्याह ।

सम्पत्तिरिति ॥ (कै)

नन्वेव प्रकृतिविकृतयोर्भेदसत्त्वेनाभेदान्वयानुभवसिद्धौ भज्यते-त्यत आह

अभेदविवक्षायास्तु प्रथमैव । भक्तिज्ञानं कल्पते इति केचित् । अन्ये त्वभेदविवक्षायामपि चतुर्थीत्याहुः । अत्रिकतुरित्यप्यादानत्वविवक्षायास्तु

'शब्दार्थानां प्रीयमाण' इत्याद्यर्थम् । कृपिसंपद्यमान इति । संपत्तिरभूतप्रादुर्भावरूपोत्पत्तिरिह गृह्यते तत्र यद्रूपमुपजायते ततो विकारात्तुर्थी । 'सूत्राय कल्पते अवागूरिति' । प्रकृतिविकारयोर्भेदविवक्षणां

विकारस्य चेति । (कै)

तथा च प्रकृतिवाचकसमानाधिकरणत्वात्प्रथमाविभक्तेरप-
वादोऽयमिति भाव ॥ विरुद्धाथकविभक्तिराहित्याच्च सामानाधि-
करणेनान्वय इति बोध्यम् ॥ ननु सामानाधिकरणप्रकृतेरपि
चतुर्थी स्यादत आह ।

यच्च रूपमिति ॥ (कै)

अपादानविवक्षेति । (कै)

अपादानपदे न शक्ति कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे इदम् । अत्र वदन्ति
कल्पत इत्यादे परिणमत इत्यथ । परिणामस्तु रूपान्तरप्राप्ति ।
तदेकदेशे रूपान्तरे सूत्रादविकारस्याभेदेनाश्वयेन ततो द्विती-
यायां प्राप्ताया तद्बाधेन चरितार्था चतुर्थी । अभेदविवक्षायां
परत्वात् प्रथमया बाध्यते । यवागूर्मूत्र कल्पत इत्येव हि तदा ।
ध्वनित चेद हरदत्तेन । कल्पेरुत्पत्त्यर्थत्वे जनिकर्तुरिति प्रकृते

पञ्चमी । भक्तेर्ज्ञान कल्पते इति । केचित्तु तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति ।
उत्पातेन ज्ञापिते च ॥ प्राणिना शुभाशुभयो सूचको भूतविकार उत्पात ।

चतुर्थी, अभेदविवक्षाया तु मूत्र सपद्यते, यवागूरिति प्रथमैव भवतीति
केचिदाहुः । अन्येत्वभेदविवक्षायामेव चतुर्थीमिच्छन्ति, यदा तु जनिकर्तु
प्रकृतिरित्यपादानत्व विवक्षते तदा विकाराच्चतुर्थी न भवतीति,
केचिदाहुः मूत्र सपद्यते यवागवा इति । अन्ये तत्रापि चतुर्थीमिच्छन्ति

(चतुर्थी सम्प्रदाने । २ । ३ । १३ ।)

(अ २ । पा ३ । आ १)

पञ्चम्यामपि विकृतिवाचकात्परत्वादुपपदविभक्तेरिति न्यायाच्च प्रथमैवेति दिक् । अन्येत्त्वित्यत्रेयमेवास्ति । प्रकृत्यादिभ्य इति द्वितीयावत् प्रथमापवादोऽप्येषेत्यपरे । यद्यपि दाहग्रूपथोरिव यवा-
गूमूत्रयो प्रकृतिविकारभावोऽस्ति तथापि यवाग्वा मूत्राथत्वाभावाच्च तादृश्यचतुर्थ्याश्च गताथता । १ एवमुत्पातेन ज्ञापिते इति वचनस्य सायक्यमूह्यम् ॥

हितयोगे चेति । (वा)

इदं तस्मैहितमिति निर्देशाज्ज्ञापकात्सिद्धमित्याहुः ॥ अरो चक्रे रोगाख्यायामिति एवञ्च श्लोकतो नपुंसकत्वं ततो मत्वथ इति । सवत्रामयस्थोपसंख्यानमित्यामयशब्दाद्विनि । अन्यत्रा-
पीति दीघः ॥

१ वाताय कपिलाविद्युदातपायातिलोहिनी ।

कृष्णा सवविनाशाय (पीता वर्णाय विज्ञेया) दुभिद्वाय सितभवेत् ॥

वाताय कपिला विद्युत । हितयोगे च ॥ चतुर्थीसमासविधानञ्ज्ञाप्यते ।
ब्राह्मणाय हितम् ॥

मूत्राय सपद्यते यवाग्वा इति । उत्पातेनेति । प्राणिना शुभाशुभ
रूचको मूलविकार उत्पातः । 'अरोचकिण इति' । अरुचिररोचक
रोगाख्यायामिति एवञ्च बज्जलवचनादस्त्रीलिङ्गता ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६५१
(अ २ । पा ३ आ १) (नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्
योगाच्च । २ । ३ । १६ ।)

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्- योगाच्च । २ । ३ । १६ ॥

पूर्ववतीति । (कै)

पुनविधानार्थेन चेनेद सिद्धमिति कश्चित् ॥

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च ॥ एभिर्वेगे चतुर्थी स्यात् ।
हृरये नमः । उपपदविभक्ते कारकविभक्तिबलीयसी । प्रधानभूतक्रिया
सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वात् । नमस्कारोति देवान् । कथन्तद्धि नमस्कार देवेभ्य
इति, रावणाय नमस्क्रुर्थात् इति च भट्टि । अत्र माधव । साक्षात्प्रभृतिषु
पाठाद्वैकल्पिक नमःशब्दस्य गतित्वम् । तत्र गतिरुच्चापत्ते उपसगवद्
द्योतकतया क्वच एव प्रयतिरर्थः । तत्कमण्यि द्वितीया नमस्यति देवा
नितिवत् । अगतित्वे तु करोति क्रियाकमभावापन्न विशेष्यभूत प्रणाम
माचष्ट इति देवादावकमण्यि नमःस्वस्तीति चतुर्थीवति । अत्रेद वक्तव्यम् ।
उक्तरीत्या चतुर्थीसमर्थनेऽपि नमसो गतिसञ्जाभावाद्गमस्पुरसोगत्योरिति
सत्त्वं न स्यात् । तथा च प्रयोगानिर्वाहस्तदवस्थः । तस्मात्किञ्चार्थोपपदस्य
चेति चतुर्थी बोध्या । देवान् प्रसादयितुमित्यर्थात् । बधमानस्तु, आद्वाय
निगच्छत इति वक्रियाग्रहण कतव्यमिति चतुर्थीत्याह । प्रजाभ्यः स्वस्ति ।

नमःस्वस्तिस्वाहास्वधालवषड्योगाच्च” ॥ “अलमिति पर्यायार्थग्रहण
मिति’ । अलमित्यर्थग्रहण तत्रापि पर्यायिग्रहणमित्यर्थः । तत्र तावदर्थ
ग्रहण तस्मै प्रभवतीति निर्देशात्, इह चाल् कुरुते कन्यामित्युपपदविभक्ते
कारकविभक्तिबलीयसीति द्वितीया भविष्यति एवमलमोदनेनेत्यत्रापि
करणे तृतीया ओदनेन न किञ्चित्साध्यमित्यर्थावगमात्, तेन भूषणप्रति

६५२

महाभाष्यप्रदीपोदद्योत ।

(नम स्वस्तिस्वाहास्वधाजवषड

(अ २ । पा ३ । आ १)

योगाच्च । २ । ३ । १६ ।)

अल रोदनेनेति । (कै)

रोदन् मा कुर्वित्यर्थ । एव चात्र तृतीया कथम् । तस्मा-
द्रोदनेन साध्य नास्ति । अतस्तन्मा कुर्वित्यथ ॥ भाष्ये

पर्याप्त्यर्थग्रहणमिति (भा)

वाचिकस्य द्वेषा व्याख्याऽनेन प्रभवादियोगे षष्ठ्यपीति

ध्वनितम् ॥

अप्ये स्वाहा । पिठभ्य स्वधा । अल मल्लो मल्लाय । अलमिति पर्या-
प्त्यर्थग्रहणं तेन दैत्येभ्यो हरिरल प्रसु समर्थं शक्त इत्यादि । कथन्तद्धि
प्रसुबुभूषुवनत्रयस्येति माघ । उच्यते । पर्याप्त्यर्थस्यैवालमो ग्रहणं न तु
अल रोदनेनेत्यादौ वारणार्थस्यापीति व्याख्यानान्तर भाष्ये स्थितम् । एवञ्च
व्याख्याभेदात्प्रभवादियोगे षष्ठ्यपि साध्य । अत एव सूत्रकारो द्वेषा
निरदिच्छत । तस्मै प्रभवति सन्तापादिभ्य, स एषा ग्रामणौरिति च ।
तथाच भट्टि । नाप्रोथीदस्य कश्च न प्रोथीदस्मै न कश्चनेति । प्रोथु
पर्याप्तावित्यस्य रूपम् । अल रोदनेनेत्यत्र तु करणे तृतीया । रोदनेन न
कि चित्साध्यमित्यर्थावगमात् । वषडिन्द्राय । चकार पुनर्विधानार्थं ।
तेनाग्निविवक्षायामार्षि षष्ठी बाधित्वा चतुर्थ्यैव भवति । स्वस्ति गोभ्यो
भूयात् । अन्यथा स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाश । स्वस्तिजाल्प्रायास्तीति ।
तत्त्वकथने कुशलाधराग्निषीत्यस्यावकाश । स्वस्तिभिन्ना कुशलार्था ।
उभयप्रसङ्गे परत्वात् षष्ठी स्यात् ॥

वेषयोरग्रहणात्यर्थासरेव ग्रहणम् । 'चकार पुनरित्यादि । कान्यथा
स्वस्तियोगे चतुर्थ्या अवकाश स्वस्ति जाल्प्राय, जाल्प्रायादाग्नीरभावाद्भव
कथनमेतत्, कुशलार्थैराग्निषि चतुर्थी चेत्यस्यावकाशो ऽन्ये कुशलार्था,
कुशल देवदत्तस्य कुशल देवदत्ताय, स्वस्ति गोभ्यो भूयादुभयप्रसङ्गे परत्वा
त् षष्ठी स्यात् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६५३

(अ २ । पा ३ । आ १)

(मन्यकमण्यनादरे विभाषा

ऽप्राणिषु । २ । ३ । १७ ।)

मन्यकर्मण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ।

२ । ३ । १७ ॥

भाष्ये

इहापीति । (भा)

यद्यपि प्राण्यप्राणिषु उभयत्राप्याद्येनैव सिद्धे उत्तरयोगेनाद्य-
स्थानित्यताज्ञापनात् कश्चिदेव प्रवृत्तिरिति । न त्वां काकमि-

मन्यकमण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु ॥ प्राणिवर्जे मन्यते कमण्यि
क्षतुर्धौ वा स्यात्तिरस्कारे । न त्वा ढय मन्ये ढयाय वा । मन्यतिग्रहय
किम् । न त्वा ढय चिन्तयामि । श्यना निर्देशान्नेह । न त्वा ढय मन्ये ।
मनु अवबोधने । तनादेह । न च मन्येति यका निर्देश किं न स्यादिति
वाच्यम् । अगभिहित इत्यधिकारात् । न हि यका योगे अगभिहित
कर्म सम्भवति । श्यन्नपि देवादिकघातूपलक्षणमात्रं न तु स्वयं विवक्षित ।

“मन्यकमण्यनादरे विभाषाऽप्राणिषु” ॥ ‘मन्यते कर्म मन्यकर्मैति’ ।
मन ज्ञान इत्यस्य देवादिकस्य धातो श्यना उपलक्षणं न तु प्रयोगस्यस्य
श्यनन्तस्थानुकरणमित्यर्थः । तेन श्यनोभावेऽपि भवति ढयाय मत्वा रघु
नन्दनोऽपि बायो न रक्ष प्रधनाग्निरास्यदिति । श्यना तु तानादिकस्य मनु
अवबोधन इत्यस्यैव निरासः । अनादरस्तिरस्कार इति’ । न त्वादराभाव

६५४

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(मन्थकमण्णनादरे विभाषा

(अ २ । पा ३ । आ १)

ऽप्राणिवु । २ । ३ । १७ ।)

त्यादौ नातिप्रसङ्गस्तथापि योगविभाग विनापि स्वसमाधान
वक्तुमयमुपक्रम ॥ अत्र भाष्ये

येषु प्राणिवु नेष्यते (भा)

इत्यत्र बद्धवचनेन शुककाकातिरिक्तप्राणिन्यपि निषेधो
ध्वनितस्तदभिप्रत्यैव वृत्तौ शृगाल उदाहृत ॥ भाष्ये

नत्वा नाव मन्ये यावत्तीर्णं न नाव्यमिति । (भा)

यावद् यतो नाव्य नावा स्वल्पनीकया तायमपि त्वया मह-
त्यापि न तीणमतस्त्वा नावमुषुपमपि न मन्ये इत्यथ ॥ नौशब्दे-

तेन दृष्याय मत्वा रघुनन्दनोऽपि बाणेन रक्त प्रधानान्निरास्यदिति भट्टि
प्रयोग समच्छते । अनादरश्चात्र नादराभावमात्रमपि तु तिरस्कार,
कुत्सेति यावत् । अधर्मान्दतादिवचन प्रतिपक्षवाचित्वात् । स च द्वेषा ।
उ०कृष्टस्यापद्वेष्टेनोपमानात् । यथा दृष्याय मत्वेति । दृष्यमिव मत्वेत्यर्थ ।
क्वचित्तु निषेधयोगेनोपमानायोग्यत्वप्रतीते । यथा न त्वा दृष्य मन्ये इति ।
दृष्यतुल्यमपि त्वा न मन्ये इत्यर्थ । इयास्तु विशेष । अत्रात्यन्तमनादर

मात्र, कथम् अन्ततादिवचन प्रतिपक्षवाचित्वादिति भाव । मन्थकमणि
प्रकृत्यतुल्यतग्रहणमिति वाक्तिक यद्वाचिनस्तुथीं विधीयते तत प्रकर्षेण
यदि कुत्सा प्रतिपादयितुमिच्छते तदा चतुर्थी भवति न तु सामान्यविव
क्षाया तेन प्रतिषेधयुक्ताया कुत्साया चतुर्थी विधान सपद्यत इति
मत्वाह । 'न त्वा दृष्यायेति । मन्थकमण्णनादर उपमाने विभाषाऽप्राणि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६५५

(अ २ । पा ३ । आ १)

(मन्थकमण्णनादरे विभाषा
ऽप्राणिसु । २ । ३ । १७ ।)

नोडुप खल्वनौकोच्यते त्वा शब्दाथस्तु महती नौरेव चानादरो
भवतीत्याहुः । एव नत्वान्न मन्ये यावद्भुक्त न आहुमिष्यस्य
यत आहु आहुीथैर्विप्रेन भुक्तमतस्त्वामपूपरूपमन्नमोदनमपि न
मन्ये इत्यथ ॥

प्रकथ्य कुत्सितेति । (कै)

परावरधोगे चेति क्त्वा । अतिशयविशिष्टकुत्सितत्वे प्रतिपाद्ये
इत्यथ ॥ तदाह

पूर्वत्र त्वनादरमात्रम् । उभयत्रापि सूत्रेण सिद्धम् । वाक्तिककारस्वाह ।
प्रकथ्य कुत्सितग्रहण कर्त्तव्यमिति । यद्वाचिनश्चतुर्थी ततोऽपि यदि कुत्सा
न तु साम्यमात्र तदा चतुर्थीत्यर्थः । एवञ्च प्रतिषेधयुक्तायामेव कुत्साया
चतुर्थीविधानात् प्रागुक्तभट्टिप्रयोगो विरुध्यते सूत्ररीत्या तु स । तथा
चापि शलिरपि मन्थकमण्णनादर उपमाने विभाषा, प्राणिव्यतिरसूत्रयत् ।
अप्राणिव्यतिरपनीय अनावादिध्विति पाठ्यमिति भाष्यम् । नौकाकान्न
शुकप्रदगाला नावादयः । तेन न त्वा नावमन्न वा मन्य इत्यत्राप्राणित्वेऽपि

ध्वित्यापि शलिरधीते स्म, न तत्र प्रतिषेधापेक्षा, तथा च भट्टिप्रयोगो
निदशनीयः । 'अप्रमानं दृषदमित्यादि' । तत्त्वाख्यानमेतत् । यस्य माता
न प्रसूतीति' । दशनयोग्यम् । 'व्यवस्थितविभाषा चेति' । ननु केचु
प्राणिसु नेष्यते ते नावादयो भविष्यन्तीति किं व्यवस्थितविभाषया वृत्ति
कार एवात्र साक्षात्प्रयोजनं वक्ष्यति । 'न त्वा नावमिति । नावा ताथ
सुदक् नाथ तद्यदैव तीर्थं तदैव नावमपि सन्ती त्वा नाह नाव मन्ये प्रयो

६५६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(मन्वकमण्डनादरे विभाषा

(अ २ । पा ३ । षा १)

ऽप्राणिवु । २ । ३ । १७ ।)

यद्वाचिन इति । (कै)

त्वा त्वणमिव मन्य इत्यादावप्यनादरस्य सत्त्वाद् वान्तिकारम्भ
इति भाव । अपिग्रन्थिवाक्येनोपमानवाचकान्ततोऽपि तिरस्कारे
चतुर्थीत्युच्यते ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते महा-
भाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे प्रथमाह्निकम् ॥

चतुर्थी न । न त्वा श्चने मन्य इत्यत्र तु प्राणित्वेऽपि चतुर्थी भवत्येवेति
दिक । अनादरेति कमणो विशेषणम् । अनादरद्योतक यत्कर्मिति । तेन
दृष्ट्यादेरेव चतुर्थी न तु युञ्जद्, अथस्थितविभाषाविज्ञानाद्वा ॥

जनस्य निष्पन्नत्वादिति भाव, एव यावन्न सुक्त आह्नमित्यत्रापि द्रष्टव्यम् ।
प्राणिवु तूभयमिति । विषयविभागेन । 'एतदपीति' । एतदेव साक्षा
त्ययोजनमन्यत्र नावादित्वादेव सिद्धेरित्यवोचाम ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्योत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

द्वृत्तेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तौषदग्निना ।
सर्वेषा न्यायबीजाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यादुत्तान इव शौण्ड्यात् ॥

कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ॥

क्रियापदेति । (कै)

क्रियानध्याहारे विभक्त्यन्तरबाधनाय वार्त्तिकमिति भाव ।
अभिरूपादिक तु गुणो न क्रियेति तात्पर्यम् ॥

कटकरणयोस्तृतीया ॥ रामेण बाणेन हृतो बाली । प्रकृत्यादिभ्य
उपसङ्ख्यानम् ॥ प्रकृत्याभिरूप । क्रियाया अश्रवणात् कटकरणयोरभा
वात् षष्ठीह प्राप्ता । ननु गम्यमानकरोति क्रियाकरणात्वात् सिद्धम् ।

‘कटकरणयोस्तृतीया’ ॥ ‘प्रकृत्याभिरूप इति’ । क्रियाया अश्रव
णात्कटकरणयोरभावात्षष्ठी प्राप्नोति । ‘प्रायेण याञ्चिका इति’ । प्राय
शब्दो बह्वर्थ, बहवो याञ्चिका इत्यर्थ । ‘गार्गीस्तीति’ । प्रथमा षष्ठी
वा प्राप्नोति । ‘समेनेति’ । अत्र द्विवीया प्राप्नोति । ‘द्विदोणेनेति’ ।

षष्ठ्यवेति । (कै)

प्रकृतिसम्बन्धोऽभिरूप इति बोधादिति भाव ॥

प्रथमा षष्ठी वेति । (कै)

गोत्राभिन्नगर्गापत्यमिति बोधे आद्या । सामान्यविशेषभावसम्बन्धीन गोत्रसम्बन्धिगाग्रत्ववानिति बोधेऽन्त्येति भाव । गोत्रशब्देनागख्यष्टमसप्तत्यपत्यम् । परिच्छेद्यपरिच्छेदकयोरभेदोपचारेण द्विद्रोणाभिन्नमिति । अर्थात् षष्ठ्यके सख्याया अतिदशन्ताया इति कन् ॥

करणान्तरव्युदासाय हि प्रकृतेरेव करणत्व विवक्षितम् । स्वभावेनाय सभिरूप कृतो न त्वलङ्कारादिनेत्यर्थात् । इदन्तहि प्रायेण याज्ञिका । प्रायशब्दो बङ्गर्थ । बहवो याज्ञिका इत्यर्थ । ननु याज्ञिकशब्दाभिधेय मध्ययन प्रति बाङ्गल्य करणम् । सङ्घीभूय यज्ञमधीयत इत्यर्थात् । यत्रापि विशिष्टवेष कश्चिद्दृष्ट्वा प्रायेणाय याज्ञिक इत्यध्यवस्यति । तत्रापि गम्यमानज्ञानक्रिया प्रति करणत्वात् सिद्धम् । आचारादिबाङ्गल्येन

द्वयोर्द्रोणयोः समाहारो द्विद्रोण पात्रादि, द्वौ द्रोणौ कृत्वेत्यर्थ, अत्रापि द्वितीया प्राप्नोति । षष्ठ्यकेनेति । षष्ठ्यपरिमाणस्य षष्ठ्यक सङ्घ, तत्र सङ्घसङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेनैतत्प्रमानाधिकरणमित्यत्रापि द्वितीयेव प्राप्नोति । साहस्येति । सङ्घपरिमाण सङ्घ साहस्य सवमन्यतूववत इत्युपसख्यानमारभमाणस्याभिप्राय प्रत्याख्यान तु इह तावत्प्रकृत्याभिरूप इति गम्यमानापि क्रियाकरणादिष्यदेशस्य निमित्तम् । इह च करोतिक्रिया गम्यते करणान्तरव्युदासाय च प्रकृते करणत्व

(अ २ । पा ३ । आ २) (कर्तृकरणयोस्तृतीया । २ । ३ । १८ ।)

एष तत्र प्राय इति । (भा)

तत्रोदाहरणे एष प्रायपदार्थो येन हेतुना तेऽधीयत इत्यथ ॥

तच्चाध्ययनस्येति । (कै)

अधीयत इति क्रियाध्याहार इति भाव । बद्धभिरध्ययने ग्रहणधारणयो सौकाय भवतीति बाहुल्य तत्त्वेन विवक्षितमिति बोध्यम् ॥

एतेनाह सञ्ज्ञाये इति । (भा)

अह माठर इति गोत्रेण परै सञ्ज्ञाये इत्यथ ॥

अप्रयोगे हेतुमाह

याञ्चिकोऽयमिति जनैर्ज्ञाप्यत इत्यर्थात् । केचित्तु प्रायेणशब्दौ विभक्ति प्रतिरूपको निपातो नूनमित्यर्थे वक्तव्य इत्याहुः । दृश्यते च प्रायेण सामग्र्यविधौ गुणानामिति । प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । इह तद्धि गोत्रेण गात्र्य, प्रथमा षष्ठी वा प्राप्नोति । नन्विहापि अनेनाह सञ्ज्ञाये इत्यर्थाच्चिद्धम् । इहन्तद्धि समेन विषमेणैति व्यञ्ज समविषमाभ्या द्वितीया प्राप्ता । ननु यथोऽपि गमने करणत्वात् समेन यथैवर्थोस्तु ।

विवक्षित स्वभावेनयमभिरूप कृतो न वस्त्रालङ्कारादिनेत्यर्थ । प्रायेणोत्थयमर्थो ऽस्मिन् ग्रामे ये विप्रा सन्ति ते बाहुल्येन यज्ञमधीयत इति तत्र याञ्चिकशब्दामिधेयमध्ययन प्रति बाहुल्यस्य करणत्व सङ्घीभूय यज्ञ मधीयत इत्यर्थ, इह तद्धि कथं विप्रिष्टवेष कश्चित् दृष्ट्वाध्यवस्यति प्रायेणाय याञ्चिक इति । अत्राप्ययमर्थो ऽस्मिन्नावद्याञ्चिकानामाचारादि बाहुल्यमुपलभ्यते ऽतोनेनाचारादिबाहुल्येन याञ्चिकोऽय जनैर्ज्ञाप्यत इति,

प्रतीयेति । (कै)

अत्र केचित् । एव रीत्या कारकत्वादिव्युत्पादने हेतावि
ति सूत्रस्ये 'त्यम्भूतलक्षण इत्यस्य च वैधर्ष्यापत्तियदि तत्र द्रव्या
द्यन्वयविवक्षाया सायक्य तद्व्याप्येति प्रत्याख्यानमत्रासिद्धान्त्येक-
देश्युक्तिरेव सम्बन्धसामान्यविवक्षाया षष्ठीबाधनार्थमावश्यकत्वाच्चे-
त्याहुः । अनभिधानेन भगवता प्रत्याख्यातमित्यन्त्ये ॥

इदन्तश्च द्विद्रोणेन धान्य क्रौणाति । पञ्चकेन पशून गृह्णाति । इयो
क्रौणयो समाहार इति द्विद्रोण पात्रादि । द्वौ क्रौणौ ह्यत्वेत्यर्थः । इह
द्वितीया षष्ठी वा प्राप्ता । पञ्च परिमाणमस्य पञ्चक सङ्घः । तत्र सङ्घ
सङ्घिनोरभेदविवक्षाया पशूनित्यनेन सामानाधिकरण्यात् द्वितीया प्राप्ता ।
एतदपि प्रत्याख्यात भाष्ये । द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्द तस्य च
क्रय प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां च यन्मूल्य तेन द्विद्रोणाद्येव क्रियत इत्यर्थं
भेदोऽपि नास्तीति ॥

तत्र प्रतीयमानज्ञान प्रति करणत्वं, केचित्प्रायेणशब्दो विभक्तिप्रतिरूपको
निपातो ज्ञातमित्यस्यार्थे वक्तव्य इत्याहुः दृश्यते च प्रायेण सामग्रविधौ
गुणानामिति, प्रायेण निष्क्रामति चक्रपाणाविति च । 'गोत्रेणेति' । अने
नाह ज्ञाये इति ज्ञानक्रियायामस्मीति भवनक्रियाया वा गोत्रस्य करण
त्वम् । 'समेनेति । पथो गमने करणत्वं समेन पथेत्यर्थः । 'द्विद्रोणेनेति' ।
द्विद्रोणाद्यर्थे मूल्ये द्विद्रोणादिशब्दस्तस्य च क्रय प्रति करणत्वं द्विद्रोणादीनां
च मूल्यं तेन द्विद्रोणाद्येव क्रियत इत्यर्थं भेदोऽपि नास्ति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६१
(अ २ । पा ३ । आ २) (सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ॥

ननु माषाणामिव तिलानामपि वापक्रियथेषितत्वाद्प्राधान्य-
मसिद्धमत आह

तथायुक्ततयेति । (कै)

वस्तुतः सहायविशेषणत्वमप्राधान्यमिति न दोषः ॥ ननु वाक्या-
पेक्षया कमत्वेन भिन्नीकरणस्य च तदयत्नेनाप्राधान्याद्यायविरुद्धा
दतीयेत्याशङ्क्याह

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

अन्तरङ्गलोपपादनमेव पूर्वमित्यादि । पूर्वं भिन्नक्रिया-
सम्बन्धे तदयत्नमपि न स्यादिति भावः ॥

सहयुक्तेऽप्रधाने ॥ सहातेन युक्तेऽप्रधाने तृतीया स्यात् । पुत्रेण
सहागतः पिता । पितुरत्र क्रियासम्बन्धः शब्दः, पुत्रस्य तु आर्थः इति

‘सहयुक्तेऽप्रधाने’ ॥ क्रियागुणद्वयैद्वयोः सम्बन्धे सति सहशब्दस्य
प्रयोगो भवति अतः पुत्रेण सहागतः पितेत्यादौनि क्रियादिसम्बन्धे
यथाक्रममुदाहरणानुपन्यस्तानि । नन्वत्र सवत्र सहार्थस्वभावादेव पितुः
पुत्रस्य वा गमनादिना सम्बन्धः प्रतीयते तत्कालं पितुः प्राधान्यं,
केचिदाहुः । यस्य क्रियादिसम्बन्धो विशिष्टकालः प्रज्ञातः स यदान्यस्या
प्रज्ञातविशिष्टकालक्रियासम्बन्धस्य तत्प्रतिपादनार्थमुपादौयते यथायः पुरुषः
कदागतः इत्यपेक्षायाः राज्ञा सहागतः इति पुरुषागमनं विशिष्टकालमुप

६६२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(सहयुक्तेऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

(अ २ । पा ३ । आ २)

न तु पुत्रस्येतीति । (कै)

तस्य सहायबलादनुमीयमान कद्वत्वमिति तृतीयाया अप्रा-
प्तिरिति भाव ॥

एकेन शब्देन । (कै)

क्तेन ॥

गुणप्रधानयोरिति । (कै)

प्रतीयमानोपात्तक्रियापेक्षत्वेन तादृशयो कर्त्तोरित्यथ ॥

भाष्ये

अप्रधाने । (कै)

इत्यस्य प्रतीयमानक्रियाकर्त्तरीत्यर्थ ॥

प्रधानकर्त्तरि (भा)

इत्यचीञ्चारितशब्दबोधक्रियाकर्त्तरीत्यथ ॥ तदेवाह ।

तस्याप्राधान्यम् । सहे ऽप्रधान इत्येव वाच्ये युक्तग्रहणादर्थग्रहणम् ।
पुत्रेण साधम् । विनापि सहशब्देन तदर्थागतौ स्यादेव, तथा च सौत्र

यादयितु वाक्य प्रवक्तव इति पुरुषस्य प्राधान्य राज्ञस्तूपलक्षणत्वेनोपात्तत्वा
दप्राधान्यमिति, एव तु भृत्यै सह राजागत इत्यत्र न स्याद् नहि भृत्या
गमन प्रसिद्धकालेन तत्कालत्वं राजागमनस्य प्रतिपाद्येत् यत्र चोभयो
रप्यज्ञात क्रियादिसम्बन्धस्तत्रापि न स्यात् पुत्रेण सहागत पितेति,
तस्माद्वक्तव्यमप्राधान्यमत आह । पितुरत्रेत्यादि' । पूर्व प्रजातोप्रजातो
वा यस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते तस्य प्राधान्य यस्य तु सहार्थान्यथा
नुपपत्त्या प्रतीयते तस्याप्राधान्य, कस्य पुन शब्देनोच्यते कस्य वा प्रतीयते,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६३

(अ २ । पा ३ । आ २)

(सहयुक्तोऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

प्रतीयमानगमीति । (कै)

साहित्यानुपपत्त्यथ ॥ प्रविश्र पिण्डीमित्यादौ प्रतीयमानक्रियापेचविभक्तेदृष्टत्वादिति भाव । आद्यस्य न तथा धातोविधानादिति स्पष्टमेवेति ध्येयम् । एकान्वयित्वाद्धि समानाधिकरणसाहित्य हि पुत्रस्याध्याहृतागमनसम्बन्धज्ञान एव बोद्धुं शक्येन त्वन्यथेति तात्पर्यम् ॥ षष्ठ्यत्र बाधिकेत्युत्तरदशनाद्देवदत्ते तृतीयाथं सूत्रमिति भाति तदनिष्ट मित्यत आह

ल्युटेति ॥ (कै)

भाष्ये

षष्ठ्यचेति । (भा)

एव चोभयोस्तृतीयाप्रसक्तभावेन नियमाथत्वानुपपत्तिरिति भाव ॥ ननु षष्ठीबाधनाथमेव तर्हीदभावश्यकमत आह

प्रयोग । दृढोद्युनेति । प्रधानग्रहण शक्यमक्तुम् । न चैव पितुरपि तृतीयापिति । तत्र प्रातिपदिकमात्रापेक्षत्वादान्तरङ्गत्वेन प्रथमोपपत्ते ॥

अस्य विवक्ष्यते एतदुक्तं भवति । द्वयोस्तावत्क्रियासम्बन्धे सति सहशब्दस्य प्रयोग तत्र यदा द्वयोरपि क्रियादिसम्बन्ध शब्देनोच्यते सहागतौ पिता पुत्राविति तदा द्वयोरपि प्राधान्यात् भवति, तदा त्वेकस्य क्रियादिसम्बन्ध शब्देन प्रतिपिपादयित्वापरस्य सहार्थात्वथाप्युपपत्त्या तदा तस्याप्राधान्यात्तदाचिनस्तृतीयेति, एव च द्वात्वा सह शाखाया प्रस्तर प्रहरतीति तद्यपि प्रस्तरस्य प्रहरणसम्बन्ध प्रज्ञात सूक्तवाक्येन प्रस्तर प्रहरतीति शाखाया स्वज्ञात तथाप्युक्तेन न्यायेन शाखाशब्दान्तृतीया सिद्ध्यतीति विभक्ति

सा च प्रधानेति । (कै)

प्रधाने चारिताथ्यसम्भवादिति भाव ॥

भवत्येवेति । (कै)

अत्र वदन्ति । तृतीयाषष्ठयो को विशेषो यत तृतीया-
ऽप्रधानेऽपि षष्ठी नेति । एव च पुत्रेण सहागमनमित्यादौ
षष्ठी बाधनेन तृतीयार्थं सूत्रमावश्यकमिति । अन्ये तु कृद्योगे
षष्ठीकृद्योगश्च तत्प्रकृत्यर्थान्वयमात्रेण । एव च शाब्दकप्रकृत्यर्थान्व-
यिनो कर्तृकमणोरेव षष्ठी नप्रतीयमानात् । सम्बन्धयोरिति
भाष्योपपत्तिमाह ॥

क्रियाया अभावादिति । (कै)

अस्ति क्रियासत्तेऽपि साहित्यवजात स्थौल्यमेव पुत्रे प्रती-
यते न तु तत्क्रियाकत्वमिति भाव ॥

व्यत्यासो न वाच्य । ननु पुत्रेण सहागत इत्यादौ पितुरेव कर्तुं क्त्वादिभि
रभिधान न तत्रप्रधानस्य पुत्रादेस्तस्यापि तु सहार्थसामर्थ्यात्कर्मत्व प्रतीयत
इत्यनभिहिते कर्त्तरि कर्त्तृकरणयोरिति तृतीया सिद्धा, इह तद्धि पुत्रेण
सहागमण्य पितुरिति कर्त्तृकमणो कृती'ति षष्ठी प्राप्नोति, इह च तिस्रै
सह माषान्वयति तिलान्माषान्वयतीत्यर्थप्रतीतेद्वितीया प्राप्नोति, इह च
पुत्रेण सह स्थूल पुत्रेण सह गोमानिति द्रव्यगुणसम्बन्धप्रतिपादन एव
वात्ययमिति क्रियागन्धस्यैवाभावात्कर्त्तृगन्धोऽपि नास्तीत्यारम्भमेवावश्य
सूत्रम् । 'सहार्थेन योगे विधानादिति' । युक्तग्रहणादर्थग्रहण्य लभ्यते
ऽन्यथा सहे प्रधान इत्येव वाच्य स्यात्, किनापि सहशब्देन दृढो सूनेति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

६६५

(अ २ । पा ३ । आ २)

(सहयुक्तोऽप्रधाने । २ । ३ । १६ ।)

कारकविभक्तिरिति । (कै)

तिष्ठत्यादिक्रियानुषङ्गात् स्थूल इत्यादेरपि कर्तृत्वमस्तीति
भाव ॥ सयोगश्च विशेष्यतया विशेषणतया वेति तात्पर्यम् ॥

अन्तरङ्गत्वादिति । (कै)

तदपवादत्ववारणायैद वचनमेवेति चिन्त्यम् ॥

गवा सम्बन्धोऽन्तरङ्ग इति । (कै)

एकाम्बयित्वादिसमानाधिकरणाखण्डोपाधिह्रपसाहित्यस्य सह-
शब्दाद्यतया पूर्वमम्बयिज्ञानावश्यकत्वादिति भाव ॥

बाधित्वेति । (कै)

स्वामित्वमपि गोनिरूपितमेवेति स्वामिशब्दयोगोऽपि गवा-
भिति भाव ॥

निपातनादिति वा चित्पठ्यते, इहाप्रधानवचन प्रधानतिष्ठत्यर्थं क्रियते
पितुस्तृतीया मा भूदिति तत्र प्रातिदिकमान्नापेक्षत्वादान्तरङ्गत्वात्प्रथमा
भविष्यति नार्थोऽप्रधानवचनेनेति मन्यमानं पृच्छति । 'अप्रधान इति
किमिति' । 'शिश्येन सहोपाध्यायस्य गौरिति' । यथात्राप्रधाने षष्ठी
विषये तृतीया एव प्रधानेऽपि स्यादिति मन्यते । अत्राहुः । यथा ग्राम
न गच्छतीत्यादौ ग्रामगमनयो पूर्वमभिसम्बन्ध पश्चान्न्या प्रतिविध्यते
एवमुपाध्यायस्य पूर्वं गवा सम्बन्ध पश्चात्सम्बन्धविशिष्टस्य गो सहार्थेन
योग, अन्यथा कस्य सहात्व प्रतिपाद्येत, अतो गवा सम्बन्धस्यान्तरङ्गत्वा
दुपाध्यायात् षष्ठी भविष्यतीति नार्थ एतेन ॥

येनाङ्गविकारः । २ । ३ । २० ॥

अङ्गशब्दस्याश्च आद्यजन्तवे शङ्कानुपपत्तेराह

अङ्गशब्द इति । (कै)

अप्रसिद्धत्वात् स न गृह्यत इति भाव ॥

अचि घञि वेति । (कै)

उभावपि भाव इति भाव । एरजित्यञ् ॥ नन्वेव काणशब्देऽ-

चिधामानाधिकरणमनुपपन्नमत आह

येनाङ्गविकार ॥ येन शरीरविकारो लक्ष्यते ततस्तृतीया स्यात् ।
अश्च आद्यजन्तु सूत्रे अङ्गशब्द । तद्विकारलक्षकश्च प्रकृत्यर्थभूतोऽवयव
एव गृह्यते सन्निधानात् । स चार्थाद्विद्यत एव न ह्यविकृतेनावयवेन

येनाङ्गविकार” ॥ अङ्गशब्दोऽवयववाची प्रसिद्धस्ततश्चाय सूत्रार्थ
स्याद् येन गुणोनाङ्गस्याद्यादेविकारस्ततस्तृतीयेति ततश्चात्तिकाणमस्येत्या
दावेव तु स्यात् काणादेगुणवचनादेव च स्याद् अक्ष्णा काण इत्यादावक्ष्णा
देन स्यादित्यालोच्यन्यथा व्याचष्टे । ‘अङ्गशब्दोऽवेत्यादि’ । अश्च आद्यच
प्रत्ययान्त शरीरवचनोऽङ्गशब्द सूत्रे उपात्त इत्यर्थ । येनेति च यदपेक्ष
मङ्गिनोऽङ्गित्व स हेतुत्वेन निदिश्यते, हेतुत्वेनेतिवदन्येनेति हेतौ तृतीयेति
दृश्यति । ‘विकृतेनेति’ । सामर्थ्यादेवैतल्लभ्यते न ह्यविकृतमङ्गमङ्गिनो
विकार प्रति हेतु । ‘अक्ष्णा काण इति’ । कथ पुन पुनश्च काणो याव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६७

(अ २ । पा ३ । आ २)

(येनाङ्गविकार । २ । ३ । २ ।)

काणगुणेति ॥ (कै)

सुग्विधानादेति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । गुणगुणुभयाभिधानसमर्थं एव तत्प्रवृत्ते ।
नञ्चक्ष्ण काणमिति कदाचिद्भवति । कमघञन्त काणत्वगुणवि-
शिष्टाचवाचीति परे ॥

न प्राप्नोतीति । (कै)

शब्दतोऽङ्गविकाराप्रतीतेरिति भावः ॥

अचप्रत्ययान्त इति । (कै)

अप्रसिद्धस्यापि व्याख्यानाद् ग्रहणमिति भावः ॥

शरीरस्य विकार सम्भवति । तदेतदभिसन्धाय वृत्तावुक्तम् । येनाङ्गेन
विद्यतेनेत्यादि । अक्ष्णा काण । पादेन खञ्ज । पाणिना कुण्डि । सामा-
न्योपक्रमे वाक्ये अक्ष्णेत्युक्ते भवत्याकाङ्क्षा निरूपयति वा काणो वेति । तत्र

ताद्विधर्म काणता तेनाक्ष्येव काण भवति न पुरुष इत्याह । 'अवयव
धर्मेणेति । तदेव यदङ्गतो विकारोऽवयवधम समुदाय आरोपादङ्गिन
प्रतिपाद्यते तत्र यदङ्गतो विकारस्तत्तृतीया भवति । कथं पुनरक्षिशब्द
प्रयुज्यते यावता काणशब्दोऽक्षिगतमेव विकारमाचष्टे, तत्र काणो देवदत्त
इत्युक्तं नैव सदेहो भवति किं स्वयमेव काण किं वाक्ष्ण काणतयेति,
नाप्येव सदेह किन्वाक्ष्ण काणतयासौ काण किं वा पादस्येति, तदनर्थको
ऽक्षिशब्दस्य प्रयोग एव पादेन खञ्ज, पाणिना कुण्डिरित्यादौ पादादौ
नाम् । उच्यते । अक्ष्णाद्युपक्रमे वाक्ये ऽक्ष्णेत्युक्ते न ज्ञायते किं निरूपयति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६६६
(अ २ । पा ३ । आ २) (इत्यभूतलक्षणम् । २ । ३ । २२ ।)

इत्यभूतलक्षणे । २ । ३ । २२ ॥

भाष्ये

इत्यभूतलक्षणे इति । (भा)

इत्यभूतस्य लक्षणबोधके शब्दे तस्ये लक्ष्यवाचिपदघटित-
पदस्ये सति लक्षणवाचकान्तृतीयाप्रतिषेधो वक्तव्य इत्यथ ॥ तदाह
यदा लक्षणवाचीति । (कै)

लक्ष्यवाचिन शब्दस्य लक्षणवाचिन समास विना लक्षणवा-
चिनस्तत्स्यत्व न सम्भवतीत्यत आह
लक्ष्यवाचिसमासेति । (कै)

लक्ष्यवाचिघटकसमासेत्यथ ॥ कमण्डलुपाणिशब्दो बद्धत्रीहिणा
लक्ष्यवाचिवाची तत्र पाणिशब्दस्य लक्षणलायोगात्पारिशेष्यादाह
कमण्डलुशब्दादिति । (कै)

इत्यभूतलक्षणत्वप्राप्त्याप्तस्य लक्षण कमण्डलुरिति भाव ॥
बद्धत्रीहीसमुदायस्य सम्बन्धेन सम्बन्धो बोध्य ॥

इत्यभूतलक्षणे ॥ कश्चित् प्रकार प्राप्त इत्यभूतलक्षणक्षणे तृतीया
स्यात् । अटामिस्तापस । अटान्नाप्यतापसत्ववान् ॥

‘इत्यभूतलक्षणम्’ ॥ इदं शब्दात्सन्निहितवाचिनः प्रकारवचने धातु
‘इदमस्यसु रिति धमुप्रत्यये क्वते इत्यमिति भवति न चात्र किञ्चित्सन्नि-
हितमस्तीतीत्यशब्दः सन्निहितपरित्यागेन प्रकारविशेषमाचष्टे, भूप्राप्ता
धात्मनेपदी च, आ वृषाद्वेति शिञ्जभावप्रक्षेपे गत्यर्थत्वात्कारैरि क्तप्रत्ययस्यदाह-
कश्चिदिति । तस्येति कमण्डि वस्यै, लक्ष्यते येनेति लक्षणम् येन श्वेत
श्वज्जदिना राजत्वादिप्रकारविशेषापन्नतयान्या लक्ष्यते तदित्यभूतलक्षणम् ।
‘वनेति । वर्षमानादित्यर्थ । ‘कमण्डलुना क्वात्रमद्राक्षीदिति । क्वात्रो

तत्र चेत्यपदार्थान्वय इति । (कै)

अपेक्षावादे शङ्केय तत्र हि तृतीयायामपि कमण्डलुज्ञाप्यत्वे-
नान्वय सुवच पाण्यधिकरणकमण्डलुज्ञाप्यश्चात्र इत्यथ स्यादिति
भाव ॥

ज्ञापकादिति । (कै)

एतेन लोपविषयमेव तज्ज्ञापकमित्यपास्तम् ॥

ततस्थे इत्य भूतलक्षण इति (वा)

वाचिकस्वारस्येनावधवात तृतीयापत्ते प्रतीयमानत्वात् । एतेन
समुदायात्तृतीयापत्तौ तात्पर्यमिति मन्दोक्तमपास्तम् ॥

प्रातिपदिकानवयवत्वादिति । (कै)

तन्मध्यपतितन्यायादकज्वद्ग्रहणेन ग्रहणेऽपि कभुमादिविच्छा-
स्तेष्वनवयवत्वाबोधनादवयवत्वे मानाभावादिति भाव । पूर्वं लक्षण-
त्वाविवक्षया प्रथमान्तत्वेन समासे जाते पश्चाल्लक्षणत्वविवक्षायां च
तृतीयापादनं ह्यतपूर्वीकटमिति वर्दिति बोध्यम् । केचित्तु
कमण्डलुपाणिशब्दादत्र तृतीयापत्ति । कमण्डलुपाणित्वस्यैव लक्ष-
णत्वात्सकदशौ कमण्डलुपाणिशब्दात्तो दृष्टस्तस्य तदेव लक्षणं भव
तीति 'अनुलक्षण' इति सूत्रे भाष्यात् तदेवेत्यस्य कमण्डलुपा-

पाध्याययोगच्छतोऽश्चात्रस्य हस्ते कमण्डलुभवति, कमण्डलुना ह्यत्रोऽय
मिति ज्ञातवानित्यर्थः । यद्येवमौदृशे ज्ञाने कमण्डलो करणत्वादेव तृतीया
सिद्ध्यति एव तद्धि यदाय प्रमाता प्रमितिदशायामेवात्मन प्रमितिविशेष
प्रतिपादयितुं वाक्यं प्रयुज्जते कमण्डलुनाय ह्यत्र इति तदा ज्ञानक्रियायां
अप्रतिभासात्प्रतिपाद्यत्वाच्च करणत्वासम्भव उदाहरणं त्वेव व्याख्येय,
कमण्डलुना ह्यत्र इत्येव रूपं ज्ञानमभूदिति, कोऽर्थो ऽद्राक्षौदिति निदि-
ष्टस्य द्रष्टृर्ज्ञानविशेषोऽत्र कथ्यते न प्रयोक्तुरित्यर्थः, इह कमण्डलुपाणि

णित्सेवेत्यर्थो अन्यथा स एवेति वदेत् । कमण्डलुयुक्तपाणिज्ञाप्य-
स्तदवयवीति बोध स्यात्कमण्डलुयुक्ताथकमण्डलुपदेन समानाधि-
करणो बह्व्रीहि । अन्यथा तन्मध्यपतितन्यायेन तद्ग्रहणेऽपि-
तदवयवत्व नेत्यस्यापातरमणीयत्वेन लुग् दुर्वार एव । अत एवेच
एकाचोमिति सूत्रे भाष्ये

नरमन्य इत्यादौ (भा)

समासप्रातिपदिकसञ्ज्ञोत्तर जातस्याप्यम “सुपोर्धात्वि”ति लुग्
विधिसामर्थ्येन्युक्तमित्याहुः ॥ भाष्ये

पृथग्भावादिति । (भा)

एकार्थीभावे इतरविशेषणस्यैव कमण्डलोरुपस्थित्या तस्य
सञ्चरणत्वेन क्वात्तेऽन्वयासम्भव इति भावः ॥ तदेतद्वक्ष्यति कैचट ।

नास्ति लक्षणस्य प्राधान्यमिति । (कै)

विशेषणत्वानाक्रान्तौपस्थितिरित्यथ ॥ प्रागुक्ताग्रथानभिज्ञ
शङ्कते ।

किं वक्तव्यमिति । (कै)

अत्रार्थं सूत्रारूढामभ्युच्चययुक्तिमप्याहैकदेशी भाष्ये

प्राधान्येनेति । (भा)

श्लाघ इति बहुव्रीहौ कृते कमण्डलुशब्दात्तृतीया प्राप्नोति न च प्रत्यय
लक्षणोनाप्रत्यय इति प्रातिपदिकसञ्ज्ञाप्रतिषेधः, ‘न डिस्बुद्धो रिति
लिङ्गात्, न च सुपो धातुप्रातिपदिकयो’रिति सप्रत्ययन्नायास्तृतीयाया
लुग्लभ्यते तस्या समासप्रातिपदिक प्रत्ययवयवत्वादित्यत्र आह । इह न
भवतीति । ‘समासेनभूतत्वादिति । समासार्थं प्रति गुणभूतत्वादित्यर्थः ।
इत्यभूतस्य लक्षणं यत्प्रधानं तत्र द्वितीया बहुव्रीहौ तु वर्त्तिपदानां स्वार्थीप
सजनान्यपदार्थाभिधायित्वात्प्रति प्राधान्यम् ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्याम् । २ । ३ । २३ ॥

अन्यपदार्थेन धोगे स्वामिन पञ्चमी स्यादत आह

भूतपूर्वेति ॥ (कै)

अन्ययुक्त इति । (कै)

अन्यत्वप्रतिधोगीत्यथ ॥ पूर्वस्वाम्यपेक्षयेदानीमन्यो गवां स्वामी-
त्युदाहरणाय । उभयप्राप्तये गवा तुल्येन च स्वामिन सबन्धमुप-
पादयति ।

गवा य इति ॥ (कै)

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कमण्णि ॥ सम्पूर्वस्य जानाते कमण्णि तृतीया वा
स्यात् । पित्रा पितर वा सञ्ज्ञानीते । सम्प्रतिभ्यामनाध्यान इति तद्ध् ।
द्वयोगे तु परत्वात्ब्रह्मौ । पितु सञ्ज्ञाता । यत्तु हरदत्तेनोक्तम्, आध्याने
परत्वादधिगर्थेति ब्रह्मौ मातु सञ्ज्ञातीति । तन्न । तत्र शेषाधिकारात् ।
कमत्वविवक्षाया तृतीयाद्वितीययोरवश्याभ्यपेक्षत्वात् । भिन्नविषयता यद्या
विप्रतिषेधस्यान्याय्यत्वाच्चेति दिक् ॥

सञ्ज्ञोऽन्यतरस्या कमण्णि” ॥ ‘सजानीत इति’ । ‘सम्प्रतिभ्यामना
ध्यान इत्यात्मनेपद ‘सजानीते’ जादेश् । आध्याने तु अधीगर्थ
द्वेष्यामिति ब्रह्मौ भवति मातु सजानीतीति द्वययोगे त्वनाध्यानेऽपि
परत्वात्कर्तृकमणो ब्रह्मौ ति ब्रह्मौ भवति मातु सञ्ज्ञातेति ॥

हेतौ । २ । ३ । २३ ॥

व्यापारानाविष्टत्वे द्रव्यगुणक्रियाविषयत्वे च हेतु ॥

योग्यतामात्रयुक्त इति । (कै)

व्यापाराविष्ट क्रियामात्रविषय च कारण व्यापारावेशे च
क्रियाविषयत्वमेव फलोपधानमेवेति ततो भेद इति भाव ॥

न त्विति । (कै)

वृत्तिकारवदिति भाव ॥

अन्येत्विति (कै)

मतेऽनुयाहकाभावोऽरुचिबीजम् ॥

हेतौ ॥ हेत्वर्थे तृतीया स्यात् । धनेन कुलम् । विद्यया यज्ञ । हेतु
रिह लौकिक फलसाधनीभूत न तु तत्प्रयोजको हेतुश्चेति ह्यत्रिम । तस्य
चकारेण कालसञ्ज्ञाविधानात्कालकरणयोरित्येव तृतीयाया सिद्धत्वात् । न
च लौकिकहेतोरपि करणत्वात्तल्ल्यो दोष इति वाच्यम् । लौकिकस्य त्रया
दिसंधारण्यात् त्रिव्यापारसाधारण्याच्च । करणस्य तु क्रियामात्रविषय
त्वात् । व्यापारनियतत्वाच्च । आह च । “त्रयादिविषयो हेतु कारक
नियतक्रियमिति । अनाश्रिते तु व्यापारे निमित्त हेतुश्चयत इति च” ॥
तथा फलमपीह हेतुशब्देन गृह्यते । अध्ययनेन वसति । इदञ्च प्रत्यय
इति सूत्रे कैयटे स्पष्टम् ॥

अपादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ॥

ननु ल्यङ्लोपविधायकस्यात्र प्रास्त्रे ऽद्ग्रनाल् ल्यङ्लोप इत्य-
सगतमत आह

यचेति । (कै)

वाक्यैकदेशन्यायेनेति भाव ॥ ल्यङ्लोपे क्ल उपलक्षणम् ।
आसनात्प्रेक्षत इत्यस्यासने स्थितेत्यथ ॥

तचेति । (कै)

ल्यङ्लोपभावेऽपि गन्धमानक्रियापेक्षकर्मत्वादिति भाव ॥ गन्ध-
मानक्रियापेक्षया ऽपादानत्वं भविष्यतीत्यत आह

क्रियाया इति ॥ (कै)

यदाश्रित्येति । (कै)

यद्वधिलेनाश्रित्येत्यर्थ ॥

अपादाने पञ्चमी ॥ स्पष्टम् । ग्रामादागच्छति । ल्यङ्लोपे कर्मण्यधि-
करणे चोपसख्यानम् ॥ प्रासादात्प्रेक्षते आसनात्प्रेक्षते । प्रासादमारुह्य
आसने उपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । गन्धमानापि क्रियाकारकविभक्तिनिमित्त

‘अपादाने पञ्चमी’ ॥ ‘प्रासादादिति’ । अत्र ल्यङ्लोपस्याप्रयोगे ऽप्यर्थो
गन्धत इति द्वितीया प्राप्नोति । ‘आसनादिति’ । सप्तम्यत्र प्राप्नोति ।
प्रत्याख्यानं तु प्रेक्षणे चक्षुषा पदार्थानां ज्ञानं, तैजसं चक्षुषश्चिर्निन्दत्य
विषयान् गृह्णाति नि सरणाङ्गके च प्रेक्षणे धातुवर्तते तत्राङ्गभूतनिः सरण्य
प्रति प्रासाद् उपलक्षविषयमपादानं भवति । प्रासादात्प्रेक्षत इति कौर्थ
प्रासादप्रदेशाच्चक्षुष तैजो नि साचपदार्थान् गृह्णातीति । ‘प्रत्याख्यानयो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६७५

(अ २ । पा ३ । आ २) (अयादाने पञ्चमी । २ । ३ । २८ ।)

तत्रेति । (कै)

तत्र वक्तमानाच्छब्दादित्यथ ॥ तद्युक्ताल्काशादित्युचितमत
आह

काले विषये इति ॥ (कै)

युक्तो मासादिरिति । (कै)

मासकार्त्तिकघोषावध्वधिमङ्गाव सबन्ध । आग्रहायण्यास्तु न
तद्युक्तलमिति भाव ॥

अथवा पञ्चमीति । (कै)

तच्छब्देन पञ्चमी परामृश्यते ॥ तद्युक्तस्य तत्प्रकृत्यथ ॥
“तस्मात् परे परावयवके कालेऽभिधेये कालवाचिन सप्तमीत्यथ ।
आग्रहायण्यास्याथ परत्वं न शाब्द तत्तुमासश्चैवेति भाव ॥

दर्शनं चक्षुरिति । (कै)

करणे ष्टुडिति भाव ॥

प्रविशपिण्डीतिवत् । तेन कुतो भवान्, पाटलिपुत्रादित्यादि सिद्धम् । इह
हि प्रत्यक्षादिसिद्धमागमनमुषञ्जीत्यावधावेव प्रश्नोत्तरे प्रवर्त्तते । एतेन
प्रश्नाख्यानयोश्चेति वातिक प्रत्याख्यातम् । अपेक्षितक्रियाया दानत्वेनैव
सिद्धत्वात् । अन्यथा कश्चन्द्र इत्यादावतिव्याप्तेश्च । यतश्चाध्वकालनिर्माण
श्चेति । विशिष्टे प्रश्नाख्याने गृह्यते यत्र लोके पञ्चमी प्रयुज्यते इह न
भवति कस्यायमर्थो राज्ञोर्थ इति कुतो भवानिति क्रियाया अभावा
दनपादानत्वात् फलवद्वचनप्रत्यक्षादिप्रमाणसिद्धामागमनादिक्रियामपेक्षेद
प्रयज्यते तत्र प्रयोक्तुराख्यातुश्च मनसि विपरिवर्त्तमानमागमन प्रत्यपेक्षित
क्रियमपादान पाटलिपुत्रादौति । ‘यतश्चेति’ । यदवधित्वेनाश्रित्याध्वका
लयो परिच्छेदस्तत् इत्यर्थ । मवीधुमन्नाम नगर साक्षात्प्रत्यपोवन इति

तेजो रूपमिति । (कै)

अपक्रमणसामर्थ्यमनेन दशितम् । विषयग्राहिणो नयनरश्मय
सूथरश्मिवत् प्रासाददेशस्थपुरुषनयनादपक्रम्य चावद्विषयदेश
गच्छन्तीत्यथ । एव प्रासादात् प्रेक्षते चक्षु प्रासादादपक्रम्य
विषय जानीते इत्यथ । प्रासादस्थपुरुषान्निगमन प्रासादादिति
व्यवहियते इति बोध्यम् । प्रासादमारुह्य भुङ्क्ते इत्यार्थं प्रासादाद्
भुङ्क्ते इत्यादीनामनभिधानमिति बोध्यम् । प्रासादस्थपाचान्निग-
तमन्न भुङ्क्ते इति भाष्यरीत्याथ इत्यन्ये ॥

प्राप्त्यविषयग्राहित्वादिति । (कै)

परावरयोगे चेति क्त्वा । बौद्धो यथा कथं चिद्विभागो
बोध्य ॥ भाष्ये

अन्या चान्या चेति । (भा)

दशनक्रियेत्यथ ॥

तत्र पञ्चमी तद्युक्तादध्वन प्रथमासप्तम्यौ कालात्प्रथमी च वक्तव्या । वनाद्गामो
योजनं योजने वा । कातिक्या आग्रहायणी मन्ते । कृत्तिकाभिर्युक्ता
पौषमासी कार्तिकी । पौषमास्या लुबविशेष इति लुब्ध न भवति ।
सास्मिन्यौषमासीत्यधिकारे विभाषाफाष्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रौभ्य इति

कायुक्ता पौषमासी कार्तिकी पौषमास्या 'लुबविशेष' इति लुब्ध न भवति
'सास्मिन्यौषमासी' त्यधिकारे विभाषा फाष्गुनीश्रवणाकार्तिकीचैत्रौभ्य
इतिनिर्द्देशात्, अग्रे द्वायनमस्या इत्याग्रहायणी, प्रज्ञादेराकृतिगणत्वा
ल्लङ्कार्थिकोऽग्रे आग्रहायण्यश्रवत्यादिति निपातनासत्त्वम् । 'तद्युक्तादिति ।
तेन पञ्चम्यन्तार्थेनार्थद्वारेण युक्तात्काले वर्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थः ।

अपक्रामति तत्तस्माद्दर्शनमिति । (कै)

दशमपदेन वृत्तिरेवाभिमता । कैयटोक्तव्याख्याने तु चक्षुर्व्यक्ति-
रिति विशेष बोध्यम् । वृत्तिपरत्वेन व्याख्याने चिर ज्ञानानुभ-
वानापत्तिरिति पूर्वपक्ष । तावत्काले स्थिरत्वेनाद्यमुत्तर द्वितीय
तु स्पष्टमेवेति ध्येयम् ॥ सत्यपि द्वित्वे विभक्त्यन्तस्यैव द्वित्वापत्ते
कमव्यतिहाराभावेन समासवद्भावाप्राप्तेरेकशेषेण बाधाञ्च इन्द्राप्रा-
प्तिकथमन्यान्येतीत्यत आह

भाष्यकारेति । (कै)

तत्रामाष्टात्कमव्यतिहाराभावेऽपि बहुलग्रहणात् कश्चित्समास-
वद्भाव इत्यथ । कृतवीप्साद्विवनस्थान्यस्येत्यस्य प्रादुर्भावशब्देन षष्ठीस
मास इति परे ॥ प्रकृतिपदप्रयोगेऽपि तदर्थयोगेऽपि वा कथ
पञ्चमीत्यत आह

निर्देशात् । अग्रे ह्यायनमस्या इति आग्रहायणी । प्रज्ञादेराकृतिगणत्वात्
स्वाधिकोऽयं, आग्रहायण्यश्वत्यादिनिपातनास्त्वम । तद्युक्तादिति । तेन
प्रकृत्यन्तेन अर्थद्वारेण युक्तात्काले वर्त्तमानान्मासादिशब्दादित्यर्थ । अत्र

यदा तथा पञ्चम्या युक्तो योर्थः कार्त्तिक्यादिस्तत परो थ कासो मासादि
स्तत्र वर्त्तमानादित्यर्थ । अर्थतश्च परत्वं न शब्दत इति व्यवहितेऽपि भवति,
कार्त्तिक्याग्रहायण्योमध्यवर्त्ती मास कार्त्तिक्या परो भवति । अध्वन इति
तद्युक्तादित्यपेक्ष्यते, प्रत्याख्यानं तु वाक्यैकदेशस्यात्र प्रयोगः, तदर्थमर्थ ।
गवीधुमस नि र्हत्य यदा चत्वारियोजनानि गतानि भवन्ति तत साकाश्या,
चतुषु योजनेषु गतेषु सत्सु साकाश्यामिति गतानीति अ कमव्यि विष्टा

भाष्यकारवचनादिति । (कै)

इदमत्र प्रयोक्तव्यं सञ्जं प्रयुज्यते इत्येव रूपात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति वचनमनुमीयते इति भावः । न प्रयुज्यते इत्युक्त्वा प्रभृत्यययोगे पञ्चमीति सूचितं तदप्यवधिमादायेत्येव रूपप्रभृत्यययोगे एव प्रवृत्तते । प्रभृतिशब्दस्य आरभ्येत्यस्य च तमादायेत्यथ ॥ अधिकरणत्वाभावात्कथं सप्तमीत्यत आह

ततश्चेति । (कै)

कार्तिकीमादाय मासे गते आग्रहायणी भवतीति वाक्यार्थ इति भावः ॥ तत्र

प्रातीति (कै)

एतदयमेव ततः साकाशमिति वाक्यभेद इति भावः ॥

भाष्ये कार्तिक्या प्रभृतीति प्रयोगात्प्रभृतियोगे पञ्चमीति कैयटः । प्रभृतीत्यर्थग्रहणम् । तत आरभ्येत्यर्थ इति कैयटात् । ‘स्त्वन्वात्प्रभृत्येव सप्तम्यावतीति’ कुमारः ॥

यदा जनैर्भोजनानि गतानि भवन्ति ततस्तैः साकाशं प्राप्यत इत्यर्थः । यदा ऽध्वर्विना नि सरणं गमनं वाध्वन्यारोप्य नि सृत्व गतानीति स्वप कार्तिक्यस्य च प्रयोगः तस्य प्रतीयमाननि सरणक्रियापेक्षयापादानत्व, गतानीति च प्रातिपदिकार्थस्याव्यतिरेकात्प्रथमा, गतेषु सत्त्विति ‘यस्य च भावेन भावसंज्ञायामिति सप्तमी, आग्रहायणी मास इति कार्तिक्या परं मासे गते सति आग्रहायणी भवतीत्यर्थः तत्र दिग्योगसंज्ञायां पञ्चमी, सप्तमी पर्यवत ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६७६
(अ २ । पा ३ । आ २) (षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३ ।)

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन । २ । ३ । ३० ॥

तदर्थोपलक्षणमिति । (कै)

मध्यमपदलोपिसमासादिति भाव ॥

अतस्शब्दस्यार्थस्येति । (कै)

व्यधिकरणषष्ठ्या आश्रयणाशकत्वे हेतु दशयन् अतसशब्दे
प्रत्ययत्वव्यभिचार दर्शयति

तस्यतेरिति । (कै)

न च प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषयाङ्गस्येति सूत्रभाष्य-
पठितया प्रतिपदोक्तपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव लाभे सिद्धे
प्रत्ययग्रहणेन सामर्थ्यात्तदर्थलाभे इति वाच्यम् । तदन्वित्यलङ्गाप-
नेनापि चारितार्थात् ॥

षष्ठतसर्थप्रत्ययेन ॥ एतद्योगे षष्ठी स्यात् । दक्षिणतो ग्रामस्य ।
उत्तरत । दक्षिणोत्तराभ्यामतसुच । एव पुर पुरस्तादुपशुपरिष्ठात् ॥

“षष्ठतसर्थप्रत्ययेन” ॥ अत्र तस्यतेनञ्पूर्वस्य क्लिप्तस्यैव स्वरूपसम्भ-
वेऽपि प्रत्ययस्युत्पत्त्यात्प्रत्ययपरिभाषया च प्रत्ययस्यैव ग्रहणमिति
सिद्धं नार्थं प्रत्ययग्रहणेन । ‘पुरस्तादिति’ । पूर्वाधरावराणामसिपूर्व

सभवाच्चेति । (कै)

चो हेतौ ॥ भाष्ये

अन्यस्तेन समानार्थ । (भा)

इत्यस्य तेनापि योगे सिद्धमिति शेष ॥

अथ प्रत्ययेति । (भा)

परिभाषयैव सिद्धे इत्यर्थ ॥ लुप्तेऽपि प्रत्ययलक्षणेन प्रत्ययान्त-
त्वमस्येवेत्यत आह

प्रत्ययग्रहणमिति । (कै)

अच्चेलुगीति लुक् ॥

वच्चेवा' 'मस्त्राति चे'तिपूर्वशब्दस्य पुरादेशः । उभय्युपरिष्ठासिति' । ऊर्ध्व-
शब्दस्योपशब्द आदेशो रिर्परिष्ठातिञौ प्रत्ययो भवत , तत वच्चाङ्गस्यैति
भाष्यकारप्रथोमात्प्रश्नौ ॥

महामाध्यप्रदीपोद्घोत । ६९९
 (अ २ । पा ३ । आ २) (पृथग्विनानानाभिस्तृतीया
 न्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।)

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतर- स्याम् । २ । ३ । ३२ ॥

नञ् प्रतिषेधात्त्वेऽसगतिरत आह

काङ्क्षेति ॥ (कै)

अनधिकारत्वेऽन्यारादित्यस्यासगतिरत आह

योगात्परेष्विति । (कै)

भाष्ये

द्वितीयाषष्ठीविषये इति । (भा)

एनपा द्वितीया । (२ । ३ । ३२) षष्ठ्यतसर्थे त्यच चेत्यथ ।
 शौचक्रमत्यागे न्यायसिद्धपूर्वनिपातत्यागे च वीज चित्यम् । केचित्तु
 ' एनपा द्वितीया षष्ठ्यतसर्थेने त्येवाष्टाध्यायीपाठ । एव च
 पृथग्विने त्यनेन द्वितीयाविधानमपीति । एनपेति योगविभागात्
 षष्ठ्यपीति वृत्त्युक्त चित्यमित्याहुः ॥

पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम् ॥ अन्यतरस्यां ग्रहणं समुच्चयार्थम् । निपातानामनेकार्थत्वात् । मण्डूकसूत्र्या पञ्चम्यनुवतते । एभिर्योगे

'पृथग्विनानानाभिस्तृतीयान्यतरस्याम्' ॥ अन्यतरस्याग्रहणेन पक्षे यथाप्राप्तस्याभ्यनुज्ञानात् द्वितीयया मुक्ते शेषत्वात्पक्षे षष्ठी प्राप्नोति, अथ स्यादनेकार्थत्वान्निपातानामन्यतरस्याग्रहणं समुच्चयार्थं न विकल्पार्थमिति, एवमप्यनन्तरा द्वितीया समुच्चयेत्, अथापि योगविभागेनास्या अपि

६८२

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(पृथग्विनानानाभिस्तृतीया

(अ २ । पा ३ । आ २)

न्यतरस्याम् । २ । ३ । ३२ ।)

अन्यतरस्या ग्रहणमिति । (कै)

अन्यथानामनेकाथत्वात्समुच्चयबोधनद्वारेत्यथ ॥ आग्रयानभिज्ञ
ग्रह्यते भाष्ये

अस्त्यन्यदिति । (भा)

यद्यपि सबधानुवृत्तौ मण्डूकानुवृत्तौ वा अनुवृत्तिसामर्थ्यादेव
पञ्चम्यामपि सिद्धायाम् अन्यतरस्या ग्रहणं चित्यप्रयोजनं षष्ठी तु
नेष्यते भाष्यकृता तथापि तद्विना तयोदुर्ज्ञेयत्वात्तद्बोधनायैव तद्
ग्रहणमिति बोध्यम् ॥ तद्धनयन्नेवाथवान्येत्यादिपक्षद्वयमाह

बाध्यते इति । (कै)

इह तु द्वितीयया न बाध्यते च्छानीथान्यतरस्यां ग्रहणादिति
भावः ॥ भाष्ये

यत्नादिति । (भा)

अत्र चान्यतरस्यां ग्रहणं यन्नोऽस्तीति भावः ॥

द्वितीयापञ्चम्यौ स्तः । वृत्तिकारस्त्वाह । पृथग्विनानानाभिरिति योगविभा
गाद् द्वितीयापौष्यत इति । पृथग्यामेव रामाद्राम वा । एव विना नाना ।
द्विद्वन्द्वानां च वजन इत्यमरः । नानानाशौनिष्फला लोकयात्रेति प्रयोगः ॥

सिद्धिः एवमपि तदनन्तरा षष्ठीः समुच्चयेत न कथं च न पञ्चमौ सा चेष्यते
तत्कथमित्याह । 'पञ्चमीग्रहणमिति' । 'इहेति' । न पूर्वयोर्योगो मण्डू
कगतयोऽधिकारा भवन्ति यद्यनुवृत्तिसामर्थ्यात्पञ्चमी, अन्यतरस्याग्रहण
सहि किमर्थं समुच्चयार्थं तत्र किं समुच्चयेत इत्यपेक्षायां पञ्चमीग्रहण
मिहानुवर्त्तत इत्युच्यते । 'योगविभागं कर्त्तव्यं इति' । असत्यपि मुनिष्व
वचने प्रयोगवाङ्मत्यादेव व्याख्यातम् ॥

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ।

२। ३। ३५ ॥

भाष्ये

पञ्चमीविधाने तद्युक्तादिति । (भा)

पञ्चम्यन्तदूरान्तिकार्थेयुक्तादित्यथ । सामान्यतो दूरान्तिकाथ-
युक्ताप्रतिषेधे पूर्वसूत्रस्यान्यतरस्या ग्रहणस्य वैयर्थ्यापत्तिरत एवात्र
वार्तिके पञ्चमीविधानमिति सायक दूरान्तिकार्थैरिति पूर्वसूत्रेण
षष्ठीपञ्चम्यो प्राप्ति पूर्वसूत्रेण दूरान्तिकार्थे षष्ठीत्यनेन षष्ठ्यैवेति

दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च ॥ एभ्यो द्वितीया स्याच्चकारात्पञ्चमी-
द्वितीये । प्रातिपदिकार्थे विधिरयम् । ग्रामस्य दूर दूरादूरेण वा ।
अन्तिकमन्तिकादन्तिकेन वा । उत्तरत्राप्येतदनुवृत्त्या तत्तद्विषयेऽपि द्विती-
यादयः स्युः । तथा चाधिकारयोऽपि प्रयज्यते । दूरादावसथान्मूत्रमिति ।
आवसथस्य दूर इत्यर्थः । असत्त्ववचनग्रहणमनुवर्तते । तेनेह न । दूर
पश्या । दूराय पथे देहि । दूरस्य पथ स्वमिति ॥

“दूरान्तिकार्थेभ्यो द्वितीया च” ॥ ‘प्रातिपदिकार्थे विधानमिति’ ।
अर्थान्तरस्यानिर्देशादिति भावः । नन्वनिर्देशेऽप्यर्थान्तरस्य शेषविषये पूर्वं
विभक्तिविषये च विधानमेतद्युक्तं प्रथमा विषये तु परत्वात्सैव प्राप्नोति ।
नेष दोषः । उत्तरत्राप्येतदनुवर्तते तेनोत्तरविभक्तिविषयेऽपि सत्त्व यथा
भिधानं भवति, तथा च दूरादावसथान्मूत्रमित्यधिकारयोऽपि भवति, आवस-
थस्य दूर इत्यर्थः । प्रातिपदिकार्थे विधानमित्येतत्तदाहृतविषय इत्यत्र
तथा च सत्त्ववचनेभ्यो सथायथ विभक्तयो भवन्तीति वक्ष्यति, प्रातिपदि-
कार्थे एव तु विधाने यथायथमित्यनुपपन्नं प्रथमैव भवतीति वाच्यं स्यात् ॥

(सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ।) (अ २ । पा ३ । आ २)

न तु पञ्चमी । अनेन निषेधादिति भावः ॥ १ दूरादावसथादि -
त्यनयो यामानाधिकरणभ्रम निराकरोति

आवसथस्येति । (कै)

दूरात् यामस्येत्यादौ त्वनभिधानात्पञ्चमी नेति भावः ॥

सप्तम्यधिकरणे च । २ । ३ । ३६ ॥

इन्विषयस्य (कै)

इत्यस्य इनो विषयस्येति समासः ॥ प्रकृतित्वेन च स इनो
विषयस्तदाह

१ दूरादावसथान्मूत्र दूरात्पादावसेच म् ।

दूराच्च भाव्य दस्युभ्यो दूराच्च कुपिताद्गुरो ॥

सप्तम्यधिकरणे च ॥ चकाराद् दूरान्तिकार्थेभ्यः । कटे आस्ते ।
दूरान्तिकार्थेभ्यः प्राग्विभक्तप्रत्ययसुक्तम् । अनेन च सप्तमीति तेभ्यश्चतस्रो
विभक्तयः फलिताः । क्तस्येन्विषयस्य कामस्युपसङ्ख्यानम् ॥ इति इङ्गन्तः
शब्दः । विषयो वृत्तिभूमियस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । अधीतो व्याकरणे ।
अधीतमनेनेति विग्रहः । आङ्गमनेन सुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने इष्टा
दिभ्यश्चेति सूत्रेण कर्त्तरीनिप्रत्ययः । ततस्तद्वितार्थेन सहेकार्थीभूतस्याधी

‘सप्तम्यधिकरणे च’ ॥ क्तस्येन्विषयस्येति’ । इङ्गन्तः शब्दो विषयो
वृत्तिभूमियस्य क्तान्तस्य तस्येत्यर्थः । ‘अधीतो व्याकरण इति’ । अधीतम
नेनेति विग्रहः आङ्गमनेन सुक्तमित्यतो ऽनेनेति वर्त्तमाने ‘इष्टादिभ्यश्चे’
नीनिप्रत्यये कृते तद्वितार्थेन कर्त्तरी सहेकार्थीभूतस्याधीतस्य निष्कस्य व्याकर
णादिना सम्बन्धाभावात् क्तप्रत्ययेनानभिहिते व्याकरणादौ गणभूतयापि

इन्नन्तस्येति । (कै)

ज्ञान्तप्रकृतिकेन्नन्तस्येत्यथ ॥

अत्र व्याकरणस्येति । (कै)

पूर्वमविवक्षितकर्मतथा भावे क्ते पश्चात्कमसम्बन्धेन कम्णाऽन-
भिहितत्वाद् द्वितीया प्राप्तेत्याशय । कमणि क्तप्रत्ययान्तात्तु वा इति
रव्यविकन्यायात् । एतेन कमणि क्तप्रत्यये व्याकरणशब्दात् प्रथमै-
वेति गिरस्तम् ॥

तस्य निष्कृष्य व्याकरणादिना सम्बन्धाभावात् । क्तप्रत्ययेनानभिहित
व्याकरणम् । तत्र क्ततपूर्वीकटमितिवद् द्वितीया प्राप्ता । गुणभूतयापि
हि अध्ययनक्रियया कम्णा सम्बन्धो न विरुद्ध । सहाधीतवान् व्याकरण
मित्यादौ यथा । आह च, 'अवियद्वा गतादिस्था यथा ग्रामादिकमभि ।
क्रिया सम्बन्धते तद्धत क्ततपूर्वादिषु स्थितेति" ॥ न विविच्य गृह्यो यस्याः
सा अवियद्वा । गुणीभूतेत्यर्थः । ननु कालकमणोऽपि सप्तमी प्राप्नोति
मासमधीती व्याकरण इत्यादौ । मैवम् । तस्य बहिरङ्गत्वात् । न चैव
तत्र द्वितीयापि न स्यादिति वाच्यम् । तद्विधाने लक्ष्याशुरोधेन व्यक्तिपक्ष

प्रकृतिवाच्ययाध्ययनक्रिययाऽधीतवान् व्याकरणमितिवत् कर्मतया सम्बन्ध
माने क्ततपूर्वीकटमितिवद् द्वितीयाया प्राप्ताया सप्तमी विधीयते । इह
मासमधीती व्याकरण इति कालकमणो बहिरङ्गत्वात्सप्तम्यभाव । साध
ईवदत्तो मातरौति । अत्र साधत्वासाधुत्वयोर्मातापिष्टविषयत्वेऽपि क्रियाया
अभावादधिकरणत्वाभावाच्चन, साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धेनर्चायैमत्र
साधुग्रहण, तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति अर्चाग्रहण तत्र निपुणार्थ कथ
तहि तत्र प्रत्युदाहरिष्यते अर्चायामिति कि साधुभृत्यो राज्ञ इति ।
उच्यते । राज्ञो भृत्येन सह श्राब्दोऽन्वयो न साधना राज्ञो भृत्य स
साधरिति, तत्र राजनि वान्यत्र वेति नैतच्छब्देन स्पृश्यते प्रत्यासत्त्वा तु

‘अधिकरणत्वविवक्षायामिति । (कै)

अस्तीत्यध्याहारेण कद्वद्वारा व्यापाराश्रयत्वविवक्षायामित्यथ ॥

वहिरङ्गत्वादिति । (कै)

तच्चोपपादित कालाध्वनोरि त्यत्र ॥ उभयचानेनैव सप्तम्या

षिद्धायामर्चाग्रहण तत्र व्यथमत आह

अर्चाग्रहण त्विति । (कै)

तत्र साधुग्रहण तु साधुप्रयोगेऽप्यर्चाया प्रत्यादियोगे निषेधार्थं
न चानेन दुर्वारा तस्यामर्थ्यनास्थाप्यप्रवृत्तेरिति केचित् । क्रियाया
एव कारकाहत्वादसङ्गतिमाशङ्क्याह

१ “अधिकरणविवक्षया” इत्यपि दृश्यते ॥

स्याश्रयणात् । साध्वसाधप्रयागे च ॥ साधु कृष्णो मातरि असाधुर्मातुले ।
अत्र साधुत्वासाधुत्वयोर्मात्रादिविषयत्वेऽपि क्रियाया अभावेनाधिकरण
त्वाभावाच्चनम । साधुनिपुणाभ्यामित्येव सिद्धे अनर्चाश्रमत्र साधुग्रहणम् ।
तेन तत्त्वकथनेऽपि भवति । सूत्रे अर्चाग्रहणन्तु निपुणार्थम् । साधुग्रहणन्तु
तत्र वार्त्तिक दृष्ट्वा सूत्रस्याप्रवृत्तेरिति ध्येयम् । अर्चाया कर्तृत्वे अनर्चाया
मकर्तृत्वे तद्वैपरीत्ये च । सत्यु तरत्यु असन्त आसत इत्यादि । यद्यपीदं ‘यस्य
च भावेने त्येव सिद्धम् । तथापि लक्ष्यलक्ष्यभावाविवक्षायामपि यथा
स्यादिति वचनमित्याहुः । निमित्तात्मनयोगे ॥ निमित्तमिह फलम् । तद्वा
चिन सप्तमी स्यात् । यदि तस्य कमणा सह योगो योगविशेष सयोगसम
राजविषयमेव साधत्व गन्वत इत्येतावता तत्प्रत्यदाहरण द्रष्टव्यम् । ‘कार
कार्हाणामिति । कारकशब्दो भावसाधनः, कारकत्वाहर्हाणामित्यर्थः ।
‘ऋद्धेऽस्विति’ । ऋद्धा भोजनक्रियामहन्तीति कारकाहर्हा, लक्ष्यलक्ष्यभावा
विवक्षायामपि यथा स्यादिति वचनम् । ‘दरिद्रेऽस्वीनेऽस्विति’ । दरिद्रा
भोक्तुं नरहन्तीत्यकारकाहर्हा । ‘तद्विपर्यासेचेति । कारकाहर्हायामकार

कारकशब्द इति । (कै)

शक्तिपर स इति परे । उत्तरसूत्रेण यस्य च भावेन इत्यनेन क्रियाफलमिति व्याख्यानादिति भावः ॥ भाष्ये षड्भा इत्यस्य विद्यादिगुणसम्बद्धा इत्यथ । सयोग इत्यस्य व्याख्यानं सम्बन्ध इति' समवायस्यापि सग्रहाय ॥

वायात्मक । 'चमणि द्वीपिन इन्ति दन्तयोइन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरी इन्ति सौमिपुष्कलको इत' ॥ चमफलक द्वीपिकमक इवमितिर्था । अत्र हेतुत्वतीया प्राप्ता । तत्र हि फलमपि हेतुशब्देन गृह्यते । अथयनेन वसतीत्यादिसिद्धय इति प्रत्यय इति सूत्रे कैषटे स्थितम् । अत्र द्वीपि चमणो समवाय सम्बन्ध । चमरशब्दाज्जातिलक्षणा डीष । पुष्कलक शङ्ख । ससौमि सौमज्ञानार्थं इतो निहृतः निखत इत्यर्थः । निहन्यमानेन शङ्खना सह सौम सयोग सम्बन्ध इति हरदत्तादयः । दुग्वाक्यप्रबोधे तु कुलचन्द्रस्वाह । सौमा अण्डकोश पुष्कलको गन्धमृग । उक्तं च मेदिनीकोशे, सौमा घाटस्थितिच्छेदेष्वण्डकोशेषु च स्त्रियामिति । अथ पुष्कलको गन्धमृगे क्षप्रणकौलयोरिति च । कामयोगे किम् । वेतनेन धान्य लुनाति ॥

कत्वकारकाङ्गीणा च कारकत्व इत्यर्थः । निमित्तात्मकयोग इति' यत् क्रियाप्रयोजनं यदर्थं क्रियारम्भस्तत्फलमिह निमित्तं, तदाचिन सप्तमी भवति यदि तस्य निमित्तस्य कामणा कतुरीक्षिततमेन सह समवायादि लक्षणा सम्बन्धो भवतीत्यर्थस्तत्र हेतुत्वतीयाया प्राप्ताया वचनं, तत्र इन्ति-कमणा द्वीप्यादिना चर्मादेनिमित्तस्य समवाय सम्बन्धः । 'चमरीमिति' । चमरशब्दाज्जातिलक्षणा डीष, पुष्कलक शङ्खः स सौमि सौमाज्ञानार्थं इतो निखात इत्यर्थः, तेन च निहन्यमानेन शङ्खना सौम सयोग सम्बन्धः । कामसम्बन्ध इति किं, वेतनेन धान्य लुनाति ॥

(यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

(अ २ । पा ३ । आ २)

२ । ३ । ३७ ।)

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।

२ । ३ । ३७ ॥

भूय इति । (कै)

अनुमायकत्व लक्षणत्व तत्रकारको बोध इति पूर्वपक्ष इति भाव ॥

यथाम्नीति । (कै)

तथा च उदयति सवितरि तमो नष्ट धूमे सति वन्दिभवती-
त्यादावेव स्यात् इति भाव ॥ भाष्ये

द्वितीयो भाव आरभ्यते (भा)

इत्यखोच्यत इत्यथ ॥

यस्य च भावेन भावलक्षणम् ॥ यस्य क्रियया क्रियान्तर लक्ष्यते
तत सप्तमी स्यात् । निर्ज्ञातकाला क्रिया अनिर्ज्ञातकालाया क्रियाया

“यस्य च भावेन भावलक्षणम्” ॥ इह भूयो दशनाश्रयो लक्ष्य
लक्षणभावो यथाग्निधूमयो ततश्चोदित आदित्ये तमो नष्टम् उदिते
चन्द्रमसि समुद्र प्रवृद्ध इत्यादावेव स्याद् इह त्वग्निषु दूयमानेषु गत
इत्यग्निहवम् यदा गमनेन सह पुनःपुनन दृष्टघर तदा न तत्तस्य लक्षण
मितीह न स्यादित्याशङ्क्याह । प्रसिद्धा च क्रियेति । प्रसिद्धिरेव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ६८६
(अ २ । पा ३ षा २) (यस्य च भावेन भावलक्षणम् ।
२ । ३ । ३७ ।)

लक्षणशब्द इति (कै)

नाथ शब्दोऽनुमापकत्वेनाभिमतलिङ्गपर्याय । किन्तु वृत्त
प्रतिविद्योतत इत्यादाविवानिर्ज्ञातज्ञापनवृत्तिरिति भाव ॥ भाष्ये

सद्वदपि यन्निमित्तत्वायेति । (भा)

तत्कालादिपरिच्छेदनिमित्तत्वायेत्यथ ॥

तदेव । (भा)

कमण्डलुपाणिलमेव ।

अनिर्ज्ञातकालस्येति (कै)

अनेन मानान्तरेण यस्य स्वरूप ज्ञात तस्य कालविशेषज्ञापनार्थं
शब्दप्रयोगे एकस्य प्रवृत्ति सूचयति । 'राङ्गपरागे स्थायादि -
त्यादौ कालवाचकादधिकरणे एव ॥

कालपरिच्छेदकत्वात् लक्षणमित्युच्यते । गोषु दुह्यमानासु गत । एव
देशपरिच्छेदिकापि सति गुणो द्रव्यत्वमस्ति ॥

क्रियाया क्रिया प्रति लक्षणत्वे उपयुज्यते न पुनर्दर्शनम्, एतदुक्तं भवति
निर्ज्ञातकाला क्रियाऽनिर्ज्ञाताया क्रियाया सद्वदपि कालपरिच्छेदहेतुत्वे
नोपात्ता भवत्येव लक्षणमिति ॥

पञ्चमी विभक्ते । २ । ३ । ४२ ॥

विभागो भेद । गोभ्यो गौरैव कथं विभक्तत्वमत आह

गोमण्डलादिति (कै)

पृथक् क्रियते भेदेन बोध्यते ॥

अवधारणमाश्रीयत इति । (कै)

माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य इत्यादौ माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु
प्राणित्वेनान्तर्भावेऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्भिन्नभाग एवेति
भावः ॥

पञ्चमी विभक्ते ॥ विभागो विभक्तं निर्द्वायमाणास्य यत्र भेद एव न
तु शब्दोपात्तसामान्यरूपान्तरता तत्र निर्द्धारणाश्रयात् पञ्चमी स्यात् ।
माथुरा पाटलिपुत्रकेभ्य आह्यतरा । न ह्यत्र गवा कृष्येत्यादिष्विव सामान्य-
विशेषभावः किन्तु शब्दोपात्तधर्मयोर्विरोध एव । इदञ्च सूत्रं बुद्धिकल्पित-
मपायनाश्रित्यापादानप्रकरणे प्रत्याख्यातम् । आह च । “बुद्ध्या समीहितैक-
त्वात् पञ्चालान् कुरुभिश्च । पुनर्विभजते वक्त्रा तदापाय प्रतीयत” इति ॥

‘पञ्चमी विभक्ते’ ॥ ‘विभक्तमस्यास्तौति’ । निर्द्वायमाणात्, एतदुक्तं
भवति निर्द्वायमाणास्य निर्द्धारणाश्रयस्य च विभागे सति निर्द्धारणं भवति
ततश्च सर्वत्रैव निर्द्धारणाश्रये विभक्तमस्तौति सामर्थ्यादवधारणमाश्रीयते
यस्मिन्निर्द्धारणाश्रये विभाग एव न केन चिदात्मभाव इति, तेन गवा कृष्ये-
त्यादौ यद्यपि गोमण्डलात्कृष्या गौ पृथक् क्रियते तथापि गवात्मनान्तर्भावो
स्तौति न भवति, उदाहरणे तु माथुराणां पाटलिपुत्रकेषु प्राणित्वेनान्तर्भावे
ऽपि शब्दोपात्ताकारापेक्षयानन्तर्भावाद्भिन्नभाग एव भवति, प्रत्याख्यातं चैत-
त्सम्बन्धादापादानप्रकरणे “बुद्ध्या समीहितैकत्वात्पञ्चालान् कुरुभिः पृथग् यदा
विभजते वक्त्रा तदा ऽपाय प्रतीयत” इति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

६६१

(अ २ । पा ३ । आ २)

(साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते ।

२ । ३ । ४३ ।)

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रतेः ।

२ । ३ । ४३ ॥

प्रतिपरीति (कै)

कर्मप्रवचनीयसज्ञासूत्रस्था प्रत्यादथ इति भाव ॥

साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते ॥ आभ्यां षोडशे सप्तमी स्यादर्चा
या गन्धमागाया न तु प्रते प्रयोगे । मातरि साधुनिपुणो वा । पुण्य
कर्मणि शुभे । अस्मान्निपूर्वादिगुपधलक्ष्य क । अच पूजायामस्माद्धौ
वादिकाद् दुरोश्च हल इत्यप्रत्यय । चौरादिकात्तु ष्यासन्न्येति युच स्यात् ।
अर्चायां किम् । निपुणो राज्ञो भृत्व । इह तत्त्वकथने तात्पर्यम् । साधु
शब्दप्रयोगे त्वनर्चायामपि सप्तमी भवत्येव । साधुसाधुप्रयोगे चेति वार्त्ति
कादिति प्रागेवोक्तम् । अपत्यादिभिरिति वक्तव्यम् ॥ नेह । साधुनिपुणो
वा मातरश्च्यति पचलुवा ॥

‘साधुनिपुणाभ्यामर्चायां सप्तम्यप्रते’ ॥ साधुशब्द कृवापाजिमी
त्युक्त, पुण्य कर्मणि शुभइत्यस्मान्निपूर्वादिगुपधेति कै निपुण इति भवति
अच पूजायामित्यस्माद्धौवादिका दुरोश्च हल इत्यकार, चौरादिकात्तु
युचा भाव्यम् । अप्रतेरित्यत्र प्रयोगइत्यध्याहाय तदाह ‘न चैत्यति प्रयु
ज्यत इति’ । साधुभृत्यो राज्ञ इति’ । भूवमेवैतद् दृषितमुपपादित च,
निपुण्य पुत्रो मातुरिति तु तत्त्वकथने न्याय्य प्रत्युदाहरणम् ॥

प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च ।

२ । ३ । ४४ ॥

स्यतेरिति (कै)

द्यतिस्थितौ ले क्ते

अस्य सितमिति । (कै)

कारक कमकारकव्यतिषङ्गो रज्जादिभि सम्बन्धेन गौणार्थस्त-
त्परत्वरूप । अत एव पूर्वमुत्सुकसाहचर्यादित्युक्तम् । तत्परे
प्रसितासक्ता इत्यमर ॥

प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च ॥ आभ्या धीगे तृतीया स्याच्चात्समर्था ।
प्रसित उत्सुको वा हृष्टिणा हृष्टौ वा । तत्परे प्रसितासक्तावित्यमर ।
उत्सुकसाहचर्यात्प्रसितोपि तत्पर एवेह गृह्यते तेन प्रकर्षेण सित युक्तं
इत्यर्थे न भवति ॥

प्रसितोत्सुकाभ्या तृतीया च" ॥ विष्णु बन्धने प्रकर्षेण बद्ध प्रसि
तस्तदाह । यस्तत्र नित्यमवबद्ध इति । नित्यमित्यनेन प्रशब्दस्यार्थमाचष्टे,
अवबद्ध इवावबद्ध, यो हि यत्र प्रसक्त स तत्रावबद्ध इव भवतीति
भाव । तेन प्रकर्षेण सित युक्तावर इत्यस्य गृह्यण न भवतीति प्रदर्शित
भवति । केषुंश्च प्रसिन इति । तत्पर इत्यर्थे ॥

नक्षत्रे च लुपि । २ । ३ । ४५ ।

एतत्सूत्रप्राप्तये प्रक्रियामाह

पुष्येण युक्त इति सर्वेति । (कै)

ततश्च पुष्य प्रतीक्षते पुष्याय स्पृहयति पुष्यस्य समीप
इत्यादि प्रयोगा नासिद्धेरन्निति भाव इति सर्वं निमलम् ॥

नक्षत्रे च लुपि ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्चया लुप्यमानस्य
प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वतमानासुतौया सप्तम्यौ लोधिकरणार्थे । मूलेनावाहवेद्वेवी
श्रवणेन विसर्जयेत ॥ मूले अवर्ग्ये इति वा । नक्षत्रेण युक्त काल इत्यणो
लुबविशेषइति लुप । अधिकरणे किम् । पुष्यः । पुष्य प्रतीक्षते । पुष्याय
स्पृहयति । अत्र केचित् सूत्रे पञ्चम्यर्थे सप्तम्यौ । लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन

“नक्षत्रे च लुपि” ॥ नक्षत्रे प्रकृत्यर्थे सति यो लुप्तञ्चया लुप्यमा
नस्य प्रत्ययस्यार्थस्तत्र वर्त्तमानादिति सूत्राच्चरान्वय, यञ्चोच्यते । नक्षत्रे
लुपीति पञ्चम्यर्थे सप्तमौ लुबन्तान्नक्षत्रवाचिन इत्यर्थ इति, तत्रोत्तराभ्या
मस्यगुनीभ्या नोत्तरा गच्छेदिति विशेषणान्न स्यात्तस्यालुबन्तत्वात्, कथं तच्च
लुबन्तान्नक्षत्राभिधायिन शब्दादिति वृत्ति, प्रायोवृत्तैतदुक्त लुबन्तार्था
भिधायी प्रायेण लुबन्तो भवति, लुबर्थाभिधायिन शब्दभाषादित्यर्थः ।

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीयपादे द्वितीयमाह्निकम् ॥

इति व्याचक्षुः तेषां लुबन्तविशेषणान्न स्यात् उत्तराभ्यां प्रासगुनीभ्यां नोत्तराभ्यां गच्छेदिति वधेति ह्यरदत्त ॥

लुबन्तादिति । लुबन्ते समानावस्येति वञ्जनीहि, स्मार्निद्वारक च लुपोऽन्त्यावयवत्वं द्रष्टव्यम् । अधिकरण इति वसैतइति' । एव च पुष्य प्रतीक्षते पुष्पाद्यं स्पृहयति पुष्यस्य समीपइत्यादावपि न भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

•••••

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

—*—

वृत्तेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदशिना ।
सर्वेषां न्यायबीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलक्ष्यगाधे गाम्भीर्यावृत्तान इव बीष्टवाक् ॥

—◆—

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन- मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

—◆—

तद्ग्रहणमन्तरा तदर्थे प्रथमा नियमास्ताभात् प्रश्नात्पुपत्तिरत
आह

इत्याविति ॥ (कै)

अन्तरेणापीति । (कै)

अर्थे इत्युक्तापि कस्यार्थे इत्याकाङ्क्षाया यत्न स्त्रादिविधिस-

प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा ॥ प्रातिपदिकार्थमात्रे
लिङ्गमात्रादिवु च प्रथमा स्यात् । इन्दान्ते श्रुतत्वात्त्व्येक मात्रशब्द सम्ब

‘प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचनमात्रे प्रथमा’ ॥ ‘प्रातिपदिकार्थ
सत्तेति । अत्र जिष्टन्तितस्येद सन्त्य न प्रातिपदिकार्थमात्रस्य, गौः श्रुक्तः
याचको द्वित्य इत्यादावसम्भवात् । अर्थे सन्नेव केवस्त न जात्यादिरूपो न

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिभाषावचन (अ २ । पा ३ । आ ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

दर्थे इति स्त्राभादिति भाव ॥ तत्सत्त्वेऽपि लिङ्गविशिष्टपरिभाष-
याञ्चताद्यर्थे तस्मात् ॥ नन्वव्ययानामप्यथवत्तात्तेनैव सिद्धमत आह

असतीति ॥ (कै)

यत्नादिति । (कै)

प्रातिपदिकग्रहणसामर्थ्यादस्य सख्यावाक्यैरेकवाक्यतायामपि
प्रकृतार्थापेक्षनियमाश्रयणादथनियमाश्रयणाद्वाऽसख्यादव्ययादचन-
सिद्धिरिति भाव ॥

अथवेति । (कै)

लिङ्गे वत्तमानात्प्रातिपदिकादिति सूत्राय । सवच्च लिङ्ग
प्रकृत्यथ इति भाव । इदं चिन्त्य प्रातिपदिकाथग्रहणाभावे
लिङ्गमात्रे इत्यर्थापत्तौ स्त्रीपुमानित्यादावेव स्यात् न वृच्च
इत्यादौ जात्यादेरप्यधिकस्य भानात् । तस्मादाद्यव्याख्यैव ज्ञायसौ ॥

जात्यादिरिति । (कै)

आदिनाश्रय जातिपद च प्रवृत्तिनिमित्तोपलक्षणम् ॥

ध्यते । स चावधारणे । मात्र कार्त्स्न्यवधारणइत्यमर । प्रातिपदिकार्था
दीन्धेव तन्मात्रमित्यखपदविग्रह । मयूरथसकादथश्चेति समास । प्राति
पदिकार्थं सत्ता । उक्तं हि । तस्या सर्वे शब्दा व्यवस्थिता इति । ता

लिङ्गसङ्ख्याकारकशक्तियोगी स इह प्रातिपदिकार्थत्वेन विवक्षितो यथा
व्ययार्थ इत्यर्थ अथयथो हि केवलमस्तीति शक्यते वस्तुं न पुरीदृशस्तादृश
इति गौ शुक्ल इत्यादौ तु सत्त्वरूपेण लिङ्गग्रहणादेव सिद्धतीति भाव ।

महाभाष्यप्रदोद्घोत ।

६६७

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकाथणिकपरिभाष्यवचन
भाष्ये प्रथमा । २ । ३ । ७६ ।)

यस्मिन्नर्थे इति । (कै)

प्रादिपदिकार्थे प्रथमाविधानाभावात्तद्व्यतिरिक्तं शेष इति न
लभ्यत इति भावः ॥

नन्वसथ्येति । (कै)

षष्ठीविधायकस्यापि द्व्येकयोरित्यादिभिरेकवाक्यत्वादिति
भावः । वस्तुतो द्वितीयादीनां विषयाभावशेष प्रातिपदिकाथरूप
प्रथमाया विषयः ॥

सर्वत्रेति । (कै)

न तदपेक्ष शेष इत्याशयेनेकदेश्याह

षष्ठ्यत्रेति । (भा)

एव चाथव्याख्याने विनास्य भाष्यस्यासङ्गतिः ॥ पर एकदेश्याह

इदं तर्हीति (भा)

इदं सर्वमेकदेश्युक्तिरित्यपे स्फुटं भविष्यति । उच्चैर्नीचैरित्यप्ये-
कदेश्युक्तिः । अव्ययादाप्सु इति ज्ञापकात्सिद्धेरिति बोध्यम् ॥

प्रातिपदिकाथ च धात्वर्थे च प्रचक्षते इति च ॥ उच्चैः । नीचैः । अत्र हि
परिभाष्यविशेषोपहितं सत्तासाध प्रतीयते इत्याह । अन्ये तु नियतोप
स्थितिक प्रातिपदिकार्थे इत्याह । अस्मिन्पक्षे वक्ष्यं कुञ्च भित्तिरित्यादी

अन्ये त्वाहुः अन्वयस्यतिरेकाभ्यां यस्य बोधे प्रतीतो यमर्थे प्रातिपदिकं न
व्यभिचरति येन विना प्रातिपदिकस्याप्रयोगं सर्व प्रातिपदिकार्थं, सत्ता
यद्वा तूपसङ्गात् तेन सत्ता गोलं प्रतीवक्ष्यं शक्तो गुण पाचको द्वित्यो
गौः शक्ता इत्यादिकमप्युदाहरणमिति । नन्वत्र सर्वत्र शिङ्गयद्वादेव सिद्धं,

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन (अ १५३।आ ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

ननु प्रादिपतिकलेऽप्यव्ययाना लिङ्गाबोधकत्वेन व्यभिचाराच्च
तत्प्रातिपदिकाथ इत्यत आह

सत्त्वभूतेति । (कै)

प्रातिपदिकाथ इत्यस्य हि तत्तत्प्रातिपदिकार्थे इत्यर्थो न तु
प्रातिपदिकत्वावच्छिन्नार्थे इति असम्भवादिति भावः ॥

अधिकविशेषेति । (कै)

द्रव्यजातिभ्यामधिकेत्यथ ॥

स्त्रीत्वाद्यधिकमिति । (कै)

स्त्रीत्वादिकमधिक यचेत्यर्थः ॥

यमर्थमिति । (कै)

अन्वयव्यतिरेकाभां यस्य प्रातिपदिकस्य योऽर्थोऽवधारित
प्रवृत्तिनिमित्ततदाश्रयरूपसदधिकव्यावृत्त्ययमाचरणमिति भावः ॥
द्रव्यमात्रापेक्षयाधिकव्यावृत्तौ घट इत्यादावपि न स्यादिति
तात्पर्यम् ॥

ना नियतलिङ्गाणां प्रातिपदिकार्थमात्रे प्रथमेत्येव सिद्धम् । लिङ्गमात्रमिति
तु तटस्तटौतटमित्याद्यर्थम् । न ह्यत्र पुष्पादि नियतोपस्थितिकम् । अत
लिङ्गमात्राधिक्येपि विधीयते । परिमाणमात्रे त्रयो ब्रौहि । इय हि

न, मात्रग्रहणं क्रियते तच्चावधारणार्थं प्रयोगमात्रं व्रतीयतीतिवत्, ततश्च
स्त्रीपुमान्प्रसक्तमित्यादावेव तु स्याद् यत्र लिङ्गमेवार्थं सन्नेत्यादौ तु जात्याद्य
धिकार्थसङ्गावान्न स्यात् । अथ कन्यामात्रं वरयतीतिवन्मात्रशब्दस्य व्याप्ति
वचनत्वात्लिङ्गमात्रे प्रथमा लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा भवतीति व्याख्यानादधि-

न प्रातिपदिकार्थ इति । (कै)

कुमारत्वस्यैव नियमेन भानात्तदयता न तु लिङ्गस्येति भावः ॥

अत्र स्त्रीत्व न प्रवृत्तिनिमित्तमिति भाव इति तत्त्वम् ॥

तटस्तटमिति । (कै)

अस्य त्रिलिङ्गत्वेन प्रातिपदिकात्कस्यापि लिङ्गस्य नियमेनानु-
पस्थित्या तस्य प्रातिपदिकाथत्वाभाव इति भावः ॥

जातिरेवाचेति (कै)

अत्र प्रकृतसूत्रे जातिग्रहणं प्रवृत्तिनिमित्तपरप्रातिपदिकार्थं
प्रातिपदिकाथशब्देन विवक्षितं । जातिपदमाश्रयस्याप्युपलक्षणम् ।
एव च भाष्योक्तान्यप्युदाहरणानीति तद्भावः ॥ अन्तरङ्गत्वाच्च तयो-
रेव प्रातिपदिकाथशब्देन ग्रहणं लिङ्गादीनां तु प्रायेण द्योतक-
सापेक्षप्रतीतिकतया वदिरङ्गत्वमिति तदाशयः । एतदेवाभिप्रेत्य
प्रातिपदिकाथं सन्तेति वृत्तावुक्तम् उक्तव्याख्यादयं चिन्त्यमेव ।
अनेकलिङ्गत्वेऽपि स्वमोर्नपुसकादिति शास्त्रबलेन लिङ्गे प्रातिपदि-
कवाच्यत्वस्यैव सर्वसम्मतत्वेन तटादिशब्देऽपि प्रातिपदिकार्थग्रहणेन

द्रोणलक्षणा यत्परिमाणान्तत्परिच्छिन्नो व्रीहिरित्यर्थः । प्रकृत्यर्थस्य द्रोणस्य
प्रत्ययार्थं परिमाणेन ससर्गेण विशेषणता प्रत्ययार्थस्य व्रीहिषु परि-
च्छेद्यपरिच्छेदकभावेन ससर्गेण विशेषणमिति बोध्यम् । वचनमात्रे, एक

कार्यसङ्गावेपि प्रथमा भवतीत्युच्यते ह्यन्यैव वृत्तं पश्येत्वादी कर्मादिसङ्गा-
वेपि लिङ्गमस्तीत्येव प्रथमा स्यात्, कमस्येव द्वितीयेत्यस्मिन्प्रत्ययविषयमा-
पेक्ष कर्मादीनां द्वितीयादिष्वनियतत्वात् । 'वचनमेकत्वादीति' पूर्वाचाय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन (अ २ । पा ३ । आ ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

सिद्धिरत एव द्वितीयाद्यन्ते लिङ्गबोध । नहि समाने प्राति-
पदिकवाच्यत्वे वृत्तादिशब्दवाच्यप्रातिपदिकार्थशब्देन गृह्यते न
तटादिवाच्यमित्यत्र जातिरेवात्रेत्युक्तातिरिक्त निमित्तमस्ति । एव
वालिगायथानि लिङ्गप्रवृत्तिनिमित्तका शब्दा प्रातिपदिकार्थ
इत्यस्योदाहरणानि । अन्ये तु लिङ्गाद्याधिक्येति बोध्यम् । येऽपि
गौर्वाहीक इत्यादौ गोसदृशे लक्षणा वदन्ति तेषां मते तदेव
प्रवृत्तिनिमित्त तदुत्तरत्वप्रत्ययेनाभिधीयमानत्वस्यैव प्रवृत्तिनिमित्त-
त्वस्य विवक्षितत्वात् । अस्माकं तु शक्यतावच्छेदकारोपेणैव तत्त-
द्बोधकपदे एव लक्षणेति वादिनां शङ्कैव न ॥ भाष्ये

अथ परिमाणेति । (भा)

द्रोणादयो यदि परिमाणवचनास्तदा प्रातिपदिकार्थत्वात्सि-
द्धिरिति प्रश्नाशय ॥ उत्तरन्तु लक्षणया परिमेयवृत्तित्वात् यदा
तदयमितीत्याह

द्वौ बहव । वचन सङ्ख्या । तथैव प्राचा व्यवहारात् । तत्र प्रकृत्वा
उक्तायामपि सङ्ख्याया यथा स्यादित्येतदर्थमिदं वचनम् । इह सूत्रे अर्थ
लिङ्गयो प्रथमेत्येतावदेवावश्यकम् । इतरन्तु अर्थम् । तथाहि प्रातिपदिक-
ग्रहण तावद्वर्थम् । उपप्रातिपदिकाद्धि खादयो विधीयन्ते । तत्रार्थे

प्रसिद्धेरिति भाव । 'उच्चैरिति' । अत्र प्रथमाया सत्या ग्राम उच्चैस्तव
स्वमित्यादौ 'तपूर्वाया प्रथमाया विभाषे'ति तेमयादिविकल्पो भवति,
पदत्व तु यथापि सिद्ध यस्मिन् अर्थे द्वितीयादयो न विहिता स श्रेष्ठ ।
नन्वसङ्ख्यात्वादयमर्थस्य कथं यच्छी स्यात्, एकत्वाद्यर्थनियमे यथा सङ्-
ख्यायामग्निधत्तत्वात् प्रत्ययनियमेऽपि तुल्यजातीयापेक्षत्वामिधमस्यैकत्वा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

७१

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

यदा मानमेयेति ॥ (कै)

व्यभिचारादिति । (कै)

मेयस्यापि द्रोणत्वारीपेण द्रोणादिपदेभ्यो बोधे तद्बोधेऽपि
परिमाणस्य भानात्स नियत परिमाणे वृत्तौ मेयायत्वाभावेन
व्यभिचारौ स इति भावः । प्रातिपदिकेन नियतोपस्थितिविषयो
हि प्रातिपदिकायः । परिमाणशब्दे च कमणि स्फुट् परिमेये
इत्यथ इति तात्पर्याथ ॥ एव हि सिहो माणवक इत्यादौ सञ्ज्ञा
न स्यात् । सिहसदृशाथस्य व्यभिचारेणाप्रातिपदिकायत्वात् ।

तस्मात् द्रोण खारी आढकमित्यत्रापि

यथा स्यादिति (भा)

भाष्यस्य विभक्त्यथस्य परिमाणस्य परिच्छेद्यपरिच्छेदकभावेन
ब्रीह्यादौ भेदान्वये यथा स्यादित्यथ ॥ प्रातिपदिकार्थं प्रथमायां
तु नामाथयोरभेदान्वयव्युत्पत्तिविरोधेन तथान्वयो न स्यात्
कैयटादिमतेऽपि इत्यत्र मेयवृत्तित्वेऽपि यथा स्यादिति लक्षणया
भाष्यव्याख्याया आवश्यकत्वाच्च ॥ सूत्रभाष्यकृतो सिहो माणवक

इत्यपेक्षाया यस्मात्त्वादिविधित्तदर्थ इति लभ्यते एव । परिमाणमप्यनर्थक,
गौर्वाहीक इत्यादाविव मूर्ख्यार्थमात्रे प्रथमाया सत्या पदान्तरसमभि
व्याहारेण गौर्णार्थप्रतीत्युपपत्तेः । वाहीके गोत्वस्येव ब्रीह्यादौ ब्रीह्यत्वा

दिभि परस्परमेव व्यावर्तनात्, विधिवाक्यपक्षे तु स्वादिसूत्रेण भिन्नवाक्यस्य
'नङ्कुषु वज्रवचन'मित्यादे सङ्ख्यासम्भवे विध्यर्थत्वात् । ननु ड्यापप्रातिप
दिकात्स्वरदयो विधास्यन्ते तत्रार्थं प्रथमेत्युक्ते कस्यार्थइत्यपेक्षाया यस्मा-
त्त्वादिविधित्तदर्थ इति विज्ञास्यते नार्थं प्रातिपदिकग्रहणेन तत्राय

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन

(अ २ । पा ३ । आ ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ ।)

इत्यादेरज्ञानकल्पना चाधिका यदा यो नियतोपस्थितिक स तदा प्रातिपदिकाथ इति स्वीकृत्य तदकरणस्यैव न्याय्यत्व च । मद्भाष्याया शाब्दबोधवैलक्षण्याय सूत्रे तद्ग्रहणम् । न च परिमाण प्रातिपदिकाथ इति तत एव तस्माभान्तत्र प्रथमाविधान अथ द्रोणत्वादिना तस्य तदर्थत्वेऽपि परिमाणत्वेन तदर्थत्वाभावात् । न च तव मते द्रोणो ब्रौहिमानयेत्यपि स्यात् प्रातिपदिकाथ-साहचर्यान्नाम्नो सम्बन्धे समानविभक्तिकनामान्तरार्थेऽन्वये एव परिमाणे प्रथमाया साधुत्वबोधनात् । अत एवाभिहिते प्रथमेत्यादिसहस्रै समफलता । मन्मते हि विद्मो माणवक इति वत् द्रोणो ब्रौहिरित्यपि सहस्रया साधुशाब्दबोधकृतवैलक्षण्यानादरेणापि तत्र तत्र वान्तिकप्रवृत्तेदग्नादिति नव्या । प्रवृत्तिनिमित्तमुख्य तदाश्रयश्चेति द्वावेव प्रातिपदिकाथशब्देनाच विवचितावत्यन्तरङ्गत्वात् परिमाणग्रहण स्यात्कार्योपलक्षणमिति कैयटाग्रथ मन्ये । अपरे तु प्रातिपदिकग्रहण किमर्थमित्यस्य ज्ञापकासिद्धिरित्याग्रथ । तदज्ञानान एकदेश्याह

देरारोपसभवात् । एव वचनग्रहणमपि अर्थम् । न केवला प्रकृति प्रयोक्तव्येति प्रत्यय परश्चेति सूत्रे वक्ष्यमाणतया प्रत्ययस्यावश्यकत्वात् । अत न्वितवचनप्रयोगापेक्षया अनुवादकप्रयोगस्यैव न्याय्यत्वात् । मात्रग्रहण

मप्यर्थ । लिङ्गग्रहण न कर्तव्य भवति कुमारी सीमेत्यादावप्यत एव सिद्ध प्रातिपदिकग्रहणे तु क्रियमाणे सीमादिशब्दाना स्त्रीयुक्तार्थाथभिचारेऽपि प्रत्ययान्तत्वेनाप्रातिपदिकत्वसदर्थे प्रथमासिद्धयर्थे लिङ्गग्रहण कर्तव्य स्यात् ।

उच्चैरित्यादि । (कै)

एकदेशुक्तित्वादेव तिङ्समानाधिकरणे प्रथमे ति वार्त्तिकेन सङ्गाद्येषैतसूत्रस्थेनाव्यथादाविति सूत्रस्थेन ज्ञापकादव्ययेभ्य सर्वा विभक्तय इत्यादि भाष्येण च न विरोधस्तस्मात्प्रातिपदिकग्रहणस्य फलान्तर न कस्यमित्येव भाष्यतात्पर्यम् । एव प्रत्याख्यातप्राथ प्रातिपदिकग्रहणं ज्ञापकात्सवविभक्त्युत्पत्तौ प्रथमाया अपि सत्त्वेन च तत्प्रयुक्तकार्यसिद्धि तिङ्समानाधिकरणे प्रथमैवेति च नियमाच्च वार्त्तिकमतेऽपि दोष । अथ लिङ्गत्वादेव च कुण्डमितीत्यन्तस्य इत्यन्ये ब्रुवत इति मतेन कैयटोक्त एवाथ । एतद्गीत्यैव च द्रोणादिशब्देन सिध्यति । ते हि द्रोणत्वादिप्रवृत्तिनिमित्तका अपि द्रव्यनिष्ठलिङ्गमिव परिमाणत्वमपि बोधयन्तीत्यधिकार्या अतः परिमाणग्रहणम् । न च तेषा तन्निष्ठपरिमाणत्व बोधकत्वे प्रमाणाभाव । सूत्रभाष्यप्रामाण्येन । अनुभवादिना च तदङ्गी- कारात् । तद्योन्मनादीनामप्युपलक्षणं तद्धनयन्नुदाहरति ।

मपि व्यर्थम् । सम्बोधने चेति ज्ञापकेन कर्माद्याधिक्ये प्रथमाया अप्रवृत्ते । ननु वीर एवम इत्यादौ अमेदससगस्याधिकस्य भानात् प्रथमा न स्यादिति चेन्न । ससगस्य वाक्यार्थत्वेन बहिरङ्गत्वात् प्रथमप्रवृत्तसंस्कारबाधानु-

लक्ष्यते । प्रातिपदिकग्रहणं तावदर्थप्रदेनासम्बद्धमित्यत्रैव वक्ष्यते लिङ्ग ग्रहणमनेकलिङ्गार्थं, वटस्तट तटौ कुमार कुमारी कुख कुख कुखिका, अन्यथा येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तदर्थमात्रे विधीयमाना प्रथमा नानालिङ्गेश्चस्तत्तद्विशेषमन्तरेण प्रयुज्यमानेभ्यो न स्यात् अथ मात्रग्रहण- मकृत्वा व्याप्तिवचनं वाङ्गीकृत्वाधिकार्यसङ्गावेऽपि प्रकृत्यर्थस्यान्वय इति

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमायवचन- (अ २ । पा ३ । आ ३)
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।

द्रोण खारी आढकमिति । (कै)

अत्र कैयटव्याख्याने नवव्याख्याने च भाष्ये ऽन्वयि त्रीङ्गादि-
पदानुपादानेन न्यूनता । नवव्याख्याने द्रोणो त्रीङ्गिमानचेति प्रथो-
गापत्तिश्च । आनुमानिकसाधुत्वबोधकवचनकल्पने गौरवञ्च । प्राति-
पदिकाथलिङ्गसाहचर्येण परिमाणस्यापि प्रातिपदिकाथलौचित्य
चात एव दृढोपपत्तिः । कैयटव्याख्याने यदा यो नियतोपस्थितिक
इत्याश्रित्य तदकरणापत्तिश्च । जातितदाश्रययोरेव प्रातिपदिकाथ
पदेन ग्रहणेन सेयपरत्वेऽपि सिद्धिश्च । किं च यत्रैतानि समुदि-
तानि भवन्ति तत्रैव स्यादित्यनुपदवच्छ्रमाणभाष्यविरोधः । तस्य
हि यत्र स्वादिविध्युद्देशे एतानि समुदितानि वाच्यत्वेन भवन्ति
तत्रैव स्यादित्यर्थो ऽचरस्वारस्येन लभ्यते । पदस्यैव लक्षणेति सिद्धान्ते
द्रोणो त्रीङ्गिरित्यस्य कैयटरीत्यानुदाहरणत्वाच्च । न च द्रोणादि-
शब्दानामित्यन्ताविशेषावच्छिन्नयत्नादिपरिमितत्रीङ्गादिपरिच्छेदक-
द्रोणत्वदादिबोधजनकत्वात्परिच्छेदकत्वस्यापि प्रातिपदिकत एव

पपत्ते । वार्तिककारस्वाह । अभिहिते प्रथमेति । वृत्तान्तिष्ठति कृत
कट शत्रु प्रातोदको ग्राम इत्यादौ तिडादिभिरभिहिते कर्मादौ प्रथमा
भवतीत्यर्थः । एवञ्च वीर पुरुष इत्यादौ सत्यप्याधिक्यमभिहितत्वात्

स्वात् यद्येव वृत्त प्रथमेत्यादौ कर्माद्याधिक्येऽपि स्यात्प्रत्ययनिग्रमप्रक्षेपे तदिह
वृत्तौ कुमारी कुण्डमित्युदाहरण वृत्तशब्दस्वर्यादुदाहृत । ननु मानुष्मात्र-
वृत्तस्य मा च श्रुतिङ्गप्रत्यय मा च कारि 'सप्तोद्यने चै ति ह्यत्र सर्वत्रार्थ
इत्येव प्रथमा भविष्यति, न चैव कर्मादिष्वपि प्रसङ्ग कमसि द्वितीयैवेत्येव-

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकार्थसिद्धपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६०)

आभात्तत्र प्रथमाविधानवैयर्थ्यमिति वाच्यम् । आघवेन तत्समा-
नाधिकरणद्रोणत्वादेरखण्डोपाधिरूपस्य जातिरूपस्यैव वा प्रवृत्ति-
निमित्तत्वात् । तत्तु भासमानमपि खिन्नवद्विशेषान्वय्येव । द्रोण
परिमाणमिति तु द्रोणादिशब्दानामनेकाधत्वात्प्रिणयाथ द्वौ
ब्राह्मणाविति वदेति वदन्ति ॥ ननु शब्दे कायसिद्धर्थं वचन-
ग्रहणमत आह

अर्थे इति । (भा)

प्रातिपदिकार्थादिवचनादिति सूत्रे तु प्रकृतेरधिकरणत्वविच-
क्षायां सप्तमीति भाव । गर्गां शतमित्यत्र शतस्य प्राधान्यात्तदा-
वृत्तेरनुचितत्वेनास्य समुदाये वाक्यपरिसमाप्तिं प्रकृते कथमत आह

प्रथमेति । (कै)

प्रथमा सिद्धेवेति । तथा चाविधेयमानत्वात्प्राधान्या ऽसिद्ध्या
पूर्वन्यायानवतार इति भाव ॥

प्रथमा सिद्धेति । न च वृत्तं सूत्रं इत्यादावव्याप्ति । अस्तीत्यध्याहारात् ।
अत्र भाष्यम् । अभिहितेनाभिहितेतिप्रसङ्ग इति तथाहि । प्रासादस्या

सर्षेणियमस्याश्रयणात्, एवमपि राज्ञः पुरुष इति षडर्थेपि स्यात् अथ
लक्षणा हि षष्ठी उपप्रयुक्तादन्यस्य श्रेयस्तत्र यदि प्रकृतार्थस्याधिक्येपि
प्रथमा स्यात् ततस्तस्यापि प्रथमा विधातुपयत्कत्वात् षष्ठी न स्यात् । अथ
वचनसामर्थ्यात्प्रसामिभावादौ षष्ठी भवति सिद्धाधिक्येपि स्याद् अतो
मात्रग्रहणं तावत्कार्तव्यं तस्मिन्च क्रियमाणे सिद्धग्रहणं 'सबोधने चेति
सूत्र' च कर्तव्यं तदाधिक्येपि यथा स्यादिति । परिमाणग्रहणं किमिति'।

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गमरिमाखवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

(अ २ । पा ३ । आ ३)

नियमायेति । (कै)

कमण्येव द्वितीयेत्यादिनियमे ऽनियतकर्मादिषु प्राप्तप्रथमा-
वारणाय प्रातिपदिकाथमाचेणातत्सबन्धनमित्यथ ॥ ननु प्राधान्या-
प्राधान्ये निर्णेतुमशक्ये विधीयमानस्योद्देश्यायतयोद्देश्येऽपि प्राधा-
न्यस्य वक्तुं शक्यत्वात् । अत एव यागोद्देशेन विधीयमाना अपि
ग्रीह्यादयो गुणत्वेन व्यवहियन्तेऽत आह

अथवेति ॥ (कै)

नन्वनभिहिताधिकारेऽपि सख्याविधेस्तन्मध्यपतितत्वाभावोऽत आह

बहुषिति । (कै)

इहाधिकृतेनानभिहित इत्यनेन प्रातिपदिकार्थादे सर्वस्य
प्रातिपदिकेनाभिहिततया सख्यैव विशेष्यत इति भावः ॥ ननु
परिगणनाच्च दोष इत्यत आह

स्तइत्यत्र सदिक्रियायाश्चासिक्रियायाश्चैकमधिकरण प्रासादाख्य तच्च सदेर
त्यन्नेन घञाभिहितम् । आसेलटा त्वर्नाभिहितम् । तत्र सप्तमी बाधित्वा

अर्थ इति वा लिङ्गइति वा सिद्धि मन्वते । त्रोग खारीति । अय भावः ।
येनार्थेन विना प्रकृतेरप्रयोगस्तस्मिन्नर्थे प्रथमा त्रोगादयश्च लौह दारुमय
परिमाणमेवार्थे न व्यभिचरन्ति यदा तु त्रोगादिपरिमिते ग्रीह्यादी वर्तन्ते
तदा तस्य व्यभिचारित्वान्न स्यात् । नच लिङ्गग्रहणादपि सिद्धि, तदाधिक्य
मात्रे हि तेन स्यादिति, परिमाणग्रहण चोन्मानादीनामुपलक्ष्य तेन
दृढ प्रकृत्यादावपि भवति । अथ लवणेन ससृष्टो लवण रूपो लवण
शाकमित्यत्र कथं प्रथमा, लवणशब्दो हि लवणजातीयमेव त्रयं न व्यभि

(अ २ । पा ३ । अ ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

परिगणनस्य चेति ॥ (कै)

वचनग्रहणादिति । (कै)

एव चात्र सूत्रेऽनभिहित इत्यस्यासबन्ध एवेति भाव ॥

मात्रग्रहणादिति । (कै)

मात्रग्रहणं कुर्वन्त सूत्रकृत प्रत्ययनियम एवाभिप्रेत । न च प्रत्ययनियमेऽपि प्रातिपदिकाय एवेति नियमेन कर्मादिषु तद्वारण-सम्भवात्तद्वैयर्थ्यमिति वाच्यम् । यथा कमण्येव द्वितीयेति नियमेन कमत्वाभावसमानाधिकरणार्थान्तरस्यैव व्यावृत्तिर्न तु तत्समानाधि-करणार्थान्तरं स्यात् । एव गां दोग्धि पय इत्यादावपादानत्वादि-शक्तिबोधोऽपि द्वितीया भवति । एव च कमणि सत्येव द्वितीया न तु तदसत्त्वे इत्येव नियमाकारः । तथा प्रातिपदिकासत्त्वे एव प्रथमा न तु तदसत्त्वे इति नियमेन निरर्थकस्यैव व्यावृत्तिर्न तु

परत्वात्प्रथमा स्यात् । अतिङसमानाधिकरण्ये प्रथमेत्युच्येत । तदपि न । देवदत्त पचतीत्यादिषु तिङा दौलभ्यापत्तेः । तथाहि । देवदत्त पच ऋट

चरति व्यभिचरति तु सन्दृष्टम् । उच्यते । समाधारणशब्दोऽथ लवणजाती यस्य सन्दृष्टस्य चाक्षादिशब्दवत्, एव च लवणालुमि ति वचनादिच्चायते तत्र यथा दक्षिदाधिकशब्दयोः प्रथमा भवत्येवमत्रापि भविष्यति, इह तद्धि कथं शुक्लं पट इति, शुक्लशब्दो गुणमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु तदन्तं पटस्य शुक्लं इति दर्शनात्, अत्रापि 'गुणवचनेभ्यो मनुषो जुग् वाच्य' इति वचनात्साधारणशब्दतैव इह तद्धि कथं गौर्वाहीक इति, गोशब्दो हि साक्षादिमन्तमेव न व्यभिचरति व्यभिचरति तु वाही

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिभाष्यवचन

(अ २ । पा ३ । आ ३)

मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४ । ६ ।)

प्रातिपदिकाथसत्त्वे एव कमलादेरिति मात्रग्रहणस्यावश्यकत्वात् । न
चैव सख्याधिक्येऽपि प्रथमा न स्यात् । श्लोकयोरित्यादिभिरस्यैक-
वाक्यतया तदाधिक्ये प्रवृत्तेऽयनियम इति । अत्र पक्षे तु तुल्य-
न्यायात् 'त्वम्बोधने चेति सूत्रं लिङ्गादिग्रहणमनभिहित इति सूत्रे
सप्तधादेति पक्षेण वचनग्रहणं च प्रत्याख्यातमेवेति दिक् ॥

सामानाधिकरण्यादिति । (कै)

तयो पदयोरेकाथवृत्तित्वात्तत्रवृत्तिनिमित्तयोरेकवृत्तित्वाच्चे-
त्यथ ॥

विशेषणविशेष्यभावस्य । (कै)

विशेषणत्वविशेष्यत्वरूपस्य ॥ भाष्ये

इति स्थिते यावत्तिसो न कृतास्तावत्तिसुसामानाधिकरण्याभावात् प्रथमै
वेति नियमो न प्रवर्तेत । तथा च देवदत्तशब्दादविशेषोत्पन्ना सर्वे स्वादय

कम् अत्रापि वाङ्मौक्तौ सास्त्रादिमद्रूपारोपाद्गोशब्दं प्रयुज्यते तत्र यथा
सास्त्रादिमद्रूपेभ्योरेव वाङ्मौक्तौरेपि भविष्यति । यद्येव द्रोण्य खारीत्या
दावप्येवमेव भविष्यति लवणादिशब्दवत्साधारणशब्दाः स्युर्गौर्वाङ्मौक्तौ इत्या
दिवङ्मौक्तौ वा गङ्गाया घोष इति वल्लान्तस्त्रिका वा नान्या गतिरस्ति स्वयथा
सिद्धा प्रथमा । किं च परिभेयवृत्तिभ्यो द्वितीयादयो यथा भवन्ति तथा
प्रथमापि भवति । अथ प्रत्येन परिमिता त्रीद्वय इत्येव प्रातिपदिकार्थ
व्यतिरेकेऽपि यथा स्यादिति परिभाष्यग्रहणं, यद्येव प्रत्येनेति द्वितीया
न स्यात्, विशेषविवक्षाया च बद्धी न स्यात् प्रास्थिक इति तद्विषयं न
स्यात्, तदेतत्परिभाष्यग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । 'उक्तोऽप्यपीति' । अन्यथा-

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकार्थजिह्वपरिमाणवचन-
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

व्यतिरिक्त प्रातिपदिकार्थ इति । (भा)

अतिरिक्तार्थेन विशिष्ट इत्यथ ॥ मयूरव्यसकादित्वा त्स्-
मास ॥ भाष्ये

वीरत्वमिति । (भा)

वीरशब्दादश आद्यजन्त । वीरवत्त्वं वीरसम्बन्धस्तन्निरूपित-
विशेष्यतेति यावत् । यतो वीरत्व वीरनिरूपितविशेष्यत्वं पुरुषे-
ऽधिक भासते ऽतः पुरुषार्थोऽधिकार्यविशिष्ट इत्यर्थः । एव वीरे
पुरुषनिरूपिते विशेषणत्वमधिकमिति बोध्यम् । तथा वीरत्व
पुरुषे इत्युक्त्वा स्ववृत्तिवीरत्वपुरुषत्वयो साहित्यरूपो वीरपुरुषयो-
र्विशेषणत्वे विशेष्यत्वनिधामक सम्बन्ध उक्त सोऽपि वाक्यार्थ एव
तदेवाभिप्रेत्य कमधारणविषये इन्द्रापादन चार्थे इन्द्र इति सूत्रे
भाष्ये कृतम् । एव च वीरत्वपुरुषसमूहवान् वीरपुरुष इति बोधः ॥

सन्धेवेति शब्दशान्चौ स्याताम् । तन्निमित्तभूतस्याप्रथमान्तेन सामानाधि-
करणस्य सत्त्वात् । तिङविधेस्तु तिङादिष्ववकाशः । स एव प्रथमैवेति

नभिहित्वाधिकारा 'द्वङ्गु बङ्गवचन' मित्यादिनास्यैकवाक्यत्वात्तिङ्ङान्त
द्वितसमासैरिति परिगणनस्य प्रत्याख्यातत्वादेकादिशब्दैरेकत्वादीनाम
भिहितत्वादुक्तार्थत्वाद् वा न स्यादिति भावः । 'एको द्वौ बहव इति ।
अथ कथमेक यच्चैकेन कृतमित्यादौ द्वितीयादयो भवन्ति नहि तत्र
कश्चिद्यत्नोक्तिः । उच्यते । तत्रार्थद्वयमस्ति कर्मादयश्चकत्वादयश्च, तत्रैक
त्वादीनामभिधानेऽपि कर्मादिप्रतिपादनाय द्वितीयादयो भविष्यन्ति, इह
त्वन्भिहितार्थान्तराभावात् स्यात् । नन्वत्राप्येकादिभिः शब्दैरेकत्वादि

अनपेक्षित शब्दान्तरेति । (कै)

अनपेक्षितशब्दान्तराद्यससर्गणोपहित प्रापितो विशेषणभाव
स्वार्थे येन तस्मादित्यथ । पुरुषससर्गणं हि वीरायस्य तन्निरूपित-
विशेषणतेति भाव ॥

एवमिति । (कै)

पुरुषशब्दायस्य तदयससर्गणं तन्निरूपितविशेष्यतेत्यर्थ ।
मात्रपदेनान्तरङ्गायकृतमेवाधिक्य व्यावत्यते न तु बहिरङ्गकृत-
मिति भाव ॥ भाष्ये

आधिक्यमिति । (भा)

स्वार्थे खञ् ॥

वाक्यार्थ । (भा)

वाक्यशक्य । विषयतानामपि शक्यत्वं मञ्जूषाद्यामुपपादितम् ॥
ननु विभक्त्यन्तरान्विते ऽपि सुन्दर कटमित्यादौ प्रथमा स्यादत आह

निधमस्यापि विदो ङटो वेत्वादेस्तु विदिमात्रप्रयोगे चरितार्थता । यथा
वेत्थ वेदेत्यादि । स्यान्नित्यपि मध्यमोत्तमयोर्विधानादर्थात्प्रकरणाद्वा

विशिष्टं द्रव्यमभिधीयते तत्रैकत्वादिगुणस्य निष्कृष्याभिधानाय प्रथमा
भविष्यति यथा गुणोपसजनद्रव्यवचनाच्छक्लादिशब्दात्प्रवृत्तिनिमित्तभूतस्य
गुणस्य निष्कृष्याभिधाने भावप्रत्यय पटस्य श्रौक्लप्रमिति तदेव वचनग्रहण
मपि शक्यमकर्तुम् । प्रातिपदिकग्रहणं किमिति' । उक्तोत्र प्रचुरभिप्राय ।
'नियातस्यानर्थकस्येति । अन्यथार्थाभावात् स्यादिति भाव । 'प्रकम्बत
इति' । कि पुनरत्र प्रथमया प्रार्थ्यते पदत्वं, यद्यामप्येतत्सिद्धं, तथाहि ।
कर्मादिषु द्वितीयादयो विहिता प्रकृत्यर्थमात्रे प्रथमा तत्र प्रकृत्यर्थाभावे

तिङ्ङदिति । (कै)

अभिहिते इत्यत्र चार्थनियम एवाश्रीयत इति उच्चैरित्यादौ
न दोष ॥

प्रथमा प्राप्नोतीति (भा)

परत्वादिति भाव ॥ न च शक्तिर्गुणाश्रया तत्र प्रधानमसु-
हृद्यत इति न्यायेनाथ दोषो वारयितु शक्य इति वाच्यम् ।
क्रियथोरत्र गुणप्रधानभावाभावादित्याह ॥ भाष्ये

तिङ्ङसमानाधिकरणे इति । (भा)

न चोच्चैरित्यादौ प्रथमानापत्ति तिङ्ङसमानाधिकरणे प्रथमै-
वेत्यथ । नियममात्राश्रयणेनादोषात् ॥

उक्त पूर्वणेति । (वा)

पूर्वग्रन्थेनेत्यथ ॥ पूर्वेणाचार्यणेति कश्चित् । अनेनानभिहित-
सूत्रोक्त ' विप्रतिषेधादे ति वार्त्तिक प्रौढ्येति सूचितम् । तिङ्-

निर्ज्ञातस्य प्रयोगानावश्यकत्वाच्च । पाश्चिकश्चाय दोष । श्रुतादिविधौ हि
अप्रथमेत्यादि पयुदास प्रसन्न्यप्रतिषेधो वेति द्वैतम् । तत्र द्वितीये उक्त

स्वस्वामिभावादिसंबन्धसङ्गावे चोपयुक्तादन्यत्वात्सिद्धा यष्टौ । न च तस्या
एकत्वादिषु नियम, उक्तोत्तरत्वात्, तदेवमर्थलिङ्गमात्रे प्रथमेत्वेतावदेवा
वश्य कत्तथ, मात्रग्रहणमपि न कत्तथ, कर्माद्याधिक्ये कस्मान्न भवति,
ज्ञापकात् यद्य संबोधने चे'त्याह, यदि ह्याधिक्येऽपि स्यात्तदनर्थक
स्यात् उत्तरार्थे हि संबोधने सामन्वितमित्येव वक्तव्य कि योगविभागेन,
इहावधारणार्थान्मात्रग्रहणा त्संबोधने चे'ति ज्ञापकाद्वाऽधिक्ये प्रथमया

समानाधिकरणे प्रथमाया अप्रथमासमानाधिकरणे गृह्यमानो-
विधानस्य च वाक्यसंस्कारे एव प्रवृत्तिरित्याह

देवदत्तेति ॥ (कै)

ननु एकवाक्यतया विधानमिति पक्षे तिङ्समानाधिकरणा-
भावात् प्रथमाया इव कर्माद्यभावाद् द्वितीयादीनामप्यभावेन
द्वितीयादिषामानाधिकरण्ये विधीयमानग्रन्थादेरप्राप्तौ तिङ्गु-
जातेषु प्रथमा भविष्यतीत्यत आह

यावत्तिङ् इति । (कै)

भिन्नवाक्यतया ऽविशेषोत्पन्नानामप्यनियम इति भाव ॥

सर्वे स्वादय स्थिता इति । (कै)

विनिगमनाविरहेण सर्वेऽपि समूहात्त्वन्बुद्धिविषयतया स्थिता
इत्यथ ॥

दोषस्वास्तङ्गते प्रथमाया अपि सत्त्वेन ग्रन्थादिनिषेधसम्भवात् । यत्तु भाष्ये
पुन्यदासपक्षे विभक्तिनियमे दोषो नेत्युक्तान्त्वित्यम् । तत्र हि द्वितीया

न भवितव्य ततश्च वीर पुरुष इत्यादौ पदसामानाधिकरण्ये विशेषण
विशेष्यभावस्याधिक्राथस्य प्रतीते प्रथमा न प्राप्नोति, न वाक्यत्वात्,
यद्वाधिक्य स वाक्याथ पूर्वं स्वार्थमात्रनिष्ठाभ्यामुभाभ्या प्रथमा विधीयते
पश्चात्त्वाकाङ्क्षावशेनान्योन्यान्वये विशेषावगतिरुपजायमाना बहिरङ्गत्वा
त्यथमप्रवृत्त संस्कार न बाधत इत्यथ । अपर आह । अभिहिते प्रथमेति
सङ्गण्य कर्तव्य तिङ्गादिभिरभिहिते कर्त्तादौ दृक्ष्यसिद्धति कृत कट
शब्द प्राप्तोद्घो ग्रास इत्यादौ प्रथमा भवतीत्यर्थः, तत्र वीर पुरुष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७१३

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ४६ ।)

द्वितीयाद्यन्तेति (कै)

अप्रथमेति पर्युदासेन प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तसमानाधिकरणे
इत्यर्थकेन अत्रादेविधानमिति भाव ॥ नन्वेवमपि कमण्येव द्विती
येत्यादिनियमात्कथं द्वितीयादीनां स्थितिरत आह

कर्मणीति । (कै)

वात्तिककारस्थानियम एव सन्नत इति भाव ॥ नन्वपवादे-
नोत्सगस्य बाधाविशेषात्पक्षदयोपन्यास किमर्थोऽत आह

इहेति । (कै)

उत्सगशास्त्रप्रवृत्तिबाधप्रकारविषयमिति भाव ॥ इयमिति
लक्षणेकचक्षुष्कदग्रम लक्ष्यैकचक्षुष्कदग्रमश्चेत्यथ । तदेवाह

सर्वविषयस्त्रीकारेणेति । (कै)

सत्येव मन्यते शास्त्रेण सवत्र प्राप्तस्य विषयविशेषे ऽपवादेन

कर्मण्येवेत्यादि वचनव्यवस्थाश्रयणात् देवदत्ते द्वितीया मा भूत् । षष्ठौ तु
स्यादेव । सा हि शेष एवेति नियम्यते । यत्र च विभवत्यन्तरस्य नियमो

इत्यादावाधिक्येभ्यभिहितत्वात्सिद्धा प्रथमेति, अत्र को दोषः, यत्र क्रिया
नास्ति तत्र न स्यात् वृत्तं वृत्तं, तत्रापि क्रियाऽस्ति कथं वृत्तं वृत्तं
अस्तीति गम्यते, इह तद्दि प्रासदशास्त इति सदि क्रियाया आसि
क्रियायाश्चैकमधिकरणं प्रासादाख्यं तत्र सदिप्रत्ययेन घनाभिहितं प्रसौद
त्वस्मिन्प्रासाद इति आसिप्रत्ययेन तिष्ठानभिहितं तत्र सदिप्रत्ययेन
अदभिधानं तदाश्रया प्रथमा प्राप्नोति, यत्र च विशेषणसंबन्धे तात्पर्यं नौन
मुत्पन्नं न रक्षामिति तत्रापि न स्यात् क्रियाया अभावात् । अन्यत्साह

(प्रातिपदिकार्थबिङ्गपरिमाणवचन (अ २। पा ३। व्या ३)
मात्रे प्रथमा । २। ३। ४६।)

निवृत्तिरिति कतिपथेति लक्ष्यैकचक्षुष्को हि लक्ष्यदशनात्प्रागेवो-
त्सर्गस्थापवादविषयातिरिक्त विषय निणयति

विषयविभागायेति । (कै)

कि विषये निश्चिता प्रवृत्ति कि विषये बाधकबाधेति
विषयविभागायेत्यथ ॥

पूर्व ह्यपवादा इति । (कै)

अपवादशास्त्राणीत्यथ ॥ अभिनिविशन्त इत्यस्य बुद्धिविषय
भवन्तीत्यथ । ततस्तद्विषयत्वाभावेन निर्णीते विषये उत्सर्गो
बुद्धिविषय सन् सच्च सस्कारोतीति भाव । द्वितीये त्वपा-
दशास्त्रविषय स्वयमेव त्यक्तोत्सर्गशास्त्रेण तद्विषयभिन्न लक्ष्य
सस्कारोति । शास्त्रप्रक्रियाज्ञानपूर्वकप्रयोगे एव धर्म इत्यस्मादेव
ज्ञायते इति बोध्यम् ॥ भाष्ये

न प्रवृत्त स शेष । ततश्च तिष्ठ सामानाधिकरण्यात् प्राक् शेषलक्ष्य-
बध्ना सत्या दुर्वारौ शब्दज्ञानचाविति ॥

तिष्ठसामानाधिकरण्ये प्रथमेति लक्ष्य तिष्ठन्तेन यत्सामानाभिधेय देवदत्त
पचतीति तत्र प्रथमा प्रासादश्चास्त इत्यत्र तु वैयधिकरण्यात्तदभाव, कीद
पुरुष इत्यादौ चाधिक्येऽपि तिष्ठसामानाधिकरण्य प्रति योग्यत्वाद्भवतीति
अत्र को दोष, इह देवदत्त पचतीति देवदत्त पच ऋट इति स्थिते
यावत्तिष्ठामुत्पत्तिर्नास्ति तावत्तिष्ठसामानाधिकरण्याभावात्प्रथमैवेति निय
मस्याप्रवृत्तौ देवदत्तशब्दादविशेषेण बिहितता स्वादय स्थित्वा इति शब्दज्ञा
नचोर्निमित्तस्याप्रथमासामानाधिकरण्यस्य विश्वमानत्वात्तावेव स्याता तिष्ठां

प्रतीक्षत इति । (भा)

अपवादविषयत्वं ज्ञात्वा तच्च तिङ्बुद्धिनिवृत्तत इत्यथ ॥

पाश्चिक इति । (कै)

पक्षे भव इत्यर्थेऽध्यात्मादित्वात् छञ् ॥

कतरस्मि पक्षे इति (कै)

भाव । सदोष इति शेष ॥

विभक्तिविषये चापीति । (कै)

अथनियमोऽपि सामान्यरूपेण विभक्तिविषयो नियमो भवत्येव नियमस्थानेकाश्रितत्वादिति भावः ॥ विभक्तेरर्थान्तरसम्बन्ध-निवृत्तको विभक्तिनियमः । अथस्य विभक्त्यन्तरसम्बन्धनिवृत्तकोऽथनियम इति भेदः ॥ तच्च पञ्चतुष्टयं पर्युदासविषयनियमौ पर्यु-दासविभक्तिनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेधार्थनियमौ । प्रसज्यप्रतिषेध-विभक्तिनियमौ चेति । तच्चाद्ये एव दोषोद्घातनमिति भावः ॥ पञ्चदशेऽपि । पर्युदासप्रसज्यप्रतिषेधरूपपञ्चदशेऽपि ॥

त्वभावः स्यात्, न च तिङ्बुद्धेरानर्थक्यं लिङादिषु सावकाशत्वात्, प्रथमै चेति नियमस्थायि स एव विषयः स्यादिति दोषः । पक्षे चायं दोषः, कत रस्मिन् पक्षे, कत शब्दज्ञानभावित्वञ्च द्वौ पक्षौ अप्रथमेति पर्युदास प्रस ज्यप्रतिषेधो वेति, तथा 'कर्मणि द्वितीये' त्यादावपि प्रकरणे द्वैत भवति विभक्तिनियमः स्यादर्थनियमो वेति तद्यदार्थनियमः पर्युदासश्चा श्रीयते तदा ऽयं दोषः कथं, कर्मणि द्वितीयेऽप्येवस्मिन् नियमे द्वितीया द्वीनामन्वितत्वात् प्रातिपदिकार्थमात्रेऽपि भावात्तदन्वयौ शब्दज्ञानचौ

प्रसज्यप्रतिषेधे त्विति । (कै)

यदि प्रथमासमानाधिकरणभिन्ने इति पद्युदास आश्रीयते तदाऽपि न दोष । अन्यसामानाधिकरण्ये प्रथमासमानाधिकरण्य-
स्यापि सत्त्वेन तत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकभेदाभावादित्यपि बोध्यम् ॥
नन्वयनियमे शत्रुज्ञानचोरभावेऽपि सवच विभक्तिश्रवणापत्तिरत
आह

शत्रुज्ञानचोरिति । (कै)

अनियतायाश्चेति ॥ (कै)

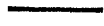
यदा हि विभक्तौत्यस्य भाष्यस्य यथास्थितसूत्रन्यासे इत्यर्थ ।
प्रत्ययनियमस्यैव सूत्रसम्मतत्वात् तत्र च प्रथमाया विशेषपुरस्कारे-
णानियताया प्रातिपदिकाथमात्रप्रतिबद्धाया सन्निधानमस्यैवेति
भाव ॥ ननु वाक्तिकन्यासेऽयं ग्रन्थ । तन्न्यासे एतन्नियमस्वीकारे

प्राप्तत प्रसज्यप्रतिषेधे तु प्रथमाया अपि तत्र भावात्तदाश्रय प्रतिषेध
प्रवर्त्तत इति न दोष शत्रुज्ञानचोरभावात्तिष्ठन्तु सत्सु तत्सामानाधिकरण्य
न्यथैवेति नियमेन द्वितीयादीनां आवाक्तितत्वात्, यदा तु द्वितीयादीनां
कर्मादिषु नियम कमस्येव द्वितीयेति तदा तदभावे तासामभावादनियता
याश्च प्रथमाया सन्निधानात्पद्युदासे प्रसज्यप्रतिषेधे च नास्ति शत्रुज्ञानचो
प्रसङ्गः, तदभावे च तिष्ठन्तु सत्सु तत्सामानाधिकरण्यत्तत्रैव प्रथमा
भवतीति नियमेन कर्मादिषु प्रथमाव्यावृत्तिरिति न दोष । ननु च
विभक्तिनियमे कर्माद्यभावेन यद्यपि द्वितीयादीनां तन्नाभावस्तथापि
शेषवद्गी प्राप्नोति, तथाहि । यदि तिष्ठसामानाधिकरण्य एव प्रथमेत्यस्मा-

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(प्रातिपदिकार्थलिङ्गपरिमाणवचन
मात्रे प्रथमा । २ । ३ । ०६ ।

प्रथमावाक्येष्वेवमेव नियमापत्तौ देवदत्तवयुक्त इत्यवस्थायां विभ
क्त्यामान्याभावेन पयुदासपक्षे प्रथमाभिन्नविभक्त्यन्तत्वाभावेन
शचादेरप्राप्तावपि प्रसज्यप्रतिषेधे प्रथमान्तसामानाधिकरण्याभावेन
निषेधाप्रवृत्तौ तौ स्यातामिति चेन्न । वान्तिकमते शचादिविधौ
प्रसज्यप्रतिषेध एव प्रथमाविधावयनियमा एवेति न दोष । सूच-
मते त्वभयथापि न चतिरिति तात्पर्यात् ॥

द्विथमात्प्रागेव द्वितीयादिवत् षष्ठ्यपि नियता स्यात्प्राप्तप्राप्तसङ्कलस्याः
सा तु शेषसक्त्या यत्र च विभक्त्यन्तरस्य नियमो न ह्यत स शेषः ततश्च
तिष्ठसामानाधिकरण्यात्प्राक्तशेषत्वात् षष्ठ्यौ प्राप्नोतीति तत्सामानाधिकर-
ण्याच्छ्रान्तावेव स्याता पयुदासे प्रसज्यप्रतिषेधे तु न दोष प्रथमाया
अपि भावात् । सत्य द्वयोरपि पक्षयोः पयुदासे भवत्येव दोष, भाष्ये तु
विभक्तिनिमित्ते पयुदासेपि न दोष इत्यनास्थावाद् पाक्षिकं कश्च दोष
इत्यत्रैव तात्पर्यं, चान्तस्य च किञ्चिदुद्गम्याभिधानमित्यपरम्यते ॥

षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ॥

किमप्रधानमिति । (कै)

‘शिशुस्त विशेषण इत्यतो घञि ‘शिशु असर्वोपयोग’ इत्यतो वा घञि निष्पन्न इत्यथ ॥

तत्रापि षष्ठीप्रसङ्ग इति । (कै)

न चेतस्य कमलाद्यविवक्षाया चारितार्थ्येन क्रियाकारकभावेनाव्यये तत्तद्विधिभिर्बाधात् षष्ठ्यापत्तिः । अभिहितविषये ऽपि प्रथमया बाधादिति वाच्यम् । ‘ज्ञो विदथस्य करणे (२ । ३ । ५१) इत्यादिषु शेष इत्यनुवृत्तेस्तद्विषये क्रियाकारकभावेनाव्ययेऽपि परत्वात्षष्ठीप्रसङ्ग इति तदर्थाच्च दोषः । शेषशब्दो ऽन्यवाची । तस्य प्रतियोग्याकाङ्क्षयासुपस्थितकर्मादय एव प्रकरणात् गृह्यन्त इत्याह कर्माद्यनन्तरमिति ॥ (कै)

ननु कर्मादिव्यतिरिक्तार्थासंभव इत्यत आह

षष्ठी शेषे ॥ कारकप्रातिपदिकार्थव्यतिरिक्त स्वस्वामिभावादिः शेषस्तत्र षष्ठी स्यात् । राह्य पुरुषः । ननु प्रत्ययनियमपक्षे शेष एवेत्यवधारणार्थमस्य नाम शेषग्रहणम् । अर्थनियमपक्षे तु षष्ठास्वान्यस्य च

‘षष्ठी शेषे’ ॥ उपयुक्तादन्य शेष, कर्मादयश्च प्रातिपदिकार्थं पर्येक्षा उपयुक्ता इत्याह । कर्मादिभ्योन्य इति । ननु न कर्मादिभ्योन्यः प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेकः सम्भवति ऋथ क्रियामन्तरेण सन्त्वानुपपत्तेः,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७१६
(अ २ । पा ३ । आ ३) (षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५० ।)

स्वस्वामीति ॥ (कै)

क्रियाकारकेति । (कै)

स्वहेतुदानादिक्रियाकारकत्वपूर्वक इत्यर्थ । यत एवविधोऽत
कारकेभ्यो ऽन्य इत्यथ ॥

विशेषणभाव एव स्मरणे प्रति मातुरिति । (कै)

क्रियाकमलमूलकविशेष्यविशेषणभाव इत्यर्थ । एतेन क्रिया-
कारकभाव एव सबन्धत्वेन विवक्षित इत्यन्याय्य षडर्थेन सांसगिक्येव
विषयता । वक्ष्यति च भाष्यकार ।

राज्ञ पुरुष इति । (भा)

अत्र राजा विशेषण पुरुषो विशेष्य इति ॥

सबन्धाभावादिति । (कै)

दानादिना स्वीकरणातिरिक्तसबन्धाभावादित्यथ । सर्वत्र तस्य
अनिमित्तस्य च कर्मादि र्वश्य भावादित्यन्वय ॥ ननु राज्ञ पुरुष
इत्यत्र राजा पुरुषस्य किं चिद्दातीति राजा कर्ता पुरुष सप्रदान
भवतु नाम राज्ञो वस्त्वम् । विप्रस्य गौ । विप्रस्य तिला इत्यादौ
तु तदसभवाच्छेषल भविष्यतीत्यत आह भाष्ये

प्राप्तौ षष्ठेवेति नियमसम्भवात्किन्तनेति चेन्न । उत्तरार्थमवश्यकर्तव्यस्य
शेषग्रहणस्य स्पष्टार्थमिहैव ग्रहणम् । न चाप्रधानार्थं शेषग्रहणम् । तेन

सर्वत्र तस्यास्तनिमित्तानां कर्मादीनां चावश्यभावात् तथाहि । राज्ञः पुरुष
इति राजा कर्ता राजा इत्य पुरुषाय ददातीत्यर्थसंप्रत्ययात् । ददात्य
शास्त्रेति । लोकाप्रसिद्धा दत्तोधिकरण, तात्किप्रक्रियया तु शास्त्रा,

एतत्स्व नामेति । (भा)

तच्च याचनाशब्दो न पूवत प्रतिपादौ लक्षते ॥

अपहरणादिति । (कै)

यथा युद्धे चक्षिणादीनाम् ॥ क्रयविनिमययोर्भेदमाह

परिवर्त्तनादिति ॥ (कै)

न विवक्षत इति । (कै)

न हि यद्यदस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव विवक्षितं तदेव कार्यकृदिति भावः ॥ वृक्षस्य शाखेत्यादावप्याधाराधेयभावमूलको-
ऽवयवावयवविभाव इति बोध्यम् । असतो विवक्षायाः प्रकृते न
सगतिरत आह

दृष्टान्तेति ॥ (कै)

भाष्ये

तच्च षष्ठी प्राप्नोतीति । (भा)

पर्यायेणेति भावः । परस्येति नियमेन यौगपद्यासम्भवात् ॥

ननु स्वादिवाक्येन षष्ठ्यामपि पर्यायेण प्राप्ताया पुनः षष्ठीविधान-
मप्राप्तांशे विध्यर्थं न तु नियमायमित्यत आह

द्वयोः पर्यायेण वा न स्यादिति वाच्यम् । प्रत्ययार्थस्य प्राधान्येनाप्रधानादेव
षष्ठा न्याय्यत्वात् । अत्रकृत्यर्थं पुरुष प्रति तु राज इति षष्ठीस्य विशेषण
त्वमुचितमेवेति दिक् ॥

देवदत्तस्य गौरित्यादौ तु प्रतिग्रहणादौ कृतत्वं प्रतीयते देवदत्तः प्रति
ग्रहणीता क्रोता विनिमाता ऽपहर्त्ता वेति, उच्यते, नटस्य श्रद्धयोतीत्यत्र
तावत्क्रियाकारकसवन्धरूप एव शेष, कथम्, 'आख्यातोपयोग' इत्युप-

महाभाष्यप्रदीपाद्द्योत ।

७२१

(अ २ । पा ३ । आ ३)

(षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५ ।)

समे इति । (कै)

एव च मीमांसकमतसिद्धो ऽथ नियम इति भाव । व्याकरणे
तु परिसंख्यापि नियमपदेनोच्यते । अथनियमे ऽपि उत्तराथ
शेषग्रहणमावश्यकमिति बोध्यम् ॥

शक्यमकर्तुम् (भा)

इत्यस्मान्नाकर्तुं शक्यमित्यथ ॥ ननु शेषग्रहणाभावे ऽपि
दोषसत्त्वेन न्यासान्तरस्य चादशनेनेति चेदित्यनुपपन्नमत आह

व्याकरणान्तरे त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

व्यतिरिक्त (भा)

इत्यस्य प्रातिपदिकार्थातिरिक्त्या राजनिष्पितविश्वेतया
सहित इत्यथ । यत्तु षष्ठ्यथसबन्धस्याग्नेनोभयनिष्ठतया प्रतीतेस्तेन
प्रातिपदिकार्थातिरिक्तेन सहित इत्यथ इति तन्न । पुरुषे स्वात्मिकत
स्त्वमपि षष्ठ्याभिहितमिति पुरुषशब्दात् षष्ठी नेत्यग्रिमभाष्येण
तस्य षष्ठ्यथत्वोक्त्या वाक्याथत्वकथनानुपपत्ते ॥ भाष्ये

षष्ठी स्यादिति । (भा)

कारकप्रातिपदिकाथव्यतिरिक्तत्वात् षष्ठ्येव स्यादित्यथ ॥

योगग्रहणान्नटस्यापादानसञ्ज्ञा नास्ति दुह्यादिपरिगणनाच्चाकथितत्वेऽपि
कमसञ्ज्ञा नास्ति तदथ नट कारकमेव शेष तच्चाक्त क्रियायास्तन्मिसारा
च सवच्च भावान्नान्य प्रातिपदिकार्थस्य व्यतिरेक इति । तन्न, प्रतिग्रह
क्रियादिजन्यस्य सवलोकप्रसिद्धस्य स्वस्वामिभावादिसबन्धस्यापि दुरपत्ताप

सबन्धस्य (कै)

विशेष्यविशेषणभावस्य ॥ भाष्ये

यद्वाधिव्यमिति । (कै)

उक्तरूपम् पदातरसन्निधाने प्रतीयमानत्वाच्च वाक्याथत्व सबन्धित्वम् ॥

उक्तम् । (भा)

सबन्धकृत राजनिरूपित विशेष्यत्वम् ॥

राज्ञ सबन्धित्वावगम । (कै)

सबन्धकृतो विशेषणत्वावगम । एवञ्च विशेषणत्वस्य वाक्याथत्वे तन्नियामकसबन्धोऽपि वाक्याथ एवास्त्विति ततोऽपि प्रथमाप्रसङ्ग इत्यर्थ ॥

सबन्धित्वम् । (कै)

विशेषणत्वम् ॥

अनियतप्रतियोगीति । (कै)

अनियतविशेष्यनिरूपितमित्यथ ॥ तदाह

त्वात् । यदि च परस्परमुपकार्योपकारकभावाभावे सबन्धानुपपत्ते क्रियाकारकसबन्धोपि सर्वत्र वस्तुस्थित्यास्तीत्युच्येत, अस्तु तथा न कश्चिद्दोष, नहि यद्यदस्तुस्थित्यास्ति तत्तदभिधातव्यं यदेव तु विवक्षितं तदेव स्वनिमित्ता विभक्ति प्रसूते तत्र स्वस्वामिभावादिसबन्धविवक्षाया सन्नपि क्रियाकारकसबन्धो न विवक्ष्यत इति द्वितीयाद्यभावे षष्ठी भविष्यति एव च भातु स्मरति न माषायामश्रीयादनुकरोति भगवतो नारायणस्येत्यादौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७२३
(अ २ । पा ३ । व्या ३) (षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५ ।)

राजा परोपकारित्वेनेति । (कै)

विशेषणत्वेनेत्यथ ॥

न स्वनिष्ठत्वेन (कै)

न स्वाथनिरूपितविशेष्यतया ॥ भाष्ये

पुरुषे सोऽर्थ इति । (भा)

किञ्चिदन्यपदाथनिरूपित विशेष्यत्वम् ॥ शब्दाथयोनित्यत्वात्
शब्दकृतमथकृतमित्यनुपपन्नमत आह

कि तर्ह्यर्थस्येति । (कै)

अथस्य शब्दोच्चारणप्रयोजकत्वाच्छब्दे ऽथकृतत्वमिवाथं शब्दकृतत्व
नेति भाव ॥

प्रतिपिपादयिषया (कै)

इत्यस्य विषयीकरणाकरणाभ्यामित्यनेनान्वय ॥

राजनि सो ऽर्थ इति । (भा)

विशेषणत्व सबन्धस्येत्यर्थ ॥ तदाह

तत्रेति ॥ (कै)

परोपकारित्वेन । (कै)

विशेषणत्वेन ॥

श्रूयमाणोऽपि क्रियाशब्दे मात्सबद्ध स्मरणमिति सबन्धमात्र विवक्षितं
कमत्व तु सदप्यविवक्षितमिति षष्ठी भवति । उक्तं च ।

सबन्ध कारकैभ्यो ऽन्य क्रियाकारकपूर्वक ।

श्रुतायामश्रुताया च क्रियाया सोऽभिधीयते ॥

षष्ठी भवतीति ॥ (कै)

तस्य विशेषणतानियामकसबन्धबोधिका । तद्गतविशेषणताबो-
धिका च षष्ठी भवतीत्यथ ॥

पुरुषस्य तूपकार्यतयेति । (कै)

अविवक्षितत्वेनेति शेष । राजादिपदासन्निधानेन तस्योप-
कायतयान्यनिरूपितविशेष्यतया ऽविवक्षितत्वेन स्निष्टतया स्वाथमा-
चनिष्ठविशेष्यतया विवक्षितत्वादन्यरङ्गत्वात्प्रथमेत्यथ ॥

द्विष्ट इति । (हरि)

असौ सबन्ध ॥

परार्थत्वात् (हरि)

पर विशेषणत्वम् अथ प्रयोजन यस्य तच्चाद्विशेषणतानियाम-
कत्वादित्यथ । भेदे सति विशेषणतया विवक्षितस्य सबन्ध विना
विशेषणत्वासभवेन तदाकाङ्क्षितत्वात् ॥

१ द्विष्टोऽप्यसौ परार्थत्वात् शुणेषु व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमानस्य प्रधानेऽप्युपयज्यते ॥

इति । 'षष्ठी शेष इति चेद्विशेष्यस्य प्रतिषेध स्वस्वामिभावासबन्ध
षष्ठ्यर्थे स च द्विष्टस्तत्र यद्यप्येकस्मादप्युत्पन्नयापि षष्ठा द्विष्टस्यापि सबन्ध
स्यावगमात्तुभाष्या षष्ठी न भवति तथापि कदा चिद्विशेष्यादपि प्राप्नोति
प्रथमा च न प्राप्नोति सबन्धस्याधिकस्य भावात् न वा वाक्यार्थत्वात्, यदत्र
पुरुषस्याधिक्यं स वाक्यार्थे राज्ञ इत्येतत्पदसन्निधानात्पुरुषस्य सबन्ध
प्रतीयते पुरुषप्रातिपदिकं तु स्वार्थमात्रे वर्त्तत इति तत्र प्रथमा च भविष्यति

तत्र सबन्धो व्यतिरिच्यते । (हरि)

उद्धृततया प्रतीयत इति । तत्र षष्ठीत्यथ । विशेष्यस्य तु खनिष्ठत्वादेव न विशेष्यतानियामकसबन्धाकाङ्क्षेति भाव । तत्र विशेषणशब्देन षष्ठ्यादिना प्रतीयमान ॥

प्रधाने ऽप्युपयुज्यते । (हरि)

तस्य द्विष्टत्वसंभावत्वाद्राजादिनिरूपितविशेष्यताया राजादि-
पदसन्निधाने प्रतीयमानाया उपकारको भवतीत्यथ ॥

किं पुनस्तदिति (भा)

भाष्ये

सो ऽर्थ (भा)

इत्यत्र तच्छब्दार्थं क किं विशेषणत्वमेवातोऽन्योऽपीति प्रश्न ।
उत्तरम् ।

स्वामित्वमिति । (भा)

स्वामित्वं ततस्कृत विशेषणत्वं चेत्यथ ॥

स्वस्वामिसबन्ध इति । (कै)

तन्मूलक विशेषणत्वं चेत्यपि बोध्यम् । स्वस्वामिनो सबन्ध
स्वस्वामित्वोभयरूपं स चैकदेशेन खनिष्ठ स्वामिनिष्ठश्चेति
बोध्यम् ॥

षष्ठी च न भविष्यतीति एतदुक्तं भवति, राज्ञ इति केवलपद उच्चारणमात्रेण
सबन्धित्वमनियतप्रतियोगिकमवगम्यते पुरुषपदसन्निधौ तु सविशेषस्य
प्रतीतिरित्येतावत्, ततश्चानियत स्वसपेक्ष्यं प्रथममेव सबन्धाश्रया षष्ठी

समासेति । (कै)

स्वग्रन्दादेश्वर्ये आभिनचि स्वाभिन्ग्रन्द् इति भाव ॥ भाष्ये

किं कृतमिति । (भा)

स्वत्ववदाचकपदानुपादानादिति भाव ॥ उत्तरयति ।

स्वकृतमिति । (भा)

सामान्यत स्वमात्रनिरूपितमित्यर्थ ॥ नन्वेव पुरुषशब्दो-
पादान व्यथमत आह

पुरुषेति ॥ (कै)

ननु स्वामित्वप्रतिपिपादयिषाया राजा स्वामीति प्रयुज्यतां
किमिति षष्ठीप्रयोग । प्रयोगयोर्विषयविभागश्च क सामान्यनिरू-
पित स्वामित्व च कथमित्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । भाष्ये

तद्यथेति ॥ (भा)

क्रियाकृता ॥ (भा)

क्रियासामान्यनिरूपिता ॥

उपजायन्ते ॥ (भा)

विवक्षन्ते ॥ तदेवाह

भवति । ननु च षष्ठ्यन्तारखानुच्चारणकृतो यो विशेषो ऽङ्गभवान् पुरुषपदादपि
षष्ठीमुच्चारयतु गस्यते स विशेष । नैतत्सुष्ठूच्यते । नहि शब्दस्य भावाभावा
भ्यामर्थस्य भावाभावौ क्रियेते किन्तु हि विद्यमान एवार्थ प्रतिपिपादयि
षितश्च वाचकपदप्रयोगे हेतुर्भवति तच्च गुणस्य परोपकारकत्वेन विवक्षित
त्वान्तन्ते षष्ठी भवति पुरुषस्य रूपकायत्वात्स्वनिरूपित्वेन विवक्षितत्वात्प्रथमा

आश्रीयन्त इति ॥ (कै)

यदेत्यादि । (कै)

उभयत्रापि भवतीत्यस्य तदेति शेष ॥

शक्तिलक्षणायातिरेक इति । (कै)

अथ भाव । सर्वे पदार्थां स्वशक्तिमन्त शक्तिभिश्च धर्मिणा भेदाभेदौ तत्र भेदविवक्षायां विभक्तय । अभेदविवक्षाया तु करणादिशब्दैरभिधान भेदविवक्षा च क्रियाधामान्ये क्रिया-विशेषे वा विशेषणत्वे चान्वयविवक्षामेव भवतीति । इयमेव च

क्रिया प्रति व्यापारावेशविवक्षया । (कै)

तस्या विशेषणत्वविवक्षया ॥

प्रातिपदिकार्थता । (कै)

विभक्तिषमभिव्याहार विनापि तदथता ॥

अपरोपकारित्वेनेति । (कै)

इतराविशेषणत्वेनेत्यथ ॥

स्वनिष्ठतया ॥ (कै)

स्वाथनिरूपितविशेष्यतया ॥ दृष्टान्तमुपपाद्य दाष्टान्तिके योजयति

भवति, तत्र च सबन्धो गुणे पद निधाय प्रधानमपि स्पृशति गुणश्च प्रधानोपकाराय प्रवृत्तोन्वयानुपपत्ते रूपान्तरमाश्रयति प्रधान तु स्वनिष्ठत्वेन न रूपान्तर भजते, उक्त च ।

द्विष्टोप्यसौ परार्थत्वाद्गुणेष व्यतिरिच्यते ।

तत्राभिधीयमान सन प्रधानेप्युपयच्यते ॥

तदेवमिति । (कै)

एव च स्वप्रकृत्यथस्य विशेषणभावेऽपि विभक्त्यथ इति बोध्यम् ॥

सञ्ज्ञामेवेति । (कै)

सञ्ज्ञाव्यवहार करणत्वादिव्यवहारस्तमेवेत्यथ । विभक्त्यभावेन
शास्त्रीयसञ्ज्ञाया अनुपयोगात् ॥

१स धर्म । (हरि)

शक्तिरूप ॥

नाभिधीयते । (हरि)

सामान्यतो विशेषतो वा पृथक् नाभिधीयते । फलाश्रय-
त्वादिनैव ततो बोधादिति भाव ॥

उपकार । (हरि)

स्वप्रकृत्यथस्येतरविशेषणतानियामककर्मादिपदेन सबन्धपदेन
चोक्तस्य न शक्तिरूपता नापि सबन्धरूपता । अत्र कर्मादिशब्दै-

१ स्वशब्दैरभिधाने तु स धर्मो नाभिधीयते ।

विभक्त्यादिभिरेवासावपकार प्रतीयते ॥ हरिः ।

इति । यदा तु पुरुषस्याप्राधान्यं राज्ञश्च प्राधान्यं विवक्ष्यते तदा
पुरुषस्य राज्ञेत्यपि भवत्येव, यदा च राज्ञं पुरुषस्य गृहमिति तत्पुरुषस्य
गृहमिति सबन्धो विवक्ष्यते तदैकस्यापि वस्तुनो भिन्नविषयो गुणप्राधान्यभावो
न विरुद्धत इति द्वाभ्यामपि षष्ठी भवति राज्ञ इति हि षष्ठी राजपुरुषयो
रेव सबन्धोभिहितो न पुरुषस्य गृहस्य च, इह पञ्चके प्रातिपदिकार्थे
'कर्मणि द्वितीये त्यादौ चार्थनियमपक्षे शेषग्रहणं शक्यमकर्तुं कथ

(अ २ । पा ३ । व्या ३)

(षष्ठी शेषे । २ । ३ । ५ ।)

नाभिधीयते इत्युक्त्वा ह्रदन्ते सवच तदनभिधानमिति लभ्यते । न हि कृतकमशब्दयो कश्चिद्विशेष उभयत्रापि कमणि प्रत्ययान् ॥

विभक्त्यादिभि (हरिः)

इत्यत्रापि शब्द आश्रयवाचीति बोध्यम् । उक्तमाश्रयमजानानो यस्मादधिकमिति (२।३।६) सूत्रोक्तरीत्या अघिब्रह्मदन्ते पञ्चाला इत्यत्रापि पञ्चालशब्दाद् द्वितीयैव । प्रकृते पुरुषपदात् षष्ठी शङ्कते । भाष्ये

‘यद्येव तर्हीति ॥ (भा)

ननु षष्ठ्या उभयत्रापत्तिवद्वितीयादीनामप्युभयत्रापत्ति कुतो न कृतेत्यत आह

शक्तिस्त्विति । (कै)

सबन्धस्य तु स्वत्वस्वामिलोभयरूपतयोभयवृत्तिरिति भावः । यद्यप्येव क्रियाकारकभाव सबन्धोद्विष्ट एव तथापि कमणी त्यादि-
शास्त्रवलादिह स्वामित्वस्यैव तत्र शक्तेरपि तदथत्वात् दोषः ।
क्रियावाचकस्याप्रातिपदिकत्वात् न तदापत्तिरिति बोध्यम् ॥

१ उपलब्धभाष्यपुस्तकेषु “यथैव तर्हि” इति पाठो दृश्यते ।

कर्मादयो नियताः शेषो नियतः, ततश्च स्वादिस्त्वेष्वेव द्वितीयादिषु षष्ठ्या च शेषे प्राप्तेषु षष्ठीत्येतावदप्युक्तमान नियमार्थं सम्पद्यते षष्ठ्येव भवतीति, यत्र च षष्ठी च प्रत्ययान्तरं च प्राप्नोति तत्रैवविधो नियम इत्यर्थाच्छेष एव भविष्यतीति उत्तरार्थमेव तदवश्यं शेषग्रहणं कर्तव्यं त्रिकपद्ये तु स्वार्थे

षष्ठाभिहित इति (भा)

भाष्ये ऽयं भाव । कथं भौषण इत्यादौ प्रकारान्तरेण द्वितीया-
साधनात्परिगणनमनावश्यकं राजपदोत्तरषष्ठ्या स्वामित्वस्योक्तावपि
पुरुषे स्वत्व विना पुरुषनिरूपितस्वामित्वाप्रत्ययेन तत्र तत्त्वमप्य-
र्थायातमिति ॥ नन्वथलब्धेऽपि स्वामित्वे राज्ञ स्वामित्यादौ षष्ठी
दृश्यते किं च वाक्तिकमते इदं परिगणनेन विरुद्धमित्यत पूर्व-
सुक्तमभिप्रायं स्मारयति ।

गुणप्रधानभावेनेति । (कै)

रूपान्तर विशेषणतानियामकसंबन्धवत्त्वं पदान्तरासमभिव्याहारे-
ऽपीति भावः ॥

प्रधान त्विति । (कै)

पदान्तरासमभिव्याहारे इति शेषः ॥

रूपान्तरम् । (कै)

अन्यनिरूपितविशेष्यतानियामकसंबन्धं तस्या एवाप्रतीत्येति
भावः । अनया रीत्या पञ्चालशब्दाद्वितीयावारणमपि कर्तुं शक्यं
तदा पुरुषस्य राजेति पुरुषसंबन्धी राजेति तदा बोध इति भावः ॥

षष्ठी मा भूदिति द्वितीयादीनामिव कर्मादि शेषो वाच्यत्वेन विधातव्यः,
तथा प्रत्ययनियमपक्षे कर्मादीनामनियतत्वात्तेष्वपि षष्ठा प्राप्ताका शेष एव
षष्ठी न कर्मादिष्विति षष्ठी नियमार्थं शेषग्रहणं कर्तव्यम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७३१
(अ २ । पा ३ । आ ३) (अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ।)

अधीगर्थदयेषां कर्मणि । २ । ३ । ५२ ॥

एषा कर्मणि शेषत्वेन विवक्षिते षष्ठीति सिद्धान्ते सूत्राय ।
कर्मादीनामविवक्षा च शेष इति बोध्यम् ॥ ननु मातु कर्मत्वा-
विवक्षायां किं निमित्तेन सबन्धेन मात्रादे स्मरणे ऽन्वय इत्यत
आह

मातुरिति । (भा)

अवस्थाने विषयत्वभावेन माता कर्त्री स्मरणमधिकरण तन्नि-
मित्तक विषयत्व सबन्ध इत्यथ ॥

अन्येत्विति । (कै)

स्वकमत्वकृतो विषयविषयीभाव एव सबन्ध इति भाव ॥
कमव्यतिरिक्तस्याभावादादिशब्दवैफल्यमत आह

अधीगर्थदयेषां कर्मणि ॥ एषा कर्मणि शेषे षष्ठी स्यात् । इक
स्मरणे, ककार इहैव विशेषणार्थ । अधिशब्दोच्चारणान्तु सामान्यापेक्ष

“अधीगर्थदयेषां कर्मणि” ॥ इक स्मरणे ककारोत्रैव विशेषणार्थ ,
अधिपूर्वस्थैवोच्चारणमेवमेवाथ प्रयोक्तव्य इति ज्ञापनाथम शेषत्वेन विव-
क्षित इति । ननु शेषत्वेन विवक्षिते पूर्वैकैव सिद्धा षष्ठी यथा न मासा
यामश्रीयादनुकरोति भगवतो नारायस्येति, सत्य, प्रकरण तु नियमार्थम्
अस्मिन्विषये षष्ठी भवत्येव श्रूयत एव न लुप्यत इति किं ज्ञात भवति

(अधीगर्थदशेषा कमणि । २ । ३ । ५२ ।) (अ २ । पा ३ । आ ३)

आदिशब्द इति ॥ (कै)

द्वितीयाविधिनिमित्तभावेनेति । (कै)

द्वितीयापवादषष्ठीविधिनिमित्तभावेनेत्यथ । दिवविषये वि-
भाषोपसर्गं द्वितीया ब्राह्मण' इति सूत्रद्वयारम्भसामर्थ्याच्च प्रक-
रणे शेषग्रहणानुवृत्तिर्नेति वाचिकारम्भ । पदाभावे स्वस्तदैवानभि-
हितत्वात् षष्ठी । यदा कमणि तदा ऽभिहितत्वात्प्रथमेव तदाह

कर्मणि त्विति ॥ (कै)

विनापीति । (कै)

अब्रह्मदत्ते ब्रह्मदत्तशब्दप्रयोग इवेत्यथ ॥ वत्यभावे सिद्धि-
सुपपादयति ।

नाप्राप्ते इति । (कै)

वस्तुतस्तु अथ चत्रियो ब्राह्मण इत्यादौ लोके वति विना-
प्यतिदेशविषये स्वाश्रयानिवृत्तिदशनादिद् चिन्त्यम् । किं तु वत्य-

आपक इडिकावधुपसर्गं न व्यभिचरत इति । अत एव स्तुत्यर्थदशेषा
मिति नोक्तम् । सूत्रभङ्गपक्षेऽपि हि कित्त्व कत्तव्यमेव इण्वदिका इत्यत्र

समासो निवृत्तितो भवति मातु स्मरणमिति, एव पूर्वसूत्रे परत्र च
प्रकरणे सवत्र द्रष्टव्य, समासे सति सुधो धातुप्रातिपदिकयो'रिति षष्ठी
लुप्येत तेन प्रतिपदविधानषष्ठी न समस्यत इति सिद्धं भवति, कथं तद्धि
विशेषस्तुते सशय इति समास, उच्यते, शेषशब्दा एव समासनिषेध,
इह तु कालकमणौ क्तौति' कर्मरूपविवक्षायामेव षष्ठी समासो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७३३

अ २ । पा ३ । आ ३) (अघौगर्धदयेषा कमणि । २ । ३ । ५२ ।)

भावे ऽकमसञ्ज्ञेय स्यात् । तथा च स्वाश्रय न स्यादिति भाष्य-
तात्पर्यम् ॥ भाष्ये कमवद्भावस्य फलान्तरमाह

कर्माभिधाने हीति । (भा)

हिश्वार्थे ॥

इत्येके इति । (कै)

तत्रेष्टापत्तिरित्यचारुचि ॥ भाष्ये

अविवक्षिते कर्मणीति । (भा)

एव चाविवक्षितकमकत्वेनाकमकत्वाद्भावे लादय सिद्धा इति
भाव ॥ नन्वेव शेषषष्ठ्यैव सिद्धे प्रकरणमिदं व्यथमत आह

प्रकरणञ्चेति । (कै)

मण्डूकानुवृत्तेरयुक्तत्वात् पूर्वसूत्रेऽपि शेष इत्यस्य सबन्धो बोध्य ॥

साधनैरिति । (हरि)

करणकमकारकै ॥

१ साधनैव्यपदिष्टे च श्रूयमाणक्रिये पुन ।

प्रोक्ता प्रतिपद षष्ठी समासस्य निवृत्तये ॥ हरि ॥

विशेषणार्थम् । एरित्युक्ते कटीगतावित्यत्र प्रस्लिष्टस्यायतेग्रहणापत्ते ।
मातु स्मरणम् । सपिबोदयनमीशान वेत्यादिवृत्त्यादिग्रन्थेऽपि प्रकरणे

भविष्यति, क एनरत्र विशेष शेषषष्ठा समास स्यात्कारकषष्ठा वा
व्यथमस्ति विशेष कारकषष्ठा समासे क्त्वत्परो भवति शेषषष्ठा समासे

व्यपदिष्टे इति (हरि)

विगतोपदेशे विगतव्यवहारशेषत्वेन विवक्षित इति यावत् ॥

श्रूयमाणक्रिये इति । (हरि)

स्वरूपकथनम् । तच्च शेषत्वाविवक्षाया ह्यद्योगषष्ठ्या समासस्य
दुर्वारत्वेनेद व्यथमादिकमणि कतरि क्तप्रत्ययान्तस्य क्तादिभि
समासवारणायत्वात् न हि तच्च ह्यद्योगलक्षणा षष्ठी न लोकेति
निषेधादिति बोध्यम् ॥

उदाहरण प्रत्युदाहरणञ्च यद्यपि तिङन्त दृश्यते तथापि तस्य मुप्रलक्षणा
तथा ऽभियुक्तैर्याख्यातमेव ॥

तु समासान्तोदात्तत्व स्यात्, अन्तोदात्तसमासनिवृत्तये प्रकरणे यत्र च
कारकषष्ठी प्रतिषिध्यते यथा मातु स्मृतमिति तत्र समासोपि मा भूत्,
एव चात्र प्रकरणे ये ऽनुपात्ता यानि चात्र प्रत्युदाहरणानि तेषूभयेष्वपि
निष्ठायोगे शेषषष्ठ्या समासो ऽन्यत्र कारकषष्ठ्या अपीति वेदितव्यम् ।
गुणैरिति । गुणेषु शेषत्वेन विवक्षितेषु अस्य नियमस्याभावात्समासो
भवत्येवेत्यर्थः । इयमेवास्मिन्प्रकरणे प्रत्युदाहरणगतिरिति ॥

महाभाष्यप्रदीपदीपान । ७३५
(अ २ । पा ३ । आ ३) (रजार्थाना भाववचनानामञ्चरे ।
२ । ३ । ५४ ।)

रजार्थानां भाववचनानामञ्चरेः ।

२ । ३ । ५४ ॥

कमणि षष्ठीविधानेन भावकटकादित्यनुपपन्नमत आह

ल्यब्लोप इति ॥ (कै)

तत्रत्याख्यानपक्षे ऽप्याह

अथवेति ॥ (कै)

कर्तृत्वासभवादिति । (कै)

असत्प्रभृतस्य भवत्यर्थातिरिक्ते कर्तृत्वासभवादिति भाव ॥

रजार्थानां भाववचनानामञ्चरे । भावकटकाणां चरिव्रजितानां
रजार्थानां कमणि षष्ठी स्यात् । चौरस्य रोगस्य रजा । रजो भङ्गे ।
भिदादिपाठात्प्रकृतसूत्र एव निपातनाद्वाङ् । रजाशब्दे व्याधौ ऋट् ।
सूत्रे भाववचनानामिति कतरि ल्युट् । प्रकृत्यर्थस्तु न विवक्षित ।

“रजार्थानां भाववचनानामञ्चरे” ॥ रजोभङ्गेभिदादिपाठादस्मादेव
निपातनाद्वा ऽऽ ‘भाववचनानामिति’ । नाथमर्थो भाववाचिनामिति धातूनां
भाववाचित्वात्प्रभित्त्वात् किं तद्धि भावशब्देन घञादिवाच्य सिद्धरूपो
भाव उच्यते । वचन इति कर्त्तरि ल्युट्, तत्र प्रकृत्यर्थो न विवक्ष्यते न हि
रजार्थानां भावो वक्त्रा प्रतिपादयितोच्चारयिता वोपपद्यते तस्मात्प्रत्ययार्थ
एव कर्त्ता विवक्षित, भावो वचन कर्त्ता येषामित्यर्थं तदाह । भावकट
काणामिति’ । ‘चौरस्यामयतीति । अम रोगे चुरादि ‘नान्ये मितो ऽहेता
विति’ चुरादौ वचना ‘ञ्जनीजमक्तसुरङ्गोऽमन्ताश्चे’ति मित्त्व न भवति

कर्त्तरीति । (कै)

बहुलवचनादित्यथ ॥

अन्येत्विति । (कै)

बाहुलकाद्बुधिकरणबहुव्रीह्याश्रयण वरमित्यभिमान ॥

रुजाशब्द इति । (कै)

अन्यथा रुजार्थानामिति निर्देशो ऽनुपपन्न इति भाव ॥

धातुमाचेति । (कै)

धात्वयमाचे इत्यथ । अकार उच्चारणाय इति निर्देशोपपत्तिरिति भाव ॥ तिङन्त प्रत्युदाहरण वाक्तिकमते शेषघट्टणानुवृत्तेस्तन्मते ऽभावात् ॥

तद्धि वक्ष्मा सम्भवति । तस्मात् प्रत्ययस्य साधुत्वनिर्वाहाय वचिर्बोध्य । अञ्चरिसन्ताप्योरिति वाच्यम् ॥ रोगस्य चौरञ्चर । चौरसन्तापो वा । रोगकण्ठकञ्चौरसम्बन्धि ज्वरादिकमित्यर्थ । तपेर्हेतुमस्यगन्तादेरच । इह समासो भवत्येव ॥

‘ज्ञपमिञ्चे’त्यारभ्य नान्येमितोहेता वित प्राग्ये पठितास्तएवचुरादिषु मितो भवन्ति नान्य इत्यर्थ । ‘आमय इति’ आडपूवस्य मीनातेरच, मीनाति मिनोतीत्यात्वस्य निमिमीलिया खलचोरिति प्रतिषेधः । ‘नदीकूल रुज तीति’ । अत्र नदी कर्त्री न भाव । ननु रुजाशब्दा व्याधौ रूढ इति नात्र प्रसङ्ग एव तद्धि प्रत्युदाहरणदिगिद्य दक्षिता इद तु प्रत्युदाहरण श्लेषा पुरुष रुजतीति व्याधिना कासादिना ग्राह्यतीत्यर्थ । ज्वरयतीति । ज्वर रोगे घटादि, ‘सन्तापयतीति’ । हेतुमति चेति शिच, सन्तापोत्र भाव कर्त्ता च ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७३७
(अ २ । पा ३ । आ ३) (द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६ ।)

द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६० ॥

भाष्ये

पूर्वेणापीति (भा)

विभाषोपसर्गं (२।३।५८) इत्यनेनेत्यथ ॥ दिव इति सूत्रे शेषग्रहणानुवृत्त्या शेषषष्ठी तत्त्वाविचाया द्वितीयेतीदमपि सिद्धमतमाह ।

अत्र च शेष इति । (कै)

दिवस्तदथस्येति (२।३।५८) सूत्रे इत्यथ । अत्र शेष इत्यस्य सबन्धे 'विभाषोपसर्ग इति सूत्र समासविकल्पफलक वाच्य तथा च नोपसर्ग इति पूर्वसूत्रनिषेधे शेषषष्ठ्या समासविकल्पेन रूपद्वयस्य सिद्धतया विभाषाग्रहण व्यर्थं स्यात् । विभाषोपसर्गं इत्यत्र शेष इत्यस्यासबन्धे तु वेदेऽपि तेनैव कमणि द्वितीयाया सोपसर्गं सिद्धत्वेन आपाद्यरूपाभावेन निरूपसर्गं ऽपि कमत्वविवक्षाया दिव इत्यस्या-प्रवृत्त्या कमणि द्वितीयेत्येव सिद्धतया द्वितीया ब्राह्मणे इत्यस्य

द्वितीया ब्राह्मणे ॥ ब्राह्मणविषये प्रयोगे दिवस्तदर्थस्य कमणि द्वितीया वा स्यात् । षष्ठ्यपवाद । गामस्य तदह सभाया दौब्येयु । सोपसर्गस्य ह्यन्वसि व्यवस्थितविभाषयापि सिद्धे निरूपसर्गार्थं आरम्भ ॥

'द्वितीया ब्राह्मणे ॥ मन्वथतिरिक्तो वेदभागो ब्राह्मणम् । गामस्य तदह सभायामिति' । गामस्य सभायामित्यन्वय, तदह रित्येतदुदाहरण,

(द्वितीया ब्राह्मणे । २ । ३ । ६ ।)

(अ २ । पा ३ । आ ३)

वैयर्थ्यापत्ति । कृति त्विद् न प्रवतत इति पुनर्विधान समासाभावा-
 येत्यपि न वाच्यमिति भाव ॥ परे तु दिव इति सूत्रे शेष इत्यस्य
 निवृत्तिर्व्याख्यानादेव नोपसर्ग इत्यत्र विभाषोपसर्ग' इत्यत पद-
 खाद्यभावात्तिङन्ते रूपद्वयार्थं विभाषाग्रहणस्यावश्यकत्वाच्च । कृति
 प्रतिपदविधानेति निषेधात् षष्ठीसमासाभाव एव । अत एव
 तद्भाष्यकृता न प्रत्याख्यातमित्याहुः । परे तु दिव इति सूत्रे शेष
 इति सबन्धाद् एव कर्मादिष्वकमकवद्वचनमिति वात्तिकरौत्या
 शतस्य दीव्यत इति भावे इष्ट प्रयोग सिध्यति । अत एव सकमका
 अधीभर्थादय प्रेक्षन्नूपयन्ता कर्मादिशब्देनोच्यन्ते इति कैयट ।
 शेष इत्यनुवृत्त्या वात्तिकप्रत्याख्याने तु एतत्सूत्रद्वयप्रत्याख्याने एव
 भाष्यतात्पर्यम् ॥

अत्र चेति । (कै)

कैयटस्यापि । अत्र प्रकरणे इत्यथ । एव चात्रत्य भाष्य वात्ति-
 करौत्या । एव च 'ज्ञो विदथस्य 'कृतोर्थे' ति सूत्रे च न शेष-
 पदसबन्धो मानाभावात् । अत्र च मण्डूकानुवृत्तिरत एव यदा
 कमविवक्षितमित्येवोक्तमन्यथा कर्मादिविवक्षितमिति वदेदित्याहुः ॥

खमोनपुसका'दिति लुक् 'अहन्निति' इत्यम । 'अनुपसर्गस्य नित्यं षष्ठा
 प्राप्तायामिति । दिवस्तदर्थस्येत्यनेन अथ सोपसर्गस्यापि पूर्वेषु षष्ठासपि
 प्राप्ताया नित्यद्वितीयार्थं कस्मान्न भवतीत्याह । सोपसर्गस्येत्यादि' ॥

(अ २। पा ३। अा ३) (प्रेष्यब्रुवोहविषो देवतासम्प्रदाने २। ३। ६१।)

प्रेष्यब्रुवोहविषो देवतासम्प्र- दाने । २ । ३ । ६१ ॥

हविष प्रस्थानासम्भवादाह

यदेति ॥ (कै)

प्रेष्यब्रुवोहविषो देवतासम्प्रदाने ॥ इत्येतेर्देवादिकस्य गत्यर्थस्य लोपम
ध्यमपुरुषैकवचन प्रेष्येति तत्साहचर्याद् ब्रुविरपि तथाभूतो गृह्यते ।
देवतासम्प्रदानं यस्म्यर्थस्य तत्र वतमानयो प्रेष्यब्रुवोहवितयो कामणोहवि
विशेषस्य वाचकाच्छब्दात् षष्ठी स्यात् । अग्नये ह्यगस्य हविषो वपाया
भेदस्य प्रेष्यानुब्रूहि वा । प्रेष्यब्रुवो किम् । अग्नये ह्यग हविवपामेदो
जुहुधि । हविष किम् । अग्नये गोमयानि प्रेष्य । देवतासम्प्रदाने किम् ।
माणवकाय पुरोडाशाग्न्येष्य । हविष प्रस्थितत्वे विशेषण्ये प्रतिषेधो
वक्तव्य ॥ इन्द्राग्निभ्यां ह्यग हविवपाम्मेद प्रस्थित प्रेष्य । इह सूत्रे
शेषग्रहणं न सम्बध्यते । तिङन्तेन समासस्याप्रसक्तत्वात् । इदञ्च भाषाया
मपि प्रवतते । उत्तरत्र ह्यन्दोयह्यात् ॥

“प्रेष्यब्रुवोहविषो देवतासम्प्रदाने” ॥ इत्येतेर्देवादिकस्येति । इषु
गतावित्यस्य श्यना निर्देश इच्छतीष्णात्बोरिच्छाभौक्षणार्थयौगित्यर्थः ।
तद्विषय एवेति । लोपमध्यमैकवचनान्त । देवतासम्प्रदान इति । देवता
सम्प्रदानं यस्म्यर्थस्य तत्र वतमानयो कामणि कारक इत्यन्वयः, ‘हविषो’
हविविशेषवाचिन इत्यर्थः । प्रेष्येति । ब्रूहिप्रेष्येत्यादिना जुत् । ‘अग्नये
गोमयानि प्रेष्येति’ । गोमय हविषेण क्वापि न चोदित, ‘हविष प्रस्थित-
स्येति’ । प्रस्थितशब्देन यद्विप्रेष्यते तस्येत्यर्थः, इदं च भाषायामपि भवति
उत्तरत्र ह्यन्दोयह्यात् ॥

चतुर्थ्यर्थे बहुलं क्न्दसि । २ । ३ । ६२ ॥

खर्वेण । (भा)

अग्निदग्धशरावेण । अञ्जलिरपकशरावो वा विहित इति बोध्यम् । खर्वो वामन । रजस्वलाप्रस्तावे नैत्तिरीयश्रुतौ न सहा-
सीत नास्य अन्नमद्याङ्गुल्लहत्यायै ह्येषा वण प्रति मुच्यास्तेथो
खन्वाङ्गरभञ्जन वा वस्त्रिया अन्नमभञ्जनमेव न प्रतिगृह्य काम
मन्यदित्युपक्रम्य

या मलवद्वाससमित्यादि । (भा)

मलवद्वासस' रजस्वलाम् ॥

सभवति (भा)

गर्भाधानाथमुपगच्छन्ति ॥

ततो जायते सोऽभिशस्त । (भा)

मिथ्यारोपितपातक ॥

चतुर्थ्यर्थे बज्जल क्न्दसि ॥ षष्ठी स्यात् । पुरुषमृगश्चन्द्रमसे गोधा
कालकादावाघाटस्ते वनस्पतीनाम् । वनस्पतिभ्य इत्यर्थे । बज्जलयद्दद्याच्चन्द्र

“चतुर्थ्यर्थे बज्जल क्न्दसि” ॥ या खर्वेणेति' । रजस्वलायाः खर्वमाना
दिप्रतिषेधार्थोऽयमर्थवादः । तत्तर्हि वक्तव्य षष्ठ्यर्थे चतुर्थीति, न वक्तव्य,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७४१
(अ २ । पा ३ । आ ३) (चतुर्थ्यर्थे बङ्गल छन्दसि । २ । ३ । ई२ ।)

अरण्ये इति । (भा)

सभवतीत्यनुत्तते ।

स्तेन । (भा)

चौर ॥

पराचीम् । (भा)

लज्जादिना पराग् वलितवदनामन्यचित्ता वा ॥

तस्यै श्नीतमुखी । (भा)

लज्जावनतवदनस्तस्यैव व्याख्या ॥

अप्रगल्भ । (भा)

अप्रगल्भ इत्यथ ॥

मारुक (भा)

मरणशील ॥

अभ्यङ्गे (भा)

तैलादिनेति शेष ॥

दुश्चर्मा । (भा)

कुष्ठी ॥

प्रलिखते । (भा)

चित्रादि लिखति ॥

मसश्चतुर्थी । षष्ठ्यर्थे चतुर्थीत्यपि वक्तव्यम् ॥ या खर्वेण पिबति तस्यै खर्व ।
व्यत्ययवचनात्सिद्धम् ॥

योगविभागात्सिद्ध, चतुर्थ्यर्थ इति नाय समास कि तद्धि चतुर्थी अर्थ इति
योगो विभक्त्य, षष्ठीत्यनुवर्तते अर्थे षष्ठी भवति चतुर्थी चेति, तत्र

(चतुर्थ्यर्थे बज्जल क्न्दसि । २ । ३ । ६२ ।) (अ २ । पा ३ । व्या ३)

खलति । (भा)

अकेशशिरा ॥

अपमारी । (भा)

अपमृत्युधुक् ॥

अञ्जनम् । (भा)

नेत्रयो कञ्जलदानम् ॥

श्यावदन् । (भा)

मलिनदन्त ॥

या कृणति । (भा)

औषधादीन् क्लिनति ॥

उदन्धुक । (भा)

गले रज्जु बध्ना मरणशील ॥

उन्मादुक । (भा)

उन्मत्तशील ॥ एतदप्ये श्रुतौ । या खर्वेण पिबति तस्यै खव-
स्तिस्त्रो राचीव्रत चरेत् । अञ्जलिना वा पिवेदखर्वेण वा पात्रेण
गोपोद्यायाहल्याथै जार मनाच्चै तन्तुरिति । तस्मान्तिस्त्रो प्रजाथै
राचीव्रत चरेत् । अहल्याया जारेत्यर्थे ऽहल्याथै जारेत्यादि ॥

स्वार्थे एव षष्ठौचतुर्थ्याविधानमनर्थकमित्यन्योन्यसन्निधानादन्योन्यार्थे विभ-
क्तिद्वय विज्ञायते ॥

कर्तृकर्मणोः कृति । २ । ३ । ६५ ॥

यथोक्तेति । (कै)

‘तस्य कमकचयम् (भा) इत्यस्यार्थान्तरं वक्तुं पूर्वोक्ताथकत्व
 निरख्यतीति भावः ॥ ननु कर्तृकर्मणे क्रियापेक्षे न धात्वपेक्षे इति
 धातोरित्ययुक्तमत आह

इहेति ॥ (कै)

वाचक धातुमिति । (कै)

न च खवाचकाक्षेपे ऽपि धात्वाक्षेपे मानाभावः । खनतीत्याद्यर्थं
 जायमानानां तद्धितानामपि क्रियोपसजनद्रव्यवाचकत्वेन क्रियावा-

कटकमणो छति ॥ शेष इति निवृत्तम् । छद्योगे कतरि कमणि च
 षष्ठी स्यात् । भवत् प्रायिका । अपा खटा । कटकमणो किम् । शस्त्रेण
 भेत्ता । स्यादेतत् । इह कटकमभ्यां क्रिया आक्षिप्यते । तद्वाचोह
 धातुरेव । धातोश्च द्वये प्रत्यया । छतस्तिष्ठश्च । तत्र तिष्ठ प्रयोगे नलोक्तेति
 प्रतिषेधेन भाव्यम् । ततश्च परिशेषात् छद्योग एव षष्ठी भविष्यति तत् किं

“कटकमणो छति” ॥ “इह क्रियाया साधनं भवतीति” । कट
 कमभ्यां क्रिया सन्निधाप्यते, धातुरेव क्रियावाचो, धातोश्च द्वये प्रत्यया
 छतस्तिष्ठश्च, तत्र तिष्ठप्रयोगे नलोकाव्ययेति लप्रतिषेधेन भाव्यं स चावश्यं
 लप्रतिषेधं कर्तव्यं, ये छतो लादेशास्तदर्थम्, ओदनं पचनं ओदनं पच-
 मानं अपि सोमं ददिर्गा इति इह तु नार्थं छद्योगेनेति मत्वा पृच्छति ।

(कटकमणो छति । २ । ३ । ६५ ।) (अ २ । पा ३ । आ ३)

चकलात् । तदर्थाश्रयादिष्वपि कटत्वादिप्रथक्कायदशनाच्च ।
अयमेव तस्य कमकत्रयम् इति वक्तुराश्रय इति वाच्यम् । एत-
द्भाष्यप्रामाण्येन कारकत्वोपयोग्यक्रिया धातुवाच्यैव न तु तद्धितादि-
वाच्येति निणयेनादोषात् । एवञ्च देवदत्तेन श्रत्योऽथ अत्रिको
भूमित्यादयो ऽपप्रयोगा एव । अत एव हिरुगादिद्योगे न द्विती-
यादय । न चाधिका खारी द्रोणेनेत्यनापत्ति । तत्र प्रकृत्यादि-
त्वाद्धेतौ वा तृतीयाया सत्त्वेनादोषादिति पञ्चमे निरूपयिष्याम ॥
भाष्ये

अकृतो ऽव्ययस्य ये इति । (भा)

अकृतोऽव्ययस्य प्रयोगे यत्किञ्चित्क्रियानिरूपिते ये कर्तृकमणो
इत्यथ सूत्रस्यापि अव्ययप्रयोगे नेत्येवाथ ।

छद्ग्रहणेन । मैवम् । तद्धितान्तस्य वारणीयत्वात् । यथा कृतपूर्वीकट
मिति । ननु कृत कट पूर्वमनेनेत्यस्मिन्विग्रहे क्तस्य कमणि विधानात्तेनैव
कमणो ऽभिहितत्वात् द्वितीयया न भाष्यम् । एव तदपवादभूतया षष्ठापि ।
इहाप्यनभिहिताधिकारात् । किञ्च कृतशब्दस्य कटसापेक्षतया समासो
दुलभ । एव तद्धितोपीति चेत् । अत्रोक्त हरिया । विशेषकमसम्बन्धे
निमुक्तोऽपि कृतादिभि । विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवर्तते ॥ अकमकत्वे

‘कृतोति किमिति’ । ‘कृतपूर्वी कटमिति’ । ननु कृत कट पूर्वमनेनेत्य
स्मिन्विग्रहे क्तस्य कमणि विधानात्तेनैव कमणोऽभिहितत्वान्नैव द्वितीयया
भाष्यम्, एव च तदपवाद षष्ठापि न प्राप्नोति, इहाप्यनभिहिताधिकारात्,
कृतशब्दस्य च कटसापेक्षस्य समासो दुलभ, एतेन तद्धितो व्याख्यात,
तस्मादयमसाधुरेव प्रयोग । सत्यम्, विशेषविवक्षाया नैव समासतद्धितौ

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

०४५

(अ २ । पा ३ । अ ३) (कटकमणो कृति । २ । ३ । ६५ ।)

तदन्तकर्मकर्तृत्वादिति । (भा)

कदन्तकर्तृत्वकमलमेवैतथोन त्वय्यकर्तृत्वकमलमेतयोरित्यथ ॥
तदुपपादयति ।

न लोकेति । (कै)

सन्देहे तत्पुरुषस्यैव न्याय्यत्वं कृत्यदोषादाने तु अन्यपदायस्य
स्यष्टत्वाद्भ्रूहीरेवेति भाव ॥ भाष्ये

प्रतिषेध- (भा)

शब्दो नियमशास्त्राणां निषेधे पयवसानमभिप्रेत्येत्याहुः ॥

एकत्वस्याविवक्षामिति । (कै)

उद्देश्यनिमित्तगतत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

सत्येव क्लान्ते भावाभिधायिनि । तत क्रियावता कर्त्रा योगो भवति
कमणाम् ॥ अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकमभि । क्रिया सम्बन्धते
तद्वत् कृतपूर्वादिषु स्थितेति ॥ अस्यार्थः । कृतादिभिः शब्दैः कटादिसमभि
याहारात् विशिष्टकमसम्बन्धे निष्कृष्य सुक्तेऽपि अनुभूतेऽपि कृतं पूर्वं
कटोनेनेत्यवस्थायामिति भावः । तस्यामवस्थायाम् दृष्टिविरहात् । कमसामान्य
वचनोऽयं एव कृतशब्दः प्रवर्तते दृष्टिः कभते । अविच्छिन्नकमतायां नेह

भवती यदा तु कृतं पूर्वमनेनेति कमसामान्ये भावे वा क्त उत्पद्यते तदा
सापेक्षत्वाभावात्कमात्, केन 'सुश्रुये'ति, तत पूर्वादिनि सपूर्वाच्चे'
तीनि प्रत्यय न च कटस्य क्तेनाभिधानं करोतेत्यद्यमानं क्तप्रत्यय कम
सामान्यमेवाह विशेषकमसबन्धात् तस्याभिधानं न चात्र तद्धितेनैकार्थी
भूतस्य निष्कृष्य कटेन सबन्धः सम्भवति, क्रियया तु गुणभूतयापि कारकाया

कृतो ये इति । (भा)

कृदन्तशक्तिग्रहसहकारेणोपस्थिताया क्रियाया चे इत्यथ ॥

तद्वितेनेति । (कै)

तद्वितान्तशक्तिग्रहसहकारेणैवोपस्थितक्रियाया चे इत्यथ ॥

एतद्वाक्यभवनाभावे हेतुमाह तत्र

द्वितीयेति ॥ (भा)

कटापेक्षत्वादिति । (कै)

कृत इत्यस्य विशेष्यतया कटसापेक्षत्वादित्यथ । अन्यथा क्रियाया कारकाग्नि नित्यसापेक्षतया ऽसगति स्पष्टैवेति बोध्यम् । नित्यसापेक्षत्वे ऽपि क्वचिदेव समासो न सवचेत्याशयमन्ये ॥ भाष्ये

पद्यत इत्यादावपि कमसामान्ये प्रत्ययाभ्युपगमादिति भाव । अविवक्षित कमणां भावे प्रत्यय इति मतान्तरमाह, अकमकत्व इति । ननु कमसामान्ये भावे वा क्तप्रत्यये कृते सापेक्षत्वाभावात्सुभुपेति समासे कृते पूर्वादिनि सपूर्वाचनेति कर्त्तरि इतिप्रत्ययोस्तु नाम । कटस्य तु प्रथमपक्षे क्तोनाभि धान दुर्वारम् । यथा शक्यञ्च क्षुदुपद्वन्तुमित्यत्र क्षुध कृत्यप्रत्ययेन । मैवम् ।

सबन्धो भवति यथा कट कृतवानिति कृतपूर्वीशब्दस्त्राय पूर्वकृतमनेने त्यस्मिन्नर्थे व्युत्पादित पूर्व कृतवानित्यनेन समानार्थं सपद्यते, तत्र करोति क्रियापेक्षमस्ति कटस्य कमत्वम्, अत्रभिहित च तदिति कृदग्रहणो बध्नी स्याद्, यत्र च निष्ठान्तेन शब्देन कटकर्मणो सबन्धस्तत्रैव निष्ठाश्रय प्रति बध्नी यथा कट कृतवान् कृत कटो देवदत्तेनेति, इह तु कृतस्य कटेन

(अ २ । पा ३ । आ ३) (कट कर्मणो छति । २ । ३ । ६५ ।)

यो ऽसौ कृतकटयोरिति । (भा)

थ कृतकटयो सामानाधिकरणरूपसम्बन्धो वाक्ये इष्ट स
उत्पन्ने प्रत्यये इति निवृत्तते निवृत्त इति बुद्धिविषयो भवति
भावविषयकृतग्रन्थेन वृत्तिसत्त्वात्तत्रान्याथदग्रानात्तद्धितार्थनैकाथी-
भूतस्य कृतस्य कटेन सम्बन्धाभावादिति भाव ॥ ननु विशेषा-
तिरिक्तसामान्यसद्भावे मानाभावात्प्रधान्यफलाश्रय क्तेनाभिहित
इति ज्ञानकाले तदथफले ऽन्वितस्य कटस्थानभिहितताया वक्तुम-
शक्यत्वाच्च कमसामान्ये इत्यसङ्गतमत आह

भावे वेति । (क्ते)

अविवक्षितकमतया अकमकल फलाग्रे प्रागाश्रयविशेषान्वया-
विवक्षैवात्र कर्माविवक्षेत्याह ॥

तद्धितार्थनैकाथीभूतस्य कृतव्यर्थस्य निष्कृष्य कटेन सम्बन्धाभावात् ।
तदेतदाह तत क्रियावतेति । नन्वेव क्रिययापि योगाभावे कथ द्वितीये
त्वाश्लेष्याह । अविग्रहेति । विशिष्य ग्रहो ग्रहण तद्रहितप्राधान्येना
ग्रहणमाणापीत्यर्थ । अथ भाव । गुणभूतयापि क्रियया कारकात्ता सम्बन्धो
दृश्यते । यथा कट कृतवानिति । कृतपूर्वीशब्दश्चाथ पूर्व कृतमनेनेत्वस्मिन्नर्थे

सम्बन्धो न भवतीत्युक्तमेव अथ तु वस्तुतो निष्ठान्ते पदे धातुवाच्यक्रियापेक्षे
ये कटकर्मणो तयोः प्रतिषेधस्तथा सति नेद क्त्वाग्रहणस्य प्रयोजन तेनैत
दपि निरस्तम्, असति क्त्वाग्रहणे कट कारयति पाचयत्योदन देवदत्तो यद्
दतेनेति शिचप्रकृते पचैरर्थे प्रति कटकर्मणो षष्ठीप्रसङ्ग सति तु क्त्वा
ग्रहणे शिचोक्तत्वात् भवतीति कथमिव निरस्त, न लोकेत्यत्र नैव ज्ञायते

(कटकमणो ह्यति । २ । ३ । ६५ ।) (अ २ । पा ३ । ध्या ३)

कृत पूर्वमनेनेति । (कै)

अथप्रदर्शनमात्रमेतत् । नत्वथ प्रयोग साधु । प्रत्यचोत्पत्त्यनन्तर
भाष्ये सामानाधिकरणनिवृत्त्युक्तेर्वाक्ये कृतकटयो सामानाधिक-
रणेन प्रयोगस्त्वेव साधुत्वात् ॥

कर्मत्वमिति । (कै)

अख्यनभिहित कटस्य कमत्वमित्यथ ॥

विशेषकर्मैति । (हरि)

१ विशेषकमसम्बन्धे निमुक्तोऽपि कृतादिभि ।
विशेषनिरपेक्षोऽन्य कृतशब्द प्रवृत्तते ।
अकमकत्वे सत्येव क्लान्ते भावाभिधायिनि ।
तत् क्रियावता कर्त्ता योगो भवति कमणा ॥
अविग्रहा गतादिस्था यथा ग्रामादिकमभि ।
क्रिया सम्बध्यते ऽद्वय कृतपूर्व्यादिषु स्थिता ॥ हरि ॥

व्युत्पादित । पूर्व कृतवानित्यनेन समानार्थं सम्पद्यते । तत्र करोतिक्रियापेक्ष-
मस्ति कटस्य कमत्वम् । अत्रनभिहितञ्च तत् । अतो ऽसति कृद्ग्रहणे षष्ठी
स्यादेवेति स्थितम् । स्यादेतत् । औदन पच्यतेतमा गुरुधरित्रीक्रियतेत
रान्त्वयेत्यादावपि औदने धरित्र्यादे कमणाः क्रियथैव योगाद् द्वितीयैव

सप्रकृतिभूतस्य धावोर्ये कटकमणौ इति कि तद्धि क्लान्ते पदे या क्रियोच्यते
प्राधान्येन गुणभावेन वा तत्र ये कटकमणौ तयो षष्ठी न भवतीति तेनेद
मप्यप्रसोजनम्, अथ स्याद् न लोकाव्ययेत्यत्राव्ययविशेषार्थं कृद्ग्रहण
तेनोच्चैः कटाना सृष्टेत्यत्राकृतोप्यव्ययस्य प्रयोगे निषेधाभाव इति तदपि

(अ २ । पा ३ । आ ३) (कटकमणो कृति । २ । ३ । ६५ ।)

कृत कटो ऽनेनेत्यसामवस्थार्या कृतशब्देन विशेषकमकटादि-
सम्बन्धे ॥

निर्मुक्ते ऽपि । (हरि)

अनुभूते ऽपि तस्यामवस्थायामसामर्थ्येन वृत्तिविरहाद् ॥

विशेषनिरपेक्ष । (हरि)

भाववचन ॥ अन्य एव ।

कृतशब्द प्रवर्तते । (हरि)

वृत्ति लभत इत्यथ ॥ तदेवोपपादयन्नविवक्षितकमतया भावे
क्त इत्याह ।

अकर्मकत्वे इति । (हरि)

एव विशेष्यनिरपेक्षत्वे विशेष्यरहितसामान्यस्थाभावादित्यर्थ ॥

स्यात् । क्रियाविशेषणीभूतेन लकारार्थेन कर्मान्वयश्चेत् क्तार्थेनाप्यस्य ।
क्रियाया कारकेष्विव शक्तेरपि शक्तिमत्युत्थिताकाङ्क्षकत्वाविशेषात् ।
किञ्चास्य नाम कथञ्चित् क्तार्थपरित्यागेन वृत्ति । राजपुरुषादौ सख्या
विशेषस्य मासजातादौ गुणप्रधानभावादेश्च बद्धशस्त्रागदश्रनात् । तथापि
कृद्गृह्यथ व्यर्थमेव । नञोकेति निष्ठायोगे निषेधासिद्धे । निष्ठान्तघातुपात्त

न अथयेन कटकमणो विशेषयिष्यामो ऽव्ययस्य ये कटकमणो तयो षष्ठी
नेति, न चाकृत उच्चैस कटकमणो सम्भवत, इह तद्धि करोतीति कृदिति
कृच्छब्देन कर्त्तव्यते तत्र कटकमणोरित्येव षष्ठीमपि सिद्धाया पुनर्विधान
गुणभूतेषु कर्त्तरि यथा स्याद्भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामिति,
भिदेखन्तात्यर्थाद्यादिना गनुच, अत्र अर्थस्य प्राधान्यात्प्रयोजककर्त्ता प्रधान
प्रयोज्यकर्त्ता तु प्रकृत्यर्थस्य गुणभावाद्गुणभूत इति प्रधानेतरसन्निधौ प्रधा

(कठ कमणौ क्वति । २ । ३ । ६५ । (अ २ । पा ३ । व्या ३)

अत्र ज्ञान्त भावाभिधाधि तदिति क्वचित्पाठ सुयुक्ततर । सप्त-
म्यन्तपाठे भावाभिधाधिनि सति समाधे तद्धितोत्पत्तिरिति शेष ॥
एव सति तद्धितोत्पत्तौ यथा ऽसामर्थ्यं न भवति तथा दृश्यति ।

तत क्रियावतेति । (हरि)

कमणा कटादीना क्रियावत्कचथके इतिना तदन्तोपस्था-
क्रियया योगो भवतीत्यथ ॥ तत्रोपपत्तिमाह ।

अविग्रहेति । (हरि)

विश्विष्य प्राधान्येन ग्रहो ग्रहण तद्ग्रहिताप्राधान्येन गृह्यमाणा-
पीत्यथ । गुणभूतक्रियया वा कारकाणा सम्बन्धदृशनादिति
भाव ॥ तदुक्त भाष्ये ।

१ हरिकारिकायाम् ।

क्रियायोगे न भवतीति हि तदर्थं । ग्राम गतवानित्यादावपि कारकाणा
क्रियथैवान्वयात । न च प्राचयति यच्चदत्तो देवदत्तेनेत्यत्र णिच्प्रकृत्यथ प्रति
कतुः प्रयोज्यात्मस्त्री वारयितु क्कद्ग्रहणम् । णिच् तु न क्वदिति
वाच्यम् । लयोगे नेत्येव निषेधसिद्धे । लप्रकृत्या लान्तपदेन वा या क्रियो
पात्ता तद्योगे नेत्यर्थात् । सा च क्रिया गुणभूता प्रधानभूता वेत्यत्र

नादेव स्यात् क्कद्ग्रहणादप्रधानादपि भवति एतदपि नास्ति प्रयोजन,
द्वतीयावत् सिद्ध तद्यथा प्राचित् ओदनो देवदत्तेन यच्चदत्तेनेत्यादौ प्रधा
नाप्रधानयोद्धारपि कर्त्रोक्ततीया भवति तत्स्थस्य हेतोः एकशब्दवाच्यत्वा
भावेन विरोधाभावात् तथा षष्ठीपि भविष्यति, इह तद्धि प्रयोजनम्,
'अभयप्राप्तौ कमणौ ति बहुव्रीहियथा स्याद् अन्यथान्यपदार्थस्यानुपात्त
त्वान्तत्पक्ष स्यात्तत्र चानिष्ट वक्ष्यते, यद्येवमुत्तरत्रैव क्कद्ग्रहण कर्त्तव्यम्, अथ

अस्ति च करोते कटेन सामर्थ्यमिति । (भा)

सामान्येन तदावृत्तिरिति । (भा)

अविवक्षितकमतया धात्वयमात्रवृत्तिना भावक्तान्तेनेत्यथ ॥

विशेषार्थिनेति । (भा)

कमविशेषजिज्ञासानिवक्तकयत्नवतेत्यथ । एषा च विवक्षा प्रयोगानुसारात्कचिदेव तेन घट क्रियते घट इतमित्यादि नापादनीयम् । कङ्ग्रहणे कृते तु न दोष । कमण इदन्तमात्रोपस्थाप्यक्रियान्वयाभावात् । स चास्योक्तरीत्या न कापि पृथक् प्रयोग इति तन्मात्रस्य शक्तिग्रहाभावात् । अत एव तण्डुलानां पाचकपुत्र पाचकतर इत्यादौ न दोष । निषेधसूत्रे ऽपि लादिषाह-

नाग्रहः । गौणमुख्यन्यायस्तु नाश्रीयते । लक्ष्यानुरोधात् । स्वरितेनाधिककार इति व्याख्यानाच्च । अत एव तत्र तृतीया लभ्यते । भेदिका देवदत्तस्य यज्ञदत्तस्य काष्ठानामित्यत्रोभाभ्याङ्गत्वभ्या यद्यप्यत एव । तस्माद्यथ क्वदग्रहणमिति । अत्राङ् । कृत्येव यथा स्यात्तद्विज्ञाधिक्ये मा भूदिति क्वदग्रहणम् । व्याकरण प्राञ्चः । प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थेण एवञ्च वदतां मते षोडशस्य पाचकतम इत्यत्रापि षष्ठी नेति लभ्यते । कृतपूर्वीतिवक्तव्यपूर्वी

वानुपात्तेऽप्यन्यपर्यर्थे व्याख्यानाद्भङ्गव्रीहिविध्वयति यथैकाग्रो द्वे प्रथमस्येति तदेतत्कृद्ग्रहणं चिन्त्यप्रयोजनम् । केचिदाङ् । इहैव तद्वितनिवृत्त्यर्थं क्वदग्रहणमिति, प्रजानातीति प्रञ्च प्रञ्च एव प्राञ्च 'प्रज्ञादिभ्यश्चेति स्वार्थिकेण कृते व्याकरण प्राञ्च इत्यत्र षष्ठी न भवति, ननु क्रियमाणेऽपि क्वदग्रहणे कस्मादेवात्र न भवति यावता भवत्येव कृतोत्र प्रयोगो नह्यत्रैतच्छक्यं वक्तुं प्रत्ययार्थेनैकार्थीभूतस्य क्वदन्तस्य निष्कृत्य व्याकरणेन संबन्धो

(कट कमणो कृति । २ । ३ । ६५ ।) (अ २ । पा ३ । आ ३)
 चर्यान्निष्ठांशेषु तथाथ इति न निषेधप्रवृत्ति । कट कृत पाचक-
 पुत्र इत्यादौ च निषेधप्रवृत्तिरत एव भाष्ये "करोते कटेन
 सामर्थ्यमित्युक्तं न तु कृतशब्दस्य कटेनेत्युक्तम् । एव च सकमक-
 धातावीदृशविवक्षाया भावे क्तप्रत्यय ईदृशसमाधिविषय एव नान्य-
 चेति भाष्यस्वरसाल्लभ्यते भ्रान्त देशमि त्यादौ तु गत्यर्थाकम-
 के तिभावे क्तो बोध्यः ॥

एतच्च विशेषापेक्षायामिति । (कै)

अत्रैव प्रधानन्यायो न तृतीयादिविधाविति विशेषापेक्षायामि-
 त्यथ । विरोधाभावे हेतुरेकशब्दवाच्यत्वाभावः । तदुपपादक
 भिन्नशब्दवाच्यधोरित्यादौति बोध्यम् ॥

त्यादेरभ्युपगमे तु तद्यादाद्यन्तेन समासादिनौ कृते क्वद्ग्रहणव्यावृत्तापि
 सम्भवति भाष्ये त्विहोदासीनमेवेत्यभियुक्तप्रयोगा अन्वेषणीया । यत्तद्धि
 धयै रामोदमुत्तममिति भट्टि । उच्यते । अनित्येय षष्ठी । तद्वृत्तमिति
 निर्देशात् । द्विकमकेभ्यस्तु कतरि कृति कृते 'प्रधाने नियतावष्ठी गृण्ये
 तूभयथा भवेदि'त्यकथितसूत्र एवोक्तम् ॥

न सम्भवतीति प्रत्ययस्य स्वाधिकत्वेनार्थान्तराभावात् । नैष दोषः । क्वद्
 ग्रहणसामर्थ्यात्कृन्तेनैव योगे षष्ठी विज्ञास्यते इह तु कृता तद्धितेन
 चैकरूपं सबन्ध इति न भविष्यतीत्यलमितिज्ञोदेन । श्लेष इति निवृत्त
 मिति । तेनाप्राप्ता षष्ठी विधीयत इत्यस्या समासो भवतीति क्वद्योगा च
 षष्ठी सम्भस्यत इति न वक्तव्यं भवति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७५३
(अ २ । पा ३ । आ ३) (उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ।)

उभयप्राप्तौ कर्मणि । २ । ३ । ६६ ॥

नियमेनानेनेति । (कै)

नियमशास्त्राणा निषेधे तात्पर्यादन्यथानुवादेवैयर्थ्यापत्तिरिति
भाव ॥

स्वीप्रत्यय एवेति । (कै)

भाष्ये

उभयप्राप्तौ कर्मणि ॥ उभयो प्राप्तियस्मिन्कृति तत्र कर्मण्येव षष्ठी
स्यात् । आश्चर्यो गवा दोहोऽगोपेन । अकाकारयो प्रयोगे प्रतिषेधो नेति
वक्तव्यम् ॥ भेदिका विभित्वा वा द्रवस्य जगत । कथन्तद्धि क्लिना बाधा न
भवतीति स्थागापापचोभाव इति सूत्रे ढत्ति । तथा सुटा सौयुटो बाधा न

उभयप्राप्तौ कर्मणि' ॥ उभयशब्देन प्रकृतत्वात्कटकर्मणौ संबद्धोते ।
'उभयप्राप्ताविति बहुव्रीहिरिति । न तत्पुरुष । 'उभयो कटकर्मणोः
षष्ठी प्राप्तौ सत्यामिति' । अत्र प्रयोजन वक्ष्यति । 'कर्मण्येवेति' । विपर्ये
तस्तु नियमो न भवति उभयप्राप्तावेव कर्मण्येति गव हि पूर्वसूत्रे कर्म-
ण्यह्वयमनर्थक स्याद् अनेनैव विभिन्नविधानमाश्रयणीय स्यादिति भाव ।
'आश्चय इति । सकर्मकेश्यो भावे कृति विहिते कर्मणि कर्त्तरि च षष्ठी
प्राप्ता नियमेन कर्त्तरपनीयते, प्राप्तिग्रहणाच्च प्राप्तिमात्रे नियम इति
कटकर्मणो प्रयोगेऽपि कर्त्तरि ढवीया भवति 'अन्तर्धौ येनादृशन्मिच्छ
ती'ति अत्र ह्यात्मन इति गम्यमानत्वादस्त्युभयो प्राप्तिः अत्र चानन्तरस्य
विधिर्वा प्रतिषेधो वेति कटकर्मणोरिति प्राप्तिनियम्यते शेषषष्ठी तु

अकाकारयोर्भेदिका चिकीर्षेति कृतिरिति च (भा)

स्त्रीप्रत्यये एवोदाहरणदानादिति तदाग्रथ ॥

अपरे त्विति । (कै)

नोदाहरणमादरणीयमिति तद्भाव ॥

भवतीति सुट्तिघोरित्वञ्च वृत्ति । अञ्च रक्षित । अप्रत्ययादित्यकारप्रत्ययस्येह ग्रहण प्राथम्यात् । बाधाशब्दे तु गुरोश्चक्ष इत्यकार इत्याह् करणत्वविषयत्वात् ढतीयेति वा बोध्यम् । शेषे विभाषा । स्त्रीप्रत्ययविषयमेवेदमित्येके । विच्छिन्ना सूत्रस्य कृतिः पाणिने पाणिनिना वा । केचिदविशेषेण विभाषामिच्छन्ति । शब्दानामनुशासनमाचार्येणाचार्यस्य वा ॥

कर्त्तव्यमपि भवत्येव नियमस्य प्रयोजन पक्षे ढतीयाश्रयण कर्मापि यदा शेषत्वेन विवक्ष्यते तदा तत्रापि शेष षष्ठी भवत्येव तस्याश्च 'कमण्णि चे'ति निषेधाभावात्समासोऽपि भवति, निषेधस्य तु प्रयोजन कृत्वुरो मा भूदिति एतदपि सूचित 'पूर्वेण षष्ठी प्राप्तौ नियम्यत इति आश्रयमिदमित्येतावदेक वाक्य कि तदित्याह । 'ओदनस्येति' । अञ्च पाके ओदनस्य कर्मत्व प्रादुर्भावे च ब्राह्मणाना कृत्वत्वमित्यनेकत्वात्कदुभयप्राप्तिर्भवति । भेदिका चेति' । पर्यायादियु एतच्च । 'चिकीर्षेति' । अप्रत्ययात् । अत्रोभयत्रापि कर्त्तरि ढतीया न भवति षष्ठी तु शेषविवक्षयापि सिद्धति समासोऽप्यञ्च भवति धमजिज्ञासा देवदत्तस्य शिष्यस्याचार्यश्रुत्वेति शेषे विभाषेति तच्च यदा नियमेन कर्त्तरि ढतीया तदा कर्मण्येति' ति निषेधात्पाणिनिना सूत्रकृति आचार्येण शब्दानुशासनमित्यसाध समास, पाणिने सूत्रकृतिराचार्यस्य शब्दानुशासनमिति तु साध ॥

महाभाष्यप्रदीपीद्घोत । ७५५
(अ २। पा ३। आ ३) (क्तस्य च वर्त्तमाने । २। ३। ६७।)

क्तस्य च वर्त्तमाने । २। ३। ६७ ॥

नपुसके भाव इति । (कै)

इदं वाचिक लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया कालोदासीन
'नपुसके भावे क्त इति सूत्रविहितक्तयोग एव । तेन भूते भावे
क्तेन योगे तृतीयैवेति वाचिकमतम् । यद्यपि शेषलविवक्षयापि
सिद्धं तथा ऽपि कर्तृत्वप्रकारके बोधे षष्ठ्यथमिदमिति वाचिका-
ग्रथ । भाष्यकारस्तु तादृश एवार्थं साधुत्वमङ्गीकृत्य प्रत्याचख्यौ ॥
भाष्ये

यद्येवमिति । (भा)

एव शेषलविवक्षया षष्ठ्यङ्गीकारे ॥

अधिकरणवाचिनश्चेत्यचेति । (कै)

एतत्सूत्रोदाहरणविषयीभूतगत्यर्थं इत्यथ ॥ तत्र हि क्तोऽधि-
करणे च ध्रौव्यगति इति विशेषविधाना नपुसके भावे क्त

क्तस्य च वर्त्तमाने ॥ वर्त्तमानाद्यक्तस्य योगे षष्ठौ स्यात् । नलोकेति
निबन्धस्यापवादः । राज्ञा मतो बुद्ध पूजितो वा । मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति

“क्तस्य च वर्त्तमाने” ॥ ‘राज्ञा मत इति । ‘मतिबुद्धिपूजार्थेभ्यश्चेति
वर्त्तमाने क्त, शेषविज्ञानादित्युपसख्यानं प्रत्याचष्टे, सदप्यत्र क्त्वाचस्य
कर्तृत्वमविवक्षया तिरोधीयते सवन्धित्वमात्रमेव तु विवक्षित्यते ततश्च न

(त्तस्य च वर्त्तमाने । २ । ३ । ६७ ।) (अ २ । पा ३ । आ ३)

इत्यस्याप्रवृत्तिरेवेति वार्त्तिकमते वार्त्तिकेन षष्ठी न प्राप्नोति
शेषत्वविवक्षयाश्च भावविषये ऽभाव एवेति वार्त्तिकमते चैशब्दा-
प्रत्याख्यात्मते च शेषे षष्ठी स्यादिति चातु शब्दमि त्यथ ॥
तदाह ।

तच्च शेषेति । (कै)

कर्माविवक्षया ऽकमकत्वे इत्यादीनि चलारि रूपाणि । सकम-
कत्वे तु अहिना सृष्टो याम इति पञ्चमीमपि बोध्यमिति केचित् ॥

सप्तमीप्रयोगेणेति । (कै)

इहे ति सप्तमीप्रयोगेणैवेद दग्धितम् । इहपदाथस्यैव चेदं
विवरण भाष्ये इति बोध्यम् ॥

किं तर्हि भाव इति । (कै)

इदमिहाहि सृष्ट इत्युदाहरणे कर्तरीत्यस्योपलक्षणम् ॥

वतमाने क्त । कथन्तहि नपुंसके भावे त्तस्य योगे षष्ठी । क्त्वाप्तस्य हसित
मिति शेषविज्ञानात्सिद्धम् । क्त्वाप्तत्वविज्ञायां तृतीयैव । क्त्वाप्तस्य हसित
मिति ॥

माषाणामश्रीयादितिवत्सिद्धा षष्ठीत्यर्थ । 'तथा चैति' । उपसख्याने
त्वेतन्न सिद्ध्यतीति भावः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७५७
(अ २ । पा ३ । आ ३) (न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम् ।
२ । ३ । ६६ ।)

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थतृनाम् ।

२ । ३ । ६६ ॥

अपनीयेति । (कै)

सञ्ज्ञिट् ग्रहणे तस्य फलाभावादित्यथ ॥ सद्यग्रहणेनैव सत्कानच्
कामूनां सिद्धत्वात्किं सञ्ज्ञिट्ग्रहणेनेत्यत आह

किंकिनौ चेति । (कै)

खेत्यस्य लादेशयोग इत्येवाथ । सयोग इति तु न शङ्क्यम् ।
आदेशे ललस्यास्त्रिधित्वेन स्थानिवत्त्वाधोगात् ॥

न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम् ॥ जिष्टक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात् ढना
मिति शत्व न कृतम् । एषा प्रयोगे षष्ठौ न स्यात् । कटकमणो कृतौति
प्राप्ता प्रतिषिध्यते । लादेशा, ओदन पचन पचमान पेचान पेचिवान् ।
कथन्तहि बभिवच्च पपि सोम ददिर्गा इति । नहि किंकिनौ लकारौ नापि
तदादेशौ । नैष दोष । किंकिनौ लिट्चेत्यनेन लिटकार्थातिदेश क्रियते

‘न लोकाव्ययनिष्ठाखलर्थटनाम्’ ॥ जिष्टक्षितरूपविनाशप्रसङ्गात्
ढनामित्यत्र शत्वाभाव । उ उकेति’ । अनेनोकारप्रसङ्गे दशयति तत्र
लञ्जेति पूर्वद्वन्द्वे उकारस्य पूर्वनिपात स्यात् परनिपातेऽपि लवुकेति स्यात्
तस्मात्परयोद्वन्द्व कृत्वा पञ्चाल्लुशब्दस्य द्वन्द्वः काय, उकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधि, व्यपदेशिवद्भावात्केवलस्यापि ग्रहणम् । ‘शट्प्रान

लिट्कार्यातिदेशादिति । (कै)

द्वित्वविधानेनैव सिद्धौ तद्वदतिदेशाल्लिङादेशप्रतुल्यावित्यथ
इति भाव ॥

व्याख्यास्यामीति । (कै)

सन्नां न व्याख्यास्यामि कि लतिदेश व्याख्यास्यामीत्यथ ॥
ननु लिङ्गदतिदेशे ऽपि कथं लमात्राश्रयषष्ठीनिषेधो ऽत आह ।

विशेषेति । (कै)

सन्नाप्रकरणाभावादिति मत्वत्युक्तम् ॥ भाष्ये

न तु लिट्सञ्चा । विशेषातिदेशे च सामान्यमप्यतिदिश्यत इति । उ, कट
चिकीषु । कन्यामलकरिष्ण । उक, वाराणसीमागामुक । कमेर्भाषायाम
निषेध ॥ लक्ष्म्या कामुक । अथय, कट छत्वा । तोसुन्कसुनोरप्रतिषेध ॥
पुरा ह्यस्योदेतौराधेयः । पुरा क्रूरस्य विष्टपोविरपश्चिन । निष्ठा औदन
सुक्तवान । देवदत्तेन छतम् । खलर्थं त्वया सुकरम् । ईषत्यान सोमो
भवता । ढन्निति प्रत्याहार प्रहृष्टानच्चावित्यारभ्य ढनो नकारात् । तेन

चाविति' । तेन श्रानजर्थं ढन्निति प्रत्याहारो नाश्रयणीय इति भाव ।
'किकिनौ चिति' । ननु लग्रहणेन लकारास्तदादेशाच्च ग्रहणीतु युक्ता कट
कारयाचकार औदन पाचयति किकिनोस्त्वयुक्त ग्रहणम् अलत्वादसादेश
त्वाच्च । नैष दोष किकिनौ लिट् चेत्यनेन लिट्त्वातिदेशे क्रियते न
लिट्सञ्चा तत्र कारया पचान इत्यादौ लिटि तदादेशे च दृष्ट प्रतिषेध
किकिनोरपि भविष्यति । उदाहरणेषु सवत्र कारकवधा प्रतिषेध शेष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७५६
 (अ २ । पा ३ । आ ३) (न लोकाययनिष्ठाखलर्थद्वयम् ।
 २ । ३ । ६६ ।)

उकारेति (भा)

कारप्रयोगेण वणग्रहणमिति ध्वनितम् । तत्फलमाह

उकारान्तेति । (कै)

शब्दरूप विग्रेथ्यमादाय तदन्तविधि । स च प्रत्यय एव
 साहचर्यादिति भाव । तेन कन्यामलङ्कारिष्णुरित्यादि सिद्धम् ।
 प्रत्ययाप्रत्यययोरिति तु वणग्रहणे न प्रवृत्त इति बोध्यम् ॥

शानन्प्रभृतौनामपि ग्रहणम् । सोम पवमान । पूडयजो शानन । नटमा
 शान । ताच्छैल्यादिष चानग्र । अधियन पारायणम् । इडधार्योरिति
 श्रुता । तन पाता सुतमिन्द्रो अस्तु सोमम् । द्विष श्रुतुर्वा । सुरस्य सुर
 वा द्विषन । सवन्न कारकषया प्रतिषेध । श्रेषे षष्ठी तु स्यादेव ।
 ब्राह्मणस्य कुवन । सत्यातुरक्ता नरकस्य जिष्णव । ह्यत्रस्य हसितम् ।
 जनिकतुरित्यादि । इत्वाकूणा दुरापेर्षे त्वदधीना हि सिद्धय । अपि
 वागधिपस्य दुवच वचन तद्विदधीत विस्मयमिति च । यद्वा । इत्वाकूणा

षष्ठी तु भवत्येव ब्राह्मणस्य कुवन ओदनस्य पचन अपा पेसरसि नरकस्य
 जिष्णवो गुणैः तानि द्विषद्वीयनिराकरिष्णुरिति । आगामुकमिति' ।
 लघपतपदेत्यादिनोक्त्वा, रक्षासि वाराणसी प्रत्यागमनश्रीलानि भवन्ति,
 श्रुतादिमोक्षार्थमित्यर्थ । 'दास्याः कामुक इति' । द्वितीयानित्यर्थं वचन
 षष्ठी तु श्रेषविज्ञानादेव सिद्धा । पुरा सूयस्येति । भावकक्षणा इत्यादिना
 तोसुन । विरूप इति' । 'वृषिदो कसन्' 'पूडयजो शानन्' ताच्छै
 ल्यवधोवचनशक्तिषु चानग्र 'इडधार्यो ब्रह्मक्षिणो'त्येतेषु न इति नानु
 वृत्तइति स्थापयिष्यते तेन लग्नह्यादसिद्धिरिति मत्वाह । ढन्निति ।

७६०

महाभाष्यप्रदीपौद्घोत ।

(न लोकाव्ययनिष्ठाखलार्थटनाम् ।

(अ २ । पा ३ । षा ३)

२ । ३ । ६६ ।)

एतेषां चेति । (के)

पूष्यजो शाननि 'त्यादीनामित्यथ ॥ भाष्ये

प्रतिषेधार्थमिति (भा)

षष्ठ्या सिद्धत्वेन प्रतिषेधमात्रफलकवाचिकमिति भाव ॥

तदेव विध्वर्थमिति । (भा)

नित्य प्रतिषेधे प्राप्ते पचे षष्ठीविध्यमित्यथ ॥

सिद्धय इत्यन्वयो न तु इच्छाकृया दुराप इति । तथा वागधिपस्य विस्मय
मित्यन्वयो न तु वागधिपस्य दुवचमिति दिक् । इह उच्च उकश्च
ऊकाविति व्युत्पाद्य लश्च ऊकौ चेति विग्रहीतयम् । ऊकारेण च कृतो
विशेषणान्तदन्तविधि । व्यपदेशिवद्भावात्केवलेनापि निषेधः ॥

प्रत्याहारग्रहणमिति । 'द्विष शतुर्वा वचनमिति' । 'द्विषोमिच्च इति
थोष श्रुतप्रत्ययस्तत्प्रयोगे विकल्पेन प्रतिषेधो वक्तव्य इत्यर्थ । प्रत्याख्यान तु
शेषविवक्षाया मध्यम्यच्च द्वितीयेति सता च समासप्रतिषेधात्समासे वात्स्य
रार्थ कारकावच्छी विधेयेत्यपि नास्ति ॥

अकेनोभविष्यदाधमण्ययोः ।

२ । ३ । ७० ॥

स्वरितत्वेति । (कै)

यथासख्य सूचे स्वरितेनेत्यनुवृत्तेरिति भाव ॥

भविष्यदधिकारेति । (कै)

इदञ्च तुमुन् एवुक्त्वावित्यत्र भाष्ये स्पष्टम् ॥ भविष्यदथकस्यापि

ग्रहणमिति पक्षान्तरमपि तत्र स्पष्टम् ॥

अकेनोभविष्यदाधमण्ययो । भविष्यदथकस्य भविष्यदाधमण्यार्थे नञ्च योगे षष्ठौ न स्यात् । यद्धानाहारको व्रजति । व्रजङ्गामी । द्वितीयासमास प्रसङ्गे व्युत्पादितमेतत् । आधमण्ये, श्रुत दायी । भविष्यदिति स्वयते । तेन भविष्यदधिकारविहितस्य ग्रहणान्नेह वषश्रुतस्य पूरक । पुत्रपौत्राणां दशक । अथ हि एवुक्त्वावित्यविशेषेण विहितो न तु तुमुन् एवुक्त्वाविति वङ्गविष्यदधिकारस्य । इह यथासख्य वारयितु भाष्ये योगो विभक्त । अकस्य भविष्यति इत आधमण्ये चेति ॥

अकेनोभविष्यदाधमण्ययो' ॥ अकस्य भविष्यति काले इत्यस्य आधमण्ये चेति सख्यातानुदेशस्तु व्याख्यानात् भवतीति भावः । ग्राम गमीति' । 'भविष्यति गम्यादथ' । ननु च नात्र घद्या प्रसंग कथं गत्यर्थं कमण्यीत्यत्रोक्त द्वितीयाग्रहणं किं न चतुर्थ्येव विकल्प्येत अपवादविषयेपि यथा स्याद् ग्रामस्य गन्तेति, सत्य औते तावत् प्रतिषेधे लभ्यमाने किं द्वितीयाग्रहणसामर्थ्याश्रयणेनेति मन्यते ॥

कृत्यानां कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ॥

भाष्ये

भावकर्मणोरिति । (भा)

तत्र भावे ऽकमकाद्विधानेन कमणो ऽभाव एव । कमणि तु सकमकाद्विधाने ऽपि तस्याभिधानमेवेति भाव । न च क्तव्य-पूर्वीकटमित्यादौ अविवक्षितकमतया भावे तथे पश्चात्कमसन्निधाने भावेऽपि सभव इति वाच्यम् । भाष्यप्रामाण्येन ह्यत्यविषये तथा विवक्षाया अभावादित्याहुः ॥

भव्यादीनामिति । (भा)

तत्र हि कर्त्तरि ह्यत्य । गेयो माणवक साम्नामित्यत्र कमणि विकल्पाभावाच्चेत्यथ ॥

तन्निवृत्त्यर्थमपीति । (कै)

कृत्याना प्रयोगे क्तव्येव षष्ठी न कमणि सा च वेति कस्मान्न व्याख्यायत इत्यथ । यद्यप्येव व्याख्याने गेयो माणवक साम्नामिति न सिध्यति तथापि उभयप्राप्तावित्यनुवर्त्य तत्र

कृत्याना कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी वा स्यात् । कटकमणो ह्यतीति नित्य प्राप्ते विभाषेयम् । कतव्यमिदं ह्यथो न ह्यथस्य वा । कतरीति किम् ।

“कृत्याना कतरी वा” ॥ ‘कर्त्तरौति किमिति’ । तयोरेव ह्यत्यक्त खलुर्था इति वचनादकमकेभ्यो भावे सकमकेभ्यश्च कर्मणि कृत्यानां विधानात्कर्त्तरेव तैरनभिधान सम्भवतीति कटकमणोद्वयोरधिकारेपि

(अ २ । पा ३ । आ ३) (कृत्याना कर्त्तरि वा । २ । ३ । ७१ ।)

दोषाभाव इति भाव । अत्र पक्षे विधिसम्भवे नियमानुपपत्तिरनु-
भयप्राप्तिविषये भवत कट कत्तव्यो भवता कट कत्तव्य इत्यादाव-
सिद्धि च मनसि निधाय भाव्ये उक्तम् ।

एव तर्हीति । (भा)

कत्तकमणोदयोरपीति विकल्पस्वनुभयप्राप्तिविषय । अक्रष्टव्या
ग्राम शाखा देवदत्तेनेत्यस्यैवेष्टेरित्याशय । वृत्तिस्वरसोऽप्येवमेव ॥
भाव्ये

ग्राममाक्रष्टव्य (भा)

इत्यस्य देवदत्तेनेति शेष । उभयप्राप्तावित्यस्य सम्बन्धाऽज्ञानेन
वा तच्चेदसुदाहृत देवदत्तस्य देवदत्तेन वा कत्तव्यमिति कत्तरि
वेत्यस्योदाहरणम् ॥

इहापि तर्हि प्राप्नोतीति (भा)

निषेध इति शेष ॥ ननु च

उभयप्राप्तिरिति । (कै)

उभयप्राप्ताविति तत्पुरुष इति भाव । बङ्गव्रीहिरित्युत्तरम् ।
पर्यायिणेति कत्तरि भव्यादीनां विकल्पेन विधानादित्यय ॥

गीयो माणवक साम्नाम् । भयगेषेति कत्तरि यद्विधानादनभिहित कम ।
इहापि भाव्ये योगविभाग कृत । तद्यथा, कृत्यानाम् ॥ उभयप्राप्तौ

कत्तयैव षष्ठी भविष्यतीति प्रश्न । 'गीय इति' । भयगेषेत्यादिना कत्तरि
यत्प्रत्यय । साम्नामिति' । कामयि नित्यमेव षष्ठी भवति । 'उभयप्राप्तौ
कृत्य इति । उभयो कटकमणो प्राप्तिरस्मिन् कृत्ये तत्र द्वयोरपि
कटकमणो षष्ठी न भवतीत्यर्थ । 'क्रष्टव्येति' । द्वेषद्विकमकत्वात्प्रधाने

बहुव्रीहीति । (कै)

कदाचित्कमणि कृत्यसत्त्वेन कृत्यप्रत्ययभेदादेककृत्ये युगपदु-
भयप्राप्तिर्नास्तीति भाव । अनेन भाष्येण यत्रोभयो प्रयोगस्तत्रैवो-
भयप्राप्तिरिति सूचितम् ॥

इति शिवभट्टसुतसतीगर्भजनागोजीभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
तृतीये पादे तृतीयमाह्निकम् ॥
पादश्च समाप्त ॥

नेत्यतुवतते । नेतया प्रजगाव कृष्णोऽन । इह प्रधाने कमणि गवाख्ये कृत्य ।
अप्रधानकमण्य कतुश्च । कृत्येनानभिधानातषष्ठी प्राप्ता निषिध्यते । तत
कर्त्तरि वा ॥ षष्ठी स्यात् । अन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

कमणि कृत्यप्रत्ययो न त्ववधान इति तस्मिन् कमणि कर्त्तरि च प्राप्ता षष्ठी
न भवति, एतच्च योगविभागास्तुभ्यते, कथं कृत्यानामित्येको योग, अत्रो
भयप्राप्तौ नेति च वक्तते, युगपदुभयप्राप्तीनां कृत्यानां प्रयोगे षष्ठी न
भवतीत्यर्थः । तत कर्त्तरि वा, अत्र षष्ठीत्येवानुवर्तते ऽन्यत्सर्वं निवृत्तम् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकात्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नम ।

वृत्तेऽथ पतञ्जलिना गुह्या तीर्थदशिना ।
सर्वेषा न्यायकीलाना महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलब्धगाधे गाम्भीर्यानुत्तान इव शौघवात् ॥

द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ॥

तद्धितार्थेत्यत्र विहितस्य सर्वस्य द्विगुत्वात्समाहारद्विगोरेव
ग्रहणे मानाभाव । तन्मात्रग्रहणे ऽपि समाहारशब्दस्य कमसाधनत्वे
बहुवचनप्राप्तेवच्छ्यमाणरीत्या भावसाधनत्वे ऽपि तन्प्राप्ते प्रश्नानुप-
पत्तिरत आह

इहेति । (कै)

कमसाधनस्य ग्रहणं तु तत्रैव भाष्ये निराकृतम् ॥

द्विगुरेकवचनम् ॥ वक्षीति वचनम् । बाहुलकात्कतरि ल्यट् ।
सामान्ये नपुंसकम् ॥ समाहारद्विगुरेकार्थप्रतिपादकं स्यात् । तद्धितार्थेति

“द्विगुरेकवचनम् ॥ अत्र यदि पारिभाषिकमेकवचनं गृह्येतात्
प्रयोगत एकवचनं न स्यात् पञ्चपूज्येयं शोभनेति, तस्याद्विगुत्वाद्‘द्विगो’

द्रव्यमिति । (कै)

गुणादीनामाधारत्वादित्यथ ॥ एकद्रव्यवाचकत्वरूपसामानाधिकरणस्य शब्दधमत्वादाह

सख्याशब्देनेति ॥ (कै)

उच्यते इति । (कै)

अत एव द्विगुपदेन सामानाधिकरण्यं पारिभाषिकग्रहणे हि द्विगोरिति पञ्चमी स्यादिति भावः । वचनमिति च सामान्ये नपुंसक बोध्यम् ॥

द्विग्वर्थस्येति । (कै)

एव चानुप्रयोगे ऽपि सिद्धिरिति भावः ॥ षष्ठीसमासेऽर्थानुपपत्तिमाशङ्क्याह

एकशेषविषय इति ॥ (कै)

एक शेषे च (भा)

इति तु भाष्ये विषयसप्तमी भाष्यस्वारस्यात्तु विषयसप्तम्यन्तेन 'सुप्पुपे ति समास इति लभ्यते ॥ भाष्ये

ह्यत्रे हि भावसाधन एव समाहार इति स्थितम् । तथा च न्यायसिद्धमेतत् । कमसाधनताभ्रम वारयितुमारभ्यते स नपुंसकमित्यस्य प्रवृत्त्यर्थं च ।

रिति प्रसङ्गात् च निर्देशः स्यात् अतोन्वर्थस्यैकवचनस्येदं ग्रहणमिति मत्वाह, 'एकस्य वचनमेकवचनमिति' । वक्षतीति वचनं कृत्यल्युटो बङ्गलमिति कान्तरि ल्यट्, एकस्यार्थस्य वचनमेकवचनमिति कमणि यथा समास,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७६७
(अ २ । पा ४ । आ १) (द्विगुरेकवचनम् । २ । ४ । १ ।)

नैतत द्विगोरिति । (भा)

द्विग्वथस्येत्यथ ॥

समुदायस्येति । (कै)

उद्धृतावयवभेदस्येत्यथ ॥ यद्यपि शिष्यमाण लुप्यमानार्थाभि-
धायीति' अयमपि द्विग्वथ एव तथापि न दोष इत्याह

बहिरङ्गत्वाच्चेति । (कै)

बहुवचनसमभिव्यवहारेणैवाख्य प्रतीत्या जातसंस्कारानिवृत्ति-
रित्याशयमन्ये ॥ पञ्चकपालशब्दस्य प्रत्येक समुदाये वा परिसमाप्तौ
तद्धितार्थे द्विगुलानपायात्किं विचारेणेत्यत आह ।

यदि तावदिति ॥ (कै)

समानमिति । (कै)

अयमेव पुरस्तादेव चोदित परिहृत चेति भाष्यस्याथ ॥

वृश्यते च भ्रमनिवृत्तयेपि सूत्रकृतो यत्न । यथा उपकादिभ्योऽन्यतरस्याम-
बन्ध इति । तत्र द्वि अद्वन्द्व इत्यस्य द्वन्द्वग्रहणं नानुवर्तत इत्यर्थो भाष्ये
स्थित ॥

तत्र चैकस्यार्थस्य वाचको भवतीति सामान्येनोपक्रमं पश्चात्किं तदित्य-
पेक्षायां द्विगुरित्यस्य पुञ्जिङ्गस्य संबन्ध इत्येकवचनमिति नपुंसकोपपत्ति
एतदेव व्यनक्ति । 'एकस्यार्थस्येति' । एव च द्विगुरेकार्थस्य वाचको भवति
यदि द्विग्वर्थे एको भवति न च वस्तुतोनेकार्थस्य वचनश्रुतेनाप्येकार्थत्व
मापादयितुं शक्यमिति सामर्थ्यादितिदेशो विज्ञायते तदाह । 'तदनेन

समाह्रियमाणत्वादिति । (कै)

समुदायरूपत्वादित्यथ । समुदायसमाहारौ च पर्यायाविति
भाव ॥

निवृत्तिर्न सिध्यतीति । (कै)

समाहारानुवादेनैकत्वविधानादप्येतन्न सिध्यतीति भाष्याच्चराथ ॥
प्रत्येकमेव समान्तिरित्यत्र विनिगमकमाह

नहीति । (कै)

एव च न वा समाहारैकत्वादिति निष्कलम् । किं च समासे
सख्याविशेषानवगते समुदायमादाय बहुवचनोपपत्तिरपि नेति
भाष्याग्रथ ॥

तिरोहितेति । (कै)

लक्ष्यानुरोधादिति भाव । अत्र पक्षे द्रव्यानयन तु नान्त-
रौथकत्वाद् द्रव्याकृत्योरभेदन्यायेन वा अवश्यं च भावसाधन एव
समाहारशब्दस्तत्राश्रयणीय । अन्यथा पञ्चखदीत्यादावनुपसजनत्वाद्
ह्रस्वो न स्यात् । एव च न्यायसिद्धार्थानुवादकमेवेदं सूत्रमिति

प्रकारेणेति' । तदिति वाक्योपन्यासे किमुक्तं भवतीत्याह । 'द्विगुर्थं एक
वद्भवतीति' । 'समाहारद्विगाश्चेद ग्रहणमिति' । तद्वितार्थे यो द्विगुस्त
स्यैकवद्भावो भावदित्येवमर्थं पञ्चभिर्गोभि क्रौताः पञ्चगव पटा इति, अथ
क्रियमाणोऽपि समाहारग्रहणे इह कस्मान्न भवति पञ्चपूजो च पञ्चपूजो च
पञ्चपूज्य इति, शिष्यमायस्य द्विगुत्वान्तदर्शस्यैकवद्भाव प्राप्नोति, न वा
बहिरङ्गत्वाद्, बहिरङ्गोय द्विगुर्थं सत्येव द्विगावेकशेषात्प्रागभावादेकशेषे

बोध्यम् ॥ समुदाये शब्दसमाप्तौ पञ्चगव पटा इत्यादौ तद्धितार्थे-
ऽपि समाहारसम्भवात्कथ तेनापि तद्भाष्येतिरत आह

समाहारेण व्यपदिष्टस्येति । (कै)

प्रतिपदोक्तपरिभाषया तद्धिताथद्विगोश्च तत्त्वाभावादिति भाव ॥
पञ्च पूष्य इत्यनेन नेद तुल्यमित्याह

यदा बहूनामिति ॥ (कै)

असमाश्वसतेति । (कै)

वस्तुत समासेऽन्तवतिविभक्त्यथसंख्यानवगमेन सवच समासादेक-
शेषेणैव बहुवचनादीति भाष्याग्रथ । अत एव एव तर्ही त्यादि-

सति पञ्चादुपजायमानत्वादन्तरङ्गे प्राथमकल्पिके द्विगवर्थे चरितार्थं
एकवद्भावो ऽत्र न भविष्यति, यद्येव पञ्चगव पटा इत्यत्राप्येवमेव भवि-
ष्यति, सत्य यदा पटा प्रत्येक पञ्चभिर्गोभि क्रौता यदा तु बहुव पटा
सहता पञ्चभिर्गोभि क्रौयन्ते तदाऽयमेकशेषस्याविषय यदि तद्धि
समाहारद्विगोश्च इत्यर्थेऽनेन कथ समाहारेण समाहार समूहस्तस्यैक-
त्वाद्ग्रथ वनमित्यादिवदेकवचन भविष्यति यदि तद्धि समाहृत इति
समाहार इति कमसाधन समाहारशब्दस्तदा ऽपेक्षितपरस्परं पञ्चपूषा
समासार्थ इति बहुवचनप्रसङ्गे ऽतिदेश आरभ्यते तदाह, प्रत्यधिकरण
वचनोत्पत्तेः संख्यासामानाधिकरण्याच्च द्विगुरेकवचनविधानमिति, अधि-
करण इत्यम् । संख्यावाचौ पञ्चादिशब्द, यत्संख्याविशिष्ट इत्यमभिधीयते
तदभिधानयोग्य वचनमुत्पद्यते पञ्चपूषीशब्देन पञ्चपूषा समाहृतमाया
उच्यन्तेऽत समासार्थस्य पञ्चादिभि सामानाधिकरण्याच्च द्विवचनबहुवच

परिहृत 'वे त्यन्त भाष्य सगच्छते । अन्यथा तदसगतिरित्यन्ये ॥

उत्तरपदद्विगुस्तु न समाहारग्रहणस्य ध्यावत्य इत्याह

उत्तरपदत्वे त्विति ॥ (कै)

सत्यपि प्रातिपदिकत्वे इति । (कै)

तत्त्वे सत्यपि स्वगतसख्याद्यभावान्न तत प्रत्यय इति भाव ।
पञ्चगवप्रिय इत्यादौ प्रत्ययान्तत्वाभावाच्च न प्रातिपदिकत्वमित्य-
पिना सूचितम् ॥

नप्रसङ्गे एकवचन विधीयत इत्यर्थं, सख्यासामानाधिकरण्यादित्यनेन कर्म
साधनत्व समाहारशब्दस्य दृश्यति, भावसाधने तु वैयधिकरण्य पञ्चाना
पूजानाम् । न वा समाहारैकत्वादिति अयमर्थं तिरोहितावयवभेद
समूहरूप समाहारो द्विगवर्थस्तस्यैकत्वाद्गनादिवदेकवचनसिद्धेर्नात्र सूत्रेण
प्रयोजनम् अवश्यं च तद् भावसाधन समाहार आश्रयणीय । अन्यथा
पञ्चाना खदाना समाहार पञ्चखदीत्यत्र वा टावन्त इति स्त्रीत्वपक्षे
खट्वाशब्दस्यानुपसजनत्वाद् ऋसो न स्यात् अनुपसजनत्व चाप्रथमानिहि
कृत्वाद्नेकविभक्तित्वाच्च, भावसाधने तु पञ्चाना खदाना समाहार,
समाहार समाहारेणेति समासार्थस्य नानाविभक्तियोगेऽपि खट्वाशब्दस्य
नित्य षष्ठ्यन्तत्वादेकविभक्तिं चेत्युपसजनत्वाद् ऋसत्व सिध्यति, एकवचन
मित्येतत्तुत्तरार्थं कर्तव्यमेव । 'पञ्चपूजोति' 'अकारान्तोत्तरपदो द्विगुः
स्त्रिया भाष्यत' इति स्त्रीलिङ्गत्वाद् 'द्विगो रिति ङीप् ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ७७१
(अ २ । पा ४ । चा १) (इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।)

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ।

२ । ४ । २ ॥

पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमङ्गशब्दसम्बन्धे युक्तिमाह
नहीति ॥ (कै)

एव च पूर्वपक्षात्सिद्धान्ते को विशेष इत्यत आह

इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम् ॥ प्राण्यङ्गाना इन्द्र एकार्थं स्यात् ।
एव तूर्याङ्गाना सेनाङ्गानाश्च । प्राणिपादम । मादङ्गिणप्राणविक्रम ।
रथिकाश्वारोहम । इह प्राणिसेनयोरङ्ग नामावयव । तूर्यस्य तु अङ्ग
नामोपकारक बोध्यम । मादङ्गिकेत्यादौ म्दङ्गवादन शिल्पमित्यर्थे
शिल्पमिति ठक । प्राणिपादमित्यादौ जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यति

‘इन्द्रश्च प्राणितूर्यसेनाङ्गानाम्’ ॥ इह यस्य इन्द्रस्य कश्चिदवयव
प्राण्यङ्गवाची कश्चित्तूर्याङ्गवाची कश्चित्सेनाङ्गवाची यथा प्राणिमादङ्गिका
श्वारोहा इति स व्यतिकीर्णावयवोऽपि प्राण्यङ्गादीना इन्द्रो भवत्येवेत्येक
वद्भाव प्राप्नोति तत्राह ‘अङ्गशब्दस्येत्यादि’ । ननु पूर्वपक्षेऽपि प्रत्येकमेव
परिसमाप्तिरङ्गशब्दस्य नहि प्राणितूर्यसेनानामेकमङ्ग सम्भवति, एव
तच्चङ्गानामेव रूपस्य बहुवचनान्तस्य सतोऽङ्गशब्दस्य प्रत्येक सम्बन्धो न तु
प्रत्येकपरिसमाप्तस्य पञ्चाङ्गवचनसम्बन्ध । ‘त्रौण्यि वाक्यानि सपद्यन्त
इति । सूत्रं तु तेषामेव ग्रहणकवाक्यमिति भाव । तत्र प्रथमेन वाक्येन
प्राण्यङ्गाना प्राण्यङ्गयोरेव इन्द्र इत्यस्तस्यैकवद्भावो विधीयते द्वितीयेन
तूर्याङ्गाना तूर्याङ्गैरेव तृतीयेन सेनाङ्गाना सेनाङ्गैरेवेति न सकारप्रसङ्ग,

तस्मादन्यथेति । (कै)

अङ्गानामित्येव रूपवद्भवचनान्तस्य सत प्रत्येक समाप्तिरित्यथ ।
 पूवपत्रे प्राण्यङ्गस्य तूर्याङ्गस्येत्यादिवचनव्यक्त्या व्यतिकर शङ्कित ।
 सिद्धान्ते तु प्राण्यङ्गानामित्यादिवद्भवचनान्तलक्ष्यसंस्कारकवाक्यात्
 फलाभावात् प्राण्यङ्गानां प्राण्यङ्गैरेव समास एकवद्भाव इति विशेष

करनिरासार्थं वचनम् । हस्यश्च हस्यश्चाथेत्यत्र तु सेनाङ्गत्वेऽपि परत्वात्
 शुलक्षणा विकल्प इति विभाषाट्टोत्थञ्च भाष्यकैयटयो स्थितम् । अथ
 कथं रथवाजिपत्तिकरिण्यीसमाकुलमिति । नपुसकङ्गस्वत्वेन हि भाष्यम् ।
 उच्यते । रथादिसहिता करिण्य इति मध्यमपदलोपी समासो बोध्य ।
 यद्वा । रथश्च वाजी चेत्यादि विग्रह । जातावेकवचनम् । फलसेनादीनां
 वङ्गप्रकृतिरिति वक्ष्यमाणत्वात्नैकवद्भावे । एतेन पातितैरथनागाश्चैरिति ।

तथा तूर्याङ्गानामिति द्वन्द्व एकवद्भवतीत्यपेक्षते, अत्राङ्गशब्द उपकारक
 वचनं पूवत्रोत्तरञ्च चावयववचनं सेनाङ्गानां चेति पूववदपेक्षा । प्राण्य
 यादमिति । अत्र जातिरप्राणिनामित्येव सिद्धे व्यतिकरनिरासाथ
 वचनम् । 'माद्ङ्ङिकपाण्यविकमिति । शिल्प्यमिति ठक, । 'बीणा
 वादकेति' । 'नित्यं क्रीडाजीविकयो रिति समास विपश्चीं परिवादिनी
 तञ्जीविक परिवादक । पण्यवम्दङ्गमित्यादौ तु 'जातिरप्राणिना'मित्येव
 सिद्धम् । 'रथिकाश्वारोहमिति' । कथं रथवाजिपत्तिकरिण्यीसमाकुल
 मिति, यावतैकवद्भावे सति नपुसकङ्गस्वत्वेन भाष्यम्, निरङ्कुशा कवय
 रथवाजिपत्तिसहिता करिण्यो रथवाजिपत्तिकरिण्यस्ताभि समाकुल
 मिति वा समर्थनीयम् । द्वन्द्वश्चेत्यारभ्य 'विभाषा समीप' इत्यन्तस्य
 प्रकरणास्थानारम्भणीयता शङ्कते । इतरैतरयोग इत्यादि' । सिद्धमेवैक
 वचनमिति । ततश्चानारम्भणीय प्रकरणांमिति भाव । परिहरति ।

(अ २ । पा ४ । आ १) (इन्द्रश्च प्राणितूष्सेनाङ्गानाम । २ । ४ । २ ।)

इति भाव । केवलप्रातिपदिकस्य पदान्तरेणान्वयायोगादिभक्त्य-
न्तस्यैवान्वयो वाच्यस्तथा च श्रूयमाणविभक्ति त्यक्त्वा विभक्त्यन्तर-
कल्पने गौरवाद्भवचनान्तस्यैवाङ्गशब्दस्थान्वय इति तात्पर्यम् ॥

वाक्यचयमिति । (कै)

वङ्गवचनान्ताङ्गशब्दघटितमित्यथ । अत्र त्र्यङ्गशब्देन वादका

इत्य रथाश्वेभनिषादिना प्रगे इति माघश्च व्याख्यात । इहापि मध्यम
पदस्योपादेकवचनान्तेन विग्रहाद्वा । यद्वा कृतदन्वानामेकशेष । तथा च
तिङ्श्लौणि चोष्णीति सूत्रे लुट प्रथमस्येति सूत्रे च भाष्यम् । उभय हीयते
बद्धनि शक्तिकटिकानीति । माघटिप्पणे रथतुरङ्गाश्वेभे निषीदन्तीति
शिन्धन्तेनोपपदसमाम इति समाधानान्तर सारम् । यद्यपि चार्थे इन्द्र

इद त्विति' । क पुनरसौ विषयविभाग इत्याह । प्राण्यङ्गादीनामिति' ।
कथ पुन प्राण्यङ्गादीना इन्द्र एकवचनो भवतीत्यस्य वचनस्य प्राण्यङ्गादीना
समाहार एवेत्यर्थो भवतीति, वचनव्यक्तिभेदात्, एव ह्यत्र वचन व्यञ्जते
य एकवचनो इन्द्र स एषा भवतीति न पुन प्राण्यङ्गादीना यो इन्द्र
इत्यनूद्य तस्यैकवचनता विधीयते एकवचनान्तश्च इन्द्र समाहारइन्द्र स
प्राण्यङ्गादीनामपि 'चार्थे इन्द्र' इत्येव सिद्ध इति स एवैषामिति नियम
सपद्यते, दधिपय आदिष्वपि येषा ब्रह्मप्रजापत्यादीनामनेन प्रकरणेन
नियमस्याप्राप्तिल्लेषा ताव चार्थे इन्द्र' इत्यनेन प्राप्तो इन्द्र प्रतिविध्यते य
एकवचनो इन्द्र स एषा न भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयेण येषामपि
दधिपयसी इत्यादीना जातिरप्राणिना'मिति नियमस्य प्राप्तिल्लेषामन
न्तरस्य विधिर्वा भवति प्रतिषेधो वेति यद्यपि नियमस्य प्रतिषेधो
युक्तस्तथापि ब्रह्मप्रजापत्यादिभि साहचर्यादेकवचनो इन्द्र इत्येतावन्मात्र
स्यापेक्षयात्समाहारइन्द्र एव प्रतिविध्यते न नियम वृत्तादिविभाषा

(द्वन्द्वस्य प्राणित्यसेनाङ्गानाम् । २ । ४ । २ ।) (अ २ । पा ४ । आ १)
 एव गृह्यन्ते । मृदङ्गशृङ्खलपणवा इति अस्याचतरम् (१ । २ ।
 ३ ४) इति सूत्रे भाष्यप्रयोगात् तस्माद्द्वयस्य सेनाङ्गशब्देन
 रथाद्यारूढानामेव ग्रहणं सधाम हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति 'येन
 विधिरिति (१ । १ । ७२) सूत्रस्य भाष्यस्वरसाच्च फलसेना
 (वा- ६ । ४ । १२) इत्यत्र तु सेनाशब्देन इतिरथादय एवेत्याहुः ॥

इत्येवतरैतरयोगे समाहारे च द्वन्द्वो विहितः । समाहारस्यैकत्वाच्च
 सिद्धमेकवचनं तथापि नियमार्थमिदं प्रकरणम्, प्राण्यङ्गादीनामेकवचनं
 द्वन्द्व एव । समाहारद्वन्द्व एवेत्यर्थः । न च समाहारे षष्ठीमेवेति विपरीतं
 ग्राह्यम् । तिथ्यपुनवस्त्रोरिति सूत्रे बहुवचनग्रहणात् । तद्धि समाहारस्यैक
 वचनव्यावृत्तये क्रियते तिथ्यपुनवस्त्रिदमिति ॥

प्रयोजनं तु तत्रैव वक्ष्यामः । अथैव कस्मान्न विज्ञायते इतरैतरयोगपक्षे
 ऽप्राप्त एकवद्भावो विधीयत इति । उच्यते । यदीतरैतरयोगविहितद्वन्द्व
 स्यैकवद्भावो विधीयत द्वन्द्वद्वयान्तेत्यादिना समाहारनिबन्धनं कार्यं
 न स्याद् दधिपथ आदिषु तु यस्य द्वन्द्वस्यैकवचनप्राप्तिस्तस्य प्रतिषिध्येतेति
 समाहारद्वन्द्वस्यैकवचनतायाः प्रतिषिद्धायामपि द्वित्वबहुत्वाभावाद् द्वि
 वचनबहुवचने न स्यातामतो नियम एवाङ्गीकर्तव्यः, अत्र च व्याख्यानमेव
 शरणागमः, अथ नियमोऽपि भवन्नेवमेव कस्मान्नवति प्राण्यङ्गादीनां समाहार
 एवेति न पुनः प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार इति, उच्यते । एव हि
 विज्ञायमाने दधिपथ आदिषु येषामनेन प्रकरणेन नियमो न प्राप्नोति तेषु
 प्रतिषेधोऽनर्थकः स्यात्, तिथ्यपुनवस्त्रोरिति बहुवचनग्रहणमनर्थकं स्यात्
 तद्धितसमाहारद्वन्द्वपक्षे तिथ्यपुनवस्त्रिदमित्यत्रैकवचनस्य प्रसङ्गे द्विवचन
 माभूदित्येवमर्थम् । यदि च त्वदुक्तो नियमः स्यात्तिथ्यपुनवस्त्रोरत्र प्रकरणे
 ऽसङ्गीतितयोः समाहारद्वन्द्वभावादनर्थकं तत्स्यात् अतो वृत्तिकारोक्त
 मेव नियमस्वरूपमिति निरवद्यम् ॥

अनुवादे चरणानाम् । २ । ४ । ३ ॥

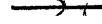
प्रतिपत्ता । (कै)

अनुवादे चरणानाम् ॥ चरणाना इन्द्र एकवत्स्यात् । चरणशब्द कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्य । तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण । उभयेषा चैषा गोत्रञ्च चरण्यै सहैति जातिसञ्ज्ञा । तत्र शाखाभेदवाचिना जातिरप्राणिनामित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वादौषोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यते । उदगात्कठकालापम । प्रत्यष्ठात्कठकौशुमम । इह यदा कठकालापेषूदितेषु प्रतिष्ठितेषु आवाभ्या तत्र गन्तव्यमिति सवाद कृत्वा तच्च विस्तृत्य कश्चि दास्ते तत्र प्रतीदमुच्यते । ननुदगात्कठकालापन्तल्किमास्यत इति । अतो भवत्वनुवाद । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा । वैशम्पायनान्तेवासित्वास्मिनि ।

‘अनुवादे चरणानाम्’ ॥ चरणशब्द कठकालापादिषु शाखाभेदेषु मुख्यस्तदध्यायिषु पुरुषेषु गौण उभयेषा चैषा ‘गोत्रञ्च चरण्यै सहैति’ जातिसञ्ज्ञा तत्र शाखाभेदवाचिनो ‘जातिरप्राणिना’मित्येकवद्भावस्य सिद्धत्वादौषोऽपि पुरुषवृत्तिरेव गृह्यत इत्याह । चरणशब्द शाखानिमित्तक इति । शाखाध्ययननिमित्तक इत्यर्थ । गौण इति क्वचित्पठ्यते क्व चिन्न । ‘प्रमाणान्तरावगतस्येति’ । शब्दादन्यत्रमात्र प्रमाणान्तर प्रत्यक्षादि । ‘सङ्कीर्तनमात्रमिति । मात्रशब्दो ऽवगतित्युदात्ताय, नन्वर्थप्रतिपादनाय प्रयोग स चैदर्थ प्रमाणान्तरेणावगत किमिति शब्द प्रयुज्यते, कार्यान्तरविधानार्थं यदा हि कठकालापेषूदितेषु आवाभ्या तत्र गन्तव्यमिति

श्रीता अद्यतन्याम् इति । (भा)

अद्यतनीति लुङ सज्ञा ॥

कठचरकाङ्क्षक । तदधीते तद्देव्यण । प्रोक्ताङ्क्षक । कलापिशब्दात्कलापि नोऽण । नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चारीत्यादिना टिलोप । अध्येत्रणो लुक । एतेन कौथुमो व्याख्यात । यदा तु उदयप्रतिष्ठे नानूद्येते किन्तु अज्ञाते ज्ञाप्येते तदा प्रत्युदाहरणम् । उदगु । कठकालापा ॥ श्लेषोरद्यतन्यामेवेति वाच्यम् ॥ श्लेषो किम् । अनन्दिषु कठकालापा । अद्यतन्या किम् । उद्यन्ति कठकालापा ॥

सवाद क्ततो भवति स च विस्मृत्योदाक्ते तदा त प्रतीदसुच्यते ननूदस्था त्कठकालाप किमास्यत इति । कठेन प्रोक्तमधीयते कठा, वैशम्पायानान्ते वासित्वास्मिनि 'कठचरकाङ्क्षक, कलापिशब्दात्कलापिनोऽण' नान्तस्य टिलोपे सन्नञ्चारीत्यादिना टिलोप, उभयत्राध्येत्रणो लुक एतेन कौथुमो व्याख्यात 'यदा तु प्रथमत एव शब्दोपदेश इति' । प्रमाणात्तरे गानवगतस्य शब्देनाद्य प्रत्यायनमित्यर्थ । 'उदगुरिति' । 'व्यात' इति केजुस 'उस्यपदान्ता'दिति पररूपत्वम्, अद्यतनीति लुङ पूर्वाच्चायसञ्ज्ञा । अनन्दिषुरिति' । टुनदि समृद्धौ, सिजभ्यस्तेति जुस ।

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामाः ।

२ । ४ । ७ ॥

जनपदे विशेष इति । (कै)

जनपदस्थानविशेष इत्यथ ॥

ग्रामप्रतिषेध इति (भा)

ग्रामग्रहणेन नगराणा ग्रहण नेत्यथ ॥ भाष्ये

विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा ॥ अग्रामा इत्येकवचनस्य स्थाने सौत्र बहुवचनम् । विशिष्टलिङ्गाना भिन्नलिङ्गाना नदीवाचिनान्देशवाचिनाञ्च ग्रामवजिताना इन्द्र एकवत्ख्यात । सूत्रे चत्वारोऽपि शब्दा अवयवधर्मैणावय विनि द्वन्द्वे बोध्या । नदीदेश इत्यसमासनिर्देश । उध्यञ्च इरावती च

“विशिष्टलिङ्गो नदी देशोऽग्रामा” ॥ विशिष्टलिङ्गानामित्यस्य विवरण भिन्नलिङ्गानामिति, विपुव शिषिभिदिना समानार्थ, तथा च भेदक विशेषण भेद्य विशेष्यमित्यच्यते क्लेन नञविशिष्टेनेत्यत्रापि भेदद्वारेणैवाधि क्यमर्थो व्याख्यात यस्य हि नञ भेदक स नञाधिको भवति । नदीवा चिनामित्यादि’ । कथ तद्धि सूत्रे विशिष्टलिङ्गादिशब्दाना इन्द्रेण सामाना धिकरणमित्याह । नद्यवयव इत्यादिना । अग्रामावयवोऽग्राम इत्यपि

उभयतश्चेति । (भा)

यो ग्रामाणा प्रतिषेध । उभयतोर्ग्रामसर्वावयवकस्य ग्रामा-
न्यतरावयवस्य वेत्यथ । नगरसर्वावयववे च

उध्येरावति । कुरवश्च कुरक्षेत्रे च कुरकुरक्षेत्रम् । भिन्नलिङ्गा किम् ।
गङ्गायमुने । मद्रकेकया । नदीदेश इति किम् । कुक्काटमयूरी । अग्रामा
किम् । जाम्बव नगरं शालुकिनी ग्राम । जाम्बवशालुकिन्यौ । अत्र
पूर्वपदार्थस्य अग्रामत्वेऽपि उत्तरपदार्थस्य ग्रामत्वान्तदाश्रय प्रतिषेध ।

द्रव्यम्, अग्राम इति चैकवचनस्थाने बहुवचनम् । 'असमासनिर्देश
एवायमिति । समासे हि व्यतिकीर्णावयवो द्वन्द्व एकवत्यात्, 'गङ्गाकुर
क्षेत्रे इति' । समासो हि भवन्नितरेतरयोगे चेद् द्विवचनप्रसङ्ग, समाहारे
चेन्नपुंसकत्वप्रसङ्ग इति भाव । 'उध्येरावतीति' । उज्ज्व उत्सर्गे भिद्योध्यौ
नदे' । देशे खल्वपीति । उदाक्रियत इति शेष । जाम्बवशालुकिन्या
विति' । जाम्बव नगरं शालुकिनी ग्राम, तत्रोभयतश्च ग्रामाणामिति
प्रतिषेध एव भवति ग्रामोभयावयवस्तु द्वन्द्वो नोदाहृत । जनपदो हि देश
इति । जना यत्र सञ्चरन्ति स देश इत्यर्थ । अवश्यं जनपदो देश
इत्यङ्गीकर्तव्यमित्याह । 'तथा चेति' । ग्रामे नाध्येयम् । अभक्ष्या
ग्रामकुक्कुटा इत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरमपि गृह्यते तद्वदिहापि नगराव
यवस्यापि द्वन्द्वस्यात्र प्रतिषेध स्यात्, ज्ञापकात्सिद्ध, यदयं प्राचा
ग्रामनगराणा'मिति ग्रामग्रहणे नगरग्रहणं करोति तज्ज्ञापयति इह
शास्त्रे ग्रामग्रहणे नगरं गृह्यतइति, नैतत्सुसूच्यते वक्ष्यति हि तत्र ग्रामत्वा
देव सिद्धे नगरग्रहणं प्रवृत्तिभेदज्ञापनार्थं ग्रामग्रहणमङ्गविशेषण पूर्वैकका-

“अनगराणामिति”

प्रतिषेध इति भाव ॥ तदाह

ग्रामनगरेत्यादि ॥ (कै)

तदुक्त उभयतश्च ग्रामाणा प्रतिषेधो वक्तव्य इति । नदीग्रहणमदेशत्वात् ।
जनपदो हि देश । अत एव पवताना न । कौलासश्च गन्धमादन च
कौलासगन्धमादने ॥

मग्नसौ, नगरग्रहण वृत्तरूपदविशेषण पूर्वपाटलिपुत्रक इति, वाहीकग्रामे
भ्यश्च उदीचग्रामाच्चेत्यादौ ग्रामग्रहणेन नगरग्रहण न स्यात्तस्मादाह
ग्राम इत्यत्र नगरप्रतिषेध इति । ग्रामाश्रयस्य प्रतिषेधस्य प्रतिषेध
इत्यर्थ । उभयतश्चेति' ग्रामनगरात्मके उभयस्मिन्सति ग्रामाश्रय
प्रतिषेध एव वक्तव्यो न पुननगराश्रय प्रतिषेध इत्यर्थ ॥

क्षुद्रजन्तवः । २ । ४ । ८ ॥

अर्हार्थे इति । (कै)

अनेन क्षुद्रशब्देनोरगोऽप्यर्हाथ । तेन जन्तुशब्दस्य कमधारथ इति ध्वनितम् ॥ भाष्ये

स्य शोणित नास्तीति । (भा)

यथा जल्लोकप्रभृतीनाम् ॥

क्षुद्रजन्तव ॥ एषा इन्द्र एकवत्स्यात् । धूकाक्षिप्तम् । आनकुलात् क्षुद्रजन्तव ॥

“क्षुद्रजन्तव ” ॥ क्षुद्रशब्दोऽयमस्येव कृपणे क्षुद्रोऽयं पुरुष इति अस्यङ्गहोने शीलहोने च ‘क्षुद्राभ्यो वेति, अस्ति परिमाणापचये क्षुद्रास्तन्दा इति, इह तु जन्तुशब्दसमभिव्याहारादन्तिमस्य ग्रहणमित्याह ‘अपचितपरिमाणा क्षुद्र इति’ । अस्यप्ररौर इत्यथ अपचयस्यापेक्षित्वादनवस्था माभुदिति स्मृतिसुपन्यस्यति । ‘क्षुद्रजन्तुरनस्थि स्यादिति’ । यस्यास्थीनि न विद्यन्ते सोनस्थि, स्मृत्यन्तरमाह । ‘अथ वेति’ । क्षुद्रोऽयः क्षुद्र अर्हार्थेऽपि स्थायितश्चीत्यादिना रक्त प्रत्यय य क्षुद्रमानोऽपि न स्त्रियते यथा जल्लोका स क्षुद्रजन्तु यस्तु स्त्रियते स पापनिमित्तत्वान्न क्षुद्रोऽह, क्षुद्र एव य इति व्युत्पत्तिवशादेवाय प्रसिद्ध इत्यथ । स्मृत्यन्तरमाह । ‘शत वेति’ । प्रसृतिरज्जलैरर्द्धं येषां शत प्रसृतौ भवति शतेनार्द्धं ज्ञानि पूयत इत्यथ । स्मृत्यन्तरमाह । ‘केचिदान्कुलादपीति । नकुलपयन्ता क्षुद्रजन्तव इत्यर्थः । ‘इतरासान्तद्विरोधादिति’ । अनस्यगादिभिस्सृतिभिर्भ्ये प्रथोगा उपदशिता न ते सर्वे ताभिः सगृह्यन्त इत्यथमत्र विरोधः ॥

येषा च विरोधः शाश्वतिकः । २ । ४ । ६ ॥

यत्नेनेति । (कै)

पुनर्विधानार्थनेत्यथ ॥

येषाञ्च विरोधः शाश्वतिकः ॥ येषा नित्यं वैरं तेषा इन्द्र एकवत्स्थात् । गोव्याघ्रम् । गजसिंहमित्यादि । विरोधो वैरः न तु सहानवस्थानादि । ह्यायातपावित्यादावतिव्याप्तेः । शाश्वदिति त्रैकल्यामाह । तत्रभवाद्द्वयार्थे काला दृष्टे । तान्तात्पर्येऽपि निपातनादिकादेश्च । अथयाना भमात्र इति प्राप्तस्य टिलोपस्थाभावश्च सामान्यापेक्षामिकस्य केनावाधेऽप्यकमिदम् । तेन कान्दविकादि सिद्धमिति कश्चित् । वस्तुतस्तु कान्दुस्वेदनी तत्र सखात भक्षा इत्यण् । कान्दवम् तदस्यपण्यमिति ठक । शाश्वतिकं किम् । चैत्रमैत्रौ कलहायेते । एतेन देवासुरैरमृतमम्बुनिधिममज्येति भारविप्रयोगो व्याख्यातः । तेषा हि अमृतादिप्रयुक्तं कादाचित्कोविरोधो न तु नित्यः । मज्जनप्रवृत्तिकाले तद्विरहात् । इह पशुशकुनिद्वन्दावकाशो महाजोरभः महाजोरभा । हसचक्रवाकः हसचक्रवाका । येषाचेत्यस्यावकाशः अमयत्राक्ष्णम् । मार्जारमूषकम् । अश्वमहिषः काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्यशुशकुनि विभाषा प्राप्ता चकारेण पुनर्विधानाद्येषा चेति नित्यमेव भवति ॥

‘येषा च विरोधः शाश्वतिकः’ ॥ ‘विरोधो वैरमिति’ । न सहानवस्थानादि, ह्यायातपावित्यादावपि प्रसङ्गात्, पूर्वसूत्राच्चानुवृत्तेन जन्तुप्रहणेन विरोधस्य विशेषणात् जन्तूना हि विरोधो वैरमेव भवति ।

श्रुद्धाणामनिरवसितानाम् । २ । ४ । १० ॥

प्रत्यय इति । (कै)

दिग्शब्देभ्य इत्यादिना ऽस्ताति तस्य च लुगिति भाव ॥

डोम्बा इति । (कै)

अज्ञाननिकटे ये च सन्ति मृतवस्त्रचितिकाष्ठादिसग्राहका-
श्चण्डालसदृशास्ते डोम्बा इत्युच्यन्ते । तस्माच्छूद्रो यज्ञेऽनवकृत
इति श्रुते श्रुद्धाणा यज्ञकमणि बहिष्कृतत्व विरुद्धमित्यत आह

‘शान्त्वतिको नित्य इति’ । शान्त्वदिति चैकाल्यमाह, ‘तत्र भव’ इति
कालाट्टञि वान्तादपि निपातनादिकादेश, अव्ययाना भमात्रे टिलोपा
भावश्च, गोपालस्यापत्यानि गौपालय, अत्र कादाचित्को विरोध ।
‘चकार पुनरित्यादि’ । पशुशकुनिदन्दावकाशो महाजोरभ महाजोरभ्रा
ह्मचक्रवाक ह्मचक्रवाका, विरोधिनामेकवद्भावस्यावकाश अमयाब्राह्मण
मार्जारभूषिकम् । अश्वमहिष काकोलूकमित्यत्रोभयप्रसङ्गे परत्वात्पशु
शकुनिविभाषा स्यात्, चकारादयमेव भवति ॥

श्रुद्धाणामनिरवसितानाम् ॥ अवहिष्कृताना श्रुद्धाणा इन्द्र एकव
त्स्यात् । तच्चाथस्कारम् । रजकतन्तुवायम् । श्रुद्धशब्दोऽत्र चैवणिकेतरपरः न

“श्रुद्धाणामनिरवसितानाम्” ॥ श्रुद्धशब्दोऽत्र चैवणिकेतरपरः न
जातिमात्रवचनो न वृषलपर्याय, निरवसितप्रतिषेधात् । ‘निरवसित

(अ २ । पा ४ । आ १) (श्रुद्राणामनिरवसितानाम । २ । ४ । १ ।)

श्रुद्राणामिति । (कै)

पूर्वोक्तश्रुतिस्वाग्निहोत्रादिविषयेति भाव ॥

तक्षादीनामिति । (कै)

तेषा प्रतिश्लोमत्वादिति भाव । श्रुद्रशब्दो ऽत्र सूत्रे त्रैविणिके-
तरपर इति बोध्यम् ॥

स्मृतिकारैरिति । (कै)

भस्मना शुध्यते कास्थमि त्यादि ॥

तु शुद्धत्वजातिपर । अनिरवसितानामिति प्रतिषेधात् । निरवपूर्वात्त्यते
कमण्यि क्त । निरवसान बह्विष्करणे तच्चेह पात्राद्विवक्षितम् यैमुक्ते पात्र
न शुध्यति भस्मना शुध्यते कास्थमित्यादिस्मृतिकारोक्तसंस्कारेषामपि । ते
पात्र बह्विष्कृताः । अनिरवसिताना किम् । चण्डालमृतपा ॥

इति' । निरवपूर्वात्त्यते कमण्यि क्त, तत्र प्रकृत्यर्थमाह । 'निरवसान
बह्विष्करणमिति' । अनेकार्थत्वाद्वातूनामुपसगवशाद्वेति भाव । पात्रा
बह्विष्करणमिह विवक्षितमित्याह । 'यैरिति 'संस्कारेषामपीति' । भस्मना
शुध्यते कास्थमित्यादिना स्मृतिकारैरुक्तेन न शुध्यति तेन तत्र भोक्तु न
लभन्त इति ततो बह्विष्कृता भवन्ति ॥

गवान्प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥

भाष्ये

यथोच्चारित द्वन्द्ववृत्तमिति । (भा)

द्वन्द्वप्रयुक्तमिदं कार्यं गणे यथोच्चारितशब्दविषयमित्यथ ॥

तत्कल्पितमाह

गवान्प्रभृतीनि च ॥ एतानि द्वन्द्वरूपाणि कृतकवद्भावानि साधूनि
स्युः । गवान्प्रभृत् । गवाविकम् । गवैडकम् । अजाविकम् । अजैडकम् ।
एषा पशुद्वन्द्वविभाषाया प्राप्ताया वचनम् । कुञ्जवामनम् । कुञ्जकौरातम् ।
पुत्रपौत्रम् । श्वचाण्डालम् । स्त्रीकुमारम् । दासीमाण्यवकम् । उष्ट्रखरम् ।
शाटीप्रच्छदम् । इहाप्राणिजातिवाचिनामबहुप्रकृत्यर्थं पाठः । उष्ट्रश्वम् ।
मूत्रश्वम् । मूत्रपुरीषम् । यक्ष्मोदः । मासशोणितम् । दम्भपूतीकम् ।

“गवान्प्रभृतीनि च” ॥ द्वन्द्वरूपाणीत्यन्वयात्प्रभृतीनीति नपुंसकोप
पत्तिः, गवान्प्रभृतीनि कृतकवद्भावान्येव पश्यन्ते तेषामनेन साधुत्वमात्र
विधीयते न त्वेकवद्भाव इत्याह । ‘गवान्प्रभृतीनीति’ । गवान्प्रादीना
चतुर्णाम्पशुद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया वचनम् । एवमुष्ट्रखरम् । उष्ट्रश्वमिति
दम्भप्रादीना ढगोलपपय्यन्ताना ढगद्वन्द्वे विभाषाया प्राप्ताया दासीदासा
दीनां ‘प्रमानृद्धिये त्येकशेषाभावोऽपि निपातनात्, शाटीपटीकमित्यादी
नामप्राणिजातिवचनानामबहुप्रकृत्यर्थं पाठः अन्येषा कुञ्जवामनादीनाम

महाभाष्यप्रदीपाद्द्योत ।

७८५

(अ २ । पा ४ । आ १)

(गवान्प्रभृतीनि च । २ । ४ । ११ ॥)

गणे इति ॥ (कै)

यथोच्चारितमित्यस्य फलमाह

यदा त्विति ॥ (कै)

अजुनपुरुषम् । ढगोलपम् । दासीदासम् । अत्र पुमानस्त्रिवेत्येकशेषो न ।
कुटीकुटम् । मासशोणितम् । भागवतीभागवतम् । गवान्प्रभृतिषु यथो
च्चारित इन्द्रवृत्तमिति वाक्तिकम् । गणपाठे रूपमेषा विवक्षितं न तु
पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्यर्थः । तेन अवङ्मादेशाभावपक्षे न
भवति । अपशवो वा अन्ये गो अश्वेभ्य पशवो गोअश्वा ॥

प्राप्ते वचनम् । यथोच्चारित इन्द्रवृत्तमिति । गणे धादृशा कृतावङ्मादेशा
पठितास्तादृशानामेव इन्द्रवृत्त इन्द्रकायमेकवद्भावलक्षणं भवति । 'रूपा
न्तरेष्विति' । 'अवङ्मादेशानस्येति' विकल्पितत्वाद्यदा नास्ति तदेत्यर्थः ।
एतेन गणपाठे रूपमेषा विवक्षितं न पूर्वोत्तरपदनिर्देशमात्रे तात्पर्यमित्युक्तं
भवति ॥

(विभाषा वृक्षमृगट्याधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य (अ २ । पा ४ । व्या १)
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २ । ४ । १२ ।)

विभाषा वृक्षमृगट्याधान्यव्यञ्जन- पशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरो- त्तरायाम् । २ । ४ । १२ ॥

इन्द्रप्रकृतिवृत्तिपदानि तेषा बङ्गले चिप्रर्भृतिष्वेव स्यादत आह
बहव इति ॥ (कै)
पदार्था । (कै)

तादृशपदार्थप्रतिपादका शब्दा तदर्थाना बङ्गलगमकश्चैक-
वद्भाव एव । यदा बदरत्नेनैवानेकेषा भानमेकवद्भावबलादिति

विभाषा वृक्षमृगट्याधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्तरा-
याम् ॥ २ । ४ । १२ ॥ वृक्षादीना सप्ताना इन्द्र । अश्ववडवेत्यादि इन्द्रत्रय च
विभाषा एकवत्स्यात् । वृक्षादौ विशेषाया ग्रहणम् । तथाहि । वृक्षादि
शब्दैः प्रत्येक इन्द्रो विशेष्यते । न चैको वृक्षशब्दो इन्द्र । न च द्वयोः सह

‘विभाषा वृक्षमृगट्याधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्यश्ववडवपूर्वापराधरोत्त-
रायाम्’ ॥ २ । ४ । १२ ॥ अत्र वृक्षादिभिः प्रत्येक इन्द्रो विशेष्यते न चैको
वृक्षशब्दो इन्द्र न च द्वयोः सहप्रयोगः, एकशेषात्, न च पर्यायायामपि
सहप्रयोगः, ‘विष्णुपायामपि समानार्थानां’ मेकशेषवचनात्, नापि विशेषेण

(अ २ । पा ४ । आ १) (विभाषा वृक्षमृगद्वयाधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य
श्रवणवपूर्वापराधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

नैकार्थाभावविरोध ॥ एतत्सूचानुपात्त फल इन्द्रस्त्रोपादान वज्र-
प्रकृतित्वनिश्चयमायेत्याह

जातिरिति । (कै)

न च जातिप्राधान्य एव जातिरित्यस्य प्राप्तिसूत्र च न वज्रवचन
तस्या एकत्वात् । अत एव चौरोदक सयुक्त इति अन्तादिवच्चे' ति
(६ । १ । ८५) सूत्रस्य भाव्यप्रयोग सगच्छते । जात्याख्यायाम्
(१ । १ । ५८) इति सूत्र च भगवता प्रत्याख्यातमिति वाच्यम् ।
जातिप्राधान्ये एव जातौ व्यक्तिद्वारकपरम्परया सख्यान्वये तत्सम्भवात्
तदेव जातिप्राधान्ये व्यक्तिद्वारकपरम्परया सख्यान्वये बदरामलक-

प्रयोगः । एकश्लेषात् । एव पर्याययोरपि । विरूपायामपि समानार्थाना
मेकश्लेषारम्भात् । नापि वृक्षश्च धवस्त्रेत्यादिसामान्यविशेषयोर्वाचनिकद्वन्द्व
निषेधस्योक्तत्वात् । न च प्राच्यभरतेष्विति निर्देशादनित्य स इति वाच्यम् ।
तथापि वृक्षधवमित्यादिप्रयोगादशनेन निषेधस्यैव प्रकृते प्रकृते । तस्मा
द्विश्लेषाणामेवेह ग्रहण स्थितम् । ज्ञान्ययोधम व्यक्षान्ययोधा । वरपृष-

सहप्रयोगोवृक्षश्च धवस्त्रेति, वृक्षशब्देनैवाश्लेषविश्लेषाक्षेपाद्वादिशब्द
प्रयोगस्य निष्कलत्वात् कथ तद्धि गोबलीवर्द्धावित्यादौ सामान्यविश्लेषयो
सहप्रयोग बलीवर्द्धशब्दसनिधौ गोशब्दस्य स्त्रीगवीष्वेव वृक्षेद्वयोरपि
विश्लेषवचनत्वादिति चेद् इहापि तद्धि धवपदसनिधौ वृक्षशब्दस्य तद्य
तिरिक्तविषयतया इन्द्रप्रसंग, कि च वाक्येऽपि कथ सहप्रयोग ब्राह्मणा
आगता वसिष्ठोप्यागत इति प्राधान्यस्थापनार्थमुक्तार्थस्यापि प्रयोग इति
चेद् इन्द्रेऽपि तद्धि प्राप्नोति, तस्मादनभिधागमेवाश्रयणीयम् । तद्धि वृक्षधव

(विभाषा वृत्तमृगदृगधान्यव्यञ्जनपशुशुकुन्थ (अ २ । पा ४ । आ १)
 अश्ववडवपूर्वापरधरोत्तराणाम् । २ । ४ । १२ ।)

मित्येव । पाठान्तरे । आद्यव्याख्याया बदरामलकानीत्यपि । व्यक्ति-
 प्राधान्ये तु बदरामलकानीत्यपि । जातौ साक्षात्सङ्ख्यान्ये बदरा-
 मलके इत्येव व्यक्तिप्राधान्ये व्यक्तेरेकत्वविवक्षाया बदरामलके
 बदरामलकमित्युभयमिति लभ्यते इति बोध्यम् ॥

व्याचक्षत इति । (कै)

अन्यचेत्यस्येह पाठसामर्थ्याद्विकल्पो बहुप्रकृतित्व चानेन विधे-
 यमिति लभ्यत इति बोध्यम् । अत एव वातिकव्याख्यानभाष्ये
 विभाषेत्युक्तम् ॥

तम । रूद्रपृषता । कुशकाशम । कुशकाशा । व्रीहियवम । व्रीहियवा ।
 दधिघृतम् । दधिघृते । गोमहिषम । गोमहिषा । तित्तिरिक्पिञ्जलम ।
 तित्तिरिक्पिञ्जला । अश्ववडवम् । अश्ववडवौ । पूर्वापरम् । पूर्वापरे ।
 अधरोत्तरम् । अधरोत्तरे । अत्र वातिकम् । बहुप्रकृति फलसेनावनस्य
 तिमृगशुकुनिक्षुद्रजन्तुधान्यदृग्यानामिति ॥ एषा बहुप्रकृतिरेव इन्द्र एकव

मिति लोकेऽभिधानमस्ति, अतो वृत्तविशेषवाचिना गृह्यम्, एव मृगा
 दिव्यपि द्रष्टव्यम् । 'इत्येतेषा इन्द्र इति' । एतेषामित्येकापि षष्ठी विषय
 भेदाद्भिद्यते, वृत्तादौष्कुकुनिपयन्तानप्रत्ययवयवषष्ठी अश्ववडवादीन् प्रति
 निर्द्धारणषष्ठी येऽज्ञाप्राणिनस्तेषा 'जातिरप्राणिना' मिति नित्य समा
 हारइन्द्रे प्राप्ते उभयत्र विधीयते यो विभाषाप्राप्तैकवचनो इन्द्र स एषा
 भवतीति वचनव्यक्त्याश्रयणे तेषामेव वृत्तादीनामन्यै सह इन्द्रे यथाप्राप्त
 नित्यो विकल्पितो वा एकवद्भावो भवति व्रीहिकुशसङ्ख्यमिति जातिर
 प्राणिनामिति नित्य, सङ्ख्यशब्दस्यर्था इत्यत्रात्रयवाचित्वा 'जातिर

(अ २।पा ४।आ १) (विभाषा वृत्तमृगट्टयाधान्यव्यङ्गनपशुशकुन्य
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम्।२।४।१२।)

अन्येत्विति । (कै)

वातिकव्याख्यानभाष्ये विकल्पो न वाचनिक किन्तु विभा-
षावृत्ते ति सूत्रप्राप्तिविषयानुवादक । तस्मादेषा च एकवद्भवति
यश्च विभाषा एकवद्भवति स सर्वोऽपि बद्धप्रकृतिरेवेति वाच्यम्
इति वातिकव्याख्यानभाष्याथ । एवमेव यूक्ताच्छिञ्चा इत्यपि
भाष्यव्याख्येय । अत एवाप्ये बद्धप्रकृतिरेव यथास्याद् इत्येव
प्रयोजनमुक्तं न तु फलचुद्रजन्वग्रे विकल्पोऽपि प्रयोजनत्वेनोक्त इति
तदाशय । अत्राद्यव्याख्येव युक्ता । भाष्यकारेण फलचुद्रजन्वोर्वि-
भाषाप्रकरणे पाठ कतव्य इत्युच्यतेऽतो न वातिकप्रयोजनकथन-
भाष्यविरोधो यथोत्तर मुनीनाप्रामाण्याच्चै वमेव युक्तमित्याहुः ॥

दित्यर्थ । नेह । बदरामलकौ । रथिकाश्वारोहौ । ज्ञान्यग्रोधावित्यादि ।
इदं वाचिकं विधन्तरशेषभूतं न तु स्वातन्त्र्येण विधायकम् । विधित्वे हि
स नित्यश्चेत्तद्धि वनस्यात्वादीनामेतत्सूत्रोपात्तानामपि बद्धप्रकृतित्वे विकल्प
वाधित्वा नित्यं स्यात् । अबद्धप्रकृतिकत्वे च सौत्रो विकल्प स्यात् ।

प्राणिना' नित्यस्याप्रवृत्तौ 'चार्थे दन्द' इत्युभयत्र प्राप्तो भवति पशुग्रहण
हस्त्यश्वादिषु परत्वात् सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधनार्थम् । मृगशकुनि
ग्रहणं किमर्थम् । नह्येतेषामनेन प्रकारेण नित्यं एकवद्भावः प्राप्तो यद्बाध
नाथ विकल्पोऽभ्यनुज्ञायते, अन्यत्र प्राण्यभावादेशामुभयत्रैव दन्द इति नियमो
न सम्भवति अथैषामेवोभयत्र दन्द इति नियमः स्यात्, क्व तच्छ्रैषा स्यात्,
न क्वचिदिति चेत्, यद्येव 'चार्थे दन्द' इति सामान्यलक्षणमनवकाशः स्यात्

(विभाषा वृत्तमृगदृग्घान्यव्यञ्जनपशुशकुन्य (अ २।पा ४।आ १)
 श्ववल्बपूर्वापरार्धरोत्तरायाम् । २।४।१२।)

सेनाङ्गत्वेऽपीति । (कै)

इदं चिन्त्यम् । तत्र सेनाङ्गशब्देन हस्त्यारोहादीनामेव ग्रह-
 णात् । अत्र तु सेनाङ्गशब्देन हस्त्यश्वादीनां ग्रहणं भाष्यप्रामाण्यात् ।
 अत एव सग्रामं हस्त्यश्वरथपदातिभिरिति भाष्यप्रयोगः सगच्छते ।
 बद्धप्रकृतित्वाभावाच्चैकवदिति तु न युक्तबद्धभिरेव तैः सग्रामस्य
 निष्पाद्यत्वात् । वनस्थितिशब्देन वातिके वृत्तग्रहणमेतत् सूचानुपा-
 त्तानामपि पाठात् । प्रकरणविषयत्वनिश्चयेन सन्देहानुपपत्तिरत
 आह

वैकल्पिकत्वे तु फलादीनामपि जातिरप्राणिनामित्यादिसंज्ञान्तरप्राप्तनि-
 त्यमेकवद्भावो बाधित्वा बद्धप्रकृतिकत्वे विकल्पः स्यात् । न च बदरामलक
 बदरामलकानीति भाष्यदृशनादिष्टापत्तिरिति वाच्यम् । तत्र बदरामल-
 कानीति क्वाचित्कं पाठः । सोऽपि बदरामलकानीत्येव प्राप्ते जातिसंज्ञयो-
 रित्येकवद्भाव इति व्याख्येय इति कैयटेनोक्तात्वात् । यत्तु नित्य एकवद्भावे

विशिष्टविधानमेव तदानीमाश्रयणीयं स्यात् प्राण्यङ्गादीनां समाहारे दधि-
 पय आदीनामितरेतरयोगे वृत्तादीनामुभयत्रेति अथैषामेवोभयत्रेत्यने-
 नान्येषामुभयत्रापि इन्द्रो वायते, अन्यतरत्र तु भवत्येव, एवमपि ज्ञात्यत्रेति
 न ज्ञायते सर्वो इन्द्रो विभाषयैकवद्भवतीति चानुपपन्नं स्यात् । उच्यते ।
 यत्तुल्यजातीयानामेवाथ विकल्पस्तत्रैव नियमः प्रवर्त्तते मृगविशेषवाचिना
 मृगविशेषवाचिभिरेवोभयत्र इन्द्र अन्यैस्तु सद्धान्यतरत्रेति, नान्यमपि न
 ज्ञायते कान्यतरत्रेति, स्यादेतदेव यद्युभयत्रैषा इन्द्र इतिश्रुत्वात् स्याद् इन्द्र
 तु विभाषयैकवच्चनो इन्द्र इति श्रूयते ततश्च यो विभाषाप्राप्त एकवच्चनो

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

७६१

(अ २। पा ४। आ १) (विभाषा दृष्टमृगदृष्टयधान्यव्यञ्जनपशुशुकुन्य
श्रवणपूर्वापरार्धोत्तराणाम् । २। ४। १२।)

येषामिति । (कै)

एतत् सूत्रोपात्तविषय एव सन्देह इति भाव ॥ भाष्ये

नित्यो द्वन्द्वैकवद्भाव प्रोप्नोतीति । (भा)

अस्य नियमेन वारणेऽपि नित्यप्राप्नोतीत्यथ ॥

अविशेषेणेति । (भा)

एकैकवचन द्वन्द्वविषय यद्यच्छास्त्र प्राप्नोति तद्वज्रप्रकृतरैवेत्यथ
इति भाव । एतेन वदरामल्लके इत्यत्र जातिरित्यस्याप्रवृत्तावपि
चार्थे इति विभाषास्यादित्यपास्तम् ॥

पशुत्वेनैव सिद्धेऽश्वग्रहण न काव्यमित्याशयेन वातिकमित्याह

प्राप्ते विल्लपोऽनेन क्रियत इति मतान्तरं कैयटेनोक्तम् । तदापातत । वद
रामल्लके तिष्ठत इति तदुत्तरभाष्यविरोधात् । उक्तरीत्या प्रकृतवार्तिकस्य
वज्रप्रकृतिके विकल्पविधिपरत्वे हि अन्यत्र नित्य एकवद्भावो दुर्वार
स्यादिति दिक् । तत्रापि यदि विभाषावृत्तेष्वत्र पठितत्वादस्यैव शेष
स्यात्तदा वनस्पत्यादिष्ववहुप्रकृतित्वे विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति

द्वन्द्वं स मृगविशेषवाचिना मृगविशेषवाचिभिरेव नान्यैरिति वचनव्यक्तौ
व्यक्तमेव ज्ञायते ऽन्यै सहेतुरेतरयोगद्वन्द्व इति, अथास्या वचनव्यक्तौ
विभाषाग्रहणं किमर्थं यावता विभाषैवैकवचनान्तो द्वन्द्व प्राप्तस्तत्रैताव
देवास्तु य एकवचनो द्वन्द्व स एषामेभिरेवेति । उच्यते । असति विभाषा
ग्रहणे वचनव्यक्त्यन्तरमपि सम्भाव्येत एषामेभिः सहेकवचन एव द्वन्द्व
इति यथा प्राण्यङ्गादिषु सति तु तस्य नियमस्यासम्भवादभिमतो नियम

(विभाषा वृक्षमृगद्वयधन्यथ्यञ्जनपशुप्रकुन्य (अ २। पा ४। षा २)
 श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २। ४। १२।)

पशुत्वादिति ॥ (कै)

नावेति । (कै)

पूर्वविप्रतिषेधादश्ववडवग्रहणमेव न्यायमित्याशय ॥ नपुसक-
 त्वस्य प्रतिपदविधित्वं समर्थयते

तच्छब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

ज्ञास्यामीति । (भा)

अन्तर्भावित्पथ्यज्ञापयित्वामीत्यथ ॥

नित्यो विधिः स्यात् । तस्मात्स्वप्रकरणशेषोऽयम् । एषा फलादीनां द्वन्द्वोऽनेन
 लक्ष्यान्तरेण वा एकवद्भवन् बहुप्रकृतिरेवेति । तेन सूक्ष्मन्ययोर्भावित्वञ्च
 अथ विकल्पो जातिरप्राणिनामिति नित्यञ्च न भवति । एव त्रीह्रियवौ
 कुशकाशावित्यादि । प्रकृतसूत्रोपात्तानान्तु इत्यविषयविभागः । येऽत्राप्रा-
 णिनस्तेषां जातिरप्राणिनामिति नित्यं प्राप्ते विकल्पो विधीयते । स च

सपद्यते एव पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि नियमस्वरूपं विज्ञेयम् पशुद्वन्द्व-
 इत्येव सिद्धेऽश्ववडवग्रहणं प्रतिपदविधानार्थं तत्र प्रतिपदविधानादश्ववडव-
 मित्येकवद्भावपक्षे 'पूर्ववदश्ववडवा' वित्येतद्भाषित्वा 'स नपुसक' मित्येतदेव
 भवति, तच्छब्देन ह्येकवद्भावभाषणं परामृश्य विधीयमानं नपुसकत्वमेक-
 वद्भाववदेव प्रतिपदविहितं भवति पूर्ववदश्ववडवावित्येतत्तु एकवद्भावभाव-
 पक्षे प्रवर्तते अश्ववडवौ अश्ववडवान् इति, एतदेवाभिप्रेत्य वृत्तिकारस्तत्र
 वक्ष्यति अश्ववडवयोर्विभाषैकवद्भाव उक्त इत्यादि । बहुप्रकृतिरिति ।

(अ २ । पा ४ । आ १) (विभाषा वृत्तमृगदृग्घान्यव्यञ्जनपञ्चशुकुन्त्य
श्ववहवपूर्वापराधरोत्तरायाम । २ । ४ । १२ ।)

इह नित्य इति । (भा)

विनिगमनविरहात्प्राण्यङ्गादीनामेव समाहार । तेषां समा-
हार एव इत्येव द्विविधोऽपि नियम इति भाव । अन्यथैतत्प्रयो-
जनखण्डनपरभाष्येषामेव समाहार इति नियमस्यैव साभात् ।
एतद् विषये इतरेतरयोगाव्यावृत्त्या इन्द्रस्येत्यारभ्यैतत्प्रयत्ननित्यो
विधिरित्यादिकैयटासगति स्यात् । भाष्यमपि विशिष्टप्रयोजनख-
ण्डनपरम् ॥ भाष्ये

यद्यमिति । (भा)

तेषां तैरेव । तथा च वृत्तादीनामन्यै सह इन्द्रे यथा प्राप्त नित्य विकल्पो
वा तद्यथा व्रीहिकुशप्रक्षमित्यत्र जातिरप्राणिनामिति नित्य । अक्षप्रब्द
स्पर्शे अक्षप्रब्दस्पर्शा इत्यत्र तु चार्थे इन्द्र इत्युभयत्र । न चेह जातिरप्राणि
नामित्यस्य प्रवृत्ति । अत्रयजातित्वात् । अप्राणिनामिति हि पशुदास
इत्युक्तम् । पशुग्रहणान्तु हस्त्यश्वादिषु सेनाङ्गलक्षणस्य नित्यविधेर्बाधना

बहवो बज्रत्वसंख्यायुक्ता वृत्तिपदार्था प्रकृति कारण यस्य इन्द्रार्थस्य
स बहुप्रकृति, तदर्थोभिधायित्वाद् इन्द्रोपि बज्रप्रकृति नेद स्वतन्त्र
लक्षण स्वातन्त्र्ये नित्य चेदनस्पत्यादीनामपि । एतत्सूत्रविहित विकल्प
बाधित्वा बहुप्रकृतित्वे नित्य एकवद्भाव स्याद् विकल्पे षष्ठादीनामपि
जातिरप्राणिनामित्यादिलक्षणान्तरेण प्राप्त नित्यमेकवद्भाव बाधित्वा
बहुप्रकृतित्वे विकल्प स्यात्, अतो लक्षणान्तरस्य शेषोऽयन्तत्रापि यदि
विभाषा वृत्तोत्पन्न पठितत्वादस्यैव शेषत्व स्यात्ततो वगस्पत्यादिष्वबज्र

(विभाषा वृक्षमृगहृणधान्यव्यञ्जनपशुशकुन्थ (अ २।पा ४।आ १)
 श्ववहवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २।४।१२।)

एव चैकवद्भावप्रकरण व्यथमिति भाव । स्वशब्देऽसङ्कुवहृत्ति-
 रित्यभिमान ॥ एवञ्चान्यतरनियमस्य ज्ञापकाच्चिराधेऽन्यतर एव
 स्थित इत्याशयेनाह

प्राण्यङ्गादीनामिति । (कै)

“सर्वे इन्द्र” (भा) इत्यत्र स्वशब्द एतत्प्रकरणस्य सूचानुपा-
 न्तविषय इति भाव ॥

लिङ्गमशिष्यमिति । (भा)

शास्त्रोक्तलिङ्गानुशासनस्य व्यभिचारदृशनादिति भाव ॥ भाष्ये

उत्तरत्र व्यभिचारार्थमिति । (भा)

र्थम । मृगशकुनिग्रहण त्ववशिष्यते । तत्रेत्य वचन व्यन्यते । यो विभाषा-
 प्राप्ता एकवचनो इन्द्र स मृगाविशेषाया तैरेव नान्यैरिति । तेनैवामन्यै
 सह इतरेतरयोग एवेति फलितम । एव पूर्वापरमधरोत्तरमित्यत्रापि
 पशुद्वन्द्वत्वादेव सिद्धे अश्ववहवग्रहण प्रतिपदविधानार्थम् । तेनैकवद्भावपक्षे

प्रकृतित्वे एतद्विकल्पाभावेऽपि जातिरप्राणिनामिति नित्यो विधि स्यात्,
 फलादिषु तु न दोष, एतद्विकल्पप्राण्यभावात्तद्व्यञ्जयान्तरप्राप्तेरेव
 नियमनात्तस्मात्स्वस्यैव प्रकरणस्यार्थशेषस्तदेतदाह । एषां बहुप्रकृति
 रेवेति’ ‘एषां फलादीनां इन्द्रोनेन ज्ञान्यान्तरेण वा एकवद्भवन्
 बहुप्रकृतिरेवैकवद्भवतीत्यर्थ । ‘बदरामलके इति’ । अथ ‘जातिर
 प्राणिना मिति न भवति । ‘रथिकाश्वारोहाविति’ । अथ सेनाङ्ग
 शब्दः । ‘ज्ञान्यग्रोधाविति । अत्राय विकल्पो ‘जातिरप्राणिना’ नित्यञ्च

(अ २ । पा ४ । आ १) (विभाषा वृद्धमृगदृष्टान्यव्यञ्जनपशुप्रकृत्य
श्ववडवपूर्वापराधरोत्तरायाम् । २ । ४ । १२ ।)

नित्यैकवद्भावस्य व्यभिचारार्थमित्यथ । स च क्वचिदेकवद्भावा-
भावेन क्वचिन्नित्यत्वाभावेन । एव च मृगादीना व्यतिकरे इतरे-
तरयोग एवोत्तरसूत्रविषयेऽधिकरणवाचिनामितरेतरयोग एवेति
ध्वनितम् । तदुपपत्तिस्तथोर्विभाषा एकवचनो इन्द्र स मृगाणां
मृगैरेव इन्द्रेऽन्यत्र नेति वचनव्यक्त्याऽन्यत्र विशेष्यभूतैकवचनइन्द्रस्यैव
निषेधे इतरेतरयोग एवेति फलितत्वात् । एव विप्रतिषिद्ध च”
(१ । ४ । १२) इत्यत्रापि च एकवचनो विभाषा इन्द्र स यदि
विशुद्धार्थानां चेद्द्रव्यवाचिनामेवेति वचनव्यक्त्या द्रव्यवाचिनामि-
तरेतरयोग एव फलति ॥

पूर्ववदश्ववडवावित्थेतद्वाधित्वा सनपुसकमिति प्रवतते । तच्छब्दो हि एक
वद्भावभाज पराम्भशति । तेन एकवद्भाववन्नपुंसकत्वमपि प्रतिपदविहितः
सम्पद्यते । पूर्ववदश्ववडवावित्थेकवद्भावविरहपक्षे प्रवर्त्तते । अश्ववडवौ ।
अश्ववडवान् ॥

न भवति, अवनस्पतीना तु वृद्धविशेषाणामवज्जप्रकृतित्वेऽप्यय विकल्पो
भवत्येव । आम्नपलाशम् आम्नपलाशौ, अन्ये तु वनस्पतिग्रहण वृद्धमात्रोप
लक्ष्य मन्थन्ते । शरुपृषतौ हसचक्रवाकाविति । अत्राप्यस्य विकल्पस्या
भाव । ‘यूकाशिक्षे इति । ‘क्षप्रजन्तव इत्यस्याभाव, ग्रीहियवौ कुश
काशावित्थत्र तूभयोः ॥

विभाषा समीपे । २ । ४ । १६ ॥

समाहारविषये उपदश पाणिपादम इत्येव । इतरेतरेतु
उपदशा पाणिपादा ' इत्येवेत्येते । विपरीतमपि प्राप्नोतीत्या-
शयेन प्रश्न इत्याह

अनुप्रयोगे इति ॥ (कै)

भाष्ये

नैतदस्तीति । (भा)

सूत्रेण इन्द्रस्यैकवद्भावविधानेऽपि अनुप्रयोगानियमस्तदवस्थ
एवेति नेद् सूत्रप्रयोजनमित्यथ । प्रश्ने उदारण शब्दोऽपि
प्रयोजनपर एवेति भाव ॥

विभाषा समीपे ॥ अधिकरणैतावत्त्वस्य सामीप्येन परिच्छिन्तौ
समाहार एवेत्येवरूपो नियमो वा स्यात् । उपदश दन्तोष्ठम् । उपदशा
दन्तोष्ठा । अथयविभक्तौत्यादिना सुबन्तसामान्येन विधीयमानोऽव्ययीभाव
सङ्ख्यापि भवति । बङ्गनीहिस्तु सङ्ख्यायाव्ययसन्नेत्यादिना विशिष्य
विहित । तत्रैकवद्भावपक्षे अव्ययीभावो ऽनुप्रयुज्यते । एकार्थस्य त्वेकार्थ

'विभाषा समीपे' ॥ अधिकरणैतावत्त्व इत्यधिकारात्समीपरूप
एतस्मिन्निति गम्यते, ष्टौ त्वर्थमात्रं दक्षितम् । अधिकरणैतावत्त्वस्य
समीप इति' अत्र च भावप्रधान समीपशब्द अधिकरणैतावत्त्वस्य
सामीप्येन परिच्छिन्तावित्यर्थः । अत्र विस्पष्ट एव नियमस्य प्रतिषेध,
नहि विभाषा समाहारइन्द्र प्रतिषेध्य । अव्ययीभावो विहित इति' ।
अथय विभक्तौत्यादिना । यद्यप्यत्र सङ्ख्यायेति नास्ति सङ्ख्यापि तु

नन्वर्थस्येति । (कै)

एव च समाहारइन्द्रपक्षेऽव्ययीभावस्य बज्रब्रीहैवानुप्रयोगेऽपि इन्द्रायस्यैकवत्त्वादुपदशमित्येव भविष्यतीति भाव ॥

अव्ययत्वादिति । (कै)

अव्ययत्वेनासख्यत्वादित्यथ ॥

सत्यपि वेति । (कै)

नाव्ययीभावात् (२।४।८३) तृतीयासप्तम्यो (२।४।८४) इत्याद्यारम्भादसख्यत्वमव्ययीभावातिरिक्ताव्ययविषयमिति भाव ॥

अथेति । (कै)

अथस्यैकवत्त्वन्नित्यबज्रवचनान्तस्याप्युपदशशब्दस्यैकवचनान्त-
सपत्तावपि पाणिपादस्येतिषष्ठ्यन्तसमभिव्याहारे उपदेशस्येति
षष्ठ्याअथेतेति भाव । वस्तुतो नियमे मानाभावेनोभयत्रापि उभ-
यानुप्रयोग स्यात् । तथाच इतरेतरयोगे 'उपदशपाणिपादा
इत्यपि स्यादिति भाष्याथ ॥

एवान्तरङ्ग । ऐकाग्र्यञ्च सामीप्यप्रधानत्वात् । यद्यप्यव्ययीभावो निःसख्य
स्तथापि भेदाभावरूपमैकार्थ्यं बोध्यम् । सामानाधिकरण्यात् सामीप्यतद्
तोरभेदविवक्षया । अधिकरण्यैतावत्त्वन्तु समाहारसमाहारिणोरभेदविव
क्षया । पक्षान्तरे तु बह्वर्थस्य बह्वर्थो बज्रब्रीहिरैवानुप्रयुज्यते बह्वर्थत्वञ्च

भवत्येव । बहुब्रीहिरिति' । सङ्ख्याव्ययसन्नेत्यादिना । तत्रैकवद्भावपक्षे
ऽव्ययीभावोऽनुप्रयुज्यत इति । एकार्थस्यकार्थ इति भावः ऐकाग्र्यञ्च तस्य
सामीप्यप्रधानत्वात् यद्यव्ययीभावोव्ययत्वान्निःसङ्ख्यस्तथापि भेदाभावरू
पमैकार्थ्यमस्येव । सामानाधिकरण्यं च सामीप्यतद्वतोरभेदाश्रयेण प्रति

एकवचनस्य त्विति । (कै)

तावतैव नाव्ययीभावादित्याद्युपपन्नसख्यासबन्धज्ञापकमिति भावः । पञ्चमीद्वितीयासप्तमीग्रहणं तु स्पष्टायमेव पूर्वाचार्यान्तुरी-
धाद्वा । तदनुरोधफलं च तेषां प्रमादबोधनं क्वचित् स्मृतप्रामा-
ण्यबोधनं क्वचिदिति बोध्यम् ॥ नन्वव्ययार्थं सख्याया अभावादे-
काथ इत्यनुपपन्नमत आह

अभेदैकत्वेति । (कै)

तथाच भेदसहचरितद्वित्वाद्यभावरूपमैकार्थसमीपप्रधानाव्ययी-
भावस्येत्यथ । एतेन समासेऽपि अन्तवतिसख्याया अभान
बहुवचनादि तु एकशेषेणेति बोध्यम् ॥

तस्य समीपे प्राधान्यात् । यदि तुभयत्राव्ययीभाव एवानुप्रयुज्येत । तदा
तस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचनं न स्यात् । सत्यपि वा तस्मिन्नभभावे
कृते उपदशा इति न स्यात् । बहुव्रीहेरेवानुप्रयोगे तु उपदशस्य पाणिपा-
दस्येति षष्ठी स्यात् । उपदश पाणिपादस्येति चेद्यते । तस्माद्यथोक्तमेव
साधोऽसम् ॥

पाद्यम्, अधिकरणैवावत्वमपि समाहारसमाहारिणोर्भेदाविवक्षयैवोपपा-
द्यम् । 'इतरत्र बहुव्रीहिरिति' । बहुव्रीहस्य बहुव्रीह इति भावः । बहुव्रीहत्वं च
तस्य समीपिप्रधानत्वात् । ननु द्वन्द्वस्यैकवद्भावादनुप्रयोगस्याप्येकवचनता
सिद्धा किमेतथा क्लिष्टकल्पनया । उच्यते । अव्ययीभावस्यैवानुप्रयोगे
वस्याव्ययत्वाद्बहुत्वाभावाद्बहुवचनं न स्यात्, सत्यपि वा तस्मिन्नभभावे कृते
उपदशा इति न स्यात् बहुव्रीहेरेव चानुप्रयोगे उपदशस्य पाणिपादस्येति
षष्ठी स्यात्, उपदशस्यापाणिपादस्येति चेद्यते इतो यथोक्तमेव साधोऽसम् ॥

तत्पुरुषोऽनञ्कर्मधारयः । २। ४। १६ ॥

इदानीन्तनसञ्ज्ञायामतत्पुरुषादेरपि सम्भवादाह

अनादिरिति ॥ (कै)

अचेति । (कै)

तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारय ॥ अधिकारोयम् । कर्मधारयशब्दो भाव प्रधान । इन्द्रगर्भो नञ्चा बहुव्रीहि । न विद्येते नञ् च कर्मधारय श्चेत्युभे यत्र स तत्पुरुष इत्यर्थ । वक्ष्यति विभाषासेनासुरेत्यादि । तत्पुरुष

“तत्पुरुषो ऽनञ्कर्मधारयः” ॥ असन्देहार्थं नञ्कर्मधारयस्तत्पुरुष इति न्यासादनञ्कर्मधारय इति प्रदच्छेद । अत्र कर्मधारयशब्दो भाव प्रधान । नञ् कर्मधारयश्च नञ्कर्मधारयो तौ न विद्येते यस्मिस्तत्पुरुषे सो ऽनञ्कर्मधारय इति बहुव्रीहिः । तत्पुरुषे त्वस्मिन्नञ्मात्रस्य तत्पुरुषस्या भावात्तद्युक्तातत्पुरुषो नञ्शब्देन लक्षणीयः स्यात्, लिङ्गवचनयोश्चान्यतरस्य व्यत्ययो वाच्य स्यात्, अतो बहुव्रीहिरेव न्याय्यः, ङणौ वस्तुमात्र दृशित ‘नञ्समास कर्मधारय च वक्ष्यित्वेति’ । ‘विभाषासेनेति’ । अनन्तरेषु सूत्रेष्वस्य नातीवोपयोग, सञ्ज्ञाया कश्चेत्यत्र तावदनादिः सञ्ज्ञा गृह्यते न वा तत्पुरुषो नञ्समासः कर्मधारयो वा ङणौनञ् सञ्ज्ञास्ति, उपज्ञोपक्रम सित्यत्रापिषट्ठीतत्पुरुषाद्धिना तदादित्वासम्प्रत्ययः । ‘ह्याया वाङ्मय’ इत्य

(तत्पुरुषोऽनन्तकर्मधारय । २ । ४ । १६ ।) (अ २ । पा ४ । आ १)

शास्त्रस्थानादित्वादिति भाव ॥

न च समूहभिरिति । (कै)

तदग्रे नित्यसाकाङ्क्षादिति भाव ॥

किम् । वृद्धसेनो राजा । नचरह्यैत किम् । असेना । कर्मधारयत्वरहित
किम् । परमसेना । मध्यमसूत्रेष्वयमधिकारो नातीवोपयन्त्यत इति तत्रैव
वक्ष्याम ॥

त्रापि पूर्वपदार्थधर्मो वाङ्मय्य षष्ठीतत्पुरुषमन्तरेण न गम्यते । सभारा
नेत्यत्र तु राजामनुष्यपूर्वेति वचनान्नचसमासस्य कर्मधारयस्य च सभान्त
स्याप्रसङ्ग । इन्द्रस्य तु प्राप्नोति । ईश्वरश्च सभा च ईश्वरसमे इति, अतस्त
त्रापि तत्पुरुष इत्यस्याशस्योपयोगोऽस्यैव, 'अशाला चै त्यत्र समूहवचन
सभाशब्द समूहस्य च समूह्यपेक्षा स्फुटतरेति षष्ठीतत्पुरुषस्यैव भविष्यति
नान्यस्य, ब्राह्मणश्च सभा च ब्राह्मणसमे असभा परमसमेति, अतो
विभाषा सेनेत्यत्रैवाऽस्य साक्षादुपयोग इति भाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८१
अ २ । पा ४ । आ १) (परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।)

परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयोः ।

२ । ४ । २६ ॥

तत्पुरुषे विधित्वेन चारिताथ्यसम्भवादाह

द्वन्द्वेति ॥ (कै)

विध्यर्थमिति । (कै)

अवयवार्थातिरिक्त समुदायोऽलिङ्ग इति पक्षे इदम् ॥

नियमार्थमिति । (कै)

उद्धृतावयवभेद समूह समासाथ । लिङ्गेनैव लिङ्गवान् इति
पक्षे इदम् ॥ इद पक्षद्वय षष्ठ्यन्तत्वपक्षे । सप्तम्यन्तत्वे तु विध्य-

परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो ॥ एतयो परपदस्यैव लिङ्ग स्यात् ।
कुक्कुटमथूर्याविमे । मथूरैकुक्कुटाविमौ । अर्धं पिपल्या अधपिपली ।
स्यादेतत् । यदि समासार्थस्य परवल्लिङ्गत्वमनेनातिदिश्यते तद्धि पूर्ववद

“परवल्लिङ्ग द्वन्द्वतत्पुरुषयो’ ॥ किमर्थमिदम् इह द्वन्द्वे त्रीणि
दृशनानि । अवयवार्था एवापेक्षितपरस्परा द्वन्द्वार्थो न तु तद्व्यतिरिक्त
समुदायो नामेत्येकम् । अवयवार्थव्यतिरिक्त एव समुदायो द्वन्द्वार्थ, स
चावयवलिङ्गेन लिङ्गवानिति द्वितीयम् स एव स्वय लिङ्गशून्य इति तृती
यम् । तत्र पूर्वके दृशनद्वये विभिन्नलिङ्गावयवद्वन्द्वे युगपदुभयलिङ्गानुपपत्ते
पर्यायेण लिङ्गद्वयप्रसङ्गे परस्यैव लिङ्ग भवतीति नियमार्थं भवति । तृतीये

(परवर्द्धिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो ।२।४।२६।) (अ २।पा ४।आ १)

यत्वमेवेति बोध्यम् ॥ इदं इन्द्राग्नेन समाहारविषये । तस्य विग्नि-
यनपुसकत्वाविधानात् किन्तु इतरेतरयोगविषयर्षष्ठीति इन्द्रतत्पु-
रुषयोरित्यत्राय सन्देहः । तत्र षष्ठीपक्षे उद्भूतावयवभेदसमुदायस्य
समासाथत्वात् । अथववचनवत्तन्निमित्तानेकलिङ्गाप्राप्तौ नियमाया-
यमित्याह

नियमश्चेतीति ॥ (कै)

समुदायार्थो नास्ति इति । (कै)

उद्भूतावयवभेदस्य तस्य इन्द्रार्थतया नावयवार्था इत्यन्ततिरिक्त
स इत्यथ ॥

अपेक्षितपरस्यरौ (कै)

इत्यनेन समूहरूपतासमासाथस्योक्ताविरुद्धलिङ्गावयवार्था वा

अवडवाविति सूत्रेणापि न्यायसाम्यात्समासस्यैवातिदेष्टव्यम् । ततश्च टाप
अभूयत समासार्थस्य ण्वस्त्वेषि उत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्वानपगमात् । घञ्त्तु गोस्त्रि
थोरिति ऋस् इति तत्र । चार्थे इन्द्र इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्सर्वेषां
प्रथमानिदिष्टत्वेऽपि प्राधान्यादुपसर्जनसञ्ज्ञाविरहात् । अन्यर्थसञ्ज्ञा हि सा ।

तु समासार्थस्यालिङ्गस्य परवर्द्धिङ्गता भवतीति विध्यर्थे । तत्पुरुषोऽपि
द्विविधं पूर्वपदार्थप्रधानो ऽर्धपिप्यत्वादिः, उत्तरपदार्थप्रधानो राज
कुमार्यादि, तत्रोत्तरपदार्थप्रधाने प्राधान्यादेव परवर्द्धिङ्गस्य सिद्धत्वात्पूर्व
पदार्थप्रधाने विध्यर्थे भवति, तत्र वृत्तिकारेण विधिपक्ष आश्रितस्तदाह ।
'परस्य थलिङ्गं तद्भवतीति । एव हि सूत्रस्यैकरूपा वचनव्यक्तिभवति,
इतरथा तत्पुरुषे विधिरूपा इन्द्रे नियमरूपेति वचनव्यक्तिभेद स्यादिति
भावः । 'इन्द्रस्य तत्पुरुषस्य वेति' । एतेन इन्द्रतत्पुरुषयोरिति षष्ठीयमिति

महाभाष्यप्रदीपौद्घौत' ।

८३

(अं. २ । पा ४ । आ १) (परवलिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।)

इत्यनेनोद्भूतावयवभेदता तस्य सूचिता । सचावयवसंख्यावदवयव-
लिङ्गपाद्मीति मते नियमाथत्वमुक्तम् ॥

पर्यायेणेति । (कै)

विरुद्धलिङ्गावयवदन्धस्थले इत्यर्थ ॥

यद्येवमिति । (कै)

परस्यैव लिङ्गं न पूर्वस्य इत्यर्थादितिर्नापपद्यत इति भाव ॥

केवलाकेवलेति । (कै)

समस्तासमस्त इत्यर्थ ॥

भाष्ये

दैवकृतमिति । (भा)

उपमितसमास समानलिङ्गपदयोरेवेति । अत्रापि न दोष
इति भाव ॥

अत एव राज्ञ कुमार्था राजकुमार्था इत्यत्र न ऋस्य इत्युक्तम् । अत एव
च कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र न ऋस्य । ननु मास्वन्वर्थता । तथा चाश्ववडवाविति
सिद्ध्यति । राजकुमार्था कुक्कुटमयूर्यावित्यत्र तु ऋस्ये कृते पुनः स्त्रीप्रत्ययात्

दृश्यति । सप्तम्या त्वमर्थो भवति इन्द्रे तत्पुरुषे च यत्परं तदलिङ्गं
भवतीति । तत्र कायिष्ठोनुपादानात्परशब्दस्य च सम्बन्धिप्रत्ययान्तदाह्नि
स्य पूर्वपदस्य लिङ्गविधिर्भवति यदा इन्द्रे तत्पुरुषे च विषये परस्यैव लिङ्गं
भवतीत्यन्तरार्थं । तत्रापि पूर्वपदस्यैव लिङ्गविधिः । अत्र पक्षे मयूरी
कुक्कुटावित्यत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्यातिदिष्टे स्त्रीप्रत्ययस्य निवृत्ति
प्राप्नोति । कुक्कुटमयूर्या राजकुमारी अद्भुतपिप्लीत्यादौ पूर्वपदे स्त्रीप्रत्य

(परवस्त्रिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।) (अ २ । पा ४ । आ १)

सप्तमीति । (कै)

अवयवषष्ठ्यभिप्रायेणेत्यन्ये ॥

स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तीति । (कै)

अतिदेशविरुद्धत्वात् स्त्राश्रयस्यापि निवृत्तिरित्यथ ॥ अतिदि-
श्यमानधमप्रयुक्तकाचविशेषमप्याह

कुक्कुटेति ॥ (कै)

नन्वेव सूत्रवैयर्थ्यमत आह

पूर्वपदप्रतिषेधे चेति ॥ (कै)

व्यतिरिक्तसमुदायेति । (कै)

तथा च परपदाथलिङ्गसदृशलिङ्गसमुदायरूपाथस्तेत्यर्थाद्वत्पु-
पत्तिरिति भाव । समासात्स्वत एव लिङ्गस्यान्यत्वाद्वाच्यं विशेषण
समासस्यातिदिश्यत इति च वक्तुं युक्तमत आह

सिद्धम् । तदुक्तम् परवस्त्रिङ्गमिति शब्दशब्दार्थाविति । तथाहि ।
लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्ययार्थश्च गृह्यते । तन्नाद्याश्रयणात् । एवञ्च
इन्द्रार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य च परस्येव लिङ्गं स्यात् । तदभिधायी प्रत्ययश्च

यप्रसङ्ग । किं पुनरस्मिन्पक्षे किञ्चिदिष्टं सिध्यति आहो स्त्रिदोषान्तरमेव,
सिध्यतीत्याह । 'इह पूर्वकाय अघत्रोण इति' । यत्र पूर्वपद नपुंसकसुत्तर
पदं च पुलिङ्गं तत्र परस्य लिङ्गे पूर्वस्यातिदिष्टे समासस्यापि तदेव भवति,
न च पूर्ववदिह किं चिदनिष्टमापद्यते । इन्द्रेऽपि पूर्वके दृशन्मध्ये गुण
कामणी इत्यगुणावित्वाद्दौ यत्र पुनपुंसकाभ्यां भिन्नलिङ्गे पूर्वोत्तरपदे यत्र
वाऽवर्णान्त स्त्रीप्रत्ययान्त वा पदं न भवति गतिस्थाने योषित्पुरुषौ तित्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८५

(अ २ । पा ४ । आ १) (परवलिङ्ग वन्दतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।)

समासार्थेति ॥ (कै)

स्वलिङ्गबाधनायेति । (कै)

स्वलिङ्गञ्च नपुसकमित्यभिमान । यदि तु वन सेनासङ्घ इति
वत्तस्थानेकलिङ्गत्व तदात्रापि पक्षे नियमाथत्वमेवेति बोध्यम् ॥

वचनान्तरे इति । (कै)

द्विवचनविषयमेव निपातनस्य तत्साहचर्यालिङ्गातिदेशेऽपि
तत्रैव स्यादित्यभिमान ॥

समुदायार्थे इति । (कै)

इतरेतरयोगेऽप्युद्धृतावयवभेद समुदाय एव समासार्थ इति
भाव ॥

परस्यैवेति सूत्रार्थ । तथा च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकमयी इत्यादौ लिङ्गाभि
घातौ प्रत्ययो न सम्भवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते । उभयसम्भवे तूभयम् ।
यथा कुक्कुटमयूर्यावित्यादौ । ततश्च औपदेशिकस्य ऋसत्वेऽप्यातिदेशिकस्य
श्रवणं भविष्यति । न च पुनःस्रस्र शृङ्गा । अनुपसजनत्वात्तदन्तस्याप्राति

शिवलाके इति तत्रोत्तरपदार्थलिङ्गे पूर्वपदार्थस्थातिदिष्टे इन्द्रस्य पर्यायेण
द्वयोरपि लिङ्गे प्रष्टतोऽपि सवमिष्ट सिध्यति, पूर्ववदेव न किञ्चिदनिष्ट
मापद्यते । अतिरिक्तो इन्द्रार्थ स्वयं लिङ्गमून्य इत्यत्र तु पक्षे इन्द्रार्थस्या
लिङ्गत्व तदवस्थमेवेति दोषान्तरमेव । 'इन्द्रस्य तत्पुरुषस्य चेति' । इन्द्रार्थस्य
तत्पुरुषार्थस्य चेत्यर्थ । तेनानुप्रयोगेऽपि तदेव लिङ्गं भवति । यदि तद्धि
षड्याश्रयणेन समासार्थस्य परवलिङ्गमतिदिश्यते पूर्ववदश्रवणत्वा विव्य
त्रापि पूर्वपदार्थलिङ्गं समासार्थेऽतिदिश्येत ततश्चोत्तरपदार्थस्य स्त्रीत्व

कुक्कुटमयूरी इति । (कै)

अन्तरङ्गत्वात्पूर्वं ऋखले ह्यते 'दीर्घादि' तिनिषेधानवतारा-
त्पूर्वस्ववर्णदीर्घापत्तिरिति भावः । इन्द्रेनेति' निषेधे तु अश्ववड-
वेत्यत्रापि तदनापत्तिरिति तात्पर्यम् ॥

तस्यानुपसर्जनत्वादिति । (कै)

समुदायान्तस्थातिदेशादित्यथ । अत एव तदन्तस्थाप्रातिपदि-
कालमपि बोध्यम् ॥ अथ हेतुलिङ्गविशिष्टभावाप्तत्वाच्चित्य ॥

यकारत्रयश्रवणेति । (कै)

न च पुनर्द्विप्रवृत्त्या तदपि इष्टमेव लक्ष्ये लक्षणस्य सकृत्प्र-
वृत्त्या पुनर्द्विवाप्रवृत्तेरिति भावः ॥

पदिकत्वाच्च । न चैवमपि दत्तागार्ग्याद्यख्यौ दत्ताकारौघगन्धे इत्यत्र
ऋखले ह्यते समासात्पुनः प्रकथ्यञ्चौ स्यातामिति वाच्यम् । भस्याडे तद्धित
इति पूर्वोत्पन्नयोनिवृत्तिसम्भवादिष्टापत्तेरिति । मैवम् । दत्ता च युवतिश्च
दत्तायुवतौ इत्यत्र तिप्रत्ययद्वयश्रवणापत्तेः तत्राभत्वेन पुंवद्भावायोगात् ।

स्थितमेवेति टापः श्रवणप्रसङ्गः । सप्तमीपक्षे तु 'पुववदश्रवणवा' वित्यत्रापि
पूर्वपदार्थलिङ्गमुत्तरपदार्थस्थातिदिश्यत इति वडवाशब्दस्य युस्त्वातिदेशात्
स्त्रीत्वाभावे टापौ निवृत्तिः सिध्यति । निपातनात्सिद्धम् । किं निपातनम्,
न तावत्पुववदश्रवणवा'विति निपातनमाश्रयितुमुचितम्, वचनान्तरे ऽन
तिदेशप्रसङ्गाद् अश्रवणवान् अश्रवणवैरिति । एव तदश्रवणवपूर्वापराद्य
रोत्तराणामित्यत्र टापौनुच्चारणाग्निपातनादश्रवणवयोर्द्वन्द्वे टाभिर्वर्तिष्यते ।
अपर आह । 'कार्थे इन्द्र' इत्यत्रानेकमित्यधिकारात्पूर्वमेव वतिपदा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८ ७

(अ २ । पा ४ । आ १) (परवक्षिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।)

भस्याढ इति । (कै)

अङ्घ्रयोस्तद्धितत्वादिति भाव ॥

अन्वर्थेति । (कै)

अप्रधानस्यैव प्रथमानिदिष्टस्योपसजनसञ्जाविधानादित्यथ ॥

अवयवाना कार्यसम्बन्धादिति । (कै)

व्यक्ताङ्गतोरिव समाहारसमाहारिणोरभेदेनेति भाव ॥ अन्व-
यत्वानङ्गीकारे तु इत्यविधायके द्वेदेनेति वचनकरणान्न दोष
इति भाव ॥

*ननु तद्यतिरिक्त इति । (कै)

अत्यन्त व्यतिरिक्त एवेत्यथ । अत एवापेक्षितपरस्परविति
सङ्गच्छते ऽनेन समूहरूपतावयवयो सूच्यते । अत एव पञ्चथे

* उपलब्धकैयट्पुस्तके 'न तु व्यतिरिक्त इति पाठो दृश्यते ।

तस्मादुपसजनत्व इन्दे नास्त्येव अन्वर्थत्वादिति स्थितम् । अश्ववडवावित्यत्र
स्त्रीप्रत्ययनिवृत्तौ उपायान्तर वक्तव्यमिति । अत्रोच्यते । विभाषाट्छन्द
गेतिरूचे ऽश्ववडवेत्यत्र टापो निवृत्तिनिपात्यते । तदुक्तम्, समासादन्य

र्थानां प्रथमानिदिष्टत्वेनोपसजनत्वा द्वास्त्रियोरुपसजनस्ये'ति ऋत्त्व भवि
व्यति, इहापि तद्धि प्राप्नोति कुक्कुटमयूर्ध्वविति अस्तु, का रूपसिद्धि,
परवक्षिङ्गमिति शब्दशब्दार्थौ कोऽर्थं लिङ्गशब्देन लिङ्गाभिधायी प्रत्य
योर्थश्च तन्वेद्यैकशेषेण वोच्यते तदर्थमर्थो भवति इन्द्रार्थस्य तत्पुरुषार्थस्य
परस्येव लिङ्ग भवति तदभिधायी प्रत्ययश्च परस्येव भवति ताभ्यामिति ।

(परवलिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयोः । ३ । ४ । २६ ।) (अ २ । पा ४ । आ १
 बांधाविशेष । अन्यथा फलभेद स्यादेतेनाय कैयट साहित्यमि-
 तरेतरयोगे विशेषणमित्येवपर इति वदन्त पराक्षा ॥

नियमार्थमिति । (कै)

पर्यायेण लिङ्गद्वयप्राप्ताविति भाव ॥

अवयवार्थव्यतिरिक्तो वेति । (कै)

व्यतिरिक्त एवेत्यथ ॥

स चावयवलिङ्गेनेति । (कै)

अवयवसंख्याया संख्यावानित्यपि बोध्यम् ॥

स चालिङ्ग इति । (कै)

उद्धृतावयवभेदत्वे ऽपि तल्लिङ्गत्वे मानाभाव इति भाव । नपु-
 षकलिङ्ग इति वक्तुमुचितम् ॥

लिङ्गमिति चेदश्रवणवयोष्टाबल्लुग्वचन निपातनात् सिद्धमिति ॥ द्विगुप्रा-
 तापन्नालपूर्वगतिसमासेषु प्रतिषेधो वक्तव्य ॥ पञ्चसु कपालेषु सखत्
 पञ्चकपाले पुरोडाश । प्राप्नो जीविका प्राप्नो जीविका । आपन्नजीविका ।

तत्र च यत्र द्रव्यगुणौ गुणकमणौ अङ्गत्रयेण इत्यादौ लिङ्गाभिधायी प्रत्ययो
 न सभवति तत्रार्थ एवातिदिश्यते उभयसम्भवे तूभय यथा कुक्कुटमयूर्या
 विति, ततश्चौपदेशिकस्य ऋखत्वेप्यातिदेशिकस्य अवयव भविष्यति, तस्य
 आनुपसजनत्वात्तदन्तस्य चाप्रातिपदिकत्वात्पुनः ऋखत्वाभावः, इह तद्धि
 दत्तागार्ग्यायण्यौ दत्ताकारीषगन्धे इति ऋखत्वे ह्यते समासात्पुन ष्पाच्छौ
 प्रभूत, स्ता, भस्याठे तद्धित' इति पूर्वोत्पन्नयोनिवृत्तिभविष्यति । यत्र

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८६

(अ २ । पा ४ । आ १) (परवस्त्रिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।)

अथवेत्यादि (भा)

भाष्यञ्च 'यदि पुनयथाजातीयमि त्यादिनोक्ताथसैवानुवाद-
परमिति बोध्यम् ॥

यदिपुनरि- (भा)

त्यादिग्रन्थस्यापि विधिपरत्वात् स्त्रिङ्गवाधनायेति व्याचक्षाणे-
नोपाध्यायेन विधित्वसुक्तप्राथम्येव ॥ अन्ये तु

यदि पुनरिति (भा)

भाष्यस्य समासस्येति पदकतव्यता परता इन्द्रतत्पुरुषयोरिति
पदावृत्तिपरता वा ॥

अथवेत्यादेश्च (भा)

तत्प्रत्याख्यानपरतेति वदन्ति ॥

अलकुमारि । निष्कौशाग्नि । भाष्ये त्वेतत्प्रत्याख्यातम् । तथाहि । तत्पुरुष
ग्रहणं न करिष्यते । परवस्त्रिङ्ग इन्द्रस्येव । कथं पूर्वकायोद्धपिप्पलीति ।
एकदेशिसमासोऽपि नारभ्यते । कमधाय एवायं पूर्वश्चासौ कायश्च अद्भ
श्चासौ पिप्पली चेति । ततश्च प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्गं भवति । न

तद्धि पुवङ्गावो नास्ति अभत्वाद् यथा दत्ता च ध्रुवतिश्च दत्ताध्रुवती इति
तत्र द्वयो स्त्रीप्रत्यययो अवगाप्रसङ्गं तस्मादुपसजनङ्गत्व इन्द्रे न
भवति । अन्यथा ह्युपसजनसञ्ज्ञाऽप्रधानस्य विधीयते, इन्द्रे चावयवार्थाना-
मेव कार्यान्वयादप्राधान्याभावः । परवस्त्रिङ्गमिति चार्थं एवातिदिश्यते
ऽश्ववडवाविति च निपातनादित्येतदेव सम्प्रति । 'द्विगुप्राप्तापन्नेत्यादि' । स
तद्धि प्रतिषेधो वक्तव्यो न वक्तव्यस्तत्पुरुषग्रहणं न करिष्यते परवस्त्रिङ्ग

(परवस्तिङ्ग इन्द्रतत्पुरुषयो । २ । ४ । २६ ।) (अ २ । पा ४ । आ १)

अत पूर्वपदस्येति । (कै)

अप्राप्तेरित्यथ ॥

आश्रयभेदादिति । (कै)

समुदायरूपस्य केवलस्य चाश्रयस्य भेदादित्यथ ॥ मध्ये तु पचे भाष्यानुग्रहस्यिन्ध । एकदेशिसमासानारम्भे ऽपीह तत्पुरुषग्रहणे प्राप्तादिषु दोषस्तदवस्थो ऽत आह

इन्द्रस्येत्येतावदिति ॥ (कै)

भेदविवक्षाया षष्ठीत्यस्याभेदे समानाधिकरणसमासस्येति विषयभेदात्परत्वादित्यनुपपन्नमत आह

अयमर्थ इति । (कै)

एवञ्च परत्वादित्यस्योत्कृष्टत्वादित्यथ इति भाव ॥

च षष्ठीसमासबाधनार्थमेकदेशिसमासो ऽवश्यारब्धव्य इति वाच्यम् । इच्छत्वादनभिधानाच्च । तथाहि । द्वितीयतृतीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रकारस्यापि षष्ठीसमास इत्योद्यमशब्देनापि षष्ठीसमासो भाष्यकाराणामिच्छ

इन्द्रस्येत्येव कथं पूर्वकाय अद्यपिप्यलीति, एकदेशिसमासो नारभ्यते, कमधारय एवात्र भविष्यति पूर्वश्चासौ कायश्च अर्धं चासौ पिप्यली चेति । पूर्वादय शब्दा एकदेशे बतन्ते कायादयस्तु समुदाये कथमेवां सामानाधिकारण्यम्, अवयवेन समुदायोपचारात् । तदेव कमधारये क्वते प्राधान्यादेवोत्तरपदार्थस्य लिङ्ग भविष्यति नार्थस्तत्पुरुषग्रहणेन नाप्येकदेशिसमासेन, षष्ठीसमासप्रसङ्ग इति चेन्नेच्छत्वादनभिधानाच्च । तत्रैतत्स्यात् । यद्यपि पूर्वकाय इत्यादीनि रूपाणि कमधारयेणापि सिध्यन्ति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८११
(अ २। पा ४। आ १) (परवस्तिङ्ग इन्द्रवतपुरुषयो । २। ४। २६।)

एवमादीति । (कै)

भेदाश्रयणस्य मुख्यत्वेऽपीदृशप्रयोगसिद्ध्यमेवोपचाराश्रयणमिति
भाव ॥

मुनिद्वयाच्चेति । (भा)

एवञ्च सूत्रत्रयविषयेऽपि षष्ठीसमासस्य साधुत्वे कर्मधारयस्य
चेति भाव ॥

पिप्पल्यर्धमित्यपी- (भा)

त्यपिना सूत्रत्रयोदाहरणस्यहो बोध्य ॥

इति प्रागेवोक्तम् । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात्षष्ठीसमासो न भविष्य
तीति । इदञ्च प्रत्याख्यान दुबलम् । अनभिधानाश्रयणमगतिकगतिरिति
सम्प्रत्ययविधौ भाष्य एवोक्तत्वात् ॥

तथापि मुख्यार्थवृत्तिषु कायादिशब्देषु यथा पूर्वं कायस्येत्येवमादि वाक्य
भवति तथा कायपूर्व इत्यादि षष्ठीसमासोऽपि स्याद् अतस्तस्मिन्वृत्तये
एकदेशिसमास आरब्ध इति तच्च नैवम्, इत्युदादनभिधानाच्च । तत्र
तावद् द्वितीयद्वितीयेत्यत्रान्यतरस्याग्रहणात्सूत्रकारस्य षष्ठीसमास इत्यो
भिक्षाद्वितीयमिति, 'अर्धं नपुंसक मित्यत्रापि भाष्यकार आह इत्येतेन
षष्ठी समासोऽपि तद्यथा ऽपुपार्धं मया भक्षितमिति, अस्ति च पैङ्गले सूत्रे
प्रयोग खराद्धं चार्थाधिमिति । पूर्वापरेत्यत्र त्वनभिधानात् षष्ठी समासो
न भविष्यति ॥

रात्रान्हाहाः पुंसि । २ । ४ । २६ ॥

अनुवाकादय इति । (भा)

रात्रान्हाहा पुंसि ॥ एतदन्तौ द्वन्द्वतत्पुंसयोः पुंस्येव । रात्रे पूर्वो
भाग पूर्वरात्र । एकदेशिसमास । अह सर्वैकदेशेत्यत्र समासान्त ।
पूर्वाह । राजाह सखिभ्य इति टच् । अन्धोन् एतेभ्य इत्यन्हादेश । अन्धो
दन्तादिति यात्वम् । द्यह । न सख्यादे समाहार इत्यन्हादेशाभाव । अन्
छ्वादेवति टिक्षोप । परवह्निगापवादोऽयं योग । वृत्तौ तु एते पुंसोऽत्र
क्तम् । तत्राप्येतदन्ता इत्यर्थो बोध्य । यत्तु रात्रादीनामेवानेन पुंस्ये कृते
तदन्तस्य परवह्निगमित्येव सिद्धिमिति । तन्न । समाहारे नपुंसकत्वापत्ते ।
परवह्निगत्वापवादो हि स नपुंसकमिति योग । न च नपुंसकत्वे इष्टा
पत्ति । द्विरात्रस्त्रिरात्र इति वृत्तिकारीयोदाहरणविरोधात् । तद्धि
समाहारे द्विगुरिति सर्वैर्याख्यातम् । अमरोपि प्रायुक्तः । ते तु त्रिभ्यद

‘रात्रान्हाहा पुंसि’ ॥ ‘इत्येते पुंसि भाष्यन्त इति’ । केचिदाहुः ।
रात्रादीनामेवानेन पुंस्ये विधीयते तदन्तस्य तु परवह्निगमित्येव सिद्ध
मिति एव तु समाहारे ‘स नपुंसक’मित्येतदेव स्यात् परवह्निगत्वापवाद
त्वान्तस्य, तस्माद्भावाद्यन्तस्य समासस्यैवेदं लिङ्गविधानं युक्तम् एव हि
समाहारेपि परत्वादिदमेव प्रवर्त्तते । इत्येते पुंसि भाष्यन्त इत्यत्र त्वेतदन्ता
इत्यर्थो ब्रह्मथ । त्रिरात्र इति’ । समाहारे द्विगु, अहः सर्वैकदेशेत्यत्र

अनुवाको वाक्यमिति प्रयोगसिद्धये इदमित्याह

तत्र विशिष्टमिति ॥ (कै)

होरात्र इति, मासेन स्याद्होरात्र इति च । तस्मात्तदन्तस्यैवाय पुंस्त्व-
विधि । यद्यपि सनिधानात्परवह्निगताया एवायमपवादस्तथापि परत्वान्न-
पुसकता बाधते । अत्रेद चिन्त्यम् । उक्तरीत्याहोरात्र इत्यत्र पुंस्त्वमस्तु ।
द्विरात्रादौ हि वृत्तिकारहरदत्ताद्युक्तं पुंस्त्वमसङ्गतम् । तत्र विशिष्टक्रीव
ताविधे । तथा च सिङ्गानुशासनसूत्रम् । अपथपुण्याहौ नपुंसकौ ॥ सख्या
पूर्वा रात्रिरिति । अमरुप्याह । रात्रे प्राक् सख्यायान्वितमिति,
गयरात्र निश्चनङ्गय इति च ॥ अनुवाकादयः पुंसोति वक्तव्यम् ॥ अनुवाकः ।
शयुवाकः । सूक्तवाकः । वाक्यविशेषस्यैता सञ्ज्ञा । कमण्यि घञन्ता इति
नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

समासान्तः । पूर्वाह इति' । अङ्ग पूर्वा भाग एकदेशिसमास । 'राजा
ह सखिभ्यश्च' । 'अङ्गोऽङ्ग एतेभ्य' इत्यङ्गादेश 'अङ्गोऽदन्ता'दिति
यात्वम् । 'झह इति' । 'न सख्याऽदे समाहार' इत्यङ्गादेशाभावः, अङ्ग
खोरेवे'ति टिप्पणम् । 'अनुवाकादयः पुंसोति' । वाक्यविशेषस्य ता
सञ्ज्ञा कमण्यि घञन्ता इति नपुंसकत्वे प्राप्ते वचनम् ॥

अपथं नपुंसकम् । २ । ४ । ३० ॥

उत्तरपदाथप्राधान्यात्परवलिङ्गत्वाच्च सूत्रेष्वैव सिद्धमत आह
रात्राह्राहा इति । (कै)

‘पथ सख्येति वार्तिके कृतसमासान्तपथिन् शब्दस्यैव ग्रहण
साहचर्यादिति बोध्यम् । तेनातिपन्था इत्यादौ न दोष । सत्पथ
इत्यादौ तु ‘खतिभ्यामेवेति नियमात्समासान्तो ऽख्येव तदेव
सख्याव्ययादेरित्यस्य व्यावत्यमित्याहुः ॥

पूर्वकालत्वादिति । (कै)

सूत्रप्रत्याख्यानपरमेव वार्तिकमिति भावः ॥

द्विगोरप्राप्तमिति । (कै)

वस्तुतो व्यवहितद्विगुग्रहणस्य तत्र सम्बन्धबोधकमिदं सम्बोधन-
प्रथमैवेति न प्रथमामात्रमित्यथ ॥

समाहारद्विगोश्चेति । (कै)

समूहसमूहिनोरत्यन्तभेदाभावात्सपदाथप्रधानत्वेनान्तरङ्गत्वाद्वा-
ख्यानाच्च तस्यैव ग्रहणमिति भावः ॥

अपथ नपुंसकम् ॥ इदं नपुंसकं स्यात्तत्पुंसके । समासान्तरे तु
अपथो देशः । अपथा नगरी । कृतसमासान्तनिर्देशान्नेह । अपथा ॥

‘अपथ नपुंसकम्’ ॥ ‘पथ सख्याव्ययादेरित्यस्यापरकाशभावि
त्वादयमारम्भः । ‘अपथमिति’ । ‘पथो विभाषे’ति यदा समासान्तप्रति

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८१५

(ख २। पा ४। आ १)

(अपथ नपुसकम् । २। ४। ३।)

यदा पञ्चगाव इति । (कै)

अथ पचसु तत्रैव भाष्ये दूषित । चाथबोधकसमाहारपदे-
ऽपि कमसाधनतापत्तौ बह्वपद्रव इति चिन्त्यमेतत् ॥

कृते इति । (भा)

अन्यथादन्तत्वाभावान्तत्वादि भाव ॥

न तु समाह्रियमाण इति । (कै)

एवञ्च कमसाधनव्युत्पत्तिरसङ्गतेति तामवष्टभ्य स्त्रिया पञ्च-
खद्वेत्यपि रूपमिति न वाच्यमिति बोध्यम् ॥

परत्वादिति । (कै)

यौगपद्यासम्भवरूपविरोधाभावाच्चिन्त्यमिदम् ॥ सन्नियोगशिष्टत्वे
पञ्चतच्चमित्युदाहरणानुपपत्तिरत आह

च शब्देनेति ॥ (कै)

नलोप प्रातिपदिकेति नलोपसिद्धिमाशङ्काह

उत्तरेति ॥ (कै)

तादर्थ्ये इति (कै)

पात्रान्तादिप्रयोगसिध्यमित्यथ ॥ अत एव वृद्धिसूत्रे (१।१।
१) सूत्रशब्दस्थापात्रादित्वे कैयटसमते ऽपि न त्रिसूचीत्यादि-
प्रयोगविरोध इति बोध्यम् ॥

बेधो न भवति तदकपूरम्भूरित्यकार समासान्त । समासान्तनिर्देशाच्च
तदभावपक्षे पुस्त्वमेव भवत्यपञ्चा इति । 'तवपुरुष इति वतत इति ।
एतदर्थमेव 'स नपुसक'मित्यस्यानन्तरं न कृतम् ॥

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृती- यादौ । २ । ४ । ३२ ॥

कथितानुकथनस्यान्वादेशत्वे वार्त्तिकानुत्यानादाह

पश्चादिति ॥ (कै)

द्वितीयादौ विहितादेशस्य द्वितीयादावप्रसक्तेराह

एनादेश इति । (कै)

सूत्रत्रयस्याप्यन्वादेशविषयत्वादित्यर्थ । एवञ्च समानाधिकरण-
ग्रहणेन कथितानुकथनमेवान्वादेश इति बोध्यते ॥ एवञ्चोत्तरवा-
न्तिक व्यथमत आह

इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ ॥ अन्वादेशविषयस्येदमनुदात्तो
शादेश स्यात्तृतीयादौ । प्रतेबभ्रूविचक्ष्य शसामि, माभ्याङ्ग अनु, इह
बभ्रूष्वेनोक्तयोरिदमा परामर्शेऽप्यन्वादेशो भवत्येव । अन्वादेशस्य कथि
तानुकथनमात्रं नत्विदमा कथितस्येदमैवानुकथनमिति भाष्योक्ते । न
त्रैवमौषदश् इति श्लोके यच्छ्वेनोक्तस्य पुन कथनादेतमातमित्यत्रैनादेश

“इदमोऽन्वादेशेऽशनुदात्तस्तृतीयादौ” ॥ अन्वादेशोऽनुकथनमिति ।
शब्दार्थकथनमेतत् यादृशस्वप्नाभिप्रेतस्तादृश पश्चाद्वक्ष्यति । ‘आभ्या
ङ्गान्वाभ्यामिति’ । आदेश एष । ‘अथो आभ्यामिति’ । एषोऽन्वादेशः ।
अथोऽन्वादेशेन आन्वादेशोऽभिचक्ष्यते । ननु द्वितीयादावयमादेशस्तत्र च

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८१७
 (अ २ । पा ४ । आ १) (इदमोऽन्वादेशोऽग्रनुवाचस्तृतीयादौ ।
 २ । ४ । ३२ ।)

प्रत्यासन्धेति ॥ (कै)

तदेवाह भाष्ये

तद्द्वेष्यमिति । (भा)

तथा च स्वतात्पर्यं वाचिककृता वाचिकान्तरेण व्याख्यात-
 मिति भाव ॥

कथितमि- (कै)

व्यस्याज्ञाते सत्कथितमित्यथ । तेन तमातमि त्यादौ नादेश
 इति बोध्यम् ॥

नापि चेति । (कै)

अभ्युपेत्यवादेनेदम् ॥ भाष्ये

स्यादिति वाच्यम् । किञ्चिद्विधायान्यद्विधातुमनुकथनस्यैवान्वादेशत्वात् ।
 ईषदर्थोदिष्टत्वेऽनुवादेऽप्यविधानात् । अशादेशवचनं साकचकार्थम् ।
 अन्यथान्वादेशे ऽज्ञातार्थविवक्षायांमिमकाभ्यामित्यपि प्रसज्येत । ननु
 त्वदाद्यत्वेन सिद्धौ विधानसामर्थ्यात्सर्वादेशोऽस्तु किं शित्वेन । मैवम् ।
 आभ्यामेभिरित्यादौ विकाराभावार्थतापत्तेः मोराजीतिवत् । नन्वाभ्या
 मिन्द्रपङ्कमित्यादावन्वादेशत्वविवक्षाविरहे यथा ऊडिदमिति विभङ्गिरदा

टायामोसि जेनादेशो वक्ष्यते ऽन्या सर्वा ह्रस्वाद्यस्तत्र ह्रस्वि लोपेनैवा
 भ्यामित्यादिरूपं सिद्धं नार्थं आदेशवचनेन, तत्राह । 'आदेशवचनमिति ।
 अज्ञातार्थविवक्षायांमकचि कृते 'ह्रस्वि लोप' इत्यत्रा नाप्यत्र इत्यतोक्त
 इत्यधिकारादिद्रूपलोपो न स्यात्, सत्यपि च तस्मिन्नाभ्यामित्यादि रूपं न
 सिद्धेयत्, तस्मात्साकचकार्थमादेशवचनं, साकचकार्थं चास्मिन् शिल्करय

(इदमोऽन्वादेशेऽशुभुदात्तसृतीयादौ । (अ २ । पा ४ । आ १)
२ । ४ । ३२ ।)

राचिरधीतेति । (भा)

द्रव्यकर्मणाऽविवक्षितत्वात्कासकमणि ऋ । सम्बन्धस्याविवक्षणा-
दत्यतसयोगाविवक्षणाद्वा षष्ठ्यपवाद् “कालाध्वनोरिति (१।३।५)
द्वितीया न कृता ॥ मकारस्यादेशे विकारवचनानथक्यानुपपत्ति-
रित्याह

त्यदादित्वादिति । (कै)

परत्वाद्यदाद्यल मन्यते ॥ भाष्ये

ये ऽन्ये इति । (भा)

दीर्घत्वादय पररूपञ्चेत्यथ ॥ भाष्ये

त्तता तथा भाष्या गा इत्यत्रापि कुतो नेति चेन्न । तत्र प्रकृतेरनुदात्त
विधानात् । ऊडिदमिति सूत्रे चान्तोदात्तादुत्तरपदादिति सूत्रादन्तो
दात्तादित्यस्यानुवर्तनात् । तथा चान्वादेशे आभ्यामित्यादे सर्वाणुदात्तता
इतरत्र त्वन्तोदात्ततेति विवेक । स्यादेतत् । सवेकाच्च इत्युदात्तेनेह
भाष्यम् । सु सप्तमीबहुवचनमिति भाष्ये ष्टौ चोक्तत्वात् षत्तूडिदमिति
सूत्रे ह्रस्वत्तेनोक्तम् । इहान्तोदात्तादित्यनुष्टितिसामर्थ्यात्सवेकाच्च इत्यपि
न प्रवर्तते । न च यदीमेना उग्रत् इति शसो आष्टौ सामर्थ्योपक्षयः ।

सर्वादेशार्थम् । न वान्यस्य विकारवचनार्थक्यात् । यदि ह्ययमन्यस्य
विकारः स्याद्वचनमिदगर्थक स्यात् त्वदाद्यत्वेनैव सिद्धे । अर्थवद्वादेशप्रति
षेधार्थम् । अन्यस्यापि विकारवचनमर्थवदेव, येन्य आदेशा आभ्यामित्यादौ
दीर्घादयस्ते माभूवन्नित्यकारस्याप्यकारवचन स्याद्यथा ‘मो राजि समः क्वा’
विति मकारस्य मकारवचनमनुस्वारनिष्ठत्वर्थम् । ननु च अने ऽप्यकश्चि

महाभाष्यप्रदीपोदस्योत् । ८१६
 (अ २ । पा ४ । आ १) (इदमोऽन्वादेशोऽनुदात्तत्वतीयादौ ।
 २ । ४ । ३२ ।)

अनुस्वारादय इति । (भा)

प्रथामुच्चारयतीत्यादौ 'मो नो धातोरिति' (८ । २ । ६४)
 नत्वाभाव आदिशब्दाथ ॥ अ अ इति' (८ । ४ । ६८) निर्देशे
 विपरीत गौरवमत आह

समुदायादिति । (भा)

तस्या सुपा सुसुगिति (७ । १ । ३६) लुक् । वस्तुत
 यौचत्वादिभक्तवन्त्युत्तिरेव वक्तुमुचिता । इतैकादेशस्यादेशत्वे विव-
 चिताभिद्धिरत आह

एकाजग्रहणेनैव तद्वाच्यते । एकाच इत्यस्य चावश्यानुवच्यत्वात् । अन्यथा
 ग्रीवाया बद्धो अपि कच्च आसनि । मत्स्यं नदीन उदनि क्षिपन्तमित्यत्राति
 प्रसङ्गात् । आसन्नित्यादयो ह्यन्तोदात्ता एवादेशा सूत्रे पठिता इति ।
 अत्रेद वक्तव्यम् । आभ्यामित्यत्र सावेकाच इत्यस्य प्राप्तिरेव नास्ति
 सप्तमीवङ्गवचनेष्वेखिति रूपं न तादृगिह्वान्ति । तथा चाचैवान्तोदात्त
 ग्रहणस्य चरितार्थत्वात्सामर्थ्यविरुद्धं । तथा च माभ्याङ्गा, तदस्य प्रथम,
 तदस्मै नथमित्यादे सिद्धावपि भिसादौ दोषस्तदवस्य एव । एभिरग्रे,
 सुन्वन्ति सोमात्वचसित्वमेषाम्, प्रेणातदेशा निह्वित, एषु धावोरवदित्यादौ
 हि ए इत्येव रूपमस्येव । तथा च तत्र विभक्तेशुदात्तप्रसङ्ग । न च

अनेनादेशे सत्याभ्यामित्यादिरूपस्य साधारण्यादच्चाताद्यर्थगति प्रकरणा
 धीना, अद्येवमनुत्पत्तिरेवाकचोस्तु प्रकरणादिनैवाच्चाताद्यर्थ प्रतिपत्त्यते
 ऽतो ऽनुदात्तत्वमेव विधेय नादेश, उच्यते । असत्यादेशे प्रकरणादिक
 मन्तरेणाकचैव कश्चिदच्चातादिक प्रतिपादयेत, मैव प्रतिपौपददित्यादेश
 वचनम् । उत्तरार्थं च । अनुदात्तवचन किमर्थं, यावतोऽङ्गिदम्पदादीति

(इदमोऽन्वादेशोऽश्रुदान्तस्तृतीयादौ । (अ २ । पा ४ । आ १)
२ । ४ । ३२ ।)

तत्रेति । (कै)

कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादिति भाव ॥

अत्र न कर्तव्य (भा)

इत्यादिरेकदेश्युक्ति । व्याख्यानसापेक्षत्वात्प्रक्रियागौरवाच्च शकार-
रस्यैव लघुत्वात् ॥

व्यवस्थितेति । (कै)

अथमेव भाष्ये वैचित्र्यशब्दाथ इति भाव ॥ वस्तुतो ऽभिधान-
लक्षणा कृत्तद्धितसमासा (१ । २ । ४ ६) इति “अकत्तरि
चे (३ । ३ । १८) ति सूत्रभाष्योक्तेरनभिधानादकजित्येव भाष्याथ ॥

सावेकाच इत्येतत्सूत्रस्यकैयटपर्यालोचनयेष्टापत्तिरिति वृच्यम । अन्येत्विति
वदता कैयटेन तन्मते ऽस्वरसाविष्करणात् । तद्धीजन्तु बद्धतरवैदिक
प्रयोगविरोध एव । अथोच्यते सावेकाच इति सूत्रे ह्रस्वत्तोक्तरीत्या सु
प्रथमैकवचनमेव । न च त्वयेत्यत्रातिप्रसङ्ग । साववर्णति निषेधात् ।
शेषे लोपष्टिलोप इति पक्षे तु सावेकाचत्वाभावात्प्राप्तिरेव नास्ति ।
रूपविवक्षापि विफला । एवञ्च एभिरित्यादौ प्राप्तिरेव नास्तीति ।
तदपि न । रूपविवक्षाभावे दोषभ्यामित्यत्रातिप्रसङ्गात् । तैत्तिरीये द्वि

विभक्तेशदात्तत्व शेषनिघातेनैव सिद्धम्, अनुदात्तवचन विभक्त्यन्तस्यानुदा
त्तार्थम्, शेषनिघातेन द्वि प्रकृतेरेवानुदात्तत्व सिद्ध्यति । कथं पुनरिदम्
स्तृतीयादावशादेशो भवति स चानुदात्त इत्यनेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व
विधातु शक्यम् । नानेन विभक्त्यन्तस्यानुदात्तत्व विधीयते किं त्वनेन
प्रकृतेरनुदात्तत्वे कृते ऊडिदमित्यत्रान्तोदात्तादित्यधिकारादसति विभक्ते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८२१
 (अ २ । पा ४ । आ १) (इदमोऽन्वादेशोऽशनुदात्तस्तवीभादौ ।
 २ । ४ । ३२ ॥)

किञ्चेति । (कै)

निष्कलमथन्वादेशोऽकञ्चिधानमिति भाव । किञ्चेत्याद्यपि
 चिन्थम् । तदर्थं कुक्षितपदघटितस्याकञ्घटितस्य वा साधुत्वेन
 तदुत्पत्तिपूर्वकमादेशस्यैवावश्यकत्वात् । अनभिधाने तु न दोष ।
 कुक्षिताभ्यामाभ्यामित्यथस्य वाक्यैकदेशन्यायेन बोधादित्याहुः ॥

असाभ्या खाहा दोषभ्या खाहेति मधोदात्त पठ्यते । एव स्थिते सुः
 सप्तमीबहुवचनमेव ग्राह्यम् । अन्यथा इन्द्रोथातो वसितस्य राजेत्यत्र या
 इत्यन्तोदात्त न स्यात् । नहि प्रथमैकवचन यद्रूप यानिति तदिहास्ति ।
 अत एव गोशुभो प्रतिषेध सार्थक । तदेवमन्तोदात्तानुवृत्तिसामर्थ्यं
 प्रथमैकवचनग्रहणं वा शरणमित्येवरूपस्य षाळहरदत्तग्रन्थबलबलस्य
 समाधानद्वयस्यापि दुष्टत्वादेभिरित्यादि कथन्निर्वाह्यमिति फलितं पूर्वपक्ष ।
 अत्रोच्यते । सावेकाच इत्यत्राप्यन्तोदात्तादित्यस्यापकर्षान्नोक्तदोष ।
 दृष्ट्यादावननुवृत्तितस्याप्यनुवृत्तिस्तु बद्धधा दृष्टैव । अत एव तुल्यस्तुत्रे
 स्तुवीतेत्यादिसिद्धये पितृत्वस्य निवृत्त्यै सावधानुक्तग्रहणमिति स्थिते
 प्राण्यतीति प्रश्नम् इट वारधित तिडीत्यस्यानुवृत्तिवक्ष्यते ॥

इदात्तत्वेऽनुदात्तौ सुपपिता' वित्यनुदात्तत्वादाभ्यामित्यादि पद दृष्टान्मेवानु
 दात्त भवति । अथन्वादेशोऽनुकथनम् इहापि प्राप्नोति देवदत्त भोजय इम
 च अक्षदत्तमिति, अस्ति ह्यत्रान्वादेश तत्र द्वितीया टौस्त्वेन' इत्येनादेश
 प्राप्नोत्यत आह । 'नेहेति । एकस्यैवाभिधेयस्येत्यादि' । तत्रैवान्वादेश
 शब्द प्रसिद्धतर इति भाव ॥

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ।

२ । ४ । ३३ ॥

तद्विनापि सर्वानुदात्तत्वसिद्धिं दग्धयति

अत्रेति ॥ (कै)

अनेन भाष्ये

लित्खरे (भा)

इत्यस्य प्रकृते प्रत्ययनिमित्तके इत्यादि ॥

निघाते (भा)

इत्यस्य प्रत्ययस्येत्यादि । एतदोऽनुदात्तत्वेनेत्यत्रैतदित्यस्याग्र इति शेष इति दग्धयति । अन्यार्थं तदादेशेनापहारात्तस्मानुदात्तत्वा-
सम्भव इति बोध्यम् । एतदोऽनुदात्तत्वेनेति क्वचित्पाठः ।

एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ ॥ अन्वादेशविषये एतदोऽनुदात्तत्वं स्यात्स
चानुदात्तस्त्रतसो परत तौ चानुदात्तौ स्त । एतस्मिन् ग्रामे सुख वसाम
अथो ऽत्राधौमहे अतो न गन्तास्म । अत्रात इति पदे सर्वानुदात्ते । ननु
प्रश्नसे एतदोऽनिति भाष्यसम्मत पाठः । न्यासरीत्या वृत्तिपाठोऽप्येवमेव ।
पदमङ्गरीरीत्या तु एतदोऽनिति वृत्तिपाठः । उभयत्रापि अकारे सिद्धे
क्विप्नेनेति चेत् । प्राञ्चमिकस्योदात्ततया ऽनुदात्तार्थमिह पुनर्वचनमिति

“एतदस्त्रतसोस्त्रतसौ चानुदात्तौ” ॥ ‘पुनर्वचनमनुदात्तार्थमिति’ ।
प्राञ्चमिको ऽशादेश उदात्त स्याद् अनुदात्तश्चेत्येते इत्यनुदात्तार्थं पुनर्वचन,
त्रतसोरिति वचन निमित्तभावार्थम् अन्यथा त्रतसौ चानुदात्तावित्यन्वाद्यथो
विज्ञायेत, यत्र त्रतसौ पश्यसि तत्र तावनुदात्ताविति । क्विपर्यं पुनस्त्रत-
सोरनुदात्तत्वमिच्छते वावता ऽत्रात इत्यादौ त्रतसो क्वतथो प्रकृतोर्लित्खरे

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८२३

(अ २ । पा ४ । अ १) (एतदस्त्वतसोस्त्वतसौ चानुदात्तौ । २ । ४ । ३३ ।)

तदाऽग्रनुदात्तत्वेनेत्यथ । येन नाप्राप्तिन्यायेनाग्रनुदात्तत्वे ऽस्य
लिङ्गरापवादत्त्वात्तित्यलोक्तिरसङ्गतेत्यत आह
एतच्चेति ॥ (कै)

भाष्ये

उदात्तभावो नास्तीति । (भा)

अनुदात्तविधानसामर्थ्यादिति भाव ॥ अपवादविषयपरिहा-
रणोत्सर्गप्रवृत्ते कथं प्रत्ययस्वरोऽत आह

अपवादाप्रवृत्ताविति ॥ (कै)

णमुलूलोपाविति । (कै)

परैरिति शेष ॥

गृह्यात् । ऋतसोरिति वचनं निमित्तभावार्यम् । अन्यथा ऋतसौचानुदा-
त्तावित्यन्वाचयो विज्ञायेत । स्यादेतत् । ऋतसो ह्यतयो प्रकृतयोर्लिङ्गर ।
तत् शेषनिघातेन ऋतसोरनुदात्तत्व सिद्धम् । अग्रमात्रस्य त्वनुदात्तत्व
विधीयताम् । मैवम् । ऋतसोहि ह्यतयोर्येननाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्त्रि-
त्यत्वाच्चानुदात्तोऽप्रादेश्च स्यात् । तत्तद्विधानसामर्थ्यात्लिङ्गरस्याप्रवृत्ता-
वुत्सर्ग प्रत्ययस्वर एव ऋतसो स्यात् । यथा गोष्पदमित्यत्र णमुलूलोपेन
सहविधानात्लिङ्गरापवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
णान्तोदात्त पद भवति । तस्मात्तसौ चानुदात्ताविति कतव्यमेव ॥

कृते शेषनिघातेन प्रत्ययानुदात्तत्वे सत्यग्रनुदात्तं करिष्यते । यद्येव लभ्येत
कृतं स्यात् तत्तु न लभ्यम् इह हि ऋतसो ह्यतयोर्लिङ्गरश्च प्राप्नोति
अनेन चानुदात्तोऽप्रादेश्च येन नाप्राप्तिन्यायेनापवादत्वात्त्रित्यत्वाच्चानु-
दात्तोऽप्रादेश्च कृते तद्विधानसामर्थ्यादपवादस्य लिङ्गरस्याप्रवृत्तावुत्सर्ग
प्रत्ययस्वर एव ऋतसो स्यात्, यथा गोष्पदमित्यत्र णमुलूलोपेन सह
विधानात्लिङ्गरापवृत्तौ प्रत्यायाद्युदात्तत्वे सति ह्यदुत्तरपदप्रकृतिस्वर-
णान्तोदात्त पद भवति, तस्मात्तसौ चानुदात्ताविति वक्तव्यम् ॥

द्वितीयाटौस्वेनः । २ । ४ । ३४ ॥

ननु इदमो ऽपि लिख्यत इत्यनेन तदुपाय क इति प्रश्नस्य प्रतीयमानत्वात्तदुत्तर वाच्य न विदमो ग्रहण कर्त्तव्य न कर्त्तव्यमिति विप्रतिपत्तिरुचिता । अग्रे विधिनिषेधयोरभावादत् आह न कर्त्तव्यमित्युत्तरमिति । (कै)

एवञ्च नेय विप्रतिपत्तिरपि तु सामान्याकारेण प्रतीयमान प्रश्न तदिदमो ग्रहण कर्त्तव्यमिति विशेषाकारेण कृत्वा तस्योत्तरमाहेत्यथ ॥

इदम शब्दादिति । (कै)

एतेनेदमस्त्वलो ऽभावादेतदित्यत्र तत्सम्बन्धाभावि इत्यपास्तम ॥

द्वितीयाटौस्वेन ॥ द्वितीयायाण्डौसोश्च परत इदमेतदोरेनादेश्च स्यात्स चातुदात्त अन्वादेश्च । इदमोत्र मण्डूकश्रुत्या ऽनुवृत्ति । अथैनमत्रे । एनेन । एनयो । कथन्तहि अइउणित्यत्रोदाहृते हे रोहिणीति श्लोके एनादेश्च इति चेत् । अथ ओणीतट स्पृशति एन निवारयेति व्यत्यासेन योज्यम । आप्तौविधेया रदनच्छददप्रदानमेतेन ते पुनरनर्थतया न शङ्क्य

“द्वितीयाटौस्वेन ” ॥ अनन्तरत्वादेतद एवैनादेश्च प्राप्नोति, इदमो प्रीथ्यते तदिदमो ग्रहण कर्त्तव्य, न कर्त्तव्यम इदमोन्वादेश्च इत्यत इदम इत्यनुवृत्तिव्यते, एतदस्त्वतसोरित्यत्रापि स बन्धात्तस्यापि त्तसोरादेश्चप्रसङ्गस्तत्राह । इदमो मण्डूकश्रुतिन्यायेनानुवृत्तिरिति । इदमप्यत्र वक्तव्यम, इदमो ह प्रत्ययेन बाधितत्वात्त्वलो ऽसम्भवात्त्वतसोरित्यत्रासम्बन्ध इति ।

महामाध्यप्रदीपोद्घोत । ८२५
। पा ४। आ १) (द्वितीयाटौस्त्रेन । २। ४। ३४।)

ह्रप्रत्ययेन । (कै)

दमो ह इति विहितेन । तथा तसिल्विषये ऽपि इदम
। अधिवा ऽयमेव स्यात् ॥

एकग्रहणकेति । (कै)

दमस्रुतीयादौ एतदस्रुतसोश्चानुदात्तो भवतीत्येव रूप-
प ॥

एनद्वक्तव्य इति । (भा)

। अथे तथा च सूत्र एवैनद्वक्तव्य । तकारोच्चारणसामर्थ्याच्च
। लुग्विषये ऽपि भविष्यति तकारोच्चारणसामर्थ्यात्तदाद्यत्व-
पेक्षया लुकप्रवाधस्य न लुमतेति (१। १। ६३)
। अथ बाध एवोचित इति भाव । नचैनदस्रुतदाद्यत्वापवाद-

दौ त्वन्वादेशत्वस्याविवक्षा बोध्या । अमृन्नप इत्यादावनद्यतनत्वस्य
। अथ कथं प्रक्षालयैतत्परिवर्तयैन्दिति । नपुसकैकवचने एनदिति
। वस्तुतस्तु सूत्रएवैनद्वक्तव्य । एन एनौ इत्यादि तु तदाद्यत्वेन
। एनश्रित इति द्वितीयासमासे त्वेच्छ्रित इत्येव भवति । नत्वेत

। एननुवृत्तिसामर्थ्यात्तस्याप्यादेशेन भाव्य, न चासति अलि तद्विधान
प्रत इति अलः सत्ता परिकल्प्यते, तदपि न । उत्तरार्थमप्यनुवृत्ति
। एनदिति नपुसकैकवचने वक्तव्यमिति । एनादेशे कृते
। नत्वभावे सत्वेनमिति प्राप्नोन्वत एनदादेशो वक्तव्य । यद्येवमयमेव
। न्व नार्थ एनादेशेन कथम् एन एनौ एनान एनेन एनयेरिति
। त्वे कृते भविष्यति, नपुसकैकवचने तु नित्यत्वात्त्वमोनपुसकादि'ति
। कृते एनदिति स्यादिति सिद्धम् इह त्वेन श्रित इति द्वितीया

त्वान्तत्र कृते त्यदाद्यत्वं दुर्लभं द्वितीयेत्यादि सप्तम्या आधधातुक
(२ । ४ । ३५) इति साहचर्येण विषयसप्तमीत्वेनापवादत्वस्यै-
नाभावात् । वस्तुतो यद्येनदित्यादि पूर्वपक्ष्युक्तिरिति विषयसप्तम्या
मानाभावेनैनादेशं काथ एवेति बोध्यम् ॥

इत्याहुरिति । (कै)

अत्रारुचिबीजन्तु नपुसकलुकीवाचापि लुकि सामर्थ्यादेनदादेश-
प्रवृत्तिरङ्गाधिकारानिर्देशे ऽपि भविष्यतीति भाष्याग्रथ । बहि-
रङ्गत्वन्तु न लुग्विषये दुवल्लतानियामकमिति दिक् । वस्तुतो-
ऽप्रयुक्तत्वात्सङ्गणस्यायमविषय इति भाष्याथ इति बोध्यम् ॥

एनद्वा । सुपोधात्विति लुका बहिरङ्गेणाप्यन्तरङ्गाया बाधनात् । न चैव
प्रक्षाण्येनदित्यपि न स्यादिति वाच्यम् । अमो लुका लुगत्वेऽपि तकारो
च्चारणसामर्थ्यादेनदादेशप्रवृत्ते । न चैवमेतच्छ्रितेपि एनदापत्तिः । एक
पदाश्रयत्वेनान्तरङ्गे खमोलुकि चरितार्थत्वेन बहिरङ्गे समासलुकि
अप्रवृत्ते ॥

सभासे यद्यप्येनादेशोऽथाप्येनदादेश उभाभ्यामपि न भाष्य कथम्, अन्तर
ङ्गानपि विधौ न बहिरङ्गो लुगबाधते तस्मादेतच्छ्रित इति भवति । 'एकमेव
विधानमिति । अथ दशइ इत्यनेन दशइस्य सत्तामात्रमुपलक्ष्यते न तु
किञ्चिद्विधीयते एवमौषदर्थं इत्यादिना आकारस्य स्वरूपमात्रं निर्दिश्यते न
तु किञ्चिद्विधीयते ॥

आर्धधातुके । २ । ४ । ३५ ।

व्यक्ताविति (कै)

परसप्तम्यामुचिततया तत्पक्षेवाश्रयणमुचितमिति भाव ॥

तथापि भूवीति । (कै)

अत एव जग्ध्वादिवित्युक्ता ऽपि 'भव्यमि'त्याद्येव भाष्ये
उदाहृत वचरेषुपलक्षणमैतत् ॥ यतो यदुत्सर्गत्वाभावादाह

उत्सर्गशब्देनेति ॥ (कै)

भाष्ये

• यतः श्रवणमिति । (भा)

स्थकार्थस्य वृद्धादेरित्यर्थ ॥

आर्धधातुके ॥ अधिकारोय ख्यञ्चिद्येति यावत् । विषयसप्तमी
चेयम् । तेनाधधातुकोत्यन्ते प्रागेवादेशेषु प्रवृत्तेषु यथायथ प्रत्यया ।
तथाहि । अस्तेभव्यम् । परसप्तम्यान्तु ख्यति कृते भाष्यमिति स्यात् ।
अने प्रवेयम् । ख्यति तु प्रवेयमिति स्यात् । चक्षिड आख्येयम् । ख्यति

“आर्धधातुके” ॥ ‘वध्यादिति’ । आश्लिषिजिड ‘लिडाश्लिषी’त्याध
धातुकसञ्ज्ञा । ‘हन्यादिति’ । विध्यादिजिड । विषयसप्तमी ‘चेयमिति’ ।
सामान्यनिर्देशोऽयं तत्र व्यापित्वान्नित्यत्वाच्च न तेन सह देशकालकृत पौर्वापर्य
सम्भवति तस्माद्विषयसप्तमी । यदि तु व्यक्तिनिर्देशेन परसप्तमी स्याद्भव्यमि

आकृतीति । (कै)

एवञ्चाधधातुकत्वजातिविषये आदेशा नतु प्रत्यये परे इति
भाषादेशेषु कृतेषु पञ्चाद्यदेव भविष्यतीति भाव ॥

जातिपक्षस्येति । (कै)

सर्वेषाम्निमित्तवाचकशब्दानां जातिपरत्व स्यादित्यभिप्रायेण
दोषदानमिति भाव । दिव्यधित्ययोद्यति “द्यतो नाव” (६ । १ ।
२२३) इत्याद्युदान्तल ष्यति ‘ तित्त्वरितमि ति स्वरितत्वमिति भेद ॥

ज्ञापकत्वादिति । (कै)

सर्वदेशस्थाश्रयाश्रितत्वादिति भाव ॥ तत्र व्यापारैकत्वाद्देशकत
नित्यत्वात्कालकृतमिति विभाग ॥

सप्तम्या चेहेति । (कै)

‘तस्मिन्निति’ (१ । १ । ६ । ६) शास्त्रवत्त्वात्तत्र शास्त्रे विषयसप्तम्य-
भाव मन्यते ॥

युक्ति आख्याय्यमिति स्यात् । कुवस्त्व अजन्तत्वाद्यति वच्यमिति स्यात् ।
वाच्यमिति चैव्यते । स्यादेतत् । आङ्गधिकारस्थे आधधातुकाधिकार एव
अग्यादयो विधीयन्ताम्, मैवम् । जन्तुत्वरधिजगे अद्यगीष्ट बभूव विध्य
तुस्वित्त्व घञ्जाद्यादेशानामसिद्धतया उपधातोपाङ्गोपेत्ववृत्त्यामभावापत्ते ।

त्वादि न स्यात् । तथाहि । जन्तत्वात्स्यादीनां ‘मृहलोय्यदि’ति ष्यति
कृते तत्र परत आदेशैर्भाष्ये तत्र दयोर्द्वौ कृताया ढतीयस्य च युक्ति
भाष्यं प्रवैय आख्याप्यमिति प्रसज्येत । इह च ‘कुवो वचिः’ कुवोऽजन्त
त्वाद्यति कृते वचादेशे च वच्यमिति प्राप्नोति विषयसप्तम्यां तु नैव

भूतपूर्वस्येति । (कै)

अङ्गत्वस्य विधानप्रतिबद्धतयाङ्गाधिकारे सामान्याश्रयत्वस्य वक्तुमशक्यतया षष्ठोपाविद्यङ्गगुणे (वा-६ । ४ । ४८) त्यादि पूर्वविप्रतिषेधवार्त्तिकभाष्येण अतोऽलोपा (६ । ४ । ४८) दीना स्थानिवत्त्वपरभाष्यविरोधेन चास्य भाष्यस्य प्रौढिवादपरत्वमिति केचित् । वस्तुतो विषयसप्तम्यामपि परनिमित्तत्व वक्तुं शक्यमिति न दोषः । अङ्गसञ्ज्ञासूत्रेऽपि (१ । ४ । १३) यस्माद् यस्य प्रत्ययस्य विधान तस्मिन्निवचित एवाङ्गत्वविधानेऽपि न दोष इति भाष्याश्रय ॥ भाष्ये

सति पौर्वापर्ये इति । (भा)

न च व्यक्तिद्वारक पौर्वापर्यमत एव ' हस्तन्ताच्चेति (१ । १ । १) सूत्रे व्यक्तिद्वारक सामीप्य कैयटेनोक्तमत कथमिदं भाष्यमिति वाच्यम् । तस्य कैयटस्य तत्रैव सूत्रे प्रयोजकत्वस्य मया बोधितत्वात् । परस्परसम्बन्धस्यासम्बन्धताया अनेकमन्यपदार्थे (२ । २ । १४) इति सूत्रे भाष्ये उक्ते ॥

न चालोपोपदयोप्यत्रैव विधीयन्तामिति वाच्यम् । गतो गतवानित्यत्रानुनासिकलोपस्यासिद्धत्वाभावात्तलोपोपापत्तेः । यदि त्वाधधातुकोपदेशकाले यदकारान्तमिति व्याख्यायते ऽसिद्धत्वसूत्रञ्च प्रत्याख्यायते तदा ऽन्यतर आधधातुकाधिकारः शक्योऽक्तुमः । नन्वेकस्त्रेदार्धधातुकाधिकारस्तद्धि

दोष इत्याह । 'तेनेति' । यथा प्राप्तमिति' । यो यत प्राप्नोति स ततो भवतीत्यर्थः । असिद्धवदत्रामा'दित्यस्य भावाभावव्यवस्थार्थम् । अत्र चाङ्गाधिकारे च द्विराधधातुकाधिकारः क्रियते । यदि ह्येतेषां देशास्तत्रैव विधीयेरन् अक्षतुरधिजगे ऽध्यगीष्ट बभूव विद्यतुरिति घसाद्यादेशा

आधधातुकावयवा इति । (कै)

अत एवैषां यद्भुगन्ते प्रयोगा नेत्याऽऽ । सुव्याधधातु-
कावयवत्वाभावात् ॥

प्रतीतिध्विति । (भा)

प्रयुज्यमानास्वित्यथ ॥

न केवलेति (भा)

सङ्केतात् प्रकृतिप्रत्ययसमुदाय एव प्रयुज्यते । एवञ्च तस्य
व्यावहारिकत्वादनित्यत्वसम्पन्नमित्याह ।

व्यवहारेति ॥ (कै)

विषयसप्तमीत्वपरसप्तमीत्वे कथं व्यवतिष्ठेयातामिति चेन्न । सूत्रद्वयारम्भ
पक्षेऽप्याङ्गस्यैकस्यैव ज्ञापकबले नोभयरूपताश्रयणात् । यथा चैतत्तथा
नपदान्तसूत्रे उपपादितम् ॥

नामसिद्धत्वादुपधाकोपाहोपेतवुग्यणो न स्युयदि त्वतोकोपादयोप्यत्रैव
विधीयैरन् गतो गतवानित्यनुनासिककोपस्यासिद्धत्वाभावादतो कोपः
स्यादित्येषा दिक् ।

अदो जग्धल्यति किति ।

२ । ४ । ३६ ॥

तकारादिप्रत्ययमाचेति । (कै)

सूचे विषयसप्तमीति युक्तं वक्तुम् ॥ भाष्ये

उपदेशिवद्वचनमिति । (भा)

उपदेशी क्त्वा तद्वल्यपो वचन काथमित्यथ । भाविन्येव
समासे क्तो ल्यवादेश इति भावः ॥

अनादिष्ठार्थम् । (भा)

हित्वाद्यादेशाभावाथमित्यथ ॥

अदो जग्धल्यति किति ॥ ल्यबिति लुप्तसप्तमीकं पृथक् पदम् ।
अन्तेर्जग्धरादेशः स्याल्ल्यपि तादौ किति च । इकार उच्चारणार्थं न
त्तलुबन्धः । तुम्प्रसङ्गात् । एव ब्रुवोवचिरित्यादौ । प्रजग्ध्यं जग्धम् ।
जग्धौ सिद्धेन्तरङ्गत्वान्तिकितौति ल्यबुच्यते । ज्ञापयत्यन्तरङ्गाया ल्यपा

“अदो जग्धल्यति किति” ॥ ल्यबिति पृथक् पदं लुप्तसप्तमीकम् ।
इह पदद्वयापेक्षं समासमपेक्षभाष्यो ल्यब्वहिरङ्गं क्त्वाप्रत्ययमात्रापेक्षस्तु
जग्ध्यादेशोन्तरङ्गं, तत्र क्त्वावस्थायामेव जग्धौ कृते प्रजग्ध्येति सिद्धं नाद्योर्
ल्यबग्रहणेन । एव तद्धि ल्यब्विषयेऽप्यन्तरङ्गत्वान्ति कितौत्येव सिद्धे जग्धौ
ल्यबिति बहुच्यते तज ज्ञापयत्यन्तरङ्गायामपि विधीना हि प्रभृतीना

प्रधायेत्यादि (कै)

हित्वे लादिष्टानादिष्टेष्वङ्गतेषु यथा स्यादित्येषो ऽनादि-
ष्टायमित्यस्याथ इति भाव ॥

हित्वादिधिति । (भा)

आदिना हित्त्वदत्वेत्तदीर्घत्वानि गृह्यन्ते । वाक्तिके यदिति
सामान्ये नपुसक जग्धिरिति य स इत्यथ ॥

अकस्मात् । (भा)

न कस्माच्चित्रयोजनादित्यथ । अनथक इति भाव ॥ कुत-
स्तचाह

सिद्धमिति ॥ (कै)

भवति बाधनम् । तथाहि । पदद्वयसापेक्ष समास प्रतीक्षमाख्यो ल्यब्व
द्विरङ्ग तव प्राक्तिक्रितौति सिद्धौ जग्धि । ल्यब्वगृह्यन्तु हित्त्वदत्वात्वे
त्वदीर्घत्वश्रुद्धिटाभन्तरङ्गाणामपि बाध ज्ञापयति । दधातेहि, जहातेश्च
क्ति, हित्वा । नेह । विधाय । दोदही, दत्वा । नेह प्रदाय । जनसन
खनासनभङ्गो, खाल्वा । नेह । प्रखन्य । प्रखाय । इह हि ये विभाषेति

ल्यप्ता भवति बाधनमिति । विधाय विहाय प्रदाय प्रखाय प्रखन्य प्रख्याय
प्रक्रम्य आपृच्छ्य प्रदीव्य प्रपद्येत्येतेषु विधिषु दधातेहि' 'जहातेश्च
क्ति' 'दो दद् घो' 'जनसनखना सनभङ्गो' 'द्यतिस्यविमास्यामिति किति'
'अनुनासिकस्य क्षिभङ्गो किडति' 'क्षौ श्रुडलुनासिके च' 'आधधातुकस्येव
षादे रित्येते विधय ज्ञावस्थायामेव प्राप्ता बहिरङ्गेन ल्यप्ता बाध्यन्ते । एष

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८३३
(अ २ । पा ४ । आ १) (अदो जग्धिल्यति किति । २ । ४ । ३६ ।)

अद इति । (कै)

सामान्ये नपुंसक यतो ऽत इति च शेष ॥

एष एवार्थ इति । (भा)

अन्येन निबद्ध इति शेष । मया निबध्यत इति वा ॥

विकल्प । अतिस्यतिमास्थामिति किति । स्थित्वा । नेह । प्रस्थाप ।
अनुनासिकस्यक्लिभञोरिति दीघ । ज्ञान्त्वा । नेह । प्रक्रम्य । छवो श्रूठ ।
एष्टा । द्यूत्वा । नेह । आपृष्य । प्रदीव्य । इट् । देवित्वा । नेह । प्रदीव्य ।
वस्तुतस्तु ल्यबग्रहण बान्तरङ्गबाध ज्ञापयितु कित्नु विध्यर्थ व्यर्थमेव वेति
निरूपितमत्र परस्मिन्निति सूत्रे ॥

एवार्थ प्रलोकान्तरेण भाष्ये कथित । जग्धिविधिल्यपि यत्तदकरणम् ।
अकरण निष्प्रयोजनमित्यर्थ । 'सिद्धमदस्ति कितौति विधानात् । अदो
जग्धिविधानमित्यर्थ । ज्ञापकार्थं ल्यपि जग्धिविधानमित्याह । 'हिप्र
भृतीस्तु सदा बहिरङ्गो ल्यबभरतीति कृत तदु विद्धि' । ल्यबभरतीति
ल्यबादेशो ह्यरति व्यपनयति बाधत इत्यर्थ । उ इति निपातोवधारणे ।
एतदेवास्य प्रयोजनमित्यर्थ ॥

हनो वध लिङि । २ । ४ । ४२ ॥

हलन्तलक्षणोति । (कै)

हलन्तलक्षणया प्रतिप्रसवभूतेत्यथ ॥

औपसस्थानिके इति । (कै)

सङ्गल तप्तोत्यनेनेति भाव ॥

स्थानिवद्भावादिति । (कै)

स्थानिवदादेश (१।१।५।६) इत्यनेन ॥

अह्नोपस्येति । (कै)

‘अच परिस्मिन्नि’ (१।१।५।७) त्यनेन । एवञ्च ‘जनि
बधोश्चे’ (७।३।३।५) ति सूत्रे वधिप्रहण न काथमिति भाव ।
सतन्त्रो वधधातुस्तु नास्त्येव । अत एव व्यञ्जनान्तेऽवधीदित्यदौ
“वृद्धिप्रतिषेधो वक्तव्य” इति सङ्गच्छते ऽन्यथा तस्य वृद्धेदुर्वार-
त्वेन तदसङ्गति ॥

हनो वध लिङि ॥ हन्तेवध इत्यादेश स्यादाद्धधातुके लिङि । वध्यात् ॥

‘हनो वध लिङि’ ॥ ‘अकारान्तश्चायमादेश इति’ । कुत एतव् ।
शैलीयमाचायस्य यञ व्यञ्जनान्त आदेशस्तत्रेकारमुच्चारयति यथा जग्ध्यादौ
तस्मादिकाराकारणादकारान्तीयमादेश । हलन्तलक्षणा वृद्धिर्न भव
तीति । उत्तरसूत्रेण वधादेशे क्तव इति भाव ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८३५
(अ २ । पा ४ । आ १) (गाड लिटि । २ । ४ । ४६ ।)

लुप्तत्वात् स्थानी न भवतीति । (कै)

अतिदेशेनाहार्ये बुद्धिसत्त्वेऽपि षष्ठ्यस्थोच्चारणरूपप्रसङ्गस्य वक्तु-
मशक्यत्वात् ॥

उपदेश इति । (कै)

वक्षुपदेशे इत्यथ ॥ उपदेशत्वावच्छेदेनैकाचत्वस्य विवक्षणा-
दिति भावः ॥

—
गाड् लिटि । २ । ४ । ४६ ॥
—

डित्वादीत्वेति । (कै)

‘धुमास्त्रे’ (६ । ४ । ६६) त्यनेनेति भावः ॥ इण परस्मै-
पदित्वेन लुङि गातिस्त्रे’ (२ । ४ । ७७) ति चित्तो लोपा-
दातिदेशिकङित्तभाजो भावात्कमणि चिण्वदिङ्भावपक्षे उदाहृत
न तु गाड् गताविति । तस्यापि ग्रहणे तु सामान्यग्रहणायमिति
वदेत । न तु विशेषणार्थमितीति भावः ॥

गाड् लिटि ॥ इडो गाड् स्यात्क्षिति । अधिजगे । वात्तिकमते लिटीति
परसप्तमी । द्विवचनेचीति स्थानिवद्भावस्तु न भवति । क्षिटीति द्विलकार

“गाड् लिटि” । द्विलकारकोय निर्देशं लिटि लकारादाविति ।
तेन प्रागेवादेशेभ्यो लावस्थायामेवादेशो भवति । किं सिद्धं भवति अधि

तुल्यताभावादिति । (कै)

वस्तुतो भाष्यप्रामाण्येन व्याख्यानादेवास्याग्रहणम् । अत एव घटाद्योन्मीलितमिति न्यायविरोधो न सानुबन्धादिति । गाड्-कुटादिभ्य (५ । २ । १) इत्यत्र व्याख्यानादिडादेशस्यैव ग्रहणं भविष्यतीत्याशयेन ज्ञापकोपन्यास ॥

दृतायाञ्चेति । (कै)

“अनन्विधावि (१ । १ । ५६) ति प्रतिषेधस्तु स्थान्यलला-
अये कार्यं अनुबन्धस्य लुप्तत्वात् स्थानिनि न सन्निधीयत इत्यथ ॥
भाष्ये ‘नन्दनेति’ ल्यु कत्तरि । पुषीत्यमरस्य प्रमाद इति वा ॥

कनिर्द्देशेन जावस्थायामेव गाड प्रवृत्ते । भाष्यमते तु आधधातुकीया सामान्येन भवन्तीत्यभ्युपगमात्परनिमित्तता नास्तीति प्रज्ञोवीक्ष्यम् । यद्यपि स्थानिवद्भावेन डित्वात्तड सिद्धस्तथापि गाडकुटादिसूत्रे ऽस्यैव ग्रहणार्थं डित्कारणम् । न हि स्थानिवद्भावेन गाडिति रूपं लभ्यते । गाडकुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रै शब्दे, इणोगाकुडीत्येतथोरपि ग्रहणं स्यात् । ततश्चागासीन्नट, अगासाता ग्रामौ देवदत्तेनेत्यत्र घुमास्थेतीत्य स्यात् ।

जगे ‘द्विवचनेऽची’ति स्थानिवद्भावो न भवति । डित्कारणमनर्थकं स्थानि वद्भावादेव सिद्धमात्मनेपदमित्याशङ्क्याह । ‘गाडयनुबन्धकारणमिति’ । गाडिति ग्रहणं यथा स्यादिति । ननु चैतदपि स्थानिवद्भावादेव सिद्धं, नेत्याह । ‘नहीति । गाकुटादिभ्य इति तूच्यमाने कै गै रै शब्दे इणो गा कुडीत्येतथोरपि ग्रहणं प्राप्नोति ततश्चागासीन्नट, अगासातां ग्रामौ देव दत्तेनेत्यत्रापि घुमास्थादिति सूत्रेणैव प्रसज्येत । अपर आह । यत्र

अनुदात्तत्वमिति । (कै)

पित्वादित्यर्थ । 'अट्निषेधाय गाड लुङ्यस्य निघातप्रतिषेधाय हि ॥

चिन्त्यमेतदिति । (कै)

वस्तुतस्तु परस्मैपदाना णञ्जतु विदो ङटो वे (३।४।३) त्यादौ यथासख्यनिर्वाहाय परस्मैपदाना क्रमेणोपस्थितये तिप्तमि

१ "मा हि स्म चिनवम" इत्यत्र ॥

गाड् गतावित्यनेन सङ्घ सामान्यग्रहणार्थीय डकार इति तु न भ्रमितव्यम । गाते इत्यादौ तड प्रवत्य तदीयडकारस्य निवृत्ताकाक्षतया लङ्हित्वित प्रज्ञाप्यशरीरन्तु यच्च सानुबन्धकात्षष्ठी उच्चायते तत्राङ्गतायामेवेत्सञ्जाया मादेश इति । सत्यामपि वा तस्या तत्र स्थानिवद्भावेनानुबन्धकार्यं नेति । प्रयोजनन्तु नन्दना कारिकेत्यचोगिह्लक्ष्यङीबभाव । तथा हि युवोरना काविति सूत्रे ऽनुनासिकोकारौ युवू निद्दिष्टौ । अन्यथा सुज्य श्युर्हि त्वत्रातिव्याप्ते । तथा च स्थानिवद्भावेनोगित्वाङ्गनन्दना कारिकेत्यचोगिह्लक्ष्यङी स्थात् । नन्द कारक इत्यत्र चोगिह्लक्ष्यङी लुम् स्यात् । ननु

सानुबन्धकात्षष्ठी उच्चायते तत्राङ्गतायामेवेत्सञ्जायामादेश प्रवर्तते सत्या मपि वा तस्यामनुबन्धकायमादेशे न भवतीत्यस्यार्थस्य ज्ञापनार्थं गाड यनुबन्धकरणमिति, किं प्रयोजन, 'चक्षिड ख्यात् डित इत्यात्मनेपद न भवति । जिदादेशकरणसामर्थ्यात्स्वरितञित इत्येतदेव भविष्यति । इह तद्धि ङट् श्रुत्प्रानचौ, ङट इति सानुबन्धकात्षष्ठी, यचमान, टित इत्येव न भवतीति । प्रकृतानामात्मनेपदानामेत्वविधानादिङ्ग न भवति ।

(३ । ४ । ८) त्यादिसूत्रस्थक्रमेणोपस्थितौ सानुबन्धकयोरेवोप-
स्थितिरिति भाष्याग्रथ ॥

निन्दामाहेति । (कै)

अन्यथा दोषाणामाधिक्याभावात्प्रकषप्रयोगोऽनुपपन्न इति
भाव ॥ स्वरित जित' (१ । ३ । ७२) इत्यत्र विकल्पवाचिनो-
ऽनुपादानादाह

कर्त्रभीति । (कै)

नुम् स्यादिति सत्य डीप तु कारिकायामापाद्यताम । नन्दनायान्तु कथ
ल्यु कर्त्तरीमनिज भावे क किर्षी प्रादितोन्यत इत्यमरेण पुस्त्वस्योक्त
त्वादिति चेन्न । एतत्सूत्रे युवोरिति सूत्रे च नन्दनेति भाष्योदाहरणबलेन
ल्यु कर्त्तरीत्यमरस्य प्राधिकत्वात् । तथा च श्रीहृष प्रायुडक्त । विश्विष्य
सा भीमनरेन्द्रनन्दनेति । तस्मान्डीपनुमोरभावो ज्ञापनफलमिति । अत्रो
च्यते । युवोरित्यत्रानुनासिकयणावेव युवू न त्वनुनासिकोकारौ । अतो
डीबनुमौ न । तथा यजमान इत्यत्र टेरेत्वाभावोऽपि न ज्ञापनफलम् ।
टित आत्मनेपदानामित्यत्र प्रकृतानामेवात्मनेपदाना ग्रहणात् । तडामित्येव

इह तद्धि 'युवोरनाका वित्यत्र भुज्यु श्रयुसित्यत्र मा भूदिति, अनुनासिको
कारानुबन्धौ युवू सूत्रे निर्दिष्टौ ततश्च नन्दनः कारक नन्दना कारिका
स्थानिवद्भावादुगिह्णक्षयौ डीबनुमौ प्राप्तुत, अस्माजज्ञापकान्न भवत ।
अनुनासिकययोस्तत्र ग्रहण न त्वनुनासिकोकारानुबन्धयोरिति नाचोगि
त्कायप्रसङ्ग, इह हि 'क्षेच्छपिच्च,' सिपो हिरिति वक्तव्यम् । अपिष्वेति
न वक्तव्यम, इह च तुह्योस्तातडिति तिपसिपोस्तादाश्रिषीति सानुबन्ध
कात्त्वस्योमुच्चार्यादेशो विधेयो डित्कारण न कर्तव्यम् । इह च तस्यस्यमि

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८३६
(अ २ । पा ४ । श्लो १) (ग्राह जिति । २ । ४ । १ ।)

अनुनासिकयोरिति । (कै)

युवोरिति विशेष्यम् ॥

उगित्व नास्तीति । (कै)

उकारविशिष्टस्य स्थानित्वादिति भाव ॥

वास्तु । अन्यान्यपि सम्भावितानि ज्ञापकफलानि प्रत्याख्यातानि भाष्ये ।
प्रत्युत ज्ञापनाभ्युपगमे बाधकान्यपि सन्ति । तथाहि । अचिनवमित्यत्र
अमादेशस्य पित्तसिद्धयर्थं तस्यस्थमीनामिति वक्तव्यम् । अग्निजोरनामयोः
क्लोत्यवित्यादौ स्थानिनि अनुबन्धस्यक्तव्य । वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धि
गुणप्रतिषेधश्च यथा स्यात् तदेव बद्धसूत्रभङ्गापत्तेर्दे ज्ञापक सूत्रकृतोभि
प्रेत किन्तु पूर्वोक्तमेवाहित्वस्य फल बोध्यम् ॥

प्रामिति प्रकारो नोच्चायस्तेनाचिनवमित्यादौ गुणसिद्धिः अग्निजोरनामयोः
क्लो ल्यवित्यादौ यत्र स्थान्यनुबन्धकायमिच्छते तत्राननुबन्धक स्थान्युपादेय ।
वाराह्या प्रकृत्येत्यादौ वृद्धिगुणप्रतिषेधश्च भवति तदेवमस्य पक्षस्य
मन्दत्वादनुपन्यास ॥

चन्द्रिडः ख्याञ्ज् । २ । ४ । ५४ ॥

रूपद्वयेति । (कै)

चकृशौ चख्यावितीत्यथ ॥ भाष्ये

ख्यादिरिति । (भा)

खकारश्कारादिरित्यथ । एव कशादि खशादिरित्यपि
ककारश्कारादिखकारश्कारादिरित्यथकम् ॥

चन्द्रिड ख्याञ्ज् ॥ आधधातुके विवक्षिते । ढजादौ चक्षितेत्यादि
निवृत्तये सूत्रम् । कञ्भिप्राये फले आत्मनेपदार्थञ्च । मुनिर्वेद व्याख्या
स्यते । आख्यातेत्यादि तु ख्या प्रकथन इत्यनेनापि सिद्धम् । अत्र
धातिकाणि । चन्द्रिड ख्याञ्ज्कशाञ्जौ ॥ आकशाता खशादिर्वा ॥ असिद्धे
शस्य वचन विभाषा ॥ अस्यार्थ । खकारश्कारादिरादेशोनेन विधेय ।
असिद्धकाण्डे तु गत्वप्रकरणानन्तर खशाञ्ज् शस्य थो वेति वचन कतथम् ।
तथा च चर्त्वे यत् सिद्धमिति खर्परत्वाभावेन खरिचैत्यस्याप्रवृत्तेयत्वपक्षे
आख्यातेति सिद्धम् । यत्वाभावपक्षे तु चर्त्वेन कशातेति रूपम् । प्रयोजन
सौप्रख्ये वृञ्जविधि ॥ सुप्रचष्टे सुप्रख्यः । आतश्चोपसग इति क । तस्य

‘चन्द्रिड ख्याञ्ज् ॥ कञ्भिप्राये क्रियाफले आख्यास्यते आचख्ये
इत्यात्मनेपद यथा स्यात् ढजादौ चक्षितेत्यादि मा भूदिति च योगारम्भ ।
आख्यातेत्यादि ख्या प्रकथन इत्यस्यैव सिद्धम् । अत्र यथान्यासे आकारा
त्पूर्वे भाग खकारश्कारात्मेति स्यादाख्यातेति, ककारश्कारात्मापि

महाभाष्यप्रदीपादयोः । ८४१
 (अ २ । पा ४ । आ १) (चण्डिड ख्याज । २ । ४ । ५४ ।)

अकारप्रक्षेपादिति । (कै)

वस्तुतस्तु त विनापि मशका धूमप्रयोजनमित्यादेरिव वुञ्ज-
 विधिनिवत्यत्वेन प्रयोजनमिति वान्तिकाथ । अचिमवान्तिकाणा-
 मेवमेव व्याख्येयत्वात् । अस्य वान्तिकस्य भाष्ये ऽनुक्तमप्यथयोग्य-
 तथा स भाष्याह

घञ् भवतीति । (भा)

योपधाद्गुरुपोत्तमादुञ्जि (५ । १ । १३२) ति प्राप्तवुञ्जो
 भावे 'ब्राह्मणादित्वात् व्यञ्जिति भाव ॥

भाव सौप्रख्यम् । व्यञ्ज । योपधाद्गुरुपोत्तमादिति वुञ्ज तु न भवति ।
 यत्वस्यासिद्धत्वादित्यर्थः । तथा सुप्रख्येन निवृत्तो देश सौप्रख्यः । तत्र
 भाव सौप्रख्यौयः । वृद्धाच्छ न तु धन्वयोपधादिति वुञ्ज प्रयोजनान्तरमाह
 निष्ठानत्वमाख्याते । आख्यात इत्यत्र सयोमादेरातोधातोयखन इति न
 भवति । यत्वस्यासिद्ध्या यखत्ताविरहात् । एवञ्च नध्याख्येति सूत्रे
 ख्याग्रहणं न कर्तव्यं भवति । ऋविधिं पुरख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया ऽमपरत्वा
 भावात्प्रुम खयीति ऋत्व नेत्यर्थः । ऋत्व पर्याख्यानम् ॥ यत्वस्यासिद्धतया
 शकारे वानटा व्यवायात्कात्वच इति ऋत्व नेत्यर्थः । सस्थानत्व नम ख्यात्रे ॥
 श्प्रपरेविसजनीय इति विसग सिध्यतीत्यर्थः । सस्थान इति जिह्वामूली
 यस्य प्राचा सञ्जा । सस्थानत्व त्विह नेति योज्यम् । ऋत्वादीनामप्यभावस्यैव

त्विध्यते आकशातेति तदेतदाह । 'कशादिरप्ययमिति' । ककारेऽकार
 उच्चारणार्थः । अपर आह खशादिरेवायमादेश इति, अत्राशकार उच्चार
 णार्थः । तत्र चर्त्वे ह्यते क्शातेत्यादि भवति । कथमाख्यातेति खकारयका
 रयोः श्रवणम् । असिद्धकाख्ये ऋत्वविधानानन्तर खशाञ्च शस्य यो वेति शस्य
 यत्व विभावा वक्तव्यम् । तत्र चर्त्वे यत्व सिद्धमित्याख्यातेत्यादि यत्वपक्षे
 रूपम् अन्यदा कशातेति रूपम् । अवश्यं च शस्य यत्वमित्याश्रयणीयम् ।

साक्ष्यिकत्वादिति । (कै)

अस्य तत्राग्रहणे आख्यानमित्यपि स्यादिति तद्भाष्येण
खशादित्वमिति भावः । वस्तुतः स्वतन्त्रख्याधातोराधधातुके प्रयो-
गाभाव एवेष्टव्यः । अन्यथा तत्रादाय सौप्रख्यादौ बुजादि दुर्वा-
रमेव स्यादित्यस्य खशादित्ववैयर्थ्यापत्तेः । न च पाक्षिकखडादि
सिद्धिरेव फलसंस्थानत्वं नमः ख्यात्रे इति भाष्यस्य स्वयथा-
ऽसङ्गतेः । जिह्वामूलीयस्य वैकल्पिकत्वेन विसर्गसिद्धेर्जिह्वामूलीयस्य
दुर्वारत्वाच्च । एवञ्च नद्याख्येत्यत्र तदग्रहणे फलाभावात्तदपि न

प्रक्रान्तत्वात् तस्माद्ब्रह्मनत्वब्रह्मणत्वानि संस्थानश्चेति पञ्चकं प्राप्तं वारयितुं
शक्यं यत्वं कृतमिति स्थितम् । स्यादेतत् । ख्या प्रकथन इति धातुमादाय
बुजादिपञ्चकं दुर्वारम् । सत्त्वम् । सोऽपि खशादि । ब्रह्मविधिरप्युभय
साधारणो बोध्य इति हरदत्तमाधवादयः । कैयटस्तु नैतन्मने । भाष्ये
ख्याधानो खशादित्वात्तुक्तेश्चक्षिडः ख्यात्रादेशमेवोपक्रम्य यत्वंविधानात्
नद्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणन्तु कतम्यमेव व्याख्यात इत्यत्र नत्वाभावाय ।
ख्यात्रादेशस्तु साक्ष्यिकत्वात्तत्र न गृह्यत इति यत्वंस्यासिद्धत्वात्प्राप्तिरेव
नास्तीति च बोधयितुं प्राडनत्वग्रहणम् । यात्वं तु लुब्धोगाप्रख्यानादिति
निपातनात् न भवति । बुज् ब्रह्मसंस्थानत्वानि तु ख्यातौ स्युरेव । ख्यात्रादेशे
तु नेति तत्र रूपद्वयं बोध्यम् । अस्मिन्मते आदेशे प्रख्यानादिति प्रयोगो

इह सुप्रचले सुप्रख्ये आतञ्चोपसर्ग इति कः, ततो यत्वंस्यासिद्धत्वात्
त्सुप्रख्यस्य भाव इति योपघादरूपोत्तमादिति बुज् न भवति अयोपधत्वात्,
तस्मिन्नसति व्यञ्ज भवति सौप्रख्यमिति । तथा सुप्रख्येन निवृत्ते देशे
भव सौप्रख्योय, धन्वयोपघादिति बुज् न भवति, 'ब्रह्माच्छ' एव भवति ।
आख्यातः यत्वंस्यासिद्धत्वाद्यत्वंत्वाभावात्सयोगादेरिति नत्व न भवति,

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८४३

(अ २ । पा ४ । आ १)

(चन्द्रिड ख्याज । २ । ४ । ५४ ।)

कर्त्तव्यमेवेति भाष्याग्रथ । ख्याधातुरपि ख्यादिरिति मिश्रोक्त तु
न युक्त भाष्यस्वारखेनादेशस्यैव यत्वमिति साभात् ॥

निपातनादिति । (कै)

सौत्रप्रयोगस्यादेशेनोपपत्तेश्चिन्त्यमेतत् ॥

णत्वेति । (कै)

इत्यथ (८ । ४ । २९) इति प्राप्ति ॥

द्वयम् (कै)

जिह्वामूलीयत्वमित्येषा ॥ 'नृचच्चा' इति प्रयोगे रचो
विशेषणत्वे नपुसकत्वेन दीर्घानुपपत्तिरत आह

पपत्तेः कथं निपातनमुपपत्त्यस्त्वमिति चिन्त्यम् । वृजादाविव णत्वाशेऽपि
रूपद्वये इष्टापत्तिः, अनिष्टत्वे वा ऽनभिधानात्कृत्यल्यटोवङ्गलग्रहणाच्च तत्र
स्युडेव नेति न्याय्यं प्रत्या । परमार्थस्तु ख्याधातुः सावधातुकमात्रविषयः ।
संस्थानत्वमत्र ख्याञ्च इति वार्त्तिकं तद्भाष्यं चेह प्रमाणम् । सावधातुकेऽपि
तत्प्रयोगे उक्तप्रयोजनासङ्गते । एव णत्व पर्याख्यानमित्यपि । तथा च
नध्याख्येति सूत्रे ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यमेव । हरदत्ताद्युत्प्रेक्षा तु गौरव
ग्रन्था उपक्रमादिविरुद्धा । सावधातुकेऽपि कशाप्रयोगे प्राप्ते ऽनभिधान
मात्रासम्बन्धा चेत्ववधेयम् । वजने प्रतिषेधः ॥ दुजना सङ्ख्या । वजनीया

न ध्याख्याप्रमूह्मिददा'मित्यत्र ख्याग्रहणं न कर्त्तव्यं भवति । पुस ख्यान
पुख्यानमित्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात्पुस खय्यम्पर' इति रविधिनं भवति
पर्याख्यानम् यत्वस्यासिद्धत्वाच्छकारेणानटा यवाया कृत्यच' इति
णत्वाभावः । नट ख्यातेत्यत्र यत्वस्यासिद्धत्वात् खरः शपरत्वाच्छपरे
विसृजनीय' इत्येष विधिभवति । नन्दसिद्धे शस्य यवचनेवि ख्या प्रकथन
इत्यस्यौत्पत्तिक एव यकार इति तत्र वृजादिप्रसङ्ग, एव तद्विसोऽपि

छान्दस इति ॥ (कै)

नन्वत्र विचक्षणशब्दादन्येषामुपयोग न पश्याम इत्यत आह

सर्वप्रकारेणेति ॥ (कै)

अनपेक्ष्येति । (कै)

तेषा सूत्राणामाधुनिकत्वादनपेक्षेति भाव ॥

इत्यर्थ । असनयोश्च ॥ नृचक्षा रक्ष । छान्दसो वयविकार । भाषायान्तु
नृचक्षो रक्ष इति भवतीति कैयटहरदत्तौ । माधवस्तु हे अग्ने नृचक्षा
मनुष्याणां द्रष्टा त्व रक्ष परिपश्येति वेदभाष्ये व्याख्यत् । विचक्षण ।
अनुदात्तेतश्चक्षादेरिति युच । अत एवान्तोदात्त पश्यते, विचक्षण
प्रथयन्निति । पत्रामृतस्य चक्षणमित्यादौ तु ल्युट् । अत एव लिट्स्वरेणा
द्युदान्तता । कथं तद्धि पुख्यान पर्याख्यानमिति प्रागुदाहृतमिति चेत् ।
वक्ष्यमाणवाङ्मलादित्यवेष्टि । वङ्मन्तख्यन्नवधकगात्रविवक्षणाजिराद्यर्थ,
सर्वप्रकरणापेक्षमेतत् । तयिति सञ्जाहृन्सोमहृण तत्र अन्नशब्दे जग्ध्य
भाव । अन्नास इति निपातनाद्वा सिद्धम् । वधक इति एतलि वधादेश ।
अक्षोपस्य स्थानिवत्त्वाद्वृध्यभाव । कुनश्चिन्त्यसन्नयो रित्यधिकारे ह्नोवध
चेत्युदात्तसूत्रेण गतार्थमेतत् । गात्रमिति, इय औणादिके घृनि गादेश ।
गाडधानुना वा सिद्धम् । अजिरमिति वौभावो न । अजिरश्चिश्चिरेति
निपातनात् सिद्धम् ॥

खशादि शस्य अवचनमपि साधारण द्रष्टव्यम् । 'नृचक्षा रक्ष इति' ।
छान्दस प्रयोग । भाषाया तु नृचक्षो रक्ष इति । 'विचक्षण इति' ।
अनुदात्तेतश्चक्षादेरिति युच । 'वधक इति' । अतो कोपस्य
स्थानिवत्त्वाद्वृध्यभाव गात्रमिति' । घृनि गादेशः । 'अजिरमिति' ।
अजिरश्चिश्चिरेति निपातनमनादृत्योक्तम् ॥

अनेव्यघञपोः । २ । ४ । ५६ ॥

क्यप उपसस्थानमिति (भा)

भाष्येऽधिकरणस्य शेषत्वविवक्षाया षष्ठी ॥

वलादाविति । (कै)

यद्यपि भाष्ये ढच्चेव विकल्पो लभ्यते तथापि “पादस्य पदा-
 ज्जाती’ (६ । ३ । ५२) ति निर्देशेनेह च न भविष्यति । समाज
 इत्यपि भाष्यस्योपलक्षणताया आवश्यकत्वेनेदमपि तथैव वृत्त्यादिप्रा-
 माण्यादिति भाव ॥

अनेव्यघञपो ॥ अनेर्धातोर्वी इत्यादेश स्यादाद्घातुके घञमपञ्च
 वञ्चित्वा । प्रवययीषः । प्रवायक । अघञपो किम् । समाज । उदाज ।
 समज । उदज । समुदोरज पशुखित्यप् । दीघव्याख्यान किमर्थम् ।
 सवीति । घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानम् ॥ समज्या । सज्ञाया
 समजेति क्यप् । इह पूर्वसूत्राद्देत्यनुवर्त्तते । सा च व्यवस्थितविभाषा । तेन
 घञ अपक्वपसु न । समाज समज । समज्चेति वलादावाघघातुके ल्युटि
 च वा ॥ प्रजिता प्रवेता । प्राजन प्रवययम् । एवञ्च नार्थो घञपोः

“अनेव्यघञपो” ॥ प्रवययीषः प्रवायक इत्यादौ गुणवृद्धिविषये
 ऋक्षदीघयोर्विशेष मन्वान पृच्छति । ‘दीर्घोच्चारण किमिति’ । दीघव्या-
 ख्यानमित्यर्थ । ‘घञपो प्रतिषेधे क्यप उपसङ्ख्यानमिति’ । क्यपि य
 प्रतिषेधस्तस्य क्यपसम्बन्धी भवतीति क्यप इत्यक्तम् । यस्माद् अपोत्वैव
 क्यपि सिद्ध प्रतिषेध, कथम्, अविति प्रत्याहार अपोऽकारादारभ्या

वर्तमानोक्त इति । (कै)

तेन रथ सूत इति न भवति ॥

न तर्हीदानौ वक्तव्य वायाविति वक्तव्यमिति (भा)

व्यवस्थितविभाषयैव यौ वीभावविकल्पस्य सिद्धत्वादिति भाव ॥

वायुरिति । (कै)

यदि वातेरुणि वायु प्रकारान्तरेण सिध्यति तर्हि घञपक्षेण
ग्रहणवदिदमपि व्ययमिति कश्चित् ॥

प्रतिषेधेन नापि क्वप उपसङ्खानेन नापि वायाविति सूत्रेण । तस्मा
दनेवीं वेति घञपो क्वपि चाय न सम्मत । वलादौ यौ च वान्यत्र
नित्यमित्येष निगद्य ॥ आधधातुक इत्यस्य विषयसप्तमीत्वात् प्रागेव इत्यथो
त्यर्त्तवींभावे हलादित्वाद्यङ् । वेवीयते । नात्र यङ्स्तुमस्ति यतो लुका यङ्
आधधातुकस्य विषयत्वापहाराद्वाङ्धातुकव्यक्त्यभिव्यक्तिरिति वीभावस्य नैव
प्रसङ्ग । उक्तञ्च, नलुमताङ्गस्येति सूत्रे कौयटेन । लुका यङो विषयत्वा
पहाराद्विषयसप्तम्याश्रयणोपसिद्धिरिति ॥

क्वप प्रकाराद् इति, तस्य सवीतिरिति क्तिन्वपि प्रतिषेध प्राप्नोति,
तस्मात्सञ्जायद्दृशात्सम्येत्यत्र वीभावाभाव । नञ्वादेशेन सञ्जा गम्यते ।
'वलादावाधधातुके वेद्यत इति' । नार्थोऽनयेच्छा नापि घञपो प्रतिषेधेन
नापि क्वप उपसङ्खानेन नापि वायाविति सूत्रेण, एतावदस्तु वा क्षिति,
अनेवींथेव, व्यवस्थितविभाषेय, तेन घञपो क्वपि नैव भवति, वलादौ यौ
च विकल्प, अन्यत्र नित्यम् ॥

अथक्षत्रियावर्जितो यूनि लुगणिकोः ।

२ । ४ । ५८ ॥

अत्रत्यवार्त्तिकानि अनग्निवर्जनीत्याहुः । पैलादिदर्शनादि-
मानि सिद्धान्तीति वृत्तिः ॥

अथक्षत्रियावर्जितो यूनि लुगणिको ॥ क्षत्रियशब्द क्षत्रियगोत्र
परः । ऋषेरपत्यमाषम । इतश्चानिञ् इति ङकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् ।
ठगपीथ्यते । आर्षेथ वृथीत इति दशनात्तस्माच्छ्र्भादिष्वपि पठनीयः ।
अथप्रत्ययान्तात् क्षत्रियगोत्रापत्यप्रत्ययान्तादृष्यभिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तात्
चित्तश्च परयोः युवाभिधायिनोरणिकोर्लुक् स्यात् । कुर्वादिभ्यो अण् ।
तस्माद्यूनि इण् । तस्य लुक् । कौरथ्य पिता । कौरथ्यः पुत्रः । ननु
कौरथ्यशब्दस्तिकादिषु पठ्यते । तत् कौरथ्यायणिरिति हि पित्रा
भाव्यमिति चेन्न । तत्र हि कुबजादिभ्यो अण् इत्यनेन विहितस्य क्षत्रिय

‘अथक्षत्रियावर्जितो यूनि लुगणिको’ ॥ ‘अथादयो गोत्रप्रत्यया
इति’ । गोत्राद्यून्यस्त्रियामिति गोत्रप्रत्ययान्तादेव यूनि प्रत्ययविधानात् ।
क्षत्रियगोत्रस्य क्षत्रियाभिदोपचारात् क्षत्रियशब्देनाभिधानम् । ऋषेरप
त्यमाषम, ‘इतश्चानिञ्’ इति ङकि प्राप्ते शिवादिपाठादण् । ठगपी
थ्यते आर्षेथ वृथीत इति । तस्माच्छ्र्भादिष्वपि पठनीयः । एव गोत्ररू
पाभ्या क्षत्रियार्गाभ्या प्रत्ययस्योपलक्षणाद् अथादयो गोत्रप्रत्यया इत्युक्तम् ।
क्षत्रियादिति । क्षत्रियगोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । ‘आर्षादिति’ । ऋष्य
भिधायिनो गोत्रप्रत्ययान्तादित्यर्थः । प्रथमनिदिष्टाद् अन्तादयोऽसम्भवा

(अथ त्रिष्यस्य ऋषिः यूनः कुशिकः । (अ २ । पा ४ । आ १)
२ । ४ । ५८ ।)

गोत्रस्य ग्रहणम् । इदन्तु ब्राह्मणगोत्रम् । ऋष्यन्तकटुषिण्डुस्यस्येत्यण ।
तस्माद्यूनः इज । तस्य लुकः श्राफल्कः पिता । श्राफल्कः पुत्रः । क्षत्रिय
वसिष्ठादृष्यण ततः इज । तस्य लुकः । वासिष्ठः पिता । वासिष्ठः पुत्रः ।
आष, विदाद्यज तस्माद्यूनोऽज । तस्य लुकः । वैदः पिता । वैदः पुत्रः ।
तैकायनिः पिता । तैकायनिः पुत्रः । कुत्सात सौवीरगोत्रादान्यजेदम् ।
अन्यथा ऋष्येति ऋष्यसङ्गात् । यमुन्दश्चेत्यादिपरिगणनस्य भाष्यविसृष्ट
त्वात् । एभ्यः किम् । श्रिवादिभ्योऽण । ततो यूनः इज । कौहडिः पिता
कौहडिः पुत्रः । यूनः किम् । वामरथस्य ऋष्या वामरथा । कुर्वादिभ्यो
ऽण । तस्मात् कण्वादिभ्यो गोत्रे इति श्रैषिकोऽणः । वामरथस्य कण्वादि

अरमनिद्विष्टोपीजव प्रथममुदाहृतः । क्षत्रियगोत्रस्य तत्र ग्रहणमिति ।
औरसशब्देन साहचर्यात्, स हि जनपदशब्दात् क्षत्रियादपि त्यजन्त
त्वात्क्षत्रियशब्दः । उरसशब्दः सकारोपधो जनपदवाची, तस्माद्यूनः
प्रागक्षीत्यतीयोऽणिति । 'ऋष्येति च ऋष्यौ तु न भवत, यमुन्दश्च सुयामा
चेति परिगणनात् । कण्वादिभ्यो गोत्रे इति श्रैषिकोऽणिति । वामरथस्य
कण्वादिवत्सरवजमिति कुर्वादिषु पाठादिति भावः । 'अब्राह्मणगोत्रमा
त्रादिति' । अत्र भाष्ये त्रीणि वाक्यान्नुपन्यस्तानि, अणिकोऽणिकि तद्राजा
द्युवप्रत्ययस्योपसख्यानमिति प्रथमम् । अस्योदाहरणं बौधिः पिता बौधिः
पुत्रः बौधुम्बरिः पिता बौधुम्बरिः पुत्रः, बुधोदुम्बराभ्यां सात्त्वावयव
कक्ष्य इज, 'यजिजोश्चेति फक, तस्य लुकः, अनणिकार्थमेतद्वचनम् ।
सात्त्वावयवेत्यत्रोदुम्बरात्कण्वादि इत्यादि सभवोदाहरणं न परिगणन
मिति बुधशब्दादपीज भवति । क्षत्रियगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योपसख्यान
मिति द्वितीयम् । मात्रशब्दो व्याख्येयः, तद्राजादिति नियमो नास्ति ।
क्षत्रियगोत्रमात्रादिति । तेन जाबालशब्दात् इजोऽतद्राजादपि परस्य

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८७६
(अ २ । पा ४ । आ १) (यत्तन्त्रियावञ्चितो वृत्ति लुगणितो ।
२ । ४ । ५८ ।)

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टकृते
महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयाध्यायस्य
चतुर्थे पादे प्रथममाह्निकम् ॥

वत्स्वरवजमिति कुर्वादिषु पाठात् । अत्र शैषिकस्यागो न लुक् । अणितो
किम् । दाक्षोरपत्य युवा दाक्षायण । अब्राह्मणगोत्रमात्राद्युवप्रत्ययस्योप
सङ्ख्यानम् ॥ मात्रशब्द कात्त्र्ये च्त्रियादिजाति विनापि अब्राह्मणत्वमा
त्रेण तत् परस्य अणित्वाभ्या भिन्नस्यापि लुगित्यर्थ । भण्डिजङ्गकाणखरकौ
वैश्यौ ताभ्यामतश्च तदन्तात्फको लुक् । भाण्डिजङ्गि पिता पुत्रश्च । एवं
काणखरकि ॥

फको लुक् भवति, जाबानि पिता जाबानि पुत्रः वृत्तिकारेणोपन्यस्त
द्वितीयम् । अत्रापि मात्रशब्दो व्यात्यर्थ । च्त्रियादित्यपि नियमो नास्ति
अब्राह्मणगोत्रमात्रादिति । तेन वैश्यगोत्रादपि भवति । भाण्डिजङ्ग
काणखरकौ वैश्यौ ताभ्यामतश्च, तदन्तात्फको लुक्, व्यापकत्वाच्चेदमुपन्यस्त
वृत्तिकारेण ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

पाणिनिकाव्यायनपतञ्जलिभ्यो गुरुभ्यो नमः ।

ऋतेऽथ पतञ्जलिना गुरुणा तीर्थदशिना ।
सर्वेषां न्यायक्रीजानां महाभाष्ये निबन्धने ॥
अलम्ब्यगाधे गाम्भीर्याद्भुतान इव सौष्ठवात् ॥

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ।

२ । ४ । ६१ ॥

ननु बह्ववदथप्रतिपादकतद्राजस्थानेन लुग्विधानात् प्रियवाङ्गा
इत्यादावस्य प्राप्तिरेव नेत्यत आह

तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् ॥ बह्वर्थेषु विद्यमानस्य तद्राजस्य
लुक् स्यात्तेनैव लुगभाजजातीयेनैव कृत चेद्बह्वव न तु स्त्रियाम् । अङ्गा ।
वङ्गा । सुद्धा । पुगडा । मगधा । ते तद्राजा इत्यादीनामिह सञ्जा ।

“तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्” ॥ इह बह्वव्यवहारेण जसादिवह्व
वचन वा गृह्येत अर्थो वा, आद्ये पक्षेऽयमर्थो भवति जसादिषु बहुवचनेषु
परतस्तद्राजस्यास्त्रीलिङ्गस्य लुगिति । द्वितीये बह्वर्थेषु वतमानस्येति ।
बह्ववचनशब्दे हि जसादिषु विनियुक्ते तदेकदेशेन बह्वशब्देनापि जसादि
शब्दश्चक्षितुम् । सञ्जानामेकदेशस्यापि प्रयोगदर्शनाद् भीमो भीमसेन

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ५५१
(अ २। पा ४। आ २) (तद्राजस्य बङ्गसु तेनैवास्त्रियाम् । २। ४। ६१।)

इहेति ॥ (कै)

बङ्गवचनशब्दस्य प्रत्ययविशेषे सङ्केतिततथा बङ्गशब्देन तत्प्रतीतिः
कथमत आह

सञ्ज्ञाना चेति । (कै)

विनापि प्रत्यय पूर्वोत्तरपदयोर्लोप इति वचनादिति भाव ॥
प्रत्ययग्रहणपक्षे ते तद्राजार्थेनैव कृत यद्बङ्गल तत्प्रतिपादके बङ्ग-
वचने परत इत्यथ । तत्प्रदेन तद्राजपरामग्निना नातदर्थो लक्ष्यत
इति बोध्यम् ॥ अथग्रहणपक्षे बङ्गसु वक्तमानस्य तद्राजस्येत्यथ ।
प्रत्ययग्रहणपक्षस्य तेनैवेति लिङ्गसुक्ताऽथग्रहणपक्षस्य लिङ्गमाह

अस्त्रियामिति । (कै)

तत्र पूर्वमिति निषेधत्वादिति भाव ॥ प्रियवाङ्ग इति समा-
सस्यैकत्वादाह

समासार्थेति ॥ (कै)

तेनैव चेत्कृत बहुत्वमिति (भा)

भाष्ये । तन्मात्राद्यगतबङ्गत्वायके वचने परत इत्यथ ॥

कोहध्वजा । ग्रीहिमता । इह तु व्यादयस्तद्राजा इति । तद्राजस्येति
किम् । औपगवा । राघवा । यादवा । कथन्तहि रघूणामन्वय वक्ष्य
इति । निरुध्यमाना यदुभि कथ चिदिति च । लक्ष्यते । रघ्वपत्ये रघुशब्दो

सत्या सत्यभावेति । जसादीना च बङ्गत्वाद्बङ्गविति बङ्गवचनोपपत्ति ।
बन्धेवमपि मुख्यत्वादर्थग्रहणमेव युक्तम् । सत्यम् । तेनैव ग्रहणादस्य
पक्षस्य सम्भव । तद्धि प्रियवाङ्गा इत्यादौ बङ्गवचन परमिति लुक्
प्रसक्तस्य निवृत्तये कृतम् । अर्थग्रहणे चात्र तद्राजस्य बङ्गत्वे वक्ष्यभावादेव

(तद्राजस्य बङ्गु तेनैवास्त्रियाम । २ । ४ । ६१ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

अन्येति । (कै)

अन्यपदाथश्च न तद्राजान्तमाचाथ किन्तु समुदाचाथ इति
भाव ॥ एकवाक्यत्वासम्भवादाह

एतावदिति ॥ (कै)

प्रअरूपार्थानुपपत्तेऽप्युदे क्रियामात्रे लक्षणेत्याशयेनाह

कुर्वन्तीत्यर्थ इति ॥ (कै)

सर्वथा वचनेनैवेति । (कै)

अत्र पक्षे तेनैवेत्यवश्यं कायमिति वातिकतात्पथमित्यर्थ ॥

अबहुत्वे (कै)

इत्यस्य बङ्गवचनपरलाभावे इत्याह

समासेति ॥ (कै)

सोबङ्गवचनलाभावादसङ्गतिमाशङ्क्याह

शसमेवेति ॥ (कै)

भाष्ये

सक्त्याया वतते । एतच्च बङ्गुच इष इति सूत्रे पदमङ्गया स्पष्टम् । नन्वेव
परश्चेति सूत्रे बभ्रमर्गङ्गुषमक इत्यादीनामपशब्दत्वपर भाष्य विरुध्येतेति
चेन्न । भाष्यस्य शक्तिभ्रमप्रयुक्तपरत्वात् । इष्यते हि गोयीशब्दस्य गोयी

लुकोऽप्रसङ्ग । यद्येवमस्मादेव लिङ्गाद्बङ्गवचनस्यैव निश्चयादर्थग्रहणस्या
सम्भव । उच्यते । अस्त्रियामिति प्रतिषेधादस्य पक्षस्य सम्भव । तद्वाश्र
स्त्रिय इत्यादौ तद्राजस्य बङ्गु वतमानस्य लुङ् माभूदिति कृतम् । बङ्ग
वचनग्रहणे चात्र स्त्रीप्रत्ययेन व्यवधानादेव लुकोऽप्रसङ्ग । न चाम्बलस्याप

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८५३
(अ २ । पा ४ । आ २) (वद्राजस्य बज्जषु तेजैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

न चात्रेति । (भा)

लुका लुप्तत्वादिति भाव ॥

अन्तरङ्गानपीति । (कै)

न्यायादिति तात्पर्यम् ॥ नन्वन्तरङ्गानिति न्यायेनास्यापि
लुको ग्रहणेनेदमनुपपन्नमत आह

अस्यैवात्रेति । (कै)

ज्ञापकस्य विशेषापेक्षत्वादिति भाव । वस्तुतश्चिन्त्यमेतत् ।
'एङ् ह्रस्वात्पुङ्गेरि (६।१।६५) । त्यादिसूत्रस्य भाष्यविरोधादिति
स्यष्ट शब्देन्दुशेखरे ॥ अनेनापि न्यायेन कार्यान्तरनिमित्तविनाश-
कलुक एतदपेक्षया प्राबल्य बोध्यते ॥

तत एव ज्ञापकादिति । (कै)

नाथ लुकुसुब्लुगपेक्षया बलवानिति तु भाष्याग्रय ॥

सादृश्यशक्तिभ्रमाभ्या गवि प्रयुक्तस्य साधुत्वे । एतेन सोयमित्यभिसम्बन्धा
त्तद्धितेन विना यदि बन्नादय प्रयुज्येरन्नपत्यनियमो भवेदिति हरिस्त्रोकोपि
व्याख्यात बज्जषुकिम् । आङ् । वाङ् । तेनैव किम् । आङ्गदेवदत्तयञ्

त्यानि बद्ध स्त्रिय 'दृढेत्कोसजाजादाञ्च्यङ्' 'यदञ्चाप' आम्बघा
इत्यत्रैकादेशस्थान्तबद्धावादव्यवधानाल्लुकप्रसङ्ग, एकादेशस्य पूर्वविधौ
स्थानिवद्धावादत्रापि क्षमा व्यवधानात् । तदेव लिङ्गद्वयदशनात्पक्षत्रय
सम्भव । एवमुत्तरेष्वपि योगेषु द्रष्टव्यम् । तत्राद्ये पक्षे ऽतिक्रान्तोऽङ्गान
त्यङ्, अतिगग, अङ्गेभ्य आगतोऽङ्गहृष्य गगहृष्य इत्यादौ बज्जवचनपर
त्वाभावाल्लुङ्ग न स्यात् । न च दृढत्वर्थवाक्ये यच्चसादि बज्जवचन तत्रैव

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८५५
(अ २। पा ४। आ २) (तद्राजस्य बद्धव तेनैवास्त्रियाम् । २। ४। ६१।)

अबहुषिति । (भा)

भाष्यस्य न विद्यते बद्धवचन पर येभ्यस्तेषु वक्तिपदेश्वित्यथ ॥
सुबन्तान्तद्धिते बद्धवचनपरत्वसत्त्वादाह

प्रातिपदिकादेवेति । (कै)

न लुमतेति (१।१।६३) । निषेधात्प्रत्ययलक्षणाभावेन लुकि
न सिधेदित्येव भाष्याग्रथ इत्यपि कश्चित् । तत्तु सामर्थ्यञ्च
सुबन्तेनेत्युत्तरभाष्यविरुद्धम् ॥

जसि परत इति । (कै)

उदात्तलोपशब्देन चोदात्तघटितलोप उच्यते इति भाव ॥
अपूर्ववचनत्वशङ्का वारयति

व्याख्यानादिति ॥ (कै)

अम्बष्ठस्येति । (कै)

चक्षियनामेदमातो वा नामेधेयस्येति वृद्धत्वम् । अम्बष्ठस्येति
पाठे तु सम्यगेव ॥

आग्रायणे च नडादिफको लुगभावात् । सत्वम् । तेनैवेत्यस्य तच्चातीयेनेति
व्याख्यातत्वाददोष । अपत्यतयेह साजात्वात् । यद्येव गाग्यश्च काश्यपश्च
गालवश्चेत्यत्र गालवे ऋष्ययो लुगभावेपि अपत्यतया साजात्वाद्यञ्चो लुका

इदं तद्धि अक्षरेपत्यानि बद्धनि इतश्चानिञ्च इति ठक्, तस्य 'कित'
इत्यन्तोदात्तत्व, तस्य जसि परतो ऽञ्चिभृगिवति लुकि ह्यते उदात्तनिवृत्ति
स्वर प्राप्नोति, तस्माद् द्वितीय पक्षमाश्रित्याह । बद्धषु वर्तमानस्येति' ।
नम्नापि पक्षे आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्यश्च अङ्गवङ्गमुच्चा गाग्यश्च वात्यश्च
वाज्यश्च गगवत्सवाजा इत्यादौ इन्द्रे लुड न स्यात् अत्र ह्येकैकस्मिन्नेवार्थे

(तत्राजस्य बद्धु तेनैवास्त्रियाम् । ३ । ४ । ६१ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

अत्र परस्मिन्नितीति । (कै)

यद्यप्यन्तवद्भावेन चावन्तस्थाय विधिरिति न पूर्वविधिल्ल
तथापि पूर्वविधावित्यस्य पूर्वोद्देश्यकविधावित्यर्थादस्येव । यद्यपि
यस्यब्दोऽपि स्थान्येव स कथं ततः पूर्वस्तथापि यत्किञ्चित्स्थानि
भूतपूर्वत्वमस्येव स्थानिभूतादत्र पूर्वोऽस्थानिभूत एव गृह्यत
इत्यत्र न मानं स्थानिनि पृथग्भूते सत्यभवतो लुक् एकादेशे-
ऽप्यभावातिदेशो बोध्यः । एतेन चावन्तस्य कथं चापा व्यवधान-
मित्यपास्तम् ॥

तदेवमिति । (कै)

अस्त्रियामित्येवार्थनिर्देशपक्षस्य ज्ञापकमिति भावः ॥ नन्वय
दोषो बद्धवचनग्रहणे ऽपीति कथं परं प्रत्ययस्योपन्यासो ऽत आह

अन्त्यस्य तावदिति । (कै)

एवञ्चार्थपक्षे चयाणामपि लुक्वाच्यः । प्रत्ययपक्षे ल्वन्त्ययोरे-
वेति भावः ॥

प्रसङ्गः । अत्राहुः । लोप्यलोपिभिरपत्यप्रत्ययै कृते बद्धत्वे विकल्पः ।
भृगुवत्साग्रायणेषु, अगायकाश्रयपगालवानामित्युभयथापि सूत्रनिर्देशात् ।
अस्त्रियां किम् । आहुः स्त्रियः । स्यादेतत् । आहुस्यापत्यानि बद्धनि

प्रत्यय उत्पन्नः, पूर्वत्र तु पक्षेऽन्तिमस्यापि तावत्सिद्धाति बद्धवचनपरत्वात् ।
नैव दोषः । युगप्रदधिकरणतायां हन्दाः, तत्रैकैकस्य वर्तिपदस्य बद्धर्थक
त्वाद्भुगभविष्यति । नन्वेवमपि तद्धित उत्पत्तिदशायामेकैकस्मिन्नेवार्थे उत्पन्न
इति तत्राणो यो बद्धमुयञ्च यो बद्धु अञ्च यो बद्धस्त्रियुच्यमानो लुक् न
स्यादेव । नन्वत्र बद्धस्त्रियत्वेन न प्रत्ययमात्रं विशेष्यते किं तर्हि प्रत्यय

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८५७

(अ २ । पा ४ । आ २) (तद्राजस्य बहुष तेनैवास्त्रियाम । २ । ४ । ६१ ।)

बहुष्वर्थेषूप्यन्न इति । (कै)

यदा विशेष्याग्ने ऽपि न सख्याभान तदैकशेषेण बहुष्वर्थेषु
स्थित इत्यर्थो बोध्य ॥

तस्य गोत्रप्रत्ययस्य बहुवचनपरत्वाभावादिति । (कै)

प्रत्ययलक्षणन्तु (१।१।६२) ननुमतेति (१।१।६३) निषिद्ध-
मिति भाव ॥ ननु अस्त्रियामित्यस्य यथा ऽर्थान्तरानुपसक्रान्तस्त्री-
विषयता तथा बहुष्वित्यस्यार्थान्तरानुपसक्रान्तबहुष्वित्यविषयकत्वाच्चात्र
दोष । श्लोकयोस्तस्योपसक्रान्तत्वादिति चेन्न ।

बहुष्विति (पा)

बहुवचनेनैव सवस्यापि बहुष्वस्य ग्रहादित्याशय । अत एवात्यङ्ग
इत्यादिषिद्धि । इदमेव ध्वनयितु सूत्रकृता 'अस्त्रियामिति
विभिन्नविभक्तिनिर्देश कृत । प्रकृतसूत्रे वार्तिककरणादेतदुदाहरण
विषयीभूतमाङ्गानामपत्य माणवक आङ्ग इत्यप्युदाहरण बोध्यम् ।
गोत्रेऽलुगचीति (४।१।८६) समाधानमपि साधारणमेव ।

अगोत्राच्च इति फिञ् । तस्य तद्राजाच्चाय इति गणसूत्रेणात्राक्षरगोत्र-
मात्रादिति वार्तिकेन लुक् । अङ्गा । वैदस्यापत्यानि बहुनि, अत इञ्
एच्छञ्चिरेति लुक् विदा । अत्र यूनि बहुत्वान्वयेपि गोत्रस्य तद्राज

ग्रह्यापरिभाषया तदन्तग्रह्ये सति तदन्त विशेष्यते तद्राजान्त यद्बहुषु
यजन्त यद्बहुषु अजन्त यद्बहुष्विति यथेव कश्यपस्यापत्य काश्यप विदा
द्यञ्, तस्य प्रतिशक्तय इति 'इवे प्रतिशक्ताविति कान तस्य 'जीविकार्थ
भाषण्य इति देवपथादिष्य अर्चासु पूजनार्थास्त्रिति पाठाद्वा लुपि कृतं

(तद्राजस्य बह्वृष तेनैवास्त्रियाम् । २। ४। ६१।) (अ २। पा ४। व्या २)
 एतत्सूत्रविहितस्यापि तेनालुग्विधानात् । यत्तु तत्र लक्षणप्रति-
 प्रदोक्तपरिभाषया यस्कादिभ्यो गोत्रे (२। ४। ६३) इत्येतत्प्र-
 करणत्वात् । इत एव तत्र बह्वृषित्यादीनामनुवृत्ते श्रीहृषिकृ-
 बुद्धिस्थताया एव प्रकरणत्वात् । अत एव गोत्रेऽलुगचीति
 (४। १। ८६) सूत्रे भूम्निप्राप्तस्य लुका लुगिति भगवता वक्ष्यते ।
 उत्तरसूत्रोदाहरणन्तु उत्तरसूत्रविषये ऽप्यय विचारस्तुल्य इति
 बोधयितुमत एवोपक्रमे तद्राजादीनामित्युक्तम् ॥ भाष्ये

नचाचाजादिमिति । (भा)

१ यस्मिन्विधिरिति परिभाषालम्बमेतत् ॥

वर्णाश्रये इति । (भा)

अजादिप्राग्दीव्यतीचविषये इत्यर्थे ऽपि लुका विषयस्याप-
 हाराद्दोष एवेति बोध्यम् । भाव्युच्चारणमेव हि विषय । अति-
 व्याप्तिमुक्त्वा तत्रैव पक्षे व्याप्तिमाह भाष्ये

१ यस्मिन् विधिस्तदादावन्तग्रहणम् ॥

वाच्यस्यैक्याल्लङ न स्यात् । किञ्च विदानामपत्य माणवक वैद वैदौ । अत्र
 युवबह्वृषाभावेपि गोत्रबह्वृषादितिव्याप्ति । सत्यम् । गोत्रस्य बह्वृषु
 लोपिनो बह्वृषचनान्तस्य प्रवृत्तौ छेकयोरलुक् । एकवचनद्विवचनान्तस्य

काश्यपा इत्यन्तस्य प्रतिक्वतिबह्वृषे लुक् प्राप्नोति । नैष दोषः । 'यञ्
 जोश्चेत्यत्र यस्कादिभ्यो गोत्र' इत्यतो गोत्र इत्यनुवृत्ते, तेन गोत्रबह्वृषे
 लुक् प्रतिक्वतिबह्वृषे न भविष्यति । नन्वेवमप्याङ्गस्यैकस्य प्रतिक्वतयो बह्वृष्य
 इति तद्राजान्तस्य बह्वृषु वृत्तेलुक्प्रसङ्ग । नञ्चरेदमस्ति तद्राजान्त यदपत्य

(अ २।पा ४।आ २) (तन्नाजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम् । २।४।६१।)

एकेति । (भा)

बहुषु लोपी यस्तद्धितस्तदन्तप्रकृतिकैकवचनाद्यन्तस्य युवबहुत्व-
विषयकप्रत्ययविषये प्रकृतित्वेन प्रवृत्तौ सत्या तदवयवस्य तद्धितस्य
सुग्वक्तव्य इत्यथ ॥

इति पाठाद्वेति । (कै)

अथ वाऽभियुक्ताना पाठो न लेतावतेदमाषमिति बोध्यम् ॥
अथ त यद्बहुत्वित्यर्थं न्यायविरोधमप्याह

प्रत्ययादर्शनस्यैवेति ॥ (कै)

ततोऽयमाहेति । (कै)

प्रत्ययाथबहुत्वे लुगिति यस्य मत सोऽथ स्वपचादोषकथनो-
त्तरमाहेत्यन्वय ॥

किमाह । (भा)

इदं बहुषु सुग्वचनमित्यस्य परिहारो ऽयमित्याहेत्यथ ॥
पदानां बहुथत्वे ऽपि प्रत्ययस्य बहुथत्वाभावादाह

प्रत्ययान्तमिति ॥ (कै)

प्रवृत्तौ बहुषु लोपो धूनीति वात्तिकद्वयेन सिद्धम् । यद्वा । अथास्युद्धार
सूत्रेणापि सुकार । तथाहि । तन्नाजान्त यद्बहुत्विति व्याख्यास्याम । न
चैव प्रतिद्वितिवहुत्वेतिप्रसङ्ग । तेनैवेत्यस्य लोपिप्रत्ययार्थजातीयेनेत्यर्थात् ।

बहुत्वे वतत इति । एव तद्धि तेनैव ग्रहणमस्मिन् प्रक्षे न कातव्यमित्युक्त
तदत्रोपयोद्यामहे यस्मिन्नथे लुगभावी प्रत्यय उत्पन्नस्तेनैव चेत्कात बहुत्व
मिति । इह चापत्ये प्रत्यय उत्पन्नः प्रतिद्वितिवक्त च बहुत्वम्, यद्येवम्
आङ्गस्यापत्यानि 'अयो द्यच' इति फिञ तस्यान्नाङ्गणगोत्रमात्रादिति वा

स उत्तरचेति । (कै)

ननु गोत्रग्रहणानुवृत्त्या तत्र दोष परिहरिष्यति । एवमप्याङ्गस्य प्रतिष्ठितय आङ्ग इत्यत्र तदन्तग्रहणपक्षे तद्राजस्येति लुक् प्राप्नोति । नन्वत्रापि गोत्र इति वतत इति चेन्न । अत्रापि सूत्रे गोत्र इत्यपकषणेनादोषात् । तद्राजस्यापत्यत्वादारोपितगोत्रत्वमस्येव । यत्तु हरदत्तेनैतदर्थं तेनैवेत्यवश्यं कतव्यमथग्रहणपक्षेऽपीत्युक्तं तदेतेन परास्त भाष्यविरुद्धं च ॥ वस्तुतः

सर्वाणि द्वन्द्वे बहुर्थानीति (भा)

भाष्यस्याथमथ । आश्रयतया बहुत्ववदथप्रतिपादकानीति द्वन्द्वे हि अन्यसंख्याबोधकविभक्त्यभावेन समुदायोत्तरविभक्त्या ते ते ऽर्थो वस्तुतो बहुत्ववन्त एवोपस्थाप्यन्ते पर्याप्त्या बहुत्ववदथप्रतिपादकत्वनिवेशे न किञ्चिन्मानम् । युगपदधिकरणविवक्षायामित्यस्यापि युगपद्व्याणामेकत्रान्वयविवक्षाया द्वन्द्व इत्येवाथ । युगपदधिकरणवचनतापक्षस्तु द्वन्द्वसूत्रे दूषित एवेति न तमादायास्य ग्रन्थस्य

गोत्रयूनादेरपत्यतया सजातीयत्वेऽपि प्रतिष्ठिते विजातीयत्वात् । नापि वैदो वैदावित्यत्रातिव्याप्तिः । गोत्रे लुगच्चीति सूत्रेण इति विवक्षितं यवालुक् प्रवृत्ते । न च यून्यपसङ्गमानान्तर एतद्युवबहुत्वे इव तद्वित्वैकत्वस्थले लुक्

‘तद्राजाङ्गाय’ इति वा लुक्, अङ्गा । वैदस्यापत्यानि ‘अत इज’ ग्यञ्चिरेति लुक्, विदा । अत्र गोत्रे प्रत्यय उत्पन्नो युवकृतं चात्र बहुत्वमिति लुक् न स्यात् । नैष दोष तेनैवेत्यस्य तज्जातीयैर्नैवेत्यर्थं, युवा चापत्यतया तज्जातीयो न प्रतिष्ठति । एव च कृत्वा द्वन्द्वो यदा ऋषिनासजोषिनां च भवति तदा न भवति आङ्गदेवदत्तयज्ञदत्ता गाग्यदेवदत्तयज्ञदत्ता । इह

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८६१

(अ २ । पा ४ । आ २) (तत्राजस्य बहुष तेनैवास्त्रियाम् । २ । ४ । ६१ ।)

व्याख्योचिता । अपरस्तु युगपदधिकरणवचनतापचे विनावलम्बित
इति मत्वा स्वपचेऽपि दोषाभाव इत्याह भाष्ये

ततो ऽयमाह यस्य बहुवचने इति । (भा)

अथवादिक्कताव्याप्तिपरिहारानन्तरमित्यथ ॥

चोदि पृच्छत्यर्थत्वादिति । (कै)

व्यापारद्वयाथत्वेन कत्तुरित्येव द्विकमकाल सिद्धमित्यथ प्रयासो
वृथेति वस्तुतत्वम् ॥

न लुमताङ्गस्येति । (पा)

तथा चाङ्गोद्देशककार्यं एव निषेध इति नात्र निषेधप्रवृत्ति-
रिति भाव । न लुमता तस्मिन्निति वातिकन्यासे ऽपि प्रत्य-
याच्छिन्नप्रकृत्युद्देशककार्यं एव निषेधो न तु तदवयवोद्देशक इति
तात्पर्यम् । विषयसप्तमीपचेऽपि प्रत्ययलक्षणप्रवृत्तौ बाधकाभाव
इति न दोष । एवञ्चात्यङ्ग इत्यपि सिद्धम् । अत्रेदं बोध्यम् ।
युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वात् । प्रत्ययपचे ऽयं दोष स्थित
एवेति ॥ भाष्ये

प्राप्तिरस्ति युवबज्जत्वे तु पुनरुक्त । न च पुनरुक्तं शक्यं । समर्थानां
प्रथमादित्यधिकारात् । विभक्तिविपरिणामेन हि गौत्रप्रत्ययस्य प्रथमस्य

तु भागवच्च वात्स्यञ्चाग्रायणश्च भृगुवत्साग्रायणा इति, यद्यपि नञोपिभिरेव
कृतं बज्जत्वम् । आग्रयणे नडादिप्रको लुगभावात्तथाप्यप्रत्यतथा तज्जाती
यत्वमस्तीति लुगभवत्येव । यद्येव गाग्यश्च काश्यपश्चगालवश्च गाग्यकाश्यप
गालवानामित्यत्र गालवे ऋष्यङ्गो लुगभावेऽप्यप्रत्यतथा तज्जातीयत्वाद्यञ्चो

(तत्राजस्य बहुष तेनैवास्त्रियाम । २ । ४ । ६१ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

पञ्चगर्ग इति । (भा)

निषेधस्वर्यान्तरानुपसक्रान्तस्त्रीविषय इत्युक्तम् ॥

सुबन्तेनेति । (कै)

तस्य लुक्प्रत्ययान्यायेन प्रत्ययलक्षणसत्त्वाद्बहुवचनपरत्वेन लुक्-
सिद्ध्या न दोष इति भावः ॥

लुक्छास्त्रवदलुक्छास्त्रस्यापीति । (कै)

तस्याप्यपत्याधिकारबहिर्भूतत्वेन लौकिकगोत्रस्यैव ग्रहणादिति
भावः ॥ ननु लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायेन पुनरप्रवृत्तिः । किञ्च
यूनि लुगि (४ । १ । ६) त्युत्तरत्रोक्ते गोत्रेऽलुगिति (४ । १ । ८)
सूत्रे युवातिरिक्ता येत्यस्यैव गोत्रग्रहणात् । युवबहुत्वाश्रयलुक्
कथमलुक् । अपि च यत्र गोत्रे वत्तमानस्य लुक् प्राप्तस्तद्भूतिरिक्त-
प्राग्दीव्यतीचे ऽर्थे यो ऽजादिस्तचेत्यस्य शब्दमर्यादया ज्ञाभात् ।
न चास्यामवस्थाया प्रत्युपसक्रान्तात् कश्चिद्विचिन्तो ऽस्तीति चेन्न ।
अथभेदेन लक्ष्यभेदात् । गोत्रे विहितस्य प्रत्ययस्येत्यर्थाश्रयणेनाजो
युवातिरिक्त गोत्रे एव विहितत्वेन द्वितीयस्याप्यभावः । अत एव न
द्वितीयोऽपि ॥

अलुगित्वर्थः । प्राथम्यं चार्थान्तरेणुपसक्रान्तात्वम् । अत एवात्रिभरद्वाजि
केति सिद्ध्यति । अत्रेणपत्यानि इतस्त्रानिच इति ढक् । भरद्वाजस्यापत्यानि

लुक्प्रसङ्गः । एव तद्धि भृगुवत्स्यायाथयोव्यगायकाश्रयप्रगासवानामिति
निर्देशग्रह्याल्लोप्यल्लोपिभिरपत्यप्रत्ययैः कृते बहुवचने विकल्पः । तदेव तत्रा
जान्तस्य बहुवचने वतमानस्येति स्थितम् । दृष्टौ तु तत्राजसञ्ज्ञकस्य प्रत्ययस्य

(अ २ । पा ४ । आ २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम । २ । ४ । ६२ ।)

समर्थाना प्रथमस्येति । (कै)

अत्र समर्थग्रहणानुवृत्तिप्रदर्शनस्योत्तरत्र तस्यानुवृत्तिसूचनमिव फल प्रकृतोपयोगि तु प्रथमादित्येव तस्य वाऽनुवृत्तस्याथवशाद्वि-
भक्तिविपरिणाम इति भाव ॥ अवश्य चैतदित्यस्याथमाह

यथा न्यासे ऽपीति ॥ (कै)

ततो ऽणञोरिति । (कै)

अचिभृगुकुत्सवसिष्ठगौतमाङ्गिरोभ्यश्चे (२ । ४ । ५६) त्यनेनाण
यञञोश्चे (२ । ४ । ६४) त्यत इत्यथ ॥

ज्ञापनायेति । (कै)

प्रथमादित्येतत्सम्बन्धज्ञापनायेत्यथ ॥ भाष्ये

नियमार्थमित्यस्य (भा)

तत्सम्बन्धबोधनपूर्वक नियमार्थमित्यथ ॥ पूर्वव्याख्यानात् तत्स-
म्बन्ध इदानीं तु तत्रैवार्थं ज्ञापकसुक्तमिति भेद ॥ भाष्ये

अजन्त यद् बहुष्विति । (भा)

बहुष्वित्यस्याव्याप्तित्थाग्निवारकतया सारवत्त्वलाभेन तदन्त-
विशेषणमिति भाव ॥

विदाद्यञ । तत उभयत्र युवबहुले अत इञ तस्य ख्यच्छन्त्रियेति लुक् ङको
ऽचिभृग्विति, अञो यञञोश्चेति । ततो अचिभृद्वाजाना मैथुनिकेति

बहुषु वतमानस्येति अधिकारणे षष्ठौ बहुषु वतमानस्यास्त्रीलिङ्गस्य
तद्राजान्तस्य धो ऽवयव प्रत्ययस्तस्येत्यर्थ । 'तेनैव चैतद्राजेनेति । अत्रापि
तद्राजान्तेनेत्यर्थ । तद्राजेत्यपि कोपिप्रत्ययोपलक्ष्यम् । अङ्गगणोद्ध्वजा

(तत्राजस्य बहुष तेनैवास्त्रियाम । २ । ४ । ६१ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

तस्यायमधिको दोष इति । (भा)

युगपदधिकरणवचनताया दूषितत्वाद् द्वन्द्वे ऽवज्जेषु लुग्वचन-
मिति दोषो ऽख्येवेति तस्याप्युपलक्षणमिदमथपरत्वे तु युगपदधि-
करणतां विना ऽपि तद्दोषोद्धार उक्त ॥

एकैकमिति । (कै)

द्वन्द्वरूपसमुदायस्य स्त्रीपुसात्मकसमुदाये प्रकृतौ समुदायस्य
प्रत्येकानतिरेकेणैकैकस्य तदभिधायकत्वमिति भाव । यद्वा समु-
दायाभिधायीत्यस्य समुदायगतवज्जलाश्रयाभिधायीत्यथ ॥ भाष्ये

अर्थस्य तत्त्वमिति । (भा)

तत्त्वसतत्त्वशब्दौ पर्यायौ ॥ पण्डितज्ञेय प्रकार दशयति

तत्रेति । (कै)

अन्वेतुमत तु न युक्त न हि गार्गीशब्देन स्त्रील्युक्ता गाग्र्य
उच्यन्ते । गार्गीं चेत्येकवचनान्तेन भाष्ये विषयहकरणात् समासे
सख्याविशेषानवगमाच्च युगपदधिकरणवचनतापक्षेऽपि वात्स्यादय
स्त्रील्युक्ता नोच्यन्ते ऽनुभवविरोधादित्याहुः । पशुदासप्रतिषेध-

दन्दाद्वन तस्याकादेश्च । तत्रसाधुरिति यत् काय । एतेन तस्यामेव शब्दो
प्राण्डना इति व्याख्यातम् । वृद्धेत्कोसलेत्यत्र प्राण्डगोष्या इत्युपसङ्ख्यानान्त

इत्यादावपि भवतीत्याहुः । इहाङ्गस्यापत्यानि बह्वन्यङ्गास्तेषामपत्य युवा
यवानौ वा आङ्गः आङ्गाविति यवसङ्गान्ते प्राण्डगोष्ये ऽल्लुगच्चीति प्रतिषेधा
ल्लुगभाव, पश्चान्तु वज्जत्वाभावाद् । अच्चीति च विषयसप्तमी तेन यवप्रत्यये
पश्चान्त्वमता लुगेऽपि विषयभूत एव तस्मिन्प्रागेव लुक् प्रतिषेध, लुगेऽपि वा

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

८६५

(अ २।पा ४।आ २) (तद्राजस्य बहुषु तेनैवास्त्रियाम्।२।४।६२।)
योऽभयोरपि गार्गीशब्दे लुगभावौ । अन्यथोऽस्त्रियत्तत्त्वं इन्द्रार्थे
उद्भूतावयवभेदे समूहे गार्ग्या उपसक्रान्तत्वेनार्थान्तरानुपसक्रान्त
स्त्रियो ऽभावादिति परे ॥

बह्वर्थ इति । (कै)

बहुलाश्रय इत्यथ ॥

अथ तेनैवेतिवचनादिति । (कै)

प्रत्ययग्रहणपक्षे तेनैवेति वचनान्तामाकारौतिलुक् । अथ-
ग्रहणपक्षे तदभावात् प्राप्नोति । तथा च द्वितीयपक्षे एतदथमेव
तेनैवेति किं कतव्यमिति प्रश्नाश्रय इति भावः ॥

ज्ञापकद्वयेति । (कै)

एवञ्च तेनैवेति न कायमिति भावः । तेनैवेति कुवता ऽपि
भृगुवत्प्रायणोच्चिति प्रयोगनिर्वाहाय ज्ञापकस्यावश्याश्रयणीयत्वात् ।
एवञ्च गार्ग्यश्च चैत्रश्वेत्यादौ इन्द्रे यथाप्रयोग लुगलुकोव्यवस्था बोध्या ॥

१ “प्रत्यय” इत्यारम्भे “प्राप्नोति” इत्यन्तं नास्ति इगलङ्घीयविवरणपुस्तके ॥

ष्यास्तद्राजत्वेऽपि पाण्डेय साधव पाण्ड्या इति यत्प्रत्ययान्तत्वेन साधुत्व
निर्वाहात् ॥

प्रत्ययलक्षण्येन । नन्वचैति वचनाद्वर्णाश्रयोऽयं, नेत्याह अचैति प्रागरीत्य
तीयस्य प्रत्ययस्य विशेषणं प्रत्यय एव लुकि निमित्तम् । ‘आङ्ग्य स्त्रिय
इति’ । इह च आङ्गी च वाङ्गश्च सौक्ष्म्येति इन्द्रे आङ्गीतिशब्देन स्त्रीत्व
युक्तानामभिधानात्तदयो लुग भवति आङ्गीवङ्गसुञ्जा इति भवतीत्याहुः ॥

यजजोश्च । २ । ४ । ६४ ॥

इत प्रभृतीति (कै)

अत पूवविषये आङ्ग कुलमित्येवेति भाव ॥

यजजोश्च ॥ गोत्रे यौ यजजौ तदन्त यद्बहुषु तदवयवयोयजजौ
 लुक स्यान्न तु स्त्रियाम् । गर्गाः वत्स बिदा उर्वा । स्त्रिया तु गार्ग्य
 स्त्रियः । गोत्रे किम् । द्वीपादनुसमुद्र यज, द्वैष्या । उत्सादिभ्योञ्,
 षौत्सा । अथ कथ यौजा दौहित्रा बिदायजन्तत्वात् । उच्यते ।
 अपत्याधिकारादन्यत्र लौकिक गोत्रन्तश्चेह प्रवराध्यायप्रसिद्धम् । न च
 यौजादिस्तथा । इद च स्त्रीयुंसाभ्यामिति सूत्रे कैयटेन स्फुटीकृतम् ।
 यजादीनामेकद्वयोर्वा तत्पुरुषे षथा उपसङ्ख्यानम् । एकद्वयोरिति भाव
 प्रधानो निर्देश । गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुल गगकुल गार्ग्यकुल वा । यजा
 दीना किम् । आङ्गकुलम् । एकद्वयो किम् । गर्गाणा कुल गर्गकुलम् ।
 तत्पुरुषे किम् । गार्ग्यस्य समीपमुपगार्ग्यम् । षथा किम् । परमगार्ग्य ॥

“यजजोश्च” ॥ ‘गोत्रप्रत्ययस्य बहुषु वतमानस्येति’ । अत्रापि
 अधिकरणे षथौ । बहुषु वतमानस्य समुदायस्य सम्बन्धौ यो गोत्रप्रत्ययो
 यज अज च तस्येत्यर्थ । तेन हन्नेपि भवति गगवत्सवाजा बिदौवभरद्वाजा
 इति । ‘गार्ग्य स्त्रिय इति’ । ‘यजस्येति डौप ‘हलस्तद्धितस्य’ । ‘वैद्य
 इति’ । ‘आङ्गरवायजा डौन’ । ‘एकद्वयोरिति’ । एकत्वद्वित्वयोरित्यर्थ ।
 ‘संख्याया अक्षयीयस्या’ इत्येकशब्दस्य पूर्वनिपात । द्वेकयोरिति निर्देशाद्
 द्विशब्दस्यापि भवति । ‘गार्ग्ययो कुल गार्ग्यकुलमिति’ । प्रकरणादिवशाद्
 द्वित्वावगमौ द्विवचनान्तस्यापि विरुद्ध समास ॥

बह्वच इजः प्राच्यभरतेषु । २ । ४ । ६६ ॥

सामान्यविशेषयोर्द्वन्द्वासभवादाह

गोबलीति । (कै)

इदमेव तयोरपि समासज्ञापकमिति भाव । वस्तुतो गोबली-
वदमित्यादौ सामान्यविशेषभाव एव नेत्येकशेषप्रकरणान्ते भाष्ये
उक्तत्वेनात्र सौत्रत्वाद् इन्द्र । सामान्यविशेषवाचिनोर्नैव इन्द्र ।
सामान्यविशेषवाचिनोर्द्वन्द्वो नेति' वक्तव्यमिति तत्रैव भाष्योक्ते-
रिति बोध्यम् ॥

बह्वच इज प्राच्यभरतेषु ॥ बह्वच परो थ इज प्राच्यगोत्रे भरत
गोत्रे च वतमानस्तस्य लुक् स्यात् । पन्नागारा । मन्त्ररैषगा । भरतापत्ये
तु युधिष्ठिरा । अजुना । युधिष्ठिराजुनशब्दाभ्या कुर्वादिश्यापवादो
बाह्वादिजक्षय इज । भरतापत्ये अभेदोपचाराद्भरतशब्द । ते च भरता
प्राच्या एव । इन्द्रस्तु गोबलीवदन्यायेन । सामान्यविशेषवाचिनोर्वाचनिक
इन्द्रनिषेधो यद्यप्युक्तस्तथापि तस्यानित्यता अनेनैव ज्ञाप्यते । तत्फल
तृक्तमेव । प्रागग्रहणेनैव सिद्धे भरताना पृथगुपादानमन्यत्र प्रागग्रहणे
एषा ग्रहण नेति ज्ञापनार्थम् । तेन इज प्राच्यमिति लुक् भरतयुवप्रत्य
थस्य न भवति । आलुनि पिता आजुनायन पुत्र ॥

‘बह्वच इज प्राच्यभरतेषु’ ॥ भरतापत्येषु भरतशब्दाऽभेदोपचाराद्
द्वतते यथा रघूयामन्वथ वक्ष्य इति । युधिष्ठिराजुनशब्दाभ्या कुर्वाद्योपवादी
बाह्वादिजक्षय इज । बलाकाशब्दोपि बाह्वादि । भरता प्राच्या एवेति ।
प्राच्यभरतेष्विति इन्द्रस्तु सामान्यविशेषवाचिनोर्गोबलीवदन्यायेनेति भाव ॥

उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे ।

२ । ४ । ६६ ॥

पाठो ऽनाघ इति । (कै)

वृत्तिकारोक्त इत्यथ ॥

उपकादिभ्योन्यतरस्यामद्वन्द्वे ॥ एभ्यो गोत्रप्रत्ययस्य बहुत्वे लुक् वा स्यात् । द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च । सूत्रशेषस्य अद्वन्द्वे इत्यस्य तु द्वन्द्वेऽग्रहणमिह नानुवर्त्तत इत्यर्थः । एषा मध्ये त्रयो द्वन्द्वास्तिककितवादिषु पठ्यन्ते । औपकायनाश्च लामकायनाश्च नडादिभ्यः फक् । तस्य लुकः । उपकलमका । भाष्ट्रककपिष्ठला । कृष्णाजिनय । कृष्णसुन्दरा । एषा पूर्वेषु नित्यमेव लुकः । अद्वन्द्वे त्वनेन विकल्पः । उपका । औपकायना । लमका । लामकायना । भाष्ट्रका । भाष्ट्रक । कापिष्ठला । कापिष्ठलय । कृष्णाजिना । कार्ष्णाजिनय । कृष्णसुन्दरा । काष्णसुन्दरुय । शेषाणाम् द्वन्द्वेषु विकल्प इति वृत्तिः । भाष्ये तु भाष्ट्रकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणास्तिककितवादिष्वस्य पाठो ऽनाघ इति कैयटः ॥

‘उपकादिभ्योऽन्यतरस्यामद्वन्द्वे’ ॥ ‘द्वन्द्वे चाद्वन्द्वेचेति’ । कथमद्वन्द्वइत्युच्यमाने द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति, तदाह । ‘अद्वन्द्वग्रहणं द्वन्द्वाधिकारनिवृत्त्यर्थमिति’ । नात्र शास्त्रीयोऽधिकारः स्वरितत्वनिबन्धनो विवक्षितः, नहि पूर्वसूत्रे द्वन्द्वशब्द आसक्तस्वरितः, तस्मात्शौक्तिकोधिकारो व्यपेक्षालक्षणं तदिह द्वन्द्वशब्देन तद्विषया व्यपेक्षाभिधीयते तस्या नञा निषेधो ऽद्वन्द्वे इति । किमुक्तं भवति, द्वन्द्वइति नापेक्ष्यतइति तदनपेक्षाया द्वन्द्वे चाद्वन्द्वे च भवति । अद्वन्द्वइत्यस्मिन्नसति शौक्तिकोऽधिकारो द्वन्द्वस्य शङ्कोतः, द्वन्द्वश्चैषामेव परस्परं गृह्यते, तेषां पूर्वेषु नित्यं लुग्भवतीति । भाष्ये तु भाष्ट्रकिकापिष्ठलय इत्युदाहरणास्तिककितवादिष्वस्य पाठोऽनाघ इति निश्चयः ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८६६
(अ २ । पा ४ । आ २) (आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच ।
२ । ४ । ७ ।)

आसक्तस्वरित इति । (कै)

फलाभावादिति भाव । स्वरितत्वासङ्गभावस्यैवान्वाख्यान
वाचिकमित्यन्ते ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डि- नच् । २ । ४ । ७० ॥

प्रकृतिनिपातनशब्दस्य विवक्षितमथमाह

प्रकृतेरेवेति । (कै)

अर्थादेव प्रत्ययस्य लुगिति बोध्यमिति भाव ॥ भाष्ये

• वृध्यभाव स्यादिति । (भा)

एवञ्च को न स्यादिति भाव । पूर्वं फलाभावाद्दृक्प्रज्ञाभावेन
नित्यनिवृत्तावेन न तल्लाभ इति बोध्यम् ॥

आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ॥ एतयोरवयवस्य गोत्रप्रत्ययस्य
अणो यञ्च बङ्गु लुक् स्यात् अवशिष्टस्य प्रकृतिभागस्य धयासत्त्वम
अगस्ति कुण्डिनच एतावादेशौ स्त । अगस्त्य । कुण्डिना । कुण्डिनी
शब्दस्य यञि भस्याठ इति प्रवृत्तावे नस्तद्धित इति टिलोपे कौण्डिन इति

“आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच” ॥ कुण्डिनीशब्दस्य यञि
‘भस्याठे तद्धित’ इति प्रवृत्तावे ‘नस्तद्धित इति लोपे कौण्डिन इति
प्राप्नोति, अस्मादेव निपातनात्प्रवृत्तावाभाव । असति च तस्मिन्नीकारस्य

(आगस्यकौण्डिन्योरगास्तिकुण्डिनच । (अ २ । पा ४ । आ २)
२ । ४ । ७ ।)

अस्य विशेषेति । (कै)

यद्यपि कौण्डिना इति सिध्यति । तथाप्यागस्तीया इति न
सिध्यतीति व्याख्येयमिति भावः ॥ ननु प्रत्ययवाचकपदाभावेन
बहुवचिन्यस्य प्रत्ययान्तसमुदाये एवान्वये च तस्यैव लुक् स्यादत आह

बहुवचिनि ॥ (कै)

य प्रत्यय इति । (कै)

लुगाच्चिन्नो ऽय प्रत्ययादग्रनस्यैव लुक्त्वादिति बोध्यम् ॥

प्राप्तम् । अस्मादेव तु निपातनात्तु पुवत् । ईकारस्य यस्तेति लोपः । तस्य
स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपो न । चकार स्वरार्थः । मध्यो
दात्तो हि कुण्डिनीशब्दः । कुण्डमस्यस्या इति मत्वर्थीयस्य इनेरुदात्तत्वात् ।
तदादेशोपि आन्तरतम्यात्तथा स्यात् । कथं तद्धि, वासिष्ठकुण्डिनी तद्बहु
धमन्युपराश्रया । चतुर्थाभेकगोत्रत्वान्न विवाह परस्परमिति ॥ उच्यते ।
नाय कुण्डिनजादेश किन्तु कुण्डि दाहे इत्यस्मादौगादिके इनचप्रत्यये
उज्वलदत्तादिभिर्व्युत्पादित स्वतन्त्र एवाय शब्दः । अत एव वासिष्ठमैत्रा
वरुणकौण्डिन्येति, होताकुण्डिनवन्मित्रावरुणवद्वसिष्ठवदित्यध्वयुरिति

यस्येति लोपः, तस्य स्थानिवत्त्वादाभीयत्वेनासिद्धत्वाद्वा टिलोपाभावः ।
आगस्यकौण्डिन्येतयोर्गात्रप्रत्यययोरिति व्यधिकारेणो मथौ, एतयोर्गात्र
वशवावित्यर्थः, तावेव स्वरूपेण दृश्यति । अगस्त्य यजस्तेति । मध्यो
दात्तो हि कुण्डिनीशब्द इति । कुण्डमस्यास्तीति 'अत इनिठनौ' प्रत्यय
स्वर डीबनुदात्तः । ननु मातुष्टतल्लुग्यद्वय, प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्तामत्
आह । तयोर्दित्यादि । यदि हि प्रत्ययान्तयोरेवादेशौ स्याता 'गोत्रे
ऽलुगची' ति प्रतिषेधो न स्याद् लुको ह्यसौ विशेषो नादेशस्य, ततश्चा

महाभाष्यप्रदीपोक्तोत् । २७१
 (अ २ । पा ४ । आ २) (आगस्त्यकौण्डिन्ययोरगस्तिकुण्डिनच् ।
 २ । ४ । ७ ।)

षष्ठीनिर्दिष्टरयेति । (कै)

स्थानषष्ठीसामर्थ्यस्य प्रतिबन्धिकेति भाव ॥

तत्रेति । (कै)

एतदथमेव तत्र प्रत्ययग्रहणं कृतम् । यदा गोत्र इत्यनुवर्त्य
 गोत्रे कृतस्य लुगित्यर्थान्न दोष ॥

पर्यायाभाव इति । (कै)

विकल्पस्याष्टदोषदुष्टत्वादित्यपि बोध्यम् ॥

बौधायनसूत्रं सङ्गच्छते । आयस्तम्बसूत्रमप्येवम् । एतेन वसिष्ठमित्रावरुणौ
 कुण्डिनश्च महातपा इति मत्स्यपुराणप्रवराध्यायप्रयोगोपि व्याख्यात इति
 दिक् । इह यदि लुकं निवत्य विशिष्टयोरेवादेशौ क्रियेते तदा कौण्डिना
 इत्यस्य सिद्धावपि आगस्त्योऽपि इति न सिद्ध्यति । तथाहि । अगस्त्य
 शब्दादृथ्याणि आगस्त्य । ततो बज्जवचनान्ताद्बद्धाच्चे विवक्षिते गोत्रेऽलुग
 चीति लुकप्रतिषेधः । प्रत्ययविशिष्टस्यागस्त्यादेशपक्षे तु तन्निषेधाभावा
 द्बद्धत्वापगमे श्रैषिकोऽपि स्यात् । उपपादित चेद प्रत्ययस्य लुकसङ्गत्वे ॥

देशे सत्यद्बद्धत्वादयोऽपि स्यात् लुकि तु सति तस्य प्रतिषेधे तत्सन्निभोग
 विशिष्टस्यादेशस्याप्यभावाद्बद्धत्वाच्छे भवति । तत्र विशेषो नास्तीति
 किमर्थं तर्हीदमुक्तम् अगस्त्यं यजश्च बज्जं लुगभवतीति । एव मन्यते, यदि
 कुण्डिनजादेश्च समुदायस्य स्याद् अगस्त्यादेश्चाऽपि तथा स्याद् अतोऽवश्यं
 लुगनुवत्य, अनुवृत्तस्य च कौण्डिन्येनापि सबन्धो विशेषाभावादिति ॥

यडो ऽचि च । २ । ४ । ७४ ॥

यडा साहचर्यादच् प्रत्यय एवाच गृह्यते ॥

जतोऽचि । (कै)

जत परस्य यडो ऽचि लुगित्यथ ॥

यडोऽचि च ॥ यडो ऽचप्रत्यये परे लुक स्यात् । चकाराद्बहुलमन्य चापि । लोऽलुव । पोऽलुव । पचाद्यच्च । इदमेव अचि लुगिवधान ज्ञापक सवधातुभ्य पचाद्यजिति । बाऽल्लकात् बेभिदौति चेच्छिदीतीत्यादि । इह अजिति प्रत्याहारो न गृह्यते । तथाहि सति अशीत्वेवावक्ष्यत । यडन्ता

‘यडोऽचि’ च ॥ अचि प्रत्यये परत इति’ । पचाद्यधीत्यर्थ । एतदेव ज्ञापक सवधातुभ्य पचाद्यच्च भवतीति, प्रत्याहारग्रहण तु न भवति, तथा हि सत्यशीत्वेव वक्तव्यमन्याजादे प्रत्ययस्यासभवात् । ‘न तु छन्द सीति’ । ऊन्नवो सावधातुक’ इत्यत्र वातिक, ह्यनुग्रहणमनर्थकमन्यस्या भावात् । यति वातीत्यत्र किडतीत्यधिकारान्न भविष्यति, यात वात, अचीत्यनुवतते । यान्ति वान्ति, ओरिति । युवन्ति रुवन्ति, अनेकाच्च इति वतते । अयुवन अरुवन, अडागमोऽसिद्ध । प्रोशुवन्ति, असथोग पूर्वस्येति वतते । यडलुडनिवृत्त्यर्थं तद्धि ह्यनुग्रहण थोयवति, रोऽवति । यडलुगर्थमिति चेदाधधातुकत्वात्सिद्ध, छान्दसो यडलुक तच्च ‘छन्दस्युभ यथे त्वाधधातुकत्वादेव न भविष्यति । तदेव यडलुकश्छान्दसत्वमभ्युपगम्य ह्यनुग्रहण प्रत्याख्यात वातिककारेण, स मन्यते चकारेणाच्च बऽल्ल छन्दसौ ति अवननुवत्तिष्यते, तेनाचि प्रत्यये परत छन्दसि भाषाया

यद्यचेति । (कै)

न धात्विति (१।१।४) सूत्रस्यप्रत्याख्यानप्रकारस्तु लक्ष्य-
विशेषविषय एवेति निरूपित तत्रैव ॥ भाष्ये

इत्येव भवितव्यमिति । (भा)

यौयूपो रोरूप इत्यत्र बाङ्गलकाद्यङ लुगभाव एवेत्यपरे ॥

दन्यस्याचो ऽसम्भवादिति हरदत्त । न च पापच्ये पापच्ये इत्यत्र सम्भव ।
शपा व्यवधानात् । एकादेशस्य स्थानिवद्भावात् लिटस्तभ्योरित्येष
सम्भवोऽस्तीति चेन्न । अस्मत्प्रजात । यदि तु अमन्त्रे इति निषेधान् मन्त्रे
कथञ्चित्तत्सम्भवस्तद्वि यडा साहचर्यादिति युक्त्यन्तरमन्त्रेषणीयम् ॥

यङो लुग भवतीत्येक वाक्य, क्वन्दसि बहुलमनैमित्तिको लुगिति द्वितीय
प्रसिद्धश्च तथा क्वान्दसो यङ्लुगिति, प्रयोगश्च चिरन्तन पद्ये गद्ये च
काव्याख्यायिकादौ विकटपदोपन्यासप्रधानैरपि कविभिर्न कृतो दृश्यते ।
भाष्यकारस्तु ऊन्नवोरिति वक्ष्यन्ति एव तर्ह्येतच्छापयति भाष्यागमपि
यङ्लुगिति, तेन चेच्चिदीति चेच्छिदीति शोचवीतीत्यादि सिद्ध भवति ।
वृत्तिकारस्तु मन्त्रे यदि ज्ञापकेनापि तावद्भाषायामपि यङ्लुगि प्रयोगो
भवति हन्तैवमत्रैव क्वन्दो यद्यथा मालुहृतत प्रयोगस्तु ज्ञापकाश्रयेणैव
यथाभिधान व्यवस्थास्यत इति । अतो न भाष्यवातिकविरोधो वृत्ते
प्रङ्गनीय ॥

(गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु । (अ २ । पा ४ । आ २)
२ । ४ । ७७ ।)

गातिस्थाघुपाभूभ्यः सिचः परस्मै- पदेषु । २ । ४ । ७७ ॥

इणो यो गाशब्द इति । (भा)

भाष्ये इकोऽपीष्वङ्गावात्तदादेशस्थापि सिद्धिरिति भावः ॥

गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु ॥ एभ्य सिचो लुक् स्यात्पर
स्मैपदेषु । इह मय्यङ्कलुत्या लुगनुवर्त्तते न त्वन्तरोपि प्रलु व्याख्यानात् ।
यद्यपि गामादाग्रहणेष्वविशेषेणैतथापि गातीति निर्देशादिहेणोगालुडौत्वस्य
ग्रहणं गादेशस्यैव ह्ययं श्लिपिं प्र लुक्का निर्देशः । ननु नायं गादेशः ।
लुडयेव तद्विधानात् । सत्यम् । तथापि प्रकृतवदनुकरणमिति स्थानिव
ङ्गावातिदेशाच्छब्दलुक् । भवतेर इत्यादौ तु अस्यादेशानुकरणे अतिदे
शातिदेशेन प्राप्तोपि शब्दलुक् प्रकृतवदित्यस्थानित्वान्नेशवधेयम् । हरद
त्तस्तु स्थानिवङ्गावात्प्रकृतवदनुकरणमिति वा गातीत्यत्र प्र लुगित्याह ।
तत्र शब्दस्यासङ्गति स्पष्टैव । वस्तुतस्तु गापोग्रहणे इण्यपिबन्धोरिति
वातिकमेवात्र शरणात् । निर्देशादेव व्यक्तम् । लुगिवकरणग्रहणमिति तु
भाष्ये प्रौढिवादमात्रम् । निर्देशस्य सन्दिग्धत्वात् । गायतेरपि हि सिचि
कृतात्वस्यानुकरणं गातीति सम्भवत्येवेत्यवधेयम् । अगात अस्थात् अदात्

‘गातिस्थाघुपाभूभ्य सिच परस्मैपदेषु’ ॥ ‘अभूदिति’ । भूस्रवो
स्तिडौ’ ति गुणप्रतिषेधः । लुगनुवर्त्तते न स्मरिति । व्याख्यानात् । ‘इण्य
पिबन्धोग्रहणमिति’ । इयादेशो गा इणित्युक्तं तत्र गातीत्यादाविकस्येणो
ष आदेशस्तदनुकरणो गा तिपि प्रलुक्का निर्दिष्टः स्थानिवङ्गावात्प्रकृतवद
नुकरणं भवतीति च । तेन गामादाग्रहणेष्वविशेष इति शास्त्रयिकस्यापि
गारूपस्य यद्यपि ग्रहणं प्राप्तं तथापि गातीति निर्देशादेव तस्य निवृत्तिः ।

महाभाष्यप्रदीपोद्घोतः ।

८७५

(अ २ । पा. ४ । आ २)

(गातिस्थावुपाम्भ्य सिच परस्मैपदेषु ।

२ । ४ । ७७ ।)

य स्थानीति । (कै)

स्थान्यादेशसम्बन्धे षष्ठीति भाव ॥ ननु पातेरपि पिबादेश
कि नेत्यत आह

श्रिति चेति । (कै)

अदादिषुकेति श्रित्प कचयकत्वाभावादिकरणो न न्यायप्राप्त
इति वादिनां मतेऽपि तस्य गैतिरिति स्यादित्याशय । न च गैशब्दे
इत्यस्य कृतात्वस्थानुकरणात् श्रित्पापि एवमेव रूपेण निर्देश

अधात् । पिबतेरेवेह ग्रहण न तु पाते । लुग्विकरणालुग्विकरणयोर
लुग्विकरणस्यैवेति परिभाषया । अपात् । अभूत् । भूधातोः स्वतन्त्रस्या
स्यादेशस्य चेद् रूप तुल्यम् । न चादेशस्य लुग्विकरणत्वात्पातिवदग्रह
शङ्क्य । आधधातुकैकविषयतया हेतो स्वरूपासिद्धे गापोग्रहणेन
इयादेशपिबत्योरेव ग्रहणमित्युक्तम् । नेह । कैगैरे शब्दे । अगासीत् ।
परच्छये । अपासीत् । यमरमेतीट्सकौ । पै शोषण इत्यस्यापि लाक्षण्य
कत्वादग्रहण बोध्यम् । परस्मैपदेषु किम् । अगासाता ग्रामौ देवदत्तेन ।
अत्र कश्चित सूत्रे भीधातोऽसौ निर्देश । एरनेकाच इति यण । तेन
मा भै शशाङ्क मम प्रीधुनि नास्ति राहुरिति प्रयोग सङ्गच्छत इत्याह ।
एव तु मां स्म भैषीस्त्वयाद्यैव कृतार्थो द्रव्यते यतिरिति भट्टिविबध्येत ।
माभैरिति तु ग्रामादिकम् । यद्वा । आगमशासनानित्यतयास्तिस्त्रिच इतीटो
विरहे सिपो हलङगादिबोषे सिचो विसग ॥

तथा लुग्विकरणालुग्विकरणयोरलुग्विकरणस्यैव ग्रहणमिति पिबतेरेव
ग्रहणम् । अगासीदपासीदिति कै गै रे शब्दे । पां रच्छये । 'यमरमन
माता सकचे' ति सगागम सिचश्चेट 'अस्ति सिचो ऽपृक्त इतीट 'इट
ईटि । पै चोवै शोषणे इत्यस्य लाक्षण्यक पारूपमिति ग्रहणाभाव ।
आगासातामिति' । कामख्यात्मनेपदमाताम् ॥

सन्दिग्ध इति वाच्यम् । लाक्षणिकत्वेन तस्यानुकरणतयास्याप्येवमेव रूप तस्यैव ग्रहणाच्च । अन्यथा गास्याघु इत्येवमेव वदेदिति भाव । गाडस्तु नानुकरण परस्मैपदपरत्वाभावात् । 'गामादाग्रहणेऽवविशेष इति श्लिष्यहितगानिर्देशविषयमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

अलुग्विकरणस्येति । (भा)

लुग्विकरणालुग्विकरणोरलुग्विकरणस्ये (परिभा)त्यनयेत्यथ ॥

तनादिभ्यस्तथासोः । २ । ४ । ७६ ॥

अतनिष्टेति (भा)

मध्यमपुरुषवङ्गवचनम् ॥

तनादिभ्यस्तथासो ॥ एभ्य सिधो वा लुक् स्यात्तथासो परत । अतत । अतथा । अतनिष्ट । अतनिष्ठा । असात । असाथा । जनस नेत्यात्मम् । पक्षे असनिष्ठा । असनिष्ठा । यूयमतनिष्ठेत्यत्र तु न लुक् । आत्मनेपदेनैकवचनेन च यासा साहचर्यात्तथाभूतस्यैव तशब्दस्य ग्रहणात् ॥

'तनादिभ्यस्तथासो ॥ उदाहरणेषु स्वरितेषादात्मनेपदम् । 'थासा साहचर्यादिति' । यद्यपि तावदथ तशब्दो वृष्टापचारो ऽस्यात्मने पदमस्ति च परस्मैपदम्, अस्ति चैकवचनमस्ति च बहुवचनम् । अथ तु खलु थाशब्दो ऽवृष्टापचार आत्मनेपदमेकवचन च, तस्यास्य कोन्य सहायो भवितुमहत्वान्यदत आत्मनेपदादेकवचनाच्चेति भावः । 'आत्मने पदस्येति' । उपसक्त्यमेतत् । एकवचनस्येत्यपि द्रष्टव्यम् ॥

आमः । २ । ४ । ८१ ॥

यद्यपि पूर्वसूत्रे लेरिति ज्ञेयग्रहण तथाप्यत्र योग्यतावशास्त्रिट
एव ग्रहणमिति ॥

निपातनादिति (कै)

विदाङ्कुवन्वित्यन्यतरस्यामिति (पा-३।१।४१) 'अभ्यु-
त्सादयामि' (पा-३।१।४२) त्यादिनिपातनादित्यथ ॥

तत्त्विति । (कै)

लेरित्यननुवृत्त्या सर्वेष्टसिद्धौ तदनुवृत्तिमभ्युपगम्य कुङ्खोटो-
निपातनाश्रयणमयुक्तमित्यथ ॥

तरबादेरिति । (कै)

लावस्थायामेव लुक प्राप्या कृदन्तत्वात्प्रातिपदिकत्वेन तरबु-
त्पत्यत इत्याशय । आदिना तमवन्तादुत्पन्न आमत्र याञ्च ॥

आम ॥ आमः परस्य लुकं स्यात् ईङ्गां चक्रे । लक्षणाप्रतिपदीक
परिभाषया नेह । अमगत्यादिभु, आम । आमतु । तिवाद्यपवादत्वाज्जाव

“आमः” ॥ ‘आम उत्तरस्य लेखुग्भवतीनि’ । यद्यपि सिचा खिविशे
धितस्तथापीह लेरित्येवानुवर्ततइति भावः । विदामक्रन्विदाङ्कुवन्वित्यत्र
कुङ्खोटोनिपातनाङ्कुग्भवति । तरबादीना आमन्तादनुत्पत्तिरेव, तस्यान
भिव्यक्तपदार्थत्वात् । अथ च कुङ्खाप्राप्तेषु तिवादिषु विधीयमानत्वाज्जादे
शानामपवाद । तेनामन्तस्यातिङ्गन्तत्वाच्चक्षु काम याजयाच्चकारेत्यत्र तिङ

व्यवहितेति । (कै)

तरवादौ षति व्यवहितत्वात्त्यादिति भावः ॥ नन्वनभिव्यक्त-
पदार्थकत्वेनातिशयाद्ययोगान्तरवाद्यनुत्पत्तौ कथं लुगित्यत आह

आमन्तस्येति । (कै)

प्रत्ययमात्रस्य लुक्फलमदशनमित्यत एवानुत्पत्तेरिति भाष्याच्च-
राय इति भावः ॥ नन्वथवानामसम्भवीत्यत

आम्प्रत्यय इति ॥ (कै)

भाष्ये

सन्निपातेति । (भा)

लक्षणप्रतिपदोक्तपरिभाषया प्रत्ययाप्रत्यययोरिति परिभाषया
च सुसाध्यमेतत् ॥

तदा कृतेष्विति । (कै)

विरोधाभावाद्देवान्तरङ्गत्वात्पूर्वं लुगित्यपि न वाच्यमिति भावः ।
'विहितानां नियम इति पञ्चाश्रयणादोभयोस्तुल्यत्वम् ॥

स्थायामेवायं लुक् । तेनामन्तस्यातिउन्तत्त्वादिनिघातस्तत् परस्य निघातश्च
सिध्यतीति नलुमतेति सूत्रे प्रतिपादितम् । न चैवमामन्तस्य पदत्व न

उत्तिष्ठ' इति तस्य चाग्निघातस्तस्माच्च निघात सिद्धो भवति । कथमाम-
न्तस्य पदत्व सुबन्तत्वात् । लकारस्य कृत्वात्प्रातिपदिकत्व, तिष्ठभाविनी हि
लकारस्यातिष्ठिति प्रतिषेधो न चायन्तिष्ठभावी । सुप्तः श्रवण कस्माच्च
भवति, आम स्वरादिषु पाठादव्ययत्वात्, तद्धितेनामा साहचर्ये हि तद्धित
एव न गृह्यते ऽपि तु व्याप्तेरतद्धितोपि । नञ्चा तु समासप्रसङ्गः, न कारयां

सत्यपीति । (कै)

न चासुत्पत्तिकाले परत्वात्तत प्रागेव वादेशा कि न भवन्तीति वाच्यम् । अपवादविषये उत्सर्गाप्रवृत्ते । प्रकल्प्य चापवादविषयमि (परिभा)ति न्यायात् ॥ ननु अतिडित्यनेन तिङस्थानिलयोग्यस्य लस्य कृत्स्ञ्जा प्रतिषिध्येत इति कथं लिट् कालमत आह

तिङ्भाविन इति ॥ (कै)

अद्ययाम इत्यनेन सुपोऽपि लुक् सिध्यति खेरिति निवृत्ते-
स्तथापि तदनुवृत्तिमतेऽपि लुक् साधयितुमाह भाष्ये

अव्ययादिति लुगिति ॥ (भा)

द्विवचनेति । (कै)

तदुत्पत्तिप्रकारश्च उत्तरसूत्रे भाष्ये स्पष्ट ॥

नतु कृत इति । (कै)

तद्विशेषणत्वे हि कृतो मान्तत्वाभावात् सिध्यतीत्यथ । क्वदि-
शेषणत्वपक्षे तु खेरिति निवृत्य आम इत्यनेनैवेति बोध्यम् ॥

स्यादिति वाच्यम् सुबन्ततया तत्सिद्धे । यथा च सुपो न अव्यय तथा कृत्स्नेजन्त इति सूत्रे प्रतिपादितम् ॥

हारया 'नञ् सुबन्तेन समस्यतइति समास प्राप्नोति नैष दोष ।
अभिव्यक्तपदार्थेन हि याजयाञ्चकारेति नञ् सामर्थ्यं न त्वनभिव्यक्तपदार्थे
नामन्तमात्रेण । आमन्तेभ्यो णल प्रतिषेध । अशाम तताम । वृद्धौ
कृताया स्थानिवद्भावेन णलो लिप्यहणेन ग्रहणे लुक् प्राप्नोति ।

तद्धितप्रकरणादिति । (कै)

तद्धितश्चासवविभक्तिरि (१ । १ । ३८)ति पठित्वा हि तच्च ते
पठिता अतस्तेषु तद्धितपदमनुवृत्तत इति भाव ॥ अननुवृत्तावपि
न दोष इत्याह

तद्धितसाहचर्यादिति ॥ (कै)

समासे कृते इति । (कै)

गतिसमास इत्यथ । स च नित्य इति समासाभावे खरो न
सिध्देदिति न वाच्यम् । उपसर्गाणा क्रियामात्रेण सामर्थ्यादनभि-
व्यक्तपदाथकेन कारयामित्यनेन नास्य सामर्थ्यमिति न शङ्कनीय
तिङ्कृत्यदे त्वसमासो न स्यादित्यनिष्टम् । 'तथा चे त्यनेन सूचितम् ।
हेतु दृश्यति

आमन्तस्येति ॥ (कै)

नलोपादीति । (कै)

आदिना पूर्वपदप्रकृतिस्वरलम् ॥ भाष्ये

न चकार हारयामिति । (भा)

कचिन्नु न जहारहारयामिति पाठ । तत्र चकारेत्येतदर्थतो
निबन्धजहारेति । तत्र सामान्यविशेषथोरभेदान्वयादित्याहुः ॥

अर्थवद्गुणात्सिद्धम् । अर्थवत् आमन्तस्य गृह्या न द्वैधोर्थवान् ।
एवमप्यम गत्वादिभु, तिपो णल, आम अत्र प्राप्नोति अर्थवत्त्वात् ।
लक्ष्यप्रतिपदोक्तयो प्रतिपदोक्तस्यैव गृह्यामित्यत्र न भविष्यति ॥

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत । ८८२
(अ २ । पा ४ । आ २) (अथयादासुप । २ । ४ । ८२ ।)

अथयादासुपः । २ । ४ । ८२ ॥

ननु माभूत्सिङ्ग तत्र शाखायामित्यादौ स्त्रीसामानाधिकरणा-
देव टा एतस्य च न लुगत आह

न चेति ॥ (कै)

भूतमिति । (कै)

सामान्ये नपुसकम् ॥ ननूचैस्तराभ्या ब्राह्मणीभ्यां कृतमित्या-
दावथयात्परा य सम्भव इति चेन्न । “अथयादि”ति विहित-
विशेषणात् । यदाप्सुवभ्यामितिप्रसङ्गस्याव्ययरूपस्यैव प्रत्यासत्त्या
गहणान्न दोष । एवञ्च कृन्मेजन्तसूत्रस्यभाष्यमपि खरसत सङ्ग-
च्छते इति दिक् ॥ ननु सुपो ऽनुत्पत्तौ कथं लुक् कथं वा
प्रत्ययलक्षणमत आह

अथयादासुप ॥ अथयादिहितस्याप सुपश्च लुक् स्यात् । तत्र
शाखायाम् । अथ । अत्र वातिकम् । अथयादापो लुगवचनानर्थक्यं लिङ्गा

‘अथयादासुप’ ॥ ‘तत्र शाखायामिति’ । शाखाशब्दसन्निधौ
स्त्रीत्वयुक्तप्रत्ययगतकारकप्रत्ययभिधानान्तस्यामितिवत्तत्रेत्यत्रापि यदि स्त्रीप्र-
त्यय स्यात्पदादेव स्त्रीत्व प्रतीयेतेति व्यामोहनिवृत्त्यर्थं टापो लुगवक्तव्यो
यथा षट्सञ्ज्ञकेभ्यः प्रतिषेध इति भाव । वाक्तिककारस्वाह । अथया
दापो लुगवचनानर्थक्यं लिङ्गाभावादि ति । ‘कृत्वा ह्रस्वेति’ । यदा ‘बहुव-
चनवचन’ मित्यादे स्त्रादिविधिव्यक्तेनैकवाक्यता तदा नि सङ्ख्येभ्यो
निष्कारकेभ्यश्चाव्ययेभ्योऽस्मादेव लुगविधानास्त्रिङ्गात्त्वादयो भवन्ति, भिन्नवा

स्वाभाविक्येवेति । (कै)

अव्ययात्परसुबदशनमेव लुक् सञ्ज्ञमिति भावः ॥ ननु पूर्वोक्त-
रीत्या सिद्धौ किं सुबुत्पत्येत्याशङ्क्याह

प्रसङ्गेति ॥ (कै)

स्वादिवाक्ये एकलादीनामनुपादानादाह

वाक्यैकेति ॥ (कै)

वाक्यान्तरनिरपेक्षत्वादिति । (कै)

उत्पन्नानां नियम इति भाष्यस्थाननियम एवेत्याशयः ॥

एकवाक्यतापक्षे ऽपीति । (कै)

सामान्यापेक्षप्रत्ययनियमेऽपीत्यपि बोध्यम् । अत्र पक्षत्रये ऽपि
सप्तानामपि विभक्त्रीनामुत्पत्तिरिति बोध्यम् ॥

भावादिति । न च स्त्रियामिति सूत्रे स्त्रीसमानाधिकरणादिति पक्षः स्थितः ।
भूतमित्येव ब्राह्मणीत्यादावतिथ्यामे । विहितविशेषणान्नेह । अत्युच्चैसौ ॥

क्यतायामपि नियमपक्षे तुल्यजातीयस्य नियमेन व्यावृत्ति बहुष्वेव बहुव
चन न द्वयोर्नैकस्मिन्द्वयोरेव द्विवचन नैकस्मिन्न बहुषु, एकस्मिन्नेवैक
उचन न द्वयोन बहुष इत्यथयेभ्य स्वादीना सम्भव । त्रिकपक्षे तु यत्र
सङ्ख्या सम्भवति तत्रैव सा वाच्यत्वेन विधीयते, अव्ययेभ्यस्तु नि सङ्ख्येभ्यः
सामान्यविहिताः स्वादयो विद्यन्त एवेति सवथाव्ययेभ्य सुबुत्पत्तिरेषितव्या
प्रत्ययलक्षण्येन पदसञ्ज्ञा यथा स्यादिति । सुबिति च सप्तमीबहुवचनस्य
पकारेण प्रत्याहारो न कप आपृथगुपादानात् ॥

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् । २ । ४ । ८४ ॥

तत्र वर्त्तिपदानामिति । (कै)

एकविंशतिभरद्वाजा इत्यनयो स्वार्थोपसर्जनवश्या इत्यर्थाभिधायित्वादित्यथ । एव हि अङ्गानतिक्रान्तो ऽत्यङ्ग इति न सिध्येत् तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभाव इति हरदत्त । युक्ततरङ्गैतत् । अन्यथा विदानामपत्य वैद् इत्यादि सिद्ध्यर्थं तद्वाजसुत्रे उक्तवाचिक-

तृतीयासप्तम्योर्बहुलम् ॥ अनयोर्बहुलं स्यात् । पूर्वेषु नित्ये प्राप्ते धारम्भ । उपकुम्भसुपकुम्भेन वा कृतम् । उपकुम्भसुपकुम्भे स्थित । अत्र वातिकम् । सप्तम्या ऋद्धिनदीसमाससख्यावयवेभ्यो नित्यम् ॥ ऋद्धि, सुमद्रम् । नदीसमास उन्मत्तगङ्गम् । सख्यावयव, एकविंशतिभरद्वाजम् । त्रिपञ्चाशद्भौतमम् । एकविंशतिभरद्वाजा वश्यास्त्रिपञ्चाशद्भौतमा वश्या इति विग्रहः । सख्यावयवेनेति समासः । ननु भरद्वाजाद्विदाद्यजो यज्जोश्चेति लुक् प्राप्नोति । एव गोतमादृश्यण । अत्रिभृग्वित्धारम्भात् । न च वर्त्तिपदानां स्वार्थोपसर्जनैकत्वविशिष्टार्थान्तरौपसर्कामाङ्गुगभाव इति कैयटोक्तं युक्तम् । वर्त्तिप्रवेशात्प्रागेव प्राप्नुवतोन्तरङ्गस्य लुको दुर्वारत्वात् । अन्यथा गर्गाणां कुलं गगकुलमित्यपि न स्यात् । अत्राहुः । भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावोच बोध्य इति । इदं च वाचिकं बहुलग्रहणसिद्धार्थकथनपरम् ॥

“तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्” ॥ ‘सुमद्रमिति’ । मद्राणां समृद्धिरित्यर्थोऽर्थभावः, ततः सप्तमी तस्या नित्यमम्भावः । ‘एकविंशतिभरद्वाजमिति’ । एकविंशतिभरद्वाजा वश्या इति सख्यावयवेनेति समासः । तत्र वर्त्तिपदानां स्वार्थोपसर्कनार्थान्तराभिधायित्वाद्भारद्वाजशब्द एकत्वविशिष्टार्थान्तरे सङ्गान्त इत्यजो लुगभावः । नेति वयम् । गर्गाणां कुलं गगकुलमित्यादेवपि प्रसङ्गात् । तस्माद्भाष्यकारप्रयोगादेव लुगभावः ॥

(लुट् प्रथमस्य डारौरस । २ । ४ । ८५ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

भाष्यासङ्गत्यापत्ति । एतद्भाष्यप्रामाण्यादिमावुपकादिषु बोध्याविति बोध्यम् ॥

लुटः प्रथमस्य डारौरसः । २ । ४ । ८५ ॥

प्रथमतः परत्वादेवेत्यक्ताञ्जतिन्यायेन डारौरसौ न प्राप्नुवन्ती-
त्याशयेन वाक्तिकम् । भाष्ये

टितामिति । (भा)

डादयस्तु परस्मैपदे चरितार्था इति भाव । पूर्वविप्रतिषेधेन
डादौ सङ्गतिन्यायाश्रयणादेत्वाभाव इति तात्पर्यम् ॥ तद्धनयन्नाह

तिससुम्भौनामिति ॥ (कै)

आत्मनेपदानाञ्चेति । (कै)

न परस्मैपदम् ॥ भाष्ये

लुट् प्रथमस्य डारौरस ॥ लुडादेशस्य प्रथमपुरुषस्य डारौरसः
क्रमात्स्यु । अत्ता । शयिता । ननु पदद्वये द्वौ चिकौ प्रथमपुरुषौ ।
तथा च षट् स्थानिन त्रय आदेशा तत्कथं वैषम्ये सख्यातानुदेशा ।
अत्राहुः । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषात् षडेवादेशा ।

लुटः प्रथमस्य डारौरस ' ॥ 'परस्मैपदस्यात्मनेपदस्य चेति ।
यद्येव परस्मैपदे त्रय प्रथमपुरुषसञ्चकास्तिबादय, आत्मनेपदेष्वपि त्रय
स्तादय इति षट् स्थानिनस्त्रय आदेशा इति वैषम्यात्सख्यातानुदेशो न
प्राप्नोति । मा भूत्सख्यातानुदेश, आन्तयतो व्यवस्था भविष्यति, अर्थत

पुन प्रसङ्गेति । (भा)

पुनरेव तु न लक्ष्ये लक्षणस्येति न्यायादिति भाव ॥ प्रकृतैक-
शेषद्वन्द्वपक्षस्य दुष्टत्वात्प्रश्नानुपपत्तिरत आह

सामान्येन प्रश्न इति ॥ (कै)

अचेति (भा)

भाष्यस्यैवविधे विषय इत्यथ । उदाहरणान्तरविषय प्रश्न
इति भाव ॥

बहुशक्तिकिटकानिति । (भा)

‘जातिरप्राणिनामि (२। ४। ६)त्येकवत्त्व बह्वशब्दोपात्तबहुला-
न्वयानुपपत्त्या कृतैकशेषाणामत्र द्वन्द्व । बहुशक्तिकिटकानीत्यत्र
बहुवचनान्यथानुपपत्त्या कृतद्वन्द्वानामेकशेष इति बोध्यम् । तस्मा-
दुभयमपि न्याय्यम् । प्रकृते तु कृतद्वन्द्वानामेकशेषो न्याय्य इति
बोध्यम् ॥ डापा विकारे इत्यर्थे ऽनुपपत्तिरत आह

यदा । अर्थत आन्तर्याद्यवस्था । एकार्थस्यैकार्थो द्वर्थस्य द्वर्थ इत्यादि,
एकार्थत्वादिनिगद्यस्तु व्यवहारात् । यद्यपि नानुबन्धकृतमनेकालत्व तथापि
डा इत्यस्य सर्वादेशत्वमानुपूर्व्याद्बोध्यम् । प्रतिपादित चेदमनेकाल्पि
दिति सूत्रे । न चात्मनेपदे अध्येता ऽध्येतारावित्यादौ डारौरसु कृतेषु
टेरेव स्यादिति चेन्न । अस्मिन्नेव प्रयोगे सहात्प्रवृत्ततया चरितार्थत्वात् ।

आन्तथम् एकार्थस्यैकार्थो द्वर्थस्य द्वर्थो बह्वर्थस्य बह्वर्थ । कथ पुनर्डादी
नामैकार्थाध्यवसाय । यावता यस्तिथि स्थाने स एकार्थो यस्तसस्थाने स
द्वर्थो यो मे स्थाने स बह्वर्थो, नेत्याह प्रयोगदशनादर्थैकार्थादिकम
ध्यवसातु प्रकथम् । अथ वादेशा अपि षडेव निदिश्यन्ते । कथम्, एकशे

डादेश इति । (कै)

कमधारय इति भाव ॥

नानुबन्धकृतमिति । (कै)

अनुबन्धलायोग्यकृतमित्यथ । ध्वनितच्चेदमनेकाण्यग्निदि(१।-
१।५.२)ति सूत्रे भाष्ये ॥ भाष्ये

निघातप्रसङ्गस्त्विति । (भा)

शित्वे शित्वे च सवथा ऽय दोष इति सूत्रचित्तु तु शब्द ॥
भनु श्व पदयोगे तिङन्तनिघात एव भविष्यतीति किमनेन
कसावधातुकानुदान्तत्वविचारेणेत्यत आह

यस्त्विति ॥ (कै)

भाष्ये

तथाहि । एव डादेशश्चेत्युभयमपि शब्दान्तरप्राप्त्या ऽनित्यम् । तत्र परत्वा
देत्वे कृते एन प्रसङ्गविज्ञानाड्ढादय । यद्वा । तिङ आदेशेषु टेरेत्व न
भवति । शशिरैचोख्यास सेश्च एकारोच्चारणाञ्चापकात् । स्यादेतत् ।
तिप्तयोद्वयोरपि डादेशेन्तोदात्तम्भदमित्यते । तत्र तिवादेशस्यान्तरतम्या
दनुदात्तत्वे सत्युदात्तनिष्ठत्तिस्वरयोदात्तत्व सिद्ध्यन्तु तादेशस्य तु न

षनिर्देशात् । डारौरसश्च डारौरसश्चेति कृतद्वन्द्वानामेकशेषः । यदि तु
डा च डा च डा । रौ च रौ च रौ । रस च रस च रस । डा च रौ च
रस च डारौरस इति कृतैकशेषाणां द्वन्द्व स्यादनिष्ट सख्यातानुदेशः
प्राप्नोति । तिप्तसोडा । भित्तयो रौ । आताभयोरसिति । 'कर्तेति' ।
लुट तिप्, तस्य डा इत्यय सर्वादेश । नानुबन्धकृतमनेकाणत्वम् । अस्तु

(अ २ । पा ४ । आ २) (लुट् प्रथमस्य डारौरस्य । २ । ४ । ८५ ।)

अनित्यत्वाद्धेति । (भा)

इयमेकदेश्चुक्ति । अनुबन्धत्वयोग्यत्वेन तद्धतानेकाल्ताभावानुद्-
इत्यादौ प्रत्ययशब्द उपदिश्यमानप्रत्ययावयवपरो ऽपीत्यन्यादेशे-
ऽपि डस्येत्वसिद्धि । सर्वादेशे च तस्मिन् कृते एकादेश्च इति
कृतैकादेशनिर्देशसामर्थ्यादादेशकाले एकादेशस्य नैव प्रवृत्ति-
रित्यथ ॥ ननु तिडवयवमादायैव सा किं न स्यादत आह

अक्तपरिमाणस्येति ॥ (कै)

भाष्ये

अनन्यवदिति । (भा)

अर्धाधिकविकाराद्यायेनासिद्धे स्थानिवदित्यतिदेशप्रवृत्तेरुप-
लक्षणमिदमिति बोध्यम् ॥ भाष्ये

तचान्तरङ्गत्वादिति । (भा)

तासे पर लसावधातुकमित्यनुदात्तत्वस्य बङ्गपेचत्वादित्यथ ॥

सिध्यति । तथाहि । तप्रत्ययस्य डादेशे कृते लसावधातुकस्वरान्तरत्वा
ट्टिलोप । न चेदानौमुदात्तगित्त्वत्तस्वरौ लभ्य । अनुदात्तत्वात्प्रागेव लोपात् ।
ननु स्वरभिन्नस्य प्राप्नुवन्नित्यो डादेश्च । शब्दान्तरस्य प्राप्नुवन्ननुदात्तोप्य
नित्य । उभयोरनित्ययो परत्वादननुदात्तत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाडडा
देशे कृते उदात्तगित्त्वत्तस्वर सुलभ इति चेन्न । अन्तरङ्गत्वाद्डादेश्च

तद्वन्त्यस्यैव, तिप्रस्तकारेण सह टिलोपो भवति । ननु तकारान्तमङ्ग न
भवति । डित्कारणसामर्थ्यादनङ्गस्यापि भविष्यति, यथा सिद्धान्तेऽभस्यापि ।
अथ वानुपूर्त्यात्सिद्धम् । कथम् । अन्यस्याप्यथ स्थाने भवन्नप्रत्यय स्याद्
असत्या पत्ययमन्त्राया ङकारान्तेत्या-सा नास्ति असत्या चेत्युक्त्यायाम्

(लुट प्रथमस्य डारौरस । २ । ४ । ८५ ।) (अ २ । पा ४ । आ २)

परत्वाट्टिलोपेनेति । (भा)

डित्वसामर्थ्येनाङ्गत्वभत्ववैकल्पे ऽपि टेरिति (६।४।१४३)
शास्त्रस्यैव प्रवृत्त्या तस्य परत्वादिति भाव । एवञ्चानुदान्ते उदान्त-
लोपाभावादुदान्तनिवृत्तिस्वरप्राप्तौ प्रत्ययस्वरप्राप्तावुदान्तस्वरमेव
श्रूयतेति तात्पर्यम् ॥ किमपेक्षया न्याय्यत्वमित्याशङ्क्याह

पूर्वप्रदर्शित इति । (कै)

‘न्याय्य एवेति भाष्यस्य न्याय्यस्त्वयमित्यथ ॥

अत्रेति । (कै)

वाख्याद्वचिन्तापूर्वमपि परविप्रतिषेधस्यैवोक्तेरिति बोध्यम् ॥
टिलोपात्पूर्वमेतत्सम्प्रधारणाया असम्भवादाह

डारौरसिति ॥ (कै)

टिलोपे चेति । (कै)

परत्वादिति भाव ॥ भाष्ये

प्रवृत्ते । अत्राहुः । अस्तूक्तरौत्या परत्वाट्टिलोप । तथाप्यसावनुदान्ते
अविद्यमानोदान्ते पर इत्यर्थ । अनुदान्तस्यचेति सूत्रे ह्यनुदान्तग्रहण
प्रत्याख्यास्यते तत्स्वीकारेपि शास्त्रीयानुदान्तो न गृह्यते किन्तुदान्त
भिन्न । न च प्रत्ययाद्युदान्तप्रवृत्तेरिदमपि दुर्लभमिति वाच्यम् । परिहृत्य
आपवादविषयमिति न्यायेन लसार्वाधानुदान्तविषये प्रत्ययस्वराप्रवृत्ते ।

नेकाल, यदानेकाल तदा सर्वादेश्च यदा सर्वादेश्चतदा प्रत्यय, यदा
प्रत्ययस्तदेत्सञ्ज्ञा, अदेत्सञ्ज्ञा तदा लोपस्तदेकाल न चेदानीं प्रत्याह्वयान्ता
देशो भवितुमर्हति तदेतदानुपूर्व्यात्सिद्धम् । ‘कर्तारौ कर्तार इति ।
रि चे’ति तासस्त्वोर्षोप । ‘अध्येतेति’ । इड अध्ययने । अथात्र डारौर

पुन प्रसङ्गविज्ञानादित्यपि (भा)

पजन्यवल्ग्वणप्रवृत्त्या लसावधातुकानुदात्तत्वे कृते इत्यथ ॥

नन्वकृते इति । (कै)

अपिद्विषय इत्यथ ॥ ननुदात्तनिवृत्तिस्वराभावे ऽपि परेष
टिलोपेन प्रत्ययस्वरापवादस्य लसावधातुकानुदात्तत्वस्य सङ्गति-
न्यायेन बाधितत्वात्पुनरप्रवृत्तौ प्रत्ययस्वरप्रवृत्त्येष्टसिद्धिरत आह

पुन प्रसङ्गेति । (कै)

तत्रानुदात्तस्य च यचेत्यत्र । ततश्च उदात्तनिवृत्तिस्वरा-
दात्तत्वयो सम्प्रधारणा युक्तैवेत्यथ ॥ ननु तासोरपि प्रत्ययस्वरा-
त्प्रागेव परत्वाट्टिलोपे उदात्तनिवृत्तिरेवाभावात्कथमुदात्तनिवृत्ति-
स्वरौऽत आह भाष्ये

न च तासि प्रत्ययस्वरात्प्रागेव परत्वाट्टिलोप शक्य । प्रत्ययस्वरस्य प्रत्यय
सनिधोगशिष्टत्वेनान्तरङ्गत्वात् । तथा च मन्त्रेऽग्रहस्यौको । प्रत्ययस्वरा
पवादो लसावधातुकानुदात्तत्वम् । तेन तत्र न प्रसक्त प्रत्ययस्वर कदा
चित् ॥ प्रत्ययस्वरश्च तासेवृत्तिसनिधोगशिष्ट । तेन चाप्यसावदात्तो
लोप्यते तथा न दोष ॥ वृत्ति प्रवृत्ति, यदैव तासि प्रवर्तेत तदैवापवा-
दाभाववदुदात्तत्वयुक्ते इत्यर्थ ॥

इस्य कृतेषु टेरेत्व कस्मान्न भवति, पूर्वमेवास्मिन्योगे स्थानिषु प्रवृत्तत्वात् ।
इह हि तद्व्यस्य टेरेत्व च प्राप्नोति डादेशश्च । इयोरपि शब्दान्तरप्राप्ते
रनित्यत्वात्परत्वाट्टेरेत्वे कृते पुन प्रसङ्गविज्ञानाद्डादेश, एव रौरसोरपि
द्रष्टव्यम् । अथवा पूर्वमेव डारौरसो भवन्तु, यास सेवस्यै च्यापक ये
तिडादेशास्तेषा टेरेत्व न भवतीति । अन्यथा यास स इत्येव वाच्य
स्यात् । 'कर्तासीति' । तासस्योरिति सन्नोप ॥

८६

महाभाष्यप्रदीपोद्घोत ।

(लुट प्रथमस्य डारौरस । २ । ४ । ८५ ।) (अ २ । पा ४ । षा :

तासेर्दृत्तीति । (भा)

एवञ्च प्रत्ययसन्नियोगशिष्टतयान्तरङ्गत्वात्पवात्प्रसक्तभावाच्च
दात्तत्वयुक्त एवोत्पद्यत इति भाव ॥

इति श्रीशिवभट्टसुतसतीगर्भजनागेशभट्टविरचिते

महाभाष्यप्रदीपोद्घोते द्वितीयोऽध्याय ॥ ० ॥

समाप्त चाह्निकम् ॥

शुभमस्तु ॥

अपेक्ष्य सखार वह्नितमनसा मुद्रणविधौ
मयानौतो यत्नाद्विवधजनसन्तोषजनन ।
प्रसन्ने गम्भीरे सकृत्प्रदत्ताभैकसरणौ
प्रदीपोद्घोतोऽयं विलसतु महाभाष्यगृहणे ॥

इति वङ्गदेशीयकाश्यपगोत्रोत्पन्नचट्टोपाध्यायवशसमुद्भव
बहुवक्त्रभण्डविरचिते महाभाष्यप्रदीपोद्घोतविषमपदव्याख्याने
द्वितीयोऽध्याय ॥

शिवम् ॥

